

5. ULUSLARARASI BALKANLARDA SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ



2-7 HAZİRAN 2013
Novi Pazar
SIRBİSTAN



SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ
Yayın No: 99



BİLDİRİLER KİTABI
ZBORNİK RADOVA
PROCEEDINGS BOOK

1

5.

ULUSLARARASI BALKANLARDA SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
MEĐUNARODNI KONGRESU DRUŠTVENIH NAUKA NA BALKANU
INTERNATIONAL CONGRESS OF SOCIAL SCIENCES IN THE BALKANS

2-7 Haziran 2013 / Novi Pazar – Sırbistan

2-7 Juna 2013 / Novom Pazaru – Sırbija

2-7 June 2013 / Novi Pazar - Serbia

BİLDİRİLER / ZBORNİK RADOVA / PROCEEDINGS

1

Editör / Urednici / Editor

Prof.Dr. Recai Coşkun

Doc.Dr. Amela Lukač Zoranić

SUNUŞ

5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi Sırbistan'ın Sancak Bölgesinin merkezi Novi Pazar'da yapıldı. Kongre, Sakarya Üniversitesi, Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) ve Türk Bilim Araştırma Vakfı (TÜBAV) ortaklığıyla 2-7 Haziran 2013 tarihlerinde gerçekleştirildi.

Kongre'ye katılım hem bildiri sayısı hem de ülke çeşitliliği bakımından yüksek oldu. Ulaşım, konaklama imkanları gibi kısıtlara rağmen Türkiye, Sırbistan, Azerbaycan, Bosna Hersek, Arnavutluk, Makedonya, Kosova, Hırvatistan gibi ülkelerden akademisyenler Novi Pazar'da bir araya geldi.

Kongrenin ilk ayağının gerçekleştirildiği Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi mükemmel bir ev sahipliği yaptı. 4-5 Haziran günleri bildiriler sunuldu. Orijinal çalışmalar üzerinden verimli tartışmalar yapıldı. Kongrenin ikinci ayağı ise Karadağ Budva'da gerçekleştirildi. Burada düzenlenen "Sosyal Bilimler Bağlamında Yöntembilim Çalıştayı" özellikle genç akademisyenler için önemli tartışma alanlarının doğmasına katkı yaptı. Sosyal Bilimlerde yöntem kaygısının giderek yerleşik hale gelmesi bu alanda uluslararası çalışmalara imza atmanın da önşartıdır zaten. Yöntem konusu her kongrede farklı yönleriyle ele alınmaya devam edecek.

5. Kongre bir kere daha "Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresinin" sadece bir kongre olmadığını, bundan çok daha fazlası olduğunu gösterdi. Bunun birincil nedeni ilk kez Sırbistan'da ve Sancak Bölgesi'nde Türkiye Üniversitelerinin bu ölçekte bir organizasyon yapıyor olmasıdır. Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi Rektörü Prof. Mevlut Dudiç konuşmasında "gelişiniz, ömrümüze 50 yıl kattı!" derken belki kongrenin en önemli amaçlarından bir tanesini de bize göstermiş oluyordu. Bu arada Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi'nden başta rektör Prof. Mevlut Dudiç, rektör yardımcısı Assoc. Prof. Amela Lukač Zoraniç, kongre yürütme kurulu üyesi Adnan Hasanoviç olmak üzere kongremize katkı veren herkese teşekkürlerimizi sunuyoruz.

5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi

Sakarya Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Muzaffer Elmas geçen yıllarda olduğu gibi bu kongrede de gerekli olan maddi ve manevi desteği sağlamıştır. Müteşekkirimiz.

Kosova-Priştina Üniversitesi'nde görevli Dr. Ergin Jable, her yıl olduğu gibi bu kongrede de bizim oradaki temsilcimiz olmuş, gerekli bağlantıların yapılmasında ve seyahat içeriğinin oluşmasında katkı sağlamıştır.

Her kongrede görülüyor ki bu tür çalışmalar "gönüllülük" esasında yürütüldüğünde çok daha anlamlı sonuçlar doğurmaktadır. O nedenle kongre ilk yılından bu yana faaliyetlerinin merkezine "gönüllülük" esaslı akademik bir anlayışı koymuştur. Zamanlarını, enerjilerini, gönüllerini bu kongreye katan başta Yürütme Kurulu üyesi arkadaşlarımız olmak üzere katkı veren bütün akademik ve idari personele, bildirimleriyle katılan akademisyenlere, kongremize destek sağlayan kuruluşlara çok teşekkür ediyoruz.

Saygılarımla,

Prof. Dr. Recai COŞKUN

Kongre Koordinatörü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr.	Mevlud DUDİÇ	Universiteti İnternacional Novi Pazar
Prof. Dr.	Gültekin YILDIZ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr.	Musa EKEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr.	Recai COŞKUN	Sakarya Üniversitesi

Kongre Koordinatörleri / Congress Coordinators

Prof. Dr.	Recai COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Doc. Dr.	Amela LUKAÇ ZORANIC	Univerzitet u Novom Pazaru

Kongre Yürütme Kurulu / Executive Board

Y. Doç Dr.	Adem AKBIYIK	Sakarya Üniversitesi
Y. Doç.Dr.	Ergin JABLE	Priştine Üniversitesi
Y. Doç Dr.	Fariz AHMADOV	Azerbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Y. Doç Dr.	Mahmut HIZIROĞLU	Sakarya Üniversitesi
Y. Doç Dr.	Sevda Yaşar COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Y. Doç. Dr.	Umut Sanem ÇİTÇİ	Norwegian School Economics Bergen
Dr.	Abdülmecit NUREDİN	Makedonya
Öğr. Gör.	Gökhan GÜRLER	Sakarya Üniversitesi
Araş. Gör.	Ahmet KARAKIRAZ	Sakarya Üniversitesi
Araş. Gör.	Samet GÜNER	Sakarya Üniversitesi
Uzman	Semih BİTİM	Sakarya Üniversitesi
Pers.	Adnan Hasanović	Uluslararası Novi Pazar Üniversitesi
Söz. Pers.	Mehmet IŞIK	Sakarya Üniversitesi
	Emina VİLDİÇ	Sakarya Üniversitesi

Bilim Kurulu/Scientific Board

Prof. Dr. A. BİSENOV	Korkut Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Adil KURTIÇ	Tuzla Üniversitesi
Prof. Dr. Admir Muratović	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Alaettin YALÇINKAYA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Anvar MOKAYEV	Kırgız Türk Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Arber ÇELİKÜ	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Artan HOXHA	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Aylin GÖRGÜN BARAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aytekin İŞMAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Bilecik Üniversitesi
Prof. Dr. Beçir Kalaç	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. C. Gökhan BAŞŞİ	Hamburg Üniversitesi
Prof. Dr. Camil Sukić	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. David Dašić	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Dusan MITIĆ	Beogradu Üniversitesi
Prof. Dr. Erman COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. F. Beylü DİKEÇLİĞİL	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Fehim Husković	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Gürbüz AKTAŞ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. H. Kürşat GÜLEŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan POYRAZ	Mimar Sinan Üniversitesi
Prof. Dr. Halil KALABALIK	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Halit YAPAN	Gebze Yüksek Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hasnija Muratagić Tuna	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Hüseyin AKAY	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÖZGEN	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. İnci VARİNLİ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan MORİNA	Priştine Üniversitesi
Prof. Dr. Kadir ARDIÇ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil AYDIN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Lokman ÇİLİNGİR	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet MELEMEN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Metin ÖZKUL	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Mimar TÜRKKAHRAMAN	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Miodrag Jović	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Muamer Nicević	International University of Novi Pazar
Prof. Dr. Muhsin HALİS	Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Musa EKEN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Akal	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DELİCAN	İstanbul Üniversitesi

Međunarodni Kongresu Društvenih Nauka Na Balkanu

Prof. Dr. Mustafa ÜNAL	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nevin Güngör ERGAM	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman GASHİ	Priştine Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KARAMUSTAFA	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan BATMAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Rahmi KARAKUŞ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Rami MEMUSHAJ	Tiran Üniversitesi
Prof. Dr. Rana Özen KUTANİS	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Recai COŞKUN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KAYMAKCAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Niğde Üniversitesi
Prof. Dr. Reshat QAHİLİ	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Salih ŞİMŞEK	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat KUÇI	Priştine Üniversitesi
Prof. Dr. Selahattin KARABINAR	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Selahattin SARI	Beykent Üniversitesi
Prof. Dr. Suat CEBECİ	Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Suna BAŞAK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Suat KARAKÜÇÜK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ELİYARLI	Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN	Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. Şemsettin HACIYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Prof. Dr. Şevki ÖZGENER	Nevşehir Üniversitesi
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA	Bozok Üniversitesi
Prof. Dr. Tahir AKGEMCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ull SCHAMİLOĞLU	Visconsin Madison Üniversitesi
Prof. Dr. Ünsal BAN	Türk Hava Kurumu Üniversitesi Üniversitesi
Prof. Dr. Xheladin ÇEKU	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Vahit İMAMOĞLU	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Vahit TÜRK	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf HAMZAOĞLU	Kiril ve Metodij Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Gönül BALKIR	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Feta SELİMİ	Tetova Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Almir Pramenković	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Birol KOVANCILAR	Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Elma Elfić Zukorić	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Fadil HOCA	Üsküp Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Fehari RAMADANİ	Tetova Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Giray Saynur BOZKURT	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Habib YILDIZ	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan MUJAJ	Priştine Üniversitesi
Doç. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Jelena Lekić	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. M. Murat HATİPOĞLU	İzmir Ekonomi Üniversitesi

5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi

Doç. Dr. Maja KAZAZIC	Mostar Cemal Bjedic Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK	Lefke Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ÖCAL ÖZBİLGİN	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Meral DEMİRYÜREK	Lefke Üniversitesi
Doç. Dr. Metin DALİPİ	Tetova Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Osman KÖKSAL	Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Ozan YILMAZ	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Rifat Redžović	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Samina Dazdarević	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Sanjin Kodrić	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Semih BİLGE	Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Şuayyip ÇALIŞ	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Tamara Spahic Efenđić	International University of Novi Pazar
Doç. Dr. Toğrul İSMAYİL	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. Turgut TOK	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay YENİÇERİ	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Vullnet AMETİ	Tetova Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz DEMİREL	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Zeki PARLAK	International University of Sarajevo
Y.Doç.Dr. Adem AKBIYIK	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Adnan DOĞRUYOL	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Cevdet ŞANLI	Yıldız Teknik Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Ergin JABLE	Priştine Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Fariz AHMADOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Hayrettin ZENGİN	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. İrfan HAŞLAK	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Mahmut HIZIROĞLU	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Mehmet ÖZDEMİR	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Muharrem ÖÇALAN	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Neşide YILDIRIM	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Osman KARATAY	Ege Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Recep YILMAZ	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Selçuk KIRBAÇ	Sakarya Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Umut Sanem ÇİTÇİ	Norwegian School Economics Bergen
Y.Doç.Dr. Vefa KURBAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Xhelajdin ZUMBERAJ	Priştine Üniversitesi
Y.Doç.Dr. Yasin ŞEHİTOĞLU	Gazi Üniversitesi
Dr. Abdülmecit NUREDDİN	Makedonya Başbakanlık
Dr. Elshan BAGİRZADEH	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Dr. Raqif KASIMOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / SADRŽAJ / INDEX

"GÜVENİLİRLİĞİ YÜKSEK ÖRGÜTLER TEORİSİ" ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR İÇERİK ANALİZİ <i>Doç.Dr. Soner TASLAK - Öğr.Gör. Eyüp Bayram ŞEKERLİ</i>	1-16
ÖRGÜTLERDE GÜÇ VE POLİTİKANIN TOPLUMSAL CİNSİYET İLE İLİŞKİSİ <i>Prof.Dr. Rana Özen KUTANİS - Arş.Gör. Sümeyye ARSLAN</i>	17-30
TÜRK İŞ ADAMLARININ VE YÖNETİCİLERİNİN ETİĞE YAKLAŞIMLARI: BİR ARAŞTIRMA <i>Prof.Dr. Rana Özen KUTANİS - Ramazan ORHA - Arş.Gör. Ahmet KARAKİRAZ</i>	31-44
A TİPİ VE B TİPİ KİŞİLİK YAPILARINI ÖLÇMEYE YÖNELİK ALTERNATİF BİR ÖLÇÜM ARACI ÖNERİSİ <i>Prof. Dr. Gültekin YILDIZ - Arş.Gör. Emrah ÖZSOY</i>	45-58
AB ÜYELİK SÜRECİNDE İLERLEME RAPORLARI DOĞRULTUSUNDA TÜRKİYE'NİN ENERJİ PERFORMANSI <i>Yrd.Doç.Dr. Ahmet Yağmur ERSOY- Arş.Gör. Halil ŞİMDİ - Arş.Gör. Aysegül KARATAŞ</i>	59-72
AZERBAJCAN'IN BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKA VE STRATEJİLERİNİN ANALİZİ: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ <i>Yrd. Doç. Dr. Fanz AHMADOV - Öğr. Gör. Ulviya RZAYEVA - Fuad AKBEROV</i>	73-86
BEYNÖLXALQ KAPİTAL BAZARINDA SÜRPRİZ OYUNÇU - AZERBAJCAN <i>Bayım A.Nabiyeva</i>	87-98
TURİZM SEKTÖRÜ VE EKONOMİK BÜYÜME: TÜRKİYE ÖRNEĞİ <i>Yrd.Doç.Dr. Nurgün TOPALLI</i>	99-112
TODAY'S APPLICATIONS OF PARTICIPATION BANKS: EVIDENCE FROM TURKISH ECONOMY <i>Dr. Müjgan Hacıoğlu DENİZ</i>	113-130
1990'LARDA TÜRK RUS İLİŞKİLERİNE ÇEÇEN VE KÜRT SORUNLARININ ETKİSİ <i>Yrd.Doç.Dr. Merve İrem YAPICI</i>	131-146
SLOVEN MİLLİYETÇİLİK(LER)İ: 'AVRUPALI SLOVEN' KİMLİĞİNİN İNŞASI <i>Arş.Gör. Abdullah Muhsin YILDIZ</i>	147-160
ŠTA ZNAČI I KOME TREBA „ZAPADNI BALKAN“ ? <i>Prof. Dr. Predrag ILIĆ</i>	161-174
SREZ STAVIČKI (1912-1914) <i>Doc.Dr. Hivzo GOLOŠ</i>	175-190
MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ VE TÜRLERİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA <i>Öğr.Gör.Abdullah Kutalmış YALÇIN</i>	191-204
FORENZİČKE NAUKE U SISTEMU OBRAZOVANJA U DRŽAVAMA BALKANA <i>Doc.Dr. Aleksandar B. IVANOVIC - Msc. Aleksandar R. IVANOVIC</i>	205-220
UDARCI KAO ZAKONITO SREDSTVO PRINUDE OVLAŠĆENIH SLUŽBENIH LICA <i>Dr. Dragan ARLOV - Dr. Srdjan MILOSAVLJEVIC - Dejan PETKOVSKI</i>	221-230
TÜRK REKABET HUKUKUNDA YIKICI FİYATLAMAYA İLİŞKİN KRİTER ARAYIŞLARI <i>Yrd.Doç. Dr. Sevda Yaşar COŞKUN</i>	231-250
İÇTİHA TLAR İLE UYGULAMAYA KONAN SOSYAL RİSK İLKESİ UYGULAMASINA 5233 SAYILI YASA ÇERÇEVESİNDE BİR BAKIŞ <i>Öğr.Gör. Ulaş Koray MİLANLIOĞLU</i>	251-262
GLOBALNİ PROCES REVIZIJE, IZVEŠTAJI REVIZIJE, PREVARE I DRUGI NEZAKONITI POSLOVI <i>Msc. Jakupi ŠEFKET - Prof.As.Hidajet SHEHU</i>	263-284
GÜNEŞ ENERJİSİNDEN ELEKTRİK ÜRETİMİ KONUSUNDA TÜRKİYE VE SİRBİSTAN'IN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ <i>Yrd.Doç.Dr. Ahmet Yağmur ERSOY- Arş.Gör. Halil ŞİMDİ - Arş.Gör. Aysegül KARATAŞ</i>	285-298
BALKAN ÜLKELERİNİN MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİ VE TÜRKİYE İLE TİCARETİ <i>Öğr.Gör. Alper YALÇIN - Prof.Dr.Kerem KARABULUT - Öğr.Gör. Sevda YALÇIN</i>	299-314

İÇİNDEKİLER / SADRŽAJ / INDEX

ÇİFTE VERGİLENDİRME VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE SİRBİSTAN- KARADAĞ ARASINDA İMZALANAN ÇİFTE VERGİLENDİRMEYİ ÖNLEME ANLAŞMASI <i>Öğr. Gör. Sevil GEMRİK - Öğr. Gör. İdil ÖZKAN - Öğr.Gör. Metehan KÜÇÜKER</i>	315-326
DÜNYA MALİYYE BÖHRANINDA ŞERATTINDA BEYNELXAQL KAPITAL HƏRƏKƏTİ <i>Gülşan R.VƏLİYEVƏ</i>	327-342
İQTİSADI ASİMMETRİYA NƏDİR: TEXNOLOJİ RƏQƏBƏTİN NƏTİCƏSİ VƏ YA MUASİR BÖHRANLARIN SƏBƏBİ? <i>Assoc. Prof. Dr. Aida GULIYEVA</i>	343-356
"23 TEMMUZ 1908 - 27 MAYIS 1960" OLAYLARI ARASINDA BİR MUKAYESE DENEMESİ <i>Arş. Gör. Ferit Salim SANLI</i>	357-364
KOSOVA'DA YÜRÜTME GÜCÜ <i>Öğr.Gör. Doğal ÜNAL - Bülent TÜRKMEN</i>	365-378
TÜRKİYE'DE BAŞKANLIK SİSTEMİ TARTIŞMASI VE PARLAMENTER SİSTEMİN GELİŞİMİ: ANAYASAL ÇERÇEVDE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME <i>Yrd. Doç. Dr. Fikret ELMA</i>	379-392
TRACK-TWO DIPLOMACY: AN APPROPRIATE METHOD FOR UPGRADING INTER-STATE RELATIONS? - EXAMPLE OF TURKISH-ARMENIAN RECONCILIATION COMMISSION <i>Assist. Prof. Dr. Utku YAPICI</i>	393-406
POSEBNOSTI OBRAZOVNOG MENADZMENTA <i>Mr. Muharem DAUTOVIĆ</i>	407-416
NEW TECHNIQUES AND TEACHING METHODS THAT ENCOURAGE PUPIL TO BE ACTIVE PARTICIPANT IN EDUCATIONAL-UPBRINGING PROCESS <i>Doc.Dr. Nusreta KEPES</i>	417-438
ANALIZA EFİKASNOSTI PRIMENE SAVREMENIH METODA U NASTAVI NA UNIVERZITETU U NOVOM PAZARU <i>Msc. Muzafer SARACEVIĆ - Doc.Dr Amela LUKAĆ ZORANIĆ</i>	439-452
POKUŠAJ PROBLEMATIZACIJE MENADZMENTA ŠKOLSKOG I VANSKOLSKOG OBRAZOVANJA <i>Dr. Hanifa OBRALIĆ - Mr. Melida ŽUPLJANIN - Dr. Tarik OBRALIĆ</i>	453-472
INTERKULTURALNO OBRAZOVANJE KAO FAKTOR IZGRADNJE MIRA I OČUVANJA BEZBEDNOSTI <i>Doc.Dr. Amela LUKAĆ ZORANIĆ - Msc. Aleksandar R. IVANOVIĆ</i>	473-486
BİLİŞİM SİSTEMLERİNİN TÜRK SAĞLIK SİSTEMİNDE KULLANIMI VE YAPILAN ÇALIŞMALAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA <i>Feyza Yıldız YURTAL - Prof. Dr. Erman COŞKUN - Yrd.Doç.Dr. Adem AKBİYİK</i>	487-498
EĞİTSEL SOSYAL YAZILIMLARIN KABUL VE KULLANIMINA YÖNELİK BİR MODEL <i>Yrd.Doç.Dr. Adem AKBİYİK - Prof. Dr. Erman COŞKUN</i>	499-516
MUHASEBE VE FİNANSMAN EĞİTİMİNDE KULLANILAN POWERPOİNT SUNUMLARININ ÖĞRENCİLERİN TUTUMLARINA OLAN ETKİSİ <i>Yrd.Doç.Dr. Nermin AKYEL - Yrd.Doç.Dr. Filiz KONUK</i>	517-530
TÜRKİYE'DEKİ SEYAHAT AÇENTALARININ SOSYAL MEDYA KULLANIMININ ARAŞTIRILMASI <i>Uzm. Mertkal BAYHAN - Uzm. Semih BİTİM</i>	531-546
POSLOVNA SOFTVERSKA RJEŠENJA ZA UPRAVLJANJE INFORMACIONIM SISTEMIMA I KORPORACIJSKIM PERFORMANSAMA <i>Doc. Dr. Mirsad NUKOVIĆ - Dr. Jusuf NUKOVIĆ</i>	547-566
İSTANBUL BOĞAZI KÖPRÜ GEÇİŞLERİNDEKİ KİŞİ VE ARAÇ SAYILARININ ZAMANA GÖRE LATENT DEĞİŞKENLİ PANEL VERİ MODELLEMESİ <i>Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER</i>	567-578
DIŞ TİCARETTE YENİ KORUMACILIK ÖNLEMLERİNİN TÜRKİYE'NİN OTOMOTİV YEDEK PARÇA İTHALATI VE İHRACATINA ETKİSİ <i>Binnur ULUÇAY - Yrd.Doç.Dr.Ahmet Yağmur ERSOY - Öğr.Gör. İlker AKALAN</i>	579-590

İÇİNDEKİLER / SADRŽAJ / INDEX

İMKB100 ENDEKSİ İLE GSPTSE VE YÜKSELEN BORSALAR ARASI ETKİLEŞİM <i>Prof. Dr. Mustafa AKAL</i>	591-604
PROCES TRANSFORMACIJE I PRIVATIZACIJE IMOVINE U ZEMLJAMA JUGOISTOCNE EVROPE KAO KORAK KA PRIVATIZACIJI <i>Dr. Bajram FEJZULLAHU</i>	605-618
POST-KEYNEZYEN BAKIŞ AÇISI İLE İŞSİZLİK VE FİYATLARIN ÜCRET BELİRLENİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ <i>Arş.Gör. Başak Gül AKTAKAS - Arş.Gör. İpek TEKİN</i>	619-630
PRIMANJE MITA KAO OBLIK KORUPCIJE U PRAVU REPUBLIKE SRBIJE <i>Mirjana RISTIĆ - Milan MILOSAVLJEVIĆ</i>	631-644
HAL HAKEM HEYETİ <i>Yrd. Doç. Dr. Murat ERDEM</i>	645-658
TÜRK HUKUKUNDA İMAR PLANLARININ HUKUKİ SONUÇLARI <i>Prof. Dr. Halil KALABALIK</i>	659-670
KRİJUMCARENJE KAO OBLIK PREKOGRANICNOG KRIMINALA, SA POSEBNIM OSVRTOM NA PROSTOR BALKANA <i>Prof. Dr. Muamer NICEVIĆ - Msc. Aleksandar R. IVANOVIĆ</i>	671-690
NACIONALNI SAVJETI KAO MODEL IMPLEMENTACIJE MANJINSKIH PRAVA U SRBIJI <i>Mr. Rejhan R. KURTOVIĆ</i>	691-706

"GÜVENİLİRLİĞİ YÜKSEK ÖRGÜTLER TEORİSİ" ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR İÇERİK ANALİZİ

Doç.Dr. Soner TASLAK¹

Öğr.Gör. Eyüp Bayram ŞEKERLİ²

Özet

Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi, yüksek riskli operasyonel çevrelerde faaliyet gösteren bazı örgütlerin önemli boyutlarda kaza ve kırımlara maruz kalmadan yönetilmelerinde etkili olan örgütsel dinamikleri ön plana çıkarmaktadır. Son yıllarda akademik çevrelerin giderek artan bir ilgiyle bu teori üzerinde durması, çalışma sayısındaki artışa paralel biçimde ciddi bir bilgi birikimi sağlamıştır. Bu çalışma, "Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi" ile ilgili olarak bugüne kadar ortaya konan çalışmaların analizini yapmayı, bu sayede örgüt kuramı çerçevesinde yeni bir çalışma alanı olarak tüm akademik çevrelerin ve özelde ülkemiz bilim insanlarının konuya dikkatlerini çekmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın evreni, üniversitemizin abone olduğu veri tabanlarında yer alan dergilerde yayınlanan makalelerdir. Çalışmanın analiz birimi olan bu her bir makale içerik analizi ile incelenmiş; bu kapsamda veriler kodlanıp, organize edilerek bulgular tanımlanmış ve yorumlanmıştır.

Anahtar sözcükler: Güvenilirlik, Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi, İçerik analizi.

Giriş

Doğrusal sistemlerde süreçler sonucunda elde edilecek çıktılar büyük oranda öngörülebilme ve bu anlamda süreçlerin etkinliğini ve verimliliğini etkileyecek tüm unsurlar önceden değerlendirilirken gereken önlemler kolayca alınabilmektedir. Diğer yandan, doğrusal çıktılara sahip olmayan karmaşık sistemlerde ise süreçleri etkileyen öngörülemeyen etkileşim ve dış çevre şartlarının mevcut olduğu karmaşık örgütsel süreçlerin tamamının kontrol edilmesini zorlaştırmaktadır. Örgütün dış ve çevresindeki etkileşimler özellikle "yüksek riskli sistemler" deki süreçlerin emniyet düzeyleri üzerinde etkili olmaktadır.

¹ Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi, İİBF, sonertaslak@gmail.com

² Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi, DMYO, eyupbs@gmail.com

Yüksek riskli sistemler için verimlilik kadar sistemin güvenilir bir seviyede emniyetinin sağlanması eşit derecede önemlidir. Bu tip örgütlerde yaşanan olaylardan elde edilen süreçler sonucunda oluşturulmuş yazılı kurallar ve kontrol prosedürleri ile süreçlerdeki riskler yönetilmeye çalışılmaktadır. Bütün bunlara rağmen; havacılık, enerji, savunma ve sağlık sektörleri içerisinde faaliyet gösteren karmaşık örgütler süreçlerin emniyeti konusunda yapısal anlamda örgütlenmiş olmalarına ve birçok kural belirleyerek bunlara titizlikle uymalarına rağmen kaza ve kırımları tamamen ortadan kaldıramamaktadırlar. Bazı araştırmacılar (Perrow,1984; Sagan, 1993) büyük ölçekli teknik sistemlerde karmaşıklık ve yüksek bağımlılık nedeniyle güvenilirlikle ilgili hatalara karşı oldukça duyarlıdırlar. Bu sistemlerde meydana gelen riskler, örgütün risk yönetimi ile ilgili stratejilerini de çoğu zaman işlevsiz kılarak kazaların meydana gelmesine neden olduğunu belirtmektedirler (Roe ve diğerleri, 2004: 264).

Yüksek riskli sistemler ile ilgili yapılan bazı araştırmalar karmaşıklık ve sistem unsurları arasındaki yüksek karşılıklı bağımlılıkların önlemez kazalara neden olacağını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi kendilerinde geliştirdikleri bir takım özellikler sayesinde birçok yüksek riskli sistemin kazalardan uzak olabileceğini savunmaktadır. Frederickson ve LaPorte (2002:36)'ye göre güvenilirliği yüksek örgütleri teorisi ile ilgili çalışmalar, karmaşık sistem bileşenlerinin zaman içerisinde hataları nasıl önlediklerini ile ilgili olduğunu belirtmektedir.

GÜVENİLİRLİĞİ YÜKSEK SİSTEM KAVRAMI

1980'lerde meydana gelen büyük ölçekli nükleer kazalar 1979 yılında ABD'de meydana gelen TMI kazası, 1986 yılında, eski Sovyetler Birliği'nin Kiev şehri yakınındaki Çernobil ve 1979 yılında ABD'nin Pennsylvania Eyaletinde meydana gelen "Three Miles" nükleer güç santrallerinde meydana gelen kazalar karmaşık sistemlerin incelenmesini konu alan araştırmalara olan ilgiyi artırmıştır. İlk olarak Yüksek Riskli Sistemlerde kazaların kaçınılmaz olduğu ile ilgili "Normal Kaza Teorisi" (Normal Accident Theory-NAT) Perrow (1984) tarafından ortaya atılmıştır. Diğer yandan, Normal Kaza Teorisinin tersine yüksek riskli örgütlerin bir takım "örgütsel özellikler" geliştirerek kaza-kırım risklerini yönetebileceklerini savunan "Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi" (High Reliability Organizations Theory) Tod LaPorte'nin başkanlığında Kaliforniya Üniversitesi-Berkeley Araştırma Grubunu tarafından geliştirilmiştir.

Normal kaza teorisi

Güvenilirliği Yüksek Örgütler (High Reliability Organizations-HRO) ile ilgili çalışmalar 1980'li yıllarda başlamıştır. 1984 yılında Charles Perrow alan yazını yakından etkileyen, karmaşıklık ve birbirine bağımlılığı yüksek teknolojilere sahip olan sistemleri tehlikeli ve riskli girişimler olarak karakterize eden "Normal Kaza Teorisi-(NKT)"ni ortaya atmıştır (Bogue, 2009:22). Perrow (1984) ve Sagan (1993, 1994) meydana gelen hataların temel nedenlerini ekipman arızaları, yetersiz eğitim ve operatör kusurları gibi birey veya yerel nedenlerin dışına çıkararak örgütün alt parçalarını inceleme konusu yapmışlardır.

NKT, "etkileşimci karmaşıklık" ve "yüksek bağımlılığın" olduğu sistemlerde kazaların normal sonuçlar olduğunu iddia etmektedir. Etkileşimci karmaşıklığın ölçüsü, sistemin sahip olduğu alt parçaların birbiri ile kaç değişik şekilde etkileşimde bulunduğudur. NKT, sistem içerisinde aralarında ilişki olan birçok değişken bulunduğunu ve değişkenler arasında etkileşim esnasında birçok geribildirim döngüsünün meydana geldiğini belirtmektedir (Cooke ve Rohleder,2006:215). Başka bir deyişle karmaşık etkileşimler ile düzensiz, planlanmamış, beklenmeyen sıklıklarla meydana gelen görülmeyen ve hemen anlaşılmayan etkileşimleri kastedilmektedir. (Perrow, 1984: 78).

Karmaşık sistemler aynı zamanda "yüksek bağımlılık" özellikleri göstermektedirler. Yüksek bağımlılığa (tightly coupled) sahip olan sistemlerde ise, her bir sistem parçası diğer birçok parçaya sıkı bir şekilde bağlanmakta ve böylece herhangi bir parçada meydana gelen değişim hızlı bir biçimde diğer tüm parçaları etkilemektedir. Yüksek bağımlılığa sahip olan sistemler karışıklıklara çok hızlı bir biçimde cevap verebilmekte, fakat bu cevaplar aynı zamanda felakete neden olabilmektedir. Diğer yandan, düşük bağımlılığa sahip olan sistemlerde parçalar arasında nispeten daha az bağ bulunmakta ve bu nedenle meydana gelen hatalar veya öngörülmemiş olan davranışların sonuçları sistem kararsız hale getirilmeden yok edilebilmektedir. Normal Kaza Teorisine göre karmaşık ve yüksek bağımlı sistemler, öngöremeyecekleri ve engelleyemeyecekleri kazalarla karşı karşıya kalacaklardır. Perrow, bu önlenemez nitelikteki kazaları "sistem kazaları" olarak adlandırmaktadır. Sistemin karmaşık olması durumunda, hataları içeren olaylar sistem tasarımcıları ve işleticiler tarafından tahmin edilemez bir hal almaktadır. Aynı zamanda, sistemin yüksek bağımlılığa sahip olması durumunda meydana gelecek hatalar zincirleme etki yaratarak işleticilerin durumu anlamalarına ve uygun müdahaleyi yapmalarına imkân vermeden kontrol dışına çıkmaktadır. Böyle sistemlerde küçük kırımlar öngörülmez bir biçimde çok ciddi sonuçlar

doğurmaktadır. (Marais, 2002: 1). Bir diğer deyişle, Perrow, yukarıda bahsedilen karmaşık ve bağımlılığı yüksek unsurlara sahip olan örgütlerin kaza ve kırımları önleyebilecekleri mükemmel bir yolun olmadığını ifade etmektedir (Bogue,2009:22).

Karmaşıklık ve yüksek bağımlılığın yer aldığı örgütlerde kazaları engellemek için meydana gelen kırımların yapılarının anlaşılmasına imkân sağlayacak yeterli zaman olmamaktadır (Leveson vd., 2009: 228). Perrow (1984), emniyet ile ilgili had safhadaki dikkat ve yönetim uygulamalarına rağmen, nükleer reaktörlerin karmaşık yapıları ve yüksek bağımlılık özellikleri nedeniyle birçok ciddi kazanın önlenemez olduğunu ifade etmektedir. Sistemin emniyetini sağlamak için eklenen her bir birim sistemin daha da karmaşılaşmasına ve bu karmaşıklık da "normal" olarak kazaların meydana gelmesine neden olacaktır (Perrow, 2007: 172).

Perrow (1984: 97), geliştirmiş olduğu tipolojide dört alan yer almaktadır. Bahsedilen tipolojide; "**yüksek bağımlılık-doğrusal sistemler**", "**düşük bağımlılık-doğrusal sistemler**", "**yüksek bağımlılık-karmaşık sistemler**" ve "**düşük bağımlılık-karmaşık sistemler**" alanları bulunmaktadır. Buna göre, yüksek bağımlılık-karmaşık sistemler alanında nükleer santraller, hava araçları, kimyasal üretim birimleri, nükleer silah kazaları, uzay görevleri, erken askeri uyarı birimleri ve insan DNA'sı gibi sistemler yer almaktadır.

Güvenilirliği yüksek örgütler teorisi

Güvenilirlik, "belirli asgari kalite düzeyine sahip toplu çıktıları sürekli üretim konusunda alışılmadık bir kapasite düzeyini ifade etmektedir (Hannan ve Freeman, 1984: 153). Hannan ve Freeman (1984: 154) örgütsel güvenliliğin yüksek standartlara sahip rutin uygulamaların geliştirilmesine bağlamaktadır. Eylemlerin yeniden üretilebilmesi veya tekrarlanabilmesi güvenliliğin en temel özelliği olarak ifade edilmektedir.

Alan yazında NKT'nin tersine sistem kazalarının yönetilebileceğini ifade eden, karmaşık ve yüksek bağımlılığa sahip olan örgütlerin düşük kaza istatistiklerine dikkat çeken teoriler de bulunmaktadır. Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi karmaşık sistemlerin kendilerine özgü bir takım özelliklerinin kazaları engellediğini ifade etmektedirler. Leveson ve diğerleri (2009:229) nükleer santraller ve hava araçları ile taşımacılık yapan sistemlerin karmaşık yapılarına rağmen oldukça nadir bir şekilde kazalarla karşı karşıya kaldıklarını belirtmektedirler. Leveson ve diğerleri (2009:229) altmış yılı aşkın bir süredir nükleer silah sistemlerinde kaza meydana

gelmemesini ve ticari hava taşımacılığı sektörünün düşük kaza istatistiklerini Perrow (1984) tarafından geliştirilen tipolojiye karşı bir örnek olarak sunmaktadırlar.

Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi, örgütsel kaza teorisinin karşısında olup La Porte ve Consolini (1991), Roberts ve Bea (2001), Weick ve Sutcliffe (2007) gibi araştırmacılar tarafından savunulmaktadır. Roberts ve Rousseau (1989:132), yüksek riskli örgütleri "*felaketle sonuçlanabilecek olan kazalara neden olabilecek karmaşık teknolojileri işleten örgütler*" olarak tanımlamaktadır. Roberts ve Rousseau (1989:132), "*güvenilirliği yüksek örgütlerin büyük kazaları önlemek üzere tasarlanıp, yönetilen yüksek riskli sistemlerin alt parçası*" olarak tanımlamaktadırlar. Roberts (1990:160) güvenilirliği yüksek örgütleri tanımlarken "örgütte felaketle sonuçlanabilecek olan başarısızlıklar veya hataların ne sıklıkla engellediği? Sorusuna "birçok defalar" yanıtı veriliyorsa örgütü güvenilirliği yüksek örgüt" olarak tanımlamanın mümkün olacağını bildirmektedir.

Bazı örgütlerde meydana gelen hatalar, kapasite kaybına, örgüt içinde ve dışında binlerce kişinin hayatını kaybetmesine neden olabilmektedir. Güvenilirliği Yüksek Örgütler kavramı ise, mevcut çevresel şartlar içerisinde bahsedilen hataları başarılı bir şekilde engellenmesini ifade etmektedir. Güvenilirliği Yüksek Örgütler için güvenilirlik, verimlilik ve rekabet gücü kadar önemli bir değer olarak tanınmaktadır. Güvenilirliği Yüksek Örgütler, güvenilirliği tehdit eden, gerçekleşmemesi gereken olayları tespit etmişlerdir. Güvenilirliği Yüksek Örgütler, bu olayları sadece teknolojik sistemler ile değil aynı zamanda strateji ve diğer yönetsel araçlar ile yönetmeye çalışmaktadır (Boin ve Schulman, 2008: 1052).

Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisini savunan araştırmacılar (La Porte ve Consolini, 1991; Roberts ve Bea, 2001; Weick ve Sutcliffe, 2001), bir sistemde kazaların normal olarak ortaya çıkabileceğini fakat ciddi boyutta olanların belirli örgütsel uygulamalarla önlenebileceğine inanmaktadırlar (Cooke ve Rohleder, 2006:216). Örneğin Weick ve Sutcliffe (2001) GYÖ'lerin "hataları önceden düşünme", "basitleştirmeye karşı isteksizlik", "esneklığe adanmışlık", "uzmanlığa saygı" gibi süreçler ile "farkındalık" emniyet seviyesinin artırabileceğini belirtmektedir (Cooke ve Rohleder, 2006:216). Buna paralel olarak, Leveson ve diğerleri (2009:228); sahip oldukları teknik uzmanlık, tutarlı teknik süreçler, emniyete verilen öncelik, sorunlara dikkat etme ve öğrenme yönelimi ile hava trafik örgütleri ve hava taşıyıcılarının güvenilirliği yüksek örgütler teorisi için birer kanıt niteliğinde olduğunu ifade etmektedirler. Rouchlin (1993:17, aktaran: Lekka 2011: 5) ise, yüksek güvenilirliğin sadece kaza ve kırımların miktarı ile bağıntılı olmadığını belirtmektedir. Rouchlin (1993:17) hataların başarılı bir şekilde yönetiminin yanı

sıra riskli teknolojilerin etkin yönetiminin güvenilirliği yüksek örgütlerin en önemli özelliği olduğunu belirtmektedir.

Kaliforniya Üniversitesinde Tod LaPorte'nin kurmuş olduğu Berkeley grubu tarafından yapılan araştırmalar sonucunda Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi ile ilgili altı temel ilgili alanı belirlenmiştir. Bunlar (Bourrier, 2011: 10);

GYÖ'lerin değerlendirilmesi: GYÖ'lerin nasıl ortaya çıktıkları ve GYÖ'leri sıradışı güvenilirlik arayışına iten mantıksal örüntülerin neler olduğunun araştırılması,

Yapısal özellikler ve karşılıklı bağımlılığın yönetimi: GYÖ'lerin örgütün her seviyesinde koordinasyonu sağlayabilmek geliştirdikleri formal yapıların ve kuralların araştırılması, Yüksek güvenilirlik şartlarında karar verme: GYÖ'lerin rutin faaliyetler ile beklenmeyen veya normal durumlar arasında nasıl denge kurarak devam ettirdiklerinin araştırılmasını kapsamaktadır,

Yüksek Güvenilirlik kültürü: Birey ve grup seviyesinde, başarı için gerekli olan normların incelenmesi kapsamaktadır,

Yüksek güvenilirlik sistemlerinde yeni teknolojilerin geliştirilmesi: Yeni teknolojilerin sisteme uyumlandırılmasının emniyet üzerindeki etkileri ve bu etkilerin hâlihazırda işleyen sistem için olumsuzluk yaratılıp yaratılmayacağını araştırılmasını kapsamaktadır,

Örgütsel sistemin tasarlanması: Güvenilirliği Yüksek Örgütler ve teknoloji tasarımını hedefleyen bir takım ilkelerin var olup olmadığının, daha kolay takip edilecek sistemlerin tasarlanıp tasarlanamayacağını ve yüksek sosyal, teknolojik ve işgücü maliyetine neden olan teknolojik karmaşıklığın azaltılıp azaltılmayacağını araştırılmasını kapsamaktadır.

Günümüzde "güvenilirliğin" sürekliliğini sağlamayı hedefleyen "emniyet yönetim sistemleri", hatalara karşı sürekli tetikte olabilmek ve hataları en aza indirgeyebilmek için geliştirilen "hata yönetim teknikleri" ve "ekip kaynak yönetim" sistemler uygulanmaktadır. Diğer yandan, emniyetin sürekliliğini sağlamak için çalışanların emniyet konusundaki adanmışlıklarını sağlayacak, emniyet ile ilgili değerleri temel alan bir "emniyet kültürünün" geliştirilmesi güvenilirliği yüksek örgütler için diğer bir güncel konudur.

ARAŞTIRMA

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Örgüt teorisi alanyazınında son yıllarda "Güvenilirliği Yüksek Örgütler"e yönelik çalışmaların arttığı gözlenmektedir. Analiz birimleri, analiz düzeyleri vb. açılardan farklılık arz eden bu çalışmaların önemli bir kısmı, yüksek güvenilirlik teorisi ve yüksek güvenilirlik gerektiren örgütlerin yapısal ve işlevsel özelliklerine yönelmiştir. Bir kısım çalışmalar da bir kısım çalışmalar da güvenlik kültürü, operasyonel güvenilirliğin dinamikleri ve yüksek güvenlik odaklı bireysel ve örgütsel davranış sorunlarını ele almıştır. Bu araştırmanın amacı örgüt teorisi içerisinde son yıllarda önem arz eden "Güvenilirliği Yüksek Örgütler" konusunda yapılan bilimsel çalışmaları analiz etmektir.

"Güvenilirliği Yüksek Örgütler" konusunda yazında yer alan çalışmaların analizini yaparak, örgüt teorisi alanında araştırma yapan ülkemiz bilim insanlarının konuya dikkatlerini çekerek ülkemizde yapılan çalışmaların artırılmasına yönelik katkı sağlamanın yanında, "Yüksek Güvenilirlik" arz eden kurumlarda görev yapan çalışan ve yöneticilerin konu ile ilgili olarak farkındalıklarını artırma yönünde sağlanan katkının önemli olacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmada ele alınan makaleler içerik analizi teknikleri ile analiz edilmiştir. Üniversitemizin abone olduğu veri tabanlarında yer alan dergilerde yayınlanan ve "Güvenilirliği Yüksek Örgütler" konusunu ele alan makaleler, bu araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Tam sayım yöntemine göre örneklem belirlenen araştırmada, 40 adet makaleye ulaşılmıştır. Bu makalelerin ön incelemesi sonucunda tamamının çalışmaya dahil edilmesine karar verilmiştir. Bu çalışmalar aşağıdaki Tablo 1'de tarih ve alfabetik sıralama ile gösterilmiştir.

Araştırmada ilk olarak makalelerin hangi genel kriterler açısından inceleneceği, yani hangi verilerin kodlanacağına karar verilmiştir. Kodlama çalışmasına alınacak veriler, "anakonu, ilişkili konu, analizi birimi (birey, grup, örgüt), örneklem belirleme yöntemi (olasılığa dayanan ve dayanmayan yöntemler), örneklem büyüklüğü, araştırma türü (nicel, nitel, karma), araştırma yöntemi (vaka etüdü, saha araştırması, laboratuvar deneyi, saha deneyi), veri toplama teknikleri (anket, gözlem, mülakat, yazın incelemesi), analiz düzeyleri (parametrik ve non-parametrik testler ve içerik analiz teknikleri), referans sayıları" şeklinde belirlenmiştir. Kodlanan veriler, içerik analizi teknikleri içerisinde sıkça başvurulan frekans analizi ile değerlendirilerek elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Tablo 1. Yıllara Göre Araştırmaya Dahil Edilen Çalışmalar

Yıl	Yazarlar	Çalışma Sayısı
2012	O'Neil ve Krane, 2012; Melnyk, 2012 ;Paullno, 2012	3
2011	Bourrier, 2011; Grabowski ve Roberts, 2011; Egan, 2011; Weick K. E., 2011;O'Neil, 2011; Rochlin G. I., 2011	6
2010	Gifun ve Karydas, 2010; Gardner ve Yun, 2010	2
2009	Riley, 2009; Carol ve DK, 2009; Mitropoulos ve Cupido, 2009	3
2008	Boin ve Schulman, 2008	1
2006	Baker, Day, ve Salas, 2006; Barrett, Novak, Venette, ve Shumate, 2006; Kerfoot, 2006; Gauthier, Davis, ve Schoenbaum, 2006; Cooke ve Rohleder, 2006; NM ve M; 2006; Frankel, Leonard, ve Denham, 2006; Kerfoot, 2006; Resar, 2006; Busby, 2006; Myers ve McPhee, 2006.	11
2005	Burke, Wilson, ve Salas, 2005, Wilson, Burke, Priest, ve Salas, 2005	2
2004	Ericksen ve Dyer, 2004	1
2003	J ve G.D., 2003, Welbourne, 2003	2
2002	Kaplan, 2002, Frederickson ve LaPorte, 2002	2
2001	Roberts ve Bea, 2001, Bigley ve Roberts, 2001	2
1997	Rijpma, 1997	1
1996	La Porte, 1996, Demchak, 1996	2
1990	Roberts K. H., 1990	1
1989	Roberts ve Rousseau, 1989	1

Bulgular

Araştırma kapsamında ele alınan makaleler, ilk olarak başlıklarına göre ana konu ve ilişkilendirilen konu açısından gruplandırılmış ve frekans dağılımları çıkarılmıştır. Tablo 2, "Güvenilirliği Yüksek Örgütler"e ilişkin çalışmaların odaklandığı spesifik konuların dağılımını içermektedir. Buna göre çalışmaların büyük bir bölümü "güvenilirliği yüksek örgütler teorisi ve örgüt özellikleri" üzerine yoğunlaşmıştır (%57,5). Diğer çalışmaların içinde ise "operasyonel güvenliliğin dinamikleri" (%15) ve güvenilirlik odaklı iş gören davranışları yönelik olanlar (%15) ile dikkat çekmektedir. "Güvenilirliği Yüksek Örgütler" ile ilişkilendirilen konuların başında ise "Kaza, kriz emniyet yönetimi ve uyarı sistemleri" gelmektedir (%52,5).

Bununla birlikte "örgütsel öğrenme, bilgi yönetimi ve örgütsel akıl" konularına yönelik çalışmalar (%20) ve "sağlık sistemi güvenliği"ni inceleyen çalışmalar (%17,5) da dikkat çekmektedir. Çalışmaların %12,5'i yüksek güvenilirlik konusunu "örgüt kültürü, örgütsel değişim ve politika" konularıyla ilişkilendirmekte, %10'u "takım yönetimi ve liderlik", %5'i de "insan kaynakları yönetimi" uygulamaları açısından güvenilirliği yüksek örgütleri inceleme konusu yapmıştır.

Tablo 2: Makalelerin Spesifik Konu Dağılımları

Ana konu	Frekans	%	İlişkilendirilen Konu	Frekans	%
YGÖ teorisi ve örgüt özellikleri	23	57,5	Kaza, kriz, emniyet yönetimi ve uyarı sistemleri	10	25,0
Operasyonel güvenliğin dinamikleri	6	15,0	Örgütsel öğrenme, bilgi yönetimi ve örgütsel akıl	8	20,0
Y. G. odaklı işgören davranışı	6	15,0	Sağlık sistemi güvenliliği	7	17,5
Güvenlilik kültürü ve örgütsel tasarım	5	12,5	Örgüt kültürü, örgütsel değişim ve politika	5	12,5
			Takım yönetimi ve liderlik	4	10,0
			İnsan kaynakları yönetimi	2	5,0
			Diğer	4	10,0

Çalışma kapsamında incelenen makalelerin analiz birimleri, örnekleme yöntemleri ve örnek büyüklükleri aşağıdaki Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3: Makalelerin Analiz Birimi, Örnekleme Yöntemi ve Örneklem Büyüklüğü Dağılımları

Analiz birimi	Frekans	%	Örnekleme Yöntemi	Frekans	%
Birey	2	5,0	Basit tesadüfi örnekleme	1	2,5
Grup	1	2,5	Kolayda örnekleme	36	90,0
Örgüt	37	92,5	Hiçbiri	3	7,5

Örnek Büyüklüğü	Frekans	%
50- 100'den az	12	30,0
250 ve daha üzeri	2	5,0
Bellirilmemiş	26	65,0

Buna göre "Güvenliliği Yüksek Örgütler" ile ilgili çalışmaların, büyük ölçüde "örgüt" ler üzerinde gerçekleştirildikleri görülmektedir (%92,5).

Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların %90'ının olasılığa dayanmayan örneklem belirleme yöntemlerinden "kolayda örnekleme" ye başvurduğu anlaşılmaktadır.

Örneklem büyüklüklerine bakıldığında ise "50 -100'den az" birimden oluşan bir örneklem kümesi (%30) ile çalışıldığı, çalışmaların büyük bir kısmında ise bir örneklem kümesi ile çalışmadığını görmekteyiz.

Tablo 4, araştırma kapsamında ele alınan makalelerin araştırma türü, yöntemi, veri toplama yöntemi ve analiz düzeylerini göstermektedir.

Tablo 4: Makalelerin Araştırma Türü, Yöntemi, Veri Toplama Yöntemi ve Analiz Düzeyi Dağılımları

Araştırma Türü	Frekans	%	Araştırma Yöntemi	Frekans	%
Nitel	1	2,5	Saha araştırması	27	67,5
Nitel	37	92,5	Vaka analizi	13	32,5
Karma	2	5			

Veri Top.Teknikleri	Frekans	%	Analiz Düzeyleri	Frekans	%
Anket	1	2,5	Tanımlayıcı İstatistik ve parametrik testler	1	2,5
Mülakat	1	2,5	İçerik analizi teknikleri (değerlendirici analiz)	39	97,5
Gözlem	2	5			
Yazın İncelemesi	31	77,5			
Yazın İncelemesi ve mülakat	1	2,5			
Mülakat ve Gözlem	3	7,5			
Yazın İncelemesi ve gözlem	1	2,5			

Buna göre çalışmaların büyük bir çoğunluğu "nitel" (%92,5) olup "saha araştırmaları" (%67,5) yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Verilerin toplanmasında ise genel olarak "yazın incelemesi" (%77,5) yöntemine başvurulduğu, bunu yanısıra mülakat ve gözlemler yolu ile de veri toplama çalışmalarının yapıldığı görülmektedir.

Güvenilirliği Yüksek Örgütler konusunda gerçekleştirilen çalışmaların analiz düzeylerine bakıldığında ise ağırlıklı biçimde değerlendirici analiz yöntemlerine yani içerik analizi tekniklerine (%97,5) yer verildiği görülmektedir.

İncelenen makalelerin kaynak sayılarını belirlemek, güvenilirliği yüksek örgütler konusunda çalışma yapabilmek için gerekli bilgi birikiminin oluşup oluşmadığını değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Aşağıdaki Tablo 5, incelenen makalelerin kaynak sayılarının dağılımlarını belirtmektedir.

Tablo 5: Makalelerin Başvurduğu Kaynak Sayısı Dağılımları

Kaynakça	0-25' den az	25-50' den az	50-75' den az	75-100' den az	100-125' den az	125 ve daha fazla
Frekans	13	15	9	2	2	1
%	32,5	37,5	22,5	5,0	5,0	2,5

Tabloya göre başvuru kaynakları açısından değerlendirildiğinde yurt dışında güvenilirliği yüksek örgütler konusunda belli bir bilgi birikiminin sağlandığı ancak bunun henüz yeterli olmadığı görülmektedir. Çalışmaların büyük bir kısmı "25-50'den az" (%37,5) kaynak kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında bu

çalışmada ele alınan çalışmaların %32,5'i "0-25'den az" aralığında bir kaynağa başvururken; "50-75'den az" bir kaynak ile gerçekleştirilen çalışmaların toplam çalışmalar içindeki oranı ise %22,5'tur.

SONUÇ

1980'lerin başlarında meydana gelen büyük örgütsel kazalar yüksek riskli sistemlerin örgütlenmesi ve yönetilmesi ile ilgili çalışmaları gündeme getirmiştir. Bu anlamda, yüksek riskli sistemlerde kazaların kaçınılmaz olduğu (Normal Kaza Teorisi; Perrow, 1984) ile ilgili teoriler geliştirilmiştir. Diğer yandan, yüksek risklere rağmen oldukça emniyetli bir seviyede çalışan örgütlerin varlığı söz konusu örgütlerin riskleri yönetme konusunda geliştirdikleri bir takım yeteneklerin incelenmesini gündeme getirmiştir. Tod LaPorte'nin başkanlığında Kaliforniya Üniversitesi-Berkeley Araştırma Grubu yüksek riskli örgütlerin sürdürülebilir emniyet seviyesini sağlayacak "örgütsel özelliklerin" olduğunu iddia eden "Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi" (High Reliability Organizations Theory) geliştirilmiştir.

Güvenilirliği Yüksek Örgütler Teorisi ile ilgili süregelen çalışmalar yüksek riskli örgütlerin sürdürülebilir emniyeti sağlamak için sahip oldukları "yapısal özellikleri", "kültürel özellikleri" ve "örgütsel davranış örüntülerini" inceleme konusu yaptıkları görülmektedir. Diğer yandan; emniyet yönetimi, risk yönetimi ve hata yönetimi gibi "yönetim teknikleri" de güvenilirliği yüksek örgütler kapsamında tartışılmaktadır.

Güvenilirliği yüksek örgütlerle ilgili süregelen çalışmalar sürdürülebilir emniyetin sağlanmasında örgütsel öğrenme ve bilgi yönetimi gibi unsurları çalışma konusu yapmaktadır. Raporlama sistemleri ve sürekli eğitimlerin yanı sıra öğrenme ve bilgi aktarımının etkinliğini sağlayacak örgütsel değer sistemi ile ilgili çalışmaların da önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir. Güvenilirliği yüksek örgütlerin emniyeti sağlama konusunda sahip oldukları kültürün etkisi ile ilgili yapılan çalışmaların; öğrenme kültürü, adil kültür ve emniyet kültürü gibi kavramları ön plana çıkardıkları görülmektedir. Bu durum, yüksek güvenilirlik performansının önemli miktarda örgütsel öğrenmeye ve bu kavramında "kültürel" yapıya dayandığına işaret etmektedir.

Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların analiz birimini önemli oranda "örgüt" olarak ele almaları ve nitel yöntemlerle incelemeleri kavramsallaştırmaya dayanan analizlerin yoğunlukta olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, ilgili çalışmaların incelenerek örgütsel davranış örüntülerini mikro düzeyde inceleyecek nitel ve nicel çalışmaların da yapılabileceğine işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Baker, D. P., Day, R., & Salas, E. (2006). Teamwork as an Essential Component of High-Reliability Organizations. *Health Services Research, 41*(4), 1576-1598.
- Barrett, M. S., Novak, J. M., Venette, S. J., & Shumate, M. (2006). Validating the High Reliability Organization Perception Scale. *Communication Research Reports, 23*(2), 111-118.
- Bigley, G. A., & Roberts, K. H. (2001). The incident command system: high reliability organizing for complex and volatile task environments. *Academy of Management Journal, 44*(1), 1281-1300.
- Bogue, B. (2009). How Principles Of High Reliability Organizations Relate To Corrections . *Federal Probation, 73*(3), 22-27.
- Boin, A., & Schulman, P. (2008). Assessing NASA's Safety Culture: The Limits and Possibilities of High-Reliability Theory. *Public Administration Review, 68*(6), 1050-1062.
- Bourrier, M. (2011). The Legacy of the High Reliability. *Journal of Contingencies and Crisis Management, 19*(1), 9-13.
- Burke, C. S., Wilson, K. A., & Salas, E. (2005). The use of a team-based strategy for organizational transformation: guidance for moving toward a high reliability organization. *Theoretical Issues in Ergonomics Science, 6*(6), 509-530.
- Busby, J. S. (2006). Failure to Mobilize in Reliability-Seeking Organizations: Two Cases from the UK Railway. *Journal of Management Studies, 43*(6), 1375-1393.
- Carol, K., & DK, B. (2009). Leading your organization to high reliability. *Nursing Management, 40*(4), 14-18.
- Cooke, D. L., & Rohleder, T. R. (2006). Learning from incidents: from normal accidents. *System Dynamics Review, 22*(3), 213-239.

- Demchak, C. C. (1996). Tailored Precision Armies in Fully Networked Battlespace: High Reliability Organizational Dilemmas in the 'Information Age'. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 4(2), 93-103.
- Egan, M. J. (2011). The Normative Dimensions of Laporte's Institutional Stewardship: High Reliability, Institutional Constancy, and Public Trust and Confidence. *Journal of Contingencies & Crisis Management*, 19(1), 51-58.
- Emery Roe, P. S. (2011). High-Reliability Bandwidth Management In Large Technical Systems: Findings and Implications of Two Case Studies. *The American Review of Public Administration*, 41(1), 75-91.
- Ericksen, J., & Dyer, L. (2004). Toward a strategic human resource management model of high reliability organization performance. *International Journal of Human Resource Management*, 16(6), 907-928.
- Frankel, A. S., Leonard, M. W., & Denham, C. R. (2006). Fair and Just Culture, Team Behavior, and Leadership Engagement: The Tools to Achieve High Reliability. *Health Services Research*, 41(4), 1690-1709.
- Frederickson, H. G., & LaPorte, T. (2002). Airport Security, High Reliability, and the Problem of Rationality. *Public Administration Review*, 62(özel sayı), 33-43.
- Gardner, S. D., & Yun, S. (2010). Dynamic Learning Theory: Training In High-Reliability Organizations. *Journal of the Academy of Business & Economics*, 10(4), 84-92.
- Gauthier, A. K., Davis, K., & Schoenbaum, S. C. (2006). Achieving a High Performance Health System: High Reliability Organizations within a Broader Agenda. *Health Services Research*, 41(4), 1710-1720.
- Gifun, J. F., & Karydas, D. M. (2010). Organizational Attributes of Highly Reliable Complex Systems. *Quality & Reliability Engineering International*, 26(1), 53-62.
- Grabowski, M., & Roberts, K. (2011). High reliability virtual organizations: Co-adaptive technology and organizational structures in tsunami warning systems. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*, 18(4), 19-23.
- Hannan, M. T., & Freeman, J. (1984). Structural inertia and organizational change. *American Sociological Review*, 49(2), 149-164.

- Hollnagel, E. (1995). *Human reliability analysis: Context and control*. London: Academic Press.
- Kaplan, H. (2002). Event reporting, mindfulness and the high reliability organization: is the glass half empty? *Vox Sanguinis*, 83(1), 337-339.
- Kerfoot, K. (2006). Reliability Between Nurse Managers: The Key to the High-Reliability Organization. *Nursing Economics*, 24(5), 274-275.
- La Porte, T. R. (1996). High Reliability Organizations: Unlikely, Demanding and At Risk. *Journal of Contingencies & Crisis Management*, 4(2), 60-72.
- LaPorte, T. R., & Consoloini, P. M. (1991). Working in Practice But Not in Theory: Theoretical Challenges of "High-Reliability Organizations. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 1(1), 19-48.
- Lekka, C. (2011). *High Reliability Organisations A Reiview of the Literature*. London: HSE Books.
- Leveson, N., Nicolas, D., Karen, M., & Carroll, J. (2009). Moving Beyond Normal Accidents and High Reliability Organizations: A Systems Approach to Safety in Complex Systems. *Organization Studies*, 30 (2), 227-249.
- Marais, K., Dulac, N., & Leveson, N. (2004). Beyond Normal Accidents and High Reliability Organizations: The Need for an Alternative Approach to Safety in Complex Systems. E. S. Symposium (Dü.). içinde Cambridge.
- Melnyk, B. M. (2012). Achieving a high-reliability organization through implementation of the ARCC model for systemwide sustainability of evidence-based practice. *Nursin Administration Quarterly*, 36(2), 27-35.
- Mitropoulos, P., & Cupido, G. (2009). Safety as an Emergent Property: Investigation into the Work Practices of High-Reliability Framing Crews. *Journal of Construction Engineering & Management*, 135(5), 407-415.
- Myers, K. K., & McPhee, R. D. (2006). Influences on Member Assimilation in Workgroups in High-Reliability Organizations: A Multilevel Analysis. *Human Communication Research*, 32(4), 440-468,.

- NM, D., & M., S. (2006). Struggling to Invent High-Reliability Organizations in Health Care Settings: Insights from the Field. *Health Services Research, 41*(4), 1618-1632.
- O'Neil, P. D. (2011). High Reliability Systems and the Provision of a Critical Transportation Service. *Journal of Contingencies and Crisis Management, Journal of Contingencies and Crisis Management, 19*(3), 158-168.
- O'Neil, P. D., & Krane, D. (2012). Policy and Organizational Change in the Federal Aviation Administration: The Ontogenesis of a High-Reliability Organization. *Public Administration Review, 72*(1), 98-111.
- Paulino, V. D. (2012). Risk Management in Space Activities: Reproduction of Validated Routines. *International Business & Management, 4*(1), 57-65.
- Perrow, C. (1984). *Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies*. New York: Basic Books.
- Perrow, C. (2007). *The Next Catastrophe-Reducing Our Vulnerabilities to Natural, Industrial and Terrorist Disasters*. New Jersey: Princeton University Press.
- Resar, R. (2006). Making noncatastrophic health care processes reliable: Learning to walk before running in creating high-reliability organizations. *Health Services Research 2006 Aug; Vol. 41 (4 Pt 2), pp., 41*(4), 1677-1689.
- Rijpma, J. A. (1997). Complexity, Tight-Coupling and Reliability: Connecting Normal Accidents Theory and High Reliability. *Journal of Contingencies & Crisis Management, 5*(1), 15-23.
- Riley, W. (2009). High reliability and implications for nursing leaders. *You have full text access to this content, 17*(2), 38-46.
- Roberts, K. H. (1990). Some Characteristics Of One Type Of High Reliability Organization. *Organization Science, 1*(2), 160-176.
- Roberts, K., & Bea, R. (2001). Academy of Management Executive. *Must accidents happen? Lessons from high-reliability organizations, 3*, 70-79.
- Roberts, K., & Rousseau, D. (1989). Research in Nearly Failure-Free, High-Reliability Organizations: Having the Bubble. *IEEE Transactions on Engineering Management, 36*(2), 132-139.

- Rochlin, G. (1993). *Defining "high reliability" organizations in practice: a taxonomic prologue.*; aktaran: Lekka, C. (2011). *High Reliability Organisations A Reiview of the Literature*. London: HSE Books.
- Rochlin, G. I. (2011). How to Hunt a Very Reliable Organization. *Journal of Contingencies & Crisis Management*, 19(1), 14-20.
- Sagan, S. D. (1993). *The Limits of Safety: Organizations, Accidents, and Nuclear Weapons*. Princeton: Princeton University Press.
- Sagan, S. D. (1994). Toward a Political Theory of Organizational Reliability. *Journal of Contingencies & Crisis Management*, 2(4), 228-240.
- Shapiro, M. J., & Jay, G. (2003). High reliability organizational change for hospitals: translating tenets for medical professionals. *Quality & Safety In Health Care*, 12(4), 238-239.
- Sullivan, J. J., & Beach, R. (2011). Making Organizational Learning Work: Lessons from a High Reliability Organization. L. & Proceedings of the European Conference on Management (Dü.). içinde, (s. 386-393).
- Weick, K. E. (2011). Organizing for Transient Reliability: The Production of Dynamic Non-Events. *Journal of Contingencies & Crisis Management*, 19(1), 21-27.
- Weick, K., & Sutcliffe, K. (2007). *Managing the unexpected: resilient performance in an age of uncertainty*. New York: John Wiley and Sons.
- Welbourne, T. M. (2003). Structuring for high reliability: HR practices and mindful processes in reliability-seeking organizations. (I. 7. Vol. 24, Dü.) *Journal of Organizational Behavior.*, 7(24), 877-903.
- Wilson, K. A., Burke, C. S., Priest, H. A., & Salas, E. (2005). Promoting health care safety through training high reliability Teams. *Quality & Safety In Health Care*, 14(4), 303-309.

THE RELATIONSHIP BETWEEN GENDER, POWER AND POLITICS IN ORGANIZATIONS

Prof. Dr. Rana Özen Kutanis, Sakarya University,
rkutanis@sakarya.edu.tr

Research Assistant Sümeyye Arslan, Sakarya University,
arslans@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Gender, Management, Organizational Politics, Power

There are several differences related to use of organizational politics and power behaviours between men and women. The main reasons for this difference between the gender roles of men and women are socially loaded. Organizations are shaped by the role of gender. Gender identity and social interaction, formal and informal organizational processes, such as social divisions in the labor force who have been exploited political behavior, makes it advantageous to men than women. Women are not reaching the same level of achievement in their careers as their male counterparts. While it seems relatively easy for women to gain employment at the lower levels of the organization, it is proving very difficult for them to reach upper, middle and senior management positions. To understand why women have not been more successful in moving up to higher managerial positions, it is useful to examine the mechanisms through which power is acquired, maintained and exercised in organizations. The aim this study is to determine the relationship between gender, power and politics in organizations.

There are many views been put forward in the concept of power and politics in organizations. Power is the ability to influence others. This ability can be both individual and organizational. One of the most influential theories of power comes from the work of French and Raven, who attempted to determine the sources of power leaders use to influence others. French and Raven identified five sources of power: legitimate, reward, coercive, expert and referent. Organizational politics 'involves those activities taken within organizations to acquire, develop and use power and other resources to obtain ones preferred outcomes in a situation where there is uncertainty or disagreement'. The political behaviour requires that a person

should strive to use the source of power. There are several differences related to use of organizational politics and power behaviours between men and women. The main reasons for this difference between the gender roles of men and women are socially loaded. The concept of gender, men and women refers to the socially determined the roles and responsibilities. According to gender role stereotypes of women, caring, emotional, gentle, nourishing, raised however the male, protects, owner, aggressive, adventurous and physically strong. Organizations are shaped by the role of gender men and women.

In this qualitative research the aim is to prepare a critical literature review about the relationship between gender, power and politics in organizations. For the critical literature review secondary data are used. The results of researches which was conducted before and some important conclusions are included into this study.

Low representation of women in top management positions, due to has acquired less power than men. This is the power in favor of men, is a result of male-dominated organizational culture. Because of women are acquire less power, they are also less chance to use it. This situation can not be seen so clearly in the career process represents a barrier in front of them. Women's aware of the importance achieving power and role of politics in organizations, they should re-regulate the balance work, trying to maintain that balance, they should be aware of that the issue might very sensitive and a process that will force them.

References

Bayraktaroğlu Serkan, (2000) "Klasik Örgütsel Güç Kuramlarından Clegg'in Güç Devreleri Yaklaşımına". *Bilgi Dergisi*, Sayı: 2000/2. ss.109-123.

Davey Kate Mackenzie, (2008), "Women's Accounts of Organizational Politics as a Gendering Process", *Gender, Work and Organization*. Vol. 15 No. 6, pp 650-671.

Kacmar K. Michele, Carlson Down S., (1997), "Further Validation of the Perceptions of Politics Scale (POPS): A Multiple Sample Investigation", *Journal of Management (JofM)*, 23(5), 627 - 658.

Kanter Rosabeth Moss, (1993), "Men and Women of the Corporation", Basic Books, New York.

Klenke Karin, (2003), "Gender Influences in Decision Making Processes in Top Management Teams", *Management Decision* 41/10 (2003), pp 1024-1034.

ÖRGÜTLERDE GÜÇ VE POLİTİKANIN TOPLUMSAL CİNSİYET İLE İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Rana Özen Kutanis¹

Araş. Gör. Sümeyye Arslan²

ÖZET

Örgütsel politika ve güç kullanımıyla ilgili davranışlarda kadınlar ve erkekler arasında görülen birçok farklılık vardır. Bu farklılığın temel sebepleri arasında kadın ve erkeğe toplumsal olarak yüklenmiş cinsiyet rolleri yer almaktadır. Bu cinsiyet rolüne göre organizasyonlar şekillenmektedir. Toplumsal cinsiyet kimliği ve sosyal etkileşim, biçimsel ve biçimsel olmayan örgütsel süreçler ile işgücündeki toplumsal bölünmeler gibi istismar edilmiş politik davranışlar, erkekleri kadınlardan daha avantajlı hale getirmektedir.

Cinsiyet farklılığı, örgütsel güce ulaşmayı etkilemektedir. Kadınlar erkekler gibi kariyerlerinde aynı başarı düzeyine ulaşamamaktadırlar. Kadınlar için örgütün alt düzeylerinde istihdam daha kolay görünüyorsa da, orta ve üst düzey yönetim kademelerinde yer edinmeleri daha zordur. Kadınların üst düzey yönetim kademelerinde niçin daha az bulunduğunu anlamak için örgütlerde gücün hangi yollarla elde edildiğine, sürdürüldüğüne ve uygulandığına bakmak gerekir. Güç kaynakları genellikle erkekler tarafından ve bu da örgütlerdeki güç dengesinin inşasını erkeklere doğru kaydırmaktadır. Bu çalışmanın amacı toplumsal cinsiyetin örgütlerde güç ve politika ile ilişkisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Güç, Örgütsel Politika, Yönetim, Toplumsal Cinsiyet

GİRİŞ

Örgütlerde güç kavramı konusunda ortaya atılmış pek çok görüş bulunmaktadır. Marx'tan (1930) Weber'e (1947) ve Blau'ya (1964) kadar gücün niye var olduğu ve niye bazılarının gücünün diğerlerinden fazla olduğu birçok kişi tarafından tartışılmıştır. Dolayısıyla güç konusunda ortaya atılmış birçok tezler, antitezler ve

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, rkutanis@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, arslans@sakarya.edu.tr

sentezler bulunmaktadır (Bayraktaroğlu, 2000). Kanter 1977'de gücün etkili yönetim davranışı için kritik olmasına rağmen Amerika'nın son kirli kelimesi olduğuna dikkat çekmiştir (Pfeffer, 1992). Max Weber'in tanımına göre güç, bir sosyal ilişki içerisinde kendi isteğini, karşı tarafın direnmesine karşın her türlü koşulda diğerine dayatma şansıdır. Güç bir kişinin, başkasının davranışlarını istediği yönde etkileyebilme yeteneğidir. Bu yetenek hem bireysel hem de örgütsel bazda olabilir (Özen Kutanis, 2012: 168-186). Bu gücün nereden geldiğini ve etkilerini, John French ve Bertrand Raven'in (1959) güç çeşitlemesinde görmek mümkündür.

French ve Raven (1959) örgütlerde zorlayıcı, ödüllendirici, yasal, uzmanlık ve özdeşlik gücü olmak üzere beş tip güç kaynağı tanımlamıştır (Lunenburg, 2012).

Tablo 1. Güç Kaynakları

Çeşit	Anlamı	Örnek
Zorlayıcı	Diğerlerini cezalandırmak	3 günlük uzaklaştırma cezası
Ödüllendirici	Diğerlerine fayda sağlamak	Beğenilme ve terfi için çok çalışma
Yasal	Yasaya uyma	Polisin emirlerine uyma
Uzmanlık	Geniş bilgi ve yüksek seviyede yetenek	Bilgisayar mühendisi
Özdeşlik	Güçlü pozisyondaki bir kişi ile birlikte tanınma	Kahraman sevgisi

Kaynak: Özen Kutanis Rana, (2012), "Örgütlerde Davranış Bilimleri Ders Notları", 5. Baskı, Sakarya Kitabevi, Adapazarı. (eserinden düzenlenmiştir).

Örgütsel politika kavramı 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Örgütlerde politik davranış kavramının geniş kesimler tarafından desteklenen tek bir tanımı yoktur. Politik davranış için yapılan tanımların ortak özelliği, kişinin kendi çıkarlarına hizmet etmesi amacıyla başkalarını korumak ya da yükseltmek için yapılan ve kurum tarafından hoş görülmemeyen uygulamalardır (Kacmar ve Carlson, 1997:628-629). Kişinin bir örgüt içindeki resmi rolünün gerektirmediği fakat örgüt içindeki avantaj ve dezavantajlarının dağılımını etkileyen ya da etkilemeye çalışan faaliyetlerdir. Politik davranış bir mesleğin gerektirdiği

davranışların dışındadır. Politik davranış kişinin güç temellerini kullanmak için çaba göstermesini gerektirir (Özen Kutanis, 2012).

Örgütsel politika ve güç kullanımıyla ilgili davranışlarda, kadın ve erkekler arasında görülen birçok farklılık vardır. Bu farklılığın temel sebepleri arasında kadın ve erkeğe toplumsal olarak yüklenmiş cinsiyet rolleri yer almaktadır. Toplumsal cinsiyet kavramı; kadın ve erkeğin sosyal olarak belirlenen rollerini ve sorumluluklarını ifade eder. Cinsiyet rolleri toplumdan topluma değişmektedir. En genel kanı da, kadının erkeğe göre daha geri planda, destekleyen, bakan, büyüten ve hizmet eden konumunda olduğu anlayışıdır. Cinsiyet rolü kalıplarına göre kadın, şefkatli, duygusal, nazik, besleyici, büyüten; erkek ise, koruyan, sahiplenen, saldırgan, maceraperest ve fiziki açıdan güçlüdür (Özen Kutanis, 2006). Organizasyonlarda cinsiyet kavramı ise; yalnızca bahsedilen bu kadın ve erkek arasındaki farklılıkları tanımlamamakta, aynı zamanda kadın ve erkek arasındaki sosyal ilişkiyi belirleyen niceliksel güç farklılıklarını da tanımlamaktadır. Bu çalışmanın amacı toplumsal cinsiyetin örgütlerde güç ve politika ile ilişkisini ortaya koymaktır.

GÜÇ, POLİTİKA VE TOPLUMSAL CİNSİYET İLİŞKİSİ

Örgütsel politika algısı ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiyi araştıran araştırmacılar muğlâk sonuçlar bulmuşlardır. Ferris ve Kacmar 1992'de cinsiyetin örgütsel politika ölçüm skoru üzerinde önemli bir etkisi olmadığını söylerken, Ferris ve diğ. 1996' da cinsiyet etkeninin önemli olduğunu bulmuştur (Klenke, 2003: 1027-1028).

Kadın ve erkek için toplumsal cinsiyet rolüne göre organizasyonlar şekillenmektedir. Organizasyon içindeki kadın ve erkek ilişkileri cinsiyet kavramıyla açıklanırken "cinsiyet temeline dayanan organizasyonlar" (gendered organization) şeklinde ifade edilmektedir. Bir organizasyonun cinsiyet temeline dayalı organizasyon olarak tanımlanabilmesi için, organizasyon fonksiyonlarının cinsiyete bağlı olarak oluşturulması, güç ve statülerin cinsiyete göre simgelenmesi gerekmektedir (Temel vd., 2006).

2005 yılında yapılan bir çalışmada, kadın ve erkek girişimcilerin girişimlerini ve birbirlerini nasıl algıladıklarını, girişimcilikte cinsiyet faktörüne bakış açılarını belirlemeye yönelik yapılan bir çalışmada kadın ve erkek girişimcilerin demografik özellikleri incelendiğinde belirgin sonuçlar açığa çıkmıştır. Bu sonuçlara göre kadın girişimciler erkek girişimcilere göre daha eğitimli, daha az çocuklu, daha az kıdem

ve tecrübeye sahip, aile desteğini daha çok benimseyen, haftalık çalışma süresi ve aylık kazancı daha düşük ve daha küçük çaplı işletmelere sahip olan kişilerdir (Özen Kutanis, 2006).

Cinsiyet farklılığı, örgütsel güce ulaşmayı etkilemektedir (Davey, 2008:653). Kadınlar erkekler gibi kariyerlerinde aynı başarı düzeyine ulaşamamaktadırlar. Kadınlar için örgütün alt düzeylerinde istihdam edilmeleri, orta ve üst düzey yönetim kademelerinde yer edinmelerine göre daha kolay görünmektedir. Kadınların üst düzey yönetim kademelerinde niçin daha az bulunduğunu anlamak için örgütlerde gücün hangi yollarla elde edildiğine, sürdürüldüğüne ve uygulandığına bakmak gerekir. Güç kaynakları genellikle erkekler tarafından ve bu da örgütlerdeki güç dengesinin inşasını onlara doğru kaydırmaktadır (Mann, 1995). Toplumsal cinsiyet kimliği ve sosyal etkileşim, biçimsel ve biçimsel olmayan örgütsel süreçler ile işgücündeki toplumsal bölünmeler gibi istismar edilmiş politik davranışlar, erkekleri kadınlardan daha avantajlı hale getirmektedir (Davey, 2008: 653).

Mann'a (1995) göre; "Örgütlerde güç dengesinin erkekler tarafında olduğu durumlar:

- Motive edilmiş çalışanlar işte uzun süre kalarak çalışabilirler, ancak aile bağlarına sahip kadınlar için bunu yapmak zordur.
- Uygun olmayan zamanlarda organize edilmiş toplantılar, örneğin; sabah kahvaltısı- ailesi ile birlikte kadının katılması zor olabilir.
- Seçimde kadına karşı yapılan ayrımcılık- buna genellikle bir erkek topluluğu neden olur.
- Kadınlarla rahatlıkla paylaşılabilen konular hakkında konuşmak (örneğin futbol gibi).
- Aşağılayıcı dil kullanmak ve şakalar yapmak.
- Kadınlar için ulaşamayacak bölgelerde toplantı ya da görüşmeler düzenlemek (örneğin erkeklerin daha çok gittikleri özel kulüplerde).
- Çocuk bakım tesislerinin yetersiz olması ya da hiç olmaması.
- Kadınlar üzerine kötü politika yaparak caydırma ya da yıldırma uygulanması.

- Israrlı sosyal katılım; Sosyal karıştırma yolu ile bağlantıları sürdürme. (Örneğin gece geç saatlere kadar yeme, içme ya da oyun oynama).
- İç yükselme yolu ile statükoyu koruma; organizasyonlarda erkek hâkim işgücünden dolayı, bu yanlılık güçlenmiş olmaktadır (Mann, 1995:10). "

YÖNETİM VE KADIN

Yönetimde kadın üzerine yapılan araştırmalar, erkeklerin bireysel kazanç elde ederek güç kazandığı, kadınların ise güç uygulamalarında kurallara olan güveni ve kişilerarası ilişkilere daha fazla önem gösterdiğini açığa çıkarmıştır. Ancak kadınların daha rekabetçi ve güç odaklı durumlara daha uygun davranışlar göstermesi, genel toplumda ve örgüt içinde güçsüz ve düşük pozisyonda olmalarından kaynaklanmaktadır.

Kanter 1995' te güçsüzlüğün kadın yöneticiler arasında çok karakteristik davranışlar üretebileceğini ileri sürmüştür. Aynı pozisyondaki kadın ve erkek karşılaştırıldığında cinsiyet farklılığı gibi görünen şeyin aslında güç farklılığı olabileceğini ileri sürmüştür. Tamimiyle bu hipotezi ileri sürmek zor olsa da, özellikle bir kurumda kadın yöneticilerin sayısı aynı pozisyondaki erkeklerden oldukça azdır. Florida'da bir üniversitede 205 öğretmen ve 40 bölüm başkanı (25 erkek, 15 kadın) arasında yapılan çalışmada, genel liderlik (harekete geçme, duygusal destek gibi) ve faaliyet tarzı ölçümlerinde cinsiyet endeksli bir farklılığa ulaşılmayan bir bulgu saptanmıştır. Ancak istatistiksel anlamlılık bakımından 'grup iklimi' cinsiyetle ilişkili farklılıklardan biri olarak belirlenmiştir. Kadınlar sıkı ve denetim atmosferi üretmeye kısmen eğilimli olarak bulunmuştur. Erkek bölüm başkanlarında ise, "grup ruhu ve samimiyet" yüksek olarak algılanırken, kadın bölüm başkanları "engel" olarak algılanmaktadırlar. Kadınların yönettiği bölümlerdeki bu atmosfer farklılığı, kadın ve erkek liderler arasındaki güç farklılığı ile doğrudan izlenebilir. Hareket olanakları bölüm başkanlarını sistem içerisinde ileri götürebilir ancak bu düzen okuldaki kadın ve erkekler arasında oldukça farklıdır. Kadınlar yönetimde erkelerden daha yavaş ilerlemektedirler. Daha yavaş ilerlediklerinden daha çok güçsüz olmaktadır ve güçsüzlük liderlik önündeki en önemli engel olarak tanımlanmaktadır (Kanter, 1995: 202-204).

Genel kültürel yaklaşımlarda erkeklerin daha iyi lider olduğu görüşü yer almaktadır. Bir kadın ile çalışmayı ne erkekler ne de kadınların istemediğine dair birçok çalışma sonucu vardır. 1965' te Harvard Business Review okuyucularından 1.000 erkek ve 900 kadın yönetici arasında yürütülen çalışmada erkeklerin üçte ikisinden daha

fazlası ve kadınların yaklaşık olarak beşte biri bir kadınla çalışırken kendilerini rahat hissetmediklerini belirtmişlerdir. Her iki cinsiyetten çok azı (erkeklerin %9'u kadınların %15'i) kadınlarla çalışırken kendilerini rahat hissettiklerini belirtmiştir. Toplamda %51 erkek çalışan, kadınların mizaçlarının yönetim için uygun olmadığını söylemiştir. Ancak araştırmada, örgüt dışında kadın ya da erkelerin kullandığı katı liderlik tipi değerlendirildiğinde, kadın ya da erkeği farklı olarak algılayan genel eğilim ya da erkek için güçlü bir tercih olmadığını göstermiştir (Kanter, 1993:197-198).

Tablo 2. Endüstriyel Tedarik Şirketinde Çalışanların, Yönetici Olarak Kadınlar Hakkındaki Görüşleri

9 puan skalası üzerinde anlaşma durumunun oranı, 1= kesinlikle aynı fikirde değilim 9= kesinlikle aynı fikirdeyim		
	Erkek (N=23)	Kadın(N=88)
1. "Erkekler daha iyi yöneticilerdir"	7,92	6,50
2. "Bir erkek için rekabetçi olmak daha kabul edilebilir, ancak kadınlar için değil"	3,51	3,22
3. Bir kadın yönetici olamaz ve bir feminist de yönetici olamaz"	3,30	3,10

Kaynak: Kanter Rosabeth Moss, (1993), "Men and Women of the Corporation", Basic Books, New York:198.

Tablo 2' de gösterildiği gibi endüstriyel tedarik şirketinde yapılan araştırmada, çalışanlar, erkeklerin daha iyi yönetici oldukları konusunda ezici bir üstünlükle görüş birliği sağlamaktadırlar (Kanter, 1995: 198).

Otoriter Kadın Yönetici Tarzı

Kadınların %99.81'inin erkek yönetici tercih etme sebepleri:

- Kadın yöneticiler çok kıskanç. Onların pozisyonları kendi kafalarında.
- Kişisel olarak çok şeyi dikkate alırlar, sistemli değildirlir.

- Rutin detaylar ve etkinlik üzerinde gereğinden fazla dururlar. Onlar sistemin kölesi olmuşlardır. Küçük, önemsiz şeyler üzerine çok kafa yorurlar.
- Çok yakından denetlerler. Sadece üstünkörü olan işlerde yetki devrederler.
- Çok fazla hata bulurlar.
- Kendilerinin ne kadar önemli olduğunu insanlara hissettirmek için bağırırılar (Kanter, 1995:201).

Kadın yöneticilerin yukarıda karşılaşılan profili çizmelerini etkileyebileceği düşünülen bazı sorunlar da mevcuttur. Bu sorunlar içsel ve dışsal engeller şeklinde gruplandırılabilir. Kadın yöneticilerin karşılaştıkları içsel engeller arasında Süper Kadın Sendromu, kendilerine koydukları bireysel engeller, Kraliçe an sendromu ve eğitim yer alırken; dışsal engeller arasında geçmişteki toplumsallaşma tarzı, bireysel önyargılar, toplumsal ayrımcılık, toplumsallaşmadaki dişil ve eril özellikler, örgüt kültürü, görevsel ayırım yaklaşımı, çift kariyerli eşlerin ikincisi olmak ve cam tavan yaklaşımı bulunmaktadır (Özen Kutanis, 2008).

Erkekler için güç ve liderliğe giden yol basittir: her zamanki kulüplere, yönetim kurullarına, sivil toplum örgütlerine, gönüllü yardım kuruluşlarına ve ulusal liderlik gruplarına katılırlar. Daha sonra ise güç tabanını kurmak için finansörler, politika yapıcılar, rakip CEO'lar, fikir liderleri ve potansiyel girişimciler ile baskı kurarlar. Diğer yandan kadınlar için güç ve yönetici liderliğe ulaşma daha kısıtlı ve tanımları da daha az nettir.

KADIN VE ERKEKLERİN KULLANDIĞI GÜÇ KAYNAKLARINA İLİŞKİN FARKLILIKLAR

Morgan (1986) örgütlerde güç kaynaklarına ilişkin çeşitli tanımlar yapmıştır (Mann, 1995).

Örgütlerde kadın ve erkeklerin kullandığı güç kaynaklarına ilişkin farklılıklar aşağıda alt başlıklar halinde yer almaktadır.

Biçimsel Otorite Olarak Güç Kaynağı

Etkileşim içerisinde olan kişiler tarafından kabul edilen ve saygı duyulan yasal bir güç çeşididir. Örgütlerde çoğu biçimsel otoritenin en belirgin türü tipik olarak birinin elinde tuttuğu pozisyonla ilişkilidir. Kadınlar, örgütsel yapılarda genellikle bu güç

kaynağının gerisinde tutulurlar. Kadınları kurum içinde ilerlemekten alı koyan pek çok faktörden bahsetmek mümkündür. Ulaşamaz toplantılar gerçekleştirme, çocuk bakım merkezlerinin yetersizliği ya da kadınlar üzerinden caydırıcı zayıf politikalar yapma vb. durumlar potansiyel olarak kadınların yükselmesini engellemektedir. Örgütlerde kadınlar, belirli pozisyona ulaşamadıklarından dolayı da kaynağını otoriteden alan gücü kullanamamaktadırlar (Mann, 1995). Bu aynı zamanda güç kaynağı olarak para ve önemli kaynaklar üzerinde kontrol ile ilişkilidir. Eğer kaynakların tedariki zor ise biri buna bağlıysa o zaman bunu bir güce dönüştürmek mümkündür. Kıtık ve bağımlılık güç kaynaklarının anahtarıdır.

Bir Güç Kaynağı Olarak Bilgi ve Bilginin Kontrolü

Yetenekli örgütsel politikacılar bilginin akışını kontrol ederler ve farklı kişiler için bu bilginin kullanımını mümkün kılarlar. Bu politikacılar genellikle, iletişim kanallarını açan, kapayan, filtreleyen, özetleyen, analiz eden ve böylece de kendi çıkarlarına göre bilgiyi şekillendiren "bekçi" olarak bilinmektedirler.

Bu güç kaynağı da genellikle kadınlara karşı kullanılmaktadır. Bilgi akış kanalı olarak biçimsel olmayan ağlar önemli olduğu için, erkekler kadınları bu kanalların dışında tutarak bilgi üzerinde kontrol sağlayabilmektedirler (Mann, 1995).

Bir Güç Kaynağı Olarak Teknolojinin Kontrolü

Teknoloji kullanıcılarına, üretim faaliyetlerinde şaşırtıcı sonuçlara ulaşma ve aynı zamanda bu üretim gücünü işleme yeteneğini sağlar. Ve bu da kişilerin kendi amaçları için etkili bir şekilde çalışmasını sağlar. Örgütler, girdileri çıktılara dönüştürmek için teknolojiye bağımlıdırlar. Kullanılan teknoloji çeşidi örgüt içi bağımlılığı ve bu da farklı kişi ve departmanlardaki güç ilişkilerini etkilemektedir. Teknolojinin güç ilişkileri üzerinde büyük bir etkiye sahip olmasının temel nedeni, yeni bir teknoloji girişiminin güç dengelerini değiştirmesidir. Bu güç kaynağının dengeyi erkekler lehine nasıl çevirdiğini bilgisayar teknolojilerinde görmek mümkündür. Brosman ve Davidson'a (1994) göre daha sosyalleşme sürecinde bilgisayarların "erilleştirilmesinden" kaynaklanan, kadınların bilgisayarlardan korkmasına neden olan "erkek bilgisayar kültürü"nü görmek mümkündür. Bu sosyalizasyon süreci, erkek öğrencilerin, bilgisayara eşit erişimi olan kız öğrencileri reddetmesiyle okulda başlar. Bu da bir güç kaynağı olan teknolojiyi kadınların erkeklerden daha az kullanmasına neden olur (Mann, 1995).

Bir Güç Kaynağı Olarak Biçimsel Olmayan Ağların Rolü

Ağ oluşturma, kurumsal iletişim boşluklarını doldurmak, kariyerde ilerlemek, daha sonra birbirlerinin yanında olmak için çalışanlar tarafından kullanılan bir güç kaynağıdır. Davidson'a (1985) göre biçimsel olmayan ağlar kadınları çoğunlukla dışarıda bırakır ve bu ağlar üzerinden güç elde etmek güce ulaşmanın en önemli yollarından biridir. Yönetimdeki tüm işlerin %50'sinden fazlası böyle biçimsel olmayan ağlar ve kişisel temaslar yoluyla olmaktadır.

Peki kadınlar niçin bu biçimsel olmayan ağların dışında kalmaktadır? İçinde yaşanılan toplumun kültürü, inançları, geleneği, değerleri ve normları örgütlere de yansımaktadır. Kadınların kültürel olarak farklı nitelendirilmesi, onların biçimsel olmayan güç kaynakları geliştirme ve ağ oluşturma üzerinde önemli fırsatlar sağlayan sosyal olaylar ve biçimsel olmayan ilişkilerden dışlanma nedeni olarak sayılabilir. Sosyal ilişkiler ve etkileşimlerde çoğu erkek, bir başka erkekle kendini rahat hissederken, başka bir kadınla kendini sınırlanmış hissetmektedir. Kottis (1993), bu durumu bir örnekle şöyle açıklamaktadır: benzer vasıflara sahip bir kadın yerine bir adamın üst düzey yönetici pozisyona terfi etmesinin nedeni, terfi kararı veren kişiyle, erkek adayın duvar tenisi oynaması ve bu durumun da birbirlerini daha iyi tanımalarına ve güvenmelerine imkân sağlamasıdır (Mann, 1995).

Bir Güç Kaynağı Olarak Semboller

Davranış stilleri, fiziksel görünümler kişinin gücüne güç katabilir. Örneğin, fiziksel olarak tepeden bakan ve hâkim görünen bir yönetici güçlü bir sembol çizmektedir. Bir toplantıya geç kalındığında gösterilen davranış biçimi de gücü sembolize eder. Eğer onun öneminin farkındaysalar, kadınlar bir dereceye kadar bu güç kaynağından faydalanabilirler. Ancak bazen bu güç kaynağı bile onların dezavantajına olabilmektedir. Örneğin pek çok kuruluşun resmi olmayan bir üniforması vardır (mesela; ince çizgili takım elbise gibi). Böyle bir üniforma hem kurumdaki üyeler için hem de kurum dışındaki insanlar ve müşteriler için güç simgesi olarak görev yapar. Kadınlar bu üniforma dışına çıktıklarında, güç kaynağını kaybetme riskleri vardır. Enrich'e (1994) göre yönetici rolü genellikle eril olarak düşünüldüğünden dolayı, kadınlar da bu klişeye uygun giyinme ihtiyacı hissetmektedirler. "Daha ciddiye alınmak için kendilerini daha eril yapan bu kıyafetleri giymektedirler". Davidson ve Cooper (1992) tarafından belirtilen "güç

giyinme ", "(power dressing)" olarak ifade edilen bu tarz bir giyinme, daha fazla güce egemen olan bir görüntüyü beraberinde getirmektedir.

Yukarıda aktarılanları özet bir tablo ile aşağıdaki gibi göstermek mümkün olabilir:

Tablo 3. Güç Kaynaklarının Kullanımında Kadın ve Erkek

	KADIN	ERKEK
Biçimsel Otorite	Kullanamaz	Kullanır
Bilgi ve Kontrolü	Elinde Değil	Elinde
Teknoloji Kontrolü	Düşük	Yüksek
Biçimsel Olmayan Ağlar	Giremez	Girebilir
Sembollerin Kullanımı	Zorlanır	Zorlanmaz

SONUÇ

Kadınların üst yönetim kademelerinde düşük temsil edilmesi, erkeklerden daha az güç kazanmasından kaynaklanmaktadır. Bu da gücün erkeklerin lehine olduğu, erkek egemen örgüt kültürlerinin bir sonucudur. Kadınlar güce daha az ulaştıklarından dolayı, örgütsel politikada onu kullanma şansları da daha az olmaktadır. Bu durum ise kariyer süreçlerinde önlerinde çok da net olarak görülemeyen bir engel teşkil etmektedir.

Örgütlerde politikanın rolü ve güç elde etmenin öneminin farkında olan kadınlar, dengeyi yeniden düzenleye çalışmalı, bu dengeyi sağlamaya çalışırken de konunun ne derece hassas ve kendilerini zorlayacak bir süreç olabileceğinin farkında olmalıdırlar.

KAYNAKÇA

Bayraktaroğlu Serkan, (2000) "Klasik Örgütsel Güç Kuramlarından Clegg'in Güç Devreleri Yaklaşımına". Bilgi Dergisi. Sayı: 2000/2. ss.109-123.

Davey Kate Mackenzie, (2008), "Women's Accounts of Organizational Politics as a Gendering Process", Gender, Work and Organization. Vol. 15 No. 6, pp 650-671.

Kacmar K. Michele, Carlson Down S., (1997), "Further Validation of the Perceptions of Politics Scale (POPS): A Multiple Sample Investigation", *Journal of Management (JofM)*, 23(5), 627 - 658.

Kanter Rosabeth Moss, (1993), "Men and Women of the Corporation", Basic Books, New York.

Kienke Karin, (2003), "Gender Influences in Decision Making Processes in Top Management Teams", *Management Decision* 41/10 (2003), pp 1024-1034.

Lunenburg Fred C., (2012), "Power and Leadership: An Influence Process", *International Journal Of Management, Business, And Administration*, Volume 15, Number 1, pp 1-9.

Mann Sandi, (1995), "Politics and Power in organizations:Why Women Lose Out", *Leadership & Organization Development Journal*, Vol. 16 No. 2, 1995, pp. 9-15.

Özen Kutanis Rana, (2012), "Örgütlerde Davranış Bilimleri Ders Notları", 5. Baskı, Sakarya Kitabevi, Adapazarı.

Özen Kutanis Rana, (2006), "Girişimci Kadınlar", Değişim Yayınları, İstanbul.

Özen Kutanis, R. (2008) "Yönetici ve Kadın Olmanın Zorlukları". İçinde Fidan, F. Ve Yılmaz, T. (der.) *Kadın Çalışma ve Toplum*, 109-132, Sakarya Yayıncılık, Adapazarı.

Pfeffer Jeffrey, (1992), "Understanding Power in Organizations", *California Management Review*; Winter 1992; 34, 2; ABI/INFORM Global pg. 29.

Temel Ayşen, Yakın Mehmet ve Misci Sema, (2006), "Örgütsel Cinsiyetin Örgütsel Davranışa Yansımaları", *Yönetim Ve Ekonomi Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F., Manisa.

THE APPROACH TO ETHICS ADOPTED BY TURKISH BUSINESSMEN AND EXECUTIVES: A RESEARCH

Prof. Dr. Rana Özen Kutanis; Sakarya University, Faculty of Business
rkutanis@sakarya.edu.tr

Ramazan Orha; Sakarya University, Institute of Social Sciences
ramazanorha@hotmail.com

Ahmet Karakiraz; Sakarya University, Faculty of Business
akarakiraz@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Ethics, Teleology, Deontology, Virtue, Kant's Ethic

Ethics, which first appeared as a subfield of philosophical studies, is defined as a body of behaviors that must be adhered to or avoided by various fields of profession. When research is conducted on the books written and academic studies conducted on business ethics in Turkey, we can say that the interest in business ethics has started to grow. The phenomena of competition and globalization, which are dominating the business world more and more, have made it necessary for businesses to have certain ethical concerns. The need for businesses to have models of ethical decision making has increased in the presence of frequently seen non-ethical practices.

Ethical theories have been established in the Western world and the mechanisms of ethical decision making have been developed and continue to influence people in today's world. As a result of the major economic transformation that it has been through, Turkey is becoming more and more integrated with the global market with each passing day. This being the case, the first question that comes to mind is whether or not the violation of ethical codes observed in the Turkish business world can be explained by the ethical theories set forth by Western scientists. This study is oriented towards finding an answer to the question of whether the ethical theories developed by the leading intellectuals of the Western world and the models of ethical decision making which have been derived from the theories in question have counterparts in the Turkish business world.

In literature, ethical theories are frequently addressed under three different headings: teleological theories, deontological theories and virtue ethics. Teleological theories explain whether an action is ethically right or not, based on the consequences of that action. Within the framework of this theory, what matters

most is the consequence of the action in question. Pragmatism and egoism may be addressed within the context of the teleological theories. From the pragmatist point of view, the criterion for an action to be right is its ability to maximize the obtained benefits. The egoist perspective defines the concept of benefit separately for each individual and deems the decision that maximizes personal interest to be ethically right. Deontological theories, on the other hand, consider a certain behavior pattern or rule to be right. Contrary to what is supported by the teleological theories, the deontological theories argue that certain behaviors should not be exhibited, even if they maximize the obtained benefits. The most important issue for virtue ethics is the moral development of the person who is doing the act rather than the rules observed, the intentions while carrying out the action or what will be achieved in consequence of that action.

The aim of this study is to find an answer to the question of whether the current ethical rules available in literature have counterparts in the Turkish business world. In this context, interviews were conducted with six businessmen and executives who participate actively in the business world and who are members of a foundation. The interviewees were given the case study of "Mr. Mustafa's dilemma", which is script formatted and presents a teleological perspective to them.

As a conclusion, the interviewees' answers to the case study "Mr. Mustafa's dilemma", which highlights the Teleological perspective, show that although the ethical theories originated from the Western world do not fit 100% to the Turkish business world, they can account for the ethical problems experienced herein. It was observed that Turkish businessmen and executives mostly refer to the theories of Western origin while explaining their ethical concerns. According to the answers given by the interviewees, not all of them deem "Mr. Mustafa's" behavior to be right as per the norms of deontological/virtue ethics. Nevertheless, some interviewees endeavored to generate a solution to the social problems using virtues such as generosity and benevolence. In this respect, some interviewees adopt an "altruistic" approach in the face of ethical theories. Theories which can explain the ethical perceptions of Turkish businessmen and executives in a more comprehensive manner can be developed by scrutinizing this "altruistic" attitude.

References

- Cevizci, A.(2008). *Etiğe Giriş*. 2.Baskı. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Frankena, W. (2007). *Etik*. A. Aydın (Çev.). 1.Baskı. Ankara: İmge Yayınevi.
- Hartman, L. P. and J. Desjardins. (2011). *Business Ethics*. 1.Edition. USA: Mcgraw-Hill.
- Kök, S.B. (2012). İş Ahlakı ve Etik Yaklaşımlar. Ö. Torlak ve F. Dalyan (Ed.). *İşletmelerde Sosyal Sorumluluklar ve Etik İçinde*. 1.Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, 59–85.

TÜRK İŞ ADAMLARININ VE YÖNETİCİLERİNİN ETİĞE YAKLAŞIMLARI: BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. Rana Özen Kutanis¹

Ramazan Orha²

Ahmet Karakiraz³

ÖZET

Önceleri felsefenin bir alt dalı olarak ortaya çıkan etik, günümüz iş hayatında da önemli bir yere sahip olmaya başlamıştır. İş etiğiyle ilgili Türkiye’de yazılan kitaplar ve yapılan akademik araştırmalar incelendiğinde, iş etiğine olan ilginin artmaya başladığı söylenebilir. İş dünyasına giderek daha fazla hakim olan rekabet olgusu ve küreselleşme, işletmelerin etik kaygılar taşımalarını da zorunlu hale getirmiştir. Sıklıkla görülen etik dışı uygulamalara karşı, işletmelerin etik karar verme modellerine duydukları ihtiyaç da artmıştır. Batı dünyasının önde gelen fikir insanları geliştirilmiş etik kuramları ve bu kuramlardan üretilmiş etik karar verme modellerinin Türk iş dünyasında karşılığının olup olmadığı araştırılması gereken bir konu olarak gündeme gelmektedir.

Bu araştırmada temel amaç; etiğin felsefi ve tarihsel arka planını inceleyerek, etik kuramlarının Türk iş dünyasındaki karşılığının araştırılmasıdır. Bu araştırmada, altı iş adamı ve yöneticiden, farklı zamanlarda yüz yüze yapılan mülakatlarda "Mustafa Bey ikilemini" değerlendirmeleri istenerek, Türk iş dünyasındaki etik kuramların yerinin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Etik, Teleoloji, Deontoloji, Erdem, Kant Etiği

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, rkutanis@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ramazanorha@hotmail.com

³ Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, akarakiraz@gmail.com

GİRİŞ

Etik konusunda yapılan çalışmalarda etik kavramının “ne olduğu” konusunda kavram kargaşası yaşandığı sıklıkla görülmektedir. Etik ve ahlak kavramlarının aynı şeyler olup olmadığı konusundaki tartışmalar bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından çalışma boyunca etik ve ahlak kavramları eş anlamı olarak kullanılacaktır.

Etik kuramları, Batı dünyasında ortaya çıkmış ve bugünün dünyasında insanlara yön veren etik karar verme mekanizmalarını üretmiştir. Etiğin bazı kuramları, ahlaki ve insani özellikleri kapsayacak şekilde Kant ve erdem etiği savunucuları tarafından öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu yönleriyle Kapitalizm’in faydacı etik görüşüne karşı bu kuramlar, etik karar vermenin insani ve ahlaki değer boyutunu savunur konuma gelmiştir. Türkiye yaşadığı büyük ekonomik dönüşümler neticesinde, her geçen gün küresel pazara daha çok entegre olmaktadır. Bu durumda Türk iş dünyasında görülen etik ihlallerinin Batılı bilim insanlarınca geliştirilen etik kuramlarınca açıklanıp açıklanamayacağı sorusu akla gelmektedir. Çalışmada öncelikle etik kavramından ne anlaşılması gerektiğini tartışılacak, daha sonra etik kuramların felsefi ve tarihsel analizi yapılarak araştırma bulguları yorumlanacaktır.

ETİĞİN TANIMI

Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre etik; “felsefenin, ‘ödev’, ‘yükümlülük’, ‘sorumluluk’ ve ‘erdem’ gibi kavramları analiz eden, ‘doğruluk’ veya ‘yanlışlık’ ile ‘iyi’ veya ‘kötü’yle ilgili ahlaki yargıları ele alan, ahlaki eylemin doğasını soruşturan ve iyi bir yaşamın nasıl olması gerektiğini açıklamaya çalışan bir felsefe disiplini” olarak tanımlanmaktadır (<http://www.tdkterim.gov.tr/bts/>, erişim tarihi: 18.12.2012). Etik, ahlak ile ilişkili olmasından dolayı birinin nerede başladığı, diğerinin nerede bittiği hususunda fikir ayrılıklarına sebep olmaktadır.

“Ethics” sözcüğüne paralellik gösteren “moral” ise, gelenek ve alışkanlık veya karakter anlamına gelen Latincedeki “mos, mores” sözcüğünden gelmektedir. “Moral” olarak ifade edilen ahlak ise, insan eylemlerinin veya karakterinin iyiliği veya kötülüğünü, doğruluğunu veya yanlışlığını muhakeme etme ile ilgili inançlardır. Bu bağlamda ahlak, iyiliğin standartlarına uygun olarak davranmayı esas alan, fiziksel veya somut etkilerden çok psikolojik etkiler ışığında gerçek bulgu ve kanıtlardan ziyade güçlü olasılık veya olumlu inanca dayanmaktadır (Özgener, 2009:5).

Yaran (2010:11-12)'a göre ise "hulk" manasında ahlak, dini-manevi değerlerle iç içe geçmiş bir terimdir. Bu yönüyle ahlak ve etik farklı anlamlara sahiptir. Felsefi bir etkinliği göz önüne sermek ve bu alana dikkat çekmek için etik veya ahlak felsefesi kavramlarının kullanılmasında sakınca yoktur. İngilizce de ahlakın pratik yönünü ortaya koymak için "morality", felsefi ve teorik kısmını ortaya koymak için "ethics" kullanılır.

Yukarıdaki tanımlamalardan anlaşılacağı gibi, etik ve ahlak arasında anlam farkı olmasına rağmen, bütünüyle birbirlerinden ayrı anlamlara sahip değildir. Etik ve ahlak kavramların sözcük anlamlarına bakılırsa neredeyse aynı kavramlar oldukları anlaşılabilir. Doğan Özlem, bu kavram karşıklığını "her etiğin bir ahlak ve her ahlakın da bir etik içerdiğini söyleyerek" netleştirmektedir (Özlem, 2007:209-238).

Etik kavramını ve bu kavramın ahlakla olan ilişkisi açıkladıktan sonra, etik kuramlarından "Teleolojik", "Deontolojik" ve "Erdem" kuramları açıklanacaktır.

1. TELEOLOJİK ETİK KURAMLARI

Teleoloji sözcüğü, Yunancada "amaç", "erek", "hedef" anlamına gelen "telos"dan türetilmiştir. Teleoloji de amaçları, sonuçları ve hedefleri konu edinen disiplin olarak kabul edilir. Teleolojik kuramlar, ahlaki eylemin değerini belirleyen şeyin, eylemin ürettiği sonuç olduğunu öne sürerler. Teleolojik kuramlar aynı zamanda "sonuççu etik" öğretileri olarak da bilinirler. (Cevizci, 2008:15)

Franken'a (2007:36-37) göre ise teleolojik kuramlar; ahlak olarak neyin doğru, yanlış, yükümlülük vb. olduğuna ilişkin temel ya da nihai kriterin ya da standardın, meydana getirilen ahlaki olmayan değer olduğunu söyler. Doğrudan ya da dolaylı yoldan başvuru olan şey, üretilen iyinin karşılaştırma miktarı, daha doğrusu, kötüyeye kıyasla üretilen iyinin oranıdır.

Teleolojik etik kuramının genel özelliklerinden bahsedildikten sonra, onun en önemli öğeleri olan, "etik egoizm" ve "faydacı etik" kuramlarının özelliklerinden bahsedilecektir.

A. FAYDACI ETİK

Faydacı etik, insanın doğası gereği bencil istek ve eğilimlere sahip bulunduğunu ve onun bu bencil istek ve eğilimlerini, bedensel ve ruhsal ihtiyaçları ile tutkularını doyurarak mutluluğa erişebileceğini öne sürer. Fakat insanların bencilce istekleri, doğaya karşı savaşta birbirleriyle birlikte yaşama yani toplumsallaşmalarını

gerektirmiştir. İşte bu yüzden insanlar, kendi bireysel mutluluklarına ancak toplumsallık durumunu ve karşılıklı yarar düşüncesini ekleyerek ulaşabilirler. Bencillik ve özgecilik birbiriyle bağdaştırılmadığı sürece, bireysel ve toplumsal mutluluktan söz edilemez. Burada etiğin görevi, bu iki olguyu birbiriyle bağdaştırmaktır (Özlem, 2010:70-74).

Faydacılığın, İngilizce konuşan modern dünyada uzun süreli olarak etkili olmasının en önemli nedeni, 17.yüzyıldan itibaren güç kazanan kapitalizmin etik görüşü olması ve onunla piyasa teorisi arasında kavramsal ve tarihsel ilişkiler bulunmasıdır (Cevizci, 2008:190).

B. ETİK EGOİZM

Etik egoizm, egoizm'e dayanarak bireylerin; başkalarının çıkarlarını dikkate almaksızın kendi çıkarları peşinde koştuklarını öne sürer. Başka bir anlatımla egoizm; insanların eylemlerine betimleme getirdiği yerde etik egoizm, onu bir adım daha ileri götürerek "insan yalnızca kendi çıkarlarını dikkate alan bir varlık olmalıdır" diyerek ahlaki bir yargı ve ideal ortaya koyar. (Cevizci, 2008:98-99).

Etik tarihi boyunca etkili olan bazı filozofların etik egoizmle ilgili düşünceleri, diğer bilim dallarında çalışan pek çok düşünürü de etkilemiştir. Örneğin, Schumacher "Küçük Güzeldir" adlı eserinde, bugünkü iktisadın biçimlenmesinde büyük etkisi olan Keynes'in, bencillikle ilgili şu cümlelerini aktarmıştır (Schumacher, 2002:16-17); "...fakat ayağınızı denk alın! Bütün bunların gerçek olması için zaman henüz gelmedi. En azından daha bir yüzyıl boyunca kendimizi ve başkalarını iyinin kötü, kötününse iyi olduğuna inandırmalıyız; çünkü kötü işe yarar, iyi işe yaramaz. Açgözlülük, tefecilik ve ihtiyatlılık daha bir süre için tanrılarımız olmaya devam etmelidirler. Çünkü ancak onlar bizi ekonomik gereksinimlerin tünelinden günışığına çıkarabilirler." Keynes böyle diyerek iktisadi kalkınmanın en önemli ögesinin bencillik olduğunu ifade etmektedir.

Teleolojik etiğin kapsamına giren etik kuramları açıkladıktan sonra, bu etiğin karşısında yer alan "deontolojik etiğin" genel özelliklerinden bahsedilecektir. Bu etik türü hiç kuşkusuz "Kant" tarafından en iyi şekilde savunulmuş ve şekillendirilmiştir.

⁴ Psikolojik egoizm, insan varlıklarının özerki ya da doğaları itibarıyla, daima kendi menfaatlerine olacak şekilde hareket ettiklerini; bütün eylemlerinin yegane amacının, eylemi gerçekleştiren kişinin yararına olan şeyin hayata geçirmek olduğunu; eylemin her türünün bencillik duygusundan kaynaklandığını ifade eder. Bkz., A.Cevizci, Etiğe Giriş, s.95-97.

2. DEONTOLOJİK ETİK

Yunancada deon, "ödev" anlamına gelmektedir. Yunanlılar deon'u, bir yasa veya yükümlülükten çıkan, ona bağlı ve ilişkin olan durum, hareket tarzı olarak tanımlıyorlardı. "Deontoloji" terimi ilk kez Bentham'ın 1834 tarihli aynı adlı kitabında kullanmıştır (Özlem, 2010:75).

Deontolojik teoriler ile teleolojik teoriler arasındaki farklar aşağıdaki tabloda şu şekilde özetlenebilir;

Tablo 1: Teleolojik Teoriler ile Deontolojik Teoriler Arasındaki Farklar

TELEOLOJİK TEORİLER	DEONTOLOJİK TEORİLER
Ahlaki eylemin sonuçları üzerine yoğunlaşır.	Ahlaki eylemin doğruluğu veya ödevde uygunluğu üzerinde yoğunlaşır.
Ahlaki eylemin sonuçları hesaba katılarak yapılması gerektiğini öne sürer.	Ahlaki eylemi, belli bir ilkeye dayandırarak veya yapılması gerçekten doğru oldukları için yapılması gerektiğini öne sürer.
Ahlaki eylemin ölçütünü, haz ve mutluluk gibi ölçütlerle ortaya koyar.	Ahlaki eylemin ölçütünü, eşitlik, tarafsızlık ya da evrenselleştirilebilirlik gibi formel ölçütlerle ortaya koyar.
En yüksek sayıda, en yüksek mutluluğu tek ölçüt alınır.	Bir veya birçok ölçütü temel alır.

Kaynak: Cevizci, 2008: 15-17

A. KANT'IN ETİĞİ

Deontolojik etik, en sistematik biçimiyle Kant tarafından savunulmuş ve temellendirilmiştir. Kant'a göre bir eylemin değerlendirilmesi, eylemin sonucuna (teleolojik) göre değil, ahlakın öngördüğü biçimsel yapıya uyup uymamasına bağlıdır. Bu biçimsel yapının merkezinde ödev duygusu, iyi istenç (irade), evrensellik ve otonomi⁵ yer alır. Bir başka ifade ile eylemin mutluluk ve mutsuzluk yaratması önemli değildir. Kant'ın ahlak felsefesinde temel amaç, iyinin ve kötünün, doğrunun ve yanlışın "Ne olduğunu" belirlemek yatar. Kant, "Ne yapmalıyız?" sorusu etrafında yoğunlaşır. Bu sorunun ötesine geçerek uymamız gereken maksimler veya eylemlerimiz için gereken temel ilkelere ulaşmaya çalışır. Ona göre dünyada en mutlak iyi, ödev bilinci ve ahlak yasanına saygıyla ortaya çıkan "iyi

⁵ Ahlak yasası kendisine boyun eğilen dış bir yasa değil, tersine insan özbenliğinden, kişiliğinden çıkan, kendi kendisine buyurduğu bir yasadır. Ahlak yasası bakımından insan, hem yasa koyucu, hem de yasaya boyun eğici durumdadır. Bu nedenle ahlak yasasına boyun eğen birey, kendi koyduğu yasaya uymakta, dolayısıyla kendi kendinin egemeni olmaktadır. Ayrıca bundan başka bir varlığa boyun eğmemiş bulunmaktadır. Otonomiden anlaşılması gereken budur. Bkz., İ. Kılıoğlu, Ahlak ve Hukuk İlişkisi, s.206

isteme"dir. Bir ahlaki eylemin doğru olması, o eylemin ödevden veya ahlak yasasına göre yapılmasına bağlıdır (Yazıcı, 2007, s.144-145).

3. ERDEM ETİĞİ

Erdem, ahlakın en temel kavramlarından biridir. Bu nedenle dinlerin ve klasik felsefecilerin en fazla vurguladığı ahlaki değerdir. Türkçede erdem önceleri "artam" şeklinde söylenmiştir. Artam'ın "artmak" fiilinden geldiği hatırlandığında "artam" veya "erdem'in" insanda fazladan bulunması gereken bir kapasite olarak anlaşıldığı açıktır. Bu nedenle erdem kavramı, her türlü üstünlük ve fazilet için kullanılmıştır. Arapçada fazilet olarak karşılığının olması, erdemın bir fazlalık ve üstünlüğü işaret ettiğini gösterir (Kök, 2012:75).

Erdem etiğinde, eylemi yaparken uyulan kural ve içinde taşınan niyet ya da eylemin sonucunda elde edilenden ziyade, eylemde bulunacak kişinin karakterinin ahlaki gelişimine önem verilir. Bu etik anlayışına göre, örneğin, yardımseverliği gibi bir erdemi, bireye, alışkanlık yolu ile aşılması önemli yer tutar. Başka bir ifade ile önemli olan, karakter eğitimi ve güzel huy sahibi olmaktır. Erdem etiği antik çağda birçok filozof tarafından ele alınsa da, Aristo, erdem etiğini, en kapsamlı şekilde analiz etmiştir. Aristo, erdemlerin edindiğimiz iyi alışkanlıklar olduğunu ve kazanılıp geliştirilebileceğini savunmuştur. Önemli bulduğu 11 erdemi analiz eden Aristo, çoğu erdemın iki aşırı karakter özelliğinin arasında orta yerde bulunduğunu görüşündedir. Ona göre altın ortayı bulmak elbette zordur fakat aklın yardımıyla uç kesimlerden altın noktaya doğru gidilebilir (Yaran, 2010:35-36).

YÖNTEM

Bu araştırmada, yazında mevcut etik kuramların Türk iş dünyasında karşılık bulup bulmadığı sorusuna yanıt aranmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda iş dünyasında aktif olarak yer alan altı iş adamı ve yönetici ile mülakatlar yapılmıştır. Görüşmecilere senaryo formatında hazırlanmış ve Teleolojik bakış açısını ortaya koyan "Mustafa Bey ikilemi" örnek olayı yöneltmiştir. Bu örnek olay, "Hartman ve Desjardins'ın, Business Ethics" kitabından (2011:101-104) faydalanarak hazırlanmıştır. Bu örnek olay kapsamı itibari ile ahlakın iki önemli unsuru olan "hal ve meleke" kavramları üzerine kuruludur. İnsandaki özellikler gülmek ve utanmak gibi yerleşik olmayıp hemen kayboluyorsa, buna "hal" denir. Cömertlik ve cesaret gibi kaybolmayıp yerleşik durumdaysa, buna da "meleke" denir. Bu örnek olay karşısında görüşmecilerin tutum ve davranışları "hal" üzerine ortaya çıkan değerlendirmeler olarak kabul edilmiştir. Görüşmecilerin "huy veya melekeleri" üzerinde

değerlendirme yapmak bu araştırmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Bununla beraber "hal" üzerinden elde edilen değerlendirmelerin "meleke" hakkında da fikir verebileceğini varsayılmıştır.

ÖRNEK OLAY

"Mustafa Bey, işletmesini büyütmek amacıyla yurtdışına açılmaya karar verir. Gelişmekte olan ülkelerin birinde tekstil alanında faaliyete başlar. Yapılacak bazı işlerde ara eleman olarak 8-12 yaşları arasındaki çocuklara yer verir. Çünkü çocuk işçiler için ödediği prim düşük olacaktır. Mustafa Bey, çocuklara iş vermenin fakirlik içinde yaşayan ailelere ek gelir kaynağı olduğundan, aile ekonomisine katkı yaptığını düşünür. Bu yüzden, yaptığı işin ahlaken doğruluğuna inanır. Kendisini eleştirenlere karşı "Ben onlara iş vererek, onları kötü alışkanlıklar edinmesinden koruduğum gibi, ailelerine de ek gelir sağlıyorum" diyerek kendini savunur."

ANALİZ VE BULGULAR

Yukarıdaki örnek olayda verilen Mustafa Bey ikilemi, "Teleolojik etiğin" bakış açısını ortaya koymaktadır. Teleolojik etiğe göre, ahlaki eylemin doğruluğu ve yanlışlığı, işin sonucuna göre değerlendirme yapmaktır. Bu örnek olayda da, hem doğrudan hem de dolaylı yoldan başvurulmuş şey, üretilen iyinin karşılaştırma miktarı, daha doğrusu, kötüye kıyasla üretilen iyinin oranıdır. Buradaki örnek olayda da görüldüğü üzere Mustafa Bey, kendi yaptığı davranışının sonucu haklı görmektedir. Mustafa Bey'e göre eylemin ahlaki değeri doğrudur. Çünkü ona göre, fayda itibarıyla üretilen iyi miktarı, kötü miktarına göre daha fazladır. Mustafa beye göre, iyi miktarı belirleyen şeyler; onları kötü alışkanlıklardan korumak, primleri az ödemek ve ailelerine ek gelir sağlamaktır. Kötü miktarı belirleyen şeyler ise; yaşları 8-12 arasında değişen çocukları işçi olarak çalıştırmaktır. Teleolojik yaklaşımın en önemli sorunu, uzun dönemli bir bakış açısına sahip olmaması ve her durumda uygulamaya çalıştığı 'fayda-maliyet ilişkisi' yüzünden yanlış fikirler üretmesidir. Uzun dönemde bu çocukların eğitimden alınması, çocukların beşeri kapasitesini geliştirememesine sebep olacaktır. Özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunu, yetişmiş beşeri sermaye olmamasıdır. Mustafa beyin temel amacı, rekabet etmede gelişmekte olan ülkelerin ucuz işçi avantajından yararlanarak işletmesini, dolayısıyla da karnı artırmak istemesidir. Bunun için prim ücreti az olan işçi grubunu seçmek, bu yolda bir araç olacaktır. Bu örnekte Mustafa beyin, kendi vicdanının ürettiği duygusal dünyaya ve onu eleştirenlere karşı geliştirdiği, iyi bir savunma mekanizması olduğunu da görmekteyiz. Bu savunma mekanizması, kendi vicdanı karşı (çocuklara iş vermenin, fakirlik içinde yaşayan ailelere ekonomik katkı yapması) ve çevreye karşı da (onları kötü alışkanlıklar edinmesinden koruması) şeklinde fikirler üretmiştir. Bütün bu fikirler ile Mustafa

Bey, kendi kendini aklamıştır. Bu sonuçlara göre Mustafa Bey, ahlaken doğru bir şey yaptığını düşünmüştür.

Deontolojik veya Kantçı yaklaşımla bu örnek olay değerlendirilirse; çocuk işçilerin hakları (eğitim hakkı, oyun oynama hakkı gibi) ihlal edildiğinden ötürü, iyi sonuçlar üretseler bile, onların çalıştırılmaması gerektiğini ifade eder. Çünkü bu yaklaşıma göre, yalnızca ekonomik büyümenin veya üretimin toplum için faydasını düşünerek onları çalıştırmak, onların haklarını çiğnemek olarak kabul edilir. Çocuk işçi kullanımının altında yatan aslında onları birer araç ve nesne olarak görmektir (Dasjardins ve Hartman, 2011, s.101-104). Bu yönüyle Kant'ın üçüncü maksimi olan; "İnsanlığı, kendinde ve başkalarında, bir araç olarak değil de, her zaman bir amaç olarak göreceğ şekilde davran!" yani insan kişiliğine saygı ilkesiyle de gelişmektedir. Dolayısıyla Mustafa beyin yaptığı davranış, insanın temel hak ve hürriyetlerini ihlal etmektir. İnsanın temel hak ve özgürlüğü onun doğası gereğidir. Bu yüzden, bu hakları korumak da herkesin görevi olur. Böyle bir ahlak kuramı sadece genel bir çerçeve verebilir, ancak belli durumlar karşısında "nasıl davranmamız" gerektiğine ilişkin bir şey söylemez. Çünkü Kant'ın tanımladığı ahlak buyrukları fazla soyut ve içerikten yoksun olmalarından dolayı, bir eyleme yol açmazlar. Kantçı etiğe göre de, çocuk işçi çalıştırmak, bu ahlak buyruğunu ihlal etmek demektir. Bu yaklaşıma göre kesinlikle çocuk işçi çalıştırılmamalıdır. Fakat bu etik yaklaşım, çocuğun ve ailesinin durumunu değiştirebilecek reçeteler ortaya koyma noktasında, erdem etiğine göre daha gönülsüzdür.

Erdem etiğine göre Mustafa Bey, temel erdemlere sahip bir kişilikten yoksundur. Bu yaklaşıma göre, temel erdemlere sahip bir birey; adalet, cömertlik, yardımseverlik gibi temel erdemleri odak noktasında olan bir karar verme mekanizmasına sahiptir. Erdem etiğine göre şunları yapılılabirdi; işin niteliğini değiştirebilir, başka alternatif iş olanakları örneğin, çocukların annelerine veya ailesinden daha büyük bir yaş gurubuna iş verebilirdi. Bunun yanında ailelere çocuğun çalışmasına gerek kalmayacak şekilde iyi bir ücret de verebilirdi; çocukları çalıştırsa bile bu eğitimi aksatmayacak derecede ve basit olacak bir iş, iyi niyete ve erdem düşüncesine dayanarak onları çalıştırabilir ve bunların karşılığını yüksek ücretlerle ödeyebilirdi. Mustafa Bey, bu sorunlu durum karşısında bir yandan da işletmesinin sosyal sorumluluğunun neler olduğunu belirleyebilirdi. Yoksulluğun kötü bir durum olduğunu bilen Mustafa Bey, cömertlik veya yardımseverlik erdemlerini kullanarak bu durumdan ahlaki bir biçimde kurtulmayı başarabilirdi.

Mustafa Bey'in davranışını, mülakata katılan yöneticiler ve iş adamları şöyle değerlendirmişlerdir;

Tablo 2: Görüşmeclerin örnek olayı ele alış biçimleri

Görüşmecler	Yorumlar	Etik türü
Görüşmecl 1	Doğru değil. "İnsanlar ya inandıkları gibi yaşarlar ya da yaşadığına inanmaya başlarlar"...Mustafa bey yaşadığı o an ki şeye, inanmaya başlamış... Gerçekten yapılacaksa eğlilecektir, öğretilcektir. Ve onun eline kalem alma süreci vardır...	Erdem etiği/Deontolojik etik (Takip edilmesi gereken altın kural veya erdem yönünden- Hz. Muhammed'e alt bir söz - ve Eğitim hakkı)
Görüşmecl 2	Burada niye ailelerini çalıştırmıyor da çocukları çalıştırıyor? Doğru değil. Az para vermek için çalıştırıyorsa doğru değil... Şu kapitalist mantığa karşıyım; aşırı kar ne olursa olsun.	Erdem etiği/Deontolojik etik (Adalet erdemi/ilkesi, hak ilkesi)
Görüşmecl 3	İstismar olduğunu düşünüyorum. Çocukların çalışmasında, ulvi bir amaçtan ziyade, düşük prim ödemekten kaynaklandığını düşünüyorum. Sevgi görmesi gereken ve eğitilmesi gereken bir yaş. O yaşı, siz başka şeyle değerlendirilmezseniz doğru yapmamış olursunuz.	Deontolojik etik (Sevilme hakkı, eğitim hakkı ve insanın araç olarak kullanılması yönünden)
Görüşmecl 4	...8-12 yaş aralığındaki çocukların temel bilmeleri gereken şey, eğitim olması lazım.	Deontolojik etik (Eğitim hakkı yönünden)
Görüşmecl 5	...Benim kanaatime göre, bu yaşta ki insanlar sadece ucuz oldukları için çalıştırılırsa, bunlara zulüm etmiş oluruz. Ahlakî bir şey olmaz bu. ILO çalışma standart'ını kabul eden bizim gibi ülkelerde... İnsan hakları ihlallerinin çok yoğun olduğu ülkelerde, bu çokuluslu şirketler sadece maliyetlere bakıyorlar... Bu çocukları, ailelerine ek gelir sağlasın, aileleri yoksuldu diye istihdam ediyorsa, onda da bir şey yok.	Erdem etiği/Deontolojik etik (ILO standardı ve insan haklarının ihlali ve yardımseverlik erdemi yönünden)
Görüşmecl 6	Çocuğa sırtına bir şey yükleyip, 8 yaşındaki çocuğa yük mü taşıyor? 8 yaş düşük bir yaş, o ayrı bir olay ama belki basit bir iş yaptırıyor, bir bant yapıtırtıyor... Çocuğun eğitimini engellemeyecek şekilde, günde 1 saat, yarım saat ne bileyim zarfın ağzını kapatır, o çocuk. Basit bir iştir. Bunun karşılığında çocuğa, 10 lira, 20 lira para verirsin. Harçlık verirsin... Onun karşılığında abartılı iyi bir maaş da verebilirsin mesela. İyi niyetini gösterirsin.	Erdem etiği/deontolojik etik (Eğitim hakkı, iyi niyet, cömertlik ve yardımseverlik erdemi yönünden)

Görüşmecilerin tamamı teleolojik bakış açısını tablolarda belirtilen nedenlerden dolayı reddetmişlerdir. Görüşmeciler bu örnek olayı, erdem ve deontolojik etik ölçütlerine göre değerlendirerek ahlaki bulmadıklarını ifade etmişlerdir. Deontolojik etik yaklaşımına göre yapılan değerlendirmelerde, sıklıkla çocuğun "eğitim hakkının" elinden alınmış olmasına dikkat çekilmiştir. Erdem etiği yönünden de "yardımseverlik" erdemi öne çıkarılarak; çocuğun ailesinin yoksul olması, çocukları kötülüklerden korumak, çocukları koruyup gözetmek ve ailelerin bütçeleri katkı yapmak için, çözüm aramaya sevk etmiştir. Burada karıştırılmaması gereken bir konu da, görüşmecilerin aile devamlı olarak iş hayatı içinde yetişmiş olmalarıdır. Küçük yaşta babalarıyla veya yakınlarıyla işe başlamaları, bugünkü iş hayatı ile ilgili olarak kendilerine çok fazla katkı sağladığını düşünmektedirler. Hatta çocuklara 12-13 yaşlarından itibaren iş dünyasına, eğitimlerini etkilemeyecek şekilde, örneğin staj, haftasonu vb. başlamalarını önermektedirler. Görüşmeciler etik ve ekonomik yaklaşımların, birbiri üstüne gelebileceğini düşünmektedirler. Davranışlarında sadece salt erdeme yönelik değil, aynı zamanda para kazanmalarına ve toplumun refahı artıracak eylemlere dönük cevaplar da vermişlerdir.

SONUÇ

Sonuç olarak Teleolojik bakış açısını öne çıkaran "Mustafa Bey ikilemine" görüşmecilerin verdiği cevaplardan, Batı kaynaklı etik kuramların bire bir uyum göstermese de çoğunlukla Türk iş dünyasında yaşanan etik sorunları açıklayabildiği görülmektedir. Türk iş adamları ve yöneticilerinin etik algılarını açıklamakta Batı kaynaklı kuramlara atıfta buldukları saptanmıştır. Görüşmecilerin verdiği yanıtlara göre, hepsinin "Mustafa Beyin" davranışını deontolojik/erdem etiği ölçülerine göre doğru olarak kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber bazı görüşmecilerin cömertlik, yardımseverlik gibi erdemleri de kullanarak toplumsal sorunlar karşısında çözüm üretme gayreti içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu yönüyle bazı görüşmecilerin etik kuramlara "özgecil" bir tutumla yaklaştıkları görülmektedir. Bu "özgecil" tutum daha detaylı bir şekilde araştırılarak Türk işadamları ve yöneticilerinin etik algılarını daha kapsamlı bir şekilde açıklayacak kuramlar oluşturulması yoluna gidilebilir.

KAYNAKÇA

- Cevizci, A.(2008). *Etığe Giriş*. 2.Baskı. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Frankena, W. (2007). *Etik*. A. Aydın (Çev.). 1.Baskı. Ankara: İmge Yayınevi.
- Hartman, L. P. and J. Desjardins. (2011). *Business Ethics*. 1.Edition. USA: Mcgraw-hill.
- İyi, S. (2011). Etik nedir? İ. Kuçuradi ve D. Taşidelen (Ed.). *Etik içinde*. 1.Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, 2-21.
- Kant, I. (2009). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. İ. Kuçuradi (Çev.). 4.Baskı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Çeviri Dizisi.
- Kıllıoğlu, İ. (1988). *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*. 1.Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
- Kınalızade, Alim Efendi. (2011). *Ahlak-ı Ali*. 2.Baskı, A. S. Oktay İstanbul: İz Yayıncılık
- Kiraz, C. (2007). *Kur'an'da Ahlak İlkeleri*. 1.Baskı. İstanbul: Emin Yayınları
- Kök, S.B. (2012). İş Ahlakı ve Etik Yaklaşımlar. Ö. Torlak ve F. Dalyan (Ed.). *İşletmelerde Sosyal Sorumluluklar ve Etik içinde*. 1.Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, 59-85.
- Özgener, Ş.(2009). *İş Ahlakının Temelleri: Yönetmel Yaklaşımı*, 2.Baskı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Özlem, D.(2010). *Etik-Ahlak Felsefesi*, 2.Baskı. İstanbul: Say Yayınları.
- Schumacher, E.F.(2002). *Küçük Güzeldir*. O. Deniztekin (Çev.). 4.Baskı. İstanbul: Cep Kitapları A.Ş.
- Yaran, C. S. (2010). *Ahlak ve Etik*, 1.Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Yazıcı, S. (2007). Etik. D. Taşidelen (Ed.). *Felsefe içinde*. 1.Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2007, 141-167.
- (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>, erişim tarihi: 18.12.2012)

[The text in this section is extremely faint and illegible. It appears to be a multi-paragraph document, possibly a report or a letter, but the specific content cannot be discerned.]

**A PROPOSEL OF AN ALTERNATIVE MEASUREMENT TOOL TO MEASURE TYPE
A AND TYPE B PERSONALITY STRUCTURES.**

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ, Sakarya University, Faculty of Business
yildizg@sakarya.edu.tr

Research Asistant Emrah ÖZSOY, Sakarya University, Faculty of Business
eozsoy@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Key Words: Type A Personality, Type B Personality, The measurement of Type A and Type Personality Structure

Personality is an important issue in terms of the discipline of organizational behavior. Since it provides managers a better understanding of human behavior at work and having information about the personality of employees could help to maintain the level of conflicts effectively. It is also useful to use personality assessment in recruitment process. If recruiting is properly done, it brings many advantages to the organization. However personality traits should be classified to be able to evaluate employees' personality traits and use for the organizational decisions. There have been some important classifications of personality traits such as "The big 5 personality traits", "Myers Briggs Personality Classification" and "Type A and Type Personalities". These classifications are very beneficial for organizations to evaluate personality traits. The purpose of this study is to provide an alternative measurement tool to measure Type A and Type B personalities. In Turkish Literature, there are several scales that have been used. In this context, In order to develop the questionnaire form which has 52 items, the relevant literature on A-type and B-type personalities have been scanned and also for some of the items previously used scales were used. This questionnaire was distributed to university students through online and manual distribution. Totally 465 valid questionnaires was collected. 5 different Type A dimensions was defined which are called respectively egocentricity, competitiveness/ambition, work-oriented, speed, impatience. These dimensions regarding with Type A personality mentioned above

are supported by other studies. The reliability analysis were applied through the Cronbach's alpha internal consistency test. The value of Cronbach alpha's was measured as 0,826 for 23 items. Cronbach alpha's values was measured for the each dimension respectively, egocentricity (0,752), competitiveness/ambition (0,779), work-oriented (708), speed (0,692) and for impatience dimension (0,673). For the validity test, factor analysis was performed. Once a scale is reliable, the validity analysis can be applied. After factor analysis the number of items were reduced from 52 to 23 with 5 different dimesions of Type A personality. The score of factor analysis were satisfied. Kaise- Meyer-Olkin (KMO) value was calculated as 0,811 wich means the sample size (465 valid questionnaire) was big enough to perform factor analysis. And with 5 dimensions the total variance was calculated as % 53.467. These results show that the factor validity of the measurement tool is reasonable. In order to examine the relationship between dimensions Pearson correlation analysis was conducted. The results show that there have been statistically significant relationships between each dimensions. The relationship of dimensions with each other is an important finding. Also a total Type A score was calculated with the mean of each items and this Type A score had quite strong relationship with all the other dimensions. As a result of the reliability and validity analysis the scores with 0,826 cronbach's alpha value and % 53,467 of explained total variance obtained form these 23 items, it can be stated that questionnaire form can be used for academic research. Even though there have been several measurement ways and tools to measure Type A/B personalities. There is still a need for scale that has defined dimesinsions that presens the characteristics of type A and Type B personality. In these study 5 different dimesnsions defined and that enable researhers to evaluate each person with 5 diffeerent dimensions but not as being only type A or Type B personality. Also in academics research dimensions of each type A behavior might differ when they are compared with a certain variable. For example the competitiveness dimesnison might result high in the job performance but impatience dimension however might result lower with the quality of work. That is why, this study might provide an alternative measurement tool to evaluate Type A and Type B behaviour with 5 different dimesnsions. As a result, this 23 itemed questionnaire can be a potential measurement tool for Type A personality. However this measurement tool should be used in other research with different population to test reliability and validity of the items. Also researchers in the future research might add some more questions to this questionnaire.

A TİPİ VE B TİPİ KİŞİLİK YAPILARINI ÖLÇMEYE YÖNELİK ALTERNATİF BİR ÖLÇÜM ARACI ÖNERİSİ

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ¹

Arş. Gör. Emrah ÖZSOY²

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, A tipi ve B Tipi kişilik özelliklerini ölçmeye yönelik alternatif bir ölçüm aracı sunmaktır. Bu kapsamda A tipi ve B tipi kişilik özellikleri hakkında ilgili yazın taranarak ve daha önce kullanılan ölçeklerden yararlanarak 52 ifadelik soru formu oluşturulmuştur. Bu soru formu online ve elle dağıtım yolu ile üniversite öğrencilerine dağıtılmıştır. Ankette ihtiyaç duyulan katılım bilinçli olarak üniversite öğrencilerinden sağlanmıştır ve toplamda 465 adet geçerli anket formu elde edilmiştir. A tipi kişilik özelliğine sahip bireylerin karakteristik özelliklerini ifade eden 5 boyut, A/B kişilik yapıları ile ilgili yazın taranarak tanımlanmıştır. Yapılan faktör analizinde bu boyutlar doğrulanmış ve hırs/rekabetçilik, iş odaklılık, hız, sabırsızlık ve ben merkezlilik olarak tanımlanmıştır. Söz konusu boyutlar literatürde A tipi kişiliği ele alan diğer çalışmalar tarafından desteklenmektedir. Yapılan analizler neticesinde ifade sayısı 52 den 23 e indirgenmiş ve 23 ifadenin Cronbach alfa değeri 0,826 olarak hesaplanmıştır. 23 ifadeden ve 5 boyuttan oluşan ölçüm aracının toplam açıklanan varyansı ise, % 53,467 olarak hesaplanmıştır.

Boyutların birbirleri ile olan ilişkilerini incelemeye yönelik yapılan Pearson Korelasyon analizinde ise, 5 boyutun da birbirleri ile istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönde ilişki gösterdiği tespit edilmiştir. İlgili analizlerin bulguları neticesinde elde edilen ölçüm aracının A tipi kişiliği ölçmeye yönelik bir ölçüm aracı olarak kullanılabilirliği ileri sürülebilir. Elde edilen ölçüm aracı A tipi kişiliğin temel özelliklerini her bir boyut bazında ölçebilmesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca söz konusu ölçüm aracı bireylerin ben merkezlilik, sabırsızlık, işe odaklılık, hız ve hırs/rekabet özelliklerini farklı değişkenlerle ayrı ayrı ilişkilendirebilme alternatifini sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: A tipi Kişilik, B tipi Kişilik, A/B Tipi Kişilik Yapılarının Ölçümü

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, yildizg@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, eozsoy@sakarya.edu.tr

GİRİŞ

A tipi ve B tipi kişilik yapıları, 1950'lerin sonlarında hastaların ofis önünde beklerken sergilediği davranışların farklılıklarından yola çıkarak ortaya atılmış ve sonrasında sosyal psikoloji, örgütsel psikoloji ve endüstriyel psikoloji, ve mesleki hastalıklar alanlarında çalışılmaya başlanmıştır (Jenkins, 1998). www.edmondschools.net).

A tipi davranış yüksek derece hırsla karakterize edilen bir yaşam tarzı ya da hayata karşı genel yönelimdir. Bu bireyler kısa sürede çok iş yapmaya istekli ve maddi şeyler kazanmak için sürekli çabalarlar. Kendilerini ispatlama ihtiyacı hissederler ve hırslarını kendileri için önemli olan alanlar yönlendirirler. A tipi bireyler kendilerine giderek artan hedefler belirlerler. Hırsları giderek artar ve genelde ulaşabileceklerinin ötesinde hedefler belirlerler. Bu kişiler zirve için diğerleri ile mücadele içinde olduklarına inanırlar (Rayburn ve Rayburn 1996: 1211).

A tipi kişiler zamanla yarışır gibi görünüyor son derece rekabetçi ve genelde sınırlı yüksek sesli ve abartılı konuşmaların birçok bağlamda çok hızlı cevap vermeye eğilimli (sohbet esnasında diğerleri başlamadan konuşmaya eğilimlidirler) (Greenberg, 1999: 42). A tipi davranış biçimine sahip birey kendisini isine adanmış ve zamana karşı duyarlıdır (Durna, 2005: 275). Bu kişilerin strese dayalı hastalıklara yakalanma ihtimalleri daha fazladır (Buchanan ve Huczynski, 1997: 151).

Yapılan araştırmalar sanayileşmiş toplumlarda A tipi davranışların yoğun olarak sergilendiğini göstermektedir (Kunnamatt, 2003: 721). Jenkins 1998' e göre, çalışan bayanlar ev hanımlarına, satış ve yönetsel pozisyonda çalışan bireyler teknik işlerde çalışan bireylere, şehirde ikamet eden bireyler kırsal alanlarda ikamet eden bireylere, bekâr çalışanlar evlilere (Erdem ve diğerleri 2009: 117) nispeten daha fazla A tipi davranışlar sergilemektedir (Jenkins, 1998: 41, 42). Buradan hareketle bireyin içinde bulunduğu sosyal çevre, bireyin çalıştığı sektörün koşulları, yapmış olduğu iş ve örgütteki pozisyonu bireyin a tipi davranışı gösterme oranını artırabilir varsayımında bulunabiliriz. Öte yandan bekâr çalışanların ailevi ve iş dışı bir takım sorumluluklarının daha az olabileceğinden hareketle, evlilere göre daha çok işleriyle ilgili olabilecekleri düşünülebilir. Bunun da işe odaklılık, başarılı olma, yüksek performans gösterme gibi A tipi kişilik özelliklerini yansıtmalarına neden olduğu söylenebilir (Erdem ve diğerleri 2009: 117).

Yazın incelendiğinde A tipi ve B tipi kişilik yapıları üzerinde çalışan araştırmacıların A tipi kişiliğini ifade etmeye yönelik kullandıkları ifadeler aşağıdaki gibi

boyutlandırılmıştır. Söz konusu boyutlar bu çalışmada A tipi kişiliği ifade etmede kullanılan temel boyutlar olarak değerlendirilmektedir.

1. Hız: A tipi kişilik yapısı taşıyan bireyler; hızlı yürür, hızlı yemek yer, hızlı konuşur ve telaşlı davranışlar sergilerler (Friedman ve Rosenman 1974 aktaran Kunnanatt, 2003; Buchanan ve Huczynski,1997; Greenberg, 1999; Soysal, 2008: 8; Luthans, 2010; Robbins, 2012)

2. Rekabet ve Hırs: Çoğu durumda hırslı olan bu bireyler çevresindeki bireylerle rekabet halindedirler (Rosenman vd., 1964 aktaran Kunnanatt, 2003: 722; Suls ve Sanders 1988; Rayburn ve Rayburn 1996: Buchanan ve Huczynski, 1997; Luthans, 2010; Robbins, 2012).

3 Ben Merkezlilik: Bu bireyler kendilerine odaklanmaya eğilimli ve "benmerkezci" dir (Baltas ve Baltas, 2000: 147-148 aktaran Durna, 2005: 277). Sohbet esnasında ya da iletişim halindeyken konuşmayı kendi ilgi alanına çekmeye çalışırlar (Kunnanatt, 2003: 723).

4. Sabırsızlık: Bu kişiler birini ya da bir şeyi beklemekte zorlanırlar ve başkaları tarafından bekletilmekten hoşlanmazlar (Suls ve Sanders 1988; Rosenman vd.,1988 aktaran Kunnanatt, 2003: 722; Rayburn ve Rayburn 1996; Buchanan ve Huczynski 1997; Greenberg 1999; Durna, 2005; Soysal, 2008; Luthans, 2010; www.edmondschools.net).

5. İşe Verilen Önem: A tipi kişilerin yaşamında iş oldukça önemli bir yer kaplar ve oldukça yüksek seviyede önem verirler (Rosenman vd.,1988 aktaran Kunnanatt, 2003: 722, Buchanan ve Huczynski, 1997; Aktaş 2001; Durna, 2005; Erdem ve diğerleri 2009; Luthans, 2010).

B Tipi Kişilik

A tipi davranış sergileyen bireylere nispeten daha rahattırlar ve kendilerini bireyler sürekli zaman baskısı altında hissetmezler, sabırlıdırlar, kendini övmeyiz, kendini fazla sıklmazlar, acele etmeyi sevmeyiz, yumuşak huyludurlar (Soysal, 2008: 8; Luthans, 2010: 285). Bu tip kişileri arkadaşları ya da çevrelerindeki bireylerle yarışa girmez, sakin ve düzenli çalışmayı tercih ederler (Erdem ve diğerleri 2009: 107). Yaptıkları işi kaliteli yapma, başkalarıyla yarışmamak, sağlığına düşkün olmak, kendilerine boş vakit ayırmak, insanlarla iyi ilişkiler kurmak, çevreye açık ve sosyal yaşamı seven bir özellik taşımak bu bireylerin temel özelliklerdendir (Aktaş, 2001:

31). A tipi bireylere nispeten bu bireyler başarılı olmak için daha az kaygı güderler (Buchanan ve Huczynski, 1997).

A/B Tipi Kişiliğin Ölçümü

A ve B tipi kişilik özelliklerini ölçmeye yönelik 1960 yılından bu yana 20'den fazla ölçek belirlenmiştir. Bunlar arasında en sık kullanılan ve geçerli ve güvenilir olanlar; Jenkins Activity Survey (JAS), Framingham Type-A Scale (FTAB), Bortner Rating Scale (BRS) ve Videotaped Structured Interview (VSI) olarak sıralanmaktadır (Powell 1995 aktaran Batıgün ve Şahin 2006: 33).

A/B tipi kişilik özelliğinin uygulamada anket ve mülakat formları vasıtasıyla ölçülebildiği görülmektedir. A/B tipi kişiliğin ölçülmesinde ilk kullanılan yöntem, (Rosenman, 1978) biçimsel mülakat (structural interview) (SI) formudur. (Jenkins, 1998). 25 sorudan oluşan bu form vasıtasıyla A tipi kişiliğin sabırsızlık, düşmanlık (hostility) boyutlarını ölçülür. Sonuçların değerlendirilmesinde bireyler kişilik özelliklerine göre 4 ayrı sınıflandırmadan biri içerisinde değerlendirilir (Carroll, 1992: 13). Söz konusu sınıflandırmalar ise şu şekildedir.

1. A1, birey tamamıyla A tipi davranışlar sergiler.
2. A2, birey birçok A tipi davranış özelliğini gösterir.
3. X, A/B tipi davranışlarının yaklaşık olarak aynı olduğu davranış özelliği gösteren grup olarak nitelendirilir.
4. B, burada birey A tipi davranışı göstermez şeklinde yorumlanır (Carroll, 1992: 13).

Anket formları arasında en çok kullanılan ölçüm aracı ise Jenkins Activity Survey (JAS)' dir. Bu anket 1976 yılında Jenkins ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir. Önceki versiyonları 50 civarında ifade içermektedir. Fakat günümüzde kullanılan versiyonu ise 21 ifadeden oluşan versiyonu da kullanılmaktadır (Carroll, 1992: 13). JAS ölçeği Asya ve Avrupa'nın birçok diline çevrilmiştir Ayrıca 13 maddeden oluşan versiyonu da vardır ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından epidemiojik çalışmalarda kullanılmıştır (Jenkins, 1998: 43). Çoktan seçmeli olan JAS anket formunda yer alan tipik ifadeler şu şekildedir (Carroll, 1992: 13

Örnek soru: *'Ne sıklıkla kendinizi bir seferde birden çok iş yaparken bulursunuz? (Örneğin, çalışırken yemek yeme, okurken giyinme ya da araba kullanırken kafanızdaki bir problemi halletme gibi.)*

- A. *Mümkün olduğunca bir seferde birden çok iş yaparım.*
- B. *Bunu sadece zaman kısıdım olduğu durumlarda yaparım.*
- C. *Nadiren ya da hiçbir zaman bir seferde birden çok iş yapmam."*

Örnek soru 2. *"Konuşmayı hızlandırmak maksadıyla ne sıklıkla karşınızdaki konuşurken onun sözünü kesersiniz.*

- A. *Sıklıkla*
- B. *Bazen*
- C. *Nadiren "*

Bir diğer önemli ölçüm aracı ise Bortner derecelendirme ölçeği (Bortner rating scale) (BRS), Bortner, (1969)' dur. 14 adet iki zıt kutuplu ifadeden oluşur.

Örnek soru: *"Randevular konusunda titiz değilim 1 2 3 4 5 6 7 Randevulara asla geç kalmam"*

Birey bu ifade karşısında kendisine en yakın hissettiği alanı işaretleyecektir. (Carroll, 1992: 13). Bu ölçeğin 7 adet iki zıt kutuplu ve 8 li liket tipi formatında olan kısa formu da mevcuttur (Luthans, 2010:

Sık kullanılan bir diğer ölçüm aracı ise Framingham Type-A Scale (FTAB)' dir. Birçok maddenin analizi ile oluşturulmuş ve 10 maddeden oluşmaktadır. Anket **hard-driving**, iş baskısı (evde ve işte), sabırsızlık davranışları boyutları üzerinden A tipi kişiliği ölçer.

Örnek madde: *"Herhangi bir şeyi beklemek sizi üzer mi ?" şeklindedir.*

Rathus ve Nevid (1989)' in bireylerin A-tipi ya da B-tipi kişilik özelliklerine sahip olup olmadıklarını belirleyebilmek için üç ayrı kaynaktan yararlanılarak hazırlanan bir soru listesinden esinlenerek geliştirilmiş 25 maddelik ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları Batıgün vd (2006) tarafından yapılmış ve kişilik olmak üzere dört boyuttan ölçülmüştür. Bu ölçek ilerleyen dönemlerde diğer bazı Türkçe çalışmalarda da kullanılmıştır. 25 maddeden oluşan ve 1-5 arası puanlanan Likert tipi bir ölçektir. Bireylere verilen ifadelerin kendilerini ne derecede tanımladığı sorulmakta ve % 0 ile % 100 arasında değişen bir ölçek üzerinde değerlendirme yapmaları istenmektedir. Yüksek puanlar bireylerdeki A-tipi kişilik özelliklerinin yoğunluğunu göstermektedir. Puan aralığı 1-125'tir. Aşağıda tanıtılan stresle ilişkili ölçekler ise, birlikte geçerlik kriteri olarak kullanılmışlardır (Batıgün vd, 2006: 38)

A tipi davranışı ölçmeye yönelik birden çok ölçek olsa da ölçekler arasındaki fikir birliği mükemmel sayılmaz. SI, FTAS ve BRS arasındaki uyuşma yüzde 60 olarak bulunmuştur. Bu durumda çok yüksek olmasa da bu üç ölçek kıyaslandığında aralarında değişken ancak ılımlı denilebilecek bir uyuşma seviyesinden bahsedilebilir (Carroll, 1992: 13).

Elektronik ortamda yapılan incelemeler neticesinde Uluslararası alanda kullanılan ölçeklerin çoğunun Türkçeye uyarlanmadığı görülmektedir. Ayrıca ilgili ölçeklerin yapı ve soru sayısı bakımından her örneklem grubuna rahatlıkla uygulanamayacağını ifade edebiliriz. Öte yandan Türkçe çalışmalarda Batıgün vd, (2006)'nın Rathus ve Nevid (1989)'ın çalışmasından yararlanarak geliştirdiği ölçüm aracını, A/B tipi kişilik yapılarını ölçme amacıyla kullanmıştır (Güler, 2008; Öktem, 2009; Aksoy, 2009).

Söz konusu kişilik özelliğinin literatürde geçen boyutlarını ölçen ifadelerin belirlenebilmesi ve söz konusu boyutların geçerlilik ve güvenilirlik çalışmalarının yapılması Friedman ve Rosenman tarafından geliştirilen A/B tipi kişilik tipolojisi ile ilgili ülkemizde yapılan çalışmalara katkı sağlayabilir. Bu bakımdan söz konusu kişilik özelliğini ölçmeye yönelik alternatif ölçüm araçlarının derlenmesi ya da geliştirilmesi ilgili yazında ciddi katkılar sağlayabilir.

YÖNTEM

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada A tipi ve B tipi kişilik yapılarını ölçmeye yönelik, söz konusu kişilik sınıflandırmasının literatürdeki boyutları ile uyumlu, Türkçe ölçüm araçlarına alternatif teşkil edebilecek bir ölçüm aracı geliştirmek amaçlanmıştır.

Örneklem ve Verilerin Toplanması

Araştırmada veriler üniversite öğrencileri aracılığı ile elde edilmiştir. El ile dağıtım ve online anket yöntemi ile toplam 465 geçerli anket formu elde edilmiştir. Verilerin toplanmasında Tesadüfi örnekleme yönteminden kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Fakat eğitim seviyesine göre katılımcıların dağılımında sadece lisans öğrencilerin değil diğer eğitim seviyesinden de örnekleme öğrenci dahil edilmeye çalışılmıştır.

Bortner Derecelendirme ölçeğinin kısa formu, Batıgün vd 200 in Rathus ve Nevid (1989) den yararlanarak geliştirdiği ölçüm aracı, Jenkins Activity Survey (JAS)' (www.psych.uncc.edu.com), Araştırmada 52 adetlik soru formunun hazırlanmasına

... tarafından daha önce kullanılan ölçüm araçlarındaki ifadelerden yararlanılmıştır. Buna ek olarak ilgili yazında A tipi kişiliğe yönelik yer alan açıklamalardan da yararlanarak da ilk etaptaki 52 maddelik soru formu oluşturulmuştur.

Araştırmada Kullanılan İfadeler

Araştırmada 52 adetlik soru formunun hazırlanmasında Bortner Derecelendirme ölçeğinin kısa formu, Batıgün vd, (2006) in Rathus ve Nevid (1989) den yararlanarak geliştirdiği ölçüm aracı, Jenkins Activity Survey (JAS)' (www.psych.uncc.edu.com), (stress.about.com), Dr. Howard Glazer' in "Executive Health" kitabı için geliştirdiği test ifadelerinin de yararlanılmıştır (www.elibay.com). Öte yandan A/B tipi kişilik özelliği sınıflandırması kapsamında konuya ilişkin yapılan incelemeler sonucunda daha önceki ölçüm araçlarında yer almayan ifadeler de ilgili soru formuna eklenmiştir.

Araştırmaya İlişkin Bulgular

Tablo-1: Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo-1'de sunulmuştur. Katılımcıların büyük çoğunluğu (% 80) lisans öğrencisidir. Bayan katılımcıların sayısı (%58,9) erkek katılımcılara (%41,1) göre daha fazladır.

		N	%
Cinsiyet	Bayan	274	58,9
	Erkek	191	41,1
	Ön lisans	33	7
	Lisans	372	80,0
	Yüksek Lisans	50	10,8
	Doktora	10	2,2

Tablo-2 Araştırmaya ilişkin Faktör analizi ve boyutlara ilişkin güvenilirlik bulguları

Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği	,811		
Bartlett's Test of Sphericity	Anamlı		
Approx. Chi-Square	2792,108		
Df	235		
Sig.	,000		
Alpha	,826	Açıklanan Toplam Varyans	53,467
	Faktör Yüklere	Açıklanan Varyans	Cronbach Alpha
Ben Merkezlilik		21,175	0,752
Diğer kişiler iş yaparken sık sık araya girerim.	,782		
Konuşmalar sırasında konuyu beni ilgilendiren konulara yönlendiririm	,675		
Konuşurken kendi görüşlerimi vurgulamak için yumruklarımı sıkarak ya da masaya vurmak gibi bazı hareketler yaparım.	,659		
Başkaları konuşurken sözlerini keserim ve cümleyi ben tamamlarım ve çoğu seferde doğru tamamlarım	,657		
Bir başka insanı dinlerken bile kendi sorunlarımla uğraşırım.	,631		
Rekabet / Hırs		9,476	0,779
Çok rekabetçi bir insanım	,751		
Çok hırslı bir insanım	,746		
Başarı odaklıyım. Hayatımda başarı benim için çok önemli bir yer tutar	,742		
İşimde (derslerimde ,) kısa zamanda ciddi ilerlemeler kaydetmek isterim	,628		
Başkalarıyla yarışabilecek faaliyetlere meyilliyimdir.	,626		
İş Odaklılık		9,027	0,708
Yemekten sonra hemen masadan uzaklaşıp ders çalışmaya yönelirim	,716		
Tatillerimi işlerimi yetiştirmek amacıyla kullanırım	,712		
Çalışma odamdaki ya da okuma salonundaki dekorasyonu ya da pencereden görünen manzarayı fark edemeyecek kadar derse gömülürüm.	,689		
Rahatlamak ya da dinlenmek için kendime zaman ayırdığımda zamanın boşa geçtiğini düşünerek huzursuz olurum.	,667		
Hız		7,057	0,692
Hızlı Konuşurum	,733		
Hızlı yemek yerim.	,716		
Hızlı hareket ederim.	,689		
Sürekli acele içindeyimdir.	,577		
Genelde telaşlı bir halim olduğunu söylerler	,574		
Sabırsızlık		6,731	0,673
Trafikte sıkışık beklemekten ya da restoranda bekletilmekten çok rahatsız olurum	,773		
Otobüs durağında beklerken sabırsızlanırım.	,731		
Randevulara ya da arkadaşlar arası buluşmalara diğer kişiler geç geldiğinde rahatsız olurum.	,661		
Yavaş hareket eden ve yavaş iş yapan insanlar beni rahatsız eder	,601		

Yapılan faktör analizi sonucunda ilk etapta soru formunda yer alan 52 ifade 5 boyutu temsil eden 23 ifadeye indirgenmiştir. 5 boyutun toplamında açıklanan varyans değeri %53,467 hesaplanmıştır. Boyutların açıklanan varyans değerleri ise sırasıyla Ben Merkezlilik (21,175), Rekabet/Hırs (9,476) İş Odaklılık (9,027), hız (7,057), Sabırsızlık (6,731)olarak hesaplanmıştır.

Faktör analizi sonucunda belirlenen boyutların her birine yönelik yapılan iç tutarlılık güvenilirlik testinde ise boyutların Cronbach alpha güvenilirlik değeri sırasıyla; Ben Merkezlilik (0,752), Rekabet/Hırs (0,779), İş Odaklılık (0,708), hız (0,692), Sabırsızlık (0,673)olarak hesaplanmıştır. 23 ifadeden oluşan ölçüm aracının toplam güvenilirlik değeri ise ,826 olarak hesaplanmıştır. Söz konusu değerler ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (kaynak)

Ek olarak her bir boyutu ölçmeye yönelik yer alan ifadeler incelendiğinde boyutun başlılığı ile ifadelerin içeriğinin uyduğu gözlemlenmektedir.

Tablo-3 Boyutlara arası korelasyon

Boyutlar	1	2	3	4	5	6
1. Hırs	1					
2. İşe odaklılık	290**	1				
3. Ben merkezlilik	270**	320**	1			
4.Sabırsızlık	241**	104**	200**	1		
5.Hız	266**	238**	322**	309**	1	
6.Ortalama Puan	663**	,598**	,683**	,545**	,676**	1

Ölçüm aracı kapsamında yer alan 5 boyutun birbirleri ile olan ilişkisi ve ölçüm aracı yer alan alt boyutların birbirleri ile olan ilişkileri

Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed, Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Anketin puanlandırılması,

Anketin puanlandırılmasın da Batıgün vd (2006) nin izlediği yol takip edilmiştir. Ankette yer alan 23 ifadeye cevap veren katılımcı en düşük 23 en yüksek ise 115 puan alabilmektedir. Anket sonucunda Yüksek puan alanlar A tipi Düşük puan alanlar ise B tipi kişiliğe daha yatkın olduğu sonucuna varılır. Ayrıca bu ölçüm aracı boyutlar bazında da bireylerin daha meyilli olduğu özelliği belirlemede kullanılabilir

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kişilik konusu örgütlerde insan davranışlarının daha iyi anlaşılması, örgüt içi pozisyonlarda iş-iş gören uyumunun sağlanması, potansiyel çatışmaların etkili seviyede tutulabilmesi, örgüt içi iletişimin etkin hale gelmesi açısından örgütsel davranış disiplini açısından oldukça önemlidir. Oldukça karmaşık ve çok yönlü olan kişilik kavramının anlaşılması ve kişiliğin oluşumda ve gelişiminde etki eden faktörlerin belirlenmesi gerekli ve kolay olmayan bir durumdur. Fakat, bireylerin kendisini diğer bireylerden farklı kılan, sıklık ve yoğunluk bakımından kolayca değişmeyen belli bir takım davranış kalıplarının ölçülebilmesi örgütsel çalışmaların etkinliğini artırabilir. Bu sebeple belli bir takım sınıflandırmalarla bireylerin daha yakın olduğu kişilik özellikleri belirlenmeye çalışılır ve bu sınıflandırma neticesinde bireylerin içinde bulunduğu kişilik yapısına göre bir takım örgütsel kararlar alınır. Kişilik konusu işe alımda, işe yerleştirmede, terfi kararlarını almada, takım çalışması oluşturmada yöneticilerin veya ilgili kişililerin yararlanabileceği bir alandır. İlgili yazın incelendiğinde 5 faktör kişilik modeli, Myers Briggs kişilik modeli, A tipi B tipi kişilik yapıları gibi kişilik sınıflandırma çalışmalarını kişiliğin değerlendirilmesinde yaygın kullanılan tipolojilerdir. Bu çalışmada Türkçe çalışmalarda kullanılan A tipi- B tipi kişilik özelliği ölçüm araçlarına alternatif oluşturabilecek bir ölçüm aracı sunulmuştur. Daha önce kullanılan ölçekler ve ilgili yazından yararlanılarak 52 maddelik bir soru formu oluşturulmuş ve 465 üniversite öğrencisi vasıtasıyla uygulanmıştır. Yapılan geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları neticesinde soru sayısı 52 den 23 e indirgenmiş ve ölçüm aracının geçerlilik ve güvenilirlik değerleri bilimsel araştırmalarda kullanılabilir seviyede hesaplanmıştır. Söz konusu çalışma A tipi kişiliği 5 ayrı boyuttan ölçmesi açısından oldukça yararlıdır. Araştırma sonucunda elde edilen anket formu daha sonraki araştırmalarda kullanılıp farklı ana kütlelerde geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasının yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö. (2009). "Öğretmen ve Okul Yöneticilerinde A Tipi Kişilik Özellikleri ile Tükenmişlik İlişkileri", Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, İstanbul.
- Aktaş, A. M. (2001). "Bir Kamu Kuruluşunun Üst Düzey Yöneticilerinin İş Stresi ve Kişilik Özellikleri", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 8-56, s.26-42.
- Baltas, A. Ve Baltas, Z. (2000). "Stres Ve Basa Çıkma Yolları", 20. B., Remzi Kitapevi, İstanbul

Batıgün, A.D ve Şahin, N.H. (2006). "İş Stresi ve Sağlık Psikolojisi Araştırmaları İçin İki Ölçek " A-Tipi Kişilik ve İş Doymu, Türk Psikiyatri Dergisi 2006; 17 (1) ss: 32-45.

Bortner, R. W. (1966). "A Short Rating Scales a Potential Measure of Pattern A Behavior," Journal of Chronic Diseases, Vol. 22, pp. 87-91.

Buchanan, D ve Huczynski A. (1997). "Organizational Behaviour, An Introductory Text". 3. Basım, Prentice Hall International, UK.

Carroll, D. (1992). "Health Psychology Stress Behaviour And Disease" The Falmer Press, ISBN18500 842, London, s.1-124.

Durna, U. (2005). "A ve B tipi kişilik yapılarını ve bu kişilik yapılarını etkileyen faktörlerle ilgili bir araştırma", İktisadi ve idari bilimler dergisi, Cilt: 19 Nisan 2005 sayı: 1 ss: 276- 290. e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/IIBD/article/view/3630-3459.

Erdem, R., Yıldırım, H. H., Atilla, G ve Oksay, A. (2009). "Hastane Çalışanlarının Kişilik Özellikleri ve Zamanı Kullanma Biçimlerinin İncelenmesi" Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, Cilt:12, Sayı:2, ss. 105-120

Friedman, M. and Rosenman, R.H. (1974), "Type A Behavior and Your Heart", Knopf, New York, NY.

Greenberg, J. (1999). "Managing behavior in Organizations" İkinci Basım, ABD. ISBN 0 -13 - 922790-3.

Güler, M. (2008). "A Tipi Kişilik Örüntüsünde Bilişsel ve Duygusal Zekanın Stresle Başa Ve Stres Belirtileri İle İlişkisi", Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu, Ankara.

http://www.edmondschools.net/Portals/3/docs/Terri_McGill/READ-Type%20A.pdf

<http://www.elibay.com/assets/files/typeA.pdf>

http://stress.about.com/library/Type_A_quiz/bl_Type_A_quiz.htm

Jenkins, J.D. (1998). "Type A/B behavior pattern. Jeanne Mager Stellman", (ed.) Encyclopaedia of Occupational Health and Safety'. 4. Basım. Volume 2, A.B.D, ss.42-43

Kunnanatt, J.T., (2003) "Type A behavior pattern and managerial performance: A study among bank executives in India", International Journal of Manpower, Vol. 24 Iss: 6, pp.720 - 734

Luthans, F. (2010). "Organizational Behaviour", An Evidence Based Approach, McGraw Hill, N.Y.

Öktem, U. (2009). "İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin A Tipi Kişilik Özellikleri İle İş Doyumları Arasındaki İlişki", Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.

Powell L.H. (1995). "Issues in the measurement of the Type A behaviour pattern. Research Methods in Stress and Health Psychology", SV Kasl, CK Cooper (Ed), England. John Wiley and Sons Ltd., s. 231-282.

Rathus SA, Nevid JS. (1989). "Stress: What It is and What It does? Psychology and the Challenges of Life: Adjustment and Growth", Fourth ed., p.181-229.

Rayburn, J. M ve Rayburn, L. G. (1996). "Relationship Between Machiavellianism and Type A Personality and Ethical-Orientations", Journal of Business Ethics 15, ss.12 Robbins, S. P. ve Judge T. A. (2012). "Örgütsel Davranış 14. Basımdan çeviri., Tüz, M, Ed. Erdem , Nobel Yayıncılık.

Robbins, S. P. ve Judge T. A. (2012). "Örgütsel Davranış", 14. Basımdan çeviri.,Türetken İ.Ö. ve Başbuğ G, Ed. Erdem , Nobel Yayıncılık, 09-1219.

Rosenman, R.H., Swan, G.E. ve Carmelli, D. (1988) Houston, B.K. and Snyder, C.R. (Eds), "Type A Behavior Pattern: Research, Theory and Intervention, John Wiley & Sons", New York, NY.

Soysal, A., (2008). "Çalışma Yaşamında Kişilik Tipleri: Bir Literatür Taraması", Ankara: Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası, ss: 4-19.

Suls, J., ve Sanders, G. S (1988). "Type S Behavior As a General Risk Factor For Physical Disorder", Journal of Behavioral Medicine, 11(3), ss. 201-226.

**ENERGY PERFORMANCE OF TURKEY IN THE PROCESS OF EU MEMBERSHIP
IN ACCORDANCE WITH PROGRESS REPORTS**

Assist.Prof.Dr. Ahmet Yağmur Ersoy, Sakarya University, Faculty of Business
ayersoy@sakarya.edu.tr

Research Assist. Halil Şimdi, Sakarya University, Faculty of Business
hsimdi@sakarya.edu.tr

Research Assist. Ayşegül Karataş, Sakarya University, Faculty of Business
karatas@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: EU Progress Reports, Energy Corridor, Energy Sector Liberalization

Turkey has become a candidate country to European Union (EU) since 2004. Therefore, as a result of candidacy there are some responsibilities to fulfil. Energy is one of chapter of the negotiation process. On the other hand, EU is one of the most energy demanding consumer all around the world. This importer structure of EU causes to giving importance to energy policies. For this reason, Turkey has an opportunity to become an energy corridor. EU has prepared progress reports that contain also proposals with regard to energy strategies and implementations since 1998 for Turkey. However, Turkey set a progress report for oneself.

Changing energy structure of Turkey is examined within these progress reports year by year. This study focuses on the differences of progress reports so there is comparison between EU and Turkey's report in terms of consistency for energy chapter at the end of the study.

Hayaloglu analyses the energy traffic and capacity of Turkey in straits. Aksin mentions the concord of Turkey to EU's legislation in energy. She gives necessary background of EU-Turkey relations and evaluates the energy sector of country. Karakas studies gradual integration process of EU and Turkey in terms of negotiations.

In addition to this, "Progress Reports" of EU and Turkey provide data and implementations which belong to energy sector of Turkey from different perspectives.

Progress reports have taken into account yearly. Improvement of energy sector of Turkey is observed according to reports. Also, there are concrete figures of Turkey to compare EU acquis. On the other hand, Turkey prepared a progress report firstly for oneself at 2012. All progress reports are evaluated according to years and developments of internal energy dynamics of Turkey is mentioned.

Turkey has long and difficult ties with EU. After 2004 European Council has allowed to start negotiation with Turkey. There are 35 chapter to be a member to EU and 15th chapter is energy. However, energy negotiations have been closed with Turkey.

Security of supply, renewable energy sources, internal energy market, nuclear energy and energy efficiency are subtitles of energy section of reports. Turkey has advanced many topics but this is not enough for EU acquis. Especially, EU focuses on the free market of energy sector in Turkey. Therefore, Turkey decreased the limits of energy liberalization for electricity and natural gas sectors. On the other part, Turkey thinks that there are some subjective approaches to Turkey at progress reports. Therefore, Turkey has written oneself progress report and explain developments for adaptation to EU.

In conclusion, EU and Turkey progress reports show dissimilarities for energy chapter. These differences is stated at the last part of study.

AB ÜYELİK SÜRECİNDE İLERLEME RAPORLARI DOĞRULTUSUNDA TÜRKİYE'NİN ENERJİ PERFORMANSI

Yrd.Doç.Dr. Ahmet Yağmur Ersoy¹

Arş. Gör. Halil Şimdi²

Arş. Gör. Ayşegül Karataş³

ÖZET

Avrupa hali hazırda enerji talebinin en yüksek olduğu bölgelerden biridir. Birliğin bu ithalatçı yapısı enerjiye yönelik politikaların önem kazanmasını sağlamıştır. Bu çerçevede, ortak bir enerji stratejisi oluşturan AB, üyelik müzakerelerinde enerji başlığı altında bir fasıl oluşturmuştur. Aday ülke olan Türkiye için 1998 yılından günümüze kadar her yıl yayınlanan AB ilerleme raporlarında Türkiye'nin enerjiye yönelik stratejilerine ve uygulamalarına yönelik öneriler yer almaktadır. AB'nin enerji güvenliği açısından Türkiye'nin coğrafik değeri ve AB enerji ağlarıyla bütünleşmesi kritik bir durumdur.

Bu raporlar dahilinde Türkiye'nin enerjide değişen yapısı yıllara göre ele alınmakta ve sonuç bölümünde Türkiye'nin 2013 yılı başında kendisi için hazırlamış olduğu 2012 yılı ilerleme raporuyla tutarlılığı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: AB İlerleme Raporları, Enerji Koridoru, Enerji sektörü liberalizasyonu

GİRİŞ

Türkiye'nin bulunduğu coğrafya, dünya doğalgaz ve petrol rezervlerinin yaklaşık %72'sine sahiptir. Türkiye, enerji arzını sağlayan ülkeler ile enerji talebini oluşturan tüketici ülkeler arasında köprü olmak adına kilit bir ülke konumundadır. Avrupa'nın dünyadaki en büyük enerji ithalatçılarından biri olduğu düşünülürse Türkiye'nin önemi bir kat daha artmaktadır.

Avrupa'nın enerji arzı güvenliği açısından Doğu-Batı bloğu arasında enerji koridoru olan Türkiye'nin topraklarında günlük yaklaşık 1,2 milyon varil petrol taşıyan Bakü-

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, aversoy@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, hsimdi@sakarya.edu.tr

³ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, karatas@sakarya.edu.tr

Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının yanında Türkiye'nin boğazlarından 2009 yılında ortalama olarak günlük 2,9 milyon varil petrol geçmiştir (Enerji Piyasası Bülteni, 2012:11). AB için stratejik bir merkez olan Türkiye'nin 2023 enerji stratejisi ile Avrupa Komisyonu'nun 2050 enerji yol haritası uyuşmaktadır (EU-TR Enhanced, 2012: 1). Ancak Şubat 2013 itibarıyla Avrupa Konseyinde görüşülmesi devam eden taslak tarama sonu raporları henüz onaylanmayan fasıllar arasında 15. fasıl olan Enerji de bulunmaktadır.

Bu çalışmada 1998'den bu yana çıkarılan AB ilerleme raporları doğrultusunda Türkiye'nin enerji başlığı altında ne kadar gelişim gösterdiği incelenecek olup Türkiye'nin ilk defa kendisi için çıkardığı 2012 ilerleme raporuyla AB 2012 ilerleme raporu enerji bölümleri karşılaştırılacaktır.

AB İLERLEME RAPORLARINDA TÜRKİYE'DE ENERJİ

10-11 Aralık 1999 tarihinde AB Helsinki Zirvesi'nden çıkan karar doğrultusunda Türkiye birliğin aday ülkesi statüsüne kavuşmuştur. Avrupa Komisyonu 1998 yılından itibaren diğer aday ülkelerle beraber Türkiye için de her yıl düzenli olarak İlerleme Raporları hazırlamaktadır. Yayınlanan bu raporlarda aday ülkelerin AB müktesebatına uyum konusunda ülkelerin gelişimleri değerlendirilerek öneriler sunulmaktadır. Enerji de bu raporlarda yer alan maddelerden bir tanesidir. AB enerji stratejisi, sürdürülebilir kalkınma, ekonomik ve sosyal uyum üzerine inşa edilmiş bir yapıya sahiptir (Akşin, 2006: 1-3).

17 Aralık 2004'te toplanan AB Konseyi Zirvesi'nden çıkan karar, Kopenhag siyasi kriterlerinin yerine getirilmesiyle üyelik müzakerelerinin başlayacağı yönünde olmuştur. Müzakere süreci AB ve Türkiye arasında 3 Ekim 2005 tarihinde kabul edilen müzakere çerçeve belgesiyle resmi olarak başlamakta ve bu süreçte 35 ayrı fasıl bulunmaktadır. AB Komisyonu tarafından belirlenmiş olan performans kriterleri aday ülkenin başarılı bir şekilde yerine getirmekle mükellef olduğu fasılların altında yer almaktadır. Gerekli kriterlerin karşılanıp karşılanmadığını ise komisyon üye ülkelerle beraber belirlenmektedir (Karakas, 2007:3-4).

35 fasıl arasından 15. Fasıl "Enerji" (2005 yılına kadar 14.Fasıl) başlığı altında toplanmıştır. 1998 yılında yayınlanan Türkiye'ye yönelik AB İlerleme Raporu kapsamında enerji başlığına bakıldığında Türkiye'de enerji kaynaklarına olan talebin %42'sinin yurt içi enerji üretiminden karşılandığı belirtilmiştir.

Topluluk ile Türkiye arasında uyumluluk gösteren noktalardan biri ise 90 günlük petrol ihtiyacının bulundurulmasıdır. Buna ek olarak, enerji sektöründeki devlet şirketlerinin yüksek payının azaltılması adına Yap-İşlet-Devret düzenlemelerinin rekabeti artıracacağı düşüncesi AB için uygun bir politikadır.

Türkiye'nin artan enerji talebini karşılamaya yönelik Akkuyu'da yapılacak nükleer santral projesi planın onaylanmasına vurgu yapılmış ancak bu bölgenin deprem riski olan yerlere yakınlığı uyarısında bulunulmuştur. Akkuyu Nükleer Güç Santrali (AKKUYU NGS), Türkiye'nin Akdeniz kıyısında, Mersin ilinde inşa edilecektir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti arasında Türkiye Cumhuriyeti Akkuyu bölgesine bir nükleer güç santralinin tesisine ve işletimine dair işbirliğine ilişkin anlaşma 12 Mayıs 2010 tarihinde (İlerleme raporundan 12 yıl sonra) Ankara'da imzalanmıştır (Akkunpp, 2013). 1999 yılındaki raporda ise, Enerji sektörüne yönelik olarak Türkiye bağımsız bir yapı yani bir düzenleyici organ oluşturmayı hedeflemektedir. Ayrıca, 1998 yılı ilerleme raporunda vurgulanmış olan AB ve Türk enerji mevzuatının bir envanteri hazırlanmıştır. Atılan bu adımların yanında enerji iletiminde ve dağıtımında yaşanan kayıpların önüne geçilmesi ile yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına yönelik teşviğin sağlanması hususunda Türkiye'nin gerekli tedbirleri alması üzerinde durulmaktadır. 2000 yılındaki raporda ise enerji üretimindeki kayıpların %20,4'e ulaştığı ve bu oranın yarısının teknik kayıplardan dolayı oluştuğu belirtilmektedir. Enerji sektöründe mevcut idari yeterliliğin, hem yapısal hem de personel eğitimi yönünden modernize edilmesi AB tarafından telkin edilmektedir. 1999 yılına kıyasla enerji sektöründe 2000 yılında elde edilen ilerleme sınırlı kalmış olup enerji ile ilgili 120 Avrupa topluluğu (AT) referansından sadece 16 tanesi AT ile uyumlu hale getirilebilmiştir. Ayrıca bu dönemde nükleer santralin ihalesi güvenlik ve bütçe nedenlerinden dolayı iptal edilmiştir.

2000 yılına göre 2001 yılında önemli kanunlar kabul edilmiştir. 18 Şubat 2001 tarihinde rekabet gücü ve iç enerji piyasasına yönelik "Türk Elektrik Piyasası Kanunu" kabul edilmiştir. Bu kanun çerçevesinde elektrik sektörü aktörlerinin statüsü ve sektörün yeni yapısı üzerinde durulmakta devletin rolünün yanı sıra elektrik üretim ve dağıtım faaliyetlerinin rekabete ve özel sektöre açılması öngörülmektedir. Ayrıca 3 Mart 2001 tarihinde Doğal Gaz Piyasası Kanunu kabul edilmiş ve uzun dönemde dağıtım faaliyetinin toptan satıcılara devredilmesi vurgulanmıştır. 4628 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu ile kurulan Elektrik Piyasası Düzenleme Kurumu, 4646 sayılı Doğal Gaz Piyasası Kanununda yapılan düzenleme ile Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) adını almıştır (Etisan, 2013).

2001 ilerleme raporunda belirtilen önemli bir nokta ise Türkiye'nin enerji koridoru olması ile ilgilidir. AB 'ye güvenli enerji arzının sağlanması konusunda Türkiye ve Yunanistan'ın beraber hareket etmeleri telkinidir.

Enerji sektörünün yeniden yapılanmasında önceliğin yatırımların teşviki ve devlet kontrolünün azaltılmasına verilmesi istenmiştir.

Rekabet gücü ve enerji iç pazarına yönelik olarak önemli ilerlemeler kaydedilen 2002 yılında Türkiye Elektrik Üretim ve İletim Anonim Şirketinin (TEAŞ) bölünmesiyle üçe ayrıldığı (üretim, iletim ve dağıtım şirketleri) görülmektedir. 2001 yılında kabul edilen Doğal Gaz Kanunu çerçevesinde 2002 yılının dördüncü çeyreği özelleştirme programı başlayacak ve ilerleyen süreçlerde belediyeler ve belediye iktisadi teşekkülleri tarafından işletilen dağıtım sistemlerinin özelleştirilmesiyle devam etmesi beklenmektedir. Diğer taraftan enerji tasarrufu açısından özellikle yalıtım standartları üzerinde durulmuştur. 2002 yılı raporunda 1998'den bu yana, Türkiye (özellikle 2001-02 yıllarında), öncelikle elektrik ve doğal gaz sektörlerinde olmak üzere, enerji iç pazarına uyum sağlanmasında önemli ilerleme kaydetmiştir. Bu duruma paralel olarak çıkarılan uygulama mevzuatı ve enerji piyasası düzenleme kurumlarının oluşturulması ile uyum süreci tamamlanmıştır. EPDK Eylül 2002 tarihinden itibaren elektrik ile ilgili çeşitli faaliyetlere lisans vermeye başlamıştır. Ayrıca, doğal gaz sektörü Kasım 2002'de rekabete açılmıştır. Fakat birliğe katılım için enerji faslında bunlar kafi görülmemektedir. Arz güvenliğinin sağlanması ve enerji verimliliğinin artırılması için yasal çerçevenin oluşturulması ve düzenleyici kurumların bağımsızlığının sağlanıp idari kapasitelerinin güçlendirilmesi gerekli görülmektedir.

2003 yılında Türkiye ve Yunanistan arasında daha önceki raporlarda belirttiği üzere bir işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma, gelecekte Türk elektrik dağıtım şebekesi ile Batı Avrupa elektrik dağıtım şebekesinin (UCTE) koordineli bir şekilde birbirine bağlanması adına Türk ve Yunan elektrik iletim şebeke operatörleri arasında Babaeski-Filippi hattı yapımını öngörmektedir. Bu dönemde elektrik dağıtım şirketi TEDAŞ yaklaşık olarak 1,7 milyar €'ya ulaşan kaybı azaltmak için birikmiş borcun faiz uygulanmadan ödenmesine imkan sağlanmıştır. Bugün buzdolaplarında, dondurucularda ve flüoresan lambalarında bulunan enerjili etiketi tüzüğü'nün kabulü de 2003 yılında olmuştur. Bu durumun kabulü AB müktesebatına uyum açısından olumlu olarak karşılanmıştır. Diğer taraftan 2003 raporunda eleştirilen en hayati konulardan biri müşterilerin Türkiye dışından elektrik ithal edebilmesine ve üreticilerin yurt dışındaki müşterilere elektrik ihrac edebilmesine ilişkin kısıtlanmaların devam etmesidir.

Türkiye'nin enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik performansını 2004 yılında zayıf olarak nitelendiren AB, Türkiye'nin enerji stratejisi içinde bir yenilenebilir enerji kanunu çıkarmasını telkin etmektedir.

Rekabet güve enerji iç pazarına dair Yüksek Planlama Kurulu Mart 2004'te elektrik sektöründe reformu hedefleyen bir yol haritası ile elektrik sektörü strateji belgesini kabul etmiştir. Amaç 2011 yılı sonuna kadar pazarı %100 dışı açık hale getirmektir. Elektrik pazarındaki kayıp oranı 2004 yılında ancak %18,6'ya indirilmiştir. Diğer taraftan doğal gaz sektöründe özelleştirmeyi de kapsayacak şekilde reform çalışmalarının devamı desteklenmektedir.

Enerji başlığı, 2005 yılı ilerleme raporunda daha önceki fasıllardan farklı olarak 14. Fasil yerine 15. Fasil olarak karşımıza çıkmaktadır. Arz güvenliği açısından daha önceki raporlarda da değinilen Türkiye'nin jeolojik konumunun, Trans-Avrupa enerji ağları kapsamında ortak çıkarlara hizmet etmesi beklenmektedir. TEDAŞ'ın yeniden yapılandırılmasıyla 21 dağıtım bölgesi oluşturulmasına rağmen 20 dağıtım şirketine ilişkin özelleştirmelerde sıkıntı yaşanmıştır. 21. bölge ise 1990 yılında işletme hakkı KCETAŞ'a (Kayseri ve Civarı) verilen bölgedir (OİB, 2006:2). Özelleştirmelerdeki sıkıntılar ve garanti fiyat uygulaması rekabet için tehdit olarak görülmektedir. Ayrıca, doğal gaz sektöründe devlet kurumu olan BOTAS'ın gaz ithalatı, ihracatı ve depolanması süreçlerinde tekel konumunda olması ve bunun devamı doğal gaz piyasasında etkinliğe engel olması nedeniyle BOTAS'ın yeniden yapılandırılması söz konusu olmuştur. Şehirlerdeki gaz dağıtım şirketleri için devam eden ihalelerden 32'si tamamlanmış olup sadece 15'i uygulama aşamasına geçebilmiştir.

"Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının (YEK) Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Yasa"nın Mayıs 2005'te kabulü YEK'te ilerleme olarak değerlendirilmiştir. Bu yasa, YEK sertifikası bulunan santrallerde üretilen elektriğin fiyat olarak daha rekabetçi olmasına olanak sağlamakta ve bu alanda yapılacak yatırımlara yönelik teşviklere yönelik 2011 yılına kadar geçerli olacak geçiş düzenlemelerini kapsamaktadır. Fakat YEK'ten elde edilecek enerjinin toplam enerji kompozisyonundaki miktarı ve oranı hakkında somut hedeflerin olmaması büyük bir eksiklik olarak gösterilmiştir. Nükleer enerji konusuna Türkiye 2005 yılında artan iç talebe yönelik olarak önem vermiştir. 2020 yılının sonunda 5000MW'lık bir üretim hedefi belirleyen Türkiye geçmiş yıllarda ortaya konan nükleer enerji santrali projesini yeniden devreye sokmuştur.

Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının faaliyete geçtiği yıl olan 2006'da şehir içi doğal gaz dağıtım ihaleleri yapılmış olsa da herhangi bir ithalatçının ya da dağıtıcının pazardaki payı en fazla %20 olabilmektedir. BOTAS ithalattaki tekel durumunu sona erdirmek adına ithal ettiği yıllık 4 milyar metre küplük doğal gaz payını dört özel şirkete devretme sürecini başlatmıştır. Silivri'de ise Türkiye'nin ilk yer altı doğal gaz depolama tesisi kullanıma hazır hale getirilmiştir.

Türkiye 'nin faaliyete geçirdiği bir diğer önemli proje de 2007 yılında aktif olan Samsun-Ceyhan ham petrol boru hattıdır. Ancak 2007 yılında ne YEK için bir hedef ne de enerji düzenleyici kurumların bağımsızlıklarını sağlama ve kapasitelerini güçlendirme iradesi ortaya konulmuştur.

Devlet dışında elektrik üretenlerin piyasaya satacakları elektrik oranı 2008'de %30'dan %50'ye çıkarılmıştır. 2007 yılı sonunda elektriğin %48,3'ü KİT'ler (Kamu İktisadi Teşebbüsleri) tarafından üretilmektedir. Kaçak elektrik kullanım oranı ise 2008'de %15'e düşmesine karşın bu oran AB ortalamasının yaklaşık olarak iki katıdır. BOTAS'ın Türkiye'deki tüketimin %86'sını ithal etmektedir. AB ise bu duruma karşı çıkmakta ve 2009 yılına kadar bu tüketimdeki ithalat payının %20'ler seviyesine çekilmesini istemektedir. Ayrıca 2008 yılı Başbakanlık Genelgesi ile enerji verimliliği yılı olarak ilan edilmiş ve "Enerji Verimliliği Hareketi" üzerine bir eylem planı hazırlanmıştır. Diğer taraftan TEDAŞ Mersin Akkuyu'da yapılması planlanan nükleer santral için ihale açmış ve teklif çağrısında bulunmuştur.

Arz güvenliği açısından gündemde olan Nabucco projesi 2009 yılında imzalanmış ve Avrupa'daki arz güvenliği için bu projenin önemli katkılar sağlayacağı düşünülmüştür. Önceki yıllarda eleştiriler alan elektrik piyasasındaki serbest tüketici eşiği 480.000 Kw saate düşürülmüştür (Bu rakam 2002 yılında 9.000.000 kW saat olarak belirlenmişti). Bu durum aynı zamanda %50 piyasa açılımına denk gelmektedir. Yenilenebilir enerji konusunda ise 2008'deki ilerlemenin devam ettiği belirtilmiştir. Rüzgar Enerjisi Yönetmeliği'ni kabul eden Türkiye, jeotermal kaynaklara da önem vermektedir. Elektrik üretimine uygun olan 6 jeotermal alan bu dönemde özelleştirilmiştir. 2008 yılı sonunda Türkiye'nin elektriğinin yaklaşık %17'si YEK tarafından elde edilmiş bu oran 2009 sonu itibarıyla %19,6'ya yükselmiştir. Ayrıca, 2020 yılı sonuna kadar bu oranın %25'e ve rüzgar enerjisi kapasitesinin 20.000 mW'a çıkarılması hedeflenmiştir. 2009'da elektrik sektörüne yönelik yapılan özel yatırımların tutarı 3,1 milyar € olmuştur. 17 özel sektör şirketi ve bir meslek odası enerji verimliliği konusunda yetkilendirilmiştir. Serbest tüketici eşiği 2010 yılında 100.000 kW saate düşürülerek piyasanın %63 oranında özelleşmesine imkan tanımıştır.

Nisan 2010 verilerine göre Türkiye'de doğal gaz şebekesine sahip olan 66 şehir bulunmaktadır. Ekim 2010'da Mersin Akkuyu'da 4.800 mW kapasiteli nükleer enerji santralının kurulu için Rusya ile yapılan ilk anlaşma onaylanmıştır. Fakat Türkiye'nin nükleer güvenliğe ilişkin AB müktesebatına uyumlu bir çerçeve kanun bulunmaması ve Kullanılmış Yakıt ve Radyoaktif Atık Yönetimi Güvenliği Birleşik Sözleşmesi'ne taraf olmaması AB'yi rahatsız eden konulardandır.

2011 yılına gelindiğinde ise serbest tüketici eşiği 30.000 kW saate kadar düşürülmüş ve piyasanın %75 oranında açılması desteklenmiştir. Buna ek olarak, elektrik üretim tesislerinin özelleştirilmesi süreci de başlatılmıştır. BOTAŞ'ın doğal gaz ithalatındaki %86'lık payı hala pazardaki tekel konumunun devam etmesine işaretler. Türkiye'nin son yıllarda istikrarlı şekilde övgüler aldığı YEK konusundaki ilerlemelere 2011 yılında da devam etmiştir. Güneş enerjisi ve yerli ekipman kullanımını teşvik eden yönetmelikler kabul edilmiş ve 2010 yılı sonu itibarıyla elektriğin %26,4'ünü YEK üretmiştir. Uluslararası finans kuruluşları Türkiye'de enerji verimliliği projelerinin finansmanına daha fazla ilgi göstermişlerdir. İkinci nükleer enerji santralının Karadeniz bölgesi Sinop ilinde kurulması için Japonya ile bir mutabakat zaptı imzalanmıştır. AB daha fazla çaba gösterilmesini her raporda olduğu gibi burada da vurgulamış ve rekabetçi ortam oluşturulması adına hukuki düzenlemelerin yapılmasını istemiştir.

TÜRKİYE ve AB'nin 2012 İLERLEME RAPORLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Türkiye 2012 yılına dair kendi ilerleme raporunu yayınlamıştır. Avrupa Birliği Bakanı Egemen Bağış bu raporun yayınlanma nedeni olarak AB'nin 2012 ilerleme raporunun sübjektif, taraflı, mesnetsiz ve bağnazca tutumları göstermiştir. Ayrıca, bu raporun sadece tepki olarak algılanmaması belirtilmiş ve Türkiye'nin reform kararlılığı vurgulanmaya çalışılmıştır (AB Bakanlığı, 2012).

Arz güvenliği açısından AB raporunda bazı ilerlemelerin kaydedildiği belirtilmektedir. İki raporda da Şah Deniz II ile ilgili imzalanan mutabakat zaptı gereğince 16 milyar metre küp Azeri gazının (6 milyar metre küp Türkiye'ye, 10 milyar metre küp Avrupa'ya) Türkiye'nin en doğusundan en batısına kadar taşımak için "Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı" na ilişkin koşullar üzerinde mutabık kalınmıştır. Bir diğer ortak rapor maddesi de Güney Akım Doğal Gaz Boru Hattı ile ilgilidir. Temeli 2012 yılında atılan Karadeniz'in altından borular yardımıyla taşınacak olan Rus gazını Avrupa'ya ulaştırmak isteyen Güney Akım projesi için Türkiye ekonomik münhasır sahasının kullanılmasına izin vermiştir.

Ancak Türkiye'nin raporunda Kasım 2011'de BOTAŞ ile Çinli Tianchen Mühendislik firması arasında İç Anadolu Bölgesi'nde doğal gaz yer altı depolama tesisi kurmak amacıyla bir anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca AB raporunda vurgulanan bir diğer nokta ise daha önceden planlanmış olan bir petrol stok ajansının kurulmamasıdır. Türkiye bunun yerine Petrol İşleri Genel Müdürlüğü bünyesinde petrol stoklarından sorumlu olan bir birim oluşturmuştur. Türkiye'nin bu konudaki tutumu AB'den farklıdır.

Türkiye, petrol stoku sistemleri açısından Avrupa Birliği ile Uluslararası Enerji Ajansının (UAE) hesaplama metodolojileri farklılık arz etmesi ve ancak 2009 yılında AB'nin UAE'nin standartlarını kabul etmesinden dolayı bu süreçte Türkiye'de kurulması düşünülen petrol stok ajansına ihtiyaç kalmadığı fikrini taşımaktadır.

Enerji iç piyasası başlığı altında iki raporda vurgulanan ortak noktalar incelendiğinde serbest tüketici eşiği ön plana çıkmaktadır. Elektrik piyasasında Türkiye serbest ticaret eşiğini 25.000 kW saate düşürmüştür. Bu rakam piyasanın %77 oranında açılması anlamına gelmektedir. Ayrıca doğal gaz piyasasında da serbest tüketici eşiği 300.000 metre küpe düşürülmüştür. Türkiye'nin raporunda 21 elektrik dağıtım bölgesinin tamamının 2013 yılının ilk aylarında tamamıyla özelleştirilmesi öngörüldürken AB raporunda özelleştirilen 13 bölgenin yanı sıra 3 bölgenin özelleştirme sürecinin devam ettiği belirtilmiştir. Fakat AB raporunda Türkiye ile Alman Kalkınma Bakanlığı arasında AB enerji pazarına uyum ve enerji piyasası oluşturmak adına teknik destek sağlanması adına bir anlaşmaya gönderme yapılmamıştır.

Yenilenebilir enerji konusunda ise hem AB hem de Türkiye "Enerji Verimliliği Strateji Belgesi" ne raporlarında yer vermiştir. Bu belge kapsamında 2023 yılında Türkiye'nin GSYİH başına tüketilen enerji yoğunluğunun 2011 yılına göre en az %20 oranında azaltılması hedeflenmektedir. Ayrıca 2 Aralık 2011 tarihinde resmi gazetede yayınlanan "Ürünlerin Enerji ve Diğer Kaynak Tüketimlerinin Etiketleme ve Standart Ürün Bilgileri Yoluyla Gösterilmesi Hakkında Yönetmelik" AB enerji etiketlemesine ve direktiflerine uyum kapsamında değerlendirilmektedir. AB ilerleme raporunda 2011 yılı toplamında verilen enerji performansı sertifikası sayısı 8.000 olarak gösterilirken Türkiye bu rakamı Kasım 2012 verileri dahilinde 45.000 kişiye ulaştığını belirtmektedir. Türkiye nükleer işbirliği konusunda Güney Kore, Japonya, Çin ve Kanada ile 4 mutabakat zaptı imzalamıştır.

Türkiye kendi raporunda "Kullanılmış Yakıt İdaresinin ve Radyoaktif Atık İdaresinin Güvenliği Üzerine Birleşik Sözleşme" ye ve "Türkiye hâlâ Avrupa Topluluğu Acil Radyolojik Bilgilerin Değişimi Anlaşması" na (ECURIE) henüz taraf olmadığına dair ifadelere yer vermemiştir. Bununla birlikte Türkiye raporunda "Nükleer Terörizmin Önlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin Bildirim ve Çekince ile Birlikte Onaylanması Hakkında Karar" a yer vermiş olup AB bu mevzuatın temel olarak iyonlaştırıcı radyasyona karşı korunma ve nükleer tesislere lisans verilmesini kapsadığını belirtmiştir. AB tarafından gönüllülük ilkesi esasında başlatılan ve AB içinde ve komşu ülkelerde bulunan nükleer santrallerin güvenli olup olmadıklarının sınanması için birtakım stres testine gönüllü olarak iştirak edildiği Türkiye'nin raporunda ifade edilmiştir.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı bünyesinde kurulan "Yenilenebilir Enerji Genel Müdürlüğü" nün ve bakanlığın enerji sektöründeki proje desteklerinin AB raporunda yer almadığı görülmektedir.

SONUÇ

Türkiye ve AB arasında devam eden müzakereler sürecinde taslak tarama sonunda raporları henüz onay almamış olan ve konsey'de görüşülmesi süren 15. enerji faslı, özellikle AB'nin enerji arzı güvenliği açısından hayati öneme sahiptir. AB'nin 1998 yılından beri yayınladığı ilerleme raporlarındaki enerji başlıkları incelendiğinde Türkiye'nin bölgesel olarak bir enerji geçiş koridoru olarak rol üstlendiği ancak idari kapasite açısından AB'yi memnun edemediği görülmektedir. AB'nin raporlarında, devletin piyasayı daha çok liberal bir yapıya kavuşturması desteklenmiş ve bu çerçevede gelişen ve özelleşen bir enerji sektörü oluşmuştur. Ancak, enerji güvenliği ve AB mevzuatının etkin uygulanmasında çeşitli sıkıntıların olduğu vurgulanmaktadır. Türkiye'nin enerji faslındaki uygulamaların birçoğunda AB fazla iyimser bir tutum içerisinde olmamıştır. Buna karşın, Türkiye'nin 2012 yılında yayınladığı kendi ülke raporu enerji başlığında AB'den farklı olarak bu sektördeki gelişmeleri ve devlet desteğini göstermeye çalışmaktadır. Diğer taraftan AB'nin getirmiş olduğu eleştirilere kendi raporunda çok fazla yer vermeyen Türkiye bunun yerine gelecekteki planlardan bahsetme yolunu seçerek bir nebze de olsa eleştirilere kapalı kalma yolunu tercih etmiştir. AB ve Türkiye'nin aynı fikirde olduğu başlıklardan ikisi ise yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının ve enerji verimliliğinin artırılmasında gösterilmiş olan performanstır. Devletin vermiş olduğu teşvikler ve izlediği politikalar AB müktesebatına uyum göstermektedir. Türkiye'nin enerji faslı müzakerelerine başlaması için çaba göstermektedir fakat bu faslın açılması için konseyde diğer üye ülkelerin de onayını alması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akşın L., (Ekim 2006). Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Türkiye'nin Enerji Alanındaki Topluluk Mevzuatına Uyumu. Başbakanlık, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği.

Hayaloğlu B., (Şubat 2012). Dünya Deniz Petrol Trafiklerinde Tıkanma Noktaları. Enerji Piyasası Bülteni. Sayı:19 ss:6-12.

Karakaş C., (2007). Türkiye'nin AB Üyeliği Tartışması: AB-Türkiye İlişkilerinde "Aşamalı Entegrasyon". Uluslararası Hukuk ve Politika. Cilt:3 No:9 ss:1-15.

AB Bakanlığı. "Türkiye'nin Kendi İlerleme Raporu" na İlişkin Basın Açıklaması. (31 Aralık 2012). <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=48405>. (08.04.2013).

AB Bakanlığı. Türkiye'nin Kendi İlerleme Raporu. (31 Aralık 2012). http://www.ab.gov.tr/files/IlerlemeRaporlari/2012/turkiye_tarafindan_hazirlanan_2012_yill_ir_31_12_2012.pdf. (08.04.2013).

AB Bakanlığı. 1998 Türkiye İlerleme Raporu. (1998). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf. (29.03.2013).

AB Bakanlığı. 1999 Türkiye İlerleme Raporu. (1999). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1999.pdf. (29.03.2013).

AB Bakanlığı. 2000 Türkiye İlerleme Raporu. (2000). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2000.pdf. (29.03.2013).

AB Bakanlığı. 2001 Türkiye İlerleme Raporu. (2001). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf. (29.03.2013).

AB Bakanlığı. 2002 Türkiye İlerleme Raporu. (2002). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2002.pdf. (29.03.2013).

AB Bakanlığı. 2003 Türkiye İlerleme Raporu. (2003). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2003.pdf. (30.03.2013).

AB Bakanlığı. 2004 Türkiye İlerleme Raporu. (2004). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2004.pdf. (30.03.2013).

AB Bakanlığı. 2005 Türkiye İlerleme Raporu. (2005). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2005.pdf. (01.04.2013).

AB Bakanlığı. 2006 Türkiye İlerleme Raporu. (2006). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2006.pdf. (01.04.2013).

AB Bakanlığı. 2007 Türkiye İlerleme Raporu. (2007). http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf. (02.04.2013).

- AB Bakanlığı. 2008 Türkiye İlerleme Raporu. (2008).
http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf. (02.04.2013).
- AB Bakanlığı. 2009 Türkiye İlerleme Raporu. (2009).
http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf. (02.04.2013).
- AB Bakanlığı. 2010 Türkiye İlerleme Raporu. (2010).
http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf. (03.04.2013).
- AB Bakanlığı. 2011 Türkiye İlerleme Raporu. (2011).
http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2011_ilerleme_raporu_tr.pdf . (04.04.2013).
- AB Bakanlığı. 2012 Türkiye İlerleme Raporu. (2012).
http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2012_ilerleme_raporu_tr.pdf . (04.04.2013).
- Akkunpp. (2013). <http://www.akkunpp.com/>_(04.04.2013).
- Etisan (2013). Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu.
<http://www.etisanenerji.com/bilgi/enerji-piyasasi-duzenleme-kurumu-epdk/>
(02.04.2013).

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

AZERBAJCAN'IN BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKA VE STRATEJİLERİNİN ANALİZİ: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Fariz AHMADOV¹

Öğr. Gör. Ulviya RZAYEVA²

Fuad AKBEROV³

ÖZET

Küreselleşme süreci, yeni teknolojik asır ve bilgi ekonomisinin ön plana geçmesi günümüz bölgesel kalkınma politikalarını yeniden şekillendirmektedir. Avrupa ülkeleri gibi gelişmiş ülkelerde bölgesel kalkınma araçları ve kalkınma politikalarının maksatları yön değiştirmekte, daha başarılı ve daha farklı uygulamalar takip edilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ise yaşanan gelişmeleri takip etmeli ve kendi politik programlarında bunları öne çıkarmalıdır. Dolayısıyla bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan karşısında duran en önemli sorunlardan biri bölgesel politika stratejileri üretmek ve uygulamaktır. Çünkü ülkenin başkenti Bakü dışında diğer bölgelerinde istihdam oranı, eğitim düzeyi, milli gelir bçğüsü gibi ekonomik ve sosyal göstergeler bakımından bir hayli geri kalmış durumundadır. Bu sorunların aradan kaldırılması için ülkemiz bölgesel gelişmişlik farklılıklarının doğurduğu sosyo-ekonomik problemlerle baş etmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte bölgesel kalkınma politikaları oluşturulmuş, bölgelerin rekabetedebilirliğinin sağlanması ve ülkenin kalkınmasına sağladıkları katkıları arttırmak amaçlı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada, bölgesel kalkında teorilerini esas alarak Azerbaycan'ın bölgelerarası gelişmişlik düzeyleri temel ekonomik göstergeler ortaya konularak analiz edilmeye çalışılmış, daha sonra ise şu ana kadar uygulanmakta olan projeler incelenmiştir. Araştırmada ayrıca Azerbaycan'da bölgesel kalkınma sonuçlarının netlik kazanması için genel olarak SWOT ve PEST analizleri yapılmış ve ülke için çözüm önerileri verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Kalkınma Stratejileri, SWOT, PEST

¹ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Ekonomi ve İşletme Bölümü farizazeri@yahoo.com

² Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Bilgi Ekonomisi Bölümü, ulyarzayeva@rambler.ru

GİRİŞ

Ülkelerin bölgelerinin ekonomik ve sosyal açıdan farklı gelişmişlik düzeyleri ülkenin ekonomik potansiyelinin maksimum düzeyde istifade olunamaması, kaliteli insan kaynakları ve bilgi toplumunun oluşmamasına ve bu nedenlerden doğan az gelişmiş bölgelerin daha gelişmiş bölgelere kıskançlıkla bakmaları ise uzun vadede hatta politik sorunların yaşanmasına sebep ola bilir. Şu sıralanan nedenlerden dolayı Avrupa Birliği ülkeleri, ABD, Güney Asyanın gelişmiş ve gelişmekte olan sanayi ülkeleri bu tehlikelerin farkına varmışlar ki, son 60-70 yıllık yakın tarihte çeşitli yöntemler ve araçlarla, yüz milyarlarla dolar harcamalar yaparak, bölgesel kalkındırma fonları oluşturarak bölgelerin eşit kalkındırılması yönünde bir hayli mesafe kat etmişler.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı 1992 yılından bu yana Sovyet emperyalizminin planlı ekonomisinin kalıntılarını temizlemek için çok zor dönemler geçirmiştir. Enflasyon düzeyinin tavana vurduğu, ekonominin neredeyse çöktüğü ve her şeye sıfırdan başladığı bir süreç yaşamıştır. Hazar denizinde petrol yataklarının işlenmeye başlanması ve uluslararası piyasala çıkarılmasıyla bütçe gelirleri artmış, ekonomi canlanmaya başlamıştır. Fakat maalesef bu gelirlerin eşit düzeyde bölgeler üzere bölüştürülememesi, sanayinin bir bölgede temerküzleşmesi, bölgelerin tarihen ihtisaslaştığı tarım sektörüne ise yeterli düzeyde ilginin ayrılmaması neticesinde Abşeron ve diğer bölgeler arasında gelişmişlik farkı uçurumu yaratmış, nüfusun gayr-i resmi rakamlara göre 4 milyonu (40%) yalnızca bir tek bölgenin payına düşmekte, bölgesel maksimum ortalama ücretle, bölgesel minimum ortalama ücret arasında 60%-lık bir fark ve diğer çeşitli ekonomik dengesizlikler hakim olmaktadır. Geri kalmış bölgelerin kalkındırılması sahasında yaklaşık 70 yıllık bir tecrübesi olan ve bu alanda dünyanın geri kalan ülkeleri için örnek bir model teşkil eden Avrupa ve ABD gibi ülkelerden yararlanmakta fayda vardır. Bu nedenle araştırmada gerek genel olarak AB kalkınma programları ve birtakım yapısal fonları, gerekse de mahsus olarak İtaliya, Norveç, Finlandiya, Fransa, İngiltere ve en sonda Türkiye gibi ülkelerin ulusal ve Avrupa birliği standartlarına uyğunlaştırılmış bölgesel kalkınma politikaları nazara verilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada Azerbaycan'da 2010 yılına kadar uygulanmış bölgesel politikalara değinilmiş ve bölgelerde yapılan çalışmalar üzerinde durulmuştur. Önce ülke genelinde bölgeler üzere genel bilgi verilmiş, demografik, coğrafi, altyapı bilgileri verilmiş, ekonomik açıdan güçlü ve zayıf yönleri belirtilmiştir. Hangi ekonomik sektörlerde ekonomik potansiyel sahibi oldukları, göreceli rekabet üstünlükleri

vurgulanmıştır. Daha sonra Azerbaycanın izlediği 2004-2008 yılları ve 2009-2013 yılları bölgelerin kalkındırılması programlarının temel hedefleri, yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların belirli yıllardan sonra ekonomik göstergelerde nasıl belirmesi ve ekonomik kalkındırılmanın hızlandırılması için neler yapılması gerektiği ortaya konulmuştur.

Araştırmanın amacı bölgesel eşit kalkınma tanımının teorik açıdan açıklanması, bu alanda kullanılan araç ve yöntemleri incelemek, daha sonra gelişmiş ülkeler üzerinden örnekler bazında yapılan çalışmaları dikkate vererek ülkemizde uygulanan ve uygulanmakta olan ve gelecekte hazırlanacak bölge planlama stratejilerinin geliştirilmesi, eksik yönlerinin tamamlanması gibi problemlerin çözülmesine katkı sağlamaktır. Bundan başka bölgelerin makro göstergeler üzerinden analizleri yapılarak potansiyellerinin gün ışığına çıkarmak, mevcut problemleri ve dezavantajlı oldukları alanları ortaya koymak ve yaşanan sıkıntıların ortadan kaldırılması için öneriler hazırlamaktır.

Araştırma esnasında kütüphane ve internet üzerinden literature taraması yapılarak gerekli bilgi altyapısı elde edilmiştir. İstatistiki verilerin elde edilmesi için OECD resmi internet sitesindeki yazılımlardan ve Azerbaycan Devlet Statistika Komitesinin sunduğu verilerden istifade edilmiştir. Ayrıca çalışmanın üçüncü bölümünde Ekonomik Reformlar Bilimsel Araştırma Enstitüsünün ayrı-ayrı bölgeler üzere hazırladığı raporlardan faydalanılmıştır. En sonda birinci ve ikinci bölümden kazanılan teorik ve pratik bilgilerin ışığında bölgelerin geliştirilmesi için mevcut durum, problemler ve fırsatları analiz etmek için SWOT VE PEST gibi analiz araçları kullanılarak iç ve dış çevre faktörlerinin analizi yapılmış ve sorunların giderilmesi için çözüm yolları önerilmiştir. Araştırmanın kısıtlayıcı yanı, günümüze Azerbaycan"la bağlı akademik bir çalışmanın olmaması bu çalışmanın bir ilk olması ve dolayısıyla bu sebepten kaynaklanan bazı eksiklikler ve kusurlar ola bilir. Aynı zamanda çalışmanın boyutu, devletin bölgesel kalkındırılma politikaları hakkında elektronik ve somut veri ve bilgilerin olmaması çalışmanın daraltıcı ve kısıtlayıcı yönleri ola bilir.

BÖLGESEL POLİTİKALARIN TARİHİ SEYRİ: GELENEKSEL VE MODERN YAKLAŞIMLAR

Tarih boyunca bölgeler gelişme dinamiklerinde gelişme dinamiklerinde çeşitli nedenlerle farklılıklar olmuştur . Bu nedenler en bilinenleri ; yeraltı ve yerüstü kaynaklarının , nüfus ve beşeri sermayenin ve ayrıca tarihi ve kültürel birikimlerin yersel yoğunlaşmalardaki farklılıklardır (Gülen Elmas, 2001). Günümüze kadar olan bölgesel kalkınma politikaları süreci üç bölümde incelenebilir.

Bu dönemler 1950-1970 dönemi, 1970-1990 dönemi ve 1990 sonrası dönemlerdir. Ancak 1970-1990 dönemi bir geçiş aşaması olarak düşünülürse bölgesel politikaları geleneksel ve modern bölgesel politikalar olarak ikiye ayrılabilir (Tekeli, 2004).

Geleneksel bölgesel politika gelişmiş bölgelerden az gelişmiş bölgelere doğru endüstrinin coğrafi olarak dağılımının teşvik edilmesine dayanmaktadır. Bu amaçla kullanılacak politikalar az gelişmiş bölgelerde talebi canlandırmak için refah politikaları, gelirin yeniden dağılımı ve devletin bu bölgelere yatırım yapacak işletmelere vergi imtiyazları, amortisman endirimleri gibi teşvikler vermesini öngören Keynesyen politikalarıdır. Firma merkezli , teşvik sistemini olduğu devlet güdümlü Keynesyen politikalar, büyük ölçekli imalat sanayisini, bölgenin ekonomisinde çarpan etkisi yaratmak ve gelişmeyi bölgenin tamamına yaymak için büyüme kutupları oluşturan ekonominin motor gücü olarak kabul edilmiştir. Geleneksel politikalarda politika araçlarının belirlenmesi merkezi hükümet tarafından tavandan tabana örgüt modeli şeklinde gerçekleşmiştir. Merkezi bölgesel politikalar, az gelişmiş bölgelerde istihdamı ve geliri artırmaya yardımcı olmuş ancak gelişmiş bölgelere göre verimliliği yükseltememiştir (Tekeli, 2004). 1970-lerin ilk yıllarında yaşanan petrol krizinden sonra Keynesyen politikaların etkisi azalmış ve bununla beraber bölgesel politikalar da gündemden düşmüştür. 1980- li yıllarda bölgesel politikalar tekrardan gündeme gelmeye başlamıştır. 1970-lerdeki petrol krizlerinden sonra bölgesel politikaların önemi azalmaya başlamıştı, bu nedenle idi ki, Britanyalı yazarlar bu devri "bölgesel politikanın ölümü" gibi nitelendirmediler. Batı Avrupadaki ekonomik şartlar ekonomik büyümedeki uzun süren inişlerle, istihlalatda zayıf artım, enflasyon tazyikleri, dar sermaye yatırımları, yaygın hal almış işsizlik problemleri ile nazara çarpmıştır. Hükümetlerin yerel müdahale imkanları kısıtlanmış, evezinde ise politika özelleştirme, feregulation ve piyasaların liberalleştirilmesi üzerine odaklanmıştı. Bölgelerin ekonomik kalkındırılması için yerel hükümetlere birtakım imtiyazlar verilmiş. Bu trend tabandan tavana doğru girişimlerin sonucu olarak doğmuştu. Nitekim yerel yönetim ve diğer yönetim gitdikçe büyüyen ekonomik ve sosyal problemlerin üstesinden gelmek için kendi stratejilerini ve planlarını hazırlayıp sunmağa başlamışdılar. Aynı zamanda bölgesel politika düşüncesi girişimciliğin ve KOBİ-lerin öneminin anlaşılması (hatırlanması) ile içsel büyümenin desteklenmesini ortaya çıkardı (Ahmadov,2010). Teknolojinin büyüme ve çiçeklenme için vazgeçilmez faktör olduğu kabul edilmesi sonucunda high-tech bölgelerine ve bilim parklarına odaklanma da hız göstermiştir.

İkinci dünya savaşında 1970- li yıllara kadar merkezi idarenin güdümünde ve desteği ile uygulanan eski nesil bölgesel politikalar, 1970- li yıllardan bu yana yerel

dinamikler ve yerel potansiyelin sağladığı avantajlardan yararlanması üzerine odaklanan yeni bölgesel politikalar halini almıştır (Tekeli, 2004). 1980-lerin ortalarından başlayarak yeni bölgesel gelişim konseptleri ortaya çıkmaya başladı. Teknoloji ve yapısal değişimler firmaların ster iç isterse de dışa bağlı teçhizatçılar, tüketiciler) çalışma koşullarını ve üsüllerini değişirdi. Ticari bariyerlerin ve iş gücü ve sermayenin serbest hareketi karşısındaki manilerin hızla kaldırılması ekonomik faaliyetlerin - dış yatırımlar, karşılıklı ticaret ve firmalararası bağların yoğunlaşması neticesinde- süratle uluslararasılaşmasına zemin hazırladı.

Tablo 1: Geleneksel ve Modern Bölgesel Politikaların Özellikleri

Özellikler	Geleneksel	Modern
Amaçlar	<ul style="list-style-type: none"> • Bölgesel eşitlik • Ulusal ekonomik büyüme • Yatırımların az gelişmiş bölgeler yönlenmesi • Altyapının geliştirilmesi 	<ul style="list-style-type: none"> • Bölgesel rekabet gücünü geliştirilmesi • Bölgesel ekonomilerin kapasitelerinin artırılması • İçsel büyüme dinamiklerinin desteklenmesi
Karar verme uygulama sürecinin yapısı	<ul style="list-style-type: none"> • Ulusal ölçekte genel politikalar ve bazı özel bölgelerin seçimi • Merkezi hükümetlerin takdir yetkisine bağlı seçim • Kademeli yapı 	<ul style="list-style-type: none"> • Bölgesel ve yerel hükümetlerin birlikte karar verme süreci • Yönetişim ağırlıklı karar süreci • Kademeli olmayan örgütlenme biçimleri
Politika araçları	<ul style="list-style-type: none"> • Ağırlıklı olarak kamu kaynaklarına bağımlılık • Tanımlanmış bölgesel birimler için bağlayıcı kararlar • Bürokratik düzenlemeler 	<ul style="list-style-type: none"> • Kamu finansal desteği • Koşullara bağımlı örgütlenme • Gönüllü ve koşullu bilgilendirme • Kamunun sağladığı danışma hizmetleri
Siyasal ortam	<ul style="list-style-type: none"> • Ulusal politikaların öne çıktığı bir siyasal ortam 	<ul style="list-style-type: none"> • Ulusal politikalar ile bölgesel ve yerel politikaların ağırlık kazanması
Siyasi sorumluluk	<ul style="list-style-type: none"> • Karar verme sorumluluğu olan merkezi hükümet • Taşra teşkilatına verilen uygulama sorumluluğu 	<ul style="list-style-type: none"> • Ulusal hükümet ve bölgesel yerel örgütler doğrudan politika uygulamalarına yönelimleri
Uygulamacı kurumlar	<ul style="list-style-type: none"> • Merkezi hükümet • Merkezi hükümetin taşra teşkilatı • Bürokratik ilişkiler 	<ul style="list-style-type: none"> • Bölgesel birimler • Yan özerk birimler • Bürokrasi yerine, işletme yönetimi

Kaynak: Ayla Eraydın, "Bölgesel kalkınma Kavram, Kuram ve Politikalarında Yaşanan Değişimler", Kentsel ekonomik araştırmalar sempozyomu, C.İ, DPT yayını, Ankara 2004, s 137

Bu manada yeni bölgesel kalkınma teorileri öne çıktı, bhusus endüstriyel milyö (Storper, Camagni) ve kümeleme ve yenilikçi ağlar (Porter, Morgan) gibi teoriler.

Kabul edilmişti ki, karşılaştırmalı üstünlük zamanla o bölgenin yeni bilgi, enformasyon ve teknoloji üretimi, elde etme yeteneği, onu kontrol ve imal etme kabiliyet ve kapasitesine göre belirlenmektedir. Organizasyonlar arasındaki coğrafi iletişim ve alakalar- mesela, enforason ve araştırma ağlarında iştirak, teçhizat zincirleri, KOBİ-lerin emekdaşlığı, hükümet-endüstri bağlantıları- bu süreçte kritik önem taşımaktadır.

Ancak 1988-ci yıl Struktur Fondu reformuyla bölgesel stratejik planlamada yeni bir dönem başlamışdır. Avrupa Konseyi Fransa tecrübelerinden yola çıkarak artan kaynakların Avrupa ekonomik politikasına uygun olarak istifade edilmesini öngörmekte idi. Bu modern yaklaşımın bölgesel kalkınmaya bakışı açısına esasen dört noktada bakılabilir. Birincisi, bu tür politikaların faaliyet ve kapsama alanı geniştir: fiziki ve ekonomik yapı, işletmecilik sektörünün geliştirilmesi, insan kaynakları, turizm, çevre ve s.İkincisi, ulusal politikada ekonomik kalkınma anlayışı yalnızca bir bölgeye mahsus kalmamakta, bütün bölgeleri kapsamına almaktadır. Üçüncüsü bu tür politikalar yıllık girişimcilik ve soft infrastruktur programları ile statik değil, her yıl değişen-yenilenen aktif bir duruş sergilemektedirler. Dördüncüsü ise politik uygulamaların bölgelere özel olması ve bölgesel otoriteler, gönüllü örgütler, biznes ve sosyal kesimin de işin içine katılarak kolektif bir şekil almasıdır. (Bachtler, Yuill, 2001)

AZERBAJCANIN BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARININ ANALİZİ

Son yıllarda ülkede yapılan reformlar sonucunda Azerbaycan ekonomisinde kazanılan başarıları daha büyük yapmak, ülkenin bütün regionlarını sosyo-ekonomik açıdan üst düzeyde geliştirmek, nüfusun maişetini daha da iyileştirmek için bölgelerde mevcut potansiyelin kullanımının verimini artırmak, yeni iş yerlerinin açılmasını, sanayinin ayrı ayrı alanlarının, tarım sektörün gelişimini, tarım ürünlerinin emalının genişletilmesini sağlamak ve diğer önlemleri hayata geçirmek gerekir. Bu amaçla Devlet Programında kabul edilmiş bölgeleşme sınıflandırılması ülkenin bölgelerinin mevcut potansiyelini daha verimli kullanarak ayrı ayrı bölgelerde ekonominin alanlarının uzmanlaşma derecesinin ve onun yapısının iyileştirilmesini öngörüyor.

Bilindiği gibi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ekonomik bölgeleri kendilerinin potansiyeline, doğal kaynaklarının büyüklüğü ve çeşidine, istihdam seviyesine göre birbirinden farklılaşırlar. Ekonomik, coğrafi ve tarihî açıdan ekonomik bölgeleri ayıran etkenler genellikle şunlardır:

- Ekonomik coğrafi konumu;
- Doğal koşulları ve kaynakları;
- Nüfusun yerleşimi seviyesi;
- Bölgenin alan ve toprak yapısı;
- Tarihi gelişim özellikleri.

Bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmenin dayandıran yukarıdaki faktörlerin yanı sıra aralarında farkın oluşmasında ve ekonomik bölgelerin çoğunun zayıf gelişmesinde aşağıdakilerin rolü özel not edilmelidir:

1. Verimli güçlerin bölgeler arasında sivil orantılı dağıtılması onların sosyo-ekonomik kalkınma düzeyinde keskin fark yaratmıştır. Öyle ki, ekonominin, özellikle sanayinin, altyapı alanlarının temel bölümünün Bakü'de toplanması, onun bölgelere oranla daha hızlı gelişmesi ile birlikte bölgelerde sosyo-ekonomik durumun ağırlaşmasına ve nüfusun bölgelerden Bakü'ye akımına neden olmuştur.

2. Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yaptığı işgalci savaş sonucunda toprakların yüzde 20'si işgal edilmiş, işgal altında kalan bölgelerde mevcut ekonomik potansiyel yağmalanmış, üretim, teknik ve Altyapı nesnelere tahrip edilmiş, Azerbaycan halkı çok sayıda insanın helak olmasına maruz kalmış, bir milyona yakın vatandaş kendi yaşam ve iş yerlerini, zenginliklerini kaybederek kendi vatanında mülteci durumuna düşmüştür.

3. Azerbaycan'da yapılan toprak ve tarım reformu sonucunda bölgelerde yaşayan nüfusun büyük bir kısmı toprak ve diğer gayrimenkul sahibine dönüşmesine rağmen insanlarda ilk sermaye, aynı zamanda, tarım sektörünün gelişmesini sağlayan ortamın, aynı zamanda tekniğin, servisin, danışmanlık hizmetinin, altyapı, imalat tesislerinin vb. yeterince olmaması elde edilen olanakların verimli kullanılmasını sınırlar.

Azerbaycan bağımsızlık döneminden sonraki ekonomisi 4 döneme bölünebilir: 1992-1995 kriz, dönemi devresi, 1996-1997 canlanma devresi, 1998-2008 yükseliş devresi, 2009-şimdi nispeten durgunluk dönemi. Azerbaycanın bölgeleri arasındaki kalkınmışlık farklarının bir kaç sebebi vardır. Bunlar politik, coğrafi, tarihi sebeplerdir. Mesela Yukarı Karabag, Kelbecer-Laçın ekonomik bölgelerinin Karabag savaşı sırasında işgalci Ermenistan tarafından istila edilmesi, Nahcivan Özerk Cumhuriyetinin 20 yıla yakındır kuşatma durumunda olması ve sonuç olarak ekonomik açıdan uygunsuz coğrafi ortamda olması, Bakü şehrinin 70 yıllık başkentlik geçmişi ve eski ticari yolların üzerinde yerleşmesi ve "siyah altın" dediğimiz petrol rezervleri ile zengin olması onun hızlı kalkınmasına ivme vermiştir. Sonuçta ülkenin bölgeleri arasında ekonomik Kalkınma ve sosyal olanaklar eşit olmayan dağıtılmış, nüfusun % 50 si Abşeronda toplanmış, sanayi ürününün % 80'i

yine bu bölgenin payına düşmektedir. Belli ki, eşit olmayan kalkınmışlık düzeyi bir çok sosya-ekonomik sorunların oluşmasında, bir süre daha müdahale edilmezse bu sefer sorunların politik düzleme sıçramasına zemin teşkil edebilir.

Aynı zamanda ülkenin ekonomik potansiyelini azami ve verimli kullanmak olanaklarını artırmak, ülkenin sürekli ekonomik kalkındırılmasını sağlamak, yoksulluğu gidermek için bölgelerin kapsamlı kalkındırılmasına önem vermek, planlı ve amaçlı bölgesel kalkınma programlarının uygulanmasının başlamak gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bölgeler ekonomilerinin gelişimini sağlayacak programlar hazırlanırken dünya deneyiminin, özellikle bu alanda 70 yıla yakın deneyimi olan ABD ve Avrupa ülkelerinden örnek almak bölgesel programların daha başarılı ve verimli şekilde uygulanmasından olanak sağlayacaktır. Sanıyorum ki, II bölümde örnekleri verilmiş dünya deneyimi ülkemizin faydalanacağı kaynaklar arasında olacaktır.

Uluslararası deneyimde bölgesel kalkınma politikalarının uygulanması amacıyla yerel ve bölgesel kurumlar oluşturulmuş, bu kurumlar yetkili oldukları bölgelerde kamusa ve özel şirketler, yerel otoriteler ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliğinin oluşturulması için girişimlerde bulunurlar. Ayrıca bölgesel kalkınma politikalarının planları düzenlenmesi, uygulamaya konulması ve denetimini gözeten kamu kurumlarına örnek olarak Türkiyede Devlet Planlama Teşkilatı, Fransada DATAR, Norveçde Kommunal-og regional departementet-i örnek verebiliriz.

Ülkemizde bölgesel gelişmişlik farklarını ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalara 2000-li yıllardan başlanmış, ilk bölgesel kalkınma planı 2004 yılında uygulanmaya konmuştur. Ülkemizde bölgesel planlama anlayışı henüz yeni gelişmektedir. Kurumsal yapılar henüz oluşturulmamıştır. Yalnız Ekonomik Kalkınma Bakanlığı planlama çalışmalarını yerine getirmektedir. Devlet programlarının her iksinin finansman kaynakları şu şekilde oluşturulmaktadır:

- Azerbaycan Cümhuriyetinin devlet bütçesi
- Gayri-bütçe kamu fonları
- Mülkiyet türünden asılı olmayarak kurum, işletme ve organizasyonların kaynakları
- Ulusal ve yabancı girişimcilerden derlenen kaynaklar
- Uluslararası kuruluşların ve yabancı devletlerin finansman kaynakları
- Azerbaycan Cümhuriyeti Girişimcilğe Yardım Ulusal Fonu ve Azerbaycan Yatırım Şirketi A.S.-nin mali kaynakları
- Mevzuatla yasaklanmamış diğer kaynaklar

Şu ana kadar iki adet bölgesel kalkınma program yürürlüğe girmiş, bunlardan birincisi 2004-2008 yıllarını kapsamış, ikinci proje ise içinde bulunduğumuz 2009-2013 yıllarını kapsamaktadır. Projeler genellikle sosyal ve fiziki altyapının güncelleştirilmesi, istihdamın ve iş imkanlarının genişlendirilmesi, girişimciliğin teşviki, üretim potansiyelinin artırılması gibi alanları kapsamaktadır.

AZERBAJCANIN BÖLGELERİN KALKINDIRILMASI POLİTİKASI ÜZERİNE GENEL SWOT VE PEST ANALİZİ

Tablo 2. Bölgelerin Genel SWOT (GZFT) Analizi

GÜÇLÜ YÖNLER (STRENGTHS)	ZAYIF YÖNLER (WEAKNESSES)
<ul style="list-style-type: none">• Meyve, buğday, üzüm, şeker pancarı, çay gibi tarım ürünlerinin çeşitliliği ve hayvancılık imkanları• Kuru, sulu ve sulanabilir geniş tarım alanları varlığı• Ticareti kolaylaştırıcı ve turizmin geliştirilmesi sağlayacak coğrafi konum• Kumsal sahil, ormanlık ve dağlık alan, rekreasyon imkanları ve tarihi kültürel miras ve doğal güzellikler• Finans alanında bölgelerde girişimcilere kredilerin verilmesi, banka yan kuruluşları açılması ve lizinq sisteminin uygulanması• Elverişli doğal iklim koşullarının çeşitli tarım ürünlerin becerilmesine olanak yaratması• Uluslararası önemli enerji projelerinin bölgelerin ekonomik ve sosyal gelişmesine katkı vermesi	<ul style="list-style-type: none">• Teknoloji, organizasyon ve pazarlama yetersizliklerden kaynaklanan ve bölgesel ekonomilerde talep azlığına ve düşük gelire sebep olan tarım uygulamaları• Girişimciliğin zayıf olması, modern yönetim uygulamalarının ve sanayi merkezlerinin azlığı• Yetiştirilen ürünlerin piyasa taleplerinin öğrenilmemesi ve ana pazarlardan uzaklığı• Üretilen ürünlerin ülke dışında, uluslararası piyasalarda rekabet kabiliyetinin düşük olması• Oluşturulan yeni iş yerlerinin katma değeri yüksek iş yerleri olmaması ve ücretlerin düşük olması• Kentlerde küçük ve dağınık üretim işletmelerinin bulunması ve girişimcilik hızının düşük olması;• Tarımsal ürünlerinin üretimi hayli azalması sonucunda ithal edilen ürün Hacmi ihraç edilen ürün hacmini üstelemesi• Tarım ürünlerini emaledici sanayi işletmelerin az olmasıdır• Bölgelerde faaliyet gösteren turist merkezlerinde servis alanlarının zayıf gelişmesi ve sivil yeterli fiyatların olması• Bölgelerin ekonomik ilişkileri gösteriyor ki, bölge arazisine getirilen malların hacmi ve değeri çoğunlukla bölgeden çıkarılan malların hacminden fazla olması

**FIRSATLAR
(OPPORTUNITIES)**

- Modern ve intensiv tarım uygulamalarının yapılması ve yeni ulusal ve uluslararası pazarlara açılım
- Yeni ambalajlama ve pazarlama teknolojilerinden istifade etmek ve kaliteli tarım ürünlerin üretilmesiyle katma değer artırılması için girişimlerde bulunulması
- Kalite ve pazarlama yeteneklerine sahip, imalat ve sanayi sektöründeki KOBİ sayılarının artırılması
- Kültürel ve doğal ve ahlaki değerler gibi zenginliklerin tanıtılmasıyla turizmin kalkındırılmasına ve turizm gelirlerinin artırılmasına çalışmak
- Üniversiteler, think-tanklar ve girişimciler arasında bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde işbirliğinin sağlanması
- Belediyeler, İcra ve sivil toplum kuruluşları dahil yerel kuruluşların güçlendirilerek bunların faaliyet alanlarını genişletmek ve bölgedeki öncülüklerinde ve hizmet sunumlarındaki rollerini artırmak.
- Kür nehrinden kullanarak Azerbaycan'da çay turizminin oluşturulması
- Son 10 yıl içinde ülke ekonomisine 20 milyar. dolardan fazla yabancı sermaye yatırımının yapılması.

**TEHDİTLER
(THREATENS)**

- İşgücü göçünün, zor yaşam şartlarının kırsal geliri artırıcı gayretlere engel teşkil etmesi
- Yerel kurumlararası tecrübe paylaşımı ve bilgi alış-verişinin yeterince gelişmemiş olması ve yetişmiş eleman eksikliği
- İstihdam imkanlarının yokluğunun ve bölgeler ile merkez (Bakü) arasındaki gelir ve ekonomik kalkınma seviyesindeki giderek artan farkların vasıflı genç nüfusun bölge dışına göç etmesine sebep olması
- Toprakların işgali ile her yıl en az 1,5 milyar AZN bütçe gelirinden mahrum olunması

Tablo 3. Bölgelerin Genel PEST Analizi

POLİTİK (POLITICS)	<ul style="list-style-type: none">• Sermayeyi destekleyen ve girişimciliği teşvik eden kümelenme çalışmalarının bir politika olarak uygulamaya geçirilmemesi.• Ekonomik Kalkınma Bakanlığı, yerel yönetimler ve STÖ-lar arasında yapılan işbirliği protokolü ile bölgesel kalkınmaya ve KOBİ'lerin rekabet güçlerini artırmaya yönelik çalışmaların daha hızlı, etkin ve verimli gerçekleştirilmemesi.
EKONOMİK (ECONOMIC)	<ul style="list-style-type: none">• 1992 yılında "Yabancı Yatırımların Korunması" ve 1995 yılında cumhuriyetimiz yatırım ortamının daha da iyileştirilmesi amacıyla "Yatırım Hareketi hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti kanunu imzalanmasıyla yatırımcıların haklarının eşit savunmasına teminat verilmiştir• Bakü ve bölgelerdeki üretim tesislerinin ulaşım ve lojistik problemlerinin olmaması• İstikrarlı mali politikalar nedeniyle işletmelerin uzun vadeli planlarını gerçekleştirme bilmeleri.• Enerji, otomotiv ve teknolojik sanayi sektöründe devletin önemli adımlar atması, işletmelerin bundan pozitif fayda sağlamaları.• Aşağı enerji maliyetinin; üretimi ucuz kılarken, Azerbaycan sanayisinin uluslararası piyasalarda rekabet gücünü de olumlu yönde etkiliyor olması.• Markalaşma düzeyinin yeterli seviyede olmaması• Kayıt dışı ekonominin 60% civarında olmasıyla, haksız rekabet koşullarına yol açılması ve vergi ödeneklerinden yayınılması• Enflasyon düzeyinin ve yatay seyrinin işgücü piyasalarında yapısal sorunlara yol açması• 2004-2008 ve 2009-2013 bölgesel kalkınma programlarının hazırlanıp uygulamaya konulması• Kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasının sağlanması ile birlikte bu bölgelerde ekonomiyi canlandırmak ve ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğini artırmak üzere girişimciliğin teşvik edilmesi ve desteklenmesi.
SOSYAL (SOCIAL)	<ul style="list-style-type: none">• Bölgelerde yürütülen onarım ve altyapı çalışmaları neticesinde yeni okul, hastane, sağlık ocakları, yaşayış evlerinin sosyal yaşam şartlarını iyileştirmesi• Bölgelerde nüfusun artım seyrinin devam etmesi• Merkez ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının eğitim standartlarına ve eğitim düzeyine yansması• Ülkemizin hidrolik, güneş, rüzgâr ve jeotermal enerji açısından önemli bir potansiyele sahip olması• Firmaların inovasyon ve teknolojik ilerlemelere yatırım yapmaması ve uzak kalması, neticede müşteri taleplerinin karşılanamaması.
TEKNOLOJİ (TECHNOLOGICAL)	<ul style="list-style-type: none">• Şirketlerimizin bilgi ekonomisine dayanan rekabet koşullarında gelişmiş ülkelerin ürünleri ile ayakta kalamaması• Firmaların çözüm odaklı teknoloji entegrasyonu için inovasyon çalışmalarına yönelmemeleri ve uzak kalmaları

SONUÇ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Ekonomik bölgelerin sosyo-ekonomik gelişme durumunun özellikleri gösteriyor ki, geçen yüzyılın 80'li yıllarının sonundan başlayarak ülkenin ekonomik ve siyasi hayatındaki olmayan sebat bütün il gelişimine olumsuz etkisini göstermiştir. Geçmiş ekonomik ilişkilerin kırılması ekonomik bölgelerin endüstrisinde krizin derinleşmesine neden olmuştur. Ekonominin temel alanları arasındaki takas sürecinde ekvivalentliyin bozulması ve diğer nedenlerden dolayı geleneksel tarım alanlarının yıkıma uğraması bölgelerin yerel tarım ürünlerinin imalinde oluşan sanayisini de hammadeden yoksun etmiştir.

Bununla birlikte, sahip olma gelişmesi ekonomik bölgelerin sanayi potansiyeline uygun gelmiyor. Bölgelerde yeni işletmecilik formları teşekkül balsa da, işletmelerin ve ürünlerinde çalışmasının yeni dönemin koşullarına uygun kurulması için finansal kaynaklarının elde edilmesi çoğu tarım işletmecileri için sorun olmayı sürdürüyor. Pazar altyapısının zayıf gelişimi üreticilerin etkin faaliyet imkanlarını azaltır. Tarımda servis hizmetinin tam oluşması hayati önem taşımaktadır. Yeni ekonomik ortamda tasarrufatında yönetimi alanında girişimcilere bilgi, danışmanlık hizmetlerinin gösterilmesine ihtiyaç büyüktür. Bölgelerin gelişmesi büyük ölçüde yatırımlar gerektirir ki, onlann dahil edilmesinin teşviki sisteminin oluşturulması güncel olarak kalıyor.

Bölgelerin kalkınmasında gösterilen sorunlarının birbiriyle yoğun ilgili olması onların sistemli çözümünü gerektirir. Bu, bölgelerin gelişiminin önemli şartı sunmaktadır. İşte bu açıdan, gelişmenin bu aşamasında bölgelerin potansiyelini daha dolgun kullanılan ve etkin koordinasyonu icabı bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmesine yönelik karmaşık önlemlerin uygulanmasını gerektirir:

1. Genç nüfusun bilgi ve becerilerinin artırılarak kaliteli işgücü ve öğrenen bilgi toplumunun oluşturulması
2. Sivil toplum kuruluşlarının insane kaynaklarına yönelik çaba ve olanaklarının etkin şekilde kullanımı için desteklenmesi
3. Pazarlama konusunda girişimcilerin eğitilmesi (e-ticaret, bilgisayar kullanımı, halkla ilişkiler)
4. KOBİ-ler, yerel yönetimler, üniversiteler, meslek okulları ve araştırma enstitüleri arasında AR-GE ve ürün geliştirme yönünde işbirliğinin geliştirilmesi
5. KOBİ-lerin modern işletmecilik teknikleri, yeni teknolojiler, yüksek kalite standartları konularında desteklenmesi
6. Üniversiteler, KOBİ-ler ve STK-ları arasındaki koordinasyonun sağlanması

7. Tarımsal pazarlamanın (depo, tesnif, standartizasyon, ambalajlama) , tarım ve tarıma dayalı sanayinin desteklenmesi
8. Tarihi ve turistik değerlerin ulusal ve uluslararası platformda yazılı, görsel ve interaktif material aracılığı ile tanıtılması
9. Ekonomik kalkındırılma ve sosyal sorunlara neden olan, yolsuzluk probleminin hall edilerek ortadan kaldırılması
10. Dış sermayenin 90% petrol-gaz sanayisine yöneltiştir, aksine petrol-dışı ekonomik alanlara yöneltilen sermaye miktarının özel payı artırılmalıdır.
11. Mümkün olduğu kadar, bir kaç bölgede serbest ekonomik bölgelerin, aynı zamanda sanayi üretimine hız verecek organize sanayi bölgelerinin, tekno parkların,
12. Bölgelerde işletmeciliği teşvik amacıyla gömrük muafiyeti, KDV desteği, hızlandırılmış amortisman, vergi istisnası gibi mali yöntemlerin bir daha gözden geçirilmesi
13. Bölgenin rekabet gücünün artırılmasına, bölgesel stratejilerin hazırlanmasına, bölgeye yapılan yatırımların artırılmasına önemli katkı sağlayacak bölgesel kalkınma ajanslarının oluşturulması.

KAYNAKÇA

HELMSING, J (2001), A Summary Report Prepared For The Uncdf Symposium On Decentralization Local Governance In Africa Institute Of Social Studies, The Hague, 2001

AY, M. (2003). Bölgesel ve ulusal kalkınmada etkili bir mekanizma: teknoparklar. Aylık strateji ve analiz dergisi, (8). Erişim

AYDA ERAYDIN: Bölgesel Gelişme Durum, Politikalar, Uygulama) Sektör Raporu, Dpt Yayın No:1854,Spt:360,Ankara 1982,s. 38

DURGUN, A (2006), Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rölü: Isparta Örneği, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Isparta, 2006

AHMADOV, Fariz (2010), `Analysis of the influence of the foreign direct investment to Azerbaijan to the national competitiveness of Azerbaijan`, II Materials of the international conference of the social sciences in Balkans, 31 May- 6 June, Prizren university, Kosova, Prizren, 2010

AHMADOV, Fariz (2010), Analysis of the influence of the foreign direct investment to Azerbaijan to the national competitiveness of Azerbaijan`, II Materials of the international conference of the social sciences in Balkans, 31 May- 6 June, Prizren university, Kosova, Prizren,

Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomik Kalkinma Bakanliği, Ekonomik Reformlar Bilimsel Araştırma Enstitüsü , Bölgelerin ekonomik pasaportu, (economy.gov.az), Bakü, 2011

Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyo-Ekonomik Gelişimi 2004-2008, 2009-2013 Devlet Programı , economy.gov.az , 2012

BAIWA, J (2003), The Socio Economic And Environmental Impacts Of Tourism Development On The Okavango Delta, North-Western Botswana, Journal Of Arid Environments

BRENNER, L. VE AGUILAR (2002), Luxury Tourism And Regional Economic Development in Mexico, The Professional Geographer, 54 (4)FUJITA, M., KRUGMAN, P.R. AND VENABLES, A.J (1999). The Spatial Economy: Cities, Regions And International Trade. Mit pres, Cambridge, ma. Haaland

JOHN B, DOUGLASS Y (2011), Policies And Strategies For Regional Development: A Shift In Paradigm?, Regional And Industrial Policy Research Paper, No46 August

PETER N, MARIA. A (2009), Regional Development Theory, No 29, Serie Research Memoranda From Vu University Amsterdam, Faculty Of Economics, Business Administration And Econometrics

**SUPRIZING PLAYER IN THE INTERNATIONAL CAPITAL MARKET
AZERBAIJAN**

Bayim A.Nabiyeva

EXTENDED ABSTRACT

Nowadays, in fastly and globally changing world, the economic power of the country in the world economy and international economic relations is not defined according to its natural resources, however this is defined by the the degree of effective usage of these resources by the country's governance to provide national economic development and improvement population living standards. The traditional forms of international economic relations are international trade, international movement of production means (capital and labor), also international technology transferring and so on. International trade is still the leading form of intercountries economic relations and accounts the greatest share in international economic relations. At the same time for the last decades a new form of economic relations – international capital movement has earned more significance and began to play the defining role in international economic relations, organizing world-wide global production and sale chains and so on.

One of the interesting facts among new tendinons in the world economy is that new countries and country groups are begining to act as an active capital importing and capital exporting players in the international capital market.

The discussion issue of the article is the assesment of the current role of the Republic of Azerbaijan in the international capital market as the surprize player. We analyze Azerbaijan as the surprize player, because since 1991, after getting its independence for the second time Azerbaijan as the tradionally oil-rich country has acting as an active oil-exporting country in the world market for a long years. However, since 2006 Azerbaijan has begun to export capital to its neighbouring countries (the main exporter is State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR) and today - in 2013 we can analyze its role as a potential foreign investor in the international capital market. The research originality and practical implications are revealed by the fact that there is a need to determine possible negative effects of the foreign investments for the Azerbaijani new-established economic structure in the light of general accepted foreign investments' positive effects for the national

economy (the economic development, improvement of employment level, benefits from technology transfer and so on.).

In this regard, firstly we will analyze Azerbaijan development process throughout the last 22 years (since independence till beginning exporting capital). Then the reasons for outgoing capital from Azerbaijan will be defined and at the end the foreign investments' possible positive and negative results for the national economy in the context of the present and future level of economic development of the country will be analyzed.

The main finding of the research is that Azerbaijan should act very selectively in determining to which sectors and to which countries it should invest. In this regard Azerbaijan should select strategic target countries and to mutually adapt both short-run benefits and global long-lasting image creation. The new foreign investment strategy should be prepared and its main principles should be determined in line with above-mentioned strategies. To this purpose at the conclusion the certain recommendations were stated in order to provide Azerbaijan foreign investment policy and expand the investment framework.

Keywords: Azerbaijan foreign investments, outgoing capital from Azerbaijan, Azerbaijan in international capital market

References

Ш.Г.Гаджиев, (2000) «Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития», стр. 28-35, 267-298)

Голосов В.В. (2004) «Теории вывоза капитала», стр.81

Материалы Министерства Экономического Развития Азербайджанской Республики «Инвестиционные потребности Азербайджана», стр.14

Улыбышева Е. (2006) «ЕС и Россия: опыт стимулирования иностранных инвестиций», стр.49

Рыбалкин В.Е. (2008) «Международные экономические отношения», стр.108

BEYNƏLXALQ KAPITAL BAZARINDA SÜRPRİZ OYUNÇU - AZERBAIJAN

Bayim A.Nabiyeva¹

XÜLASƏ

Müasir beynəlxalq kapital bazarında ənənəvi oyunçularla yanaşı yeni ölkələr və ölkə qruplarının aktiv kapital idxalatçısı və ixracatçısı olaraq çıxış etməyə başlaması diqqət çəkən faktlardan biridir. Məqalənin təhlil obyekti beynəlxalq kapital bazarında sürpriz oyunçu olan Azərbaycanın kapital ixracatçısı olaraq dünya iqtisadiyyatında oynadığı rolu qiymətləndirməkdir. Xarici investisiya qoyuluşunun ölkə üçün ümumi qəbul olunmuş müsbət nəticələrinin (ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirilməsi, ölkədə məşğulluq və məhsuldarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, texnoloji transfer vasitəsilə mənfəətin yüksəldilməsi və s.) olmasına baxmayaraq bu fəaliyyətin müasir iqtisadi inkişaf səviyyəsində Azərbaycan üçün müəyyən mümkün mənfə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti tədqiqatın əhəmiyyətini artırır. Bu məqsədlə məqalədə Azərbaycanın 2-ci dəfə müstəqil olduğdan sonra kapital ixracatçısı olmaq istiqamətində keçdiyi inkişaf yoluna baxılmış, müasir dövrdə Azərbaycandan kapital axınının səbəbləri müəyyənləşdirilmiş və ölkənin hazırkı iqtisadi inkişaf səviyyəsində kapital ixracının ölkə iqtisadiyyatına mümkün müsbət və mənfə təsirləri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycanın xarici investisiyaları, Azərbaycandan kapital axını, Azərbaycan beynəlxalq kapital bazarda

GİRİŞ

Müasir dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində artıq dövlətin iqtisadi qüdrəti ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərin həcmi ilə deyil, ölkənin bu təbii sərvətlərdən milli iqtisadiyyatın inkişafı və əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün nə dərəcədə səmərəli istifadə etməsi ilə müəyyənləşdirilir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin ənənəvi formaları beynəlxalq ticarət, istehsal vasitələrinin beynəlxalq hərəkəti, həmçinin iqtisadiyyatın yeni inkişaf tendensiyalarının əks olunduğu beynəlxalq texnologiya və valyuta hərəkətləridir.

¹ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Doktorantı

Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər formaları arasında hələ də böyük paya malik olması ilə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər forması - kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində daha böyük əhəmiyyət qazanmış, həm beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin, həm ümumdünya təsərrüfat əlaqələrinin, həm də global istehsal və satış zəncirinin formalaşmasında aparıcı rol oynamağa başlamışdır. Müasir beynəlxalq kapital bazarında ənənəvi oyunçularla yanaşı yeni ölkələr və ölkə qruplarının aktiv kapital idxalatçısı və ixracatçısı olaraq çıxış etməyə başlaması diqqət çəkən faktlardan biridir.

Azərbaycanın kapital ixracatçısı olmaq istiqamətində keçdiyi inkişaf yolu

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ötən 22 il ərzində Azərbaycan ciddi neft gəlirləri əldə etmiş ölkə olaraq Cənubi Qafqazın investisiya ixrac edən ölkəsinə çevrilmiş və iqtisadi inkişafın artıq elə bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, ölkənin xaricə qoyduğu investisiyalarının həcmi ilbəil artır. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanı investisiya cəlb edən ölkədən investisiya ixrac edən ölkəyə çevirən sürətli iqtisadi inkişaf dövrünü şərti olaraq üç mərhələdə təhlil edə bilərik:

I mərhələ - Ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətini liberallaşdırma və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olmaq məqsədi ilə xaricə açıq iqtisadi siyasət aparılması (nəticədə xarici iqtisadi fəaliyyət spektrinin genişləndirilməsi və yeni xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılması);

II mərhələ - ölkənin açıq qapı siyasəti yürütməsi və fəal şəkildə investisiya cəlb edən ölkəyə çevrilməsi (nəticədə ölkədə ciddi şəkildə kapital yığılımı və ölkənin potensial xarici sərmayədarə çevrilməsi);

III mərhələ - Ölkənin əvvəlcə region iqtisadiyyatında, sonra isə dünya iqtisadiyyatında xarici investor mövqeyinin möhkəmləndirilməsi (nəticədə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə daha fəal iştirakı və dünya iqtisadiyyatının mühüm subyektinə çevrilməsi).

Azərbaycan iqtisadiyyatının bugünkü iqtisadi inkişaf səviyyəsinə baxdıqımızda Azərbaycanın artıq 3-cü mərhələyə qədəm qoyduğunu deyə bilərik.

Ölkənin 1991-ci ildə müstəqillik əldə etməsi ilə Azərbaycan I mərhələyə qədəm qoymuş oldu. 70 il Sovet İmperiyası tərkibində fəaliyyət göstərən ölkədə məhdudlaşdırılmış xarici iqtisadi əlaqələr imperiyanın süqutundan sonra bərpa olunmağa başladı, bu da ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin yeni məzmununda

qurulması və keçmiş imperiya ərazisində (indiki MDB) yeni iqtisadi məkanın formalaşması prosesinə təkan vermiş oldu. Ölkənin inzibati əmirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçməsi ilə imperiya dövründə iqtisadiyyata tətbiq olunan təcrid olunma siyasəti müstəqillik dövrünün tələblərinə uyğun gəlməməyə başladı. Bu şəraitdə Azərbaycanın da daxil olduğu post-sovet ölkələri qrupu üçün xarici maliyyə resurslarından istifadə həlledici faktor rolunu qazandı. Beləliklə, bu ölkələr qrupunda xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı məhz bu prizma (ölkələrin iqtisadiyyatlarını bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yenidən qurması üçün ehtiyacları olan maliyyə vəsaitlərini ölkə xaricindən əldə etməsi) üzərində qurulmuş oldu. Digər tərəfdən isə regionun bütün dövlətlərinə aid olan məsələlərin həlli üçün səylərin birləşdirilməsi məqsədi MDB regionunun Avropaya inteqrasiya prosesini gücləndirmiş oldu.

1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin liberallaşdırılması və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması məqsədi ilə açıq iqtisadi siyasətin yürüdülməsi xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının əsasını təşkil etmişdir. (Гаджиев, 2000: 33). O dövrdə ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin yenidən təşkil olunması və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yeni məcrada inkişaf etdirilməsi yalnızca ölkədə siyasi-iqtisadi-sosial sabitliyin təmin olunması şəraitində reallaşdırıla bilərdi. Məhz bu səbəblə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyində ilk olaraq 1994-cü ildə hərbi atəşkəsə nail oldu və bu da ölkədə siyasi sabitliyin təmin olunması, Azərbaycanın inanılır iqtisadi tərəfdaşa, keçmiş 20 ildə intensiv şəkildə investisiya cəlb edən ölkəyə, bu günkü mərhələdə isə xarici investora çevrilməsi üçün zəmanət oldu. Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsində mühüm rol oynayan və iqtisadi yüksəliş əsrimizin, Heydər Əliyev Neft Strategiyasının və Azərbaycanın iqtisadi-inkişaf modelinin əsasını təşkil edən və o dövr üçün imzalanması böyük müvəffəqiyyət və məqsədyönlü düşünülmüş siyasətin nəticəsi olan Əsrin müqaviləsinin imzalanması da məhz bu siyasi-iqtisadi-sosial sabitliyin təmin olunduğu şəraitdə mümkün oldu.

Azərbaycanın Qafqaz regionunun potensial xarici investoru statusunu əldə etməsi prosesinin II mərhələsi əslində ilk mərhələnin məntiqi davamı olaraq ortaya çıxmışdır. Azərbaycanın kapital yığıcı rezervinə sahib ölkəyə və potensial xarici investora çevrilməsi prosesinin əsası 1994-cü il Əsrin müqaviləsinin imzalanması ilə qoyuldu. Lakin Azərbaycan ərazisinə əngin neft ehtiyatları səbəbiylə xarici kapital hələ XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən daxil olmağa başlamışdır.

1917-ci il Rusiyada bolşevik inqilabı, 1920-ci ildə Azərbaycan ərazisinin "Qızıl Ordu" tərəfindən işğal olunması ilə 1918-ci ildə Qafqazda yaradılmış ilk cümhuriyyət olan

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süquta uğradılması, müasir müstəqil Azərbaycanın elan olunduğu sərhədlər daxilindəki ölkə ərazisinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adı altında SSRİ-yə daxil olması ilə ölkə müstəqil siyasət yürütmə şansını itirmiş oldu. 1920-ci ildən başlayaraq 70 il ərzində ölkə sovet imperiyası tərkibində yaşamağa məcbur oldu. Öncəki illər ərzində ölkədə cəmləşdirilmiş kapital yığımları sovet rejimində aparılan "milliləşdirmə siyasəti" nəticəsində ölkə rəhbərliyinin əlindən çıxmış oldu və ölkənin milli sərvəti olan nefti və gəlirlərinin talan olunması Sovet imperiyası dağılanadək davam etdi.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra Azərbaycanın da daxil olduğu 15 post-sovet ölkəsi bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yeni iqtisadi sistem qurmaq üçün xarici maliyyə resurslarına ehtiyac duymağa başladılar. Ölkənin müxtəlif məhsullara olan tələbatının təcrid olunmuş şəkildə yalnız öz gücünə həll etməsinin qeyri-mümkünlüyü faktı imperiyanın süqutundan sonra (imperiya daxilində mövcud olan keçmiş istehsal və satış zəncirinin pozulması səbəbiylə) artıq fəaliyyət göstərməyən sistemin bir parçasına çevrilən ölkə üçün maliyyə vasitələrinin xaricdən cəlb olunması daha mühüm həyati əhəmiyyət kəsb etməyə başladı və bu 15 ölkənin hər biri, o cümlədən Azərbaycan da ölkəyə xarici kapitalın cəlb olunması yollarını axtarmağa məcbur oldu.

Müstəqilliyin ilk illərində ölkə iqtisadiyyatı böhran vəziyyətinə düşmüş, yerli istehsal tamamilə dayanmış və bu şəraitdə milli valyuta ehtiyatları tamamilə tükənmişdi. (Гаджиев, 2000: 31). 1991-1993-cü illər ərzində milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində müşahidə olunan iqtisadi tənəzzül dövrü sonrası Ümummilli lider H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə 1993-cü ildən başlayan dirçəliş, sonra sürətli iqtisadi inkişaf dövründə post-sovet respublikaları arasında ən sürətlə inkişaf edən ölkə olan Azərbaycan üçün müxtəlif layihələrə investisiya qoyuluşları mühüm həlledici rol oynamağa başladı. O dövrdə milli valyuta ehtiyatlarının tamamilə tükəndiyi şəraitdə milli iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yenidən dirçəldilməsi üçün ölkəyə xarici investisiyaların cəlbə yeganə çıxış yolu idi. Belə ki, bu investisiyalar olmadan əsas istehsal fondlarının yaradılması, geniş təkrar istehsal prosesinin davamlılığının təmin olunması, dünya bazarına çıxmaq üçün rəqəbətqabiliyyətli məhsul istehsalı sisteminin qurulması və ümumiyyətlə ölkənin üz-üzə qaldığı sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin həlli qeyri-mümkün idi.

O dövrdə ölkənin yeganə gəlir gətirəcək fəaliyyət sahəsi neft sektoru olduğu üçün bu dövrdə Azərbaycan investisiya siyasətinin əsas xüsusiyyəti xarici investisiyaların əsasən neft sektoruna cəlb olunması oldu.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəyə investisiya cəlbı siyasətinin ən seçiyəvi xüsusiyyəti əsas istehsal fondlarının yeniləşməsidir. Azərbaycana cəlb olunmuş investisiya qoyuluşları və onlardan səmərəli istifadə nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri həyata keçirildi, təsərrüfat mexanizmi təkmilləşdirildi, istehsal və sosial sahələr yaradıldı (və ya yenidən quruldu), genişləndirildi və beləliklə ölkədə məşğulluq təmin olunmuş oldu. (Гаджиев, 2000: 267-298)

Ümummillı lider H.Əliyevin uzaqqövrən və düşünölmüş siyasəti, xalqın sərvətinin məhz xalqın rifahının yüksəldilməsi üçün istifadə olunmasını təmin edən uğurlu neft strategiyası, ölkəyə neft satışından daxil olan pulların istifadə olunmasında yaradılmış şəffaf sistem, Neft Fondunun və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin düzgün qurulmuş siyasəti nəticəsində Azərbaycan 2006-cı ildən başlayaraq Qafqaz regionunun potensial xarici investoru statusunu əldə etməsi prosesinin III mərhələsinə keçmişdir.

Şərti olaraq müəyyənleşdirdiyimiz adı çekilən 2 mərhələ ərzində Azərbaycanda yürüdülrn açıq qapı siyasəti, aktiv şəkildə xaricdən investisiya cəlbı və fəal xarici iqtisadi fəaliyyət nəticəsində ötən dövr ərzində (xüsusilə 2006-cı ildən etibarən) Azərbaycan milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası reallaşmışdır. Bu inteqrasiya Azərbaycanın region və MDB məkanının aktiv iqtisadi subyektinə çevirməklə yanaşı, ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə rolunun artmasına səbəb olmuşdur. Bu faktın ən böyük sübutu 8 aprel 2013-cü ildə Bakıda "Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın gələcəyi ilə bağlı strateji dialoq" mövzusunda Dünya İqtisadi Forumunun (Davos Forumu) keçirilməsidir. Digər tərəfdən dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya milli iqtisadi inkişafın yuxarıda qeyd olunan 2 mərhələsindən sonra (1.liberal xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və 2.fəal şəkildə ölkəyə investisiya cəlb edilməsi) ölkənin növbəti keyfiyyət mərhələsinə (xarici investora çevirmə və aktiv şəkildə xaricə investisiya qoyma mərhələsinə) keçində mühüm rol oynamışdır.

Milli iqtisadiyyatın gəldiyi bu inkişaf mərhələsində müxtəlif xarici ölkə layihələrinə investisiya qoyuluşları mühüm müəyyənleşdirici rol oynamağa başlayır. Bu siyasətin ilk təzahürləri Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) Türkiyə, MDB və Qara Dəniz regionu ölkələrində neft məhsulları satışı ilə xarakterizə olunsa da 2011-ci ildən Azərbaycan regionda ciddi investora çevirməyə başlamışdır. (Материалы Министерства Экономического Развития Азербайджанской Республики «Инвестиционные потребности Азербайджана», 2011: 14)

Müasir dövrdə Azərbaycandan kapital axınının səbəbləri

2-ci dəfə müstəqillik əldə etmə və iqtisadiyyatının müasir dünya bazarı tələbləri istiqamətində yenidən qurmağa başladığı tarixin nisbətən yaxın dövrə təsadüf etməsi səbəbiylə gənc dövlət hesab olunan Azərbaycanın qısa müddətdə kapital ixracatçısı olacaq qədər sürətli iqtisadi inkişaf yolu keçməsi nəzəri cəhətdən təəccüb doğurur. Məsələyə praktik yöndən baxdıqda bu faktın izahını Azərbaycan kapitalının xaricə yönəlmə səbəblərində (Голосов, 2004: 81) tapa bilərik. Bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin tam tətbiqində müəyyən çətinliklər yaşayan bütün post-sovet ölkələrində olduğu kimi tədqiqat obyektimiz olan Azərbaycandan kapital axınının başlıca səbəblərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik:

- yerli bazarda istehsal xərclərinin artması (miqyas iqtisadiyyatına keçmədən eyni həcmdə istehsalın gec-tez şirkətin break-even point deyilən nöqtəni keçməsinə və istehsalın gəlirə deyil itkiyə getməsinə səbəbiylə);
- ölkədə hələ də post-sovet dövründən qalmış bürokratik əngəllərin müəyyən qədər müşahidə olunması;
- bəzi sektorlarda ixtisaslı mütəxəssis təcrübəsinə ciddi ehtiyacın olması və bu mütəxəssisin təmininə baha başa gəlməsi.

Göründüyü kimi istehsal prosesində bu faktorların hər biri gəlirlərin azalmasında həlledici rol oynaya bildiyi üçün istehsal (kapital qoyuluşu) məkanının yerli və ya xarici bazar olaraq düzgün seçilməsi məsələsi zəruriyyət qazanır.

Ölkədən mövcud olan kapital axınının qarşısının alınmasında maraqlı olan dövlət aşağıdakı istiqamətlərdə müvafiq siyasət (Улыбышева, 2006: 49) tətbiq etməklə Azərbaycan sərmayəsinin ölkədə saxlanılmasına nail ola bilər:

- yerli bazarda investisiya qoyuluşları təşviqləri
- ixtisaslı yerli mütəxəssislərin hazırlanması
- daha aşağı vergi dərəcələri
- rəqabət şəraitinin təminində daha böyük şəffaflıq
- ölkədə davamlı siyasi və iqtisadi sabitlik

Ölkənin hazırkı iqtisadi inkişaf səviyyəsində kapital ixracının ölkə iqtisadiyyatına mümkün müsbət və mənfi təsirləri

Müsbət təsirlər

- 1) Kapital ixracatçısı olaraq Azərbaycanın **mikro səviyyədə** (qız şirkətləri, törəmə şirkətləri, filiallar, təmsilçi şirkətlər və ya dolayı şəkildə idarə olunan orta qız şirkətlər səviyyəsində) xaricdə qazandığı mənfəətin mənsə ölkəsindəki, yəni

Azərbaycandakı ana şirkətə transferi **makro səviyyədə** ölkəyə böyük həcmdə kapital girişi edəcək. Bundan başqa ana şirkətin xaricdə yuxarıda adı göstərilən şirkətlər açaraq fəaliyyət göstərməsi zamanı, yerlərdə kifayət qədər ixtisaslı işçi qüvvəsi olmadıqda idarəedici və texniki işçilərin mənşə ölkəsindən seçilməsi makrosəviyyədə ölkədə işsizliyi azaldacaqdır. Digər tərəfdən global istehsal zəncirinin təşkili hər zaman keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsi ilə müşahidə olunduğu üçün xarici investisiyalar mənşə ölkəsinə (yerli istehsalla müqayisədə) daha keyfiyyəti məhsul girişini təmin edəcəkdir.

- 2) Mikro və makro səviyyələrdə bu müsbət təsirlərdən başqa xaricə investisiya qoyan ölkə **siyasi nüfuzunu** xeyli gücləndirmək və xarici kapital qoyuluşu siyasətindən dövlət siyasətinin bir vasitəsi kimi istifadə etmək imkanı qazanır. (Рыбалкин, 2008: 108)

Mənfi təsirlər:

1. Ölkə xaricində reallaşdırılan istehsalın ölkənin ixracatını aşağı salma riski.

Xaricə investisiya qoyuluşları fiziki kapital, istehsalat potensialı, əqli mülkiyyət haqları, istehsalat texnologiyaları və s.-nin bir ölkədən digərinə transferi kimi çox geniş yelpazəni əhatə edir. Bu geniş yelpazə çərçivəsində şirkətin üfqi və ya şaquli inteqrasiyaya daxil olmasından, fəaliyyətin hasilat/emalat/satış sonrası xidmət sektorlarından hansında qurulmasından, investisiya qoyulan ölkənin inkişaf etmiş yoxsa inkişaf etməkdə olan ölkə olmasından asılı olaraq xarici kapital qoyuluşları mənşə ölkə ixracatını azaltma və/və ya tam tərsinə artırma effekti göstərərək fərqli nəticələr göstərə bilər. Məs., emal sektorunda üfqi inteqrasiya ölkə xaricində istehsalatı artırdığı üçün ölkə ixracatını azaltma, şaquli inteqrasiya isə ölkə ixracatını artırma effektinə malik ola bilər.

2. Xarici investisiya qoyuluşu nəticəsində mənşə ölkəsinin texnologiyalardakı mövcud üstünlüyünü itirməsi riski

Xarici kapital qoyuluşu ilə birlikdə tədqiqat və inkişaf dediyimiz R&D vahidinin inkişafı mənşə ölkəsindən xarici investisiya qoyuluşunun reallaşdığı ölkəyə köçürülür ki, bu da mənşə ölkəsinin yenilik yaratma potensialını aşağı sala bilər.

3. Ölkədən kapital ixracı həm qısa, həm də orta müddətdə tədiyyə balans göstəricilərinə mənfi təsir edə bilər.

4. Xarici investisiya qoyuluşunun hər zaman risklə müşayiət olunması.

Belə ki, investisiya qoyuluşunun reallaşdırıldığı ölkədəki iqtisadi-siyasi qeyri-stabillik həm investor şirkət üçün (rentabelliyin, iqtisadi böyümənin, inkişafın davamlılığının təmini baxımından), həm də investor ölkə üçün (kapital qoyuluşu itkisi baxımından) risk təşkil edə bilər.

5. Mənşə ölkəsi üçün iqtisadi nəzarətin çətinləşməsi riski

İnvestisiyanın xaricə yönəlməsi ilə bu kapital axını global maliyyə bazarına daxil olur. Bu da mənşə ölkəsi üçün milli valyuta sistemləri və mexanizmləri vasitəsilə global bazardakı kapital hərəkətinə nəzarət şanslarını xeyli aşağı sala bilər.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Aparılmış təhlilə əsasən deyə bilərik ki, hazırkı inkişaf səviyyəsində, Azərbaycan xaricə investisiya qoyuluşu fəaliyyətində daha seçici siyasət tətbiq etməli və bu istiqamətdə bir-birini tamamlayan qısa müddətli gəlir və global imic strategiyalarını uzlaşdırmalıdır. Bu uzlaşmanı təmin etmək məqsədilə müasir dövrdə Azərbaycanın xarici investisiya siyasətinin təşviqi və investisiya qoyuluşu həcmələrinin artırılması məqsədilə dövlət səviyyəsində aşağıdakı tədbirlərin görülməsi tərəfimizdən məqsədmüvafiq hesab olunmuşdur:

- xaricə investisiya qoyuluşunun dövlət siyasəti olaraq mənimsənilməsi;
- milli iqtisadiyyatın global iqtisadiyata inteqrasiyasının davamlılığını təmin etmək məqsədilə müvafiq xaricə investisiya qoyuluşu strukturunun yaradılması;
- beynəlxalq təşkilat və qurumlarla bu sahədə konstruktiv əməkdaşlıq;
- xaricə investisiya qoyuluşlarının yeni təşviq proqramlarının hazırlanması;
- xaricə investisiya qoyuluşlarının təşviqi agentliklərinin yaradılması;
- ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə milli təsərrüfatın global istehsal zəncirinin bir hissəsi olmasını təmin edəcək uzun müddətli birbaşa xarici investisiyalara üstünlük verilməsi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Ш.Г.Гаджиев, (2000) «Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития», стр. 28-35, 267-298)

Голосов В.В. (2004) «Теории вывоза капитала», стр.81

Материалы Министерства Экономического Развития Азербайджанской Республики «Инвестиционные потребности Азербайджана», стр.14

Улыбышева Е. (2006) «ЕС и Россия: опыт стимулирования иностранных инвестиций», стр.49

Рыбалкин В.Е. (2008) «Международные экономические отношения», стр.108

TURİZM SEKTÖRÜ VE EKONOMİK BÜYÜME: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Nurgün TOPALLI¹

ÖZET

Bu çalışmada, turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Türkiye'nin 1963-2011 dönemi için incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını test etmek ve bu sektörün ekonomik büyümeye olası katkısını ortaya koymaktır. Bu konuyla ilişkin yapılan teorik ve ampirik çalışmalardan, turizmin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Literatüre benzer şekilde çalışmada yapılan ARDL eş bütünleşme testi iki değişken arasında uzun dönemde bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Türkiye'de turizm ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilemekte ve turizm sektöründen ekonomik büyüme doğru tek yönlü bir nedensellik mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Turizm Sektörü, Ekonomik Büyüme, Nedensellik, ARDL

Tourism Sector and Economic: Turkey Example

ABSTRACT

In this paper we examine relationship between tourism sector and economic growth for Turkey's 1963-2011 period. In this context, the aim of this study is to test whether there is a long term relationship between tourism and economic growth, and to display the likely contribution of the sector to economic growth. Theoretical and empirical studies on this subject have revealed that tourism has a positive effect on economic growth. Like literature in the study the cointegration test has proved that tourism sector and economic growth have long run relationship. In Turkey tourism sector effects economic growth positively and there is one directional casualty from tourism sector to economic growth.

Keywords: Tourism Sector, Economic Growth, Causalty, ARDL

¹ Bozok Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat, Bozok Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
nurgun.topalli@bozok.edu.tr

I. GİRİŞ

Turizm sektörü ülkeler açısından *basasız sanayi* olarak nitelendirilmektedir. Doğal kaynaklara sahip olan ülkeler turizm sektöründeki gelişmeler yardımıyla ülkeye döviz girişi sağlayarak ve istihdam olanakları yaratarak ülke ekonomisinde ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunabilmektedir. Özellikle kalkınma çabasında olan ve yeterli sermayeye sahip olmayan gelişmekte olan ülkeler doğal kaynak avantajlarını kullanarak turizm sektöründen elde edecekleri döviz gelirleri ile finansman ihtiyaçlarını belli ölçüde olsa da temin edebilmektedir. Bu nedenle turizm sektöründeki gelişmeler birçok hükümetin temel hedefleri arasında yer almaktadır. Bu sektörün gelişimi istihdam, üretim ve ödemeler dengesi üzerinde önemli pozitif etkilere sahiptir. Turizm sektörü birçok ülke ekonomisi açısından önemini koruyan bir konudur. Bu sektörün önemini korumasındaki iki faktör bu sektörün istihdam yaratması ve döviz gelirleri aracılığıyla ihracat hizmet sektörü niteliğinde olmasıdır.

Ayrıca turizm gelirleri ile birlikte gelen yabancı döviz uzun dönemli ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiye sahiptir. Turizm sektöründen elde edilen gelirler mal ve hizmet üretmek için gerekli sermaye mallarının ithalatında finansman olarak kullanılabilen bu ise ekonomik büyümeye neden olmaktadır. Turizm sektörü ihracata dayalı büyüme modeli kapsamında en az iki geleneksel yolla gelirlerin yükselmesine neden olmaktadır. İlk olarak turizm gelirleri yerel firmalar ve uluslararası firmalar arasında rekabet aracılığıyla yerli firmaların verimliliklerini teşvik etmektedir. İkinci olarak yerel firmaların ölçek ekonomilerine ulaşmalarını kolaylaştırmaktadır (Balaguer ve Cantavella-Jorda, 2002: 877-878). Turizm sektörü; ulaşım, ticaret, inşaat, konaklama, sağlık, bankacılık, yiyecek-içecek gibi sektörleri doğrudan ve/veya dolaylı etkileyerek yayılma etkisi göstermektedir. Ayrıca turizm gelirlerindeki artışlar ülkeler ve bölgeler arasındaki farklılıkları azaltılmasına olanak sağlamaktadır (Bahar ve Bozkurt, 2010: 255).

Turizm endüstrisinin Türkiye'nin gelir sağlayacağı alternatif bir sektör olması ve turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiler yaratabileceği konusu ülke ekonomisi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını incelemesidir. Çalışmada Türkiye'nin 1963-2011 yıllarına ait verileri kullanarak turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. İlgili döneme ait turizm ve ekonomik büyüme verileri Granger nedensellik analizi ve Johansen eş bütünleşme testi kullanılarak sınanmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Türkiye’de son dönemde turizm sektöründeki gelişmeler özetlenmiştir. İkinci bölümde konu ile ilgili literatür taraması ele alınmıştır. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan yöntem açıklanmıştır. Dördüncü bölümde analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Son bölümde ise elde edilen bulgular ışığı altında sonuç bölümüne yer verilmiştir.

II. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Uluslararası turizm ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi turizm piyasalarının gelişmesi ve politika kararlarında önemli çıkarımlara neden olmaktadır. Örneğin turizm sektörünün büyümesinden ekonomik genişlemeye doğru bir ilişki mevcutsa turizmin ekonomik büyümeye olumlu etkisi olacaktır. Sonuçlar ters yönde bir ilişkiyi gösteriyorsa, turizm sektörünün genişlemesi için ekonomik gelişmeye ihtiyaç vardır. Eğer turizm sektörünün büyümesi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki varsa her iki alanı teşvik faydalı olacaktır. İlişki mevcut değilse turizm sektörüne yapılan teşvikler sanıldığı kadar etkin olmayacaktır (Oh, 2005: 40).

Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Eugenio-Martín and Morales (2007), Balaguer ve Contavella-Jorda (2002), Dritrakis (2004), Kim vd. (2006), Fayissa, Nsiah vd. (2007), Lee ve Chang (2008), Khalil (2009)’de incelenmiştir. Bu çalışmalarda turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkileri olduğu bulgusu elde edilmiştir. Ayrıca ayrıca turizm ve ekonomik büyüme arasında turizmden gelire doğru bir nedensellik ve/veya çift yönlü nedensellik olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Türkiye ile ilgili yapılan çalışmalarda, Özdemir ve Öksüzler (2009)’da, Gündüz ve Hatemi (2005)’de, Bahar (2006)’da, Çetintaş ve Bektaş (2008)’de, Aslan (2008)’de, Bahar ve Bozkurt (2010)’da uzun dönemde turizmden gelire doğru tek yönlü nedensellik olduğu bulgusu elde edilmiştir. Yavuz (2006)’da ve Katircioğlu (2009)’da ise turizm gelirleri ve iktisadi büyüme arasında bir nedenselliğin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Turizm sektörü talebine yönelik yapılan çalışma sonuçları; kullanılan veriler, ekonometrik yöntemler, verilerin frekansı ve ülkelerin gelişmişlik düzeyi gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir. Ancak yapılan çalışmaların büyük bir kısmında turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin ve nedensellik ilişkisinin olduğu görülmektedir.

III. YÖNTEM VE VERİLER

Çalışmanın temel amacı turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığının test edilmesidir. Çalışmada kullanılan veriler Türkiye'nin 1963-2011 dönemi yıllık verilerini içermektedir. Çalışmada reel gayri safi yurtiçi hasıla (2005 fiyatları ile reel hale getirilmiştir), reel döviz kuru ve yabancı turist sayısı değişkenleri kullanılmıştır. GSYİH verileri, döviz kuru verileri, ABD yurt içi tüketici fiyat indeksi, Türkiye'nin yurt içi fiyat indeksi Dünya Bankası İstatistik verilerinden temin edilmiştir. Yabancı turist sayısı verisi TURSAB verilerinden elde edilmiştir. Analizde değişen varyans sorunu gidermek ve esneklikleri yorumlama kolaylığı nedeniyle değişkenlerin logaritmik halleri kullanılmıştır.

Turizm ekonomisi uygulamalı literatüründe yer alan çalışmalar temel alınarak regresyon modeli aşağıdaki gibi kurulmuştur.

$$LY_t = a_0 + a_1 LTU_t + a_2 LDK_t + e_t \quad (3.1)$$

LY= Reel gayrisafı yurtiçi hasılanın logaritması (2005 yılı fiyat indeksi ile reel hale getirilmiştir)

LTU= Yabancı turist sayısının logaritması

LDK= Reel döviz kurunun logaritması

(Reel kur= Nominal kur*yurtdışı fiyat indeksi/yurtiçi fiyat indeksi)

Birim Kök Analizi

Zaman serilerinde durağanlık kavramı Gujarati (1999)'da "*ortalamasıyla varyansı zaman içinde değişmeyen ve iki dönem arasındaki ortak varyansı bu ortak varyansın hesaplandığı döneme değil de yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olan olasılıklı bir süreç*" olarak tanımlanmaktadır (Gujarati, 1999: 713). Bir serinin istatistiksel analizinden önce, o seriyi oluşturan sürecin zaman içinde sabit olup olmadığı, yani serinin durağan olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. Serilerin durağan olması halinde meydana gelebilecek herhangi bir şokun etkisi geçici olacak ve seriler uzun dönemde sahip olduğu kendi ortalama seviyesine dönmeye eğilimli olacaktır (Göktaş, 2005: 5-6).

Birim kök analizi serilerin durağan olup olmadıklarının anlaşılması amacıyla yapılan bir testtir. Durağan olmayan bir seri farkları alınarak durağan hale getirilmektedir. Eğer serinin birinci farkı durağan ise, orijinal seriye birinci dereceden entegredir ve

I(1) ile gösterilir. Seriyi durağan hale getirmek için d defa fark alınmışsa bu durum I(d) şeklinde ifade edilir (Tari 2006, 394). En yaygın olarak kullanılan birim kök testleri DF birim kök testi, ADF birim kök testi, Plillips-Perron birim kök testi, KPSS birim kök testi ve Ng-Perron birim kök testidir. Çalışmamızda ADF birim kök testi ve PP birim kök testleri kullanılmıştır.

Birim Kök Analizi Sonuçları

Modelde gayrisafi yurtiçi hasıla, yabancı turist sayısı ve reel döviz kuru verilerinin logaritmik değerleri kullanılmıştır. ADF Birim kök testi sonuçları tabloda verilmiştir. Yapılan ADF birim kök analizine göre üç verimizde seviyede birim kök içermektedir. Yani değişkenlerimizin üçü de birinci farkında I(1) durağandır.

Tablo 3-1: ADF Birim Kök Sonuçları

Değişkenler	ADF Testi	McKinnon Kritik Değerleri			
	Test İstatistiği kendisi	%1	%5	%10	
LRV	-1.537	-3.574	-2.923	-2.599	Model 1
LTU	-1.528				
LRDK	-1.504				
LRV	-2.344	-4.161	-3.506	-3.183	Model 2
LTU	-3.320				
LRDK	-1.217				
	ADF Testi	McKinnon Kritik Değerleri			
	Test istatistiği 1.farkı	%1	%5	%10	
Δ LRV	-8.167	-3.577	-2.925	-2.600	Model 1
Δ LTU	-7.296				
Δ LRDK	-5.987				
Δ LRV	-8.404	-4.165	-3.508	-3.184	Model 2
Δ LTU	-7.391				
Δ LRDK	-6.056				

Not: ADF testinde kullanılan gecikme sayısını belirlemede Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kullanılmıştır ve SCI yöntemi ile gecikme sayısı 10 olarak verilmiştir. ADF testinde kullanılan gecikme sayısını belirlemede Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kullanılmıştır ve SCI yöntemi ile gecikme sayısı 10 olarak verilmiştir. Model 1, sabiti içeren ADF modelidir. Model 2 sabit ve trendi içeren ADF modelidir

Tablo 3-2: PP Kök Sonuçları

Değişkenler	PP Testi Test İstatistiği kendisi	McKinnon Kritik Değerleri			
		%1	%5	%10	
LRY	-2.103	-3.574	-2.923	-2.599	Model 1
LTU	-1.528				
LRDK	-1.771				
LRY	-2.236	-4.161	-3.506	-3.183	Model 2
LTU	-3.332				
LRDK	-1.502				
	PP Testi	McKinnon Kritik Değerleri			
	Test istatistiği 1.farkı	%1	%5	%10	
ΔLRY	-8.156	-3.577	-2.925	-2.600	Model 1
ΔLTU	-7.298				
ΔLRDK	-6.004				
ΔLRY	-9.176	-4.165	-3.508	-3.184	Model 2
ΔLTU	-7.389				
ΔLRDK	-6.052				

Not: PP testinde optimal gecikme uzunluğu, Bartlett kernell spectral tahmin yöntemi ve Newey-West Bandwith kriterlerinden yararlanılarak belirlenmiştir

PP birim kök testi sonucu üç değişkenimizin birinci farkında durağan olduğu I(1) sonucuna ulaşılmıştır. Hem ADF hem de PP birim kök analizi sonuçları tüm değişkenlerimizin birinci farkında durağan olduğu bulgusunu desteklemektedir.

ARDL Modeli

Pesaran ve diğ. (2001) tarafından geliştirilen otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) sınır testi ile farklı dereceden bütünlük değişkenler arasında eş-bütünlük ilişkisini test etmek mümkündür. Bu yaklaşıma göre serilerin I(0) veya I(1) olmalarına bakılmaksızın değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığı araştırılabilmektedir (Karagöz ve Deniz, 1998). ARDL sınır testi iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı araştırılmaktadır. Eşbütünlük ilişkisinin varlığını test etmek için bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birinci dönem gecikmelerine F testi yapılmaktadır. Aşağıdaki model sınır testi için kurulan ARDL modelini göstermektedir.

$$\Delta LRY_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta LRY_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{2i} \Delta LTU_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} \Delta LRDK_{t-i} + a_4 LY_{t-1} + a_5 LTU_{t-1} + a_6 LRDK_{t-1} + u_t \quad (3.2)$$

Hesaplanan değer, Pesaran ve diğ. (2001) tarafından oluşturulan kritik değerler tablosu ile karşılaştırılmaktadır. Pesaran ve diğ. (2001) tarafından oluşturulan bu tabloda, bir grup tüm değişkenlerin I(0) oldukları ve diğer grup tüm değişkenlerin I(1) oldukları göz önüne alınarak her bir durum için iki kritik değer içermektedir. Eğer hesaplanan değer, F-değerinin üst sınır değerini aşıyorsa değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılır. Eğer hesaplanan değer, F-değeri alt sınır değerinden küçükse değişkenler arasında eş-bütünleşme olmadığına karar verilir. Hesaplanan değer F- değeri alt ve üst sınırının arasında kalıyorsa test sonuçsuz kalmaktadır (Karagöz ve Deniz, 1998). Uzun dönemli ilişkinin varlığının belirlenmesinden sonra seviye değerlerinin yer aldığı ARDL modeli tahmin edilmektedir.

$$LRY_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta LRY_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{2i} \Delta LTU_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{3i} \Delta LRDK_{t-i} + v_t \quad (3.3)$$

Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkinin araştırılması için ARDL yaklaşımına dayalı hata düzeltme modeli oluşturulmaktadır. HDT hata düzeltme terimini ifade etmektedir.

$$\Delta LRY_t = \delta_0 + \sum_{i=1}^m \delta_{1i} \Delta LRY_{t-i} + \sum_{i=0}^m \delta_{2i} \Delta LTU_{t-i} + \sum_{i=0}^m \delta_{3i} \Delta LRDK_{t-i} + \delta_4 HDT_{t-1} \quad (3.4)$$

ARDL yöntemi küçük örneklerde ve farklı düzeyde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin araştırılmasında etkin bir yöntemdir. Bu nedenle eşbütünleşme ilişkisini incelemek amacıyla çalışmamızda ARDL yöntemi kullanılmıştır.

ARDL Modeli Bulguları

Eşbütünleşme ilişkisinin belirlenmesi amacıyla ilk olarak sınır testi araştırılmıştır.

Tablo 3-3: Sınır Testi Sonuçları

k	F istatistiği	%5 anlamlılık Düzeyinde Kritik Değer	
		Alt Sınır	Üst Sınır
2	6.55	4.87	5.85

Not: k modelimizdeki bağımsız değişken sayısıdır. F İstatistiği kritik değerler Pesaran vd. (2001:300) 'deki Tablo CI(iii)'den alınmıştır.

Kaynak: Pesaran vd., 200: 301.

Hesaplanan F istatistiği sonucu %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değerinden büyük olduğu için H_0 hipotezi kabul edilir. Yani değişkenler arasında eş bütünleme ilişkisi vardır.

Nedensellik Analizi

Tablo 3-4: Granger Nedensellik Analiz Sonuçları

Y/X	LTU	LRDK	LRY	ECM _(t-1) tist.
LTU	-	0.709(0.645)	1.257(0.316)	-0.180(0.858)
LRDK	2.021(0.1058)	-	0.296(0.931)	1.411(0.172)
LRY	3.385(0.0161)	2.857(0.032)	-	-4.024(0.0057)

Not: Parantez içindeki değerler prob değerleridir.

Yapılan nedensellik analizi sonucuna göre gayrisafi yurt içi hasıla değişkenimizin hata düzeltme mekanizmasında istatistiksel olarak anlamlı bulunması uzun dönemli bir ilişkinin olduğu ve gelir değişkenimizin içsel olduğuna yönelik bir gösterge olarak kabul edilebilir. Kısa dönem nedensellik analizimize göre ise yabancı turist gelirin nedeni değildir H_0 hipotezi reddedilmekte ve alternatif hipotez olan turist sayısı gelirin granger nedenidir hipotezi kabul edilmektedir. Diğer bir ifadeyle ülkemizde turizmden gelire doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Benzer şekilde kısa dönemde reel döviz kurlarından gelire doğru tek yönlü nedensellik olduğu görülmektedir.

ARDL Modeli Uzun Dönemli İlişki

Aşağıdaki tabloda ARDL modelinden elde edilen uzun dönem katsayıları verilmiştir

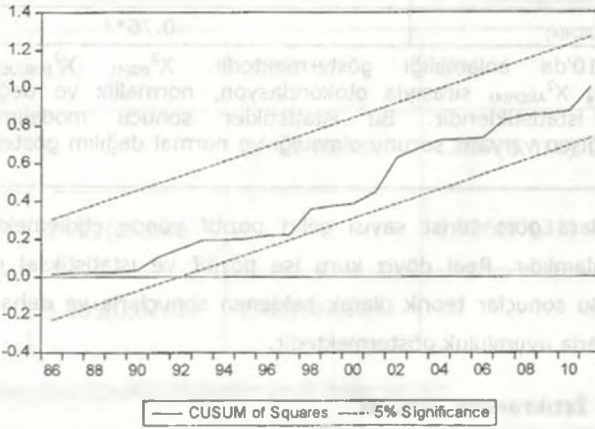
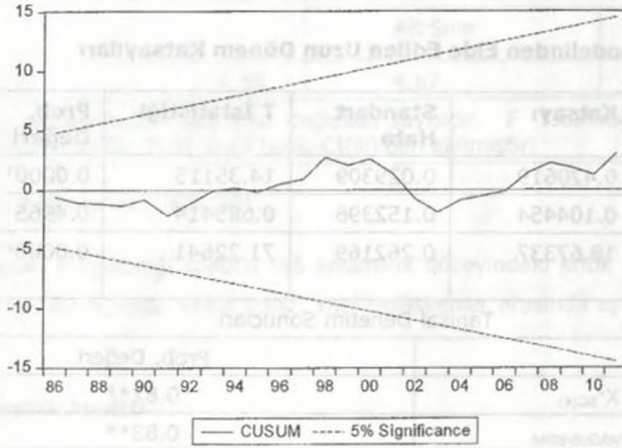
Tablo 4-5: ARDL modelinden Elde Edilen Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	Prob. Değeri
LTU	0.420619	0.029309	14.35115	0.0000*
LRDK	0.104454	0.152396	0.685414	0.4965
c	18.67337	0.262169	71.22641	0.0000*
Tanısal Denetim Sonuçları				
				Prob. Değeri
	$X^2_{BG(4)}$			0.82**
	$X^2_{JARGUE-BERA}$			0.83**
	$X^2_{BREUSH_PAGAN_GODFREY}$			0.39**
	$X^2_{ARCH(4)}$			0.76**
*%1, **%5, ***%10'da anlamlılığı göstermektedir. $X^2_{BG(4)}$, $X^2_{JARGUE-BERA}$, $X^2_{BREUSH_PAGAN_GODFREY}$ ve $X^2_{ARCH(4)}$ sırasıyla otokorelasyon, normallik ve değişen varyans sınaması istatistikleridir. Bu istatistikler sonucu modelimizde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu olmadığı ve normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir.				

Tahmin edilen sonuçlara göre turist sayısı geliri pozitif yönde etkilemekte ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Reel döviz kuru ise pozitif ve istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Bu sonuçlar teorik olarak beklenen sonuçlarla ve daha önce yapılmış olan çalışmalarla uyumluluk göstermektedir.

CUSUM ve CUSUMQ İstikrarlılık Testleri

CUSUM ve CUSUMQ testleri tahmin edilen uzun dönem katsayıların kararlı olup olmadığını ölçen testlerdir. Tahmin edilen katsayıların kararlı olması diğer bir ifadeyle zaman içinde değişmemesi test sonuçlarının güvenilir olduğunu göstermektedir. CUSUM testi ilk n tane gözlem kullanılarak sürekli tekrarlanan tahminlerden elde edilen hata terimlerinin kümülatif toplamına dayanırken, CUSUMQ testi de kümülatif hata terimlerinin kareleri toplamına dayanmaktadır. CUSUM ve CUSUMQ grafiklerinden elde edilen eğri %5 anlamlılığı gösteren kritik değerler arasında ise tahmin edilen uzun dönem katsayıların uzun dönemde istikrarlı olduğu söylenebilmektedir (Altıntaş, 2008: 37; Akçağlayan, 2007: 7).

Şekil 3-1: CUSUM ve CUSUMQ Test Sonuçları

CUSUM ve CUSUMQ istatistik değerlerinden elde edilen eğriler %5 anlamlılık düzeyinde istikrarı gösteren kritik sınırlar içinde yer almaktadır. Bu bize tahmin edilen modelin parametrelerinin kararlı-istikrarlı olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Ülkelerin temel amaçları insanların refah düzeylerini artırarak daha iyi koşullarda yaşamasını sağlamaktır. İnsanların refahlarının artması ise ülkelerin ekonomik büyümeleri ile yakından ilişkilidir. Ancak her ülke ekonomik büyümesini gerçekleştirebilecek üretim faktörlerine sahip değildir. Özellikle doğal kaynak açısından zengin ancak sermaye açısından fakir olan gelişmekte olan ülkeler çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunların başında kalkınma için gerekli finansman

ihtiyacı gelmektedir. Bu ülkeler yeterli döviz gelirlerine sahip değildirler. Bu açıdan değerlendirildiğinde turizm sektörü ülkelerin kısa sürede ve daha az kaynak kullanarak döviz temin edebilecekleri bir sektör olarak dikkatleri çekmektedir. Turizm sektörü hem istihdam yaratarak hem de döviz gelirlerini artırarak ülke ekonomilerine olumlu katkı sağlayabilmektedir Özellikle ödemeler dengesi açığı olan ve döviz darboğazı ile karşılaşan ülkeler için turizm sektörü alternatif bir kaynak niteliği göstermektedir.

Turizm sektöründeki gelişmeler ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmadığı son dönemlerde üzerinde önemle durulan bir konu özelliği taşımaktadır. Yapılan uygulamalı çalışmanın bir çoğunda turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmamızda elde edilen bulgular literatürü destekler niteliktedir. 1963-2011 döneminde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme verileri dikkate alınarak yapılan çalışmamızın sonucunda ülkemizde turizm sektöründeki gelişmeler ile ekonomik büyümenin uzun dönemli ilişkili olduğu ve turizm sektörünün ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmamızda turizm sektöründen ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik elde edilmiştir. Bulgular doğrultusunda turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilerinin olması bu sektörün gelişmesi yönünde politikaların artırılmasını gerektirmektedir. Özellikle az gelişmiş bölgelerin kalkınmasında ve istihdam yaratmasında turizmin önemi dikkate alınmalı ve uygulanacak politikalarda turizm sektörü teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

AKÇAĞLAYAN, Anıl (2007) . *2001 Krizi ve Sonrasında Uygulanan Para Politikasının Döviz Kuru Üzerindeki Etkisi*, 8. Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi, 1-12.

www.sbe.ibu.edu.tr/dergi/sayi_onalti.pdf, E.T: 05.04.2012.

ALPER, Aslan; (2008), "Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, ss.1-11.

ALTINTAŞ, Halil (2008). Türkiye'de para talebinin istikrar ve sınır testi yaklaşımıyla öngörülmesi: 1985-2006. *Erciyes Üniversitesi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30, 15-46.

BAHAR, Ozan; (2006), "Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı", *Yönetim ve Ekonomi*, 13(2), ss. 137-150.

BAHAR, Ozan; Kurtuluş BOZKURT; (2010), "Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), ss. 255-265.

BALUEGER, Jacint ve Manuel CONTAVELLA-JORDA; (2002), "Tourism As A Long-Run Economic Growth Factor: The Spanish Case", *Applied Economics*.34, pp.877-884.

BARIŞIK, Salih ve Esra DEMİRCİOĞLU ; (2006), "Türkiye'de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilite, İhracat-İthalat İlişkisi (1980-2001)", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), ss.71-84.

ÇETİNTAŞ, Hakan; Çetin BEKTAŞ; (2008), "Türkiye'de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), ss.1-8.

DRITRAKIS, N.; (2004), "Tourism As A Long -Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis", *Tourism Economics*, 10(3), pp.305-316.

EUGENO-MARTÍN, J.Luis; Noelia M. MORALES ve Riccardo SCARPA;(2007), "Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach", pp.1-20.

FAYISSA, Bichaka; Christian NSIAH ve Badassa TADESSA;(2007), "The Impact of Tourism on Economic Growth and Development In Africa", *Department of Economics and Finance Working Paper Series*, pp.1-21.

GÖKTAŞ, Özlem; (2005), "Teorik ve Uygulamalı Zaman Serileri Analizi", İstanbul, Beşir Kitapevi, 115s.

GUJARATİ Damodar N. (1999), *Temel Ekonometri* (Birinci Basım). İstanbul: Literatür Yayıncılık.

GÜNDÜZ, Lokman ve Abdunnasser HATEMİ; (2005), "Is the Tourism-Led Growth Hypothesis Valid for Turkey", *Applied Economics Letters*, 12(8), pp.499-504.

HALICIOĞLU, Ferda; (2008), "An Econometric Analysis of Aggregate Outbound Tourism Demand of Turkey", MPRA, No: 6765, 16, pp. 1-15

http://mpra.ub.uni-muenchen.de/6765/2/MPra_paper_6765.pdf E.T: 15.12.2012

KARAGÖL, E., E. ERBAYKAL, ve H.M. ERTUĞRUL; (2007). Türkiye'de Ekonomik Büyüme İle Elektrik Tüketimi İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1) 2007, 72-80.

KARAGÖZ, Kadir ve Naim DENİZ, *Devalüasyonların Kısa ve Uzun Dönemli Etkinliği: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz*, 1694-1703.

<http://web.inonu.edu.tr/~ozal.congress/pdf/100.pdf>, Erişim Tarihi: 08.05.2012.

KATIRCIOĞLU, Salih T.; (2009), "Revisiting The Tourism-led-growth Hypothesis For Turkey Using The Bound Test and Johansen Approach For Cointegration", *Tourism Management*, 30, pp.17-22.

KHALİL, Samina; " Role of Tourism in Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan Economy", pp.1-16.

<http://www.pide.org.pk/psde23/pdf/Samina%20Khalil.pdf> 12.06.2009

KIM, Hyung-Jeong; Ming-Hsiang CHEN ve Soo-Cheong JANG; (2006), "Tourism Expansion and Economic Development : The Case of Taiwan", *Tourism Management*, 27, pp.925-933.

LEE, Chien-Chiang ve Chun-Ping CHANG; (2007), "Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels", *Tourism Management*, 29, pp.180-192.

OH, Chi-Ok; (2005), "The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy", *Tourism Management*, 26, pp.39-44.

ÖZDEMİR, Ali, Rıza ve Oktay Öksüzler, "Türkiyede Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 107-125.

<http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c9s16/makale/c9s16m6.pdf> E.t: 12.06.2009

PESARAN, M. Hashem, Yongcheol SHIN, Richard J. SMITH (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.

TARI, Recep (2002)., *Ekonometri*, 2. Basım, Alfa Basım Yayım, İstanbul.

UTKULU, Utkulu; (2003). "Türkiye'de Bütçe Açıkları ve Dış Ticaret Açıkları Gerçekten İkiz Mi? Koentegrasyon ve Nedensellik Bulguları", *D.E.Ü. İ.İ.B.F Dergisi*, 18(1):, ss.45-61.

TOPALLI

YAVUZ, Nilgün Çil; (2006), "Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi", **Doğuş Dergisi**, 7(2), ss.162-171.

YILMAZ, Ferimah ve Nuray Tezcan; (2007), "Vergi Hasılatı ve Sabit Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyümeye Olan Etkisi: Ekonometrik Bir İnceleme", **8. Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi**, ss.1-14.

İnternet Adresi:

<http://www.ktbyatirimisletmeler.gov.tr/TR,9869/turizm-geliri-ve-gideri-gsmh-ve-gsyih-ihracat-ve-ithala-.html> E.t: 21.11.2012

TURSAB (2012)

http://www.tursab.org.tr/tr/istatistikler/turist-sayisi-ve-turizm-geliri/aylik-gelirler-1997-_70.html E.t: 07.11.2012

**TODAY'S APPLICATIONS OF PARTICIPATION BANKS: EVIDENCE FROM
TURKISH ECONOMY**

Müjgan Hacıoğlu DENİZ¹

Abstract

Obviously, conventional banks all over the world have lost \$400 billion due to the global credit crisis; on the contrary, Islamic Financial System together with Participation Banks have not been affected almost. Global financial crisis has increased the general interest towards participation banks all over the World and the curiosity of investors and businessmen from developed-economies also began shifting to interest-free financial instruments. It can be said that many of the conventional banks all around the globe have been left no choice but to fire their employees; however participation banks (interest free-banks) have continued to hire new employees and grow further. The fact that stability and endurance of interest-free banks against present financial shocks has shown this kind of banking system, participation banks as a remedy for weaknesses of today's existing financial system and started to be seen as an alternative to conventional banking system. Generally, principles on which interest-free financial system was built, causes financial transactions to be precise and stable. In order to provide people with responsibility and justice, participation banks has to consider the understanding of labor, risk, equal conditions and production which is called as *ivad*. As Turkish economy has been one of the best performing economies during the global financial crisis due to its strong financial system, including both conventional and participation banks together, some important lessons for future banking applications can be taken from the Turkish Case. Even Turkish participation banks provide more innovative instruments and various kinds of financial services, they still have a long way to go.

Key words: Participation Banks, Interest-free Banking, Riba, Sukuk, Conventional Banks, Islamic Law, Global Credit Crisis,

¹ Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics
E-mail: hacioglu@istanbul.edu.tr ; Tel: (+90) 212 440 0000

Introduction

An early market economy and an early form of mercantilism, sometimes called "Islamic Capitalism", were developed between the eighth (8th) and twelfth (12th) centuries. The monetary economy of the period was based on the widely circulated currency the gold dinar, and it tied together regions that were previously economically independent.

A number of economic concepts and techniques were applied in early Islamic banking, including bills of exchange, partnership (*mufawada*, including limited partnerships, or *mudaraba*), and forms of capital (*al-mal*), capital accumulation (*nama al-mal*), cheques, promissory notes, trusts, transactional accounts, loaning, ledgers and assignments. Organizational enterprises independent from the state also existed in the medieval Islamic world, while the agency institution was also introduced during that time. Many of these early capitalist concepts were adopted and further advanced in medieval Europe from the 13th century onwards.

Islamic banking (***participant banking*** or ***interest-free banking***) is or banking activity that is consistent with the principles of sharia law and its practical application through the development of islamic economics. Sharia prohibits the fixed or floating payment or acceptance of specific interest or fees known as *riba* or usury for loans of money. Investing in businesses that provide goods or services considered contrary to Islamic principles is also haram ("sinful and prohibited"). Although these principles have been applied in varying degrees by historical Islamic economies due to lack of Islamic practice, only in the late 20th century were a number of Islamic banks formed to apply these principles to private or semi-private commercial institutions within the Muslim community. (Al-Araby, 1959: 10)

Mirza Basheer-ud-Din Mahmood Ahmad was perhaps the first person to discuss Islamic Economics in detail in his books *Nizam-e- Nau* (1942) and *Islam ka Iqtisadi Nizaam* (1945). (Nizame Nau -New World Order of Islam-, 1942: 89-91) Later work included that of Naeem Siddiqi and Maulana Maududi. (<http://www.alislam.org/library/books>) The writings of Muhammad Hamidullah (1944, 1955, 1957 and 1962) should be included in this category. Also the *Iqtisaduna* (Arabic: "Our Economics") is a major work on Islamic economics by a prominent Shia cleric Muhammad Baqir al-Sadr. Written between 1960 and 1961, it is al-Sadr's main work on economics, and still forms much of *the basis for modern Islamic banking*.

In the next two decades interest-free banking attracted more attention, partly because of the political interest it created in Pakistan and partly because of the emergence of young Muslim economists. Works specifically devoted to this subject began to appear in this period. The first such work is that of Muhammad Uzair (1955). Another set of works emerged in the late sixties and early seventies. Abdullah al-Araby (1967), Nejatullah Siddiqi (1961, 1969), al-Najjar (1971) and Baqir al-Sadr (1961, 1974) were the main contributors.

The early 1970s saw greater institutional involvement. The Conference of the Finance Ministers of the Islamic Countries held in Karachi in 1970, the Egyptian study in 1972, the First International Conference on Islamic Economics in Mecca in 1976, and the International Economic Conference in London in 1977 were instrumental as the involvement of institutions and governments led to the application of theory to practice and resulted in the establishment of the first interest-free banks. The Islamic Development Bank, an inter-governmental bank established in 1975, was born of this process. (www.isbd.org, April 2012)

The present membership of the Bank consists of 56 countries. The basic condition for membership is that the prospective member country should be a member of the Organization of Islamic Cooperation (OIC), pay its contribution to the capital of the Bank and be willing to accept such terms and conditions as may be decided upon by the IsDB Board of Governors.

1. Principles of Islamic Finance and Banking System

Islamic Banking has the same purpose as conventional banking: to make money for the banking institute by lending out capital. But that is not the sole purpose either. Adherence to Islamic law and ensuring fair play is also at the core of Islamic banking. Since Islam forbids simply lending out money at interest; Islamic rules on transactions (known as *Fiqh al-Muamalat*) have been created to prevent this evil.

The basic principle of Islamic Banking is based on risk-sharing which is a component of trade rather than risk-transfer which is seen in the Conventional Banking system. Islamic banking introduces concepts such as profit sharing (*Mudharabah*), safekeeping (*Wadiah*), joint venture (*Musharakah*), cost plus (*Murabahah*), and leasing (*Ijar*).

1.1. Islamic View of Riba

The word "Riba" means excess, increase or addition, which according to Islamic Law (Shariah terminology), and it implies any excess compensation without due

consideration (consideration does not include time value of money). The definition of *riba* in classical Islamic jurisprudence was "**surplus value without counterpart**", or "to ensure equivalency in real value", and that "numerical value was immaterial." Prohibition of *riba*/interest is part of Islamic guidance designed to play a key role in ensuring a just and equitable financial system. (Siddiqi, 2004: 34)

Applying interest was acceptable under some circumstances. Currencies that were based on guarantees by a government to honor the stated value (i.e. fiat currency) or based on other materials such as paper or base metals were allowed to have interest applied to them. When base metal currencies were first introduced in the Islamic world, the question of "paying a debt in a higher number of units of this *fiat* money being *riba*" was not relevant as the jurists only needed to be concerned with the real value of money (determined by weight only) rather than the numerical value. For example, it was acceptable for a loan of 1000 gold dinars to be paid back as 1050 dinars of equal aggregate weight (i.e., the value in terms of weight had to be same because all makes of coins did not carry exactly similar weight).

Islamic economics stands for abolition of *riba* and *maysir* in financial dealings as well as on a regard for the interest of others in one's pursuit of material gains. (Ulgener, 1964: 4) Gambling (*Maysir*, *mairsir*; *Qimar*) as a game to spend money and expect larger outcomes was widespread practiced in the pre-Islamic time of the Arabs. The Quran prohibited gambling alongside alcoholics in Sura Al Baqarah (Sura 2), Verse 219: "They ask you concerning wine and gambling. Say: 'In them is great sin, and some benefit for men, but the sin is greater than the benefit. [...]"

Gambling differs from trade as what one receives is the other's loss, it is a zero sum while trade exchange generates typically a win-win situation. There is some concerns among Muslims whether investing in stock market resembles gambling by nature; while the majority of scholars accepts trading of company shares as long as the companies are not involved in forbidden areas or involved in *riba*. The reservation of some Muslims may remain, especially if they feel uncomfortable regarding the proper intentions of themselves.

1.2. Fundamentals of Islamic Banking and Its Instruments

The term "Islamic Banking" and interest-free banking refers to a system of banking or banking activity that is consistent with Islamic Law (Shariah) principles and guided by Islamic economics. (Al-Suud, 1957:15-6) In particular, Islamic law

prohibits usury, the collection and payment of interest, also commonly called *riba* in Islamic discourse. In addition, Islamic law prohibits investing in businesses that are considered unlawful, or *haram* (such as businesses that sell alcohol or pork, or businesses that produce media such as gossip columns or pornography, which are contrary to Islamic values). (Siddiqi, 2004: 13-5)

Furthermore the Shariah prohibits what is called "Maysir" and "Gharar". Maysir is involved in contracts where the ownership of a good depends on the occurrence of a predetermined, uncertain event in the future whereas Gharar describes speculative transactions. Both concepts involve excessive risk and are supposed to foster uncertainty and fraudulent behaviour. Therefore the use of all conventional derivative instruments is impossible in Islamic Banking. In the late 20th century, a number of Islamic banks were created to cater to this particular banking market. (Ulgener, 1964: 5-6)

It can be said that there is a gradual evolution of the institutions of interest-free financial enterprises across the world; for instance, the current existence of financial institutions in Iran, Pakistan and Saudi Arabia, the Dar-al-Mal-al-Islami in Geneva and Islamic trust companies in North America.

To sum up, the operations and activities of the banking institutions must comply with Shariah principles. Obviously the abolition and total prohibition of the practice of lending money at interest would be like an economic revolution which would altogether change our present economic concepts and practices. However, the prohibition of interest would not put an end to the practice of building up and storing capital by the individual; but it would put an end to the banking system as it is widely known today. (Al-Suud, 1957: 9) Let's look at a little bit Islamic Financial transaction terminology, some leading instruments and operations of these banks are as follows:

Usury in Islam

The criticism of usury in Islam was well established during the lifetime of the Islamic prophet Muhammad (s.a) and reinforced by several verses in the Qur'an dating back to around 600 AD. The original word used for **Usury** in this study is **Riba**, which literally means "excess or addition". (Al-Suud, 1957: 11)

Bai' al 'inah (sale and buy-back agreement)

Bai' al inah is a financing facility with the underlying buy and sell transactions between the financier and the customer. The financier buys an asset from the

customer on spot basis. The price paid by the financier constitutes the disbursement under the facility. Subsequently the asset is sold to the customer on a deferred-payment basis and the price is payable in installments. The second sale serves to create the obligation on the part of the customer under the facility. There are differences of opinion amongst the scholars on the permissibility of Bai' al 'inah, however this is practised in Malaysia (a set of strict conditions must be complied) and the like jurisdictions.

Bai' bithaman ajil (deferred payment sale)

This concept refers to the sale of goods on a deferred payment basis at a price, which includes a profit margin agreed to by both parties. Like Bai' al 'inah, this concept is also used under an Islamic financing facility. Interest payment can be avoided as the customer is paying the sale price which is not the same as interest charged on a loan. The problem here is that this includes linking two transactions in one which is forbidden in Islam. The common perception is that this is simply straightforward charging of interest disguised as a sale.

Bai' muajjal (credit sale)

Literally *bai' muajjal* means a credit sale. Technically, it is a financing technique adopted by Islamic banks that takes the form of *murabahah muajjal*. It is a contract in which the bank earns a profit margin on the purchase price and allows the buyer to pay the price of the commodity at a future date in a lump sum or in installments. It has to expressly mention cost of the commodity and the margin of profit is mutually agreed. The price fixed for the commodity in such a transaction can be the same as the spot price or higher or lower than the spot price. Bai' muajjal is also called a *deferred-payment sale*. However, one of the essential descriptions of *riba* is an unjustified delay in payment or either increasing or decreasing the price if the payment is immediate or delayed.

Mudarabah

"Mudarabah" is a special kind of partnership where one partner gives money to another for investing it in a commercial enterprise. The capital investment comes from the first partner, who is called the "rabb-ul-mal", while the management and work is the exclusive responsibility of the other party, who is called the "mudarib".

The Mudarabah (Profit Sharing) is a contract, with one party providing 100 percent of the capital and the other party providing its specialist knowledge to invest the

capital and manage the investment project. Profits generated are shared between the parties according to a pre-agreed ratio. If loss happened, the first partner "rabb-ul-mal" will lose his capital, and the other party "mudarib" will lose the time an effort he invested in running the business. (Al-Araby, 1959: 10)

Murabahah

This concept refers to the sale of goods at a price, which includes a profit margin agreed to by both parties. The purchase and selling price, other costs, and the profit margin must be clearly stated at the time of the sale agreement. The bank is compensated for the time value of its money in the form of the profit margin. This is a fixed-income loan for the purchase of a real asset (such as real estate or a vehicle), with a fixed rate of profit determined by the profit margin. The bank is not compensated for the time value of money outside of the contracted term (i.e., the bank cannot charge additional profit on late payments); however, the asset remains as a mortgage with the bank until the default is settled. (Al-Suud, 1957: 11)

Musawamah

Musawamah is the negotiation of a selling price between two parties without reference by the seller to either costs or asking price. While the seller may or may not have full knowledge of the cost of the item being negotiated, they are under no obligation to reveal these costs as part of the negotiation process. This difference in obligation by the seller is the key distinction between Murabahah and Musawamah with all other rules as described in Murabahah remaining the same. Musawamah is the most common type of trading negotiation seen in Islamic commerce.

Ijarah

Ijarah means lease, rent or wage. Generally, the Ijarah concept refers to selling the benefit of use or service for a fixed price or wage. Under this concept, the Bank makes available to the customer the use of service of assets / equipments such as plant, office automation, motor vehicle for a fixed period and price.

Sukuk (Islamic Bonds)

Sukuk, plural of Sakk, is the Arabic name for financial certificates that are *the Islamic equivalent of bonds*. However, fixed-income, interest-bearing bonds are not permissible in Islam. Hence, Sukuk are securities that comply with the Islamic law and its investment principles, which prohibit the charging or paying of interest. Financial assets that comply with the Islamic law can be classified in accordance

DENİZ

with their tradability and non-tradability in the secondary markets. (Çalık, www.albarakaturk.com)

Takaful (Islamic Insurance)

Takaful is an alternative form of cover that a Muslim can avail himself against the risk of loss due to misfortunes. Takaful is based on the idea that what is uncertain with respect to an individual may cease to be uncertain with respect to a very large number of similar individuals. Insurance by combining the risks of many people enables each individual to enjoy the advantage provided by the law of large numbers. See Takaful for details. (www.tekafulsigorta.com)

Wadiah (Safekeeping)

In **Wadiah**, a bank is deemed as a keeper and trustee of funds. A person deposits funds in the bank and the bank guarantees refund of the entire amount of the deposit, or any part of the outstanding amount, when the depositor demands it. The depositor, at the bank's discretion, may be rewarded with *Hibah* (see above) as a form of appreciation for the use of funds by the bank.

2. Development of Modern Participation Banks Across the World

The modern interest-free financial sector all over the world is little more than 35 years into its development. Origination of retail and institutional deposits has been a resounding success, but origination of interest-free investment and funding opportunities has presented an immense and continuing challenge. The development of interest-free financial sector has been upon the productive use of money for the growth of the economy and the benefit of the community. It is obvious that it is an asset-based system; if money is to be invested, it should be through physical ownership of tangible assets. Although we know there are now more than a 150 established interest-free banks and financial institutions, they have been incorporating gradually over several decades. (Cox, 2000: 69)

Asset origination and diversification became a significant issue for newly established institutions that had limitations to internal resources. Suitable investment assets were required for client deposits which enable the bank to retain sufficient cash flow to meet its retail obligations. Unfortunately creating an interest-free asset base in a financial environment driven by interest really complicates matters. Asset origination and diversification became a significant issue for newly established institutions that had limitations to internal resources. As a result of this, while retail

development was handled directly by Islamic institutions, a number of international banks were appointed agents to assist with the development of wholesale assets loan. Through these appointments, it was possible to get an access to instant market experience and also to diversified global relationships again to accelerate low risk asset generation. So the international trade and commodity markets rapidly became the principal focus of the interest-free finance largely due to the huge turnover of trade in physical assets. (Cox, 2000: 71)

Participation Banks (Islamic Banks) have grown recently in the Muslim world but still have a very small share of the global banking system. (Saeed, 1996: 15) However, it is important that shariah-compliant assets reached about \$400 billion throughout the world in 2009, according to Standard & Poor's Ratings Services, and the potential market is \$4 trillion. According to this accounting; Iran , Saudi Arabia and Malaysia have the biggest sharia-compliant assets.

In 2009 Iranian banks accounted for about 40 percent of total assets of the world's top 100 Islamic banks. Bank Melli Iran, with assets of \$45.5 billion came first, followed by Saudi Arabia's Al Rajhi Bank, Bank Mellat with \$39.7 billion and Bank Saderat Iran with \$39.3 billion. Iran holds the world's largest level of Islamic finance assets valued at \$235.3bn which is more than double the next country in the ranking with \$92bn. In November 2010, *The Banker* published its latest authoritative list of the Top 500 Islamic Finance Institutions with Iran topping the list. Seven out of ten top Islamic banks in the world are Iranian according to the list. Expansion into Islamic banking services.

In May 2012, Trend News Agency reported that the Chairman of the International Bank of Azerbaijan, Jahangir Hajiyev, announced that his bank would expand into Islamic banking services. The expansion will take place in countries such as Turkey, Azerbaijan, and Kazakhstan. For last two decades in Turkish economy, participaton banks have developed rapidly and began to use various kinds of islamic financial instruments. Since 1988 when the first Islamic Banks have emerged in Turkish financial life and then expansion into Islamic Banking services day by day in Turkish economy may enable the country to become a regional center for Islamic financing in the nearest future.

Generally, interest-free financial services have measurably improved during the last two decades and the demand for new products is ever-increasing. Even it can be said that the "mudaraba" portfolios actually laid the foundations of the interest-free-fund management industry. To sum-up, the interest-free banking/participation banking sector has originated a variety of structured financing and investment

products with some distance from establishing valid interest-free alternatives to the mainstream capital markets.

3. 2008 Global Financial Crisis and Its Reflections on Participation Banks

The last global crisis emanating from US financial markets and spreading to other developed and fast developing countries like China, India and Brazil, is threatening a global meltdown which leaves the entire world poorer and full of forebodings regarding future as well. It started as a credit crunch due to highly over-stretched leverage, and it was aggravated by the complexity of the products and has reached its zenith due to moral failure generating conflicts of interest and mismatch between incentives of the various groups and individuals involved in the saga. (Siddiqi, October 2008)

According to Nejatullah Siddiqi, risk shifting is also gambling. One who buys risk exchanges a definite amount of money (the price) for an uncertain amount of money, whose delivery itself is not certain. Credit Default Swaps (CDS) are an appropriate example. The millions of loans made by a bank are each subject to the risk of default (credit risk) in various degrees. As Joseph Stiglitz and Bruce Greenwald (2003: 271) have rightly pointed out that credit is not homogenous like money. The risks attached to each loan are unique. The institution undertaking to pay for all defaulters among, say a million borrowers has no scientific basis for measuring the risk it is taking. Here, the law of large numbers does not apply and it is just taking chances, that is gambling. As a result, the banks that so protect themselves against credit risks are emboldened to give more and more loans. That is how aggressive lending policy gained an impetus. Shortly, the sub-prime mortgage crisis would not have occurred without the speculative deals like CDS.

Today's financial institutions including banks, investment companies, insurance companies etc., are being managed by hired professionals. Obviously, those who govern financial conglomerates by virtue of owning enough shares have motives different from ordinary shareholders. Almost the entire population in developed countries is involved in supplying capital through purchase of stocks, bonds, insurance policies, pension funds, etc. While these 'principals' are interested in profits, they should care about many other things too, among them stability, jobs, social justice, and anxiety free communities. But these hired managers who consider profit maximization, to be their mission as it earns them maximum bonus and continued employment. There are those amongst middlemen who earn fees and they earn more when transactions multiply. In such an environment where no

one cares about others, focused as everyone is on his or her own interest, public interest is supposedly guarded by regulators. Therefore, it should be asked: "How can the same self-focused assembly of individuals throw up regulators who would work to protect and promote public good remains a moot question for neo-classical economics. An answer to this question is, however, provided by the public choice school: public servants too, elected as well as appointed, seek to maximize private again."(www.siddiqi.com/mns/CurrentFinancialCrisisAndIslamicEconomics.htm)

4. Participation Banks in Turkey Before and After the 2008 Financial Crisis

The first interest-free bank formed in Turkey on 18th February in 1985 was Albaraka Turk. Initially they were called as interest free banks, but later by means of a change in legislative regulations in Turkish Parliament they have been started to call participation banks. Today there are different brands and 560 branches of the participation banks across Turkey. Here are some ratios and figures belongs to interest-free banks/participation banks formed in Turkey.

By the end of 2012, according to the data announced by BDDK, Association of Turkish Banks (TBB) and Association of Participation Banks (KBB); Turkish Banking Sector which provides employment for 201.496 people, constitutes 60.91% of the whole financial system in Turkey, and total active of the sector is \$771 million, has highly integrated into the world economy and because of this, Turkish Banking Sector is rather vulnerable to global interactions. However, the sector has managed to stay out of the global financial crisis. Out of the whole banking sector in Turkey, 91.02 percent belongs to conventional banks, 5.13 per cent belongs to participation banks and 3.85 percent belongs to development and investment banks. Considering the growth figures of 2012, while annual growth rate of **conventional banks** is **11.41%**, growth rate of **participation banks** has become **25.18 %** annually.

Participation Banks appropriate almost all collected usable funds to the need of financing real sector (productive sector) via the methods of profit or loss-partnership on the basis of financial leasing, projects and corporate financial support (purchase and sale). Shortly, Participation Banks are the institutions which complete and develop Turkish financial system, actually participation banks finance and give credits to real sector.

Table 1. Intensity of Mortgage Credits Across the Turkish Banking Sector

Indicators of Intensity for Mortgage Credits										
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2012 2011
Conventional Banks	100	100	100	95,2	94,4	95	95,5	94,8	94,5	93,3
Development and Investment Banks	0	0	0	0	0	0,2	0,3	0,2	0,1	0
Participation Banks	0	0	0	4,8	5,6	4,8	4,2	5,0	5,5	6,7
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Source: BDDK Structural Developments at Banking Sector, December 2011, p.31

Table 2. Turkish Financial Sector Size and Sector Distribution

Development of Bank Numbers between the years 2000-2012										
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006-2007	2008-2010	2011	2012
Conventional Banks	55	46	40	36	35	34	33	32	31	32
Development & Investment Banks	18	16	16	14	13	13	13	13	0,113	13
Participation Banks	6	5	5	5	5	4	4	4	4	4
Total	79	67	61	55	53	51	50	49	48	49

Source: www.bddk.or.tr, BDDK Structural Developments at Banking Sector, p.13.
www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/TBSSGG/12011tbs_genel_gorunumu_m
art2013.pdf

Table 3. Number of Branches of Participation Banks in Turkey

Name of the Participation Banks	Number of Domestic Branches	
	2010	2011
Asya Participation Bank	175	200
Albaraka Turk	109	122
Kuveyt Turk	139	178
Türkiye Finance Participation Bank	182	182
Total	605	682

Source: www.bddk.org.tr, BDDK, Structural Developments at Banking Sector, December 2011, s.15.

Table 4. Turkish Banking Sector in the Sector Groups (2011, in millions,%)

BANKS	NUMBER OF BANKS	MILLION TL	PERCENTAGE %
CONVENTIONAL BANKS	32	335.477	91,0 %
PARTICIPATION BANKS	4	20.067	5,4%
DEVELOPMENT AND INVESTMENT BANKS	13	13.231	3,6%
TOTAL	49	368.775	100%

Source: BDDK, Structural Developments at Banking Sector, December 2011, s.15

Table 5. Key Financial Figures for Participation Banks in Turkey

	Key Financial Figures in 2012	% Change Comparing the Figures in 2011
Net Profit (in millions TL)	916 million TL	%14 increase
Collected Funds (in billion TL)	49 billion 200 million TL (out of which %59 Turkish currency, %41 Foreign Currency)	%23 increase
Total Actives	70 billion 244 million TL	%25
Net Worth	7 billion 400 million TL	%19
Used Funds (in billion TL)	50 billion TL	%22 increase

Source: www.ekonomi.milliyet.com.tr, 07.03.2012

www.finansgundem.com/haber/iste-katilim-bankalarinin-2012-kari/327565

Table 6. Number of Participation Banks Branches and Employees

	2012	% Increase
Number of Branches	829	%21
Number of Employees	15.356	%11

Source: www.ekonomi.milliyet.com.tr, 07.03.2012.

Even the number of participation bank branches and employees in Turkey has increased during the first quarter of 2013. According to BDDK Report on General View of Turkish Banking Sector, number of branches has been 836 and number of employees has reached 15.689 by the march of 2013. Between march 2012 and march 2013 employee population has changed 1.565 people at participation banks. Also a big increase occurred in number of branches between march 2012 and march 2013 such that 141 new branches has opened and 7 new branches has added during the first quarter of 2013. (BDDK, 2013: 9)

Conclusion

In conclusion considering the last global financial crisis, a world of banking and finance without *riba* and *maysir* will be suggested as the best alternative to the current scenario. In this new environment risk sharing will replace risk shifting and morality, advising people to be moderate in their material pursuits and considerate about public good in their private decisions. Actually participation banks and their system of risk sharing coupled with new financial instruments will serve as the corrective to self- destructive outgrowths of current financial capitalism. On the other hand, it will be noted that for this alternative model to be robust and resilient, morality has to be rooted in spirituality. This will provide a basis for willing acceptance of social norms, state supervision, regulation and intervention in the market based on values rather than interests.

As a result, as we can see the ratios and various data about participation banks in Turkey, financial crisis which has started at the sub-prime mortgage markets in USA in 2008 and then upset the global financial system, could not disturb participation banks in Turkey. On the contrary, during the last four years interest-free banks have grown much more and become stronger within Turkish financial system. Namely, after the crisis participation banks in Turkey have increased their profits and revenues. Also the number of branches of these banks have increased

and expanded their operations across the country. Although the size of these Banks in Turkey are not enough for a developing Islamic country but, the trend shows us that size and role of participation banks in Turkey are increasing day by day. This means Turkish interest-free finance system is on good way to achieve its target. With this last global financial crisis and its still ongoing effects make conventional banking system to be criticized and probably it would put an end to the banking system as we know today. However, it is obvious that such a radical change of practices in classical banking system cannot be achieved overnight. That is to say, what has taken centuries to build up cannot be destroyed easily even by a deep global crisis.

Shortly, it should be said that "productive loans" not permissible in Islam except when they take the form of partnership. In an Islamic state, the function of a bank would not be mainly to lend at interest and create credit. Their main duty should be to provide facilities to members of the community in need of finance in return for reasonable charges. Finally, in a truly Islamic financial system, investment and saving would be governed by ethical principles which are not well known in our modern materialistic world. The interest-free banking system, consistently finance and give credits to real sector (productive), produces universal welfare through an all-embracing co-operative endeavor; whereas the conventional financial system produces gross inequalities and glaring injustices in the distribution of national income, fosters accumulation of wealth in the possession of the few and causes misery and anxiety for the masses, especially for poor people.

REFERENCES

- Ahmad of Qadian, Hadrat Mirza Ghulam (2008). *The Green Announcement*. Islam International Publications Ltd., Surrey, UK.
- Ahmad, Hadrat Mirza Bashiruddin Mahmud (2005). *Nizam-e-Nau (New World Order of Islam)*. Islam International Publications Ltd., Surrey, UK.
- Al-Araby, Muhammed Abdullah (1959). Economics in the Social Structure of Islam, *The Islamic Review*, Vol. 47 No. 6, Woking England.
- Al-Omar, Fuad (2000). "Interest-Free Institutions and the Role They Can Play in Enchancing the Private Sector in Member-Countries", Symposium: "the Past, Present & Future of Interest-free Banking in Turkey", Albaraka Turkish Finance House.

Al-Suud, Abu Muhammad (1957). "Islamic View of Ribaa (Usury and Interest)", *The Islamic Review*, Vol. 45 No. 2, Woking England.

BDDK-Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, *Bankacılıkta Yapısal Gelişmeler*, No: 6 / December 2011.

Cox, Stella (2000). "Liquidity Management in Interest-Free Banking", Symposium: "the Past, Present & Future of Interest-free Banking in Turkey", Albaraka Turkish Finance House.

Ekren, Nazım (1998). "Interest-Free Institutions", in *Journey of Money Within the Last 75 Years*, Association of Turkish Economic and Public History, İstanbul: Turkey pp.167-172.

Siddiqi, Mohammad Nejatullah (2004). *Riba, Bank Interest and the Rationale of Its Prohibition*, Islamic Development Bank Islamic Research and Training Institute, Jeddah: Saudi Arabia.

Stiglitz, Joseph and Greenwald, Bruce (2003). *Towards a New Paradigm in Monetary Economics*, p. 271.

Saeed, A. (1996). "Islamic Banking and Interest: A Study of the Prohibition of Riba and its Contemporary Interpretation". Leiden, Netherlands: E.J.Brill.

----- (1983). 'A Theory of Fiscal Policy in an Islamic Economy', in *Fiscal Policy and Resource Allocation in Islam*, (edited), by Ziauddin Ahmad et al., Islamabad: Institute of Policy Studies, pp. 27-45.

Ulgener, F. Sabri (1964). *Monetary Conditions of Economic Growth and the Islamic Concept of Interest: The Definition of Ribaa*, **The Islamic Review**, Vol. 52. No. 12, Woking, Surrey, England.

----- (2012). 'What is Participation Banks?', In *We are Answering Your Questions About Participation Banks*, by Albaraka Turk Publications, İstanbul: Turkey, 2010.

----- (2000). **Interest-Free Institutions in Turkey: Theory and Practice**, Albaraka Turk Publications: 17, Cultural Books: 2, İstanbul: Turkey.

Internet Sources

www.bddk.org.tr, General View of Turkish Banking Sector, 2013/2, March 2013, (internet accessing date, 10.05.2013).

http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/Finansal_Piyasalar_Raporlari/11902fpr_aralik2012_29032013bb.pdf, (internet accessing date: 08.05.2013)

www.tkbb.org.tr/Documents/OnemliBasliklar/Islami_Finans.pdf, 20.05.2013.

TKBB, Participation Banking Glossary 2011,

www.tkbb.org.tr/index.php?option=com_glossary&func=view&Itemid=409&catid=53&term=SUKUK, (12.05.2013).

www.ekonomi.milliyet.com.tr, (Internet accessing date: 17.05.2013).

www.finansgundem.com/haber/iste-katilim-bankalarinin-2012-kari,10.03.2012, (internet accessing date: 28.05.2013)

SERPAM, Research Notes, Islamic Financa, May 2013, http://www.tkbb.org.tr/Documents/OnemliBasliklar/Islami_Finans.pdf, (internet accessing date: 20.06.2013)

1990'LARDA TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNE ÇEÇEN VE KÜRT SORUNLARININ ETKİSİ

Assist. Prof. Dr. Merve İrem Yapıcı; Adnan Menderes University,
merve.yapici@adu.edu.tr.

EXTENDED ABSTRACT:

After the collapse of the Soviet Union in 1991 the Russian Federation had emerged as a new actor in the international system and a successor state of the Soviet Union. However, this newly emerged but historically deeply-rooted state and Turkey did not manage to achieve an expected level of cooperation and convergence during the 1990s. In this era, the drastic rise in economic and commercial relations was not the only case. It was accompanied with some bilateral issues, and this situation inhibited the elimination of historical mistrust between parties. One of the basic problems that makes the rapprochement between two states "virtual" and facilitated the mutual mistrust is the presence of diverse approaches in the field of Chechen and Kurdish problems. At the period in question, in which it was argued that "Cold War" in relations finished and "Cold Peace" began, ethnic separatism became one of the main issues between two sides.

Turkish government that did not engage in a direct assistance to the Chechens in the First Chechen War in 1994, connived at Islamic or Caucasian-origin groups' assistance simultaneously. In this vein, Russian reaction towards Turkey increased substantially. The quietness of Turkey about the assistance efforts of Chechen and Caucasus foundations in Turkey, and its perceived lack of determination in suppression of the terrorist activities made by some Caucasian-origin activists, led to the Russian complaisance to the activities of Kurdish lobby in Russia and even the authorization of a PKK camp in Russian territories. The support of two sides to the sources of instability in one another is the direct result of the competition in the pipeline transport routes of Caspian oil. Russian-sponsored pipeline route Baku-Novorossiysk passes through Dagestan and Chechnya and the instability of that region gives advantage to the Turkish-supported Baku-Tiflis-Ceyhan route. Likewise, the instability of Turkey decreases the efficiency of Baku-Tiflis-Ceyhan pipeline and strengthens the hand of Moscow in the distribution of Baku oil. In this vein, in retaliation to the Ankara's possible support to the Chechens, Russia started to use its PKK card.

However, Turkey's huge amounts of arms and energy imports from Moscow necessitated Turkish dynamism in the solution of the issue. In the late 1990s the problematic relations of both Turkey and Russia with the Western world caused the convergence of two states and increased the success potential of Turkish problem-solution efforts. The first step of the former members of the Warsaw Pact such as Czech Republic, Hungary and Poland in integration into NATO taken in December 1997 caused Russian indifference to the West. At the same time, in 1997 the EU's rejection of Turkey's request for accession caused the shining of Moscow orientation in Turkish foreign policy. Turkish government that came to the side of Moscow in an anti-western paradigm, became much more disinterested in the Second War of Chechnya in 1999 and placed restrictions on pro-Chechen organizations in Turkey and even extradited so many Chechen activists.

It is difficult to argue that the two states – that worked to strengthen cooperation against terrorism after September 11 – have completely solved the issues between them. The most influential evidence is the refusal of Russia to declare the PKK as a terrorist organization. Russia, on the other hand, continues to blame Turkey for supporting Chechens. What should be done to solve the problem is to take secessionist fractions of the Kurdish and Chechen Diasporas in relevant states under strict supervision. Moscow/Ankara should not show tolerance to the illegal activities of Kurdish/Chechen separatist groups. However, it seems that both sides will not hesitate to use those groups as foreign policy cards in bilateral relations at least in the near future.

Keywords: Turkey, Russia, Chechnya, PKK, terrorism.

GİRİŞ

Ruslar ile Türkler arasındaki ilişkilerin tarihine bakıldığında, tarafların genellikle birbirlerini "düşman" ya da "tehdit" olarak algıladıkları görülecektir. İmparatorluk döneminden itibaren var olan bu durum, SSCB ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda yok olmuş gibi görünse de, II. Dünya Savaşı sonrasında taraflar arasında oluşan gerilim ile yeniden gündeme gelmiştir. SSCB'nin II Dünya Savaşı'nın bitiminde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi, Doğu Anadolu'dan toprak ve Boğazlardan üs talebi, Türkiye'yi taraf seçmeye ve Batının güvenlik sistemi içinde yer almaya zorlarken, SSCB'nin Türk toplumunun büyük bir kısmı tarafından "tehdit kaynağı" olarak etiketlenmesine yol açmıştır (Yanık, 2007: 350).

Soğuk Savaş sürecinin gerilim düzeyi yüksek ilk yıllarından sonra, taraflar arasındaki ilişkilerde bir yumuşama havası gözlenmiş, özellikle 1980'lerin ikinci yarısında SSCB ve Türkiye'de iktidara gelen yönetimlerin de etkisiyle ekonomik ilişkilerde ciddi bir atılım gerçekleşmiştir. 1985 yılında taraflar arasındaki ticaret hacmi 411 milyon dolardan 2 milyar dolara fırlarken, SSCB'de faaliyet gösteren Türk inşaat şirketlerinin sayısı 1980-1990 arası süreçte ciddi bir artış göstermiştir (Olson, 1998: 209). Fakat devam eden Soğuk Savaşın etkisiyle, SSCB'nin önüne getirilen "tehdit kaynağı" sıfatı Türk kamuoyunda kullanılmaya devam etmiştir.

Tarafların birbirlerine yönelik algılamalarında gerçek bir değişimin, SSCB'nin 1991'de dağılarak yerini Batı liberalizmine dost Rusya Federasyonu'na (RF) bırakması, böylece Türkiye açısından SSCB tehdidine dayalı Soğuk Savaş psikolojisinin sona ermesi ile gerçekleşeceği düşünülmüştür. Ancak bu beklentilerin en azından 1990'larda karşılandığını söylemek oldukça güçtür. İşbirliği ile rekabetin Türkiye ile RF arasındaki ilişkilerde eşzamanlı olarak var olduğu 1990'lar boyunca, taraflar arasındaki güven bunalımını aşacak boyutta bir yakınlaşma sağlanamamıştır. Bir yandan Avrasya coğrafyasında jeopolitik mücadele içine giren taraflar, diğer yandan 1980'lerin de bir uzantısı olarak ekonomik ilişkilerini artırma yoluna gitmiş, bunun sonucunda taraflar arasındaki ilişkileri tanımlamak için "sanal yakınlaşma" tabiri kullanılmıştır (Sezer, 2000: 62-63; Özbay, 2011: 47). Bu dönemde her ne kadar halklar nezdinde güvensizlik aşılmış, işbirliğinin önemi anlaşılmış ve ani bir kriz durumunda ilişkilerin sürekliliğini sağlamak için iletişim kanalları açık tutulmuş gibi görünse de, karar vericilerin ve siyasi elitlerin zihnindeki karşılıklı korku, kuşku ve güvensizlik algısı aşılamamıştır. Nitekim 1990'larda taraflar arasındaki ilişkiler derinleşirken, dostluk ve işbirliği için tüm imkânların seferber edilmemesinde bu geçmişten kalma karşılıklı korku ve güvensizliğin etkili olduğunu söylemek mümkündür (Sezer, 2000: 62-63).

1990'lar boyunca taraflar arasındaki yakınlaşmayı "sanal" hale getiren, karşılıklı güvensizliğin devamlılığını sağlayan ve kanıtlayan en önemli meselelerden biri tarafların Çeçen ve Kürt sorunlarına yönelik yaklaşım farklılığı olmuştur. İlişkilerde Soğuk Savaşın biterek "Soğuk Barış"ın başladığının iddia edildiği söz konusu dönemde etnik ayrımcılık konusu tarafların karşı karşıya getirmiştir. Üstelik 1990'lara konu olan bu sorunun, ilişkilere iyimserlik havasının verildiği 2000'lerde de tam olarak çözüldüğünü söylemek mümkün değildir. Bu makalenin amacı etnik ayrımcılıkla mücadele konusunda birbirleriyle aynı kaderi paylaşan iki devletin bu kaderi ortaklığa dönüştürememe nedenlerini sorgulamak ve dönüştürme ihtimallerini araştırmaktır.

1990'LARDA TARAFLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN DURUMU

SSCB'nin 1991'de dağılmasının ardından uluslararası sistemde yeni bir aktör olarak beliren RF ile Türkiye arasında 1990'ların ilk yıllarında hızlı bir yakınlaşma sürecinin yaşanması beklendi. Ne de olsa artık her ikisi de "Batılı" olma gayreti içinde olan devletlerdi. Gerçekten de 1992 Mayıs'ında imzalanan ve ilişkilerin kurucu belgesi sayılan "Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkında Anlaşma" iki taraf arasındaki diplomatik yakınlaşmayı gözler önüne sermekteydi (Warholc ve Mitchell, 2006: 129). Bu anlaşmanın ardından yayınlanan ortak bildiriye, taraflar, başta Orta Asya ülkeleri olmak üzere eski Sovyet coğrafyasındaki devletlerle olan ilişkilerde ortak yaklaşımları paylaştıklarını vurgulamaktaydılar (Tellal, 2002: 546). Buna istinaden Türkiye'nin bağımsızlığını henüz kazanmış Türk cumhuriyetlerine yönelik ABD destekli politikası ve "büyük ağabey" rolü Batı ile ilişkileri geliştirme çabasında olan RF yönetimi tarafından olumlu karşılandı (Tuncer, 2000: 446). Bu dönemde Batılı devletler bölgede SSCB'den boşalan yeri İran destekli siyasi İslam'ın doldurmasından çekindikleri için Batı yanlısı Müslüman fakat laik ve demokratik Türkiye'ye destek verirken, benzer bir tavır da RF'nin yaklaşımında göze çarpmaktaydı (Aydın, 2006: 10).

Ancak Türkiye ile RF arasındaki bu balayı dönemi uzun sürmedi. Şubat ve Mayıs 1993 tarihlerinde RF'de ilân edilen Dış Politika Konsepti ve Askeri Doktrin, Moskova'nın "yakın çevre" politikasına geçtiğini vurgulamakta, iki ülkenin Avrasya'da işbirliğinden çok rekabet içinde olacaklarının sinyallerini vermekteydi (Yanık, 2007: 351). Ekonomide hızlı bir liberalleşme amaçlayan, bunun için de Batı yanlısı bir dış politikayı zorunlu gören Rus iktidarı, uyguladığı politikalara karşı ülke içinde ciddi bir muhalefet ile karşılaşınca¹ dış politika yaklaşımını gözden geçirmek ve 1993 yılı içerisinde bu belgeleri yayınlamak durumunda kalmıştı. Böylece 1993 yılına kadar Batı'da emperyalist bir imaj yaratmama gayesiyle eski Sovyet Cumhuriyetlerini kapsayan "yakın çevre"ye karşı duyarsız kalan Rus iktidarı, içerideki muhalefeti ve milliyetçi cenahın giderek yükselişini dikkate alarak aktif bir "yakın çevre" politikasına geçiş yaptı. Bunun sonucunda başlarda İran destekli İslami yönetim tarzının yayılması tehlikesine karşı Orta Asya'daki Türk etkisini dengeleyici olarak kabul eden Moskova, Türkiye'nin Türkçü ve İslamcı akımdan faydalanarak bölgede etkin olma çabasını bölgeden RF'yi çıkarma projesi olarak yorumlamaya başladı (Aydın, 2006: 21).

¹ Ele alınan dönemde Rus iktidarının ekonomi ve dış politikaları ve buna karşı ülke içinde oluşan muhalefet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Merve İrem Yapıcı, **Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler**, Ankara, USAK, 2010, s. 18-48

"Yakın çevre"nin yanı sıra RF içindeki Müslüman nüfusa da sempatik gelebilecek "Türk(ıye) modeli", RF'nin toprak bütünlüğünü tehdit edici bir unsur olarak da algılandığından Türkiye'ye yönelik güvensizliği yeniden gündeme getirdi (Yanık, 2007: 351-352). Türkiye'nin artık bağımsız olan eski Sovyet Cumhuriyetlerinin ötesinde halen RF'nin bir parçasını oluşturan Tataristan ve Başkırdistan gibi Türk kökenli veya Çeçenya gibi Müslüman bazı hakların ayrılıkçı tutumlarını destekler görünmesi, bu güvensizliği perçinledi ve RF'nin buna karşı Kürt kartını oynamasına neden oldu (Aydın, 2006: 21). Ancak ne kadar başarılı olacağı belirsiz olan bu model karşısında Moskova'nın endişesinin yersiz olduğu bir süre sonra anlaşıldı. Zira Türkiye kendisinden, bölge ülkelerinden ve uluslararası ortamdan kaynaklanan nedenlerle başarılı bir "model ülke" görüntüsü çizemedi. Özellikle Türkiye'nin ekonomik kaynak yetersizliği ve siyasi kararlılık eksikliği, bölge ülkelerinin ise yeni bir "büyük ağabey" konusundaki isteksizlikleri Türkiye'nin bölge politikasını etkisizleştirdi (Tella, 2006: 46-53).

1990'ların ortalarında "Türk(ıye) Modeli"nin başarılı olamayacağı anlaşılrsa da, Moskova Türkiye'yi tehdit olarak görmeye devam etti. Ankara'nın RF'nin Müslüman gruplarca parçalanmasına karşı olduğuna ilişkin açıklamaları ve temkinli politikaları bile RF'nin Türkiye'den rahatsızlık duymasını engelleyemedi (Yanık, 2007: 352; Aydın, 2006: 22). Aslında Moskova'nın şüphelenmesi için pek çok nedeni vardı. Zira 1990'ların ortalarına doğru taraflar, aralarında var olan köklü güvensizliği devam ettirecek pek çok sorunla karşı karşıya kaldılar. Söz konusu dönemde tarafları karşı karşıya getiren sorunlu konular şu şekilde sıralandı: Hazar enerji kaynaklarının dünya piyasalarına hangi nakil hat aracılığıyla ulaştırılacağı; Karadeniz'de etkisizleşen Sovyet filosuna karşı Türk donanmasının sağladığı hâkimiyet; 1994 itibarıyla Hazar petrollerini taşıyan tankerlerin Boğazlardan geçişinin güvelik gerekçesiyle Türk hükümeti tarafından sınırlandırılmaya başlanması; Türkiye'nin Gürcistan ve Ermenistan'daki Rus askeri üslerinin varlığından duyduğu rahatsızlık; RF'nin kanat olarak adlandırılan Kafkasya'da Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Anlaşması'nın (AKKA) öngördüğü askeri indirimlere uymak istememesi; RF'nin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ne S-300 füzeleri satması (Sezer, 2000: 64-65; Çelikpala, 2007:270).

Ele alınan dönemde Kafkasya'da patlak veren bölgesel çatışmalar da tarafları karşı karşıya getirdi. Bunlardan ilki Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ savaşıydı. Azerbaycan topraklarında yer alan ancak Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı Dağlık Karabağ'ın bağımsızlık ilanı ile hız kazanan mücadele, sadece Azerbaycan ile Ermenistan arasında değil aynı zamanda RF ile Türkiye arasında da bir mücadeleye dönüştü. Öyle ki Ermeni askeri güçlerinin Azerbaycan'a bağlı

Nahçıvan'a gerçekleştirdiği saldırılar, Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik askeri müdahalesini gündeme getirince, Rus askeri yetkililer Türkiye'yi 3. bir dünya savaşının çıkabileceği ile tehdit ettiler (İşyar, 2009: 716-717). Ancak 1993 yazında Azerbaycan'da gerçekleş(tiril)en darbe ile iktidara RF'ye muhalif Ebulfeyz Elçibey yerine Moskova ile uzlaşma yanlısı Haydar Aliyev'in geç(iril)mesi, hem RF'nin hem de Türkiye'nin soruna bakışını değiştirdi. Moskova, ülkesinde Rus askeri varlığına karşı çıkan ve RF'nin liderliğini yaptığı Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) katılmayı reddeden Elçibey'e karşı Ermenileri desteklerken, BDT üyeliğini kabul eden ve Ermenistan ile Moskova'nın arabuluculuğunda görüşme sürecinin başlamasına sıcak bakan Aliyev'in iktidara gelmesi ile Ermeni yanlısı duruşundan uzaklaşır bir görüntü sergiledi. Hatta 1996 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Zirvesi'nde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne dayanan bir çözümü destekledi (Kasım, 2003-2004: 214). Türkiye ise, gerek Aliyev'in iktidara gelişi gerekse ABD'nin bu dönemde Orta Asya ve Kafkasya politikasında beliren "önce Rusya" (Russia First) yaklaşımı² sonucunda Dağlık Karabağ meselesinde geri adım atmak durumunda kaldı (Çelikpala, 2007: 273-274).

Kafkasya'da patlak veren ve tarafları karşı karşıya getiren bir diğer mücadele, Gürcistan hükümeti ile Abhazlar arasında yaşanan savaş oldu. Gürcistan iki nedenle Türkiye açısından önem arz etmekteydi: Birincisi, Ermenistan ile sorunlu ilişkiler nedeniyle Türkiye için Orta Asya'ya açılan tek kapıydı. İkincisi, Türkiye'nin Hazar petrollerinin transferi için desteklediği Bakü-Ceyhan petrol boru hattının geçiş güzergâhında yer almaktaydı. Bu nedenlerden dolayı Ankara, Gürcistan Hükümeti ile bağımsızlık ilânında bulunan, RF destekli Abhazlar arasında yaşanan savaşa dâhil olmasa da ilgi gösterdi. Moskova ise Tiflis'i BDT üyeliği ve Türkiye-Gürcistan sınırına Rus askerinin konuşlanması konularında ikna edebilmek amacıyla Abhazlara açıkça destek verdi (Kasım, 2003-2004: 215). Yani Azerileri "yola getirmek" için nasıl Ermenilere destek verdiyse, bu sefer de Gürcüleri "yola getirmek" amacıyla Abhazlara destek vermekteydi. Bu çabasında başarılı olan Moskova, 1994 yılında taraflar arasında "Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığının Siyasi Çözümü İçin Önlemler Deklarasyonu" başlıklı bir belgenin imzalanmasında arabuluculuk yaptı. Ancak çatışma RF'nin zaferiyle bitmiş ve Rus askeri Türkiye-Gürcü sınırına yerleşmiş olsa da, Türkiye ile Gürcistan arasındaki ilişkiler ekonomik ve siyasi boyutta gelişmeye

² 1994 yılı itibarıyla ABD'deki dışişleri ekibi, Moskova'nın Batı tarzı demokratik piyasa modeline geçişine katkı yapılması, Yeltsin gibi ılımlı reformcuların aşırı milliyetçiler ve komünistler karşısında desteklenmesi ve bunun için de RF'nin "anlaşılabilir güvenlik sorunlarına" saygı gösterilmesi gerektiğini ileri sürerek, eski Sovyet coğrafyasının ihmal edilmesine yol açmışlardır. Çağın Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları", *Stradigma*, Sayı: 9, Ekim 2003, s. 5.

devam etti. Nitekim 1997 yılında Tiflis, Abhazy sorununun Türkiye ve ABD aracılığıyla çözülmesini talep ederken, Türk Hükümeti de Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Boru Hattının desteklenmesi karşılığında Abhazy Sorununda Tiflis'in yanında olacağını açıkladı (Aslan, 2009: 10).

Türk-Rus ilişkilerini olumsuz etkileyen ve Kafkaslarda patlak veren bir diğer çatışma, RF'den bağımsızlığını ilân eden Çeçenya'da yaşandı. RF Hükümeti ile ayrılıkçı Çeçenler arasında baş gösteren bu mücadele, Türkiye'de yaşayan Çeçen, Çerkez ve Dağıstan kökenli vatandaşlardan dolayı Türk kamuoyunun yoğun ilgisini çekti. Bir yandan kamuoyunun Çeçenlere yönelik sempatisi, diğer yandan Hazar enerji kaynaklarının dağıtımına ilişkin Moskova ile oluşan rekabet Türk Hükümeti'nin yaklaşımını etkiledi. Zira RF'nin petrol transferi için savunduğu Bakü-Novorossisk Hattı Dağıstan ile Çeçenya'dan geçmekte, bu bölgenin istikrarsızlığı BTC Hattını avantajlı hale getirmekteydi. Türkiye açısından BTC Hattının başarısı için nasıl ki Gürcistan istikrara kavuşmalıysa, Dağıstan ve Çeçenya'ya da istikrarsızlık hâkim olmalıydı. Benzer durum Moskova açısından da geçerliydi. Türkiye'nin istikrarsızlığı BTC Hattı'nı zayıflatır ve Bakü petrolünün dağıtımında Moskova'nın elini güçlendirirdi. Böylece Ankara'nın Çeçenlere destek olma ihtimaline ve şüphesine karşı Moskova, elindeki PKK kartını kullanmaya başladı (Sezer, 2000: 72-73).

TÜRKİYE'NİN ÇEÇEN SORUNUNA YÖNELİK TAVRİ

RF Hükümeti ile ayrılıkçı Çeçenler arasında 1994 yılında patlak veren 1. Çeçen Savaşı'nda Moskova, Ankara'yı Çeçenlere destek vermekle suçladı. Moskova'ya göre Ankara, Çeçenlerin Türkiye topraklarını kullanmasına izin vermiş, bölgeye Türkiye üzerinden yapılan parasal yardımları engellememiş ve Türk vatandaşlarının Çeçenya'da Rus birliklerine karşı savaşmalarının önüne geçememişti (İşyar, 2013: 561; "Rusların Yeni İddiası", Milliyet, 1995). Gerçekten de Türk Hükümeti, bu savaş sırasında Çeçen ayrılıkçılara doğrudan bir yardımda bulunmasa da, devletten bağımsız hareket eden İslamcı ya da Kafkas kökenli grupların yaptıkları yardıma ses çıkarmadı (Freedman, 2001: 83). Türk halkının Çeçenya'ya gönderdiği yardıma ilişkin resmi bilgi kaynakları olmasa da, Çeçen Dernekleri aracılığıyla Çeçenya'ya gönderilen yardımın 20 milyon dolar bulduğu iddia edildi (Kasım, 2003-2004: 217). Aslında savaşın başında çatışmaları RF'nin iç sorunu olarak değerlendiren Ankara, kamuoyundaki hareketlenmeye rağmen çatışmaların insan hakları ve RF'nin toprak bütünlüğüne saygı çerçevesinde çözülmesi gerektiğini vurguladı. Yine de 1995 yılında çatışmalar tırmanırken Moskova tarafından Çeçenya'ya silah yardımı yapmak ve gönüllü asker göndermekle suçlandı (Kasım, 2006: 32).

1996 Ocağında Trabzon'dan Soçi'ye gitmekte olan Avrasya Feribotu'nun Kafkas kökenli bir grup tarafından kaçırılması, Moskova'nın Türkiye'den duyduğu şüpheleri iyice arttırdı. Eylemi gerçekleştiren korsanlar, Dudayev'e bağlı Çeçen direniş güçleri ile bağlantılı olduklarını iddia etseler de, gerçekte Türkiye'de 10.000 üyesi olan ve burada yaşıyan Kafkas kökenli 2-3 milyon insanı temsil ettiğini ileri süren Kafkas-Çeçen Dayanışma Derneği'nin (KÇDD) üyeleriydiler (Olson, 1998: 217). RF'nin Ankara Büyükelçisi Vadim Kuznetsov, teröristlerin Türk vatandaşı olduğunu ilen sürerek, olayın tamamen Türkiye'nin ihmali nedeniyle gerçekleştiiğini ve onun sorumluluğunda olduğunu açıkladı ("Rusya'dan Sert Tepki", Milliyet, 1996). Ardından feribotun kaçırılmasına geç müdahale ettiği gerekçesiyle Ankara'yı suçlayan Moskova, Ankara'nın böylece Çeçenlerin uluslararası arenada seslerini duyurmalarına üstü kapalı biçimde yardım ettiğini iddia etti (Olson, 1998: 217-218). 16 Mart 1996 tarihinde Azerbaycan'ın Rusya Büyükelçisi Walter Shoniya'nın Bakü'de verdiği demeç Moskova'nın tepkisini gözler önüne sermekteydi: "Türkiye yıllardır Kürtlerle savaşıyor ve Ruslar hiçbir şey demiyorlar. Eğer Türkler Çeçenlere yardım etmek istiyorlarsa, her gün telefonla konuştukları Çeçen lider Dudayev'e bir gün de 'teslim ol' desinler." (Olson, 1998: 213).

Kafkas halkının özgürlüğü için mücadele ettiklerini savunan korsanların, Türkiye'de gemi kaçırmak suçundan değil, geminin rotasını değiştirmek gibi daha hafif bir suçtan yargılanmaları, hüküm giymelerinden sonra cezaevinden kaçmalarına göz yumulması Moskova'nın Ankara'ya yönelik güvensizliğini perçinledi. Üstelik 1996'da öldüğü iddiasından sonra İstanbul'da bir parka, Ankara'da ise bir meydana Çeçen direniş lideri Dudayev'in ismi verildi (Tellal, 2002: 545). 20 Temmuz 1996'da Ankara'yı ziyaret eden Rus Başbakan Yardımcısı Albert Çernişev, Moskova'nın Ankara'nın tavrından duyduğu rahatsızlığı ifade ederek, Çeçenlere gıda, silah ve gönüllü göndererek destek olan KÇDD'nin faaliyetlerinin sıkı bir denetim altına alınmasını talep etti³.

Bu arada Türkiye'nin PKK ile mücadelesinde Batılı müttefiklerinden temin edemediği askeri teçhizatı Moskova'dan sağlama ihtiyacı, 1994 yılında RF ile savunma konusunda işbirliği anlaşması imzalayan ilk NATO ülkesi olmasına yol açmıştı (Kınıklıoğlu ve Morkva, 2007: 537). 1994 yılında Moskova'nın Ankara'ya silah ihracatı 25.7 milyon dolar tutarken, 1995'te bu rakam 70 milyon doları, 1996

³ Çernişev'in ziyareti sırasında Türkçe olarak söylediği şu cümleler anlamlıydı: "Birbirimizi anlamak zorundayız. Cam evlerde yaşıyanlar birbirlerine taş atmazlar." "Türkiye ve Rusya aynı gemideler. Eğer gemi batarsa, birlikte batarız. Her ikimizi de suyun üzerinde tutacak çözüm yolları bulmalıyız."

Şubatı'nda ise 121 milyon doları bulmuştu (Warhola ve Mitchell, 2006: 134). PKK ile mücadele açısından önemli olan pek çok silah ve askeri teçhizat RF ile yapılan anlaşmalar neticesinde Moskova'dan temin edildi (Freedman, 2001: 83). Giderek artan silah ticareti, Moskova'nın PKK'ya destek olduğu şüphesi ve 1990'ların sonlarına doğru Batı ile ilişkilerde yaşanan gerilim Ankara'yı Moskova ile yakınlaşmaya itti. Bunun sonucunda Türkiye, 1999'da patlak veren 2. Çeçen Savaşı'nda Çeçenlere karşı daha çekimser bir tavır sergiledi.

Bu süreçte 1500 dolardan az parayla Türkiye'ye gelen Çeçenlerin ülkeye girişi yasaklandı. Böylece parası olan ve ticaret amacıyla geldiğini kanıtlayabilenlere izin verilerek, diğerleri geri gönderildi. Ayrıca Çeçenlerle ilişkilili bazı örgütlere karşı harekete geçilerek, KÇDD'nin bir milyon dolarına el konuldu (Şafak, 2004). Çeçen yanlısı örgütlenmelere çeşitli sınırlamalar getiren ve pek çok Çeçen eylemcinin sınır dışı edilmesini sağlayan Ecevit hükümetinin bu tavır, Ankara'nın 1. Çeçen savaşındaki tutumuyla tezatlık sergiledi (Reynolds, 2002).

RF'İN KÜRT SORUNUNA YÖNELİK TAVRI

1994 Aralığı'nda patlak veren 1. Çeçen Savaşı'nda Türkleri Çeçenlere destek vermekten caydırmak amacıyla Rus yönetim, Ankara'ya karşı Kürt kartını kullanmaya başladı. 1994 yılının sonlarında RF'deki ve Türkiye'deki Kürtlerin sorunlarının tartışıldığı bir konferansa ev sahipliği yapan Moskova, Türkiye'de hapis cezasından kaçan iki eski Kürt milletvekili Ali Yiğit ve Necdet Buldan tarafından "sürgünde Kürt Parlamentosu" açılması talebiyle ziyaret edildi. Ankara ile oluşan gerginlik neticesinde bir yandan Rusların PKK'ya kucak açmayacağını belirten Rus yönetimi, diğer yandan Moskova'da PKK'nın da içinde yer alacağı bir Kürt Evi'nin açılmasını kabul etmekteydi (Olson, 1998: 212).

Ankara'nın gelişmelerden endişelendiği 1995 Ocağı'nda İçişleri Bakanı Nahit Menteşe'nin bir heyetle RF'ye gitmesi üzerine anlaşıldı. Taraflar arasında iki gün süren görüşmeler sonucunda istihbarat bilgilerinin karşılıklı teatisini öngören bir "Terörizmi Önleme Protokolü" imzalandı. Söz konusu protokole göre taraflara yönelen her türlü terörist faaliyet engellenecek, her iki ülkenin topraklarında terörist teşkilatların barınmasına karşı önlemler alınacak ve bu konularda bilgi alışverişini sağlanacaktı (Rusya'dan Açıklama: PKK Yasal Değil", Cumhuriyet, 1995; Ekşi, 1998). Görüşmeler esnasında Rus İçişleri Bakanı, PKK'nın RF'de yasal bir örgütlenme olarak kabul edilmediğini açıkladı (Olson, 1998: 213).

Rus Hükümetinin temkinli yaklaşımına rağmen, yaptırım gücü olmayan Rus Parlamentosu Duma 1990'lı yıllarda Kürtlerle ilgili bir takım toplantı ve

konferansların yapılmasına önyak oldu. Türkiye'den Kafkasya'ya silah ve gönüllü gidişinin engellenmediği ve Kafkas-Çeçen Derneklerinin kapatılmadığı gerekçeleriyle 30 Ekim-1 Kasım 1995 tarihleri arasında "Sürgündeki Kürt Parlamentosu"nun üçüncü toplantısını Duma'da gerçekleştirmesine onay verildi. Rus Dışişleri Bakanlığı Duma'da gerçekleştirilen konferansın yasal olmadığını duyursa da, konferansı durdurmak için hiçbir girişimde bulunmadı (Olson, 1998: 214-215). 1997 yılında Moskova'da iki Kürt Konferansı'nın daha yapılmasına imkân sağlayan Duma, 26 Eylül 1997 tarihinde "Türkiye'deki Kürtlere karşı soykırım uygulandığı"na ilişkin açıklamalarıyla Türk hükümetinin tepkisini çekti (İşyar, 2013: 561).

Bu arada 1998 Ekimi'nde Suriye'den kaçan Abdullah Öcalan'ın RF'ye gelmesine Rus yetkililer tarafından izin verilmesi Türkiye'den gelen tepkileri iyice arttırdı. 27 Ekim 1998 tarihinde Ankara'dan Moskova'ya "terörist başının Türkiye'ye iade edilmesi"ne ilişkin bir nota verildi. Bunun üzerine Duma'nın Jeopolitik Komitesi Başkanı Aleksey Mitrafanov, iki yıl önce suikast sonucu ölen Dudayev'in Türkiye'de bulunduğunu iddia ederek, misillemede bulundu ("Rus Savunması: Dudayev Türkiye'de", Hürriyet, 1998; "Ruslar Misilleme Yapıyor", Hürriyet, 1998). RF'den siyasi sığınma talebinde bulunan Öcalan, Duma bu talebini kabul etse bile Türk Hükümetinin yoğun baskısı altında kalan Rus hükümetinin reddi sonucunda Rus havayollarına ait bir uçakla İtalya'ya geçmek zorunda kaldı ("Apo'nun Akli Rusya'da", Hürriyet, 1998).

Sonuçta Türkiye ve RF 1990'ların sonlarına kadar karşı tarafın etnik ayrılcılıkla mücadelesine yönelik benzer politikalar izlediler. Bir yandan hükümet düzeyinde diğer devletin toprak bütünlüğüne saygı gösterildiği ve ayrılcılığa karşı olunduğu açıklanırken, diğer yandan ülke içinde ayrılcılığa destek veren faaliyetlere göz yumuldu. Türkiye ülkedeki Kafkas kökenli vatandaşların ve onların kurdukları derneklerin Çeçenlere yönelik yardımını engellemezken, Rus Hükümeti de Duma çatısı altında gerçekleşen "sürgünde Kürt Parlamentosu"nun toplantılarına ses çıkarmayarak böyle bir parlamentonun varlığını onaylamış oluyordu.

UZLAŞMA YOLUNDA ATILAN ADIMLAR

1990'lar boyunca pek çok konuda karşı karşıya gelen Ankara ile Moskova, 1990'ların sonlarına doğru aralarındaki sorunları halletme yolunda adımlar atmaya başladılar. Rekabetten işbirliğine geçme çabalarının özünde her iki tarafın da benzer siyasi ve ekonomik krizlerle karşı karşıya olması yer almaktaydı. Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya gibi eski Varşova Paktı üyelerinin 1997 Aralığı'nda Moskova'nın itirazlarına rağmen NATO üyeliğine giden yolda ilk adımı atmaları

RF'nin Batı ile arasına mesafe koymasına yol açarken, Türkiye'nin 1997 Lüksemburg Zirvesi'nde AB üyeliğinden dışlanması Türk dış politikasında Moskova'ya yönelimin artması ile sonuçlanmıştı (Çelikpala, 2007: 278; Özbay, 2011: 48). Böylece 1997 yılı itibarıyla gerek Moskova'da gerek Ankara'da Batı eğilimli dış politika sorgulanır hale gelmiş, bu durum tarafları birbirine yakınlaştırmıştı. Yine aynı dönemde ekonomik krizlerle boğuşan her iki ülkenin aralarındaki ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirme istekleri sorunların çözümünü zorunlu kılmaktaydı (Özbay, 2011: 48).

Bu yakınlaşma sürecinde etnik ayrılcılık sorununa karşı uzlaşma çabası, 1999 Kasım'ında Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit'in Moskova'ya yaptığı resmi ziyaret ile açıkça ortaya çıktı. Ziyaret sırasında RF Başbakanı Vladimir Putin ile görüşen Ecevit, Çeçenya sorununun RF'nin iç meselesi olduğunu belirterek, terörizmle mücadelede işbirliği çağrısında bulundu. Ecevit'in Rus yerleşim yeri Yaroslavl'daki Solniçniy PKK kampının kapatılması talebi üzerine, Rus meslektaşının kampın varlığını reddetmek yerine bu durumla ilgileneneğini belirtmesi ilişkilerde güven bunalımını aşmak için atılan olumlu bir adım olarak yorumlandı ("Moskova ile Arpa Boyu İşbirliği, Radikal, 1999). Ziyaret esnasında taraflar arasında Terörizmle Mücadelede Ortak İşbirliği Deklarasyonu imzalanması ve Putin'in "Türkiye'yi hedef alan terörizmi hiçbir zaman desteklemeyeceklerini" açıklaması, bu yorumu haklı kıldı (Sarıkaya, 1999).

Bu ziyaretten kısa bir süre sonra Solniçniy kampının boşaltılacağını açıklayan Rus istihbaratı, PKK'nın RF'de örgüt ya da parti olarak faaliyet gösteremeyeceğini ancak PKKlıların işadamı olarak çeşitli fabrikalar açabileceklerine izin verdiklerini belirtti ("Yaroslavl Kampı Boşaltılıyor", Hürriyet, 1999). Nitekim 2001 yılında Rus Polisi'nin gerçekleştirdiği bir baskınla kapatılan söz konusu kampın yönetimi tutuklanarak hapse atıldı ("Rus Polisi PKK Kampını Nihayet Bastı", Milliyet, 2001).

İki devlet arasında terörizmle mücadele konusunda başlayan yakınlaşma, 11 Eylül terör saldırılarının ardından ivme kazandı. 16 Kasım 2001 tarihinde iki devletin dışişleri bakanları, "TC ile RF Arasında Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı: İkili İlişkiden Çok Boyutlu Ortaklığa" adlı belgeyi imzalayarak, Avrasya coğrafyasında terörizmle işbirliği yapmanın ortak yollarını aramaya başladılar. Bu girişimin bir sonucu olarak Ankara, 2002 Ocağı'nda Çeçen liderlerden biri olan ve mücadelesini Türkiye'de çeşitli internet kanalları aracılığıyla sürdüren Movladi Udugov'u tutuklayarak sınır dışı etti (İşyar, 2013: 567). Ancak 2001-2002 yıllarında Çeçenlerin Türkiye'de gerçekleştirdikleri bir takım terör eylemleri⁴, taraflar arasındaki ilişkilerin gelişimini sekteye uğrattı. Zira Rus yönetimi, Ankara'yı eylemcilerin rahat hareket etmesine

⁴ 15 Mart 2001'de Çeçenler bir Rus uçağını Suudi Arabistan'a kaçırdıkları, 23 Nisan 2001'de İstanbul Swissotel'e baskın düzenleyerek kısa süreli bir rehin alma eylemi düzenlemişlerdir. Bu rehin alma eyleminin bir benzeri 3 Mayıs 2002'de The Marmara Otelinde yaşanmıştır.

imkân vermekle ve Çeçenya'da terörizme destek olan gruplara karşı etkili tedbirler almamakla suçladı ("Rusya'dan Türkiye'ye Suçlama", ntvmsnbc, 2002). 2002 Kasımı'nda Moskova'da Çeçen eylemciler tarafından gerçekleştirilen Nord-Ost Tiyatro Baskını, bu suçlamaları devam ettirdi. Rus Savunma Bakanı Sergey İvanov, "Çeçen teröristlerin Çeçenya'da değil de, Türkiye, Gürcistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerde bulunan destekçileriyle yaptıkları görüşmeler sonucunda bu eylemi gerçekleştirdikleri" iddiasında bulundu. Türkiye'de bu gibi eylemleri destekleyen bir Kafkas-Çeçen diasporasının varlığına dikkat çeken Moskova, Ankara'ya ilişkilerin normalleşmesi için Çeçen demek ve vakıflarının kapatılmasını talep eden bir nota gönderdi (İşyar, 2013: 568).

2005 yılında Rus Savunma Bakanı Sergey İvanov, Çeçenya'da ölü ele geçirilen yabancılar arasında Türklerin rekor kırdığını söyleyerek, Türkiye'yi terörizmle mücadelede çifte standart uygulamakla suçladı. Rus Bakana göre Türk-Rus ilişkilerinde sorun oluşturan tek konu buydu ("Rus Bakan Bahar Havasını Bozdu", Milliyet, 2005). Rusların Türklere Çeçen ayrılıkçıları destekleme konusunda duydukları belki de haklı sayılabilecek güvensizlik, 1990'lardan itibaren olduğu gibi PKK'ya bakış açılarını etkiledi. RF Türkiye'nin PKK'yı terörist örgütler listesine alma çağrısına hala olumlu yanıt vermiş değil. PKK'yı terörist örgüt olarak kabul etmeyen RF'nin Ortadoğu ile ilgili jeopolitik hesaplarından dolayı ileride Kürtleri kullanabileceği iddia ediliyor (Özbay, 2011: 61). Ama benzer strateji ile hareket eden ve başarılı olmuş gibi görünen ABD'nin bu konuda Moskova'ya şans tanımayacağı da aşikâr.

SONUÇ

1990'ların başında SSCB'nin dağılması ile birlikte Türklerin Ruslara karşı duydukları güvensizliğin aşılabacağı düşünülmüş, oluşan "yeni dünya düzeni"nde aynı tarafta yer alan iki devletin hızlı bir ivme ile birbirlerine yakınlaşacağı tahmin edilmişti. Ancak aralarındaki ekonomik ve ticari ilişkileri artırma yolunda gayret sarf eden RF ile Türkiye, bu dönemde güvensizliği sonlandıracak bir barış ortamı yaratamadılar. Zira her iki taraf arasında hâlâ çözülememiş sorunlar vardı. Güvensizliğin aşılmasını zorlaştıracak bu sorunlardan bir tanesi tarafların Çeçen ve Kürt sorunlarına yönelik yaklaşım farklılığıydı.

Moskova Çeçen ayrılıkçılığı ile mücadele ederken Ankara'nın ülkedeki Çeçen ve Kafkas Demeklerinin yardım faaliyetlerine sessiz kalması ve çeşitli Kafkas kökenli eylemcilerin gerçekleştirdikleri terör eylemlerini önlemekte ve sonlandırmakta

beklenen çabayı göstermemesi, Rus yönetiminin de benzer şekilde ülkesindeki Kürt lobisinin faaliyetlerine göz yummasını, hatta bir PKK kampının varlığına onay vermesini beraberinde getirdi. Tarafların birbirleri içerisindeki istikrarsızlık kaynaklarına destek vermesi, aynı zamanda Hazar petrolünün taşınması konusunda yaşadıkları boru hattı rekabetinin bir uzantısı olarak yorumlandı. Ne var ki, Moskova'dan yoğun biçimde gerçekleştirdiği silah ve enerji ihracatı Ankara'nın sorunu çözmek için çeşitli girişimlerde bulunmasına neden olurken, 1990'ların sonlarına doğru her iki devletin de Batı ile sorunlu bir sürecin içinde bulunmaları yakınlaşmalarını ve bu girişimlerin başarıya ulaşmasını sağladı.

Özellikle 11 Eylül sonrasında terörizme karşı işbirliğini güçlendirmeye çalışan bu iki devletin aralarındaki sorunu günümüzde tam olarak çözebildiklerini söylemek güçtür. Bunun en önemli kanıtı Ankara'yı hala Çeçenlere yardım yapmakla suçlayan Moskova'nın PKK'yı bir terör örgütü olarak tanımaya yanaşmamasıdır. Sorunun çözümü konusunda yapılması gereken şey, ülkelerdeki Kürt ve Çeçen diasporalarının sıkı bir denetim altında tutulmasıdır. Moskova ülkesindeki Kürt grupların, Ankara da ülkesindeki Çeçen grupların yasadışı faaliyetlerine en ufak bir hoşgörü göstermemelidir. Ancak öyle görünüyor ki her iki tarafa da aralarındaki diğer sürtüşmelere karşı bu kitleleri bir silah olarak elde tutmak cazip gelmektedir.

KAYNAKLAR

Aydın, Mustafa, "Türkiye'nin Orta Asya Politikaları", Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan (der.), **Beş Deniz Havzasında Türkiye**, Ankara, Siyasal, 2006, s. 3-32.

Çelikpala, Mitat, "1990'lardan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, Cilt: 13, Sayı: 1, 2007, s. 267-298.

Erhan, Çağrı, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları", **Stradigma**, Sayı: 9, Ekim 2003, s. 1-21.

Freedman, Robert O., "Russian Policy toward the Middle East: the Yeltsin Legacy and the Putin Challenge", **Middle East Journal**, Cilt: 55, Sayı: 1, Kış 2001, s. 58-90.

İşyar, Ömer Göksel, **Karşılaştırmalı Dış Politikalar**, Bursa, Dora, 2. Baskı, 2013.

Kamer, Kasım, "Turkey's Foreign Policy towards the Russian Federation", **Yönetim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1-2, 2003-2004, s. 203-234.

Kınıklioğlu, Suat ve Morkva, Valeriy, "An Anatomy of Turkish-Russian Relations", **Southeast European and Black Sea Studies**, Cilt: 7, Sayı: 4, Aralık 2007, s. 533-553.

Olson, Robert "Turkish and Russian Foreign Policies, 1991-1997: the Kurdish and Chechnya Questions", **Journal of Muslim Minority Affairs**, Cilt: 18, Sayı: 2, s. 209-227.

Özbay, Fatih, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri: 1992-2010", **Bilge Strateji**, Cilt: 2, Sayı: 4, Bahar 2011, s. 35-77.

Reynolds, Michael A., "Turkish-Russian Relations and the Conflict in Chechnya", **CACI Analyst**, 30.01.2002, <<http://www.cacianalyst.org/?q=node/150/print>>.

Sankaya, Muharrem, "Masada Rest", **Hürriyet**, 06.11.1999, <<http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=-111911>>.

Sezer, Duygu Bazoğlu, "Turkish-Russian Realitons: The Challenges of Reconciling Geopolitical Competition with Economic Partnership", **Turkish Studies**, Cilt: 1, Sayı: 1, Bahar 2000, s. 59-82.

Tellal, Erel, "Avrasya'da Türkiye-Rusya İlişkileri", Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan (der.), **Beş Deniz Havzasında Türkiye**, Ankara, Siyasal, 2006, s. 33-62.

Tellal, Erel, "Rusya'yla İlişkiler", Baskın Oran (der.), **Türk Dış Politikası Cilt II: 1980-2001**, İstanbul, İletişim, 2. Baskı, 2002, s. 540-550.

Tuncer, İdil, "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: "Yakın Çevre" ve Türkiye", Gencer Özcan ve Şule Kut (der.), **En Uzun Onyıl**, İstanbul, Büke, 2. Baskı, 2000, s.

Warhola, James ve Mitchell William A., "The Warming of Turkish-Russian Relations: Motives and Implications", **Demokratizatsiya**, Cilt: 14, Sayı: 1, Kış 2006, s. 127-143.

Yanık, Lerna K., "Allies or Partners? An Appraisal of Turkey's Ties to Russia, 1991-2007", **East Euopean Quarterly**, Cilt: 16, Sayı: 3, Eylül 2007, s. 349-370.

Yapıcı, Merve İrem, **Rus Dış Politikasını Oluşturan İç Etkenler**, Ankara, USAK, 2010.

"Apo'nun Akli Rusya'da", **Hürriyet**, 1998.

"Moskova ile Arpa Boyu İşbirliği", **Radikal**, 1999.

"Rus Bakan Bahar Havasını Bozdu", **Milliyet**, 14.01.2005, <<http://www.milliyet.com.tr/2005/01/14/dunya/dun01.htm>>.

"Rus Polisi PKK Kampını Nihayet Bastı", **Milliyet**, 02.08.2001, <<http://www.milliyet.com.tr/2001/08/02/guncel/gun11.html>>.

"Rus Savunması: Dudayev Türkiye'de", **Hürriyet**, 1998.

"Ruslar Misilleme Yapıyor", **Hürriyet**, 1998.

"Rusların Yeni İddiası", **Milliyet**, 1995.

"Rusya'dan Açıklama: PKK Yasal Değil", **Cumhuriyet**, 1995

"Rusya'dan Türkiye'ye Suçlama", **ntvmsnbc**, 05.05.2002, <<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/150778.asp>>.

"Yaroslav Kampı Boşaltılıyor", **Hürriyet**, 16.11.1999, <<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1999/11/16/157176.asp>>.

SLOVENE NATIONALISM(S): CONDUCT OF 'EUROPEAN SLOVENE' IDENTITY

SLOVEN MİLLİYETÇİLİK(LER)İ: 'AVRUPALI SLOVEN' KİMLİĞİNİN İNŞASI

Abdullah Muhsin Yıldız, Research Assistant, Sakarya University

Introduction

Slovenia is a country where could be found attracted place that locates 'somewhere around' Balkans, Central Europe and Eastern Europe. Forwhy, the definition of Slovene territory varies from a source to another. In fact, these three different provinces describe three different histories and legacies. Thereof, how Slovene state defined itself and how its citizens and inhabitants illustrate themselves remarked my attention. It is also one of the main questions of the paper. Throughout my 'Erasmus' visit to Slovenia, when I was a junior, I was curious about the identification of people themselves who live in such a small country where lay between the borders of Habsburgs and Ottomans, and having Yugoslavia past. When I asked people their views, I realized that they generally separated themselves from Yugoslav past and they were not happy when they were pictured as 'Balkan'. As a member state of European Union, most of Slovene people feel themselves as absolutely European. The article seeks to find significant remarks on how Slovenes, belonged to South Slav family, absorbed European identity 'overnight' with ease.

Looking from Slovenia and living inside the borders of European Union, I feel myself locating in a wealthy castle that divided itself other parts of the world and "the East", where 'less modern' in comparison with Europe, started from the eastern borders of Slovenia where Republic of Croatia situates. Although bearing many resemblances occur between Slovenia and Croatia, this border stands for the strict division between the west and the east. In this context, east-west dichotomy will be criticized throughout the paper. I also wondered whether people know about Ottomans and Islam. While I was visiting historical places in Slovenia, I met many times the term 'Turk' in the narratives of history. My Slovene friends blamed me, as being Turkish, for looting their lands and ancestors at one time. Actually, an ordinary Turkish citizen does not know where Slovenia is! The article elucidates reasons of the problem by analysing Slovene 'popular' historiography studies.

In daily life, some people found strange when I spoke English fluently as a person coming from the eastern world, especially Turkey. When I went to a barbershop, an old man about his eighties told me the story of Turks in Slovenia who lived in Bežigrad, today's north of Ljubljana, for a winter and advised me to read Šimoniti¹. I found interesting these narratives and accusations occurred in the daily life, furthermore; I started questioning them. First, before arriving there I knew very little knowledge about Slovenia and that is problematic how I am responsible for the history. How can Slovenes conduct a relationship with a Turkish citizen and Ottomans (Ottoman rulers and Ottoman soldiers) in the same context? Why does this Turkish citizen who is living in the 21st century belong to the same community of Ottomans that lived in the 15th and the 16th centuries? What puzzles Slovenes that Turkish people are descendants of Ottomans who were slaughters of their ancestors? What is more interesting that were there any people identified themselves as Slovenes in 15th century. Are today's Slovenes coming from the same family and blood that were living there in the same lands in 15th century? People in that geography migrated many times because of wars, border changes, natural disasters, finding better lands so on and so forth. What if, it is accepted that there were descendants of today's Slovenes, can a Turkish still be a guilty; so the main question of the paper is how has Slovenian identity been conducted.

For feelings toward other religions, many Slovenes have suspicious feelings against Islam and have little knowledge about it. I met a Bosnian woman who concealed her Muslim identity from other workers. The veiled wife of a Kebab salon-owner has been many times exposed to glares of local peoples. However, Islam has never been too far away from Slovenia. It is worth to question Slovene perception on Turks and Islam in the context of "other" and its establishment. However, Sugar points out that Serbs, Croats, and Muslim Slavs not only learned to live peacefully side by side, but also began to intermarry in steadily growing numbers. The Slovenes had always lived by themselves...² It could be a reason of cautious feelings among members of Slovene society toward east of Slovenia where the Balkan Peninsula lies. The paper aims to reveal Nova Revija Circle and Veneti writers' influences on the conduct of modern Slovene identity since 1980s.

¹ Vasko Šimoniti, Member of Nova Revija (New Review Journal), the Head of Culture Ministry Office between 2004 and 2008, writer of *"The Turks are already in the Country: Turkish invasions in the Slovenian territories in the 15th and 16th centuries"*, Celje, 1990. (In Slovene)

² Peter F. Sugar, *East European Nationalism, Politics and Religion*, Ashgate Publishing, GB-USA (1999), IX, 29

Additionally, it focuses on the questions; aims of related academicians and amateur historians in the construction process of Slovene identity, acceptance of them by Slovenes and to where Slovene's sentiments have been altered.

The Creation of Slovene Cultural Identity

Lene Jansen³ indicated the Reformation movement made Slovene as a written religious language. Later, the Enlightenment ideas created awareness of a secular and a potential national identity in Slovenia. The French Revolution spread the nationalist ideas into Slovenia and following Napoleonic invasion made Slovene the language of administration and allowed it using in schools. German romanticism in early 19th century provided existence of a unique Slovene soul. Kerestecioğlu analyzes romanticism as:

"In romantic narrative, subjects' overcome with problems, gain a victory, not obliged to resign the fate make it a narrative looks brilliant to the future. It is a narrative that does not appeal to only minds, also sentiments... Picture, sculpture, city architecture and music are often used."⁴

Slovene-ness was embedded in the Slovene language, history and folklore. The first political program was created in 1848, but it was unsuccessful, because Austria's loss of the region to Italy and Hungary. On the other hand, the romanticist poet France Prešeren (1800-1849) had written his influential works in that time and revealed as a national figure in 1980s and 1990s. "The faithful intimacy of language and national identity in Slovenian history has been perceived by poets, starting with a founding father of modern letters, Romantic poet France Prešeren."⁵ He has been indicated in Slovene literature as the most prominent writer with Ivan Cankar (1876-1918) and Edvard Kocbek (1904-1981). Jože Plečnik (1872-1957) who was an architect designed German city of Laibach as a Slovene city and constructed it due to national style in the name of Ljubljana.

Nova Revija (New Review) which belonged to secessionist writers from different disciplines often referred to Prešeren. It was not a coincidence that Prešeren's the

³ Jene Lansen, *Slovenian Identity: State Building on the Balkar Border, Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 21, No. 4 (Oct.-Dec. 1996), Sage Publications, pp.476-479

⁴ İnci Özkan Kerestecioğlu, *Milliyetçilik*, in H.Birsen Örs (ed.), *Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, [author's translation], p.324

⁵ Ales Debeljak, *Cosmpolitanism and National Tradition: The Case of Slovenia*, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 17, No.1, *Studies in the Social History of Destruction: The Case of Yugoslavia* (Fall, 2003), Springer p. 20

Toast became the Slovenian national anthem following the independence. After the half of 1980s the idea of protection of cultural community with a Slovene state was at the top of the agenda of Slovene nationalist leaders. In the first part of paper, it will be focused on counter-state nationalism of Slovenes against Yugoslavia, democracy movements of 1980s and their demands, the Nova Revija circle and their contributions to the nationalization of the discourse. In the second part, the unofficial history of Slovenia, and widely known among Slovene people, so-called Veneti theory, and Slovene diaspora's attempts will be examined in the context of nationalist historiography and creation of civilized-European identity for Slovenes.

1. Democracy Movements in Slovenia (1980s)

The elite phenomenon in the construction of national identity is obvious. In Slovene case, it seems no distinctness from other examples. Hroch describes Eastern European cases as:

"Starting with an élite of intellectuals, the movement has subsequently fanned out to include the professional classes, who have often acted as political agitators, and finally has broadened to other sectors of society-the masses of clerks, artisans, workers and even peasants."⁶

In this part, the role of élite of intellectuals will be examined throughout imagining process of Slovene identity in 1980s. The ideas of writers of Nova Revija on Slovene national culture will be discussed. It is accepted that both origin of nations and national identities are modern constructs, and the Slovene case is the most recent and proper example of it.

A. "Counter-State Nationalism"

Jelka Zorn focuses on different nationalist practices before, during and after the independence. Her first division called as counter-state nationalism⁷ that covers the era before the break-up of Yugoslavia. However, the democracy movements in Slovenia emerged especially in the second half of 1980s, when gradual economic decline started to affect entire Yugoslavia, also Slovenes that had better economic conditions rather than other republics and autonomous provinces. Moreover, it also

⁶ J. Hutchinson and Anthony D. Smith (ed.), *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 1994, p.5

⁷ Jelka Zorn, *A case for Slovene nationalism: Initial citizenship rules and the erasure*, *Nations and Nationalism*, 15 (2), Asen Blackwell Publishing, 2009, p. 282

coincided with starting disintegration of Yugoslavia. Movements demanding national self-determination are modern⁸, so the democracy movements in Slovenia include acts and elements of demanding individual liberties, plurality of political space, autonomy of civil society, demilitarisation and a market economy that relates to neo-classical liberal political and economic thought of 1980s. Zorn interpreted them as, at the beginning of the secession process, cultural identity became politicised and emancipatory ideas became nationalized.⁹ Supporting these liberal ideas probably fastened secessionist ideas and actions among Slovenes from Yugoslavia.

"There is a certain element of truth in the nationalist self-presentation when the *narod* or Volk is ruled by officials of another, an alien high culture, whose oppression must be resisted first by a cultural revival and reaffirmation, and eventually by a war of national liberation."¹⁰

In fact, Slovenes had been suppressed by Communist party, so these demands were against the party's occupation over political space, civil society, individual rights and national economy via strong military power. Indeed, Slovenes claimed that they have distinct culture due to other ethnicities in Yugoslavia. Finally, they got their liberation with a war against Yugoslav People's Army (JNA) in 1991.

B. Nova Revija and New Social Movements

Actually there have been Slovene cultural identity since early 19th century that mentioned before, but it did not find a chance existing in political realm under Habsburg dynasty and Yugoslav rule. According to Breuilly, nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent. Slovenes had their republic according to 1973 Constitution, but they had been governed by Yugoslav communist party in which Serbs were more dominant. "Nationalist sentiment is the feeling of anger aroused by the violation of the principle, or the feeling of satisfaction aroused by its fulfilment."¹¹ The main problem was that Yugoslavia involved many cultural groups and one of them was Slovenes. Therefore, rising democratic movements at the end of the 1980s

⁸ John Breuilly, *The state and nationalism*, in M.Guibernau, J.Hutchinson (ed.), *Understanding Nationalism*, London: Polity, 2001, p.32

⁹ Jelka Zorn, p. 283

¹⁰ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell, 2006 (first published in 1983), p.56

¹¹ John Breuilly, *Introduction*, in Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford: Blackwell, 2006 (first published in 1983), p.1

symbolized politicization of Slovene cultural identity by means of ethno-nationalist demands.

They were found support in the belief that national feelings and cultural distinctiveness had been suppressed and suffocated by the Communist Party as proclaimed by Tine Hribar and Ivan Urbančič. Furthermore, Slovenes thought that lack of political autonomy damaged distinct cultural autonomy. Therefore, counter-state intellectuals contributed themselves to the journal *Nova Revija*, which was founded by Hribar in 1981, and Slovene Writers' Society. *Nova Revija* writers demanded pluralistic democracy and inscribed themselves as classic romantic nationalist line. They believed observing decline of Slovene nation. Thus, *Nova Revija*'s 57th edition in January 1987 was a manifestation of Slovene secessionism that was published in the name of "Contributions to the Slovene National Program".

"Nationalism was, first of all, a doctrine of popular freedom and sovereignty".¹² Hribar supported the idea, distinctness of cultures of Yugoslav nations but they could not develop their cultural and linguistic autonomy without political sovereignty.¹³ Moreover, Urbančič criticized absolute control of the party by mentioning in its function of domination over society, the state implies a uniform nationality and represents itself as a nation.¹⁴ In both claims, Yugoslav state was criticized, because of its strict rule over nations that were suppressed and could not develop themselves. As Gellner indicated nationalism is a political movement and ideology that aspires to capture the state power and legitimizes it by attributing nationalist claims.¹⁵ *Nova Revija* demanded independence and supported fix identity of Slovenes. But, social movements focused on democracy and fluid identities. Although *Nova Revija* circle used the Balkans, Yugoslavia and Serbia as an "other", the social movements supported conversion of otherness into difference. They attacked against the communist party, but *Revija* circle desired that nation take the control instead of the party. In 1988, new social movements and *Nova Revija* circle converged in the name of Human Rights Committee. At the end of the 1980s, the

¹² J. Hutchinson and Anthony D. Smith (ed.), *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 1994, p.4

¹³ Tine Hribar, "Slovenian Nationhood", *Nova Revija*, v.57, Jan,1987, p.6

¹⁴ Ivan Urbančič, *Nova Revija*, v.57, Jan 1987, p.37

¹⁵ İ. Özcan Kerestecioğlu, "Milliyetçilik", In H. Birsen Örs, *Modern Siyasal İdeolojiler*, 2007, p. 314

Slovene communists left from League of Yugoslav Communists and they started to support national interests rather than class interests in the discourse.

The conflicts between communism/democracy and Slovenia/Yugoslavia became more obvious at the end of 1980s. It was claimed that Slovenia participated into Yugoslavia, because it was a result of a small country's security needs, so it was the only option for Slovenes. In late 1980s, the relation between Yugoslav and Slovene became one of otherness. It was argued that there was no sense of Yugoslavian identity among Slovenes according to discourse in Slovenia. As Zorn indicated economic prosperity demands began to use in manipulative way with the concepts of "developed" and "underdeveloped" parts of Yugoslavia. Slovenia, as the most industrialized republic of Yugoslavia, claimed that it was being exploited by the rest of the country.¹⁶ "However, there exists a Slovenian mental map of former Yugoslavia in which they were in the north and everyone else in the south, in the Balkans."¹⁷ Thus, the Slovene distinct national character as belligerent people was exploited by other nations, so the need to secede from Yugoslavia emerged among Slovenes and it became more legitimate by writings of Nova Revija.

The discourse on Slovene homeland also provides naturalness and creates necessity for Slovene independence. A. D. Smith agrees that there is often a considerable degree of invention in this process and that the mythic pasts thus created legitimacy the drive for power and status of novel social strata...¹⁸ According to discourse the Slovene nation locates the cradle of Slovenia in the legendary principle of Carantania where three times larger from Slovenia and includes today's territories of Austria and Hungary. Carantania is now a province of Austria and it existed as a political entity from sixth to eight century until becoming a part of Frankish Empire. In the late 1980s this Slovene "homeland" became central in calls for an independent Slovenia and it played an important role in the explanations of why Slovene independence was natural and necessary.¹⁹ The first President of the Republic of Slovenia told the day after independence: "As a nation which for more than one thousand years has been integrally involved in the development of

16 Jelka Zorn, p. 284

17 David A. Norris, *In the wake of the Balkan myth: Questions of Identity and Modernity*, MacMillan, 1999, p. 14

18 J. Hutchinson, *Modern Nationalism*, London: Fontana Press, 1994, p.27

19 Jene Hansen, p.474

Europe..."²⁰ Carantania actually refers to long-lived family of Slovenes and it is famous with a special stone which is called "princestone" became a symbolic image on the currency.

C. Slovene Independence

Ten Days War between Slovenia and Yugoslav forces provided clear division by international pressure on Yugoslavia. The Republic of Slovenia declared its independence on 25 June 1991 and it was recognized on 25 January 1992 by the European Community. After that, Slovenes identified themselves as European dividing them from ex-Yugoslav republics; they were Balkan, but Slovenia not. Žižek ironically defined this situation as: "...because of their proverbial laziness, Balkan corruption, dirty and noisy enjoyment and, because they demanded bottomless economic support, stealing from the Slovenes..."²¹ In contrast, Slovenia and Europe resembled of civilized behaviour, democracy, culture, individualism, hardworking attitude, tolerance, ability to do business within a market economy.²² What is more, Slovenes think, feel, eat, drink, reason and produce like Europe does. All indicated divisions occur in the two sides of Croatia and Slovenia border. Both have the Habsburg legacy, ruled by Habsburg Monarchy and believe the same religion, Roman Catholic! Both share the same language, so similarities in their cultures are 'out of the debate'.

2. The Unofficial History: Veneti Theory

The official history of Slovenia contends that Slovenes came from Carpathian Mountains in the 6th century into today's Slovenia and they are belonged to South-Slav family. They established the Duke of Carantania and it survived from the 6th century to 8th century. In fact, they had two Bavarian attacks in the years of 593 and 595. In the first invasion, the Bavarian king had many loots, but in the second they were defeated by Slovenes. These are the main arguments of Slovene official history which was conducted by new Slovene nation-state.

20 Hansen quoted from Milan Kučan, "This Evening Dreams are Allowed," in *The Case of Slovenia*, Ljubljana, 1991, pp. 85-87

21 Slavoj Žižek, "Bitter Truth in Sweet Wine," *MM Slovenija* 12, no.183 (1990): pp. 50-62

22 Andrej Nocak, "Bitter Truth in Sweet Wine," *MM Slovenija*, no.3 (1992), p.7

A. Veneti Writings

Unofficial histories for Slovenia had been written since 1970s, but the most significant studies coincided with the mid-1980s. It was Veneti theory that represents Slovenes as 'ancient and indigenous' community in Central Europe. This theory also emerged justifying the existence of Slovene nation having a distinct culture with its long past. Škrbiš warns it was the time that Yugoslavia faced very serious economic crisis. Moreover, Connor referred nationalist sentiment between Slovenes as economic nationalism.²³ It was not a coincidence that first discussion was published on the Venetological origin of Slovenes by an economist Jožko Šavli in 1985. Two amateur historians, the poet Matej Bor and the priest Ivan Tomažič supported him; and they published the famous book *Unsere Vorfahren – die Veneter* (Our Ancestors: Venets) in German language in 1988, in Slovene in 1989, in Italian in 1991. In part one, Šavli contends that Slovenes are the descendants of the proto-Slavic Venets who emerged around 1200 BC, settled in Austria, Slovenia, northern Italy and eastern Switzerland²⁴, so he emphasizes ancient roots of Slovene community and its continuity with the distant past. In part three, Ivan Tomažič describes them as West Slavs rather than South-Slavs on the contrary to relevant literature and he also claims that Slovenes are descendants of Veneti.²⁵

According to them, the official history was a distorted past that was written by German nationalist historians in 19th century²⁶. Actually, Slovene history has to date back to earlier, because coming of Slovenes from Carpathian Mountains to Carantania makes them to be aggressor, but it is seen that they were defensive position against Bavarian attacks.²⁷ Nevertheless, they had to settle the region before the 6th century. It is a nationalist historiography text that strengthens Slovenian national belonging. To provide evidences; their book is also consisted of similarities between Venetic and Slovene languages. For more proof, they refer to Greek and Roman writers Homer, Herodotus, Tacitus, Pliny who called for Slavs as Henetoi, Uenetoi, Enetoi and Veneti. Later, Veneti studies were advanced and

23 Connor, Walker, Eco or ethno-nationalism, *Ethnic and Racial Studies*, 7 (3), 1984, 342-356

24 Review by Anton Škerbinc, who is the translator of the *Unsere Vorfahren – die Veneter*

25 Ibid,

26 Zlatko Škrbiš, the emotional historiography of Venetologists, *Slovene diaspora, memory and nationalism*, *Focaal – European Journal of anthropology* no.39, p. 43

27 Please see discussion, review by Ivan Sivec, 2008, *God Bless the Land Under Mount Triglav*, translated from Slovenian by Anton Škerbinc, available in jstor.org

spread among Canadian scholars. In 1996, their book was translated into English as *Veneti: First Builders of European Community in Canada* by Father Tomažič. Jože Škulj from Toronto University who studied on Sanskrit and genetics; he claimed continuity between ancient Etruscans, Veneti and present-day Slovenia. Hence, their aim was creation of national identity, as Guibernau indicates that antiquity provides legitimacy for their nationalist project.²⁸ It can be claimed that Nova Revija group and Veneti experts stand for different nationalisms, but having one major aim, legitimacy of Slovene independence.

B. Role of Slovene Diaspora

After given the emergence of Veneti theory and its main arguments, Škrbis' analysis is needed to examine. According to him, as most of its production, translation of texts, dissemination and consumption continues to take place in the diaspora outside the Slovene borders.²⁹ Following the Second World War, groups of Slovenes, because of their political decisions during the Second World War migrated to Australia, Argentina, Canada and United States. They were not satisfied Yugoslav communist rule during the Cold war years, but, when political, economic and social crisis began to erupt in Yugoslavia, national sentiment in diaspora communities rose and they supported the Veneti studies, because of dividing Slovenes from other Yugoslav states or Balkans. They believed that Slovenes have long history in Central Europe and they are exactly civilized and European.

Inside of the borders, the Venetological theory was especially supported by right-wing parties that were responsive to rising nationalist feelings in the process of disintegration of Yugoslavia. Some of the nationalist parties are also associated with the Slovene World Congress which was established in June 1991 after the Slovene independence. According to Škrbis, it was conceived as an organization uniting all Slovenes in the homeland and overseas. It justifies Kerestecioğlu who claims that nationalism is an empty ideology. According to her, the empty thing can be loaded anything due to conditions, so she mentions that there is no nationalism, but nationalisms³⁰ competed by Veneti writers and Slovene diaspora. The task of the Congress was to encourage international recognition of the new independent state

28 Montserrat Guibernau, *The Identity of nations*, 2007, Polity Press, Cambridge-UK, Malden-USA, p.14

29 Škrbis, p. 44

30 İ. Özcan Kerestecioğlu, "Milliyetçilik", in H. Birsen Örs, *Modern Siyasal İdeolojiler*, 2007, p. 309-310

of Slovenia and foster various forms of exchange between diaspora and homeland.³¹ The diaspora people who live in western countries had symbolic contributions during the transition process to democracy.

C. Venetological Claims

Škrbis examines six Venetological claims and promises. The first, symbolic frontiers that claims Slovene ancestors "did not dwell in swamps and forests... Rather, they settled on the hills and sunny sides in full view of their potential enemy."³² Today, most of the hills in Slovenia are decorated with myths about their ancestors. For instance, Šmarna Gora, a 669-meter-high hill in the north of Ljubljana where Slovene people generally goes for a walk or 'pilgrimage', represents there was a life in this hill many years ago, their ancestors lived at the top of the hill and kept an eye on the enemies, especially the Turks, from there. I mentioned Croatia and Slovenia border before, the national frontier construction is defined by Žižek as: "...for this frontier is the river Kolpa, separating Slovenia from Croatia: we Slovenians are Mitteleuropa, while Croatians are already Balkan..."³³ Stjepan Mestrovic reveals that Slovenes regard their border with Croatia as the border between the West and the Orient."³⁴ The second, historical memory and indigeneity theory claims that Slovenes have not come to Europe from anywhere else but have occupied the European continent since time immemorial.³⁵ In that sense, Renan's famous words can be remembered: Being a nation is a little bit forgetting, because Slovenes have been learning to forget Balkan legacy and Yugoslavia past by reading Venetic writings. The third, the Slovene predisposition for things spiritual is about well developed sense of spirituality. Venets accepted Christianity and Tomazič indicated that they were afraid of afterlife.³⁶ This heritage provided the responsibility of Slovenes defending Europe against Turkish raids. This responsibility stands for being a part of European identity, because the Turk was the "other" of Europe. "The 16th century resistance to the 'Turks' was essential

31 Škrbis, p. 53

32 Škrbis, p.49 quoted from Savli 1996:14

33 Slavoj Žižek, 1992, Eastern European liberalism and its discontents, *New German Critique*, 57 (fall), 39

34 S.G. Mestrovic, 1994, *The coming fin de siecle: an application of Durkheim's sociology to modernity and postmodernism*. London and New York. Routledge. p.61

35 Škrbis, p. 50 quoted from Savli, 1996: 200, 521)

36 Škrbis, 50 quoted from Tomazič (1990:9)

for the foundation of European identity."³⁷ Slovenia is full of Turkish myths identifying its nation as European. There is a plain called Spodnja Kuhinja while climbing the Šmarna gora, it is written in the information board that the Turks placed their camps or kitchens while they were besieging the hill. That is where the names Spodnja (Lower) and Zgomja (Upper) kuhinja (Kitchen) come from (sic!). There is also a chapel in the hill; its history involves legends about Turkish troops. Actually, the chapel had been first mentioned in the cadastral register of Franz I in 1825 (sic!). The Chapel of St. Saturday refers to the end of the battle with Turkish troops on Saturday, 22 June. On the top of the hill, there was a camp wall around the church was built for the sake of the Turkish invasions in the 15th century.

The fourth emphasizes Slovene peacefulness as they are not a warring nation. The fifth, Venetologists versus corrupt scientist, their mission is to liberate Slovenes from academicians who desire to put Slovene ancestors outside of Europe. In that sense, Nova Revija Circle was the target of Veneti writers. The sixth, honor and shame, love and infatuation mentions Slovene romance and excessive romanticization of their country and nation. According to Škrblis, the Veneti theory have aims of recontextualized historical memory, Slovene unrelatedness, separateness from surrounding groups, and autochthonous existence from ancient times.³⁸ Finally, Gabrielčič criticizes Veneti writers because the theory flawed all discourse of national identity by simplifying 19th century petit-bourgeois perspective which means that it was patronizing towards the rural culture and hostile towards the nobility.³⁹

Conclusion

In conclusion, the paper tried to examine how Slovenes regarded themselves as European by separating from Balkan legacy and Yugoslav past. It aimed to indicate role of different nationalisms grouped as Nova Revija Circle, Veneti writers, Slovene diaspora in the emergence of unfavorable implications belonged to Slovene identity toward Balkans, Yugoslav past, Islam and the Turk. The paper concerned that although the main aim was creating Slovene nation state in which Slovenes have the right to govern themselves from Ljubljana in contrast with communist party of

37 David A. Norris, p.37

38 Škrblis, 52

39 Luka Lisjak, Gabrielčič, *The Dissolution of the Slavic Identity of the Slovenes in 1980s: The Case of the Venetic Theory*, Master's Thesis, 2008, p.66

Yugoslavia from Belgrade, related implications were used towards an economy, a history, a geography and some cultures or a religion to legitimize Slovene independency. Thus, it revealed how related implications were used as the "other" in the establishment of Slovene identity by different nationalisms that have strong influences among Slovene society.

BIBLIOGRAPHY

Breuilly, J., 2006, Introduction, in Ernest Gellner, Nations and Nationalism, Oxford: Blackwell, (first published in 1983)

Connor, W., 1984, Eco or ethno-nationalism, *Ethnic and Racial Studies*, 7 (3), 342-356

Debeljak, A., (Fall, 2003), Cosmpolitanism and National Tradition: The Case of Slovenia, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 17, No.1, *Studies in the Social History of Destruction: The Case of Yugoslavia*, pp.11-24, Springer, available at <http://www.jstor.org/stable/20020194>.

Gabrielčič, L. L., The Dissolution of the Slavic Identity of the Slovenes in 1980s: The Case of the Venetic Theory, Master's Thesis, in Central European University, 2008, p.66

Gellner, E., 2006, Nations and Nationalism, Oxford: Blackwell, (first published in 1983)

Guibernau, M., 2007, The identity of nations, Polity Press, Cambridge-UK, Malden-USA

Hansen, J., (Oct.-Dec. 1996), Slovenian Identity: State Building on the Balkar Border, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 21, No. 4, Sage Publications, pp. 476-479, available at <http://www.jstor.org/stable/40644873>.

Hribar, T., Jan 1987, "Slovenian Nationhood", *Nova Revija*, v.57.

Hutchinson, J., 1994, *Modern Nationalism*, London: Fontana Press,

Hutchinson, J. and Smith, A. D. (ed.), 1994, *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press,.

Kerestecioğlu, İ. Ö., 2007, Milliyetçilik, in H.Birsen Örs (ed.), *Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kučan, M., 1991 "This Evening Dreams are Allowed," In The Case of Slovenia, Ljubljana,

Mestrovic, S.G., 1994, the coming fin de siecle: an application of Durkheim's sociology to modernity and postmodernism. London and New York. Routledge.

Nocak, Andrej, (1992) "Bitter Truth in Sweet Wine," MM Slovenija, no.3

Norris D. A., 1999. In the wake of the Balkan myth: Questions of Identity and Modernity, MacMillan Sugar, P. F., (1999), East European Nationalism, Politics and Religion, Ashgate Publishing, GB-USA available at Marmara University Library.

Sivec, I., 2008, Book Review, God Bless the Land Under Triglav, translated from Slovenian by Anton Škerbinc, available in jstor.org

Šavli, J., Bor M. and Tomazič, I. 1996. Veneti: first builders of European community. Vienna, Boswell: Editiones Veneti and Anton Škerbinc.

Škrbis, Z., 2002, the emotional historiography of Venetologists, Slovene diaspora, memory and nationalism, Focaal – European Journal of anthropology no.39, pp. 41-55.

Tomazič, I. 1990. Veneti nasi davni predniki : Matej Bor, Jozko Šavli, Ivan Tomazič, Ljubljana : editiones Veneti

Urbančič, I., Jan 1987, Nova Revija, v.57.

Zorn, J., 2009. A case for Slovene nationalism: initial citizenship rules and the erasure, Nations and Nationalism, 15 (2), Asen Blackwell Publishing, 280-298.

Žižek, S., (1990), "Bitter Truth in Sweet Wine," MM Slovenija 12, no.183

Žižek, Slavoj, 1992, Eastern European liberalism and its discontents, New German Critique, 57 (fall)

WHAT DOES IT MEAN AND WHO NEEDS THE „WESTERN BALKANS" ?

Associate Professor, Ph. D Predrag Ilic, International University of Novi Pazar,
majasi@infosky.net

EXTENDED ABSTRACT

In this text author analyzes the political term "Western Balkans", which entered the European political vocabulary at the end of the twentieth century. Since this term is considered inappropriate for many reasons, as well as incorrect, and controversial, the author asks the following questions about it: when and why it was his appearance, who has created and launched, and what are the political consequences of its former use. Answering these questions, the author tries to prove his thesis of the controversy as to the unacceptability of the term. In addition, he analyzes the stance of political and scientific community in Serbia and other countries of the former Yugoslavia according to the appearance and use of the term "Western Balkans".

As an author of numerous debates in the field of public international law, international relations and national security, Predrag Ilic used herein its multidisciplinary research and knowledge for the analysis of a political idea related to the status and fate of the Balkans at the end of the twentieth and early twenty-first century. In his analysis of this question he starting from the determinants of the Balkans that are famous in some Yugoslav and foreign encyclopaedias and dictionaries - such as "Encyclopedia of Yugoslavia" (1983) and "General Encyclopaedia" the former Yugoslav Lexicographic Institute, then a summary of the Serbian translation issues "Encyclopaedia Britannica" (2005) and encyclopedic lexicon "Geography" (1969). Then, relying on the works of Yugoslav and Serbian historians relations of the great powers against Yugoslavia and the Balkans (Branko Petranović, Andrej Mitrović, Bogdan Krizman, etc.).. and Serbian scholars of international relations (Vojin Dimitrijević, Radoslav Stojanović, Ranko Petković). In the end, his arguments in this discussion is based on the works of contemporary scholars from Serbia, Croatia and Slovenia dealing with international relations and

European integration (Dragan Djukanovic, Andjelko Milardović, Tanja Petković). His thesis is supported by some serious analytical articles from the media ("Politika" and other means of mass communication.

The author of this paper used the general scientific method adapted to the study of international relations. Historical study multicentural relations of the powers to the Balkans, was supplied by the examination of contemporary practice of international relations in the area, as well as the research interests of the participants nature of these relationships and the ways and means of their realization. From technical method is mainly used by content analysis method.

Starting from appearance political phenomenon of "Western Balkans", the author of this paper discusses several issues related to the origin and nature of the term. His basic thesis is that the concept is inadequate, unfair and controversial, he proves a number of arguments. This concept was created and launched by the EU bureaucracy, in 1998., As part of the EU strategy towards the countries that emerged on the ruins of the ex-Yugoslavia, except Slovenia and the addition of Albania. The bureaucracy has not found it necessary to consult the state to which the term refers, demonstrating, thereby, that ignorance of geography Balkans, and roughly ignore customs, culture and interests of its people. With such behavior, the EU has shown that according to most Balkan states applied, of the so-called Balkanist discourse, which for centuries practiced by the great European powers. The author argues that is the discourse of denigration and groundless accusations Balkan nations for nearly all of the evil that has confronted Europe (inter-ethnic and inter-religious conflicts and divisions, wars around the borders, every kind of violence, war crimes, and even causing the World Wars). A key responsibility for all the evil in the Balkans, according to the author, however, is attributable just to the European great powers. Considering the creation of the term "Western Balkans" in the Balkanist discourse, the author believes that the EU has to desist from the use of the term and the arrogance of the key Balkanist discourse, if I truly want to join the remaining Balkan states in their frames. Otherwise, his creation of the concept seems aware of the theoretical justification for the announcement and an unequal, i.e. third class position of the Balkan countries within the EU.

Keywords: Balkans, Western Balkans, balkanization, balkanistik discours, the Great powers, Europe, European Union

STA ZNACI I KOME TREBA „ZAPADNI BALKAN“ ?

Prof. dr. Predrag Ilić¹

Uvod

Jedan interesantan politički izraz i pojam vezan za Balkan „slavi“ ove godine deceniju i po od svog nastanka i, slobodno se može reći, delovanja. Pošto je to „novokomponovani“ naziv za jedan evropski region, ili, preciznije, podregion, bilo je za očekivati da će se njime još poodavno ozbiljno pozabaviti kako predstavnici političkih elita tog podregiona, tako i naučnici iz oblasti regionalne i političke geografije, spoljne politike, međunarodnih odnosa, nacionalne i međunarodne bezbednosti i evropskih integracija. Kako se u Srbiji, kao i većini drugih balkanskih država, to do sada nije desilo, meni se čini da je ova balkanska konferencija dobra prilika da se taj propust konstatuje i da se, makar i sa velikim zakašnjenjem, ukaže na kontroverznost pojma o kome je reč.

Radi se, naime, o izrazu i pojmu „Zapadni Balkan“, koji je svojevremeno nekako iznenada ušao u evropski politički rečnik, a danas se sve više upotrebljava kao nešto ispravno i skoro samo po sebi razumljivo.² Taj se pojam najpre koristio samo u dokumentima Evropske unije (EU), zatim u štampi i literaturi o EU, a danas se koristi i u svakodnevnom govoru i literaturi iz oblasti politike, ekonomije, bezbednosti, kulture, turizma itd., potpuno nezavisno od EU.

U skoro svim državama koje je EU locirala u „Zapadni Balkan“, ovaj termin i pojam su prihvaćeni takoreći „zdravo za gotovo“, bez ikakvih ozbiljnijih rezervi prema njegovom sadržaju i namerama koje bi iza njegove upotrebe mogle stajati. Političari su ga prigrlili sasvim nekritički i olako ga uneli u masovno komuniciranje. Njih su najpre sledili novinari i publicisti, a onda i naučnici, organizujući naučne skupove i rasprave na kojima se razmatrao položaj „Zapadnog Balkana“ u aktuelnim tokovima evrointegracija, kao i u vezi sa mnogim drugim pitanjima –

¹ International University of Novi Pazar, Department of Law Science, majasi@infoskv.net.

² Iako se u većini objavljenih tekstova o pojmu „Zapadnog Balkana“ ova sintagma piše sa malim početnim slovom, smatram da je mnogo ispravnije upotrebljavati veliko „Z“, jer se ovde radi o imenu jednog (pod)regiona.

političkim, ekonomskim, bezbednosnim itd. U Srbiji je nekoliko godina izlazio časopis pod nazivom „Bezbednost zapadnog Balkana“ („The Western Balkans Security Observer“). U tom, kao i u mnogim drugim časopisima, objavljeno je mnoštvo ozbiljnih teorijskih radova sa „Zapadnim Balkanom“ u glavnoj ulozi.

Izuzetak u ovom smislu predstavlja reagovanje političara, novinara i naučnika u Hrvatskoj. Tamo je pojava pojma „Zapadni Balkan“, odnosno svrstavanje Hrvatske u region pod tim nazivom, dočekana „na nož“, o čemu, između ostalog, rečito govori odrednica pod tim nazivom u hrvatskom izdanju populame „Vikipedije“: „Sintagma **Zapadni Balkan** (podv. u orig. – prim. P. I.) je prije svega politička kategorija... Ponekad (taj) pojam obuhvaća Hrvatsku, a ponekad ne, dakle ne postoji stroga definicija pojma... U javnom mnjenju u Hrvatskoj postoje zaroni prema ovakvom pristupu Europske Unije, zbog toga što sami Hrvati većinom ne smatraju Hrvatsku dijelom Balkana, a i zbog straha da EU u procesu približavanja i ulaska u članstvo neće tretirati svaku zemlju individualno, na temelju napretka svake pojedine države, to jest da će Hrvatska „čekati“ ostale zemlje. Pojavljuje se i strah da je riječ o tjeranju Hrvatske u neku „novu“ Jugoslaviju.“³

Za razliku od autora gore navedne odrednice, ja smatram da je pojam „Zapadni Balkan“ višestruko neadekvatan i nekorektan, a time i kontroverzan, iz sasvim drugih razloga. Ozbiljno razmatranje tih razloga nužno podrazumeva odgovore na nekoliko međusobno povezanih pitanja. Najpre, na to kada je, kako i zašto došlo do pojave ovog pojma, odnosno, ko ga je izmislio i lansirao i sa kakvom namerom? A zatim i kakve su dosadašnje posledice lansiranja i upotrebe tog pojma? Ovaj tekst ima za cilj da ponudi odgovore upravo na ta pitanja.

Kako je nastao pojam „Zapadni Balkan“ ?

Kada je reč o vremenu nastanka ovog pojma, treba najpre podsetiti na činjenica da se pojam „zapadni Balkan“ u čisto geografskom, tj. politički neutralnom, smislu upotrebljava u evropskoj nauci, beletristici i publicistici još od XIX veka, paralelno sa pojmovima istočnog, severnog, južnog i srednjeg Balkana, kao oznaka za pojedine strane, odnosno delove Balkanskog poluostrva. Takva upotreba ovog pojma je samorazumljiva i nesporna.

³ http://hr.wikipedia.org/w/index.php?title=Zapadni_Balkan&oldid=4056195 (datum poslednje promene na ovoj stranici: 8.4.2013.). Autor(i) odrednice se pritom poziva(ju) na tekstove prof. Ratimira Kalmete: „Hrvatska je država Srednje Evrope i Sredozemlja, ali istodobno podunavska i panonska zemlja“, Vjesnik, 10. siječnja 2000. i prof. dr. Anđelka Milardovića: „Hrvatska u „trećoj Europskoj ligi“, Dom i svijet, 30. listopada 2000.

Pojam „Zapadnog Balkana“ u političkom rečniku pojavio se, međutim, tek pri samom kraju XX veka. Jedan od prvih autora sa prostora Ex-Jugoslavije koji se upustio u analizu tog pojma, hrvatski politikolog Anđelko Milardović, utvrdio je još 2000. da ga je lansirala birokratija EU 1998., u sklopu njene spoljnopolitičke strategije prema državama koje su nastale na ruševinama bivše Jugoslavije, sa izuzetkom Slovenije i dodatkom Albanije. (Milardović 2000: 24-26). Isto tvrdi i Tanja Petrović (2010, 71), pozivajući se na Anu Bojinović (2005:15, f. 20). Polazeći od ovih tvrdnji i ne osporavajući, u načelu, pravo birokratije EU da za svoje interne potrebe koristi one izraze i pojmove koji joj se čine najadekvatnijim, smatram, ipak, da je uvođenje ovog pojma u eksterni politički rečnik sporno i neprihvatljivo iz sledećih razloga:

Prvo. Iako je jasno da se ovde radi o jednom političkom pojmu, činjenica da on polazi od jedne geografske odrednice trebalo bi da podrazumeva uvažavanje osnovnih elemenata te odrednice, odnosno poštovanje granica prostora o kome je reč. A da u političkom pojmu „Zapadni Balkan“ toga nema svedoče sledeće činjenice:

- a) taj pojam ne obuhvata najzapadniju balkansku državu – Sloveniju;
- b) on se, uz ostale države, odnosi i na Srbiju, koja zauzima severni i srednji, tj. centralni, deo Balkana;⁴
- c) na kraju, on obuhvata i Makedoniju, koja je deo srednjeg i južnog Balkana.⁵

Iz svega toga je očigledno da politički i geografski pojma „Zapadnog Balkana“ nisu sinonimi, tj. da politički pojam „Zapadni Balkan“ nema svoje prostorne korelate.

Drugo. Kao što je to već primetila T. Petrović, opravdanost tretiranja „Zapadnog Balkana“ kao regiona osporava još jedna činjenica. A to je da taj pojam „nije moguće postaviti u referencijalnu shemu koju pridev *zapadni* obično automatski uspostavlja: ne postoji, naime, (u dokumentima EU – prim. P. I.) istočni, južni, severni Balkan, nego samo *zapadni Balkan* i Evropa, odnosno EU“. (Petrović 2010: 72)

Treće. Budući da se iz samog pojma „Zapadni Balkan“ može zaključiti da je ovde reč o jednom međunarodnom regionu, neophodno je utvrditi da li se za zemlje na

⁴ Zar, u vezi sa tim, nije čudno to što neko Beograd, kao „severnu kaplju Balkana“, tek tako, potezom pera, „prebacuje“ na zapad tog poluostrva ?

⁵ To je otprilike isto kao kad bi neko proglasio Švajcarsku ili Italiju istočnoevropskim državama.

koje se taj pojam odnosi može tvrditi da one, zaista čine jedan region. Iako se i geografi i politikolozi razilaze u definisanju regiona, ipak se može reći da se pod njim najčešće podrazumeva skup teritorija (odnosno država) koje, zbog svoje geografske, saobraćajne, ekonomske, političke, kulturne i druge povezanosti i sličnosti, predstavljaju relativno jedinstvo. Iako su Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna gora, Makedonija i Albanija (a mnogi ovom spisku dodaju i Kosovo) deo šireg balkanskog regiona, one u ovako zamišljenom regionu Zapadnog Balkana ne čine to potrebno jedinstvo. Ili se, bar, ne razlikuju bitno od ostalih država istočnog ili južnog Balkana. Po čemu su, recimo, u geografsko-saobraćajnom, ekonomskom, političkom, kulturnom ili verskom pogledu, bliže i povezanije Srbija i Albanija nego Srbija i Bugarska? I da li su Albanija i Hrvatska, u celini gledano, međusobno bliže i povezanije nego Hrvatska i Slovenija? S druge strane, može li se govoriti o bilo kakvom političko-bezbednosnom jedinstvu ili zajedništvu između Srbije i Albanije? Slično stoje stvari i sa istorijskim nasleđem država „Zapadnog Balkana“ i njihovih suseda. A ako je tačno to da u spoljnopolitičkom pogledu sve zemlje ovog nazoviregiona povezuje činjenica da one nisu članice EU, zašto, onda, među njima nije i Turska? Jer, i Turska je balkanska država, koja, takođe, nije članica EU.

Četvrto. Da bi se osnovano govorilo o nekom međunarodnom regionu, odnosno o njegovom unutrašnjem jedinstvu, neki autori smatraju da je neophodno da sve njegove članice priznaju svoje pripadništvo tom regionu. Iako ja ne mislim da je taj uslov neophodan, ipak treba primetiti da u ovom slučaju, imamo bar jednu državu koja ne priznaje svoju pripadnost ne samo „Zapadnom Balkanu“, nego ni Balkanu uopšte. Hrvati ne priznaju, kao što je to već navedeno, pripadnost svoje države Balkanu, pokušavajući na sve moguće načine da negiraju svoju povezanost sa bilo čime što obično prati predstave o Balkanu izvan samog Balkana. Sličan je slučaj i sa Slovenijom (bez obzira na to što je EU zvanično ne tretira kao državu „Zapadnog Balkana“).

Peto. Čak i da je neosporno unutrašnje i spoljno jedinstvo ovog i ovakvog regiona, u startu je bilo jasno da je njegovo kreiranje i imenovanje privremenog karaktera. Ono je, naime, direktno vezano za nastojanja svih država koje ga čine da postanu članice EU. Kada uskoro Hrvatska postane članica EU, „Zapadni Balkan“ će ostati i bez te, nesumnjivo zapadnobalkanske države, pa će imati još nelogičnije geografske korelate. I tako redom. Teorijski gledano, moguće je da će se pod tim pojmom za nekoliko godina podrazumevati samo države srednjeg i južnog Balkana – Srbija i Makedonija. Na šta će tek tada ličiti „Zapadni Balkan“? A ako i te dve

države budu primljene u EU, „Zapadni Balkan“ će, po logici stvari, nestati iz evropskog političkog rečnika.

Pored nedostatka pravih naučnih, pa i političkih kriterijuma za pojavu ovog političkog pojma, još veći problem u vezi sa njim vezan je za način njegovog nastanka, odnosno za pitanje kumovanja „Zapadnom Balkanu“.

Poznato je, naime, da svi balkanski narodi poštuju instituciju kumstva i da mnogo drže do nje. Za kumove se uvek biraju ljudi od velikog poverenja i ugleda, od kojih se ne očekuje samo što lepše ime za novorođeno dete, nego i briga za njegov razvoj i uspeh u životu. I svaka vrsta pomoći koja mu zatreba – bilo duhovna, bilo materijalna. Zbog toga se na kumstvo gleda kao na vrlo blisko, pa čak i sveto, srodstvo i zbog toga se između kumova uspostavljaju odnosi dubokog poštovanja i prijateljstva.

Imajući to na umu, može se slobodno reći da su oni koji su izmislili pojam „Zapadni Balkan“, uz to što slabo poznaju geografiju Balkana (a time i cele Evrope), pokazali da ne poznaju ni običaje balkanskih naroda. Ili se, ako ih i poznaju, nisu smatrali obaveznima da ih poštuju. A to već nema veze ne samo sa balkanskim poimanjem kumstva, nego ni sa kulturom i nekim elementarnim pravilima imenovanja i označavanja uopšte.

Pošto je pojam „Zapadnog Balkana“ nastao i lansiran izvan samog Balkana, bez poziva ili, bar, konsultacija onih kojih se tiče, jasno je da se ovde radi o nepozvanom ili samozvanom kumstvu. Zbog toga bi se srpska poslovice da je „nezvanom gostu mesto iza vrata“ slobodno mogla primeniti i na nezvanog kuma, odnosno kumove.

Doduše, teorijski gledano, to što je neko, samoinicijativno, tj. bez poziva, dao sebi slobodu da kumuje drugima, u ovom slučaju, stranim narodima i teritorijama, ne bi moralo, samo po sebi, da bude nešto loše i neprihvatljivo. I nepozvani kumovi mogu da budu obzirni, dobronamerni i korektni. Tako je, recimo, nemački geograf Johan August Cojne napravio, 1809. grešku, kada je naše poluostrvo nazvao Balkanskim, polazeći od turskog naziva za Staru planinu (balkan – šumovita planina). To je, međutim, učinio u dobroj nameri, tj. u želji da jugoistočnom prostoru evropskog kopna da ime po njegovom glavnom planinskom lancu – po analogiji sa Pirinejskim i Apeninskim poluostrvom. („Enciklopedija Jugoslavije“, ćiril. izd., 1983:446/1). Iako je njegova greška uočena, balkanski geografi mu nisu mnogo zamerili zbog nje i zadržali su taj naziv, uprkos njene nepreciznosti.

Kada je, međutim, imenovanje „Zapadnog Balkana“ u pitanju, žitelji država koje su bukvalno strpane u taj politički pojam, imaju puno razloga da sa sumnjičavošću, pa i sa ljutnjom, gledaju na svoje samozvane kumove. Pre svega zbog toga što su kumovi nisu smatrali za potrebno da ih pitaju šta oni misle o tom imenovanju i svrstavanju. Odbijanje da se traži ne samo mišljenje, već i saglasnost onih koji se označavaju na bilo kakav način, samo po sebi govori o njihovom nepoštovanju, potcenjivanju i omalovažavanju. Takvi im se kumovi, s valjanim razlogom, čine ne samo nekorektnim i nedovoljno kulturnim, nego i arogantnim. Kumovima koji se nekakvih umišljenih visina i sa pozicija moći gledaju na narode najvažnijeg središta sveukupne evropske kulture i civilizacije.⁶

Balkanistički diskurs, „balkanizacija“ i velike sile

Kako u politici nijedno imenovanje nije neutralan označiteljski čin, već značajno oruđe političkog diskursa, naziv „Zapadni Balkan“ se mora dovesti u vezu sa uobičajenim tretiranjem Balkana u evropskom političkom diskursu u protekla dva veka. A to je, kao što je šire poznato, diskurs neosnovanog i nepravednog ocrnjivanja i optuživanja Balkana, tj. njegovih naroda, za skoro sva zla koja su se nekada dešavala i koja se i danas dešavaju u Evropi i u bliskom joj okruženju.

Ovaj i ovakav balkanistički diskurs lansirali su politički i kvazinaučni predstavnici velikih evropskih sila još u XIX veku i obilato ga upotrebljavali tokom čitavog XX veka. Posebno posle balkanskih ratova i posle Prvog svetskog rata, ali i posle razbijanja SFR Jugoslavije i agresije NATO-a na njenu naslednicu – SR Jugoslaviju (1999).⁷ Velike sile su i lansirale pojam „balkanizacija“, kao „pežorativni izraz kojim se u međunarodnim odnosima označava stanje rascepanosti i zaostrenosti sukoba

⁶ Pritom imam na umu ne samo kulturu tzv. klasične Grčke iz sredine I milenijuma pre n. e. i kritsku i minijsku civilizaciju iz III i II mil. pre n. e., nego i tzv. vinčansku kulturu i Lepenski vir u Srbiji, iz neolita (IV i III mil. pre n. e.), Bojan kulturu u Bugarskoj i mnogobrojna arheološka nalazišta u drugim balkanskim zemljama iz vremena praistorije.

⁷ Dokle može da ide neosnovano optuživanje balkanskih država za ratobornost i nasilništvo pokazuju i najnovije revizionističke tendencije u evropskoj istoriografiji i političkoj retorici. Tako se pred samu 100-godišnjicu od izbijanja Prvog svetskog rata, sve češće obnavljaju nekadašnje nenaučne i politički tendenciozne tvrdnje o navodnoj srpskoj krivici za otpočinjanje tog rata, iako je istorijska nauka odavno utvrdila nedvosmisleno odgovornost Austro-Ugarske i Nemačke u tom slučaju. Ilustracije radi, dovoljno je navesti sledeću konstataciju vojnog istoričara Hju Strečena o ponašanju grofa Franca Konrada fon Hecendorfa, koji je 1906. postao šef austrougarskog Generalštaba: „Hecendorf je prvi put predložio preventivni rat protiv Srbije 1906, zatim je to ponovio 1908-1909, potom 1912-1913, u oktobru 1913. i maju 1914. Između 1. januara 1913. i 1. januara 1914. on je predlagao rat protiv Srbije dvadeset pet puta“ (Navedeno prema: Kljajić Sl. „Revizija prošlosti u režiji velikih sila“, Politika, 9. 6. 2013., str. 10-11). A bivši američki predsednik Bil Klinton je, u jednoj prilici, izjavio da su čak oba svetska rata započela na Balkanu, iako i vrapci na grani znaju da je Drugi svetski rat započeo nemačkom agresijom na Poljsku (1. 9. 1939.), poprilično daleko od Balkana i bez ikakve veze sa njim.

interesa u jednom regionu, sa slabim izgledima da dođe do sporazumnog rešenja“ („Enciklopedija Britanika, sažeto izd. 2005:100/1) .

U vezi sa tom definicijom „balkanizacije“ treba naglasiti da uopšte nije sporno da je Balkansko poluostrvo veoma kompleksan životni prostor. Takvim ga čine njegova bogata i burna istorija, kao i drugi elementi njegove stvarnosti – ekonomski, kulturni, etnički, religijski, psihološki itd. i njihove mnogostruke i čudne kombinacije. Ali za pomenuto stanje „rascepanosti i zaostrenosti sukoba interesa“ u njemu nisu krivi samo narodi koji žive na tom poluostrvu, već i mnogi politički subjekti izvan njega. Po meni, ti spoljni subjekti – pre svega velike evropske sile – snose veću istorijsku odgovornost za mnogobrojne podele i sukobe na Balkanu, od balkanskih naroda i njihovih političkih i drugih elita. Da je to tako rečito svedoči najnovija istorija, kao i zaključci mnogih poznatih balkanskih i izvanbalkanskih naučnika, analitičara i političara. Podsećanja radi, evo nekih od tih zaključaka, odnosno rekapitulacija.

„Po historijskoj tradiciji, **velike sile su uvijek pokazivale vidno zanimanje za zbivanja na Balkanskom poluotoku i nastojale osigurati svoju prisutnost i utjecaj u tom prostoru...** u XIX i početkom XX. stoljeća...Austro-ugarska, Rusija i Turska dolazile (su) u sukobe i sklapale aranžmane oko pojedinih balkanskih zemalja i tog prostora u cjelini. Između dva svjetska rata za prisutnost i utjecaj na Balkanu bore se Francuska, Velika Britanija, Italija i Njemačka. Poslije drugoga svjetskog rata...dvije velike vojno-političke grupacije, Atlantski pakt i Varšavski ugovor, i vodeće sile tih blokovskih grupacija, SSSR i SAD.“ (Petković 1978:87) „U skladu s povijesnom tradicijom, koja je imala krajnje destruktivne efekte na Balkanu, **velike sile su se i poslije drugoga svjetskog rata...nastavile boriti za sfere utjecaja u balkanskom prostoru i miješati se u unutrašnje poslove balkanskih zemalja**“. (op. cit.184.)

„**Veličinu, oblik, stadijum razvoja, pa čak i samo postojanje balkanskih država gotovo su isključivo regulisali interesi velikih sila**, a u skladu sa pravilima igre ravnoteže moći“. (Todorova 1999:291)

„**Odlučujućim uticajem na konstituisanje balkanskih država upravo su velike sile u skladu sa svojim geostrategijskim interesima onemogućavale teritorijalno i uopšte političko konsolidovanje postotomanskog Balkana**. Koristeći naslijeđene i proizvođači nove balkanske antagonizme, kompleksno povezujući lokalne, regionalne i globalne interese na štetu Balkanaca, gledajući kolonijalnim očima na Balkan kao na izvor sirovina, manipulišući unesrećenim

balkanskim narodima, željnim svog sunca, vazduha, vode i hljeba, osujećujući balkanske države da međusobne odnose uspostavljaju samostalno i prema svojim interesima i moćima, trgujući balkanskim teritorijama i nudeći ih za pridobijanje slučajnih i prolaznih „saveznika“, demonstrirajući nevjerovatnu nedoslednost i licemerje – **velike sile su činile sve da na Balkanu prodube podjele, podstaknu sukobe i održe nestabilnost**“ (Šijaković 2009:23-24.)

O kontinuitetu mešanja velikih sila u unutrašnje balkanske odnose i na početku XXI veka svedoče i najaktuelniji novinski naslovi. Tako je beogradska „Politika“ nedavno (25. 2. 2013.) objavila intervju sa švajcarskim istoričarom, novinarom i ekspertom za Balkan, Andreasom Ernstom pod naslovom: **„Sva rešenja na Balkanu nameću se spolja“**. Nekoliko dana kasnije (4. 3. 2013.), isti list preneo je iz britanskog „Economista“ tekst Tima Džude, u kome se, između ostalog, kaže: „Nemačka je u prošlosti bila druga violina na Balkanu. Danas, izgleda, diriguje čitavim orkestrom...**Nemački zvaničnici kažu da su preuzeli vođstvo u balkanskim pitanjima** više slučajno nego planski...Amerika je nekada igrala važnu ulogu, ali se odavno okrenula drugim gorućim problemima, a Francuska je „potpuno izgubila interes za Balkan“, kaže jedan zvaničnik...“.⁸ Nemački političari, dakle, smatraju da je sasvim normalno to što njihova zemlja ili neka druga velika sila „ima vođstvo u balkanskim pitanjima“.

Evropska unija, evropejstvo i balkanistički diskurs

Da bi pred svojom i svetskom javnošću pravdale svoje mešanje, tj. agresivno, imperijalističko i hegemonističko ponašanje na Balkanu, evropske velesile već vekovima ponavljaju priče o primitivnim, nasilnim i zakrvljenim Balkancima, koje neko uvek mora da zauzdava i kontroliše, tj. da ih uči pameti i lepom ponašanju. Taj balkanistički diskurs, tj. diskurs sile, moći i lazi, u kome se o Balkanu govori kao o „Drugom“, koji je tuđ i stran navodno pravoj, kulturnoj i civilizovanoj Evropi, preuzela je, na žalost, i EU. Njeno prihvatanje i primenjivanje tog diskursa u praksi pokazalo se vrlo jasno i u slučaju razbijanja Jugoslavije i u ponašanju prema državama koje su je nasledile.

Osvrćući se na takvo ponašanje EU, ali i na tvrdnje da je Slovenija ulaskom u „veliku evropsku porodicu konačno pobegla od balkanskog prokletstva i da se vratila kući, među zapadnoevropske narode...“, T. Petrović kaže: „Danas je, međutim, jasno da ni odbacivanje balkanskog i jugoslovenskog nasleđa ni *povrata*“

⁸ Džuda Tim: „Nemačka i Balkan“, Politika, 4. 3. 2013., str. 04.

kući nisu bili konačni i izvesni. Kao što ni kraj socijalizma ni ulazak istočnoevropskih, balkanskih i socijalističkih država u Evropsku uniju nisu potpuno izbrisali već postojeće obrasce isključivanja, ali su omogućili restrukturiranje odnosa moći i uloga, a time i stvaranje novih osnova za isključivanje. Danas kada se *Evropa* kao pojam ili ideja ideološki skoro u potpunosti izjednačava sa Evropskom unijom, članstvo u EU predstavlja glavno legitimacijsko sredstvo u ovim procesima: pravo da isključuju ili uključuju imaju oni koji su već u Uniji, dok su isključeni oni koji pokušavaju da postanu članovi EU – koji su *na putu u Evropu*, ili oni kojima mogućnost priključenja uopšte nije data (susedi EU). Slovenački sociolog Mitja Velikonja diskursivnu praksu u kojoj se pojmovi *Evropa* i *evropsko* izjednačavaju sa Evropskom unijom naziva „iskonskim grehom“ novog evrocentrizma...političko-ekonomska zajednica preuzima geografsko-istorijsko ime kontinenta (Velikonja 2007:34-35). Pri tome „sam proces *ulaženja u EU* (...) pokazuje kako se *neevropske* države preobražavaju u *evropske*. „Euzurpiranje“ izraza *Evropa*, *evropejstvo*, naročito u vreme *ulaženja* odnosno *pridruživanja*... geografski razvrstava evropske države na one koje su u političko-ekonomskom smislu *evropske* (tj. koje su u EU) i na one koje nisu *evropske*“ (op. cit.,35). U procesu pridruživanja balkanskih država Evropskoj uniji, od njih se zahtevaju korenite i višestruke promene u najrazličitijim oblastima društvenog i političkog života i u privredi...” (Petrović 2010: 68.)

Prihvatajući gore navedenu argumentaciju T. Velikonje i T. Petrović, smatram da se kreiranje sintagme „Zapadni Balkan“ može vezati za pomenute obrasce isključivanja u EU, odnosno za upražnjavanje balkanističkog diskursa u njenim okvirima. Insistiranje na toj sintagmi ukazuje na nameru birokratije EU (i, naravno, vodećih sila u njoj) da države „Zapadnog Balkana“ stalno podseća ne samo na činjenicu da su izvan EU, nego i na njihovo balkansko poreklo i povezanost sa onim što se Balkanu pripisuje u tradicionalnom balkanističkom diskursu. U nešto blažoj varijanti ranijih optužbi na račun balkanskih naroda, sada im se uglavnom prebacuje to što nisu sposobni da se sami izbore sa brojnim političkim, ekonomskim, socijalnim i drugim problemima, kao i sa prevelikim prisustvom nasilja, korupcije, organizovanog kriminala, pa i terorizma. U tom kontekstu, na „Zapadni Balkan“ se gleda kao na svojevrсну „crnu rupu“ Evrope, koju treba uključiti u EU, ne zato što to ona zaslužuje, već pre svega radi njene što uspešnije kontrole i neutralizacije negativnih impulsa, koje ona, navodno, emituje.

Istrajavanje na tradicionalno negativnom viđenju Balkana i na stalnom pooštavanju uslova za ulazak država „Zapadnog Balkana“ u EU (oštrijih nego za sve dosadašnje države-članice EU) služi predstavnicima najkonzervativnih političkih

snaga da ucenjuju države-kandidate i da što duže odlažu njihov ulazak u EU. S druge strane, to se istrajavanje može tumačiti i kao svojevrсна priprema, odnosno opravdanje, za buduću diskriminaciju tih država, ako i kada one budu primljene u EU. Zbog toga nisu neosnovani strahovi mnogih evroskeptika u ovim državama da će eventualni ulazak tih država u EU značiti njihovo svrstavanje u nekakvu „Treću ligu EU“, odnosno u njen Jug, agrarno-sirovinski dodatak i sl.

Ako države-članice EU zaista iskreno žele i preostale države Balkana u svojoj zajednici, tj. ako žele da im pomognu na putu ka njoj, one bi morale da se oslobode svih elemenata balkanističkog diskursa i ponašanja u skladu sa njim. Najlakši i najbrži korak u tom pravcu moglo bi da predstavlja definitivnog odustajanje od kontroverznog pojma „Zapadni Balkan“ i prakse samozvanog kumovanja i arogantnog ponašanja uopšte. Ako se to ne dogodi, zaista je veliko pitanje da li će eventualni ulazak preostalih balkanskih država u EU predstavljati tako veliki korak napred za njih, kao što mnogi očekuju, ili će sve ostati isto, samo u nešto drugačijoj formi i ambalaži.

Zaključak

Polazeći od svojevremeno iznenadne pojave političkog pojma „Zapadni Balkan“ i različitog reagovanja na tu pojavu u pojedinim državama bivše Jugoslavije, smatram da je u analizi tog pojma neophodno da se pođe od razmatranja nekoliko pitanja u vezi sa njegovim nastankom i prirodom. Odgovarajući na ta pitanja, ponudio sam niz argumenata u prilog teze da je taj pojam neadekvatan, nekorektan i kontroverzan. Taj pojam je kreirala i lansirala birokratija EU, 1998., u sklopu spoljnopolitičke strategije EU prema državama koje su nastale na ruševinama eks-Jugoslavije, sa izuzetkom Slovenije i dodatkom Albanije. Ta birokratija nije našla za shodno da konsultuje države na koje se taj pojam odnosi, demonstrirajući, pritom, kako nepoznavanje geografije Balkana, tako i grubo ignorisanje običaja, kultura i interesa njegovih naroda.

Takvim svojim ponašanjem EU je pokazala da prema najvećem broju balkanskih država primenjuje tzv. balkanistički diskurs, koji, inače, već vekovima praktikuju evropske velike sile. To je, ne samo po mom mišljenju, diskurs neosnovanog ocrnjivanja i optuživanja balkanskih naroda za skoro sva zla sa kojima se do sada suočavala Evropa (međunacionalni i međuverški sukobi i podele, ratovi oko granica, svakovsno nasilje, ratni zločini, pa čak i izazivanje svetskih ratova), a za koja su, inače, više odgovorne evropske velike sile nego balkanski narodi i njihove države. Sagledavajući kreiranje pojma „Zapadni Balkan“ u sklopu balkanističkog diskursa,

smatram da EU mora da odustane i od dalje upotrebe tog pojma i od arogantnog ponašanja u ključu balkanističkog diskursa, ako zaista iskreno želi priključenje preostalih balkanskih država u svoje okvire. U suprotnom mi kreiranje pojma „Zapadni Balkan“ izgleda kao svesna teorijska najava i opravdanje za budući neravnotežni, tj. trećerazredni, položaj balkanskih država unutar EU.

Literatura

Aćimović Ljubivoje (1987): „Nauka o međunarodnim odnosima“, Naučna knjiga, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd;

Dimitrijević Vojin, Stojanović Radoslav (1996): „Međunarodni odnosi“, Službeni list SRJ, Beograd;

Đukanović Dragan(2009): „Zapadni Balkan: od sukoba do evrointegracija“, FPN, Godišnjak, str. 495-506;

„Enciklopedija Britanika“, knj. 1. (2005), sažeto izdanje, Narodna knjiga, Politika, Beograd;

„Enciklopedija Jugoslavije“, t. 1. (1983), ćirilčno izdanje, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb;

„Evropa na raskršću: Novi zidovi ili ujedinjena Evropa“ (1999), Istorijski institut SANU, Beograd;

„Geografija“(1969): Enciklopedijski leksikon – mozaik znanja, Interpres, Beograd;

Krizman Bogdan (1975): „Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941“, Školska knjiga, Zagreb;

Milardović Anđelko(2000): „Zapadni Balkan – pojam, ideje i dokumenti o rekonstrukciji Balkana u procesu globalizacije“, Politološko-dokumentacijski centar, Zagreb, Panliber, Osijek-Zagreb-Split, 2000.;

Petković Ranko(1978): „Balkan – ni „bure baruta“ ni „zona mira“, Globus, Zagreb;

Petranović Branko (1981): „Istorija Jugoslavije 1918-1978“, Nolit, Beograd;

Petrović Tanja(2010): „Dugo putovanje kući: reprezentacije „Zapadnog Balkana“ u političkom i medijskom diskursu“, Reč, 80/26, s. 67-114.;

„Politička enciklopedija“ (1975), Savremena administracija, Beograd;

„Susret ili sukob civilizacija na Balkanu“ (1998), Istorijski institut SANU, Beograd -
Pravoslavna reč, Novi Sad;

Šijaković Bogoljub (2009): „Kritika balkanističkog diskursa“, Službeni glasnik,
Beograd;

Todorova Marija (1999): „Imaginarni Balkan“, Biblioteka XX vek, Beograd;

SREZ ŠTAVIČKI (1912-1914)

Doc.Dr. Hivzo Gološ

KLJUČNE REČI: Prvi balkanski rat; Srez štavički; opštine, sela i zaseoci; sudovi: sreski i opštinski; osnovne škole u Cmoj Reci, Suvom Dolu i Tutinu; Poresko odeljenje.

UVOD

Naučni rad „SREZ ŠTAVIČKI (1912-1914)“ se bavi političkom administrativno-teritorijalnom podelom Sreza štavičkog u periodu (1912-1914). Daju se saznanja o nastanku imena Tutina, formiranju Sreza i popisu stanovništva 1913. godine. U ovom srezu prvi put se formiraju organi vlasti, koji su radili po važećem zakonodavstvu Kraljevine Srbije, koja je donela veliki broj novih zakona, uredbi, naredbi, rešenja i uputstava koji se odnosio na novoprisajedinjene oblasti nakon Prvog balkanskog rata.

METODE:

Naučna istraživanja obavljena su u Istorijskom arhivu "Ras" i Arhivu Srbije. Primenjivane su istorijska i statistička metode tokom izrade rada.

NALAZI I ZAKLJUČAK:

Ime Tutin je keltskog porekla (u prevodu znači "Čist grad"). O njegovom postanku ima i drugih tumačenja i legendi. Srez štavički formiran je 14. decembra 1912. godine. Obuhvatao je 8 opština; 61 selo i 38 zaseoka ili 99 naseljenih mesta, gde je živelo 14.344 stanovnika. Krajem 1912. i početkom 1913. godine u Srezu štavičkom izvršen je prvi popis stanovništva.

Nakon formiranja Sreza osnovane su opštine, sreski sud, opštinski sudovi za svaku opštinu i Poresko odeljenje Sreza štavičkog.

U Srezu štavičkom je u osmanlijskom periodu radilo 9 mekteba. Najpoznatiji mektebi nalazili su se u Dobrom Dubu, Dragi, Đerekarima, Gracu, Koniču,

Melajama, Raduhovcima, Skrijelju (Moranima) i Tutinu. Pored mekteba radile su i svetovne osnovne škole: Osnovna škola u Suvom Dolu, Državna narodna škola u Ribariću kasnije nazvana "Rastko Nemanjić" i Državna narodna škola u Tutinu koja je kasnije dobila ime "Kralja Aleksandra Prvog".

Teritorija opštine Tutin naseljena je od praistorije do danas¹. Tokom istorije smenjivali su se razni osvajači: Illiri, Autarijati, Dardanci, Kelti, Grci, Rimljani, Vizantinci, Sloveni, Osmanlije, Austro-Ugari i Nemci.

Tutin je mali grad na lepoj Pesterskoj visoravni, koja je naseljena od praistorije do današnjih dana². Njegovo ime potiče iz doba Kelta, koji su u ove krajeve došli u IV i III veku pre nove ere³. Keltski general Molistomos je 310. godine pre nove ere prodro u Iliriju, pokorivši Dardance, Peonce i Tribale, zbog čega je morao intervenisati makedonski kralj Kasandar. Kelti su znali da sagrade najsloženije tvrđave. Bedeme su radili od nabijene zemlje ili kamenih blokova⁴. Ostavili su tragove velikom broju imena reka i naselja. Takva mesta su Tutin- čist grad⁵ i reka Ibar⁶ i Vidrenjak⁷.

Prvi pisani trag o nekom mestu, koje označava stvaranje vlasti i teritorijalne nadležnosti u Tutinskom kraju datira od 28. marta 1396. godine, očuvan je u Državnom arhivu u Dubrovniku u kome se pominje kadija u Gluhoj Vasi (Gluhavici).

¹ Zvonimir Kaluđerović: Izveštaj o istraživanju arheološkog nalazišta Smolucka pećina kod Tutina, "Novopazarski zbornik", br. 11, Novi Pazar 1987. str. 221-222.

² Zvonimir Kaluđerović: Izveštaj o arheološkom iskopavanju Smolucke pećine, "Novopazarski zbornik", br. 10, Novi Pazar 1986. str. 225-226.; dr Miloš Jeftić: Rezultati sonožnog istraživanja gornjih praistorijskih slojeva u Smoluckoj pećini kod Tutina, "Novopazarski zbornik", br. 9, Novi Pazar 1985. str. 27-32.

³ Enciklopedijski leksikon, Mozaik znanja, Istorija, Interpres, Beograd 1970. str. 326.

⁴ Samersej Fraj: Ilustrovanja istorija sveta, (Prevela Olga Đekić), Beograd 1972. str. 158.

⁵ Ranka Kuć: Srpsko- keltske paralele, 5 – Najdugovečniji trag i dokaz, "Politika", God. XCVI, br. 30935, Beograd, 8. decembra 1999. str. 33. – Keltska rec TWT znači čist, uredan. Kada se doda rec Tin, dobija se TWTTIN, a odatle TUTIN. Poznata je činjenica da su sufiksi DUN, TUN, DIN, TIN i DINA izvorno keltski (gde je D jednako T, te da označavaju tvrđavu, grad i naselje).

⁶ Ranka Kuć: Srpsko-keltske paralele, 6 – Onazivima vrhova planina i reka, "Politika", God. XCVI, br. 30936, Beograd, 9. decembra 1999. str. 31.

⁷ Ranka Kuć: Srpsko-keltske paralele, 7 – Pomamna reka koj se otima i penje, "Politika", God. XCVI, br. 30937, Beograd, 10. decembra 1999. str. 33.

⁸ Ljubomir Stojanović: Stare srpske povelje i pisma, knj. 1, Drugi deo, Beograd – Sremski Karlovc 1934. str. 217; Ejup Mušović: Tutin i okolina, Beograd 1985. str. 26; Husein Habibović: Gluhavica kroz vekove, Novi Pazar 2010. str. 32-35 – Autor Husein Habibović među prvima selo Gluhavicu naziva Tihim selom.

Postoje dva stara predanja o nastanku imena Tutin. Prema staroj legendi, poslednja ilirska kraljica Teuta⁹ stolovala je na brdu iznad grada, te je po tome dobio ime Teutin grad. Prema drugom predanju današnje ime Tutin dobija 1831. godine prilikom prolaska Husejin-bega Gradaševića sa vojskom preko Tutinske teritorije da bi ratovao protiv osmanlijske vojske i reformi koje je sprovodio Sultan Mahmud II (1808—1839). Kako je Husejin-begova vojska bila silna i brojna, do tada neviđena, narod je bio iznenadjen njenim prolaskom i tutnjavom. Po tome je mesto Donja Mitrova, gde je vojska logorovala dobilo ime Tutin¹⁰.



Slika br. 1 – Husein-beg Gradašević

Zahvaljujući svom položaju u novoformiranom Štavičkom srezu: nalazio se na obali lepe čiste reke Vidrenjaka, zauzimao je sredinu sreza i imao dobar položaj za razvoj, postao je središte ili glavni grad sreza. Počeo je da dobija sve značajniju ulogu kao središte nove vojne, političke i teritorijalno-administrativne jedinice.

Nakon zauzimanja Sandžaka za vreme Prvog Balkanskog rata 1912. godine, od strane vojske Kraljevine Srbije, u svakom gradu (varoši i varošici) osnovane su komande mesta. Kralj Kraljevine Srbije Petar I Karađorđević je 14. decembru 1912. godine (po staroma kalendaru) ili 24. decembra (po novom kalendaru), doneo posebnu Uredbu o organizaciji vlasti u novosvojenim krajevima¹¹. Osnovani

⁹ N. A. Maškin: Istorija starog Rima, Beograd 1978. Str. 124; Aleksandar Stipčević: Iliri, Zegreb 1974. Str. 54-56; Enciklopedijski leksikon, Mozak znanja, Istorija, Interpres, Beograd 1970. Str. 672. – Teuta je bila ilirska kraljica u III veku pre nove ere, supruga Agrona, jednog od najznačajnijih ilirskih vladara, koji je slomio otpor ilirskih plemena i stvorio jaku državnu organizaciju.

¹⁰ Mr Sait Kačapor i Halli Pepić: Naše mesto i okolina, Tutin 1989. str. 14.

¹¹ Arhiv Srbije (u daljem tekstu AS) Ministarstvo unutrašnjih dela (u daljem tekstu MUD) f. 18. p. 125; AS MUD f. 4, p. 139; Istorijski arhiv "Ras" Novi Pazar (u daljem tekstu IARNP) Opština novopazarska, knj. 1, list 1-3; Uredba za Novu Srbiju, „Politika“, br. 2303, Beograd, 15. decembra 1912. Godine (po starom kalendaru), str. 2. – Uredba za Novu Srbiju doneta je 14. decembra (po starom kalendaru) ili 24. decembra 1912. godine (po novom kalendaru).

su, pored ostalih okruga i Novopazarski (Raški) i Pljevaljski (Mileševski) okruzi¹². U celini gledano, na temeljima administrativno-teritorijalne podele u Osmanskom carstvu u periodu od 1877. do 1912. godine¹³, izvršena je nova u osvojenim krajevima Kraljevine Srbije. Uspostavljena je nova vlast u okruzima, srezovima i opštinama. Primenjivano je postojeće i novo zakonodavstvo. U novooslobođenim (osvojenim) krajevima Srbije zavedena je vojna vlast, kojoj je na čelu stajala Vrhovna komanda, sa sedištem u Skoplju¹⁴. Činovnike je postavljala Vrhovna komanda, na predlog resornih ministara vlade Kraljevine Srbije. Prvobitni tekst Uredbe imao je 88 a kasnije 95 članova. Bila je podeljena na odeljke: o organizaciji opština, srezova, okruga i sudova.

Prema Uredbi o uređenju oslobođenih oblasti, svako selo, varošica ili varoš što se prilikom zauzeća zateklo kao opština, odnosno prva upravna jedinica, ostalo je i oc tada tako, ukoliko upravne vlasti nisu nalazile razlog da to promene, bilo spajanjem više sela u jednu opštinu, bilo razgrupisavanjem u više opština¹⁵. Svaka opština pripadala je nekom srezu, a svaki srez nekom okrugu¹⁶.

Prema popisu stanovništva izvršenom preko policijskih i opštinskih vlasti krajem 1912. i početkom 1913. godine, Srez štavički imao je 8 opština; 61 selo i 38 zaseoka ili 99 naseljenih mesta, gde je živelo 14.344 stanovnika¹⁷. Središte sreza nalazilo se u Tutinu, udaljenom od okružne varoši Novog Pazara 5 ipo časova. Pošta i telegraf bili su smešteni u Tutinu.

¹² AS MUD f. 18. p. 125; Administrativna podela oslobođenih krajeva, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije),, God. LXXX, br. 186, Beograd, 27. avgusta 1913. str. 4.

¹³ O organizaciji vlasti i administrativno-teritorijalnoj podeli u Osmanlijskom carstvu vidi, Historija osmanske države (Priredio Ekmeleddin Insanoglu), Sarajevo 2004. Str. 267-298; Opširnije o lokalnoj upravi u Srbiji vidi, Fedor Nikolić: Lokalna uprava Srbije u XIX i XX veku: oblast, okrug, srez, Beograd 1927; Administrativna podela oslobođenih krajeva, Isto, str. 43-45.

¹⁴ Uredba za Novu Srbiju, "Politika", br. 3202, Beograd, 15. decembar 1912. str. 2.

¹⁵ Uredba o uređenju oslobođenih oblasti, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije),, God. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913. str. 1.

¹⁶ Uredba o uređenju oslobođenih oblasti, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije),, God. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913. str. 1-2.

¹⁷ Rečnik mesta u osobođenoj oblasti Stare Srbije, (Izradio Mil. Ant. Vujičić), Beograd 1914. Str. 3. i 121.109.

Tabela br. 1 – Opštine, sela i zaseoci u Srezu stavičkom (1912-1914)

Redni Broj opštine	Naziv opštine	Sela i zaseoci, koja su opštinu sastavljala		Mesto u kome je opštinska sudnica	Koliko je sati udaljena opštinska sudnica od Sreske sudnice
		Selo	Zaseok		
1	Godovska	Blohane		Godovo	1 1/2 časa
		Bujkovići			
		Vele Polje			
		Gnjila			
		Godovo			
		Detane			
		Doloco			
		Dulebe			
		Kočarnik			
		Kraljevac			
		Lipica			
			Kajetln Zabrđe		
		Lukavica			
		Mati-Polje			
		Ostrovica			
		Pope			
Raduša					
Rvenica					
Rudnica					
Saš					
Špiljane					
2	Delimeğska	Glogovik		Delimeğe	3 časa
		Končice			
		Dobri Dub			
			Plenibabe		
		Delimeğe			
			Potreb		
			Rukevići		
			Valovići		
			Gurdjelje		
			Cukote		
		Čarovina			
			Baljen		
		Skrijetlje			
			Milanoviće		
	Blace				
	Morani				
	Namga i Kuta				
	Nocaje				
	Brniševo				
3	Melajska	Arapoviće (Harapoviće)		Melaje	4 časa
		Gujiće			
		Melaje			
		Pružanj			
		Ramoševo			
4	Mojstirska	Draga		Mojstir (Srpski)	2 časa
			Vrba		
		Mojstir (Srpski)			
			Culije		
		Mojstir (Muhamedanski)			
	Batrage				

GOLOS

5	Raduhovačka	Gluhavica		Raduhovci	2 i ½ časa
		Zirče	Ruğa		
			Smoluca		
		Kovače Raduhovci			
6	Ribarićska	Vesenici		Ribarići	2 i ½ časa
			Orase		
		Orlje	Jelići		
			Mrkonje		
			Cmanjci		
			Zuče		
			Izrok		
		Ribarići	Popići		
		Presla			
		Strumci	Jablanica		
	Vrapče				
	Jezgrovici				
	Starčevići	Peroše			
7	Suvo-dolska	Boroštica		Suvi Do	4 časa
		Bračoković (Bračak)			
		Gradac			
		Devreće			
		Đerekare			
		Jarebice	Donje Šaronje		
		Leskova			
		Naboje			
		Reževići			
Suvi Do	Borovac				
	Gornje Šaronje				
	Sipče				
8	Tutinska	Dobrinje	Vrujce	Tutin	
		Dubovo			
		Tutin	Mitrova		
			Zupa		
		Cmiš			
		Paljevo			

Tabela br. 2 – Stanovništvo Sreza štavičkog 1912-1914)

Redni broj	Naziv opštine	Naziv sela ili zaseoka		Broj stanovnika u selu ili zaseoku	Broj stanovnika u opštini	Ukupan broj stanovnika u Srezu štavičkom
		Naziv sela	Naziv zaseoka			
1	2	3	4	5	6	7
1	Godovska	Blohane		100	2.625	
		Bujkoviće		119		
		Vele Polje		127		
		Gnjila		66		
		Godovo		147		
		Detane		207		
		Dolovo		443		
		Dulebe		113		
		Kočarnik		153		
		Kraljevac		43		
		Lipica		93		
			Kajetin Zabrđe			
		Lukavica		129		
		Mati-Polje		56		
		Ostrovnica		134		
		Pope		190		
Raduša		95				
Saš		126				
Spiljane		116				
2	Delimeğska	Glogovik		208	2.381	
		Konče		347		
		Dobri Dub		217		
			Plenibabe	63		
		Delimeğe		187		
			Potreb	58		
			Rukevići	60		
			Valovići	81		
			Gurdjelje	108		
		Cukote		116		
		Carovina		131		
			Baljen	38		
		Skrjelje		303		
			Milanoviće	119		
			Blace	42		
Moranl	82					
Namga Kuta	94					
Nocaje	83					
Brniševo		44				
3	Melajska	Arapovići (Harapoviće)		100	775	
		Guļice		88		
		Melaje		263		
		Pružanj		150		
		Ramoševo		174		
4	Mojstirska	Draga		616	1.618	
			Vrba	68		
		Mojstir (Srpski)		447		
			Cullje	50		
		Mojstir (Muhamedanski ili Turski)		356		
			Batrage	81		

GOLOŠ

5	Raduhovačka	Gluhavica		196	1.392
		Zirče			
			Ruğa	252	
		Smoluća		122	
		Kovače		196	
		Raduhovci		276	
		Pokrvenik		227	
		Nadumci		123	
6	Ribarička	Vesenice		141	1.838
			Oraše	145	
		Orije		180	
			Jelići	54	
			Mrkonje	30	
			Cmanjci	61	
			Zuće	62	
			Izrok	51	
		Ribarići		389	
			Popići		
		Presla		92	
		Strumci		117	
			Jablanica	103	
Vrapče	51				
	Jezgrovica	124			
Starčevići		214			
	Peroše	24			
7	Sovodolska	Boroštica		198	2.268
		Bračokovići (Bračak)		174	
		Gradac		99	
		Devreće		95	
		Đerekare		342	
		Jarebice		104	
			Donje Šaronje		
		Leskova		210	
		Naboje		219	
		Reževići		160	
		Suvi Do		281	
			Borovac	40	
		Donje Šaronje		256	
		Šipce		90	
Dobrinje		329			
	Vrujce				
8	Tutinska	Dubovo		131	1.446
		Tutin		114	
			Mitrova	144	
			Zupa	105	
		Cmiš		337	
		Paljevo		286	
					14.344

Po broju stanovnika u Srezu stavickom 51 naseljeno mesto bilo je veće od Tutina a to su: Boroštica sa 198, Bračak sa 174, Bujkoviće sa 119, Cmiš sa 337, Čarovina sa 131, Čukote sa 116, Delimeđe sa 187, Detane sa 207, Dobri Dub sa 217, Dobrinje sa zaseokom Vrujce sa 329, Dolovo sa 443, Donje Šaronje sa 256, Dragi sa 616, Dubovo sa 131, Đerekare sa 342, Glogovik sa 208, Gluhavica sa 196.

Godovo sa 147, Jezgrovci sa 124, Kočarnik sa 153, Koniče sa 347, Kovače sa 196, Leskova sa 210, Lukavica sa 129, Melaje sa 253, Milanoviče sa 119, Mitrova sa 144, Mojstir (Muhamedanski) sa 356, Mojstir (Srpski) sa 447, Nadumci sa 123, Oraše sa 145, Orlje sa 180, Ostrovica sa 134, Paljevo sa 286, Pokrvenik sa 227, Pope sa 190, Pružanj sa 150, Raduhovci sa 276, Ramoševci sa 174, Reževici sa 219, Ribarići sa zaseokom Popiče sa 389, Ruđa sa 252, Saš sa 126, Smoluća sa 122, Starčevići sa 214, Strumci sa 117, Suvi Do sa 281, Škrijelje sa 303, Špiljani sa 116, Vele Polje sa 127, Vesenice sa 141 stanovnika.

Na području Tutina i šire okoline osnovan je Srez štavički (1912-1914), koji je pripadao Okrugu raškom. Sresko mesto (sedište) ovog sreza bio je Tutin¹⁸. Takav položaj u XX veku omogućio Tutinu da izraste u pravi grad 1951. godine¹⁹. U vreme državnih praznika i narodnih svetkovina, sreskom ačelniku pripaalo je prvo mesto, ako mesni komandant nije bio od njega stariji. Ako je sreski komandant bio mlađi od komandanta mesta, onda je sreski načelnik dolazio na drugo mesto. Pri opštinskim svetkovinama opštinske samouprave nisu praktikovale davati posebne čestitke²⁰.

Na području Sreza štavičkog osnovan je Sreski sud²¹ i u svakoj opštini poseban opštinski sud²². Opštinski odbor birao je 24 sudije i 12 zamenika. Kockom se izvlačilo u sudskom zasedanju, u prisustvu svih državnih sudija dotičnog suda kao i delovođe, kao i sudije građani (porotnici) i njihovi zamenici. O izvlačenju kocke sastavljao se zapisnik, koji su overavali predsednik suda i delovođa. Zapisnik su potpisivali prisutni sudije-građani kao i njihovi zamenici. Za svaki mesec izvlačila se kocka za dve sudije ijednog zamenika i to: jednog sudiju za prvu polovinu, a drugog sudiju za drugu polovinu meseca. Sudije su polagali zakletvu koja je glasila: „Zaklinjem se jedinim Bogom i svim, što mi je po mom zakonu njsvetije i na ovome svetu najmilije, da ću poverenu mi sudijsku dužnost verno ispoljavati; da ću pri svakom delu, za koje se kao sudija budem pozvao, pažljivo pratiti sudijsko izviđanje, iznete dokaze u korist tužilačke i tužene strane savesno ispitati i pri rešavanju dati glas po svome sopstvenome uvrenju, osnovanom na izviđenju i poznavanju stvari, a ne po mrzosti, naklonosti, nagovoru ili iz straha, i kako pravo

¹⁸ Rečnik mesta u oslobođenoj oblasti Stare Srbije, (Izradio Mil. Ant. Vujlić), Beograd 1914. str. 3. i 121.

¹⁹ "Službeni glasnik NRS", br. 15, Beograd 1952.

²⁰ Vidi, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 58, Beograd 12. marta 1914. godine, str. 1.

²¹ Uredba o uređenju oslobođenih oblasti, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913. str. 1-2.

²² Uredba o uređenju oslobođenih oblasti, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913. str. 1.

radio, onako mi Bog pomogao"²³. Sudovi su grağanima davali posebna uverenja o imovnom stanju i vladanju, koja su im bila potrebna radi naseljavanja u novoosloboğenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevie Srbije²⁴.

Prema Rešenju Petra I Karađorđevića, kralja Kraljevine Srbije od 23. januara (po starom kalendaru) ili 2. februara 1914. godine (po novom kalendaru), proglašena su gradska mesta u naseljena mesta za varoši i varošice. U Sandžaku varoši su Novi Pazar, Prijepolje i Sjenica; a varošice bile su Brodarevo u Srezu mileševskom, Nova Varoš u Srezu novo-varoškom i Priboj u Srezu pribojskom²⁵. U Srezu štavičkom nije postojala nijedna varoš niti varošica. Stanovništvo se isključivo bavilo stočarstvom i poljoprivredom.

Na osnovu Rešenja da se za prisajedinjene oblasti Stare Srbije uvedu u život oni propisi zakona o okružnim, sreskim i opštinskim budžetima od 31. januara 1901. godine Kralja Petra I donetog donetog 16. januara 1914. godine²⁶, doneti su sreski i opštinski budžeti. Sreske budžete sastavljao je sreski sud na inicijativu sreskog načelnika. Opštinski budžet sastavljao je opštinski sud sa odborom opštinskim. Sreski budžet sadržao je sva sreska primanja i izdatke. Opštinski budžet obuhvatao je sva opštinska primanja i izdatke za određenu godinu.

²³ Uredba o uređenju sudova i o sudskom postupku u prisajedinjenim oblastima Stare Srbije, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 40, Beograd 19. februara 1914. godine, str. 2. – Ova uredba je doneta 17. februara 1914. godine. Imena opštinskih sudija nisu nam očuvana jer je arhivska građa na terenu uništena u toku Prvog i Drugog svetskog rata.

²⁴ Uredba o naseljavanju u novooslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 44, Beograd 23. februara 1914. godine, str. 1. – Zemljište koje se davalo naseljenicima nije moglo biti ni u kom slučaju za jednu kuću manje od 5 ha. Naseljenici su se oslobađali svih državnih, okružnih, sreskih i opštinskih dažbina, izuzev školskog prireza, za prve tri godine, od dana prijema isprave o naseljavanju. Naseljenici su bili obavezni da prime srpsko podanstvo (državljanstvo).

²⁵ Vidi, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 21, Beograd 25. januara 1914. godine, str. 1.

²⁶ Vidi, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 15, Beograd 16. januara 1914. godine, str. 1. – Sreske budžete sastavljao je sreski sud, a opštinski budžete sastavljao je opštinski sud određene opštine. Budžete je odobravao (potpisivao) kralj Kraljevine Srbije. Budžeti su pripremani od 15. januara do 15. aprila 1914. godine.



Slika br. 2 – Panorama sela Glogovika (Srez štavički). Ograda avlije i orijentalni stil gradnje²⁷.

Da bi se prikupili porezi od stanovništva, određeni su prvi poreznici Poreskog odeljenja u Srezu štavičkom: Svetozar Knezelac i Dragutin Cukić²⁸. Pri Inspekciji novopazarskoj sa sedištem u Novom Pazaru osnovano je 14. maja (24. maja po novom kalendaru) 1914. godine Poresko odeljenje u Srezu štavičkom²⁹, radi prikupljanja poreza u srezu. Ovo odeljenje je preraslo u Sreski poreski odbor iste godine. Imalo je upravnika i predsednike ili zamenike predsednika svih opština u srezu. Načelnik sreski zakazivao je sednice Poreskog odbora i pozivao sve predsednike opština sreza na sastanak³⁰. Porez je određivan i prikupljan na osnovu Poreske uredbe o razrezu i naplati poreza u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije donete 29. januara 1914. godine³¹. Nakon formiranja organa vlasti pristupilo se primeni niza uredaba, koje su se odnosile na novoprisajedinjene krajeve Kraljevine Srbije. Opštinski sudovi, zajedno sa opštinskim odborima, unosili su u registar sve trgovačke, zanatske i industrijske

²⁷ IARNP Zbirka fotografija (u daljem tekstu ZF) kut. 1. – Panorama sela Glogovika u prvoj polovini XX veka.

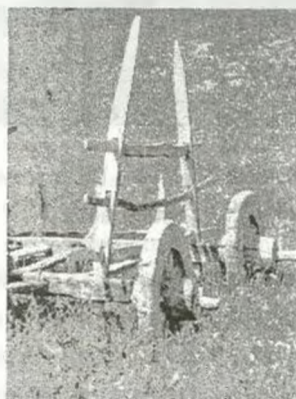
²⁸ Vidi, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 58, Beograd 12. marta 1914. godine, str. 1.

²⁹ Vidi, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 109, Beograd 17. maja 1914. godine, str. 1.

³⁰ Poreska uredba o razrezu i naplati poreza u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 26, Beograd 1. februar 1914. godine, str. 5-7.

³¹ Poreska uredba o razrezu i naplati poreza u osloboğenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije, Isto, str. 1-5.

radnje³². Takvi registry nisu očuvani, ali, saznajemo da su u Srezu štavičkom postojali sledeći zanatlije: kačari u selu Koniču³³ Ahmed, Avdo, Hamid i Šučić Habibović – iz Tutina³⁴, kolari su bili Bečo Gološ iz Brniševa i Numan Redžović iz Pružnja³⁵, krojači Vojislav Belojica i Jovan Pantelić iz Tutina³⁶, obućari Nazir Dervišnurović i Hamza Imamović – iz Tutina³⁷, pekar Hivzo Hamzagić – iz Tutina³⁸ i mnogi drugi.



Slika br. 3 – Kolari Sandžaka se ponose svojim izumom „širokim podom“. Kola sagrađena od drveta za prenos kabaste robe: sena, slame, lisnika, kukuruzovine, korišćena su na Peštorskoj visoravni

Prvi organizovani oblik izgradnje boljeg puta u Sandžaku bila je izgradnja puta Kosovska Mitrovica-Rožaje-Berane koja je počela 1889. godine, a trasa puta rađena je dolinom reke Ibra³⁹. To je bio prvi ozbiljniji državni poduhvat u koji su bili

³² Uredba o protokolisanju i registrovanju radnja u prisajedinjenim oblastima, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 31, Beograd 8. februara 1914. godine, str. 2.

³³ Mr Hivzo Gološ: Sandžak u političkom i društveno-ekonomskom životu Jugoslavije (1918-1941), (Odbranjan doktorska disertacija 2009. Godine na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru), (Rukopis), str. 271.

³⁴ Privredni adresar Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1934-1935. str. 298.

³⁵ Mr Hivzo Gološ: Sandžak u političkom i društveno-ekonomskom životu Jugoslavije (1918-1941), isto, str. 286.

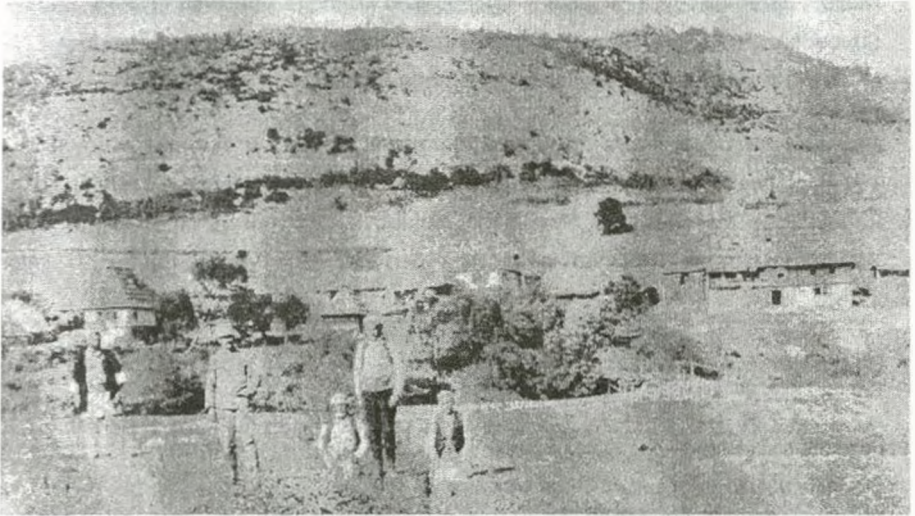
³⁶ Isto, str. 654.

³⁷ Isto, str. 567.

³⁸ Isto, str. 822. i 856.

³⁹ Branko Peruničić: Pisma srpskih konzula iz Prištine (1890-1900), Beograd 1985. str. 411.

uključeni zanatlije, trgovci, stočari, poljoprivrednici na ovom području. Putevi su u to vreme rađeni putem čuvenog kuluka⁴⁰. Izgradnja objekata pored puteva u selima i gradovima, građenje i održanje drumova vršeno je po Izmenama i dopunama u Uredbi po struci građevinskoj u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima donetoj 29. marta 1914. godine⁴¹.



Slika br. 4 – Panorama Tutina 1916. godine⁴²

U tutinskom kraju osnovno obrazovanje ima dugu i interesantnu tradiciju. Prve škole su bili mektebi, koji su radili pri džamijama. Svaki d`emat u osmanskom periodu imao je svoj mekteb. Najpoznatiji mektebi nalazili su se u Dobrom Dubu⁴³, Dragi⁴⁴, Đerekarima⁴⁵, Gracu⁴⁶, Koniču⁴⁷, Melajama⁴⁸, Raduhovcima⁴⁹, Skrijelju⁵⁰ (Moranima) i Tutinu⁵¹.

⁴⁰ Milan Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beograd 1986. str. 485. – Kuluk (tur. kulluk) označava besplatan rad turskom spahiji, odnosno težak, naporan rad za drugoga; kao i obavezan besplatan rad na izgradnji puteva i drugih objekata u korist zajednice.

⁴¹ Izmene i dopune u Uredbi po struci građevinskoj u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), God. LXXXI, br. 74, Beograd 1. aprila 1914. godine, str. 1-2.

⁴² IARNP ZF kut. 1 – Panorama Tutina 1916. godine.

⁴³ Fatih Hadžić: Isto, str. 95. – Džamija u Dobrom Dubu sagrađena je 1890. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspešno je radio mekteb.

⁴⁴ Fatih Hadžić: Džamije u Sandžaku, Novi Pazar 2012. str. 90. – Džamija u Dragi sagrađena je 1750. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspešno je radio mekteb.

Svetovne škole radile su u Crnoj Reci od 1901. godine i Suvom Dolu od 1904. godine⁵². U ostalim mestima Sreza štavičkog škole su otvarane između Prvog balkanskog rata i dva svetska rata.

Osnovna škola u Suvom Dolu počela je sa radom 1904. godine⁵³, mada ima indicija da je otvaranje škole započeto i 1903. godine. Škola za vreme ratova nije radila. Jeremija Jera Popović je postavio temelje prosvetiteljskog rada u Suvodolskoj školi⁵⁴. Škola u Suvodolu izgrađena je 1903. a počela sa radom 1904. godine⁵⁵. Prvi učitelj ove škole bio je Jeremije Popović.

Državna narodna škola "Kralja Aleksandra Prvog" u Tutinu osnovana je 1914. godine⁵⁶. Među prvim učiteljima ove škole bili su Milivoje Cemović, Kosara Radević, Božidar Radović, Magdalena Golubović, Milivoje Jelić, Poleksija Čukić, Vasilije Dimitrijević, Crnovršanin Jazim i Gusinac Feriz veroučitelji⁵⁷. "U celom

⁴⁵ Fatih Hadžić: Isto, str. 93. – Džamija u Đerekarima sagrađena je 1808. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspešno je radio mekteb.

⁴⁶ Fatih Hadžić: Isto, str. 91. – Džamija u Gracu sagrađena je 1764. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspešno je radio mekteb.

⁴⁷ Šefkija Numanović: Koničan, Tutin 2004. str. 19-23.

⁴⁸ Fatih Hadžić: Isto, str. 92. – Džamija u Melajama sagrađena je 1806. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspešno je radio mekteb.

Prema sećanju Hakije Hodžića, mektebi su na prostoru Melaja i šire okoline radili tokom celog XIX i početkom XX veka. Ali, prema kazivanju Abita Sadovića iz Bačice, prve mektebi na Peštterskoj visoravni otvarali su imami i porodica Sadovića, Makića i Hodžića.

⁴⁹ Fatih Hadžić: Džamije u Sandžaku, Novi Pazar 2012. str. 89. – Dažamija u Raduhovcima sagrađena je 1740. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspešno je radio mekteb.

⁵⁰ Fatih Hadžić: Isto, str. 99. – Džamija u Moranima (Škrijelju) sagrađena je 1829. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspešno je radio mekteb; Husein Habibović: Gluhavica kroz vekove, Novi Pazar 2010. str. 141-147. – Husein Habibović iznosi podatke o izgradnji i radu džamija u Škrijelju, Raduhovcima i Gluhavici.

⁵¹ Fatih Hadžić: Isto, str. 94. – Džamija u Tutinu sagrađena je 1825. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspešno je radio mekteb.

⁵² Milić Petrović: Dokumenti o raškoj oblasti (1900-1912), Beograd 1995. str. 348. i 352.

⁵³ Milomir Popović Rade: Letopis OS "Jovan Popović" Leskova 1903-19074), Kraljevo 2005. str. 31-35; Milić F. Petrović: Dokumenti o Raškoj oblasti (1900-1912), Beograd 1995. str. 3352. – Škola je otvorena mitropolitovim aktom. Dakle, radila je bez ruhsatname; Abdulah Skaraj: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, „Svjetslost", Sarajevo 1989. str. 536. – Ruhsatnama je dozvolila za rad svetovne škole koju su davale osmanlijske vlasti.

⁵⁴ Mr Sait Kačapor i Halil Pepić: Naše mesto i okolina, Tutin 1989. str. 57; Milomir Popović Rade: Letopis OS "Jovan Popović" – Leskova, Kraljevo 2005. str. 30.35.

⁵⁵ Mr Sait Kačapor i Halil Pepić: Isto, str. 110.

⁵⁶ IARNP ZK, kut. 1; AS MP f. 18 – školski list Osnovne škole u Tutinu, 16. aprila 1950. godine.

⁵⁷ Vule Popović: Pešttersko-štavički vihor, isto, str. 117.

posleratnom periodu, sve do 1987. godine, na gradskom području Tutina ovo je bila jedina osnovna škola⁵⁸. U toku Prvog svetskog rata škola u Tutinu nije radila, ali za vreme okupacije, u toku Drugog svetskog rata, u školi se nastava izvodila na albanskom jeziku. Iako je škola osnovana 1914. godine, počela je da radi 1922. godine⁵⁹. Od 1958. godine radila je kao Matična osnovna škola u Tutinu i pripojene su joj nepotpune osnovne škole u Crnišu i Dobrinju.

Državna narodna škola "Rastko Nemanjić" u Ribariću počela je sa radom 1901. godine i radila je u konaku manastira Crna Reka sve do 1912. godine⁶⁰. Prvi učitelji škole bili su Milan Kragović⁶¹, Golub Marijanović, Andrija [ipalov i [aban Huršid, veroučitelj⁶². U vreme osmanlijske vlasti škola je radila bez ruhsatname⁶³. Od 1925. godine, nakon izgradnje školske zgrade, sedište škole nalazi se u Ribariću.



Slika br. 5 - Manastir Crna Rijeka u kome je radila Narodna škola od 1901. godine.

U avgustu 1914. godine počeo je Prvi svetski rat. U Srezu štavičkom, kao i u svim okruzima, srezovima i opštinama u novim krajevima Srbije, nisu sprovedeni

⁵⁸ AS MPON f. 12 — Statistički Izveštaj Osnovne škole Melaje za 1949. godinu; Mr Salt Kačapor: [kolstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine, Novi Pazar 1987. godine, 56.

⁵⁹ Mr Salt Kačapor: Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine, Isto, str. 57.

⁶⁰ Mr Salt Kačapor i Halil Pepić: Isto, str. 58.

⁶¹ Milić F. Petrović: Isto, str. 385.

⁶² JA MP SN f. 546 - Statistička narodnih škola 1937/1938. godine i dokumenta školskih budžeta koje je finansirala opština; Vule Popović: Peštersko-štavički vihori - Hronika, Beograd 2003. str. 117.

⁶³ Milić F. Petrović: Isto, str. 348;

predviđeni izbori za časnike. Vršena je mobilizacija stanovništva. Stanovništvo Sreza štavičkog pripadalo je Sandžačkoj vojsci, pod komandom vojvode Jovana Popovića (rodom iz Sjenice), koja je pretežno učestvovala u odbrani zemlje na delu fronta od Višegrada do Loznice.

Nakon završetka Prvog balkanskog rata, formiranja Sreza štavičkog, opština organa vlasti u njima, približio se Prvi svetski rat. Ovaj kraj je ostao izolovan od saobraćajnica; bez savremeno obrazovanih ljudi, vođa stanovništva; bez razvijene privrednih grana, izuzev stočarstva i ekstenzivne poljoprivrede. Opstanak stanovništva je bio otežan i neizvestan. Golgote rata, stradanja i egzodusa ga nisu mimoilazile. Ali uvek se kretalo uzlaznom putanjom. Stvaralo se od ničega sve što je najneophodnije za napredak.



A DISCUSSION ON THE THEORIES AND TYPES OF NATIONALISM

Lecturer Abdullah Kutalmış Yalçın, Duzce University,
kutalmisyalcin@duzce.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Nationalism, Nation, Nation-State, German Romanticism

This study aims to show the effect of the fact of nationalism have been raised after the French Revolution underlying the ideas, the underlying the ideas that have a major impact on the course of history to show how, within the framework of definitions that have been put forward about the concept of nationalism theory and classifying the types of discussions are intended to be a shareholder.

In this context the phenomenon of nationalism can be processed within the framework of a theoretical point of view in the light of different definitions of nation and nationalism. From the beginning of the historical process of the phenomenon of nationalism theories of nationalism, ethnic nationalism. it's classifications and citizenship in terms of nationalism. It has influence the areas of the geographics it's value of return to the which have nationalist ideas. It has been tried to emphasize what are the influence areas of the nationalist ideas and it's value of return to the geographics which have internalized the nationalist ideas.

Literature Review

In the study, theoretical framework, you need to get to get a section on political history, the works of the scientists on the subject in the academic world are entrenched. For example, the theoretical framework is written in Anderson, Hayes, Gellner, Hobsbawm has gained importance as a national as well as international authors Özkırımlı, Kerestecioglu the works of scholars such as meals and the rate used in the study. Also Sander, important works of political history that scientists like fire works is shown as a reference. Limit of the study, the theoretical background of the phenomenon of nationalism, nationalism is intended to describe.

A lot of the processing of different definitions of the concept of nation and nationalism in the light of the views of scientists and historical process taken as a reference to be addressed since the beginning of the phenomenon of nationalism, nationalism made to ensure a better understanding of the debate.

Methods

This study emphasis on a descriptive narrative style. This is because of that the reason of this experienced facts covered into a historical perspective, theoretical infrastructure and many other descriptions. Firstly the details of the nationalism phenomenon has been clarified in the light of different definitions and then the theoretical infrastructure were evaluated. After that the types of nationalism were accentuated.

Findings & Conclusion

Study, through the use of appropriate data; XIX. and XX. queried this period marked by centuries of nationalism has become an ideology, even in the near term loses effect, the effect of nationalist movements, though not as much as before in today's world is still a reality, and the importance of geography in shaping concluded that protects.

Fundamentally change the actors of international relations, nationalism is the most important has been due to the emergence of the nation-state as an actor.

Finally, nationalism, geography and history have shaped the world from past to present is considered to be an important reality. This reality, in order to ensure balance of power in the states that have been used for centuries to turn into a weapon thought-provoking.

References

- . ANDERSON, Benedict (1993), Hayali Cemaatler, Metis Yayınları, İstanbul.
- . EVANS, Graham ve NEWNHAM, Jeffrey (2007), Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, Çev. H. Ahsen Utku, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- . HAYES, Carlton J. H. (1995), Milliyetçilik: Bir Din, Çev., Murat Çiftkaya, İz Yayınları, İstanbul.
- . HOBBSBAWM, Eric J. (2005), Devrim Çağı: 1789-1848, Çev. Bahadır Sina Şener, Beşinci Baskı, Dost Yayınları, Ankara.
- . SNYDER, Louis L. (1964), The Dynamics of nationalism : readings in its meaning and development , D. Van Nostrand Company Inc., New York. 123

MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ VE TÜRLERİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA

Öğr.Gör.Abdullah Kutalmış Yalçın¹

ÖZET

Bu çalışma; Fransız Devrimi sonrasında etkili olmaya başlayan milliyetçilik olgusunun, altında yatan fikirlerin tarihsel süreç içerisinde ne denli büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermek,kavram hakkında ortaya atılan tanımlar çerçevesinde milliyetçiliğin teori ve türlerini sınıflandırarak yapılan tartışmalarda pay sahibi olabilmek amacını taşımaktadır.

Teorik bir bakış çerçevesinde milliyetçilik olgusunun işlenebilmesi bu bağlamda farklı tanımlar ışığında millet ve milliyetçilik olgularının tanımlanmasıyla mümkün olacaktır. Tarihsel süreçte milliyetçilik olgusu doğuşundan itibaren sorgulanarak milliyetçilik teorileri,milliyetçilik türleri çalışmayı ilgilendirmesi bakımından etnik milliyetçilik ve vatandaşlığa bağlı milliyetçilik sınıflandırmaları incelenmiştir. Bu sayede milliyetçi fikirlerin tesir alanlarının ne olduğu ve hayata geçtikleri coğrafyalara ne kazandırdıkları sorusunun cevabına ulaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada uygun verilerin kullanılması yoluyla; XIX. ve XX. yüzyıllara damgasını vuran milliyetçiliğin bu zaman diliminde sorgulanan bir ideoloji haline geldiğini, yakın dönemde dahi etkisini kaybetmediği, milliyetçi hareketlerin günümüz şartlarında eskisi kadar etkisi olmasada halen coğrafyayı şekillendiren bir realite olduğu ve önemini koruduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik (Ulusçuluk),Ulus,Ulus-Devlet,Alman Aydınlanması

GİRİŞ

Milliyetçilik, duygu,düşünce ve tutum olarak eski zamanlara uzanmaktadır;ancak bu duygu,düşünce ve tutumların bir ideoloji yada bir siyasi hareket olarak önem kazanması modern dönemlerin yaşandığı yüzyıllara rastlamaktadır. Bundan dolayı milliyetçiliğin yıldızının parlaması Alman romantizmi, Fransız İhtilali, dünya coğrafyasının kurulan ulus-devletlerce yönetilmesi sonucuyla yakından ilgilidir.

¹ Düzce Üniversitesi, SBMYO, kutalmisyalcin@duzce.edu.tr

Milliyetçilik, uluslararası ilişkileri derinden etkilemiş bir olgudur. Özellikle 19. Yüzyılın güç dengesinde çok uluslu imparatorlukların geleceklerini sarsacak nitelikte izler bırakan milliyetçilik, 20. yüzyılda da ister istemez iki büyük savaşın da tetikleyici unsurları arasında yer almıştır.

Fransız Devrimi sonucunda birbirine benzer duygulara, dillere, dinlere, kültürel ve akrabalık bağlarına sahip toplulukların bir araya gelerek çok uluslu imparatorluklara, monarşilere ve devletlere başkaldırdıkları gözlemlenmiştir. Bu yüzden 19.yüzyıl tam anlamıyla bir milliyetçilik çağı olmuştur.

Dünya toplulukları; milliyetçilik fikirlerinden etkilenerek yönetimi altında oldukları imparatorluklara karşı bağımsızlık alma girişiminde bulunmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ve günümüzde de varlığını yer yer hissettiren milliyetçilik, geçmiş iki yüzyılda önemli olayların kaynağı olmuş ve hâlihazırda birçok sorunun da zeminini oluşturmuştur.

MİLLİYETÇİLİĞE TEORİK BİR BAKIŞ

Milliyetçilik fikrinin gelişmesine en önemli katkı 1789 yılında meydana gelen Fransız Devrimi sayesinde olmuştur (Noi,2007:31). Milliyetçilik, 19. yüzyılda milletleri ve milletler arası ilişkileri temelinden etkileyen ve etkileri günümüzde de hissedilmekte olan olaylara yol açmıştır (Oran, 1997: 19). Hayes (1995) milliyetçiliğin "modern ve çağdaş dünyadaki aşikâr ve sürükleyici bir hareket" olduğunu ifade ederken onu modern bir gelişme olduğuna da ayrıca dikkatleri çekmektedir (Hayes, 1995: 13).

Kerestecioğlu (2008) bir ideoloji olarak milliyetçiliği, teorik yanı zayıf ancak siyasa bir pratik olarak oldukça etkili bir hareket olarak görmektedir (Kerestecioğlu, 2008: 310). Anderson (1993)'un da dediği gibi milliyetçiliğin diğer ideolojilerden farklı olarak, ünlü teorisyenleri, ideologları (Hobbesları, Tocquevilleleri, Marx ya da Weberleri) yoktur (Anderson, 1993: 14-15). Her milliyetçiliğin kendine ait tarihçileri, edebiyatçıları, gazetecileri yani bir entelektüel/seçkin grubu vardır. Bunlar milliyetçi ideolojiyi kuran yazarlar değil, çeşitli milliyetçiliklere rengini veren kalemlerdir (Kerestecioğlu, 2008: 310).

Milliyetçilik, sosyal bilimlerin âdeta bir kaderi hâline gelmiş olan anlam kargaşasının yaşandığı ve ortak bir tanım üzerinde anlaşılması zor olan kavramlardan birisidir. Özkırımlı (1997) bu durumu âdeta bir "kâbus" olarak göstermektedir (Özkırımlı, 2008a: 17). Milliyetçilik üzerine çalışanlar, kavramın karmaşıklığı ve incelenmesinin güçlüğü üzerine ortak bir kaniya sahiptir (Oran, 1997: 20).

"Milliyetçilik ve ulus, tarihte hangisinin daha önce geldiği, somutlaştığı veya kavramlaştığı henüz tartışmalı olan ve çeşitli toplum bilimlerinin üzerinde farklı kuramlara yöneldiği kavramlar olarak nitelendirilmektedir." (Aydın,1993:60). Hayes (1995)'in ifadesiyle milliyetçilik, vatanseverliğin ve milliyet şuurunun bir sentezi olarak ifade edilmektedir (Hayes, 1995: 14). Gürses (1998)'in Smith'den aktardığına göre milliyetçilik; üyelerinin bazılarının gerçek veya potansiyel bir 'ulus' oluşturduklarına inandıkları, bir sosyal grup adına, kimliği, birliği ve özerkliği kazanmayı ve bunları korumayı amaçlayan bir ideolojik hareket olarak tanımlanmaktadır (Gürses,1998:26).

TDK Sözlük'ünde ise milliyetçilik, "Maddi ve manevi açıtlardan millet ve ülkesinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı, ulusçuluk, ulusalcılık, nasyonalizm" olarak ifade edilirken ek olarak Morton Kaplan'ın "Milliyetçilik, sadece bir ideoloji değil, bir yaşayış ve bir duyuş tarzıdır." tanımına da yer verilmiştir (Türk Dil Kurumu,10.11.2011).

Milliyetçiliğin tanımlanması ile ilgili Sönmezoğlu vd. (2005) ve Dağ (2005) tarafından milliyetçilik,bir millet oluşturdukları fikrine sahip bireylerin ülkenin siyasal sınırları dahilinde kimseye bağlı olmadan siyaset yürütebilmesi ve bunun yanı sıra mensubu olunan ülkenin davranışlarının sınırlandırılması durumunda ise buna karşı çıkan bir akım olarak ifade edilmektedir (Sönmezoğlu, vd., 2005: 485; Dağ, 2005: 323).

Evans ve Newnham (2007) tarafından milliyetçilik iki şekilde ifade edilmiştir. İlk kullanımda bu kavram kendi kaderini tayin, irredantizm ,bağımsızlık ve ayrılma olarak düşünülmüştür. İkinci kullanımda ise ulusa bağlılık,dil,din,paylaşım tarihine geçmiş,fiziksel sınırdışı unsurları ön plana çıkarmıştır (Evans ve Newnham, 2007: 415). Sander (2005) milliyetçiliği, "yönetimsel bir birikime sahip olmak isteyen herhangi bir coğrafi grubun, bağımsız tek bir devlet kurma hakkı" olarak tanımlamaktadır (Sander, 2005: 189).

Oran (1997) tarafından , çeşitli disiplinlerin milliyetçilik hakkındaki tanımlamaları ifade edilmiş psikolojik yaklaşıma göre milliyetçiliğin Avrupa'da dinin etkisinin azalmasıyla birlikte etkisini arttırdığına dikkat çekilmiştir (Oran, 1997: 36).

Gürses (1998)'in Kedourie'den aktardığına göre milliyetçilik ;siyasal gücün seküler doktrindir.19.yüzyılın başında milliyetçilik Avrupa'da,belirli etnik grupların toplu isteklerinin doktrini olmuştur (Gürses,1998:29).

Kedourie tarafından milliyetçiliğin doğduğu sosyal, ekonomik, siyasal ortamın maddi gerçekliğine fazla önem verilmez ve aynı zamanda Avrupa'da milliyetçiliğin toplumsal tabanını ve Avrupa dışındaki toplumlara nasıl uzandığı anlatılmaz. Onun aksine J.Plamenatz milliyetçiliği kültürel açıdan dışlanmış insanların tepkilerinden doğan bir olgu olarak görür (Gürses,1998:30).

Milliyetçiliğin Tarihsel Arka Planı ve Karakteristik Özellikleri

19. yüzyılda meydana gelen gelişmeler, uluslararası politikanın niteliğini değiştirmiş, ulus devlet anlayışı uluslararası politikanın merkezine yerleşmiş ve bunda da en fazla milliyetçilik etkili olmuştur.

19. yüzyıl ulusçuluğu (milliyetçiliği), merkezi devlete sıkı ve duygusal bir şekilde bağlanılmasının yanında "sade vatandaşın" da devletlerin siyasal hayatlarında söz sahibi olmasını sağlamıştır (Gönlübol, 2000: 41-42). 19. yüzyılda milliyetçi liderler tarafından devletin bir millete dayalı olması gereği gündeme getirilmiştir. Bunun etkisiyle devletlerin etnik gruplara dayanmadığı Avrupa coğrafyasında milliyetçilik hareketleri başlamıştır. Bu hareketler sonunda Rusya, Avusturya-Macaristan, İsveç-Norveç ve Osmanlı İmparatorluğu gibi çok milletli devletler parçalanmaya ve bunların yerine ulus devletler kurulmaya başlanmıştır (Gönlübol, 2000: 42).

Fransız Devrimiyle birlikte "tek kral, tek iman ve tek kanun" sloganının yerini "tek millet, tek kanun, tek kral" sloganı almıştır. 1792 yılında ise mutlak monarşinin ortadan kalkmasıyla cumhuriyet ilan edilmiş ve millet egemenliğin kaynağı hâline gelmiştir (Noi,2007:31).

Milliyetçiliğin ortaya çıkışı (doğuşu) konusu da ilgili araştırmacıları, bpkı tanım çıkmazı gibi bir ikilemde bırakmaktadır. Bu yüzden milliyetçiliğin doğuşu ile ilgili birçok kuram geliştirilmiş ve bu çerçevede politik, ekonomik, toplumsal, kültürel ve bunun gibi değişik faktörler değerlendirilmiştir. Ancak konu ile ilgili çalışmaların büyük bir çoğunluğunun, milliyetçiliğinin doğuşunda Alman romantizminin etkili olduğuna inandıkları görülmektedir.

Milliyetçilik tarih sahnesine bir ideoloji olarak 18.yüzyılın sonlarında çıkmakta beraber 19. yüzyılda gücünün zirvesine ulaşmıştır. Öğün (2000) 'in ifadesiyle aydınlanma ve aydınlanmaya karşıt olarak milliyetçiliğin yükselmesi adına romantizm, yani zamanın iki ruhu (zeitgeist) milliyetçiliğin tarihsel arka planında büyük bir önem arz etmektedir (Öğün, 2000: 1-5). Milliyetçiliğin bir ideoloji olarak ortaya çıktığı bu yüzyıllarda mutlakiyetçi devletler çökmüş, ulus devletin yıldız

parlamış ve kapitalist endüstrileşme gerçekleşmiştir. Bu dönemde kıta Avrupasında ise Fransa hegemonyasını kurmuştur. Daha sonra 18.yüzyılın ikinci yarısında Alman milliyetçiliği Fransız Aydınlanmasının fikir ve ilkelerine karşı bir tepki olarak doğmuştur. Alman Aydınlanması daha sonra 1871 yılında Alman ulus devletinin kurulmasını sağlamıştır (Noi,2007:34-35).

Milliyetçilik düşüncesinin kökenleri kimi yazarlara göre on sekizinci yüzyıl sonlarına Herder ve Fichte'ye kimi yazarlara göre ise Kant ve Rousseau'ya dayanmaktadır. Bir sosyal bilim konusu olarak 1920 ve 1930'larda ele alınır ve 1940'larda Hans Kohn milliyetçiliği akademik dünyaya dahil eder (Dinç,2002).

Milliyetçilik çalışmalarının üstatlarından olan Anderson, milliyetçiliğin Amerikalarda doğmuş Criolloların deneyimleriyle ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Anderson, 1993: 63-82). Bu yönüyle Anderson, milliyetçiliğin Avrupa'da doğduğunu kabul eden birçok düşünürden ayrılmaktadır.²Ancak milliyetçiliğin kökenleri, araştırmacılar tarafından genel olarak Alman romantik düşüncesinde aranmaktadır. Kohn'a göre romantik akım 1800'lerden sonra Alman milliyetçiliğinin yükselmesinde bir itici güç olmuştur (Aktaran Özkırmı, 2008b: 34).

"Almanya'da ortaya çıkan ve Alman dili ve kültürünün değerlerinden konuşan bir yazarlar elitinin ortaya çıkışı, Alman Aydınlanması(*German Romanticism*) dediğimiz hareketi de beraberinde getirmiştir "(Noi,2007:35).Romantizm, önemli ölçüde Napolyon Savaşları sırasında ve sonrasında olgunlaşmıştır. Aydınlanmanın merkezi Fransa iken, romantizmin merkezi Napolyon Savaşlarından en büyük darbeyi alan Almanya ve buradaki "taşkın, hatta anarşizan" Sturm und Drang hareketidir (Öğün, 2000: 6-7). Öyle ki bu dönemde Almanlar, "yalnız Napolyon'un yönetimine değil, aynı zamanda Fransız kültürünün yüz yıllık üstünlüğüne de isyan etmişlerdir" (Sander, 2005: 191).

Hobsbawm (2005) *Devrim Çağı* adlı kitabında "öz bilinçli milliyetçi" hareketlerin de tam Napolyon Savaşlarının sonrasında yani 1830'lu yıllarda arttığını ifade ederken bu gelişmeyi en iyi simgeleyen hareketler olarak 1830 Devriminden kısa bir süre sonra Canbonari Derneğinin de önderi İtalyan milliyetçi Giuseppe Mazzini'nin

² Criollo, teorik olarak, safkan Avrupalı olmakla birlikte Amerikalarda doğmuş kişi demektir. Anderson burada İspanyol sömürgelerindeki Criollo toplulukların nasıl olup da ulus olma tasarımı geliştirdikleri, sömürgeadaki nüfusu bilinçli bir şekilde kendi milletleri olarak tanımadıkları ve pek çok bağla bağlı oldukları İspanya İmparatorluğu'nu yabancı bir düşman olarak görmeye başladıkları sorusunu cevaplamaya çalışmaktadır. Bunu açıklamak için en sık ileri sürülen iki etken, Madrid'in denetimini sıkılaştırması ve aydınlanmanın özgürleştirici düşüncelerinin 18. yüzyılın ikinci yarısında yayılmasıdır. (Anderson, 1993: 63-82).

kurduğu ya da esinlediği "Genç" hareketleri göstermektedir (Hobsbawm, 2005: 147).

Fichte, eserlerinde, Alman milliyetçisinin, bireysel özgürlük ülküsünü önce Almanlar arasında gerçekleştirmesinin gerekliliğini savunurken, sonra da bu ülküyü tüm insanlığa yaymasının önemini dile getirmiştir (Özkırımı, 2008b: 37).³

Fichte'nin görüşlerine benzer bir şekilde Herder de milliyetçiliğin mimarlarından biri olarak gösterilmektedir. Herder insanlığın bir milletler ailesinden oluşması gerektiğini savunmuştur ve bu çerçevede insanlığın yaratıcılığının ancak, milli topluluklar aracılığıyla tomurcuklanması ve farklılaşması sayesinde olabileceğinin altını çizmiştir. Herder'e göre Tanrı insanlığı milletler hâlinde yaratmıştır. Dolayısıyla farklı kültürel topluluklar hâlinde yaşamak doğal olarak kabul edilmiştir (Öğün, 2000: 16). İnsanı insan yapan, Herder'e göre dildir. Ona göre ortak bir dil konuşan insanlar, milletin ilk aşamasını oluşturmaktadırlar. Her insan bir dilin ve topluluğun ürünüdür. Aslında Fichte ile Herder'in bir diğer ortak noktası da burada ortaya çıkmaktadır. Fichte'ye göre de tıpkı Herder'in dedikleri gibi "Dil, millî ruhu yansıtmaktadır" (Özkırımı, 2008b: 38-39).

Ateş, ise farklı bir bakışla milliyetçiliği, kapitalizmin hem ürünü hem de düşmanı olarak sunmaktadır (Ateş, 2004: 199-200). 1830 ve 1848 Devrimleri 1789 Fransız Devriminin ilkelerini sağlamıştır. 1848'den sonra milliyetçilik, "bilinçli toplumların kendi geleceklerini kendilerinin saptaması" adına "Avrupa sahnesindeki en etkili güç" hâline dönüşmüştür (Sander, 2005: 189).

İşte, başlangıcı Fransız Devrimine kadar dayanan ve bu devrimin Avrupa sahnesine sunduğu milliyetçilik hareketi, Avrupa'nın ortasında Almanya ve İtalya'ya ulusal birliklerini "armağan ederken", Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan ve Orta Doğu'daki topraklarında yaşayan ulusların da bağımsızlıklarını elde edip imparatorluktan birer birer ayrılmasını neticesini doğurmuştur (Sander, 2005: 292).

Ancak şimdi milliyetçiliğin karakteristik özelliklerini de incelemek gerekmektedir. Milliyetçilik, daha önce de ifade edildiği üzere modern bir kavramdır (Hobsbawm, 2006: 29). Snyder (1964), "Bugün bildiğimiz biçimiyle milliyetçilik Eski Çağ ve Orta Çağ dünyalarınca bilinmeyen bir şeydi." diyerek milliyetçiliğin modern toplumun bir ürünü olduğunu kabul etmektedir (Snyder, 1964: 26). Yani bir başka deyişle,

³ Fichte, bireylerin birer hayaletten ibaret olduğunu, yalnızca bir bütün içinde yer aldıkları sürece gerçeğin kazandıklarını iddia etmektedir: "Dolayısıyla bireyin özgürlüğü, yani kendini gerçekleştirebilmesi, ancak bütününe özdeşleşmesiyle olacaktır. Mutlak özgürlük, bütün tarafından mutlak özümsemeyi gerektirir". Bu düşünceler Özkırımı'ya göre Fichte'yi organik bir devlet anlayışına götürmektedir (Özkırımı, 2008b: 36).

milliyetçilik 19.yüzyılın ürünü olarak, Yakın Çağın bir eseridir. "Halk arasında milliyetçilik denince her şeyden önce, insanın üyesi olduğu millete duyduğu derin bağlılık duygusu" anlatılmak istenmektedir (Oran, 1997: 33-34). Milliyetçiliğin karakteristik özelliklerinden bir diğeri toplumsal hareket olmasıdır. Milliyetçilik devrimci bir toplumsal hareketi de bünyesinde barındırmaktadır (Oran, 1997: 41).

Milliyetçilik Teorileri

Tüm teoriler, farklı özelliklere sahip milliyetçilikleri ortak özelliklerine göre sınıflandırmak, böylece bunların değerlendirilmelerini kolaylaştırmak amacıyla üretilmiş araçlardır. Bu bağlamda "ilkçi, modernist ve etno sembolcü" yaklaşımlara yer verilmiştir.

İlk olarak ilkçi yaklaşım bu çerçevede değerlendirilebilir. Özkırmılı'ya göre "aslında, ilkçilik bir milliyetçilik kuramı değil; daha çok bir bakış açısı" olarak göze çarpmaktadır. Buna göre milletler, doğal ya da eski çağlardan beri var olan yapılar olarak gösterilmektedir. Bu yaklaşıma dayalı milliyetçilik kuramlarını, etnik gruplarla ilgili çalışmalardan bağımsız olarak ele almak olanaksız görünmektedir. Yaklaşım, öncelikle etnik kimliği ve bu kimliği oluşturan bağların niteliğini inceleyen çalışmalarda şekillenmektedir. İlkçi yaklaşım da kendi arasında "doğalcı, biyolojik ve kültürel" olarak üçe ayrılmaktadır (Özkırmılı, 2008b: 81-104).

İkinci yaklaşım olarak Modernistler, Karl Deutsch'un *Nationalism and Social Communication* adlı eseri ile birlikte milliyetçiliğin modern çağa (son birkaç yüzyıla) ait bir olgu olduğu üzerinde birleşmektedirler. Bu görüşe göre milletler ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezî devletin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Modernistlere göre milliyetçiliği bu süreçlerden bağımsız olarak değerlendirmek neredeyse imkânsızdır (Özkırmılı, 2008b: 105-106).

Özkırmılı (2008)'e göre Çek asıllı sosyal bilimci Ernest Gellner milliyetçiliğin anlaşılmasına en çok katkı yapan isimlerden biri, belki de birincisidir (Özkırmılı, 2008b: 160). "Gellner, milliyetçiliğin gelişmesini tetikleyen unsurun, sanayi kapitalizminin gelişimi, kısmen de bunun yarattığı eşitsizlik olduğunu ileri sürmektedir" (Llobera, 2007: 104). Gellner ve Anderson özellikle yaygın okuryazarlığın ve eğitimin milliyetçilik açısından önemi konusunda aynı görüşe sahiptir. Anderson *Hayali Cemaatler* adlı kitabında Avrupa milliyetçiliğinin kökenini çok dilli dinî kültürden mutlakiyetçi devletlere geçiş aşamasında görür (Gürses, 1998: 31).

Üçüncü bir yaklaşım tarzı olarak etno sembolcüler ise milliyetçilik çözümlerinde etnik geçmişe (ve kültüre) ağırlık veren kavramları nitelerler. İlkiliği reddeden, modernizm açıklamaları ise yetersiz bulan John Armstrong, Anthony D.Smith, John Hutchinson gibi etno sembolcüler, bu iki yaklaşımdan hareketle bir senteze ulaşmaya çalışmaktadır. Etno-sembolcü terimi daha çok genç kuşak araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. Etno-sembolcüler milletlerin gelişim sürecini geniş bir zaman dilimi içinde inceler. Etno-sembolcülere göre geçmişten gelen mitler, semboller, töreler bugünün milliyetçiliklerini belirler. Bu şekilde ilkililerden ayrılmaktadırlar. Etno-sembolcüler milliyetçiliği kapitalizm, endüstrileşme gibi modern süreçlerle açıklayan kuramların yetersiz olduğunu öne sürerler, çünkü yaklaşımlar etnik bağlılıkların kalıcılığını gözardı etmektedir (Dinc,2002).

Milliyetçilik Türleri

Tanım sorunuyla başa çıkamayan çok sayıda araştırmacının milliyetçilikleri sınıflara ayırdığı, bu bağlamda kültür ve siyaseti ayrı kategoriler olarak değerlendirdikleri görülmüştür (Özkırmılı, 2008b: 34; Gönübol, 2000: 320). Bu çalışmada milliyetçiliği, "etnik milliyetçilik" ve "vatandaşlığa bağlı milliyetçilik" olarak ikiye ayrılarak incelemiştir.

Özkırmılı (2008) tarafından bu sınıflandırmanın, sınıflandırmalar içinde en popüler olduğunun altı çizilmektedir. Bu sınıflandırma Friedrich Meinecke'nin 1907 yılında yayımlanan eserine dayanmaktadır. Eser devlet-millet ve kültür-millet olarak iki tür milliyetçilikten söz etmektedir. 1944 yılında ise Alman tarihçisi Hans Kohn bu kavramı yaygınlaştırır. Kohn milliyetçiliğin Batı toplumlarında siyasi bir olay olarak ve Doğu toplumlarına nazaran daha erken ortaya çıktığını ifade etmektedir (Özkırmılı, 2008a: 17-18).

Zamanla Batı ve Doğu milliyetçilikleri sınıflandırması yerini "etnik" ve "vatandaşlığa bağlı" milliyetçiliklere bırakmıştır. Etnik milliyetçilik kavramı yerine kültürel, kolektivist, organik, soycu milliyetçilik gibi kavramlar kullanılmaktadır. Etnik milliyetçilik "ortak bir soy mitine inanan, geçmişe ait ortak anıları hafızalarından çıkarmayan, aynı kültür unsurlarını paylaşan ve kendi içinde de belirli bir dayanışma ruhuna sahip olan grubun" milliyetçilik anlayışı olarak tarif edilmektedir (Sönmezoğlu, 2005: 271).

Kan bağı ve kültürel benzerlik, etnik milliyetçiliğin ana unsurları arasındadır. "Dışlayıcıdır", çünkü bu tür milliyetçilik yaklaşımına göre milleti millet yapan ortak değerler, dil, din, örf ve âdetler gibi önceden var olduğuna inanılan nesnel

özelliklerdir. Bu tür bir millete üyelik de bireyin özgür iradesine bağlı olamaz. Bireyin dilini, dinini seçme hakkı yoktur; bu yüzden üyelik doğuştan kazanılmaktadır (Özkırımlı, 2008a: 18-19).

Etnik milliyetçiliği Yugoslavya örneğinde görmek mümkündür. Yugoslavya'nın durumu, çok etnikli yapıların bütünleştirilmesi ve bir arada tutulması bakımından ilginç bir model oluşturmaktadır. Burada farklı etnik yapılar federal bir sistemle sosyalist bir ideoloji ve Yugoslavya ideali çerçevesinde bütünleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak Yugoslavya ideali Tito'nun karizmatik liderliği sayesinde sürmüş, onun ölümü sonrasında dağılmak durumunda kalmıştır (Yılmaz, 2003: 227).

Osmanlı ve Habsburg İmparatorluklarının halefi olan Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti 1991'de dağılmıştır. Önce Slovenya ve Hırvatistan daha sonra Bosna-Hersek ve Makedonya'nın bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. İç savaş çıkmış ve 'yeni' Yugoslavya (Sırbistan ve Karadağ) Hırvatistan'a, Bosna-Hersek'e saldırmıştır. 'Etnik temizlik' amaçlı yapılan soykırımlar, yakılıp yıkılmış ya da kuşatılmış şehir ve köylerden kaçan yüz binlerce sığınmacı ve bin yıldır beraber devam eden hayatların, uygarlıkların kültürel ve manevi miraslarının acımasızca yok edilmesi, dünyanın büyük bir bölümünün vicdanını sızlatmıştır (Rusinow, 2007: 113).

Vatandaşlığa bağlı milliyetçilik ise genel olarak devletin temel ilkelerine ve kurumlarına bağlılık üzerinden tanımlanmaktadır. Vatandaşlığa bağlı milliyetçiliğin önemli savunucularından birisi de Michael Ignatieff'dir. Bu milliyetçilik türü Ignatieff'e göre bireyin özgür seçimine dayanır, ırk, deri rengi, dil, dini inanç bu aşamada etkisiz kalmaktadır (Özkırımlı, 2008a: 18).

Türkiye Cumhuriyeti'nde 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte vatandaşlık bağıyla "Ne mutlu Türk'üm diyene!" sözü çerçevesinde vatanına bağlı herkesin bir çatı altında toplandığı görülmektedir. Ateş (2008) tarafından, Kemalist ulusçuluğun şoven olmadığı dil, din, ırk temellerine dayanmadığı ve toprak temeline dayandığı kendini Türk sayan tüm vatandaşların aynı kültür potası içinde eridiği ifade edilmektedir (Ateş, 2008: 62). Sander (2005) tarafından da Ateş'in görüşlerine benzer şekilde, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Türkiye'de vatandaşlığa bağlı milliyetçiliğin gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır (Sander, 2005: 416).

Türk ulusçuluğu, ilk önce diğer ulusçuluklar gibi dil ve edebiyatta başladı. Ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu'na zarar vermemek için örtülü bir ulusçuluğu benimsedi. Balkan Savaşlarıyla da Türk ulusçuluğu gelişme

göstererek varlığını korudu. Çanakkale'de ise varlığını koruyan Türk ulusçuluğu Kurtuluş Savaşının ardından egemen olmuştur (Yetkin,2006:10-11).

Bazı araştırmacılar, etnik ve vatandaşlığa dayalı milliyetçilik sınıflandırmalarını "Weberci anlamda birer 'ideal tip' olduğunu, yani gerçek hayatta bire bir karşılıkları olmayan, ama farklı milliyetçilikleri anlamamıza yardımcı olan modeller olduğunu" öne sürmektedirler. Smith ise "gerçek hayatta karşılaştığımız milliyetçiliklerin hem siyasi hem kültürel unsurlar içerdiğini, bu anlamda etnik ve vatandaşlığa bağlı milliyetçilik modellerinin bir karışımı" olduğunu öne sürmektedir (Özkırmı, 2008a: 20)

Etnik milliyetçilik vatandaşlığa bağlı milliyetçilik sınıflandırması, bir "değer yargısı içerdiği", vatandaşa dayalı olanı "iyi", etnik olanı "kötü" olarak sunduğu için, bu yönüyle gerek araştırmacılar gerekse siyasal aktörler tarafından bir "meşruiyet silahı" olarak görülmektedir. Özkırmı (2008) bu savı yanıtıcı bularak Fransız tarihinde Saint-Barthélemy katliamını, Amerikan yerlilerinin kıyımını örnek vermektedir (Özkırmı, 2008a: 21).

Vatandaşlığa dayalı milliyetçiliklerin günümüzde de, özellikle göçmenler ve azınlıklar söz konusu olduğunda, ne ölçüde "liberal", "demokratik", "kapsayıcı" olduğu tartışmaların odak noktasındadır. "Bu yapıdaki ülkelerin vatandaşı olmak, hiçbir zaman kolay olmamıştır." düşüncesini öne süren Özkırmı (2008) vatandaşlığa bağlı milliyetçiliklerin ne derece başarılı olduğunu Amerika Birleşik Devletleri'nde bir Müslümanın, Fransa'da bir Cezayirli'nin, İngiltere'de ise Pakistan ya da Bangladeş asıllı bir göçmenin değerlendirebileceğini ifade etmektedir. Mc Carthy dönemi, Dreyfus Olayı, vatandaşlığa dayalı milliyetçilik anlayışına sahip devletler olan Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa'da yaşanmıştır (Özkırmı, 2008a: 21).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Milliyetçilik tohumlarının yeşerip büyümesinde en önemli alanlardan biri etnik milliyetçilik bağlamında yaşanmıştır.Farklı topraklarda,farklı etnik yapıların varlığı düşünüldüğünde, sorunların neden bu kadar fazla olduğu şaşkınlığı ortada kaldırmakta, âdeta bir gerçeğe, hatta gerekliliğe dönüşmektedir.

Çalışmada bahsedildiği üzere Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluklarının egemenliği altında uzun bir dönem yaşayan halklar, 19.yüzyılın başlarından itibaren mevcut imparatorluklara karşı özerklik veya bağımsızlık parolası ile mücadele vermişlerdir. Örneğin Balkan coğrafyasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sistem

ilk mücadeleyi Sırlar vermiştir. Bu durum Sırların içindeki milliyetçilik fikirlerinin, egemenliği ele geçirme isteğinin ve yönetme arzularının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

Gürüldüğü üzere Uluslararası ilişkilerin aktörlerini temelinden değiştirip, en önemli aktör olarak ulus devletin ortaya çıkması milliyetçilik sayesinde olmuştur.

Son olarak; milliyetçiliğinin geçmişten günümüze dünya coğrafyasını ve tarihi şekillendiren önemli bir realite olduğu kabul edilmektedir. Bu realitenin yüzyıllardan beri devletlerin güç dengesini sağlamak amacıyla kullanmış oldukları bir silaha dönüşmesi düşündürücüdür.

KAYNAKÇA

- ANDERSON, Benedict (1993), Hayali Cemaatler, Metis Yayınları, İstanbul.
- ATEŞ, Toktamış (2004), Siyasal Tarih, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, Suavi (1993), Modernleşme ve Milliyetçilik, 1.Baskı, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- DAĞ, Ahmet Emin (2005), Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü, İkinci Baskı, Anka Yayınları, İstanbul.
- DİNÇ, Artum (2002), "Millet ve Milliyetçiliğin Doğuşu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar", http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=68&Itemid=1, 22.04.2012.
- EVANS, Graham ve NEWNHAM, Jeffrey (2007), Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, Çev., H. Ahsen Utku, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- GÖNLÜBOL, Mehmet (2000), Uluslararası Politika: İlkeler-Kavramlar-Kurumlar, Beşinci Baskı, Siyasal Yayınları, Ankara.
- GÜRSES, Emin (1998), Milliyetçi Hareketler ve Uluslararası Sistem, Bağlam Yayınları, 1.baskı, İstanbul.
- HAYES, Carlton J. H. (1995), Milliyetçilik: Bir Din, Çev., Murat Çiftkaya, İz Yayınları, İstanbul.
- HOBBSAWM, Eric J. (2005), Devrim Çağı: 1789-1848, Çev. Bahadır Sina Şener, Beşinci Baskı, Dost Yayınları, Ankara.
- KERESTECİOĞLU, İnci Özkan (2008), "Milliyetçilik: Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens'ten Frankeştayn'ın Canavarına", Editörler: ÖRS, H.B., 19.Yüzyıldan 20.Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, İkinci Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.307-350.

LLOBERA, Joseph R., (2007), Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi, Phoenix Yayınları, Ankara.

NOI, Aylin Ünver (2007), Avrupa'da Yükselen Milliyetçilik, 1. baskı, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

ORAN, Baskın (1997), Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli, Üçüncü Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi (2000), Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik, Alfa Yayınları, İstanbul.

ÖZKIRIMLI, Umut (2008a), Milliyetçilik ve Türkiye-AB İlişkileri, Tesev Yayınları, İstanbul.

ÖZKIRIMLI, Umut (2008b), Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yayınları, Ankara.

RUSINOW, Dennison (2007), "Yugoslavya'nın Parçalanması ve İç Savaşta Osmanlı Mirası", Derleyen: BROWN C., İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası, Çev., Gül Çağalı Güven, Dördüncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s.113-143.

SANDER, Oral (2005), Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e, On Üçüncü Baskı, İmge Yayınları, Ankara.

SNYDER, Louis L. (1964), The Dynamics of nationalism : readings in its meaning and development , D. Van Nostrand Company Inc., Newyork. 123

SÖNMEZOĞLU, Faruk ve Diğerleri (2005), Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, Dördüncü Baskı, Der Yayınları, İstanbul.

TÜRK Dil Kurumu, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>, 10.11.2011.

YETKİN, Çetin (2006), Milliyetçilik Neden Şimdi?, Yeniden Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya.

YILMAZ, Aytekin (2003), Çağdaş Siyasal Akımlar: Modern Demokraside Yeni Arayışlar, İkinci Baskı, Vadi Yayınları, Ankara.

FORENSIC SCIENCE IN THE EDUCATION SYSTEM IN THE BALKAN COUNTRIES

Assist. Professor, Ph.D Aleksandar B. Ivanović, Forensic Center of the Police
Directorate of Montenegro, ialeksandar@t-com.me

Assistant, MSc Aleksandar R. Ivanović, International University of Novi Pazar,
a.ivanovic@uninp.edu.rs

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: forensic science, criminalistics, expert evaluation, education, jurist.

The purpose of this research paper is to point out the role of forensic science in dealing with specific issues of legal practice. Thereafter, this article illustrates the aim of gaining knowledge from the field of forensic science in educational system of law and criminalistics in the Balkan area, with the special retrospective at the solution of these kinds of problems in republic of Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slovenia.

Authors treat perspective of forensic science in educational system of law and criminalistics in a sense of improvement of educational system for these professions, emphasizing that the subject forensic science should be included into curriculums at Law faculties. Concrete suggestions for adequate introduction of the subject forensic science into educational system, first of all in to education of future lawyers, criminalistics, judges, prosecutors, attorneys, and experts engaged in work for different kind of expert evaluations, police work, customs and et cetera.

The issue of introduction of forensics in the system of education of future lawyers in the Balkans are not given much of attention. This problem is only analyzed in the works of the authors of this article, Dr. Aleksandar B. Ivanovic and Aleksandar R. Ivanovic. These two authors are with their co-authored paper Forensic science in the education of lawyers and criminalists (2009) among the first which point out the necessity of educating future lawyers and criminalists with knowledge in the field of Forensic Sciences. In their work, the authors point out the following. Modern judicial process is based on forensic evidence, because if a criminal charge is not supported by forensic evidence, if the evidence that since its discovery did not act in the manner prescribed and described in the postulates forensic processing of the scene, such applications usually end with the in the prosecutor drawer. As the proposal at the end of this work would be that the subject Basic of Forensic Sciences, should be introduced into the system of education in the Balkan states as follows: as a subject of the Law School, majoring in common law and the law of the Interior (criminalistic); at the Police Academy in the subject criminal techniques, to

expand the number of hours and/or specialized courses, who aim to improve education and training of police staff; within the specialist, masters doctoral study programs.

Thesis laid out in the work above, these authors have developed in several co-authored papers, such as Forensic science in the education system in Montenegro (2009), Method of association and international cooperation in forensic experts of the European Union and countries of the region (2010), Forensic challenges 21st century (2011), Harmonization of activities of forensics in Serbia and Montenegro with the European Union (2013).

In this research, the method of content analysis of existing national and international curricula of law schools and police academies, comparative methods, and research methods and descriptive analyzes were performed. In order to obtain relevant information from the practical work in the field of education of forensic science in the Balkans, with special emphasis on the countries of the Former Yugoslavia, we used the method of direct observation, content analysis and research.

Taking into account the characteristics and tendencies of contemporary forms of crime it is evident that in the Balkans, there is a need for adequate education of future lawyers (judges, prosecutors, lawyers and the like.) in the field of Forensic Science. Forensic Science should be included in the education system in the countries of the Balkans, for pragmatic reasons, for those who are after undergraduate work in jobs investigation of the crimes. They are not small number of them, and they are: judges, prosecutors, lawyers, members of the police, customs, the Ministry of Justice, the army, the security companies and the like. Forensic science has application in a) prevention and suppression of crime, b) in the work of state institutions and c) private (civil) security sector. In some countries of the Balkans, in recent years the education system has been introduced and forensics as a scientific discipline, for example at the Department of Law Sciences of International University of Novi Pazar, The Police Academy in Belgrade, Faculty of Criminal Justice and Security, University of Maribor, Faculty of Forensic Sciences, University of Split. As the Balkan region a relatively free flow of people, capital, ideas and science, it is necessary to introduce standardization study programs in the field of forensic science. Furthermore, it is necessary to mention that study programs must be compatible or applicable in all countries on the Balkan Peninsula. This is because it often happens in practice, to be adopted and lessons learned in the field of forensic science in one state applicable in another. As part of Europe, the Balkans, and Croatia, Greece, Romania and Bulgaria as part of the Balkan Peninsula, members of the European Union, it would be like imparativ Imposed the introduction of EU standards in the programs of study and training in the field of forensic science.

FORENZIČKE NAUKE U SISTEMU OBRAZOVANJA U DRŽAVAMA BALKANA

Doc.Dr. Aleksandar B. Ivanović¹

Msc. Aleksandar R. Ivanović²

Uvod

Iako je prva knjiga iz oblasti forenzičke medicine objavljena 1400. godine u Kini, naučno istraživanje zločina, postalo je složenije tek u zadnjih sto godina. Narocito je dekada od 1990 do 2000 godine, bila značajna po napredku na polju forenzičkih nauka i njene primjene u istraživanju zločina. Pa se u tom periodu, slično kao kod usavršavanja iz oblasti medicine, odmaklo od uopštavanja iz oblasti forenzike prema određenim specijalizacijama u okviru iste. U pomenutom periodu se izraz kriminalistička tehnika, odnosno naučno istraživanje zločina, zamjenjuje sa izrazom forenzičke nauke, ali je kriminalistička tehnika tek dio cjelokupnog širokog polja specijalnosti koje obuhvata forenzika. Osim kriminalističke tehnike, Forenzičke nauke najviše i uglavnom podrazumijevaju Forenzičku medicinu i istraživanju lica mjesta krivičnog djela, dok se u posljednje vrijeme kao Forenzičke discipline javljaju i forenzičko mašinstvo, forenzička psihologija, forenzička informatika, forenzičko računovodstvo i druge forenzičke discipline.

Sama riječ Forenzika potiče od naziva jednog trga u starom Rimu, koji se zvao Forum Romanum. Na pomenutom trgu su se u okviru nekog sudskog spora, od strane odbrane i tužbe iznosile činjenice vezane za sami spor ili krivično djelo, pa se to uzima i kao preteča načina iznošenja činjenica u sudskom postupku (Romac, 1985:123).

Danas se pod pojmom Forenzičke nauke podrazumijeva skup naučnih principa i tehničkih metoda koje se primjenjuju kod istraživanja krivičnih djela radi dokazivanja postojanja krivičnog djela i pomoći prvenstveno pravosuđu, da utvrdi počinioca krivičnog djela, odnosno Forenzika podrazumijava primjenu naučnih metoda kod otkrivanja i tumačenja (vještačenja) materijalnih tragova, a pa se i stručnjaci koji obavljaju ove poslove nazivaju forenzičari. Forenzičke nauke koriste

¹ Forensic Center of the Police Directorate of Montenegro, ialeksandar@t-com.me

² International University of Novi Pazar, Department of Law Science, a.ivanovic@uninp.edu.rs

za davanje odgovora na specifična pitanja, od kojih su tri temeljna: 1) Da li je izvršen zločin? (2) Ko ga je počinio? (3) Kako je isti izvršen?

Forenzička ispitivanja i mišljenje sudskog vještaka-forenzičkog stručnjaka u demokratskim društvenim uređenjima, u kojima materijalni dokaz ima najveću vrijednost, postali su neizostavni za uspješan sudski proces i pravilnu i pravednu kaznu. Preduslovi za kvalitetno obavljanje poslova sudskih vještačenja, su tehnička opremljenost i najvažniji preduslov-obučenost stručnjaka za rad na pomenutoj opremi (za poslove forenzičkih ispitivanja se koristi savremena sofisticirana tehnika i tehnologija). Što znači da je dobra osposobljenost stručnjaka osnovni uslov za vršenje forenzičkih ispitivanja. Pojedini autori (Cunliffe F. i Piazza P.B.) pod pojmom Forenzičke nauke podrazumijevaju primjenu naučnih metoda posmatranja i analiziranja radi otkrivanja i tumačenja materijalnih dokaza, a naučnike koji obavljaju te poslove nazivaju forenzičari. U osnovi pojam forenzičkih nauka vežu za kriminalističke laboratorije i kriminalistička vještačenja. Drugi autori (Califana, A. L., i Levkov J.S.) ističu da postoje brojni načini kojima forenzičke nauke pomažu u otkrivanju zločina. Po njima to i jeste bit forenzike. Oni pojam forenzičke nauke vežu za rad na licu mjesta i rad u laboratoriji, primarno na kriminalističko tehničke operative i laboratorijske sadržaje. Forenzičke nauke su organizovani sastav pojmova, informacija i saznanja. Krug interesa forenzičkih nauka je mnogo širok, što zahtijeva sveobuhvatnost, potpunost i interdisciplinarnost u procesu obrazovanja forenzičara.

Pod forenzičkim naukama podrazumevamo sledeće discipline:

1. Forenzičku kriminalistiku, koja obuhvata:

analizu droga;

forenzičku hemiju (analiza tragova baruta, eksploziva, porijeklo nepoznatih supstanci i sl.);

analiza tragova (kombinovanje metodologije mikroskopskih, instrumentalnih i hemijskih tehnika pri pregledu dlaka, vlakana, stakla, zemlje i sl.);

analiza vatrenog oružja (analiza vatrenog oružja, projektila, čaura i sl.)

analiza latentnih tragova papilarnih linija-daktiloskopija (analiza tragova papilarnih linija na mjestu događaja ili na predmetima koji su dostavljeni u forenzičku laboratoriju);

forenzička serologija (analiza biohemije, serologije, imunologije, hematologije, individualizacija krvi i sl.);

analiza DNA (analiza krvi, sperme, pljuvačke, tkiva i sl.);

analiza tragova otisaka-utisaka (analiza tragova obuće, stopala, tragova automobilskih guma i sl.);

analiza spornih dokumenata (analiza rukopisa, dokumenata, analiza pečata, štambilja i sl.);

analiza mjesta događaja (zločina).

2. Forenzičku medicinu koja obuhvata između ostalog i analizu uzroka i načina smrti, način i uzrok zadobijenih rana, kao rezultata nezgode ili nasilnog ponašanja

3. Forenzičku antropologiju, koja između ostalog obuhvata prepoznavanje i ispitivanje ostataka ljudskih kostura (jesu li pronađene kosti ljudskog porijekla, vrstu njihovog oštećenja, približno doba, visinu i stas osobe kojoj su iste pripadale i sl.).

4. Forenzičku odontologiju, koja između ostalog obuhvata upoređivanje rentgenskih snimaka zuba neidentifikovanog ljudskog tijela sa zaživotnim zubnim kartonima poznatih lica u svrhu identifikacije ostataka, kao i analizu i upoređivanje tragova ugriza, kod krivičnih djela kao što su silovanje, seksualno motivisana ubistva, zlostavljanje djece i sl.

5. Forenzičku toksikologiju, koja između ostalog obuhvata analizu dejstva droga, hemikalija i otrova na ljudsko tijelo, kao i vještačenja iz zaštite životne okoline.

6. Forenzičku entomologiju, koja se bavi istraživanjima životnog ciklusa insekata na odumrlom organizmu i korestiče se tim podacima, forenzičari entomolozi, dolaze do određivanja vremena smrti i sl.

7. Forenzičku fotografiju, koja se bavi fotografskim dokumentovanjem mjesta događaja krivičnog djela i materijalnih tragova.

8. Forenzičko inženjerstvo je naučno ispitivanje i analiza strukture i proizvoda radi utvrđivanja uzroka kvara i nanesene štete;

9. Forenzičku psihologiju je studija uma pojedinca, koristeći forenzičke metode. Ona obično određuje okolnosti koje su proizvele ponašanje počinitelja kriminala;

10. Računarsku forenziku koja se bavi razvojem algoritama i softvera za forenzičko ispitivanje, kao primena naučnih metoda i tehnika radi povraćaja podataka sa elektronskih / digitalnih medija.

11. Forenzičko računovodstvo obuhvata primenu računovodstvenih, revizorskih i svih drugih finansijskih veština i znanja u razjašnjavanju finansijskih odnosa, činjenica i transakcija koje mogu biti ili su već predmet sudskog postupka (Petković, 2011:97);

12. Ostale forenzičke nauke, kao što su forenzička geofizika, forenzička lingvistika, forenzička meteorologija.

Stručnjaci iz Evropskog udruženja forenzičkih naučnih institucija-ENFSI (engleski European Network Forensic Scientific Institutes), udruženja koje je od strane Evropske Unije zaduženo za razvoj forenzike u zemljama Evropske Unije i zemljama koje to žele da postanu, aktivnosti forenzičkih nauka dijele u sledeće faze:

Pravila pri dolasku na lice mjesta, koja se odnose na odreğivanje lica mjesta i uspostavljanje nadzora nad svim aktivnostima na licu mjesta;

Odlučivanje o strategiji uviđaja, koja se odnose na tok uviđaja;

Ispitivanje lica mjesta, koja se odnose na pripremu za vršenje uviđaja, ispitivanje lica mjesta, otkrivanje i izuzimanje tragova sa lica mjesta i pakovanje tragova sa lica mjesta;

Određivanje forenzičkih ispitivanja-vještačenja, što podrazumijeva analizu dostavljenog materijala za vještačenje i dostavljanje tragova na vještačenje;

Strategija rada forenzičara u laboratoriji, koja podrazumijeva odabir koje metode treba primijeniti;

Priprema za vršenje forenzičkih ispitivanja-vještačenja, koje podrazumijeva pregled dostavljenih materijalnih tragova;

Ispitivanja-vještačenja u forenzičkoj laboratoriji, što podrazumijeva obavljanje forenzičkih analiza-vještačenja i dokumentovanje istih,

Interpretacija rezultata forenzičkog ispitivanja-vještačenja, što podrazumijeva proučavanje rezultata ispitivanja;

Konačan rezultat, koji podrazumijeva izradu nalaza i mišljenja i njegovog prezentovanja na glavnom pretresu na sudu.

Forenzičke nauke su uglavnom i najviše zastupljene u pravosuđu, pa je stoga veoma važno da svi učesnici pravosudnog postupka posjeduju znanja o osnovama forenzičkih nauka. Naravno iluzorno je očekivati da sudije, tužioci, advokati i sl., posjeduju znanja iz instrumentalnih hemijskih metoda, mikrobioloških analiza DNK, balističkih ispitivanja i slično, ali učesnici u sudskom postupku koji imaju pravničko znanje, pa iz tog razloga angažuju stručnjake-forenzičare nepravničkih struka, moraju posjedovati znanja o tome kojima metodama treba da poklone povjerenje, na koji način se dokaz može kontaminirati, zamijeniti, naknadno primijeniti i/ili podmetnuti, da li se predmet vještačenja može kasnije (ako se ukaže potreba) neizmijenjen uputiti na dopunsko ili ponovno vještačenje i slično. Ukoliko bi sve pomenuto, u vezi vještačenja, bilo samo i isključivo u posjedu vještaka-forenzičara, bilo bi to veliko breme za jednu osobu, pa bi se sa pravom, od strane pojedinih stranaka u postupku postavljalo pitanje u vezi objektivnosti, sujetnosti, i sličnih stvari kojima bi vještaka mogao da podleže. Međutim, ukoliko bi sudija, tužilac i advokat, posjedovao osnovna znanja iz oblasti forenzičkih nauka, kontrola rada vještaka bi bila uspješnija, a naredbe za vještačenje bi bile sa preciznim i stručnim pitanjima.

Edukacija iz oblasti forenzičkih nauka

Od samog početka civilizacije sa razvojem pravosuđa javlja se potreba pravnika za stručnim znanjima i vještinama ljudi koji znaju više o utvrđivanju činjenica važnih u pojedinim sudskim predmetima. Razvojem raznih naučnih i stručnih disciplina raste i potreba za specifičnim stručnim znanjima koje eksperti-stručnjaci iznose sudu kako bi pojasnili način i mehanizme počinjenja krivičnih djela i nastalih posljedica ili druge pravno relevantne činjenice. Osnovne karakteriste forenzičkih nauka su: stalno usavršavanje znanja i vještina, multidisciplinarnost, egzaktnost i preciznost, etičnost i moralnost pri primjeni posebnih stručnih znanja i vještina u pravosuđu, ponovljivost rezultata, poznavanje zakona i pravosudnih postupaka, naučna raznovrsnost i javnost i izloženost kritici. Kao što je i navedeno pomenute osnovne karakteristike forenzičkih nauka moraju da apsolviraju svi učesnici pravosudnog postupka: sudski vještaci-forenzičari, sudije, tužioci, advokati, ali i službenici u policiji, ministarstvu unutrašnjih poslova, ministarstvu pravde, carinama, zavodima za izvršenje krivičnih sankcija i velikom broju institucija koje direktno i/ili indirektno imaju dodirnih tačaka sa bilo kojom vrstom od velikog spektra vještačenja.

Vidljivo je koliki broj ljudi mora da posjeduje znanja iz oblasti forenzičkih nauka, a da ukratko sagledamo način i nivo sticanja tog znanja, koje je od ključne važnosti za razotkrivanje krivičnih djela i njihovih počinitelja, utvrđivanja razloga kod privrednih havarija, zagađenja životne sredine, klimatskih promjena i niza drugih pojava, za koje je jedini način utvrđivanja uzroka forenzičko ispitivanje i vještačenje.

Važan aspekt edukacije u vezi forenzičkih nauka je kontrola načina usvajanja znanja. Studentima ne treba samo pružati zbir gotovih informacija. Naime, treba ih animirati da sami pribavljaju i obrađuju relevantne informacije. Obrazovanje iz oblasti forenzičkih nauka u osnovi treba organizovati kao:

Univerzitetski kolegijum;

Polijski kolegijum i

Poseban kolegijum.

Što se tiče prvog kolegijuma, isti treba organizovati na pravnom fakultetu, kao samostalan predmet. Najbolje rješenje bi bilo da se budući sudije, tužioci, advokati, zaposleni u policiji, carini i slično, edukuju iz oblasti osnova forenzičkih nauka kroz zaseban predmet, gdje bi kroz studije stekli znanja iz oblasti: raspoznavanja tragova, čuvanja tragova, identifikacije tragova, upoređivanja (komparacije) tragova, individualizacije, tumačenja i rekonstrukcije. Zatim, kroz ovaj univerzitetski kolegijum, studenti bi se upoznali sa osnovama problematike u vezi materijalnih tragova sa lica mjesta krivičnog djela, odnosno sa pojmovima kao što su:

prolazni tragovi, izgled tragova i predmeta, kondicioni (prolazni) tragovi, kontaktni tragovi,

uloga materijalnih tragova u kriminalističkoj obradi:

Podaci o corpus delicti;

Podaci o modus operandi;

Povezivanje osumnjičenoga sa žrtvom;

Povezivanje osobe sa mjestom dogağaja;

Identifikacija osumnjičenoga;

Identifikacija NN supsatnci.

Nakon toga, univerzitetski kolegijum bi obavezno morao da obrađuje osnove iz savremenih forenzičkih tehnologija. Svjetska istraživanja u vezi suzbijanja kriminaliteta ukazuju na porast stope kriminala od 200 posto u proteklom stoljeću, dok je u istom razdoblju stopa rješavanja zločina ostala srazmjerno niska. Isti izvještaj daje podatak da su cjelokupna riješena krivična djela u SAD-u tek 19 posto. Drugim riječima, za više od 80 posto krivičnih djela počinitelj nije identifikovan. Zašto? Jedan od razloga je taj što je tehnološki razvoj pri rješavanju krivičnih djela znatno zaostao za razvojem u drugim širokim područjima poput biznisa, industrije, informacionih tehnologija i slično. Ali od 1990. godine procvatom pojedinih istraživanja i podsticanjem razvoja utemeljen je opšti napor da se u krivičnom pravnom sistemu primjenjuju nove tehnologije. Savremeni napredak u hemiji, molekularnoj biologiji, instrumentaciji, mikroskopovima, računarskoj tehnologiji i elektroniци praktično je revolucionizovao sposobnost forenzičkih laboratorija. Stim u vezi, kroz univerzitetski kolegijum, studenti bi se upoznali sa osnovama primjene DNK analiza u forenzici, (analiza DNK-dezoksiribonukleinska kiselina, je u forenzičke svrhe prvi put primijenjena 1985. godine), primjene nove tehnologije obrade tragova papilarnih linija (otisaka prstiju), radi se o automatskom sistemu za pretraživanje tragova papilarnih linija (AFIS sistem, eng. Automatic fingerprint identification system), primjena novih instrumentalnih metoda u forenzici kao što su: gasno-masena hromatografija i skenirajuća elektronska mikroskopija i slično. Kroz upoznavanje sa osnovama primjene novih tehnologija u forenzičkim naukama, budući sudije, tužioci i advokati bi se upoznali sa osnovama ovih metodama, što znači da bi imali znanja kakve odgovore mogu dobiti, koliko su dobijeni rezultati pouzdani, koliko je vrijeme potrebno za obavljanje ovih analiza i na kraju kako da na pravi način primijene dobijene rezultate u svom radu.

Da vidimo sada kakva je situacija u državama Balkana u vezi uvođenja forenzičkih nauka na univerzitetske kolegijume.

Počecemo od Departmana za pravne nauke Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, koji je napravio jedan od najvećih iskoraka u oblasti uvođenja forenzike obrazovanje budućih pravnika. Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, kao jedna obrazovna institucija, koja prati trendove potreba i izazova za nove vidove obrazovanja se aktivno uključila u ovu savremenu, naprednu i iznad svega primjenjivu nauku. Naime, shodno potrebama savremenog sudskog postupka, a na inicijativu autora ovog rada (Aleksandra B. Ivanovića i Aleksandra R. Ivanovića) prilikom izrade novog studijskog programa osnovnih akademskih studija prava na

Departmanu za pravne nauke Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru, u kurikulum smera opšteg prava uvršten je predmet Osnovi forenzike. Tako da od 2009, studenti opšteg prava pomenutog Univerziteta u VIII semestru izučavaju predmet Osnovi forenzike. Moramo napomenuti, da je ovo prvi, i za sada jedini Pravni fakultet koji je u svoj nastavni plan i program uvrstio izučavanje forenzike kao samostalnog predmeta. Svrha predmeta Osnovi forenzike koji se izučava u studijskom programu osnovnih akademskih studija prava, modul opšte pravne nauke Departmana za pravne nauke Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru je da studentima pruži adekvatna i neophodna znanja iz oblasti forenzičkih nauka, kao što su forenzički aspekt obrade lica mjesta krivičnog djela, sticanje novih i usavršavanje postojećih metoda vještačenja raznoraznih vrsta materijalnih tragova. Upoznavanje sa lancem kretanja dokaza, kao bitnom karakteristikom manipulacije sa tragovima. Upoznavanje sa aktivnostima i postupcima kojima je moguće pravilno sačuvati tragove, savladavanje vještina forenzičke obrade lica i mjesta, savladavanje vještine donošenja zaključaka na samom licu mjesta, izučavanje tragova koji se najčešće javljaju na licu mjesta krivičnog djela, načini njihovog ispitivanja i vještačenja. Način primjene multidisciplinarnih vještačenja, redosled izvođenja pojedinih vještačenja. Krajnji cilj predmeta je pravilno tumačenje nalaza i mišljenja vještaka i njegova primjena u predkrivičnom i krivičnom postupku. Očekivani ishod predmeta jeste osposobljenost studenata za prepoznavanje značaja tragova, pravilno postupanje sa tragovima, upoznavanje sa standardima rada na licu mesta, krivičnog dela. Osposobljenost za kritičko procenjivanje nalaza i mišljenja vještaka, a naročito u vezi novih tehnologija, kao što su DNK analiza, analiza otisaka prstiju AFIS, analiza tragova vatrenog oružja GSF i sl. Usvajanje opštih znanja o mogućnostima, načinu korišćenja i prepostavkama vezanim za primenu savremenih metoda identifikacije lica. Sadržaj predmeta obuhvata sledeće tematske celine: Pojam forenzike kao naučne discipline; Osnovne grane forenzike; Podela na kriminalističku, komercijalnu i državnu forenziku; Metod prirodnih i primenjenih nauka koje koristi forenzika za identifikaciju objekata (osoba, predmeta i tragova) u kriminalističkoj proceduri radi razjašnjenja i razrešenja kriminalnog događaja; Stručni profil i uloga forenzičara u kriminalističkoj proceduri; Nastanak materijalnih tragova; Primena forenzičkih standarda kvaliteta na licu mesta; Kontinuitet dokaza – materijalni tragovi od otkrivanja do sudskog korišćenja; Praktični problemi forenzičke obrade pojedinih krivičnih dela; Forenzičko vještačenje; Tragovi vatrenog oružja; Tragovi papiranih linija; Tragovi biološkog porekla; Tragovi rukopisa i dokumenata; Nalaz i mišljenje vještaka; Forenzičke identifikacije; Primena novih tehnologija u forenzici (kompjuterska forenzika);

Pojam i vrste smrti (definicija smrti, pojam moždane smrti, prividna i klinička smrt, agonija) Pregled leša, utvrđivanje smrti i vremena smrti. Lešne osobine i promene. Osnovne napomene o sudskomedicinskoj obdukciji. Prirodno i nasilno oštećenje zdravlja. Pojam komplikacije i posledice povreda. Zaživotne reakcije i njihov sudskomedicinski značaj. Zaživotne, hropačke i postmortalne povrede. Mehanička oruđa i oružja, podela povreda na ozlede i rane. Asfikične povrede. Sudskomedicinski aspekti saobraćajnog traumatizma. Sve pomenute discipline, osim teorijskog dijela, obrađuju se i a praktičkim vježbama, gdje je se budući pravnici na licu mjesta upoznaju sa otkrivanjem, izuzimanjem, pakovanjem, slanjem i samim ispitivanjem raznoraznih materijalnih tragova. Uvođenje predmeta Osnovi forenzičkih nauka, sa već uhodanim predmetom Kriminalistička tehnika, na smjeru Pravo unutrašnjih poslova, čini da Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru prati savremene trenodove iz oblasti obrazovanja i na taj način izlazi u susret zainteresovanim studentima, a sve sa ciljem stvaranjem visoko edukovanih stručnjaka iz oblasti pravosuđa i srodnih disciplina

Takođe, u kurikulum master akademskih studija prava na Departmanu za pravne nauke Internacionalnog Univerziteta u Novom Pazaru, opet na inicijativu autora ovog rada, uvršten je 2009 godine predmet Biometrijske forenzičke identifikacije. Cilj ovog predmeta ogleda se u sticanju znanja o biometrijskim karakteristikama i metodama identifikacija osoba. Dok se očekivani ishod ovog predmeta ogleda u osposobljenosti studenata za korišćenje automatskih sistema za identifikaciju osoba. Sadržaj predmeta obuhvata sledeće tematske jedinice: Identifikacije osoba na osnovu nepromenljivih fizioloških karakteristika (izgled, papilarne linije, iris i retina, termogrami lica, šake i vena, DNK, zubi, nokti, glas, geometrija šake i usiju, miris, dlake, krv, tkiva itd.) i identifikacije osoba na osnovu karakteristika ponašanja (hod, rukopis, glas itd.); specijalni biometrijski identifikacioni sistemi - automatski sistemi.

Na Fakultetu kriminalističkih nauka u Sarajevu, se u IV semestru izučavaju sledeći predmeti vezani za oblast forenzičkih nauka:

Forenzička biologija;

Forenzička daktiloskopija i identifikacija;

Forenzička trasologija;

Forenzička balistika i mehanoskopija i

Forenzika dokumenata i rukopisa.

Na fakultetu za bezbjedonosne poslove u Ljubljani (Fakultet za varnosne vede-
FVV), se na osnovnim akademskim studijama izučavaju sledeći predmeti iz oblasti
forenzičkih nauka: policijska i forenzička psihologija, osnove forenzičkih nauka i
računarska forenzika.

Što se tiče policijskog kolegijuma, forenzičke nauke su uključene u nastavni plan i
program Policijskih Akademija. Doduše, dugo godina ne kao poseban predmet, već
se ova nauka izučavala u okviru predmeta Kriminalistička tehnika. Od prije par
godina se ina policijskim akademijama uvodi forenzika kroz razne predmete, a
najviše i uglavnom na specijalističkim, master i doktorskim studijama.

Poseban kolegijum u vezi edukacije iz oblasti forenzičkih nauka u Crnoj Gori se
obavlja u organizaciji Udruženja sudskih vještaka Crne Gore. Osim što Udruženje
sudskih vještaka u svom Statutu ima članove koji se odnose na usavršavanje
vještaka, u Zakonu o sudskim vještacima u Crnoj Gori, koji je objavljen u
Službenom listu Republike Crne Gore broj 79 od 23. decembra 2004. godine,
Udruženje sudskih vještaka je prepoznato kao institucija za obavljanje poslova
stručnih usavršavanja i obučavanja sudskih vještaka u Crnoj Gori. U dijelu V
Zakona o sudskim vještacima, PRAVA VJEŠTAKA u Članu, stoji da Vještak ima
pravo i obavezu na stručno usavršavanje, a u idućem stavu ovog člana, da stručno
usavršavanje vještaka može organizovati Udruženje sudskih vještaka i druga
stručna udruženja i institucije. Osim toga što je Zakon o sudskim vještacima
odredio Udruženje sudskih vještaka Crne Gore, kao instituciju za vršenje poslova
usavršavanja i obuke, isti je Udruženju sudskih vještaka povjerio i provjeru stručnih
znanja i praktičnih iskustava kandidatima za sudske vještake. Pa u Članu 14. ovog
zakona u stavu jedan stoji da provjeru stručnog znanja i praktičnih iskustava
kandidata za određenu oblast vještačenja vrše najmanje tri člana Udruženja
sudskih vještaka sa naučnim ili specijalističkim zvanjima koje određuje nadležni
organ određen statutom Udruženja.

Što se tiče provjere stručnih znanja i praktičnih iskustava kandidata za sudske
vještake, Udruženje sudskih vještaka Crne Gore je izradilo Pravilnik o načinu
provjere stručnih znanja i praktičnih iskustava kandidata za sudske vještake, na
koji je saglasnost dalo Ministarstvo pravde Republike Crne Gore, aktom istog Broja
03 - 303 / 06 - 2. Ovim pravilnikom je doreğeno da se provjera znanja obavlja u
predmetne oblasti za koju će kandidat da vještači, a zatim iz oblasti poznavanja
opštih pravila i propisa vezanih za vještačenje, kao i poznavanja akata Udruženja
sudskih vještaka, kao što su Statut i Etički kodeks i izrade troškovnika za obavljanje

vještačenje. Osim provjere znanja i praktičnih iskustava kandidata za sudskog vještaka Udruženje organizuje i edukacije kandidata, koja je na dobrovoljnoj osnovi, tojest ukoliko kandidat smatra da mu nije potrebna direkto se prijavljuje na provjeru bez edukacije. U dosadašnjoj dvogodišnjoj praksi, nije bilo slučaja da se kandidat prijavio za provjeru, a da se nije prijavio za edukaciju.

Što se tiče stručnog usavršavanja sudskih vještaka u ostalim institucijama u Crnoj Gori, radi se o ad hoc obukama, koje se sprovode uglavnom po internim pravilima pojedinih institucija. Tako je u organizaciji Udruženja sudskih vještaka Crne Gore do sada organizovano sedam međunarodnih Naučno-stručnih skupova, na kojima su učesnici dobijali sertifikate. Takođe su sa istih i štampani Zbornici radova sa dvostrukom anonimnom recenzijom.

Na Kriminalističko policijskoj akademiji u Beogradu, koja je nastala integracijom Više škole unutrašnjih poslova i Policijske akademije, u okviru osnovnih studija u šestom semestru izučava se kao izborni predmet: Osnovi forenzike. Takođe na istom studijskom programu izučava se, opet izborni predmet: Biometrijske identifikacije. Na osnovnim strukovnim studijama, na ovoj Akademiji, na drugoj godini se izučava kao izborni predmet: Stručna kriminalističko forenzička praksa. Na trećoj godini ovih strukovnih studija, izučavaju se sledeći predmeti vezani za forenzičke nauke:

Kriminalističko-forenzička obrada lica mjesta događaja;

Forenzičko inženjerstvo;

Fiziko-hemijska vještačenja;

Metode forenzičke identifikacije lica-biometrija i

Trasološka vještačenja.

Takođe, na Kriminalističko policijskoj akademiji u Beogradu se na posebnom smjeru Kriminalističko-forenzičke identifikacije, u okviru I semestra izučavaju sledeći predmeti vezani za forenzičke nauke:

Forenzičar i forenzičke laboratorije;

Biometrijsko-forenzičke identifikacije;

Forenzičke metode identifikacije tragova materijala

U II semestru ovog smjera, izučavaju sledeći predmeti vezani za forenzičke nauke:

Kriminalističko-forenzička scena;

Informacioni sistemi u forenzici i forenzika digitalnih podataka;

Pravni okvir kriminalističko-forenzičkih identifikacija;

Automatski sistemi identifikacija osoba (AFIS i FIS).

Pored uvođenja forenzičke kao zasebnog predmeta na pravne fakultete, svakako najveći iskorak u oblasti obrazovanja iz forenzilkih nauka je otvaranje fakulteta za forenzičke nauke u Splitu u okviru Sveučilišta u Splitu. Fakultet je osnovan kao diplomski sveučilišni studij forenzike 2010. godine. Nastava se na istom izvodi kroz četiri modula:

1. Istraživanje mjesta događaja,
2. Forenzička hemija i molekularna biologija,
3. Forenzika i nacionalna bezbjednost i
4. Finansijsko-računovodstvena forenzika.

Nastava na ovom jedinstvenom fakultetu ove vrste na Balkanu se odvija na Hrvatskom i engleskom jeziku. To ovom forenzičkom studiju daje internacionalni karakter i isti je predviđen za teritoriju od 90 miliona stanovnika.

Ništa manje značajno je i odnedavno otvoreni studijski programi forenzičkih nauka na Evropskom fakultetu u Brčkom. Na ovom fakultetu postoje četvorogodišnje studije iz forenzike, master studije i doktorske studije.

Zaključna razmatranja

Forenzičke nauke danas u svijetu egzistiraju kao samostalna nauka, iz razloga što raspolažu svojim vlastitim, opštim i posebnim objektom proučavanja i istraživanja. Zatim, forenzičke nauke imaju specifičan pristup u proučavanju i istraživanju svojih objekata spoznaje i posebne samostatne metode i sredstva istraživanja (metodologija), imaju svoju unutrašnju strukturu, svoj pojmovni aparat, imaju svoje vlastite teorije, svoj fond sistematizovanog znanja u obliku pravila, koja na određenom području omogućavaju ostvarivanje novih naučnih spoznaja, otkrivanje novih do sada nepoznatih činjenica i zakonitosti. Forenzičke nauke su jedinstveni

sastav principa, teorija i spoznajnih metoda. Njihov vlastiti predmet proučavanja i istraživanja povezan je sa praksom koji služi kao jedan od osnovnih kriterijuma istine. Zbog navedenog forenzičke nauke ispunjavaju uslove koje se danas traže za egzistenciju neke nauke.

Forenzičke nauke bi trebalo da se uključe u sistem obrazovanja u državama Balkana, iz pragmatičnih razloga, za sve one koji nakon osnovnih studija budu radili na poslovima razotkrivanja krivičnih djela. Njih nije malo, a to su: sudije, tužioci, advokati, zaposleni u policiji, u carini, u ministarstvu pravde, ministarstvu vojske, u zaštitarskim firmama i slično. Forenzičke nauke imaju primjeni u: a) suzbijanju i sprečavanju kriminaliteta, b) u radu državnih institucija i c) u privatnom (civilnom) sektoru bezbednosti.

Savremeni pravosudni postupak se bazira na forenzičkom dokazu, jer ukoliko neka krivična prijava nije poduprta forenzičkim dokazom, ukoliko se sa tim dokazom od samog njegovog otkrivanja nije postupalo na način propisan i opisan u postulatima forenzičke obrade lica mjesta, takve prijave obično završe kod tužioca u ladici. Kao predlog na kraju ovog rada bi bilo to da se predmet Osnovi forenzičkih nauka, uvede u sistem obrazovanja u državama Balkana na sledeći način:

kao predmet na Pravnom fakultetu, na smjeru opšteg prava i smeru prava unutrašnjih poslova (kriminalistika);

na Policijskoj akademiji, u okviru predmeta kriminalistička tehnika, proširiti broj časova i/ili na specijalističkim kuresevima, koji se organizuju u cilju osposobljavanja i usavršavanja kadrova u policiji i

u okviru specijalističkih, masteri doktorskih studijskih programa.

Kao što je i navedeno u ovom radu, u pojedinim državama Balkana, poslednjih godina je sistemu obrazovanja uvedena i forenzika kao naučna disciplina. Kako je Balkan jedna regija relativno slobodnog protoka ljudi, kapitala, ideja i nauke, to je neophodno uvesti standardizaciju studijskih programa iz oblasti forenzičkih nauka. Dalje, neophodno je raditi na tome da pomenuti studijski programi moraju biti kompatibilni, odnosno primjeljivi u svim državama na Balkanskom poluostrvu. To iz razloga što se često dešava u praksi, da se usvojena i stečena znanja iz oblasti forenzičkih nauka u jednoj državi, primjenjuju u drugoj. Kako je Balkan dio Evrope, a Hrvatska, Grčka, Rumunija i Bugarska su kao dio Balkanskog poluostrva, članice Evropske Unije, to bi se kao imperativ nametalo uvođenje standarda Evropske Unije u studijskim programima i edukacijama iz oblasti forenzičkih nauka.

LITERATURA

Califana, A. & Levkov J.S. (1978) "*Criminalistics for law enforcement officer*", McGraw-Hill Book Company, New York.

Čimburowic Lj., Ivanović B. A., Ivanović R. A, (2011), "*Kriminalistička tehnika*", Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru.

De Forest P. Et al. (1983) "*Foresic Science-An Introduction to Criminalistic*", New York: McGraw-Hill.

Fisher, B. (1992) "*Techniques of Crime Scene Investigation*", Boca Raton, FL CRC Press.

Ivanović B. A., Ivanović R. A., (2009) "*Forenzičke nauke u sistemu obrazovanja pravnika i kriminalista*", Zbornik radova: I naučne konferencije sa međunarodnim učešćem – Pravo i forenzika u kriminalistici, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, str: 235-243.

Ivanović B. A., Ivanović R. A., (2009) "*Forenzičke nauke u sistemu obrazovanja pravnika i kriminalista u Crnoj Gori*", *Expertus forensis – časopis udruženja sudskih vještaka Crne Gore*, ISSN 1451-4672, Vol. V, No. 12/13, Podgorica, str. 63-81.

Ivanović B. A., Ivanović R. A., (2010) "*Načini udruživanja i međunarodne saradnje forenzicara u državama evropske unije i državama regiona*", Zbornik radova: III naučna konferencija sa međunarodnim učešćem - Međunarodna i nacionalna saradnja i koordinacija u suprotstavljanju kriminalitetu, Internationalna asocijacija kriminalista, Banja Luka, str. 438-448.

Ivanović B. A., Ivanović R. A., (2013) "*Usklađvanje obavljanja poslova forenzike u Srbiji i Crnoj Gori sa zakonodavstvom Evropske unije*". *Pravne teme, časopis Departmana za pravne nauke Internacionalnog Univerziteta u Novom Pazaru*, 1 (1) Novi Pazar (SRB). 21-29.

Ivanović B. A., Ivanović R. A., (2011) "*Forenzički izazovi XXI veka*", Zbornik radova: I naučne konferencije sa međunarodnim učešćem – Pravni izazovi na početku XXI veka, UDK: 343 983; ISSN 978-86-84389-33-8, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar, str. 105-123.

Platt R. (2003) "*Crime scene*", Dorling Kindersley Limited, London a Penguin Company.

Romac, A. (1985) "*Rječnik latinskih pravnih izraza-Vademecum iuridicum*", Zagreb 1985.

PUNCHES AS LEGAL MEANS OF COERCION OF POLICE OFFICERS

Dragan Arlov, PhD

Srdjan Milosavljević, PhD

Dejan Petkovski

Key words: police, powers, physical power, punches

EXTENDED ABSTRACT

Police officers have considerable scope of powers aimed at enabling them to perform their tasks in a quality manner. The last one among them, the twenty-first power, provides for the use of means of coercion. Within this power the Law on Police provides for the right to use punches in order to overcome resistance or attack on a police officer or other persons. The punches cause certain harmful consequences. The legal obligation of police officers when using their powers, including the means of coercion in the form of punches, is not to cause unnecessary harmful consequences. High-quality education is required to provide for specific competences of police officers which would cause only the necessary harmful consequences when using punches to resolve concrete problem situations. The reports by the police officers following the use of the means of coercion show unreal, considerably greater representation of holds than punches, even under the conditions when it is necessary to cause pain in persons they are used against in as short time as possible.

The regulations provide for the right of police officer to use physical force in the form of punches, but they do not specify their characteristics. Punches are energetic contacts of various parts of the body (the limbs, the head) of the police officer with certain parts of the body of the person against whom the punches are used. The basic goal when using the punches against a person is to produce the required and necessary feeling of pain as a required harmful consequence. The criteria to evaluate the punches are:

- The time when the feeling of pain occurs in a person against whom they are used, and
- The quality of such realized feeling of pain.

The research conducted in this territory (Arlov, 2011) suggest the low level of specific competences in police officers in recognizing the problem situations as a

basis to use their powers of coercion as well as the selection of adequate tools in order to resolve the recognized problem situations (Arlov, 2010). The need has been recognized of the computer-aided system of education (Kolumbic, Arlov, 2009) with an aim to adopt the teaching contents, including the "controlled punches as good as possible.

The descriptive method has been used in this paper which includes the selection of relevant literature available to the authors as well as their personal professional experiences and knowledge. By applying the developed hardware-software system at the Academy of Criminalistic and Police Studies, the authors gathered the information for monitored punches as a tool of physical power – legal means of coercion of police officers.

The analysis of laws and by-laws has shown that there are not sufficiently clear interpretations of the power allowing the use of means of coercion in the form of physical force, including the punches as a global group of tools. At the sample of 32 examinees, the basic dynamic parameters (time and force) have been determined for two tools within the group of punches and they are as follows:

- The punch with an opposite hand (fist) to the body from the basic distance, and
- The punch with the opposite leg (upper part of the foot) circularly forward from the basic distance.

These punches enable the realization of a considerable level of force (hand – 258 DaN, foot – 728 DaN), and in this way a certain level of harmful consequences. The quality education is required to provide for specific competences of police officers so that they would not "avoid" to use the punches as a legal means of coercion but to be able to prevent the occurrence of unnecessary harmful consequences of their use.

REFERENCES

- Arlov, D.; Kolumbić, Z. (2009). *Development of the computer aided system for controlled hand strikes exercises*. Kompjuteri u edukaciji. MIPRO, Opatija.
- Arlov, D. (2010). *Aktivni otpor učesnika u saobraćaju kao osnov za primenu policijskih ovlašćenja*, IX stručni skup – Unapredjenje policijskih poslova bezbednosti saobraćaja, 153-159, Vrnjačka Banja
- Arlov, D. (2011). *Competences of police officers as a positive outcome of quality education*, Thematic proceedings of International scientific »Archibald Reiss Days«, Volume I, 77-88. Academy of criminalistic and police studies, Belgrade.

UDARCI KAO ZAKONITO SREDSTVO PRINUDE OVLAŠĆENIH SLUŽBENIH LICA

Dr Dragan Arlov

Dr Srdjan Milosavljević,

Dejan Petkovski

UVOD

Ovlašćena službena lica (OSL) policije imaju na raspolaganju značajan obim ovlašćenja a sa ciljem mogućnosti kvalitetnog obavljanja poverenih im poslova. Kao poslednje, dvadeset i prvo, predviđeno je i ovlašćenje u vidu upotrebe sredstava prinude. U okviru ovog ovlašćenja, zakonom o policiji, predviđeno je i pravo na upotrebu udaraca a u funkciji savladavanja otpora i napada na OSL ili druga lica. Realizacijom udaraca stvaraju se određene štetne posledice. Zakonska obaveza OSL je da, kao posledica primene ovlašćenja, pa i upotrebe sredstava prinude u vidu udaraca, ne nastanu nepotrebne štetne posledice. Kvalitetnom edukacijom je potrebno obezbediti specifične kompetencije OSL, u vidu stvaranja samo potrebnih štetnih posledica upotrebom udaraca prilikom rešavanja konkretnih problemskih situacija. U izveštavanjima OSL, nakon upotrebe sredstava prinude, prikazuje se, nerealno, značajno veća zastupljenost zahvata¹ u odnosu na udarce pa i u uslovima kada je neophodno obezbediti osećaj bola, kod lica prema kojima se upotrebljavaju, u što kraćem vremenskom roku.

¹ U zakonskom tekstu se koristi termin „zahvat“ iako sam predstavlja nedovoljno jasnu grupu alata iz prostora fizičke snage. Navodi se pre alata u vidu bacanja, udaraca i drugih veština samoodbane kojima se lice primorava na poslušnost. S obzirom na obavezu OSL da prilikom primene ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude, upotrebe najblaže sredstvo kojim uspešno mogu rešiti konkretnu problemsku situaciju u okviru izvršenja konkretnog službenog zadatka. Redosled navodjenja ukazuje (iako nije konkretno to i napisano) da su zahvati najblaže sredstvo prinude, pa ih kao takva, OSL i navode u svojim izveštajima iako se sa sigurnošću može zaključiti da to nije moguće (ili je takvim postupanjem neuspeh zagarantovan) s obzirom na kompleksnosti problemskih situacije za koje se u izveštajima OSL navodi da su iste rešene „zahvatom“ a najčešće jednim – čarobnim „ključem na laktu“ (Arlov, 2003).

U cilju uspešnog rašavanja značajnog broja problemskih situacija², u kojima se zatiču OSL prilikom izvršavanja službenih zadataka (Arlov, 2008), potrebno je osećaj bola (kao neophodno potrebnu štetnu posledicu), na putu ostvarenja kvalitetne kontrole nad licem prema kome se primenjuje ovlašćenje u vidu upotrebe sredstava prinude, obezbediti utroškom što manje vremena. Ukupno vreme realizacije alata iz grupe „zahvata“ i bacanja, a time i pretpostavljeno nastajanja osećaja bola kod lica prema kojima se upotrebljavaju, je između 3 - 4 sekunde (Milić, 1998) što je jasno vidljivo značajno više nego potrebno vreme (tabela 3.) za realizaciju udaraca (sa dohvatne ali i sa osnovne distance).

Tabela 1. Alati fizičke snage upotrebljeni u periodu 2006-2007. godine³

Oblici fizičke snage	ukupno	%
zahvati	1922	81,4
udarci	41	1,74
bacanja	24	1,02
Ostalo FS	374	15,84
UKUPNO	2361	100

U tabeli 1. se jasno vidi izrazito mali procenat zastupljenosti udaraca kao sredstava prinude koje su u svojim izveštajima, nakon primene ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude, naveli OSL kao alate kojima su rešavali konkretnu problemsku situaciju. Iz prethodne tabele se može videti i obim upotrebe fizičke snage kao sredstva prinude na nivou dve praćene godine u R Srbiji, za razliku od obima upotrebe istih sredstava od strane OSL R Slovenije koji je oko šest hiljada (Arlov, Milosavljević, 2010) i pored specifičnosti jedne i druge državne zajednice a u isto vreme veoma sličnih obima i vrsta ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude.

U Zakonu o policiji R Srbije, predviđeno je pravo OSL na upotrebu fizičke snage u vidu udaraca, ali ne i bliže definisanje specifičnih karakteristika istih. Isto nije

² Jasno definisano stanje - događanje, iz koga se sa sigurnošću može prepoznati pravo na primenu ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude. Analizom zakonskog teksta mogu se prepoznati globalne problemske situacije: bekstvo, samopovredjivanje, otpor i napad.

³ U navednom periodu, autor je prikupio 4300 izveštaja OSL, pojedinačno ih analizirao a sa ciljem spoznaje oblika problemskih situacija, upotrebljenih alata i ishoda. Uobičajene informacije, analitike, kao linije rada ministarstva unutrašnjih poslova, nisu navedene; kvaliteta s obzirom da se iz izveštaja ne može utvrditi koji oblici - vrste alata iz prostora fizičke snage, pa i udaraca, i u kom obimu su upotrebljeni (tako na primer, za 2012. godinu moguće je saznati „samo“ ukupan broj upotreba sredstava prinude, koliko ih je u skladu sa zakonom i koliko suprotno; tako isto i za fizičku snagu, sredstva za vezivanje, službenu palicu, vatreno oružje i ostala sredstva prinude).

učinjeno ni u podzakonskim aktima kakav je npr. Pravilnik o tehničkim obeležjima i načinu upotrebe sredstava prinude.⁴ Udarci su energični kontakti različitih delova tela (ekstremiteti, glava) OSL sa određenim površinama tela lica prema kome se udarci upotrebljavaju. (Arlov, 2007) Osnovni cilj je da se upotrebom udaraca, kod lica prema kome se upotrebljavaju, obezbedi neophodno potreban osećaj bola kao potrebna štetna posledica. Kriterijumi za vrednovanje udaraca su:

- ✓ vreme nastanka osećaja bola, kod lica prema kome se upotrebljavaju i
- ✓ kvalitet tako ostvarenog osećaja bola, ali i
- ✓ nivo štetnosti nastalih posledica upotrebom konkretnog alata - udarca.

Realizovano istraživanje na ovim prostorima (Arlov, 2011) ukazuju na nizak nivo specifičnih kompetencija OSL u prepoznavanju problemskih situacija kao osnova za primenu ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude kao, i izbor adekvatnih alata u rešavanju prepoznatih problemskih situacija, s obzirom na prirodu povreda OSL (ruka – šaka) i gradjana (glava) prema kojima su OSL primenjivali ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude (Arlov, 2010). S obzirom na obavezu OSL da se pre primene ovlašćenja, pa i u vidu upotrebe sredstava prinude – udarca, uveri u ispunjenost svih zakonskih osnova, kao i obavezu upotrebe najblažeg sredstva kojim se problemska situacije može uspešno rešiti, nameće se pitanje da li udarce treba realizovati sa ciljem ostvarenja maksimalne moguće sile prilikom kontakta udarne površine sa delom tela lica prema kome se konkretan udarac upotrebljava. Pregledom rezultata postojećih istraživanja može se videti da se kod realizacije udaraca različitim delovima tela OSL ostvaruju značajno visoke vrednosti sila što, svakako, može i pretpostavljati ostvarenje značajnog nivoa osećaja bola (pitanje da li i neophodno potrebnog).

Tabela 2. Nivo ostvarenih sila pri realizaciji udarca - kontakta

Sredstvo-alat fizičke snage	Minimum	Maximum	Srednja vrednost
Ostvarene sila udarac rukom	83,8	258,7 DaN	139,5
Ostvarene sila udarac nogom	152,1	728,1 DaN	308,4

⁴ Ni u prethodnom pravilniku, koji je tretirao ovaj prostor, isto nije učinjeno iako je isti, bar imao korektniji naziv – *Pravilnik o uslovima i načinu upotrebe sredstava prinude*. S obzirom da bi uslovi za upotrebu sredstava prinude morali biti definisani pre nego način same upotrebe. Svakako, u novom pravilniku, teško je definisati značenje termina npr. tehnička obeležja udaraca...

Na osnovu prethodnog, prepoznata je potreba razvoja računarski podržanog sistema edukacije (Kolumbić, Arlov, 2009) radi kvalitetnijeg usvajanja nastavnog sadržaja, tako i „kontrolisanih“ udaraca – kontakata silom koja će obezbediti potrebne štetne posledice kod lica prema kome se upotrebljavaju.⁵

METODE

U radu je korišćena deskriptivna metoda koja podrazumeva odabir relevantne, autorima dostupne, literature, kao i sopstvena stručna iskustva i saznanja. Primenom razvijenog hardverdsko-sofverskog sistema na KPA, autori su prikupili informacije za praćene udarce, kao alate iz prostora fizičke snage – zakonskog sredstva prinude OSL.

U okviru obima primenjivanog ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude – udaraca, značajno su više zastupljeni udarci gornjim ekstremitetima – rukama, kada se one nalaze u isturenoj ili suprotnoj poziciji u odnosu na upotrebu udaraca donjim ekstremitetima.⁶ U izveštajima, kao zakonskoj obavezi OSL nakon primene ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude, često nedostaju kvalitetne informacije o upotrebljenim sredstvima, čime se otežava utvrđivanje opravdanosti i pravilnosti primene ovlašćenja, kao vida kontrole rada policije (Žaberl, Arlov, 2007).

Primenom razvijenog hardverdsko-sofverskog sistema na Policijskoj akademiji u Beogradu (Arlov, 1999), prikupljene su informacije za praćene udarce, kao alate iz prostora fizičke snage – zakonskog sredstva prinude OSL.

Na uzorku od 82 ispitanika (studenti treće godine, osobe muškog pola), utvrđeni su osnovni dinamički parametri (vreme i sila) za dva alata iz grupe udaraca i to:

⁵ Na Policijskoj akademiji u Beogradu je razvijen hardverdsko-sofverski sistem za merenje i praćenje određenog broja dinamičkih parametara alata iz prostora fizičke snage (naročito udaraca) sa mogućnošću spoznaje informacija o vremenu započinjanja kretanja na svetlosni signal, ukupnog trajanja izvršenja zadatka, potrebnog vremena za ostvarenje maksimalne sile nakon kontakta, kao i ostvarene maksimalne sile prilikom kontakta određenog dela tela OSL sa adekvatnom platformom sistema za merenje. Svakako iz postojećih, moguće je prikupiti i posredno izvoditi i druge informacije (npr. sila otiskivanja o podlogu, prirast sile u jedinici vremena...).

⁶ Isturena – pozicija u kojoj je ruka bliža površini sa kojom se ima namera kontaktirati – udarati, suprotna – dalja od površine sa kojom se ima namera kontaktirati – udarati.

- ▶ udarac suprotnom rukom (šakom zatvorenom u pesnicu) na telo sa osnovne distance⁷ i
- ▶ udarac suprotnom nogom (gornjom stranom stopala) kružno u napred, na telo, sa osnovne distance.

U okviru vremenskih parametara, utvrđjene su vrednosti:

- vreme započinjanja kretanja nakon svetlosnog signala (blagovremena reakcija na prepoznatu problemsku situaciju kao pravni osnov za primenu ovlašćenja a nakon odluke OSL za istu započne rešavati),
- ukupno potrebno vreme za realizaciju konkretnog udarca od svetlosnog signala do ostvarenog kontakta sa adekvatnom platformom sistema (kojom je simuliran određeni deo tela lica prema kome se upotrebljava udarac kao i potrebno vreme do stvaranja osećaja bola kod istog u funkciji kvaliteta kontrole),
- vreme od ostvarenog kontakta sa platformom pa do postizanja maksimalne sile (kao pokazatelj energičnosti kontakta i doprinosu stvaranju neophodno potrebnog osećaja bola), a u okviru parametara sile
- ostvarena maksimalna sila pri kontaktu sa adekvatnom platformom (kao direktan pokazatelj mogućeg ostvarenja osećaja bola kod lica prema kome se upotrebljava).

Iz pokazatelja u tabeli 3. (red 2.) moguće je videti da je maksimalno, ukupno potrebno vreme za realizaciju udarca suprotnom rukom sa osnovne distance, kod studenata PA, od jedne sekunde, ali u isto vreme i minimalno vreme 879 milisekundi (msec). Prosečno vreme potrebno za započinjanje kretanja nakon svetlosnog signala sa adekvatne platforme (red 1.) iznosi 233 milisekunde.

⁷ Distanca definisana kao dve dužine gornjeg ekstremiteta OSL, distanca sa koje isto može bezbedno komunicirati ali i blagovremeno započeti potencijalnu primenu ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude (kretanje, blokiranje, udarci, hvatovi...).

Tabela 3. Osnovni deskriptivni pokazatelji za analizirane udarce

		N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
1	Ruka start	82	151	485	233,2	56,99
2	Ruka vreme ukupno	82	879	1346	1085,6	91,83
3	Ruka vreme do max sile	82	2,34	9,54	4,2	1,78
4	Ruka max sila	82	83	258	139,5	36,58
5	Noga start	82	172	553	325,16	100,27
6	Noga vreme ukupno	82	783	1277	986,85	99,28
7	Noga vene di max sile	82	2,07	8,52	4,16	1,53
8	Noga max sila	82	152	728	308	116

Bitan pokazatelj za realizaciju udarca (kako bi imao svojstvo udarca a ne guranja) je i vreme od kontakta do ostvarene maksimalne sile (red 3.) i ono je minimalno 2,34 a maksimalno čak 9,54 msec. Prosečna ostvarena sila pri kontaktu – udarcu, kao direktan pokazatelj mogućeg ostvarenja osećaja bola (ali i različitog nivoa štetnosti upotrebe udarca) je 139,5 DaN. Prosečno ukupno potrebno vreme (red 6.) za realizaciju udarca suprotnom nogom kružno u napred, sa iste (osnovne) distance, je 986 msec. Prosečna ostvarena sila pri ovom udarcu, kod praćenog uzorka ispitanika, iznosila je 308 DaN. Po kriterijumu vremena potrebnog za ostvarenje pretpostavljenog osećaja bola, praćeni udarci se značajno ne razlikuju, kao i kod informacija o započinjanju kretanja i vremenu trajanja kontakta do postizanja maksimalne sile. Razlikovanje se može prepoznati kod ostvarene sile prilikom kontakta – relazacije udarca.

Navedena činjenica je od važnosti za OSL prilikom odluke o izboru adekvatnog sredstva prinude, iz grupe udaraca, kao zakonitog sredstva prinude OSL u rešavanju konkretne problemske situacije.

Nivo štetnosti nastalih posledica (nepotrebne ili potrebne) upotrebom alata iz prostora fizičke snage (pa i udaraca), moguće je definisati tek nakon dovodjenja u uzročno-posledičnu vezu sa problemskom situacijom povodom čijeg je rešavanja određeno sredstvo upotrebljeno. Za utvrđivanje opravdanosti i pravilnosti primene ovlašćenja, u vidu upotrebe sredstava prinude, pa i udaraca, potrebno je posedovanje stručnih znanja – specifičnih kompetencija za prostor prinude kao specifičnosti policije.

ZAKLJUČAK

- Analizom zakonskih i podzakonskih akata utvrđeno je ne postojanje dovoljno jasnih tumačenja ovlašćenja upotrebe sredstava prinude u vidu fizičke snage, pa tako i udaraca kao globalne grupe alata.
- U izveštajima OSL nakon primene ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude, značajno je manje upotreba udaraca u odnosu na alate fizičke snage, definisane (nejasno) kao zahvati.
- Rezultati rada ukazuju na bitne karakteristike - vrednosti udaraca kao alata iz prostora fizičke snage – sredstva prinude – zakonitog ovlašćenja OSL.
- Ukupno vreme realizacije udaraca je značajno kraće nego vreme potrebno za realizaciju „zahvata“ (time i moguće brže ostvarenje osećaja bola kod lica prema kome se upotrebljavaju).
- Realizacijom udaraca, moguće je ostvariti značajan nivo sile (ruka – 258 DaN, noga – 728 DaN), time i osećaja bola kao neophodno potrebne (ali moguće i nepotrebne) štetne posledice upotrebe sredstava prinude.
- Kvalitetnom edukacijom je potrebno obezbediti specifične kompetencije OSL kako isti ne bi „izbegavali“ upotrebljavati zakonsko sredstvo u vidu udaraca, ali i osujetiti nastajenje nepotrebnih štetnih posledica njihovom upotrebom.
- Programске sadržaje u okviru edukacije ovlašćenih službenih lica policije (ali i drugih ovlašćenih službenih lica sa pravom na primenu ovlašćenja u vidu upotrebe sredstava prinude pa i udaraca) potrebno je „bogatiti“ adekvatnim alatima iz prostora fizike snage ali i adekvatnim vrednovanjem po kriterijumu doprinosa stvaranju ili osujećenju nastajanja osećaja bola kod lica prema kojima se upotrebljavaju.

LITERATURA

Arlov, D. (1999). *Efekti tretmana specijalnog fizičkog obrazovanja na bazične motoričke i specifične motoričke sposobnosti studenata*, Doktorska disertacija, FFK Beograd.

Арлов, Д. (2003). *Физичка снага као средство принуде у заштити безбедности припадника полиције*. Зборник радова - Међународно научно-стручно саветовање Угрожавање безбедности припадника полиције – узроци, облици и

мере заштите, Београд: Полицијска академија – ISBN – 86-70-20-093-7 str. 223-230

Arlov, D. (2007). *Alati samoodbrane*, knjiga i CD, samostalno izdanje autora, Novi Sad.

Arlov, D. (2008). *Upotreba sredstava prinude u funkciji lišenja slobode lica zatečenog u izvršenju krivičnog dela*. Primjena savremenih metoda i sredstava u suzbijanju kriminaliteta, Internacionalna asocijacija kriminalista, Zbornik radova 461-469, Brčko

Arlov, D.; Milosavljević, S. (2010). *Pravo ovlašćenih službenih lica policije Republike Slovenije i Republike Srbije na upotrebu sredstava prinude*. Prvo naučno – stručno savetovanje „Pravni izazovi na početku XXI veka“ Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Subotica.

Arlov, D. (2010). *Aktivni otpor učesnika u saobraćaju kao osnov za primenu policijskih ovlašćenja*, IX stručni skup – Unapredjenje policijskih poslova bezbednosti saobraćaja, 153-159, Vrnjačka Banja

Arlov, D. (2011). *Competences of police officers as a positive outcome of quality education*, Thematic proceedings of International scientific »Archibald Reiss Days«, Volume I, 77-88. Academy of criminalistic and police studies, Belgrade.

Kolumbić, Z.; Arlov, D. (2009). *Development of the computer aided system for controlled hand strikes exercises*. Kompjuteri u edukaciji. MIPRO, Opatija.

Milić, Z. (1998). *Struktura brzine specifičnih kretanja policajaca*, Magistarska teza, FFV Beograd.

Zabert, M., Arlov, D. (2007). *Nezakonita upotreba sredstava prinude i dužnost Države, da uspešno istraži eventualna nezakonita zadiranja u ljudska prava*, Science-Security-Police, Journal of Police Acacemy. –ISSN 0354-8872. God 11, broj 3.

TÜRK REKABET HUKUKUNDA YIKICI FİYATLAMAYA İLİŞKİN KRİTER ARAYIŞLARI

Sevda Yaşar COŞKUN¹

Özet

Yıkıcı fiyatlama, pazarda hakim durumdaki teşebbüsün hakim durumunu kötüye kullanarak rakiplerini pazar dışına çıkarmayı veya disipline etmeyi yahut potansiyel rakiplerinin pazara girişini engellemeyi amaçlayan düşük fiyat uygulaması olarak tanımlanabilir. Yıkıcı fiyat uygulamasının, adil rekabete dayalı ve serbest rekabetin gereği olan fiyat indirimlerinden ayırt edilmesi gerekir. Aksi takdirde hakim durumdaki teşebbüsün yasaklanmaması gereken böyle bir davranışının hatalı olarak yasaklanarak yaptırıma tabi tutulması veya hakim durumun kötüye kullanılması niteliğindeki yıkıcı fiyat davranışının hatalı olarak yaptırımsız kalması söz konusu olacaktır. Bu nedenle yıkıcı fiyat uygulamasının rekabet otoriteleri tarafından doğru olarak ve uygun zamanda tespiti hayati öneme sahiptir. Hukuk güvenliği açısından da hakim durumdaki teşebbüsler, hangi fiyat davranışlarının rekabet hukukuna aykır olduğunu önceden bilebilmelidirler. Çalışmada, Türk rekabet hukukunda yıkıcı fiyatlama konusunda Rekabet Kurulu Kararlarında kriter açısından yaşanan gelişmeler ve bir tutarlılık olup olmadığı araştırma konusu edilmiştir. Yıkıcı Fiyatlamaya ilişkin seçilmiş Rekabet Kurulu kararları doküman incelemesi yöntemi kullanılarak, kriterlerde tutarlılık ve AB etkisi açısından incelemeye konu edilmiştir.

Rekabet Kurulu'nun konuya ilişkin kararlarında zaman zaman aynı kriterleri kullansa bile kriter arayışının hala devam ettiği ve AB uygulamasının da takip edildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rekabet Hukuku, Yıkıcı Fiyatlama, AB Rekabet Hukuku, Hakim Durum, Kılavuz

Abstract

Predatory price can be defined as the abuse of dominant position through low price practices in which the enterprise that has the dominant position in the market aims

¹ Yrd. Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, Hukuk Fakültesi.

to eliminate its competitors from the marketplace or prevents its potential competitors from entering the market. Predatory price practices should be differentiated from price discounts as being the condition of free and fair competition. Otherwise, the business which has the dominant position in the market will be subject to sanction mistakenly or the predatory price behaviour as the abuse of dominant position will remain without sanction by mistake. That is why it is critical to accurately and timely determine the predatory price practices by the competition authorities. In the perception of the certainty and predictability of law, enterprises should be predict which price behaviors are against competition law in advance. The aim of this study is find out if there is consistence of Turkish Competition Board's criteria of predatory price practices. The research method is documentation.

Key Words: Competition Law, Predatory Price, EU Competition Law, Dominant Position, Guidance.

Giriş

Teşebbüsler pazarda rekabet edebilmek için müşterilerinin ihtiyaçlarına uygun ürün arz ederken, ürün kalitesi, iyi dağıtım ağı, uygun fiyat gibi araçlardan yararlanırlar. Böylece mümkün olduğu kadar çok müşteri kazanarak veyahut da mümkün olduğu kadar az müşteri kaybederek gelirlerini artırmayı amaçlarlar.

Pazar ekonomisinin gereği olarak teşebbüsler bu çabayı gösterirlerken rakiplerine zarar verebilirler veya onların pazar dışına çıkmalarına neden olabilirler. Diğer bir ifade ile rakiplerinin pazar dışına atılması ve pazara girişlerinin engellenmesi pahasına daha iyi verim veya daha uygun fiyatlara yönelik çaba gösterebilirler. Bunun gibi pazarda hâkim durumdaki teşebbüs de yüksek kazanç elde etmek ve fiyata dayalı rekabet etmek hakkına sahiptir. Ancak pazarda hâkim durumdaki teşebbüs, yıkıcı fiyat veya fiyat ayırmıcılığı gibi rekabet hukukuna aykırı araçlardan yararlanırsa, bu davranış hakim durumun kötüye kullanılması niteliğindedir ve Rekabet Hukuku tarafından yasaklanmıştır (RKHK m. 6).

Türkiye'de yıkıcı fiyatlamının 07.12.1994 tarih ve 4054 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'un (RKHK) yürürlüğe girmesi sonucunda gündeme gelmiştir. Büyük ölçüde Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Anlaşma'nın (ABİDA) 102. maddesi² kaynak

² Roma Antlaşması'nın 86. maddesi 1999 yılında Amsterdam Antlaşması'yla yapılan düzenlemede 82. madde haline getirilmiş, 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması'nda yapılan revizyonla Avrupa Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma (Roma

alınarak hazırlanan RKHK'nin 6'ncı maddesinde, özellikle yasaklanan haller arasında yıkıcı fiyatlamaya ve bu yöndeki uygulamalara yer verilmiştir.

Pazarda hakim durumdaki teşebbüsler fiyatlarını bağımsız olarak belirleyebilecek ve bu nedenle de yıkıcı fiyat uygulamasını gerçekleştirebilecek pazar gücüne sahiptirler. Sahip oldukları bu güç nedeniyle pazarda hakim durumdaki teşebbüslerin "özel" davranış yükümlülüklerinden söz edilir. Dolayısıyla hakim durumdaki teşebbüsün bulunması nedeniyle pazarda zaten zayıflamış olan rekabetin korunmasını engelleyen yıkıcı fiyat uygulaması gibi dav Hâkim durum, bir yahut daha fazla firmanın, pazar fiyatını rekabet ortamının ortalaması üzerinde belirleyebilme gücü olarak tanımlanabilir.

RKHK m.3'te hâkim durum; "Belirli bir piyasadaki bir veya birden fazla teşebbüsün, rakipleri ve müşterilerden bağımsız hareket ederek fiyat, arz, üretim ve dağıtım miktarı gibi ekonomik parametreleri belirleyebilme gücü" olarak tanımlanmıştır.³ Hükmün metni incelendiğinde hâkim duruma ilişkin genel bir çerçeve çizildiği görülmektedir. Bu sonuç gayet doğaldır, çünkü hâkim durumun tespiti her bir somut olay için ayrı ayrı gerçekleştirilecektir.

Bir ya da daha fazla firmanın piyasada "lider" konumda olması, "etkin piyasa gücüne sahip olması" ve "tekel" mahiyetinde olması hâkim durumda bulunması ile aynı anlama gelmemektedir (Güven, 2009). Yine açıklığa kavuşturulması gereken bir diğer konu hukukumuzda yasaklanan davranışın hâkim duruma gelmek olmayıp, hâkim durumunu kötüye kullanma olduğudur. Aksi bir yaklaşım büyüyen, rekabetçi teşebbüslerin cezalandırılması anlamına gelecektir ki bu Rekabet Hukukunun amacına olduğu kadar serbest piyasa ekonomisinin mantığına da aykırıdır.

Rekabet Hukukuna konu olan teşebbüslerin ekonomik gücünün belirlenmesi ilk adımdır. Hâkim durumun değerlendirmesini yapabilmek için öncelikle ilgili pazarın tanımının yapılması gerekmektedir. Çünkü bir teşebbüsün daha önceden tespit edilmiş olan bir pazarda pazar gücünün belirlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. (Kaya, 2003).

Antlaşması, RA), Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Antlaşma (ABİDA) olarak anılmaya başlamıştır. Lizbon Antlaşması ile aynı zamanda Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD), Avrupa Adalet Divanı (AAD); İlk Derece Mahkemesi (İDM) de Genel Mahkeme (GM) olarak yeniden isimlendirilmiştir. Çalışmada Lizbon Antlaşması sonrası kullanılan isimlere ve güncel madde numaralarına yer verilmiştir.

³ 4054 sayılı RKHK'de Değişiklik Yapılmasına İlişkin Taslak Metinde hakim durum kavramının tanımına kanunda yer verilmemektedir.

RKHK'da ilgili Pazar tanımı açıkça yapılmamıştır. Bu nedenle 4054 Sayılı Kanun'un Rekabet Kuruluna yaptığı incelemelerde ilgili pazarı tanımlama yetkisi ve yükümlülüğü getirdiği söylenebilir (Çetinkaya, 2003). Rekabet hukuku kapsamında ilgili pazarın nasıl tanımlanacağı çok tartışılmıştır. ABD ve AB yetkili mahkemeler bu konuda çeşitli kararlar almış ve rekabet hukuku otoritelerinden bazıları bu konuda çeşitli düzenlemelere gitmek zorunda kalmışlardır (Zuvin, ve İşmen, 2000). Rekabet hukukundaki pazar, "ilgili piyasa" olarak ifade edilir (Çetinkaya, 2003). Rekabet Hukuku yazınında çok sayıda ilgili piyasa tanımına rastlamak mümkündür. Warder (akt.Şenyücel ve Aktaş, 2000) ilgili piyasayı, üzerinde önemli pazar gücü kullanılabilen bir grup ürün ve alan olarak tanımlamaktadır.

İlgili piyasa bir ürün için o ürünün satışlarını hissedilir derecede etkileyen ürün grubudur. İki ürünün aynı pazarda yer alıp almadıklarının tespiti ürünlerin ikame edilebilirlik derecesine bağlıdır çünkü rekabet hukuku etkin rekabetin sağlanması ve devamıyla ilgilidir (Çetinkaya, 2003). Diğer bir ifadeyle ilgili piyasa ürünlerin birbiriyle ikame edilip edilemeyeceğine göre tespit edilir ve ikame edilebilen- ikame edilemeyen ürünleri birbirinden ilgili piyasa ayırır.

İlgili piyasa, mal veya hizmet piyasası, coğrafi piyasa ve zamansal piyasa olarak ayrı ayrı belirlenmelidir (Güven, 2009). İlgili pazarın tanımlanabilmesi için öncelikle ürün piyasası tespit edilmelidir. Ürün ise mal veya hizmet şeklinde olabilir. RKHK'de mal veya hizmet piyasası tanımlanmamaktadır⁴. Danıştay ürün pazarını şu şekilde tanımlamaktadır;⁵ "Ürün pazarı, ticari alışveriş konusu olan bir malın ya da hizmetin oluşturduğu pazardır."

İlgili ürün pazarının belirlenebilmesi için, öncelikle ikame ürünler belirlenmelidir (Esin, 1998). Tanımlanan ürünler, tüketici açısından ikame edilebilir ise, aynı pazara aittir. İlgili ürün pazarı söz konusu ürünle ikame edilebilen bütün ürünler içine alır ve fakat pazar gereksiz olarak genişletecek hiçbir ürünü içeremez (Çetinkaya, 2003).

Coğrafi olarak ilgili piyasanın kapsadığı alan da ilgili piyasanın belirlenmesinde başvurulan bir diğer ölçüttür. Mal veya hizmetin kolaylıkla ulaştırılabildiği yerler veya üretim yahut dağıtımın hakim teşebbüs dışındaki teşebbüsler için pahalı olan

⁴ RKHK mal veya hizmet piyasasını değil mal ve "hizmet" kavramlarını tanımlamaktadır. RKHK m.3'e göre mal; "Ticarete konu olan her türlü taşınır ve taşınmaz eşyayı" Hizmet; " Bir bedel veya menfaat karşılığında yapılan bedeni, fikri veya her ikisi beraber olan faaliyetleri" tanımlamaktadır.

⁵ 13.D K.1236/2006 E.7181/2005 T. 1.3.2006.

yerler coğrafi anlamda ilgili piyasadır. (Kısa, 2004). RKHK m.6 ve m.7'de ilgili piyasa coğrafi açıdan ülkenin bütünü yahut bir bölümü ile sınırlandırılmıştır. Yine RKHK'nin kapsamı düzenleyen 1. maddesinde, doğrudan Türkiye Cumhuriyeti sınırları ifadesi yer almaktadır. Bu düzenlemeye göre ülkenin tümü coğrafi Pazar olabileceği gibi yalnızca bir bölümü de coğrafi Pazar olabilir. Türkiye Cumhuriyeti sınırları coğrafi pazarın üst sınırıdır (Sanlı, 2003).

Rekabet Kurulu tarafından yayınlanan "Anlaşma, Uyumlu Eylem ve Teşebbüs Birliği Kararlarının İsteğe Bağlı Bildirimine İlişkin Kılavuz"a ekli Bildirim Formu'nda coğrafi Pazar; "İlgili teşebbüslerin mal veya hizmetlerinin arz ve talebi konusunda faaliyet gösterdikleri, rekabet koşullarının yeterli derecede homojen olduğu ve özellikle rekabet koşulları komşu bölgelerden kayda değer ölçüde farklı olduğu için bölgelerden ayrılabilen bölgelerdir" şeklinde tanımlanmaktadır.

Danıştay'ın coğrafi pazar tanımı ise⁶ "İlgili coğrafi pazardan anlaşılması gereken, aynı rekabet koşullarına sahip pazar alanıdır" şeklindedir. Ayrıca ilgili coğrafi pazar, yalnızca ilgili pazarda hâlihazır faaliyette bulunanları değil ve fakat gelecekte bu pazarda faaliyet gösterebilecek teşebbüsleri de içine alacak şekilde belirlenmelidir (Esin, 1998)

Zamansal piyasa, ilgili ürün piyasasının uzantısıdır (Çetinkaya, 2003). Zamansal piyasa tanımı da RKHK'de yer almamaktadır ancak doktrinde özellikle "mevsimsel" değişikliklerin o dönem bağlamında rekabeti önemli ölçüde etkileyebileceğinden bahisle eylemin gerçekleştiği dönemin de hakim durumun tespitinde dikkate alınması gerektiği öne sürülmektedir (Sanlı, 2003; Kısa, 2004). Zamansal piyasa açısından kriz dönemleri özel bir öneme sahiptir. Çünkü normal dönemde hâkim durumda bulunmayan bir firma, kriz dönemlerinde hâkim duruma gelebilir (Güven, 2009). Hâkim durumun tespiti açısından ilgili zaman döneminin önemli bir faktör olduğu Danıştay kararlarında da dile getirilmiştir⁷. Hâkim durumun tespitinde ilgili teşebbüsün ne kadarlık bir zaman diliminde hâkim durumda olduğunun da ortaya konması gerekmektedir.

İlgili piyasa tespit edildikten sonra, söz konusu teşebbüsün o piyasada hâkim durumda olup olmadığının belirlenmesi gündeme gelecektir. Hâkim durumun kötüye kullanılması yoluyla rekabet ihlalinde bahsedilebilmesi için hâkim durumun tespit edilmesi şarttır. Piyasada hâkim durumda olmayan bir teşebbüsün hakim durumu

6 13.D K.1236/2006 E.7181/2005 T. 1.3.2006.

7 13.D K.1236/2006 E.7181/2005 T. 1.3.2006.

kötüye kullanması söz konusu olamaz⁸. Hakim durumun belirlenmesinde kullanılması gereken birden fazla somut ölçüt vardır. Danıştay, hakim durumun belirlenmesi bağlamında yapısal, işlevsel ve ekonomik güce dayalı çeşitli değerlendirme ölçütlerinin bulunduğunu, hakim durumun tespitinin iktisadi analizlere dayanarak araştırılması gereken bir konu olduğunu 13. Dairenin 10.10.2005 tarih ve 2005/5733; 2005/4936 sayılı kararlarında açıkça dile getirmiştir. Hakim durumun tespiti bu çalışmanın doğrudan konusunu oluşturmadığından, hakim durumun tespitinde⁹ kullanılan ölçütlerin neler olduğuna kısaca değinilmekle yetinilecektir. Hakim durumun tespitinde ilk adım incelemeye alınacak teşebbüsün, rekabet hukuku bağlamında teşebbüs¹⁰ olup olmadığınin tespitidir.

Daha sonra ilgili teşebbüsün Pazar payının belirlenmesi söz konusudur. Pazar payı, firmanın toplam satışlarının pazarın toplam hacmine orandır (Su, 2003). Pozitif hukukumuzda, pazar payına ilişkin bir oran tespit edilmemiştir. Rekabet Kurulu kararlarında da hangi oranda pazar payının hakim durum için yeterli/gerekli olduğu hususunda açıklık yoktur. Kriter olarak esas alınacak olan pazar payı, pazarın pazara farklılık gösterir. Bu nedenle tek başına pazar payının tespiti hakim durumun tespiti için yeterli olmayabilir. Rekabet Kurulu yüksek pazar payı tespit etmiş olduğu durumlarda dahi hakim durumun belirlenmesinde göz önüne alınması gereken diğer

⁸ Danıştay 10. Dairesi'nin 05.01.2004 tarih, 2002/1305nE. 2004/1 K. sayılı kararı.

⁹ Hakim durumla ilgili geniş bilgi için; Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Avrupa Rekabet Hukuku Kuralları Çerçevesinde Hâkim Durumun Kötüye Kullanılması ve Türkiye, Avrupa Topluluğu Koordinasyon Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1999. ZUVİN, S., ve İŞMEN, T., "Rekabet Hukukunda İlgili Pazarın Tanımlanması," Rekabet Bülteni, ESC Yayınları, Sayı:3, İstanbul, 2003. TEKDEM_R, Y., "AT Rekabet Hukuku İşığında Birlikte Hakimiyet Kavramı:

Oligopol Sorununa Yeni Bir Yaklaşım," Perşembe Konferansları, Rekabet Kurumu Yayını, Ankara, 2000. SENYÜCEL, O., ve AKTAS, C., "İlgili Pazar Kavramı," Rekabet Dergisi, Rekabet Kurumu Yayını, Sayı:2, Ankara, 2000. ÖZ, ASÇIOĞLU, G., "Avrupa Topluluğu ve Türk Rekabet Hukukunda Hâkim Durumun Kötüye Kullanılması," Rekabet Kurumu Yayınları, Ankara, 2000. Çağlayan, Ali İhsan, Rekabet Hukukunda Pazar Gücünün Önemi ve Ölçülmesi, Ankara, 2003. Çetinkaya, Murat, İlgili Pazar Kavramı ve İlgili Pazar tanımında Kullanılacak Nicel Tekrardan, Ankara, 2003.

¹⁰ RKHK m.3'de teşebbüs tanımlanmaktadır. Buna göre teşebbüs; "Piyasada mal veya hizmet üreten, pazarlayan, satan gerçek ve tüzel kişilerle, bağımsız karar verebilen ve ekonomik bakımdan bir bütün teşkil eden birimleri" ifade eder. RKHK belirleyici kriterler koymaması yetkiyi somut olayda değerlendirmek üzere Rekabet Kurulu'na bırakmıştır.

¹¹ Danıştay, hakim durumun belirlenmesinde önemli olan ve öncelikle ele alınması gereken ölçütün, işletmenin ilgili pazardaki payı olduğunu ve fakat pazar payının yalnız hâkim durumun olup olmadığının incelenmekte olan işletme açısından değil, bu işletmeye rakip olan diğer işletmeler açısından da incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir 13.D K.1236/2005 E.7181/2005 1.3.2006.

kriterleri de değerlendirmeye alarak ilgili pazarın yapısını tam olarak belirlemektedir (Aslan, 2008).

Bir teşebbüsün ürününün, üretimden dağıtımına kadar pazara ulaştırılmasındaki zincir olarak tanımlanan dikey bütünlük, Rekabet Kurulu'nun¹² hakim durumun tespitinde kullandığı ölçütlerden bir diğeridir. Çünkü dikey bütünlük pazara giriş engeli oluşturarak ve belli oranda pazar payına sahip teşebbüsün hâkim duruma gelmesine neden olabilir.

Bir teşebbüsün hakim durumda olup olmadığının tespit edilmesinde kullanılan kriterler yukarıda değinilenlerle sınırlı değildir, somut olaya göre farklılık arz ederler. Fakat uygulamada öne çıkan ölçütlerden bazıları teknolojik üstünlük, fazla kapasite, üründe çeşitlilik, performans, ürüne bağlılık, ikame edilebilir ürün, çapraz esneklik, pazarın homojen yapıda olması, pazardaki rakiplerin sayısı, pazar gücünün ne kadar süredir elde bulundurulduğu, fikri mülkiyet hakları, pazar gücü ve potansiyel rekabettir.

Daha önce ifade edildiği gibi rekabet ihlali oluşturan ve yaptırıma tabi olan hakim durumun kötüye kullanılmasıdır. RKHK'de hakim durumun kötüye kullanılması m.6'da düzenlenmiştir; "Bir veya birden fazla teşebbüsün ülkenin bütününde ya da bir bölümünde bir mal veya hizmet piyasasındaki hakim durumunu tek başına yahut başkaları ile yapacağı anlaşmalar ya da birlikte davranışlar ile kötüye kullanması hukuka aykırı ve yasaktır." Hâkim durumun kötüye kullanılması, sahip olunan ekonomik gücün "ticari etik" kurallarına aykırı olarak kullanılmasıdır (Sanlı, 2003). Hâkim durumda bulunan teşebbüsler, diğer teşebbüslere oranla daha özenli ve basiretli olmalıdır (Kısa, 2004).

Hakim durumda bulunan teşebbüsün hakim durumunu kötüye kullanması için kusurlu olması zorunlu bir unsur değildir (Güven, 2009). Hâkim durumun kötüye kullanılması noktasında karşı tarafın rızasının bulunması bir hukuka uygunluk sebebi olamaz. Çünkü hakim durumdaki teşebbüsün özen borcu "objektif" nitelik taşımaktadır.

Hâkim durumdaki teşebbüsün iyi niyetli olması da kendisini hukuki ve cezai sorumluluktan kurtaramayacaktır (Kısa, 2004). Çünkü hakim durumda bulunan teşebbüsün eylemi sonucunda rekabetin bozulacağını bilmemesi ya da bilebilecek durumda olmaması, kötüye kullanması eylemini hukuka uygun hale getirmez.

¹² Rekabet Kurulu Kararı, sayı: 00-29/314-181, tarih: 03/08/2000.

Gösterdiği tüm dikkat ve özene rağmen hakim durumunu kötüye kullanan teşebbüs yaptırma maruz kalacak, fakat gösterdiği özen derecesi tazminat miktarının hesaplanmasında dikkate alınacaktır (Kısa, 2004).

RKHK m.6'da, hakim durumun kötüye kullanılması halleri "örnekseme" yoluyla sayılmıştır, sınırlı sayıda değildir. RKHK 6. maddede hakim durumun kötüye kullanılması sayılan haller şunlardır;

a- Ticari faaliyet alanına başka bir teşebbüsün girmesine doğrudan veya dolaylı olarak engel olunması ya da rakiplerin piyasadaki faaliyetlerinin zorlaştırılması amaçlayan eylemler,

b- Eşit durumdaki alıcılara aynı ve eşit hak, yükümlülük ve edimler için farklı şartlar ileri sürerek, doğrudan veya dolaylı olarak ayırimcılık yapılması,

c- Bir mal veya hizmetle birlikte, diğer mal veya hizmetin satın alınmasını veya aracı teşebbüsler durumundaki alıcıların talep ettiği bir malın veya hizmetin, diğer bir mal veya hizmetin de alıcı tarafından teşhiri şartına bağlanması ya da satın alınan bir malın belirli bir fiyatın altında satılmaması gibi tekrar satış halinde alım-satım şartlarına ilişkin sınırlamalar getirilmesi,

d- Belirli bir piyasadaki hakimiyetin yaratmış olduğu finansal, teknolojik ve ticari avantajlardan yararlanarak başka bir mal veya hizmet piyasasındaki rekabet koşullarını bozmayı amaçlayan eylemler,

e- Tüketicinin zararına olarak üretimin, pazarlamanın ya da teknik gelişmelerin kısıtlanması.

RKHK yasakladığı teşebbüsün hakim durumunu kötüye kullanmasıdır. Bu noktada teşebbüsün rakipleri ile sıkı bir rekabet içinde olması ile hakim durumunu kötüye kullanması halinin birbirinden ayırt edilmesi hayati öneme sahiptir. Aksi durum, teşebbüsün başarılı ve rekabetçi eylemleri dolayısıyla cezalandırılması olacaktır ki bu da hem hukuka hem hakkaniyete aykırıdır.

AB'de ise hakim durumun kötüye kullanılması, Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Anlaşma'nın (ABİDA) 102. maddesi ile yasaklanmıştır. Söz konusu maddede hakim durumun kötüye kullanılmasının sınırlarını ortaya koyan bir tanım yapılmamış, örnek birtakım kötüye kullanma hallerinin sıralanması ile yetinilmiştir. Avrupa Adalet Divanı (AAD) 102. maddede geçen listenin sınırlayıcı olmadığını ortaya

koymuştur¹³ ve kötüye kullanmaya ilişkin genel ilkeler AAD ve Avrupa Komisyonu (Komisyon) kararları ile biçimlenmiştir (Öz, 2000).

AB'de, ABİDA'nın 101. maddesi uygulamalarına ve birleşme ve devralmalara ilişkin önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. İktisadi/etki temelli bir yaklaşımı esas alan bu yenilikler, 102. maddenin yeteri derecede etki temelli olmadığı ve uygulamanın sağlam ekonomik temeller üzerine kurulmadığı, bunun yerine hala modası geçmiş ve şekilci prensiplerin esas alındığı yönündeki eleştirilere ivme kazandırmıştır (Niels ve Jenkins 2005). Bu gelişmeler sonucunda AB mevzuatında, rekabet hukukundaki en tartışmalı alanı ihtiva eden tek taraflı davranışların değerlendirilmesine yönelik modernizasyon arayışları başlamıştır. Bu kapsamda, Komisyon önce 2005 yılında "82. Maddenin Modernizasyonu Hakkında Tartışma Metni"ni (Tartışma Metni)¹⁴, ardından 2009 yılında "Hakim Durumdaki Teşebbüslerin Dışlayıcı Kötüye Kullanmalarında 82. Madde Uygulama Önceliklerine İlişkin Klavuz'u"¹⁵ yayımlamıştır.

Çalışmada, Türk rekabet hukukunda yıkıcı fiyatlama konusunda Rekabet Kurulu Kararlarında kriter açısından yaşanan gelişmeler ve bir tutarlılık olup olmadığı araştırma konusu edilmiştir. Yıkıcı fiyat uygulamasının da dahil olduğu dışlayıcı uygulamalar, Avrupa Birliği Komisyonu'nun da son yıllardaki reform çalışmalarının konusunu oluşturmaktadır. Bu nedenle konu, son yıllarda yeni bir boyut kazanmış ve Avrupa Birliği hukuku doktrininde de tartışmalara neden olmuştur. Mevzuatın uyumlaştırılması zorunluluğu itibarıyla AB Rekabet Hukukunda bu konuda hazırlanan "Tartışma Metni" ve daha yeni tarihli "Kılavuz" ilkeleri de ele alınmıştır.

Çalışmada doküman incelemesi yöntemi tercih edilmiştir. Resmi birer belge niteliği taşıyan Yıkıcı Fiyatlamaya İlişkin Rekabet Kurulu kararları, kriterlerde tutarlılık ve AB etkisi açısından incelemeye konu edilmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Teşebbüslerin daha fazla kar elde etmek için çaba göstermeleri serbest piyasa sisteminin temel kuralıdır. Fakat bu temel piyasa ekonomisi kurallarını uygularken teşebbüsler rakiplerine zarar verebilirler veya yaptıkları uygulamayla onların piyasa

¹³ Continental Can v. Commission, Case 6/72 [1973] ECR 215, para.26; Compalgne Maritime Belge Transports SA and Others v. Commission [2000] C-395/96 P, C-396/96 P ECR I-1365, para.112.

¹⁴ "DG Competition Discussion Paper on the Application of the Treaty to Exclusionary Abuses", 2005. <http://ec.europa.eu/competition/antitrust/art82/discpaper2005.pdf>.

¹⁵ Guidance on the Commission's Enforcement Priorities in Applying Article 82 EC Treaty to Abusive Exclusionary Conduct by Dominant Undertakings", 2009.

dışına çıkmalarına neden olabilirler. Rakip teşebbüslerin piyasa dışına itilmesi sebebiyle piyasadaki rekabetin bozulmasına, azalmasına dolayısıyla da tüketici refahının ve toplumsal refahın olumsuz etkilenmesine neden olabilirler.

Rekabet hukukunun amacı, en basit ifadeyle piyasalarda rekabetin sağlanmasıdır. Rekabetin varlığının firmaları daha etkin olmaya zorlayacağı, maliyetlerini ve fiyatlarını düşürme gayretine girecekleri, rekabetin artmasıyla birlikte, tüketicileri daha kaliteli ve çeşitli mal ve hizmetlere daha ucuza ulaşabilecekleri varsayılır. Fiyatların düşmesi rekabet hukukunun temel amacı değildir ama rekabet hukuku uygulamalarının önemli bir yan sonucudur. Tüketiciler açısından refahı artırıcı etkisi dolayısıyla da olumlu bir şekilde karşılanır.

Rekabet hukuku açısından ilk anda olumlu gibi görünen fiyat düşürme davranışı bazı durumlarda rekabet ihlali olarak algılanabilmekte ve fiyatlarını düşüren teşebbüsün rekabet otoriteleri tarafından cezalandırılması gündeme gelebilmektedir. Bu tür bir olayda, firmanın cezalandırılmasının nedeni, fiyat düşürme yolu ile rakiplerini piyasanın dışına itmesi ve tekel konumuna gelmeye çalışmasıdır (Hovenkamp, 1999). Cezalandırılan, teşebbüsün fiyat indirimine gitmesi değil, rakipleri piyasa dışına itmeyi hedefleyen bir davranış olmasıdır.

Normal rekabet koşullarında, fiyatın düşmesinin etkin olmayan firmaları piyasanın dışına itmesi, yani bir bakıma piyasa mekanizmasının etkin olmayan firmaları cezalandırması doğaldır. Oysa yıkıcı fiyat uygulamasında, fiyatlar suni bir şekilde düşürülerek etkin olan rakipler, kasıtlı olarak piyasa dışına itilmektedir (Bishop ve Walker 1999 ve Hay, 1981). Kaserman ve Mayo'ya göre (1995), bir teşebbüs, mevcut rakipleri piyasa dışına çıkarmak, potansiyel rakiplerin pazara girişini engellemek, mevcut rakiplerin fiyatları düşürme eğilimlerini sindirmek amacıyla, ürünü veya hizmeti maliyetinin altında bir fiyata satarak yıkıcı fiyat uygulamasına yönelir.

Yıkıcı fiyat uygulamasını Sullivan ve Harrison (1998), bir tür yatırım olarak görmektedirler. Yıkıcı fiyat uygulaması ile mevcut zaman diliminde çeşitli maliyetlere katlanan ve potansiyel kârlardan vazgeçen teşebbüs, böylelikle uygulamadan sonraki dönemde tekeli kâr sağlayarak katlanmış olduğu zararlardan daha fazlasını karşılamayı planlamaktadır (Sullivan ve Harrison 1998).

Yıkıcı fiyatlama, pazarda hakim durumdaki teşebbüsün rakiplerinin pazar dışına çıkarılmasını veya disipline edilmesini ya da potansiyel rakiplerinin pazara girişini engellemeyi amaçlayan düşük fiyat uygulaması olarak tanımlanabilir.

Hâkim durumdaki teşebbüs, fiyatları düşürerek ilk önce yatay rekabet baskılarının zayıflamasını sağlar ve bu yolla elde ettiği fiyat belirleme alanından fiyat indirimleri nedeniyle uğradığı gelir kaybını gidermek için yararlanır. Başarılı bir yıkıcı fiyat uygulaması rakipler ve tüketiciler üzerinde farklı etkilere sahip davranışları içeren iki farklı zaman dilimini kapsar. Bu uygulamanın ilk aşaması rakiplere zarar veren fiyat indirimleridir. Bu aşamada tüketiciler düşük fiyatlardan fayda sağlarlar. Sonraki aşamada teşebbüs tek el geliri elde edebilmek için mevcut rakibini pazardan dışlayarak ya da disiplin altına alarak veyahut da potansiyel rakibin pazara girişini engelleyerek fiyatlarını yükseltir.

Yıkıcı fiyat konusu rekabet hukukunun tartışmalı alanlarından birisidir. Yıkıcı fiyatlarla rekabet politikası arasında bir çatışma vardır. Rekabet politikasının hedeflerinden birisi de teşebbüsleri rekabete teşvik ederek piyasada fiyatların düşmesini sağlamaktır. Oysaki yıkıcı fiyat teorisine göre bazen düşük fiyatlar da rekabeti bozucu etki yapabilirler. İki ucu keskin bir bıçak olan yıkıcı fiyatlamada rekabeti bozan yıkıcı fiyatlarla, rekabetçi düşük fiyatlar arasındaki ayırımı yapılıbilmesi hayati öneme sahiptir. Bu ayrımın net bir şekilde yapılamaması piyasada hakim durumdaki teşebbüsün yasaklanmaması gereken bir davranışının hatalı olarak yasaklanarak yaptırma tabi tutulması veya kötüye kullanma niteliğindeki yıkıcı fiyat davranışının hatalı olarak yaptırımsız kalması söz konusu olacaktır.

Türk Rekabet Hukukunda yıkıcı fiyatlamaya uygulamaları RKHK'un 6.maddesinin a bendinde "*Ticari faaliyet alanına başka bir teşebbüsün girmesine doğrudan veya dolaylı olarak engel olunması ya da rakiplerin piyasadaki faaliyetlerinin zorlaştırılmasını amaçlayan eylemler*" düzenlemesiyle yasaklanmıştır.

Bolton, Brodley ve Riordan (2000) yıkıcı fiyatı iktisadi açıdan tanımlamaktadır: yıkıcı fiyat uygulaması, bir firmanın fiili ve potansiyel rakiplerini fiyat indirimi yoluyla elimine etmek, disipline etmek veya piyasaya giriş teşebbüslerini caydırmak suretiyle pazar gücü elde ettiği bir stratejidir. Bir başka deyişle yıkıcı bir fiyat yalnızca dışlayıcı ve rekabeti bozucu etkileri ortaya çıktığı zaman karın maksimize edilebildiği bir fiyattır. Hukuki açıdan bu tanım yeterli değildir ve şu dört unsurla tamamlanması gerekmektedir:

1. *İktisadi Üstünlük*; ABD rekabet hukukunda 'tek el gücü', AB rekabet hukukunda ise "hakim durum" veya daha genel olarak "pazar gücü" kavramlarıyla ifade edilmektedir. Yıkıcı fiyat bağlamında bu üstünlüğün kaynağı, sahip olunan mali gücü ifade etmektedir. Mastromanolis, (1998) bu durumu derin cep (deep pocket) olarak adlandırmaktadır Çünkü bir teşebbüsün yıkıcı fiyat uygulamasına girişebilmesi

ancak girilen zarara rakibine göre daha uzun süre dayanabilmesine bağlıdır. Böylece maliyet avantajına sahip olsa da rakibin piyasa dışına çıkarılması mümkün olmamaktadır.

2. *Olağandışı Düşük Fiyat*; fiyat indiriminin yıkıcı karakterde sayılabilmesi için makul olmayacak derecede düşük olması gerekmektedir. Bu makul olmama ölçüsünde ise verimlilik oluşturmaktadır (Areeda ve Turner, 1978). Posner'a (1976) göre maliyet altında satış yapan bir teşebbüs, rekabeti verimlilik dışında adil olmayan bir alana çektiği için, genel olarak fiyatın maliyet altına kaydığı noktada rekabeti ihhali etmesi olacaktır.

3. *Niyet*; fiyat indiriminin piyasa şartlarından mı kaynaklandığı yoksa rakibi dışlamaya yönelik sistematik bir plan dahilinde mi gerçekleştiğinin ayır edilebilmesi için maliyet altında satışla amaçlananın gerçekte ne olduğunun ortaya çıkarılması önem kazanmaktadır. Örneğin, Krouse (2005), firmanın çok sipariş alarak deneyim eğrisi boyunca daha hızlı ilerleyebilmek için maliyet altında satış yapabileceğini ve bunun yıkıcı fiyat olarak algılanabileceğini söyler.. Deneyim eğrisi uygulama piyasadaki talep daralmasından veya kapasite fazlasından ileri gelebileceği gibi, bozulabilen ürünleri çabuk elden çıkartma ya da promosyon amaçlı da olabilir (Korah, 1994). Bu tür bir uygulama da amaç maliyetlerin düşürülmesi ve bu şekilde kendinden kaynaklanan bir avantaj yaratma hesap edilirken, yıkıcı fiyat uygulamasında amaç rakipleri piyasa dışına ittikten sonra fiyatı yükseltmektir. Dolayısıyla maliyet altında fiyatlamaya yapan teşebbüsün niyeti burada rekabetçi veya yıkıcı fiyatlamaya davranışının temel ölçütü haline gelmektedir.

4. *Hasat (Recoupment)*; Yıkıcı fiyat uygulamasının, fiyatları düşürerek rakipleri etkisizleştirdikten sonra tekrar yükseltmektir. Buna hasat denir. Yıkıcı fiyatlamaya uygulayan teşebbüs, ancak bu şekilde uygulama döneminde girdiği zararları kapatabilecek ve fazladan kar elde edebilecektir Carlton ve Perloff (1994), 'hasat' kısa dönemli kayıplar sonrası elde edilen uzun vadeli kazançlardan, yıkıcı fiyat uygulamasının getirisi sonraki döneme bırakılan bir yatırım stratejisi olduğundan bahsetmektedirler. Maliyet altı satış yapan teşebbüs hasat yapabilecekse böyle bir uygulamaya girişecektir. Dolayısıyla hasat, yıkıcı fiyat uygulamasının rasyonel bir strateji olup olmadığının tespitinde kullanılan önemli bir ölçüttür.

Rekabet Kurulu, 17.06.2010 tarih ve 10-44/772-254 sayılı Tesco Kipa kararında yıkıcı fiyat kavramını "Yıkıcı fiyat, üzerinde anlaşma sağlanan genel kabul görmüş bir tanımı olmamakla birlikte, rekabetin elimine edilmediği veya en azından kısıtlanmadığı durumda, kârlı olmayan fiyat olarak tanımlanmıştır.

Söz konusu karardan kısa bir süre sonra, yıkıcı fiyatlama iddiası ile ilgili ele aldığı, 04.11.2010 tarih ve 10-69/1458-557 sayılı Domino's Pizza kararında, Kurul, bir fiyatlandırma stratejisinin "yıkıcı fiyatlama" tanımı kapsamında 4054 sayılı Kanun'un 6. maddesinin ihlali olabilmesi için aşağıdaki şartların aynı anda karşılanması gerektiğini belirtmiştir. Bu şartlardan birinin eksikliği halinde ise fiyatlama stratejilerinin rekabet hukuku bağlamında yasaklanan değil, teşvik edilen bir davranış olduğunu dile getirmiştir:

- İhlal iddialarının yöneltildiği teşebbüsün (teşebbüslerin) ilgili pazarda tek başına (veya birlikte) hâkim durumda olması,
- Teşebbüsün maliyet altı fiyat uygulaması,
- Belirlenen maliyet altı fiyatlandırmanın ilgili pazardaki diğer teşebbüsleri piyasa dışına itecek kadar uzun sürmesi.

Yukarıda ele aldığımız unsurları kapsayan bir tanım yapacak olursak yıkıcı fiyat uygulaması, hakim durumdaki bir teşebbüsün, hasat yapma niyetiyle maliyetin altında satış yaparak rakiplerini etkisizleştirme girişimidir.

Yıkıcı fiyatlama Rekabet hukuku bağlamında piyasadaki rekabeti kısıtlayıcı, bozucu veya ortadan kaldırıcı etkileri olan bir teşebbüs davranışıdır ve bu anti rekabetçi tutum yaptırımla karşı karşıya kalmaktadır. Yıkıcı fiyatlama konusundaki standart ve kriter arayışlarının mehzar kanun olan AB Rekabet hukukunun da ilgi alanına girdiği ve bu konuda bir takım çaba ve çalışmaların olduğu bilinmektedir. Bu konudaki en önemli iki çalışma olan Tartışma Metni ve Kılavuz çerçevesinde ortaya çıkan gelişmelere değinilecektir.

Komisyon, ABİDA'nın hâkim durumun kötüye kullanılmasını yasaklayan 102. madde uygulamalarında, şekilci ve müdahaleci bir yaklaşım sergilediği, iktisadi analizler açısından zayıf kaldığı yönünde sürekli eleştirilmiştir (Niels ve Jenkins, 2005). Bu eleştiriler bağlamında Komisyon, 2005 yılının Aralık ayında, hakim durumun kötüye kullanılması uygulamalarında iktisadi/etki temelli bir yaklaşım benimseyen ve fiyat temelli dışlayıcı kötüye kullanmaların tespiti için "eşit etkinlikteki firma testini" öngören Tartışma Metni'ni yayımlayarak kamuoyunun görüşüne açmıştır. Tartışma Metni'nde sömürücü uygulamalara yer verilmemiş olup yalnızca dışlayıcı uygulamalar ele alınmıştır. Zaten Komisyon da, sömürücü uygulamaların yapılacak başka bir çalışmanın konusu olacağını açıklamıştır.¹⁶

¹⁶ Antitröst Modernizasyon Komisyonu, ihtiyaç duyulan reformları Kongre'ye (Congress) rapor etmesi ve reformlar için gerekli hazırlığı yapması için 2002 yılında görevlendirilmiştir. 3Antitröst Modernizasyon Komisyonu'nun (AMC) dışlayıcı uygulamalara ilişkin duyurusu (2005) http://www.amc.gov/commission_hearings/exclusionary_conduct.htm

Hâkim durumun kötüye kullanımının sınırının çizilmesi ve dışlayıcı uygulamaların tespiti için ihtiyaç duyulan standartların açıklığa kavuşturulması Tartışma Metni'nin temel amacıdır. Bu amaçla Komisyon, hukuki belirsizliklerin giderilmesi ve kötüye kullanmanın sınırlarının çizilmesi amacıyla Rekabet Otoritesine çeşitli testler önermektedir.

Tartışma Metni'nde, 102. madde uygulamalarında göz önüne alınması gereken genel ilkeler ile bağlama anlaşmaları, yıkıcı fiyatlama, indirim ve sözleşme yapmayı reddetme uygulamaları gibi en sık rastlanan dört dışlayıcı uygulamanın tespiti için kullanılacak olan özel ilkeler belirlenmiştir. Tartışma Metni'nde yer verilen testler ismen sıralayacak olursak bunlar; eşit etkinlikteki firma testi, tüketici refahı testi, kârdan feda testidir.¹⁷ Sonuç olarak Komisyonun yıkıcı fiyatlamayı da içeren ABİDA'nın 102. maddesi uygulamalarında "iktisadi/etki temelli tüketici refahı yaklaşımını" benimsediği söylenebilir.

Komisyon, Tartışma Metnine yöneltilen eleştirileri dikkate alarak 2009 yılında "Hâkim Durumdaki Teşebbüslerin Dışlayıcı Kötüye Kullanmalarında 82. Madde Uygulama Önceliklerine İlişkin Kılavuz'u yayınlamıştır. İktisadi/etki temelli yaklaşım ile hazırlanan Kılavuz'da, 102.(82.) madde kapsamında incelenen dışlayıcı davranışların geneline yönelik olarak muhtemel rekabet karşıtı kapama etkisini değerlendirmesinde kullanılan araçları belirtmiştir (Kılavuz paragraf.20). Bu araçlardan biri, dışlayıcı stratejinin doğrudan delilidir. Dolayısıyla Kılavuz'da teşebbüsün niyeti tüm dışlayıcı davranışlar açısından dikkate alınabilecek bir unsur haline gelmiştir.

Tartışma Metni ve Kılavuz arasındaki önemli farklardan biri yıkıcı fiyatlamayı değerlendirmesidir. Kılavuz'da hâkim durumdaki teşebbüsün (muhtemel) rekabet dışlamak amacıyla kasıtlı şekilde zarar etmesi veya kısa dönemde kârını feda etmesi, *feragat (sacrifice)* olarak tanımlanmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde yıkıcı fiyatlamaya ilişkin seçilmiş Rekabet Kurulu kararlarında doküman inceleme yöntemi uygulanarak bir kriter arayışı

¹⁷ Zaten Komisyonun reform çalışmalarındaki esas amaçlarından birinin de hâkim durumu kötüye kullanılması halleri için iktisadi analizlere dayanan zarar teorilerini geliştirmesidir. Komisyon'un Tartışma Metni ile getirdiği bu yeni yaklaşım, 29 Mart 2006 tarihli Prokent/Tomra kararında uygulanmıştır. Kararda, geri dönüşüm makineleri/kumbaralarının üretimi pazarı hâkim durumda bulunan Tomra adlı şirketin, müşterilerine uygulamış olduğu farklı hediye indirimleriyle münhasırlık yarattığı ve rakiplerini pazar dışında bıraktığı gerekçesiyle pazar durumunu kötüye kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Komisyon, bu kararda, şekilci yaklaşım terk ederek yerine teşebbüsün söz konusu davranışının önemli derecede dışlayıcı etkiye sahip olup olmadığını sorgulamıştır.

olup olmadığı ve bu konuda Kurulun tutarlı bir tavır sergileyip sergilemediği ortaya konulacaktır.

Yıkıcı Fiyatlamaya İlişkin Rekabet Kurulu Kararlarında Kriter Arayışı

Coca- Cola kararında¹⁸ teşebbüsün gazlı alkolsüz içecekler pazarına yönelik fiyatlandırma stratejisini konu edinen Kurul, yıkıcı fiyatlamamanın tespitinde *iktisadi üstünlük, olağandışı düşük fiyat ve niyet* unsurlarının dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Kararda, diğer iki unsur sağlanmasına rağmen yıkıcı niyet tespit edilemediğinden hareketle ihlalin oluşmadığına karar verilmiştir.

Frito Lay kararında¹⁹ RKKH'un 6. maddesinin (a) bendinde yasaklanan "*rakiplerin faaliyetlerinin zorlaştırılmasını amaçlayan eylemler*" bakımından, rakip faaliyetlerinin meşru rekabet sonucu zorlaşması ile hakim durumdaki teşebbüsün rekabetçi olmayan birtakım eylemlerinden kaynaklanan zorlaşma arasında bir ayırma gidilmiştir. Karar metni incelendiğinde, Kurul'un tamamıyla *etkinlik odaklı* bir yaklaşım benimsediği ve kötüye kullanmanın tespitinde *fiili veya potansiyel etkiyi* temel ölçüt olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Tesco- Kipa kararında²⁰ bir yıkıcı fiyatlama uygulamasından bahsedilebilmesi için *teşebbüsün hâkim durumda bulunması, fiyatın maliyet altı olması, rakiplerin piyasa dışına çıkarılmasının amaçlanması ve yıkıcı fiyatlama dönemindeki zararların karşılanabilmesi* başlıca unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, maliyet altı fiyatlandırmanın yıkıcı fiyat olarak kabul edilebilmesi için *fiyatlandırma stratejisinin sürekliliğinin* de bulunması gerekmektedir.

Domino's Pizza kararında²¹ Rekabet Kurulu, a) ihlal iddialarının yöneltildiği teşebbüsün ilgili pazarda *hâkim durumda* olması, b) teşebbüsün *maliyet altı fiyat* uygulaması, c) belirlenen maliyet altı fiyatlandırmanın ilgili pazardaki *diğer teşebbüsleri piyasa dışına itecek kadar uzun sürmesi* şartlarının aynı anda karşılanması gerektiğini belirtmiş, bu şartlardan birinin eksikliği halinde ise fiyatlama stratejilerinin rekabet hukuku bağlamında yasaklanan değil, teşvik edilen bir davranış olduğunu belirtmiştir.

¹⁸ 04-07/75-18 sayılı karar

¹⁹ 06-24/304-71 sayılı karar

²⁰ 10-44/772-254 sayılı karar

²¹ 10-69/1458-557

Türkiye Denizcilik İşletmeleri A.Ş. ("TDİ") kararında²² Kurul, TDİ'nin hâkim durumunu yıkıcı fiyatlandırma suretiyle kötüye kullandığına karar vermiş ve idare para cezasına hükmetmiştir. Kurul, TDİ'nin uzun süreli kayıplara dayanacak mali gücü olması, girdiği zararların diğer müşterilerden elde ettiği karlarla sübvansiyetmesi, benzer hatlarla kıyaslandığında makul olmayacak derecede düşük fiyatlama uygulaması, bu düşük fiyatların maliyet azalması ya da verimlilik artışı gibi haklı gerekçelere dayandırılmaması, olayların saldırgan bir fiyat savaşı gibi gerçekleşmesi, rakiplerin pazara ilişkin beklentilerini azaltarak rekabet güdüsünü köreltmesi ve dolayısıyla rekabet açısından ciddi tehlikeler doğurması düşünüldüğünde bu uygulamanın, rekabet hukuku bakımından hâkim durumdaki bir teşebbüsün rakiplerinin faaliyetlerini zorlaştırması, onları disipline etme ya da pazara dışına çıkarma nitelik ve etkilerine sahip yıkıcı fiyatlama davranışı şeklinde olduğunu belirtmiştir.

Sonuç

Yukarıda ele alınan kararlar ışığında, yıkıcı fiyatlamaya ilişkin Rekabet Kurulunun kararlarında bir kriter arayışının devam ettiğinden bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda Kurul'un yıkıcı fiyatlamaya ilişkin bazı kriterleri sistematik olarak kullanmakta fakat bu konuda bir standarda sahip bulunmamaktadır. Kurul, yıkıcı fiyatlamaya ilişkin Coca-Cola kararında *iktisadi üstünlük*, *olağandışı düşük fiyat* ve *niyet* kriterlerine yer verirken, Frito Lay kararında tamamiyle *etkinlik odaklı* bir yaklaşım benimsemiş ve kötüye kullanmanın tespitinde *filli veya potansiyel etki* temel kriter olarak kabul etmiştir. Tesco- Kipa kararında bir yıkıcı fiyatlamaya uygulamasından bahsedilebilmesi için *teşebbüsün hâkim durumda bulunması*, *fiyatın maliyet altı olması*, *rakiplerin piyasa dışına çıkarılmasının amaçlanması*, *fiyatlandırma stratejisinin sürekliliği* ve *yıkıcı fiyatlama dönemindeki zararların karşılanabilmesi* başlıca unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Domino's Pizza kararında Rekabet Kurulu, a) ihlal iddialarının yöneltildiği teşebbüsün ilgili pazarda *hâkim durumda* olması, b) teşebbüsün *maliyet altı fiyat* uygulaması, c) belirlenen maliyet altı fiyatlandırmanın ilgili pazardaki diğer teşebbüsleri *piyasa dışına itecek kadar uzun sürmesi* şartlarının aynı anda karşılanması gerektiğini belirtmiş, bu şartlardan birinin eksikliği halinde ise fiyatlandırma stratejilerinin rekabet hukuku bağlamında yasaklanan değil, teşvik edici bir davranış olduğunu belirtmiştir.

²² 10-45/801- 264 sayılı karar.

Türkiye Denizcilik İşletmeleri A.Ş. ("TDİ") kararında Kurul, TDİ'nin *uzun süreli kayıplara dayanacak mali gücü olması, girdiği zararları diğer müşterilerden elde ettiği karlarla sübvansé etmesi, benzer hatlarla kıyaslandığında makul olmayacak derecede düşük fiyatlar uygulaması, bu düşük fiyatların maliyet azalması ya da verimlilik artışı gibi haklı gerekçelere dayandırılmaması, olayların saldırgan bir fiyat savaşı gibi gerçekleşmesi, rakiplerin pazara ilişkin beklentilerini azaltarak rekabet güdüsünü köreltmesi* kriterlerini araştırmıştır.

Görülmektedir ki yıkıcı fiyatlamaya ilişkin kriterler noktasında Rekabet Kurulu kararlarında bir tutarlılık olmamasına rağmen; aşırı derecede düşük fiyatlar, teşebbüsün ilgili pazarda hâkim durumda olması, maliyet altı fiyatlandırmanın ilgili pazardaki diğer teşebbüsleri piyasa dışına itecek kadar uzun sürmesi kriterlerini incelenen her kararda uygulamıştır.

Türk rekabet hukuku uygulamalarında mehz mevzuatı olan ve sahip olduğu tecrübe nedeniyle AB'de yaşanan gelişmeler ve içtihatlardan yararlanılması gayet doğaldır. Bu bağlamda yukarıda değinilen Tartışma Metni ve Kılavuz'un AB'deki etkilerinin ülkemizde de dikkate alındığını görülmektedir. Örneğin Rekabet Kurulunun Frito Lay kararında uyguladığı iktisadi analizde etkinliği esas alan "Elhauge testinin" ipuçlarına rastlamak mümkündür.

Yıkıcı fiyatlama uygulamalarında standart kriterler oluşturulup bu standartların, sistematik bir şekilde ele alınması hem Rekabet Kuruluna hem de hâkim teşebbüslerin uygulamalarına yol gösterecektir.

KAYNAKÇA

Areeda, P. D., F. Turner, (1978), Antitrust Law, Vol. III, Fourth Edition, Little Brown and Company, Boston.

Aslan, İ. Y, (2008) Rekabet Hukuku Dersleri, Ekin Kitabevi, Güncellenmiş 2. Baskı, Bursa.

Çetinkaya, M, (2003), İlgili Pazar Kavramı ve İlgili Pazar tanımında Kullanılacak Nicel Teknikler, Ankara.

Esin, A, (1998), Rekabet Hukuku, ESC, İstanbul.

Güven, P, (2009), Hukuku Ders Kitabı, Yetkin Yayınları, Ankara.

Kaya, Y, (2003), Hakim Durumun Kötüye Kullanılması ve Fikri Mülkiyet Hakları, Rekabet Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Kısa, S. U, 2(004), Avrupa Topluluğu Rekabet Hukukunda Hakim Durumun Rekabet Karşılı Eylem ve İşlemlerle Kötüye Kullanılması, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

Sanlı, K.C, (2003), Rekabetin Korunması Hakkındaki Kanun'un Öngördüğü Yasaklamalar ile Bunlara Aykırı Anlaşma ve Kararların Tabi Olduğu Hukuki Sonuçlar, Rekabet Kurumu Yayınları, Ankara.

Su, K. T, (2003), Rekabet Hukukunda Teşebbüslerin Hakim Durumunun Belirlenmesinde Pazar Gücünün Ölçülmesi, Rekabet Kurumu Yayınları, Ankara.

Şenyücel, O., Aktaş, C, (2000), "İlgili Pazar Kavramı," Rekabet Dergisi, Rekabet Kurumu Yayını, Sayı:2, Ankara.

Zuvin, Serap., İşmen, T, (2000), Rekabet Hukukunda İlgili Pazanın Tanımlanması, Rekabet Bülteni, ESC Yayınları, Sayı:3, İstanbul.

Korah, V, (1994) An Introductory Guide to EC Competition Law and Practice, 5. Ed Sweet and Maxwell, London

Niels, G.ve H. Jenkins, (2005) "Reform of Article 82: Where The Link Between Dominance and Effects Breaks Down", European Competition Law Review, 26/11.

Öz, G. (2000), Avrupa Topluluğu ve Türk Rekabet Hukukunda Hakim Durumun Kötüye Kullanılması, Rekabet Kurumu Yayınları, Ankara.

Hovenkamp, H, (1999), Federal antitrust policy: the law of competition and its practice, Second Edition, West Group Publishing Co., St. Paul.Chicago Press, Chicago.

Bishop, S. ve Walker,M,(1999): The Economics of EC Competition Law. Sweet and Maxwell.

Posner, R.A, Antitrust Law: An Economic Perspective, University of Chicago Press, Chicago 186 (1976).

Riordan, H., Bolton, P. Ve Brodley, J.F, (2000), Predatory Pricing: Strategic Theory and Legal Policy, 88 Georgetown Law Journal p. 13.

Carlton, D W. ve Perloff, J. M, (1994), Modern Industrial Organization, Second Edition, 157-69,

Mastromanilis, E. P. (1998), "Predatory Pricing Strategies in the EU: a Case for Legal Reform", E.C.L.R., Vol:19, No:4, s. 211-224.

Sullivan, E. T. ve J. L. HARRISON (1998), *Understanding Antitrust and Its Economic Implications*, Third Edition, Matthew Bender & Co., Inc., New York.

Kroes, N. (2005), "Preliminary Thoughts on Policy Review of Article 82", Speech at the Fordham Corporate Law Institute, 23.11.2005, New York.

<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/05/537&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>

Hay, G.A. ve Brodley, F. (1981) *Predatory Pricing: Competing Economic Theories and the Evolution of Legal Standards*, 66 *Cornell Law Review*, 738.

AN OVERVIEW OF THE LAW 5233 IN THE LIGHT OF THE PRINCIPLE OF SOCIAL RISK THAT WAS IMPLEMENTED WITH THE JURISPRUDENCE

Ulaş Koray MİLANLIOĞLU, Yuzuncu Yil University, Public Administration Faculty,
koraymilanlioglu@yahoo.com

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Liability of State, Social Risk, Responsibility of Terror, The Law 5233

The Hight Administrative Court, one of Turkey's Supreme Judicial authorities, has invoked the principle of social risk for review of the appeal proceedings against state in order to cover losses arising from terrorism and combating terrorism since the 1990s. The Court holds responsible for the administration within the framework of this policy and decided that the administration had to pay various amounts of compensation. However, doctrine was often criticized the implementation of this principle concerning the keeping of the administration directly responsible for the losses arising from acts of terrorism. According to the dominant view of doctrine, the principle of social should not be dragged form the basis of a theory of the legislature to the another application area. In this study, the process of emergence of the social risk theory based on the law numbered as 5233, stages of starting to use of the theory in the Turkish judiciary will be examined in conjunction with the Law 5233 and effect of doctrine criticism on the judicial decisions will be evaluated.

Terrorist attacks, starting from the 1980s and showing a large increase up to the present, caused harm to the material and spiritual for many of our citizens across the country. Covering the these damages appear to be an important issue for us. In fact, people who suffered damages as a result of acts of terrorism are not be left their own and these losses should be shared between other sectors of society. These type attitudes are requirements of social solidarity, a sense of justice and fairness, and most importantly being a social state. In addition, these therapeutic interventions for people living in victimization as a result of acts of terrorism also stands out as an effective means of crime prevention policies.

At the beginning part of our Constitution, it is stated that "All Turkish citizens are together in national honor and pride, national joy and grief, rights and duties regarding national existence, in blessings and burdens, and in every manifestation of life of the nation". The second article of the Constitution which is showing qualifications of Republic emphasized that "Republic of Turkey is a social state of law with public peace, national solidarity and justice, respectful of human rights".

As a rule, the legal responsibility of administration is based on the basis of defect. The only exception of the referred rule is compensating some losses (damages)

which are not prevented by the administration (even though it is responsible without causal link and the fault condition).

The principle which is called as social risk based on an objective understanding of responsibility has been accepted by the scientific and judicial jurisprudence. The High Administrative Court applies the principle of social risk in order to provide compensation for losses that were occurred during the terrorist attacks to disrupt public order even destroy the constitutional order. As a result of the ongoing jurisprudential approach and understanding in this regard, the law numbered as 5233 which is about Terrorism and compensation of losses resulting from terrorism was enacted by the legislature.

The principle of the social risk theory is removal of harmful consequences by administration without causality. These harmful consequences are inevitable state arising from people living together. The principle of social risk was initially applied in France, and the losses incurred during the war was compensated by the administration. This theory that is subjected to many judicial decisions not only used for compensation of losses but also found wider range of applications with the Law 5233. Indeed, the Law 5233 adopted by The Grand National Assembly of Turkey has great importance in terms of European Union membership of Turkey and several law cases pending in European Court of Human Rights. EU is repeatedly mentioned the issue of the Law 5233 in the progress reports, and cases filed against Turkey is intended to conclude in favor of Turkey by using this theory (Law 5233) in the European Court of Human Rights (ECHR). Taking into account the defects in the services, which is a dominant consideration of doctrine, is started to be evaluated by judicial bodies at the end of the application of the Law 5233, and the reasons for decisions was observed to shift from social risk theory to defects in the service.

The subject matter of compensation of the damages caused by acts of terrorism is divided into 3 parts in the light of established jurisprudence. While responsibility of the administration had been based on the basis of service failure until the 1990s when terrorist incidents was observed extensively, after 1990s because of perfect liability of the administration, principles of social risk are beginning to be implemented to eliminate damages caused by acts of terrorism. After 2004, with the introduction of the Law 5233, usage of the principle of social risk was replaced by service failure and damages has been tried to be compensated with the scope of the Law 5233. Indeed, while tribunals of adjudication was deciding responsibility for the cases filed by victims, initially administration was examined whether it exactly fulfilled the duty to protect public order and the safety of the citizens. In other words, adjudication tried to detect whether was there any service defect or not, and if there was no defect in the service, it evaluated perfect liability of administration. Despite criticism of the doctrine, concept of social risk which found field of application with jurisprudence is again started to be removed from application by using jurisprudence.

İÇTİHATLAR İLE UYGULAMAYA KONAN SOSYAL RİSK İLKESİ UYGULAMASINA 5233 SAYILI YASA ÇERÇEVESİNDE BİR BAKIŞ

Ulaş Koray MİLANLIOĞLU¹

ÖZET

Danıştay, 1990'lı yıllardan itibaren terör ve terör ile mücadelede doğan zararların karşılanması amacıyla yapılan yargılamaların kendisine yapılan temyiz inceleme taleplerinde sosyal risk ilkesine başvuruyordu. Yüksek Mahkeme bu ilke çerçevesinde idareyi sorumlu tutmakta ve idarenin çeşitli miktarlarda tazminat ödemesine karar vermektedir. Ancak terör eylemlerinden doğan zararlar nedeniyle doğrudan idarenin sorumlu tutulmasına ilişkin bu ilkenin uygulanması doktrin tarafından sıklıkla eleştirilmekteydi. Doktrindeki baskın görüşe göre sosyal risk ilkesi yasama organının düzenlemelerine dayanak teşkil eden bir kuramdan başka bir uygulama alanına çekilmemeliydi. Bu çalışmamızda 5233 sayılı yasa ile içtihat kavram olmaktan çıkarak hayat kazanan sosyal risk kuramının ortaya çıkış süreci ve Türk yargısında kullanılmaya başlama aşamaları, 5233 sayılı yasa ile birlikte irdelenecek, doktrindeki eleştirilerin yargı kararlarına etkisi değerlendirilecektir.

ANAHTAR KELİMELEER: Sosyal Risk, İdarenin Sorumluluğu, 5233 sayılı kanun, Terör eylemlerinden sorumluluk

GİRİŞ

1980'li yıllardan başlayarak büyük bir artış gösteren terör olayları, ülke genelinde birçok vatandaşımızın maddi ve manevi zarara uğramasına sebep olmuştur. Bu zararların karşılanması önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim terör eylemleri sonucunda zarar gören kişilerin uğramış oldukları zararların kendi üzerlerinde bırakılmaması ve toplumun diğer kesimleri arasında paylaşılması; sosyal dayanışmanın, hak ve adalet duygusunun ve en önemlisi sosyal devlet olmanın bir gereğidir. Ayrıca terör eylemleri sonucu mağduriyet yaşayan kişilere yönelik bu iyileştirici girişimler aynı zamanda etkin bir suç önleme politikası aracı olarak da göze çarpmaktadır.

¹ Öğt. Gör., Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü Hukuk Bilimleri Ana Bilim Dalı, koraymilanlioglu@yahoo.com

Anayasamızın Başlangıç Kısmında "Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarında, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu..." belirtilmiş. Cumhuriyetin niteliklerini gösteren Anayasanın 2 nci maddesinde ise Türkiye Cumhuriyetinin "toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı... sosyal bir hukuk devleti" olduğu vurgulanmıştır.

Kural olarak idarenin hukukî sorumluluğu kusur esasına dayanmaktadır. Sözü edilen kuralın istisnası olarak, idarenin önlemekle yükümlü olduğu halde önleyemediği bir takım zararların, nedensellik bağı ve kusur koşulu aranmadan karşılanması halidir. Objektif sorumluluk anlayışına dayalı sosyal risk adı verilen bu ilke, bilimsel ve yargısal içtihatlarla da kabul edilmiştir. Kamu güvenliği, bireylerin can ve mal emniyetine yönelik tehditlerin neden olduğu zararlarda Danıştay uzun bir süre doğan zararların tazmini amacıyla kusursuz sorumluluk ilkesi çerçevesinde sosyal risk kuramından hareketle kararlar vermektedir. İdarenin terör eylemlerinden doğan sorumluluğu sosyal risk ilkesinin en çok uygulandığı alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim sosyal risk ilkesinin yoğun bir şekilde uygulanması terör olaylarının arttığı zaman dilimine tekabül etmektedir. Danıştay, kamu düzenini bozmaya hatta anayasal düzeni yıkmaya yönelik terör olayları sırasında zarar görenlerin bu zararlarının idarece tazmin edilmesini sağlamak amacıyla sosyal risk ilkesini uygulamaktadır. Süregelen içtihadi yaklaşım ve bu bağlamda oluşan anlayış neticesinde yasama organı tarafından 5233 Sayılı Terör ve Terörle Mücadelede Doğan Zararların Karşılanması Hakkındaki kanun yasalaştırılmıştır.

SOSYAL RİSK İLKESİ VE KURAMIN ORTAYA ÇIKIŞI

Sosyal risk ilkesi ilk olarak Fransa'da uygulanmaya başlamış olup savaş esnasında oluşan zararların idarece karşılanması amacına yönelmiştir (Akyılmaz, 2005:12). Ülkemizde ise, daha çok 1980'li yıllarda yoğunlaşan terör eylemlerinden doğan zararların karşılanması amacıyla yargı yerlerince uygulanır olmuştur. Bu dönemden önceki yargı kararlarında sosyal risk ilkesinin uygulanmadığı ya da kavram olarak geçmediği görülmektedir (Çoban, 2003:321).

Sosyal risk, insanların bir arada yaşamalarından doğan sakınılamaz bir tehlike halidir. Bu tehlikenin zararlı sonuçlarının nedensellik bağı aranmadan idarece giderilmesini öngören ilkeye sosyal risk ilkesi denmiştir (Akyılmaz:12). Sosyal risk ilkesini diğer kusursuz sorumluluk hallerinden ayıran esas ölçüt zarar yaratan idarenin bir faaliyeti, personelinin davranışı ya da tehlikeli bir faaliyeti veya tehlikeli tesislerin yapısındaki bir neden değil, idareye yabancı kişilerin, toplulukların, idare

tarafından önlenemeyen ya da önlenmesi daha büyük zararlar yaratabilecek olan davranış ve eylemlerdir. Bu durumda sosyal risk kuralının uygulanabilmesi için idari eylem ile zarar arasında bir nedensellik bağı aranmasa bile, idarenin üçüncü kişilerin zarar verici davranış ve eylemlerinden sorumlu tutulabilmesi için, bunları önlemek devletin birincil ödevlerinden olmasına karşın, kusuru olmaksızın önleyememiş ya da daha büyük zararlara yol açmamak için önlemekten kaçınmış olması gerekir (Armağan, 1997:162). Bu bağlamda devletin anayasal düzenini yıkmayı amaçlayan terör eylemlerinin, zarar gören kişilere karşı kişisel husumetten ileri gelmediği bilinmektedir. Terör eylemlerine hedef olan kişiler kendi kusur ve filleri sonucu değil, toplumun bir bireyi olarak zarar görmektedirler. Bu zararların, terör eylemlerinin çıkmasında hiçbir kusuru olmayan mağdurlar üzerinde bırakılmasının hakkaniyet ve adalet ilkelerine uygun olmadığı düşüncesi, sosyal risk ilkesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Köksal, 2010:363). Nitekim birlikte yaşamın doğurduğu zararlı sonuçlarının nedensellik bağı aranmadan idarece giderilmesi sosyal risk ilkesinin özüdür (Azrak, 1980: 136).

Ülkemizde sosyal risk ilkesinin yasama faaliyetlerine en iyi yansıtan özel düzenlemeleri 6-7 Eylül 1955 tarihinde İstanbul ve İzmir'de meydana gelen toplumsal olaylarda zarara uğrayan kişilerin zararlarının tazminine ilişkin 28.2.1956 tarih ve 6684 sayılı Kanun ile Şırnak ve Çukurca'da terörist eylemler sonucu meydana gelen zararların idarece tazminine ilişkin 28.8.1992 tarih ve 3838 sayılı Kanun'dur. Bu konuda daha genel düzenlemelere ise 5233 sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılansması Hakkındaki kanun örnek gösterilebilir.

5233 SAYILI KANUN

Türkiye'nin güneydoğusunda 1980'li yıllarda başlayan terör eylemlerine bağlı olarak bölge insanı yaşadığı yerlerden ayrılmak zorunda kalmış (Akpak ve Kalafat, 2011:111) veya bulunduğu yerlerde yaşayanlar ise terör eylemleri sonucunda mağduriyetler yaşamışlardır.

Terör eylemleri mağdurlarına tazminat ödenmesi amacıyla, Avrupa Birliği Mükteşabatı'nın Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı'nın (24.07.2003 tarihli Resmî Gazete, sy.25178 (Mükerrer)), 'Adalet ve İçişleri'ne ilişkin 24. başlığın "Yargının İşlevselliği ve Kapasitesinin Arttırılması Suretiyle Etkin Bir Yargı Sisteminin Tesis Edilmesi" alt başlığında "Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılansması Hakkında Kanun Tasarısı"nın 2004 yılında çıkartılacağı taahhüt edilmiştir. Bu doğrultuda, 5233 sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan

Zararların Karşılanması Hakkında Kanun, 17.07.2004 tarihinde kabul edilmiş, 27.07.2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir (27.07.2004 tarihli Resmi Gazete, sayı 25535).

5233 sayılı kanun, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde bekleyen davaları açısından da büyük önem taşımaktadır. Nitekim AB ilerleme raporlarında 5233 sayılı kanuna defalarca değinilmiş olup 5233 sayılı kanun ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde (AİHM) bu konuda Türkiye aleyhine açılan davaların Türkiye lehine sonuçlandırılması amaçlanmıştır. 5233 sayılı kanun AİHM önünde 'pilot dava' olarak nitelendirilen İçyer v. Türkiye davasında karar esas alınmıştır. Şöyle ki, AİHM 12.01.2006 tarihinde verdiği kararla davacı Aydın İçyer'in başvurusunu, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 8 (özel yaşam, aile ve konut hakkına saygı ilkesi), 13 (etkili başvuru) ve ek 1 nolu protokolün 1 maddesini (özel mülkiyet hakkı) değerlendirmesi sonucunda, 5233 sayılı kanun ile devletin "hem teorik olarak ve hem de uygulamada etkili bir iç hukuk mekanizması oluşturmak konusundaki görevini yerine getirdiği" gerekçesiyle oybirliğiyle kabul edilemez bulmuştur. Ayrıca bu karardan sonra AİHM, yaklaşık 1.500 benzer müracaatı iç hukuk yolları tüketilmediği gerekçesiyle Sözleşme'nin 35. maddesi uyarınca reddetmiştir (Kaya, 2007:26).

Yukarıda da belirtildiği üzere sosyal risk, yargı içtihatlarıyla ortaya çıkan bir ilke şeklinde karşımıza çıkmakta ve sorumluluk hukukunun bir kısmına yönelik olan bir yasal boşluğu doldurmakta iken, artık, o boşluk, sosyal risk ilkesiyle değil, 5233 sayılı Yasa ile doldurulmuş bulunmaktadır. Yüksek mahkemenin de belirttiği üzere terör ve terörle mücadelede doğan zararlar artık sosyal risk ilkesine göre değil, bu yasaya göre karşılanacaktır².

5233 Sayılı Kanunun Amacı

5233 sayılı kanunun "Amaç" başlıklı 1. maddesinde; kanunun amacı, terör eylemleri veya terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle maddî zarara uğrayan kişilerin, bu zararlarının karşılanmasına ilişkin esas ve usulleri belirlemektir, şeklinde belirtilmektedir. Yasanın ruhunu daha iyi yansıtmaya amacıyla kanunun genel gerekçesine bakıldığında, kanunun amacına ayrıntılı olarak yer verildiği görülecektir. Kanunun genel gerekçesinde amaç şu cümlelerle

² Danıştay 10. D. T.26.10.2009, E.2009/7423, K.2009/9167 Sayılı Karar, (Yayınlanmamıştır.): "...5233 sayılı yasa yargısal ve içtihatlarla kabul edilen sosyal risk ilkesinin yasallaşmış halidir. Bu nedenle, yasanın yürürlüğe girdiği tarihten sonra meydana gelen terör eylemleri veya terörle mücadele sırasında uğranılan zararların tazmini istemiyle açılan veya açılacak davalarda artık sosyal risk ilkesinin uygulanma alanı bulunmamaktadır..."

açıklanmıştır: "...Temelde devletin anayasal düzenini yıkmayı amaçlayan terör eylemlerinin zarar gören kişilere karşı kişisel husumetten ileri gelmediği bilinmektedir. Terör eylemlerine hedef olan kişiler kendi kusur ve fiilleri sonucu değil toplumun bir bireyi olarak zarar görmektedir. Devleti ve toplumu hedef alan fiillerden doğan zararın mağdur kişinin üzerinde bırakılması, hak ve nesafet kurallarıyla bağdaşmaz. Ortaya çıkan zararın paylaştırılması, toplumun diğer kesimleri ile zarara uğramış kişiler arasında fedakârlığın denkleştirilmesi, hakkaniyet ve sosyal hukuk devleti ilkelerinin bir gereğidir. Kişilere verilen zararlar, ister terör örgütlerinin eylemlerinden, ister terörle mücadele sırasında Devletçe alınan tedbirlerden kaynaklanmış olsun; bu zararların belirtilen ilkeler uyarınca karşılanması, Devlete olan güveni pekiştirecek; vatandaş-Devlet kaynaşmasını artıracak, terörle mücadeleye ve toplumsal barışa önemli katkıda bulunacaktır. Terörle mücadelede TSK'nın ve güvenlik güçlerinin kazandığı olağanüstü başarının sosyal ve ekonomik tedbirlerle desteklenmesi zorunluluğu toplumumuzun bütün kesimlerince kabul edilmektedir..."(<http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss650m.htm>).

5233 Sayılı Kanunun Kapsamı

Kanunun "Kapsam" başlıklı 2. maddesi, hem Kanunun kapsamında olan zararları, hem de kapsam dışında bırakılan zararları tek tek saymıştır. 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanununun 1 inci, 3 üncü ve 4 üncü maddeleri kapsamına giren eylemler veya terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle zarar gören gerçek kişiler ile özel hukuk tüzel kişilerinin maddî zararlarının sulhen karşılanması, kanunun amacı olarak belirtilmiştir.

Değişik yollarla daha evvel karşılanan zararlar ile kişilerin bilerek ve isteyerek doğrudan kendi kasıtları sonucu oluşan zararlar, güvenlik kaygısı dışında tamamen kendi isteğiyle göç edenlerin uğradığı zararlar ve 3713 sayılı Kanunun 1 inci, 3 üncü ve 4 üncü maddeleri kapsamındaki suçlar ile terör olaylarında yardım-yataklık suçlarından mahkûm olanların bu fiillerinden dolayı uğradıkları zararlar 5233 sayılı Kanunun kapsamı dışında olduğu açıkça belirtilmiştir.

5233 Sayılı Kanunun Zaman Açısından Uygulanması

5233 sayılı Kanun diğer kanunların uygulama usulü uyarınca yürürlüğe girdiği 27.07.2004 tarihinden sonra meydana gelen zararların karşılanmasını amaçlamaktadır. Ancak esas olarak genel gerekçesinde de ısrarla belirtildiği üzere olağanüstü hal uygulamasının başladığı 19.07.1987 tarihi ile Kanunun yürürlüğe

girdiği 27.07.2004 tarihi arasında meydana gelen zararları karşılama amaç taşımaktadır. Bu amaçla Kanunu'na eklenen Geçici 1. madde ve Geçici 2. madde ile 19.07.1987 tarihi ile Kanunun yürürlüğe girdiği 27.07.2004 tarihi arasında zarar görenlerin zararlarının karşılanacağı hüküm altına alınmıştır. Böylelikle 5233 sayılı Kanunu'nun olağanüstü hal uygulamasının başladığı 19.07.1987 tarihinden sonra terör eylemleri veya terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle doğan zararları karşıladığı söylenebilir.

Karşılanacak Zararın Niteliği Bakımından Uygulanması

5233 sayılı kanun terör eylemlerinden veya terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle ortaya çıkan *maddi* zararları sulhen karşılamaktadır. Manevi zararlar ise bu Kanunu'nun kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu durumu tespit eden AİHM, 5233 sayılı Kanunu'nun 12. maddesi uyarınca kişilerin uğramış olduğu manevi zararlar için idare mahkemelerinde tazminat isteme olasılığının varlığına işaret etmiş (İçyer/Türkiye Davası)³ ve kendisine bu yolla gelecek müracaatları değerlendirebileceği işaretini vermiştir. Nitekim kanuna yönelik en önemli eleştiriler özellikle manevi tazminat kısmının eksik olmasından dolayı gelmektedir.

Ayrıca yaralanma, sakatlanma ve ölüm hallerinde de tazminata hükmedilmektedir. Yalnız bu tür zararlarda zararın tespitinde nesnel ölçütlere yer verilmiştir. Şöyle ki 5233 sayılı kanunun 9. maddesi ışığında yaralananlara 7000 gösterge rakamının memur maaş katsayısı ile çarpımı sonucunda bulunan miktarın onda birinin doktor veya sağlık kurulu raporu ile belirlenen iş ve güce engel olma süresi ile çarpımı sonucunda bulunan miktarda ödeme yapılacağı belirtilmiştir. Ancak yaralananlara ödenecek miktar 7000 gösterge rakamının memur maaş katsayısı ile çarpımı sonucunda bulunan miktarın altı katını geçemeyecektir. Sakatlanmalara 7000 gösterge rakamının memur maaş katsayısı ile çarpımı sonucunda bulunan miktarın çalışmama gücü kaybı derece ve oranları için 5233 sayılı kanun Yönetmeliği'nin Ek D'deki tablosunda belirtilen katı ile çarpımı sonucunda bulunan miktarı uyarınca ödeme yapılabilecektir. Ölenlerin mirasçılarna ise 7000 gösterge rakamının memur maaş katsayısı ile çarpımı sonucunda bulunan miktarın elli katı tutarında ödeme yapılabilecektir. Görüldüğü üzere yaralanma, sakatlanma ve ölüm hallerinde nesnel

³ AİHM Üçüncü Dairenin verdiği "İçyer/Türkiye" (kabul edilemezlik) kararında (dosya no. 18888/02), başvurucu Aydın İçyer'in 1994 Ekimine kadar kendisine ait mülklerinin bulunduğu Tunceli ilinin Ovaçık İlçesinin Eğrikanlı köyünde yaşadığı belirtilerek, 3 Ekim 1994 tarihinde Eğrikanlı köyünün bölgedeki kanlı olaylardan dolayı köylerinden çıkarıldığı ifade edilmiştir. Ancak, 5233 sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması hakkında Kanun'u değerlendiren mahkeme, başvurucu İçyer'in hükümet tarafından oluşturulan Zarar Tazmin komisyonu'na müracaat etmesi gerekbğini belirterek hükümetin etkili bir başvuru yolu oluşturması konusundaki görevini yerine getirdiği ifade edilmiştir.

bir tazminat miktarının kararlaştırılması tazminat hukukunun genel prensiplerine aykırılık taşımaktadır. Nitekim tazminat hukuku çerçevesinde tazminat hesaplanırken, kişinin yaşı, gelir düzeyi, eğitim durumu gibi öznel koşulların da dikkate alınması gerekmektedir. Ayrıca gerek olay anında duyulan ve gerekse ömür boyu duyulacak manevi boyuttaki acı ve kederin kısmen de olsa karşılanabilmesi amacıyla bir miktar manevi tazminata da hükmedilebilmelidir. Fakat az önce belirtildiği üzere 5233 sayılı yasa sadece maddi zararları karşılamakta olduğu için manevi tazminata komisyonlar karar verememektedir.

5233 SAYILI KANUN SONRASINDA OLUŞAN YARGISAL İÇTİHATLAR

5233 sayılı kanunun yürürlüğe girmesini müteakip uygulama sonrası karşısına gelen dosyalarda Danıştay sosyal risk ilkesini daha dar yorumlamaya başlamıştır. Nitekim Danıştay'ın son yıllarda verdiği kararları incelediğimizde, idarenin sorumluluğunu sosyal risk ilkesine değil, hizmet kusuruna ya da diğer kusursuz sorumluluk ilkelerine dayandırdığını görmekteyiz. İdarenin sosyal risk ilkesi gereğince sorumlu olduğu yönünde verilen yerel mahkeme kararlarının ise; sorumluluğun hizmet kusuruna ya da kusursuz sorumluluk ilkesine dayandırılması gerektiği belirtilerek ya bozulduğu ya da gerekçeli olarak onandığı görülmektedir. Yani, terör olaylarının yoğun olarak yaşandığı ve zararların karşılanması yönünde yasal bir düzenlemenin bulunmadığı 1990'lı yıllardan itibaren uygulanmaya başlanan sosyal risk ilkesinin çerçevesi oldukça daraltılmış durumdadır. Sosyal risk ilkesi yerini hizmet kusuru ilkesine bırakmaya başlamıştır. Nitekim 5233 sayılı Yasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte özellikle Danıştay tarafından 2009 ve 2010 yıllarında verilen kararlara baktığımızda, yerleşim yerleri dışında bile olsa sosyal risk ilkesinin artık kullanılamayacağı, diğer bir ifade ile sosyal risk ilkesinin artık tarih olduğu, bundan sonraki süreçte somut olayda, şartları varsa hizmet kusuruna veya salt kusursuz sorumluluğa göre zararların karşılanacağı, hizmet kusuru veya salt kusursuz sorumluluk şartlarının oluşmadığı ve (evvelki yıllarda verilen kararlarda) sosyal risk ilkesi diyebileceğimiz durumlarda ise uyumsuzluğun, artık, tamamen 5233 sayılı Yasaya göre çözümlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Görüldüğü üzere sosyal risk ilkesi içtihatlar ile hukuk literatüründe yer ettiği gibi yine içtihatlar ile kademeli olarak sona ermiş ve tarihteki yerini almıştır.

SONUÇ

Terör olayları nedeniyle ortaya çıkan zararların karşılanması hususu konuya ilişkin oluşturulan içtihatlar ışığında 3 bölüme ayrılmıştır. Terör olaylarının yoğun olarak

yaşanmaya başlandığı 1990'lı yıllara kadar idarenin sorumluluğu hizmet kusuru esasına dayandırılmakta iken, 1990 sonrası idarenin kusursuz sorumluluğu dolayısıyla sosyal risk esaslarının terör eylemlerinden kaynaklanan zararların giderilmesi bakımından uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Bu dönemde zarar uğrayan kişinin zararının tazmin edebilmesi için, zararın terör eylemi ya da teröre mücadele faaliyetleri sonucu doğması yeterli görülmekte, terör eylemlerinin Devlet ve toplumu hedef aldığı halde kişinin sırf toplumun bir üyesi olması sebebiyle zarar görmesi ve hakkaniyet gereği olarak ortaya çıkan zararın tüm topluma paylaştırılması gerektiği sonucuna ulaşılarak kararlar verilmişti. 2004 yılından sonra ise 5233 sayılı yasanın uygulanmaya başlanması ile sosyal risk ilkesinin yerini ve hizmet kusuruna bıraktığı ve zararların 5233 sayılı yasa kapsamında karşılanmaya çalışıldığı görülmüştür. Nitekim idari yargı yerleri terör eylemlerinden zarar uğrayanların açmış oldukları davalarda sorumluluğa hükmederken öncelikle idarenin; kamu düzenini ve vatandaşın güvenliğini koruma görevini tam olarak yerine getirip getirmediğini yani hizmet kusurunun bulunup bulunmadığını tespit etmeye başlamış eğer hizmet kusuru yok ise idarenin kusursuz sorumluluk hallerini değerlendirmeler yapmıştır. Doktrinin eleştirilerine rağmen içtihatlar ile uygulama sahası bulan sosyal risk kavramı yine içtihatlar ile uygulamadan kaldırılmaya başlanmıştır.

KAYNAKÇA

Akpak Didem, Kalafat Ahmet, (2011), "*Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Oluşturulan İki İç Hukuk Yolu Üzerine Bir Değerlendirme*", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:10, Sayı:20 Güz, sy.111.

Akyılmaz Bahtiyar, (2005), "*Sosyal Risk İlkesi ve Uygulama Alanı*", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı:1/2 (webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/9_1_05) Erişim:15.03.2013)

Armağan Tuncay, (1997), "*İdarenin Sorumluluğu ve Tam Yargı Davaları*", Ankara s.162-163.

Azrak Ali Ülkü, (1980), "*İdarenin Toplumsal Muhatara Kuramına Göre Kusursuz Sorumluluğu*", Sorumluluk Hukukunda Yeni Gelişmeler III. Sempozyumu, İstanbul s.136.

Çoban, Ayşegül, (2003), "*Yargı Kararları Işığında Sosyal Risk İlkesi*", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 11, S. 1-2, Y. 2003, s. 321.

Kaya Cemil, (2007), "*Avrupa Konseyindeki Gelişmeler Işığında 5233 Sayılı Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan zararların Karşılınması Hakkında Kanun*", Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, Cilt:3, No:10, sy.26.

Koksal Mustafa, (2010), "*Yasal Düzenlemeler ve İçtihatlar Işığında Terör Zararlarının İdarece Karşılınması Sorunu*", Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Cilt:1, Yıl:1, Sayı:3, sy.363-408

Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi İnsan Hakları Hukuku Projesi, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatları: İçyer /Türkiye karar (Resmi olmayan çeviri),<http://aih.m.anadolu.edu.tr/aihmgoster.asp?id=100002> (Erişim: 15.03.2013)

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/07/20030724m1.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/07/20030724m1.htm> 24.07.2003 tarihli Resmi Gazete, sy.25178 (Mükerrer)(Erişim: 15.03.2013)

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040727.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040727.htm> 27.07.2004 tarihli Resmi Gazete, sy. 25535 (Erişim: 15.03.2013)

<http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss650m.htm> (Erişim Tarihi: 25.03.2013)

GLOBALNI PROCES REVIZIJE, IZVEŠTAJI REVIZIJE, PREVARE I DRUGI NEZAKONITI POSLOVI

MSc. Jakupi ŠEFKET¹, PhD (c), UNIVERSITET/UNIVERSITETI AAB, Priština /Prishtinë

Prof.As.Hidajet Shehu²- Poljoprivredni Universitet /Universiteti Bujqësor,
Tirana/Tiranë

Introduction

The word audit descendant from the Latin verb meaning "to see again". Therefore, it is usually determined as a function of test operations for a subsequent verification conducted business events that are performed on the basis of existing documents. There is usually a collective character, in contrast to controls. Control and Audit complement each other to achieve the goal of adequate supervision over the operations of the entity. Success audits largely depends on the existence and functioning of the control mechanisms.

A person who conducts audits and is responsible for its accuracy and objectivity, the auditor called. The audit is conducted in accordance with the Law on Accounting and Auditing, International Standards on Auditing (ISA) and the Code of Ethics for Professional Accountants.

Keywords: word audit, the auditor, the letter of engagement, the audit concept, audit of submissions and audit opinion.

Ključne reči: reč revizije, revizor, pismo o angažovanju, koncepta revizije, izveštaj revizije i mišljenje revizije, prevara, pronevera, otkrivanje prevare

¹ UNIVERSITET/UNIVERSITETI AAB, Priština /Prishtinë, Kandidat je doktorant pri Poljoprivrednom Universitetu – Fakultet z Ekonomiji I Agrobiznes-smer Financije-Racunovodstvo

² Poljoprivredni Universitet /Universiteti Bujqësor, Tirana/Tiranë

UVOD

Reč revizija vuče poreklo od latinskog glagola koji znači "ponovo videti". Zbog toga se ona obično i određuje kao funkcija provere poslovanja jer predstavlja naknadno proveravanje obavljenih poslovnih događaja koje se vrši na osnovu postojećih dokumenata. Ima uglavnom kolektivni karakter, za razliku od kontrole. Kontrola i revizija se međusobno dopunjuju da bi se ostvario cilj adekvatnog nadzora nad poslovanjem privrednog subjekta. Uspeh revizije u velikoj meri zavisi od postojanja i funkcionisanja mehanizma kontrole. Lice koje sprovodi reviziju i odgovara za njegovu istinitost i objektivnost, naziva se revizor. Revizija se obavlja u skladu s Zakonom o računovodstvu i reviziji, Međunarodnim standardima revizije (MSR) i Kodeksom etike za profesionalne računovođe.

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja predstavljeni su za svaki od navedenih koncepata ponaosob prema sledećem:

Ukoliko revizor ne sprovede sve potrebne postupke revizije sa dužnom profesionalnom pažnjom za njega se može reći da nije zadovoljio zahteve profesije, a time ni javnosti. Shodno tome, koncept dužne profesionalne pažnje od revizora zahteva:

- a) da stekne neophodna saznanja (razumevanje) o entitetu koji je predmet revizije, njegovim operacijama i okruženju;
- b) da sagleda i oceni njegov sistem internih kontrola;
- c) da reaguje na neuobičajene događaje;
- d) da istraje u otklanjanju svih sumnji u regularnost evidencija koje se u toku revizije mogu pojaviti, itd.

S obzirom na to da revizija uspeha nije usmerena na otkrivanje grešaka i kriminalnih radnji, već na analizu problema i utvrđivanje uzroka njihovog nastanka, koncept dužne profesionalne pažnje u reviziji uspeha ima sasvim drugu dimenziju i nešto je ekstenzivniji ali je u potpunosti primenjiv.

Analiza podataka treba da objasni sva zapažanja i uspostavi vezu između uzroka i efekta. Revizori trebaju biti svesni da prikupljanje podataka neće poslužiti svrhu ukoliko oni ne budu pravilno analizirani

Pregled literature

Neki autori nazivaju reviziju čak i "naknadna kontrola" ili "kontrola kontrole". Revizija se u Zakonu o računovodstvu i reviziji definiše kao "ispitivanje računovodstvenih iskaza radi davanja mišljenja o tome da li oni objektivno i istinito prikazuju stanje imovine, kapitala i obaveza, kao i rezultate poslovanja pravnog lica".

Broj revizijskih pitanja treba biti ograničen (najbolje da bude jedno pitanje ali moguće je definisati dva ili tri pitanja koja su vezana za temu, komplementarna i međusobno isključiva), trebaju biti koncentrisana na jednu temu, i jasno identifikovati predmet revizije (npr. program, politika i sl.) i aspekte uspeha ili učinka koji će biti revidovani.

Idealno, predmet revizije će uključiti, koliko god je moguće, područja pojedinih politika ili njihovih komponenti tako da se definiše jedna ili više aktivnosti ili pojedinih operacija entiteta. To će olaksati reviziju i pomoći da se obezbedi da izveštaj bude praktičan i fokusiran na važna pitanja.

Dovoljne, relevantne i pouzdane dokaze je neophodno dobiti kako bi se mogao izvući zaključak u vezi revizijskog pitanja i kako bi se potkrepili nalazi i preporuke revizora i time obezbedilo da sadržaj izveštaja o reviziji ima kritički osvrt.

Prilikom procenjivanja kvantiteta i kvaliteta dokaza, potrebno je uzeti u obzir sledeće:

Svrha u koje će se konstitui dokazi	Za dokaze koji podržavaju nalaze revizije se zahteva viši standard nego za informacije koje u revizorskom izveštaju služe kao background.
Nivo materijalnosti u monetarnom smislu ili značaj nalaza revizije	Generalno, viši nivo materijalnosti ili značajnosti zahteva viši standard dokaza.
Stepen nezavisnosti izvora dokaza	Veće poverenje moraju imati dokazi koji potiču iz nezavisnih izvora.
Troškovi dobijanja dodatnih dokaza vezanih za verovatne koristi u smislu podrške nalaza i zaključaka	Ponekad, troškovi dobijanja dodatnih dokaza će biti važniji od poboljšanja uverljivosti ukupno dobijenih dokaza.
Rizik od nekorektnih nalaza ili pogrešnih zaključaka	Veći rizik da dođe do pravnih akcija, protivrečni i iznenađujući revizorski nalazi, koji postoje kada se publikuje revizorski izveštaj, zahteva već standard
Pažnja koja je posvećena prikupljanju i analizi podataka	Uključujući nivo kompetencija i veština revizora u područjima koji se predmet revizije.

Revizijski dokazi³ koji se dobiju iz gore pomenutih izvora mogu se grupisati u četiri tipa: fizički, dokumentarni, usmeni ili analitički, a i mogu se dobiti i dokumentovati na sledeći način:

		REVIZIJSKE PROCEDURE	
FIZIČKI	Obično su najubedljiviji dokazi ali revizori moraju biti svesni da njihovo prisustvo na licu mesta može iskriviti sliku koja bi se inače pojavila da oni nisu tu i na taj način smanje kvalitet dokaza.	Direktan uvid ili posmatranje ljudi, imovine ili dogağaja.	Zabeleške, fotografije, šeme, mape, crteži, uzorci audio/video materijal.
DOKUMENTARNI	Ovi dokazi mogu biti u elektronskoj formi ili u formatu tvrde kopije. Međutim, korisna informacija ne mora uvek biti dokumentovana i tako čine neophodnim upotrebu drugih pristupa dokazivanja.	Pregled dokumenata, izveštaja, priručnika, literature, internet ili pretraživanja na veb stranici.	Izveštaji rukovodstva, učenku, politike i procedure, opisi sistema, pisma, ugovori i rezultati pretraživanja.
USMENI	Usmeni dokazi su generalno značajni u reviziji uspeha jer su informacije dobijene na taj način a žurne i ponekad ih nije moguće dobiti iz drugih izvora. Ipak, informacije trebaju biti potkrepljene i izjave potvrđene ako će oni biti korišteni kao dokazi.	Istraživanja ili intervjuisanje osoblja revidovanog entiteta ili treće strane, ciljnih grupa, ekspertni paneli i sl.	Rezime informacija dobijenih putem ovih metoda.
ANALITIČKI	Ovi dokazi se dobiju upotrebom profesionalnog prosuđivanja pri evaluaciji fizičkih, dokumentarnih i oralnih dokaza.	Analiziranje kroz rezonovanje, reklasifikovanje, računanje i upoređivanje.	Rezime analitičkih podataka, uključujući racio analizu, regresionu analizu, upoređivanje i kodiranje.

³ European Implementing Guidelines for the INTOSAI Auditing Standards, ECA, 1998, str. 112-113. Izvor: (različita poglavlja u) J. Mayne, M.L. Bemelmans-Vidéc i drugi, *Advanced Public Policy Evaluation; Learning from International Experiences*, Elsevier/North Holland, 1992

Metodologija rada

Toko ovog rada uglavnom je upotrebljena metoda dedukcije da bi smo pri kraju dali neke pokazatelje procesa revizije i njene procedure. Analitička metoda je služila ka celokupnom radu. Takodje, metoda upoređivanja daje nam do znanja da uprkos dosta toga zajendičkog koje imaju zemlje u sprovođenju globalnih procesa revizije i njene zakonske regulative.

Nalazi i zaključci

Možemo zaključiti analizu sa sljedećim konstatacijama:

1. Revizije u budućnosti treba da se usmerava na:

- Fokus na efektivnost radi doprinosa promenama I modernizaciji;
- Fokus na usaglašenost sa zakonima i propisima radi obezbeđenja implementacije;
- Fokus na vladine programe/aktivnosti;
- Fokus na pojedinačne organizacione jedinice.

2. Pri formiranju mišljenja revizori koriste vrednosne kriterije (materijalnost po vrednosti), kriteriji prirode greške (materijalnost po prirodi) I kriteriji konteksta (materijalnost po kontekstu).

3. Nalazi revizije trebaju biti postavljeni u jasan i logičan okvir koji dozvoljava lako razumevanje revizijskih kriterija koji su primenjeni, identifikovanih činjenica i izvršenih analiza prirode, značaja i uzroka problema ili boljeg učinka od očekivanog.

Prihvatanje klijenta

Sve ima svoj početak i kraj. Revizija može da se shvati kao neka vrsta putovanja. Koraci na tom putovanju mogu da se zamišle kao process revizije. U tom slučaju početak ili prvi korak bi bio prihvatanje klijenta, završetak ili zadnji korak je izdavanje revizijskog mišljenja. Revizor mora da otvori četvoro oči kada razmatra varijantu da prihvati ili odbije novog klijenta.

Pre donošenja odluke prihvatiti ili ne prihvatiti novog klijenta revizor vrlo predano prikuplja informacije o njemu, njegovom poslovanju i svemu što dolazi u kontakt sa njim. Pre donošenja odluke ni u jednom trenutku se ne može sa sigurnošću tvrditi da ima dovoljno informacija da bi se rizik smatrao zanemarljivim. Rizik je

neizbežan, posebno u savremenim uslovima zakonske i profesionalne odgovornosti revizora i njihovih firmi.

Poznavanje klijentovog poslovanja

Neophodna pretpostavka za izradu opšteg plana revizije je poznavanje poslovanja klijenta, pre svega iz razloga što može bolje da sagleda moguće izazove, stručni tim, da planira na koje oblasti ili aktivnosti treba obratiti posebnu pažnju i možda od svega bitnije procena potrebnog obima angažovanja za pokrice planiranog niza revizijskog angažmana.

Sakupljanjem informacija o novom klijentu revizor procenjuje inherentni rizik, kontrolni rizik i mogući detekcioni rizik. Do informacija je moguće doći raznim kanalima kao što su:

- Prethodno iskustvo s takvim i sličnim preduzećima i delatnostima
- Prethodni revizor
- Razgovor s rukovodećim osobljem u preduzeću novog klijenta
- Kontakti sa osobljem iz interne kontrole
- Pregled izveštaja interne revizije
- Razgovor s uglednim ljudima van preduzeća (kupcima, dobavljačima...)
- Publikacije vezane za datu delatnost (npr. Državne statistike, pregled tekstovi, trgovački časopisi...)
- Zakonodavstvo i propisi koji tangiraju poslovanje preduzeća klijenta, itd.

Dobar izvor informacija su razgovori s upravom i službenicima klijenta o temama koje su:

- Promene u upravi, organizacionoj strukturi i aktivnostima klijenta
- Uticaj pozitivne zakonske regulative na poslovanje klijenta
- Tekuće ili potencijalne finansijske poteškoće ili računovodstveni problemi
- Povezana lica
- Novi kapaciteti i druge promene obima poslovne aktivnosti

- Proimene proizvodnog ili uslužnog programa
- Promene informacionog sistema
- Promene računovodstvenog sistema i sistema interne kontrole, itd.

Na osnovu svih raspoloživih informacija i na bazi procene svakog od pobrojanih rizika revizor pravi plan angažovanja i određuje cenu angažovanja.

Uslovi angažovanja revizora

ISA 210⁴, nalaze da "revizor i klijent treba da se dogovore o uslovima angažovanja". Pod uslovima se podrazumeva dogovor o sledećim elementima:

- Sta treba uraditi
- U kom roku
- Koji stručni tim treba to da uradi
- Koliko će to koštati, i
- U kojim rokovima treba obaviti plaćanja

Oko predmeta rada treba obaviti precizan dogovor. Pitanje je da li se radi o statutarnoj reviziji ili nokon posebnom angazmanu koji je srodan reviziji,. Rok je bitna komponenta jer od toga zavisi pored ostalog i visina naknade.

Ako klijent insistira da se posao završi u kratkom roku nakon izdavanja finansijskih izveštaja cena može biti bitno veća zato što se radi o spicu sezone kada je velika potražnja za revizorskim uslugama.

U nekim slučajevima je stručni tim veoma važan. Klijent nekada neće da prihvati neke revizore zbog ranijih nesuglasica. U takvim okolnostima treba razmotriti opravdanost tog zahteva.

Kada je u pitanju naknada za vršenje revizije na Zapadu se uglavnom radi po tarifi na bazi planiranih ili ostavarenih casova rada. Ponekad klijent neće da prihvati rizik

⁴Shefket JAKUPI, Hidajet SHEHU "Revizioni finciar dhe kontrolli i proceseve afariste në ndërmarrje" Prishtinë, 2011, faqe. 266

promene obima angažovanja pa traži da se na bazi planiranih aktivnosti obavi i pismeni revizijski angažman i dinamika plaćanja može biti bitna komponenta dogovora. Nekada je odlaganje plaćanja važna konkurentna poluga.

Kod nas se ovakve stvari definišu ugovornim o vršenju revizije. Na Zapadu se to reguliše pismom o angažovanju. Prema međunarodnoj profesionalnoj etici profesionalne naknade treba da budu objektivni i realni odraz vrednosti profesionalnih usluga izvršenih za klijenta, uzimajući u obzir:

- Stručnost i znanje potrebno za datu vrstu profesionalnih usluga
- Nivo obučeniosti i iskustva osoba koje su neophodne za obavljanje profesionalnih usluga
- Vreme koje je svakoj angazovanoj osobi neophodno za obavljanje profesionalnih usluga, i
- Stepem odgovornosti koji obavljanje takvih usluga povlači za sobom

Pismo o angažovanju

Posle inicijative od strane klijenta revizoru da se izjasni da li prihvata obavljanje revizije revizor treba ako odluči da li će da prihvati revizijski angažman i da li će pošaljete pismo o angažovanju. Interes i jedne i druge strane je da se telefonski kontakti finisiraju slanjem pismene isprave koja definitivno otklanja sve dileme.

Nije poželjno da se revizor angažuje u većoj meri na poslovima revizije dok ne pošalje pismo o angažovanju. Ako bi počeo da radi u većem obimu pre slanja pisma mogle bi nastupiti nesuglasice zbog nejasnoca oko toga šta je svaka strana podrazumevala da su elementi dogovora.

To pismo dokumentuje i potvrđuje prihvatanje posla od strane revizora, obima i obima revizije, stepena odgovornosti revizora prema klijentu i forme bilo kojih izveštaja. U postupcima pred sudovima revizor može da koristi pismo o angažovanju kao vrstu ugovora navodeći sve bitne elemente dogovora između dve strane u poslu.

Globalni proces revizije

Cilj svakog revizijskog angažmana je prevashodno izražavanje mišljenja čime se okončava revizijski angažman. Cilj revizije finansijskih izveštaja je da omogućiti

revizoru da izrazi mišljenje da li su finansijski izveštaji, u svim bitnim aspektima, sačinjeni u skladu sa utvrđenim ili uobičajenim okvirom finansijskog izveštavanja. U postupku formiranja mišljenja najčešće se koriste formulacije tipa: "daju istinit i fer objektivni prikaz" ili "po svim bitnim pitanjima prikazuju realno i objektivno". Svaka revizija se bazira na odgovarajućim konceptima revizije.

Postoje tri osnovna koncepta revizije:

- **Koncept rizika** – koji polazi od premise da svaki, pa i revizijski angažman podrazumeva rizik formiranja pogrešnog mišljenja i trpljenja negativnih posledica zbog toga,
- **Koncept materijalnosti** – koji počiva na premisi da sve stavke na bazi kojih se formira revizijsko mišljenje nisu materijalne ili značajne na isti način i u istom rangu, i
- **Koncept dokaza** – koje se zanima za zahtevu da revizor obavlja pregled da bi prikupio dovoljno dokaza da može da formira i izrazi revizijsko mišljenje koje je u saglasnosti sa unutrašnjim sadržajem i prirodom poslovanja i finansijskih izveštaja o kojima se izražava revizijsko mišljenje.

Definisanje ciljeva revizije na osnovu izjava uprave

Pre početka revizijskog angažmana neophodno je definisati ciljeve tog angažmana. Svaki angažman je priča za sebe. Svaki u sebi sadrži predvidive i nepredvidive izazove za revizijski angažman. Osnova za definisanje ciljeva revizijskog angažmana je izjava koje je uprava dala o finansijskim izveštajima.

Za iskaze u finansijskim izveštajima odgovorno je rukovodstvo preduzeća koje i sačinilo date finansijske izveštaje.

Uprava uobičajno tvrdi "da su finansijski izveštaji kompanije pripremljeni u skladu sa Medjunarodnim računovodstvenim standardima". Zadatak revizora je da proveri da li je ta tvrdnja tačna. Da bi to uradio on mora da proveri svaku poziciju u finansijskim izveštajima da bi mogao da tvrdi da su računi pravilno klasifikovani i da su izvršena odgovarajuća objavljivanja u saglasnosti sa medjunarodnim standardima.

U postupku proveravanja ispravnosti izjava uprave revizor treba u svojim proverama da prodje kroz sledeće kategorije:

- Postojanje
- Prava i obaveze
- Nastanak poslovne transakcije
- Kompletnost
- Procena
- Vrednovanje
- Prezentacija i objavljivanje

Rizik i značajnost u postupku revizije

Revizijski rizik - Rizik u reviziji proistice iz činjenice da revizor ili njegovo preduzeće imaju odgovarajući stepen neizvesnosti u revizijskom angažmanu. Ta neizvesnost može da bude posledica:

- Mogućih nesporazuma sa personalom preduzeća klijenta i pore kvalitetnog rada,
- Mogućih nesporazuma koji su posledica propušta obe strane i revizora i personala klijenta,
- Nedostajućih informacija o preduzeću klijenta, njegovoj delatnosti i stanju u preduzeću,
- Nesigurnosti u pogledu kompetentnosti dokaza koje revizor pribavi u toku svog rada,
- Neefikasnosti interne kontrole klijenta,
- Nesigurnost u pogledu tačnosti i korektnosti finansijskih izveštaja itd.

Ako se pravilno proceni rizik revizijskog angažmana moguće je izbeći neprijatnosti, smanjiti troškove i podići efikasnost čime potencijalno može da se dobije na ugledu u profesiji.

Materijalnost (Značajnost) – Prilikom planiranja revizije revizor razmatra šta je to što bi u finansijskim izveštajima finansijske izveštaje moglo ušiniti značajno pogrešno iskaznim.

Drugim recima, šta je to što bi moglo promaći revizoru kao nepravilnost, nedostatak ili greška koje on neće percipirati a to može da ugrozi održivost formiranog mišljenja. Procena materijalnosti (značajnosti) treba da omogući odgovor na pitanja:

- Koji obim revizijskog obuhvata je poželjan,
- Koje su to stavke koje treba ispitati,
- Da li je potrebno vršiti testiranje na temelju statističkog uzorka,
- Da li primeniti slučajni ili stratifikovani uzorak, itd...

Uobičajni postupak revizije

Revizija finansijskih izveštaja je sistemski proces koji počinje zahtevom klijenta reviziskom preduzeću za davanje ponude za obavljanje revizije finansijskih izveštaja, a završava se izražavanjem mišljenja revizora u formi izveštaja.

Ako revizor reaguje na poziv za slanje ponude on skuplja podatke od preduzeća i drugim kanalima da formira ponudu. Ponuda sadrži sve elemente neophodne za zaključenje ugovora o vršenju revizije kao što su:

- Stručni tim,
- Početak vršenja revizije,
- Okončanje revizije,
- Boravak na terenu i prisustvo propisima,
- Cena,
- Rokovi plaćanja, i
- Ostali elementi.

Ako prduzeće klijent prihvati reviziju onda se pristupa potpisu ugovora i obaljanje posla revizije. Sama revizija uobičajno prolazi kroz sledeće faze:

- Faza 1 – Prihvatanje klijenta
- Faza 2 – Planiranje revizije
- Faza 3 – Testiranje i provodjenje dokaznih postupaka
- Faza 4 – Procena i izvestavanje

Izveštaj revizije

Cilj svake revizije je formiranje reviziskog mišljenja o finansiskim izveštajima. Mišljenje revizora često je jedini deo revizije koji korisnici vide. Prema tome posmatrano iz ugla korisnika, izveštaj predstavlja proizvod revizora. Izveštaj revizora predstavlja poslednji korak u celom procesu revizije. U teoriji i praksi revizije postoje sledeći tipovi reviziskih izveštaja ili mišljenja:

- Standardni nekvalifikovani izveštaji revizije (pozitivno ili potvrđno mišljenje),
- Nekvalifikovani izveštaji revizije sa objašnjenjem ili izmenjenim tekstom (mišljenje sa rezervom),
- Kvalifikovan izveštaj sa negativnim mišljenjem, i
- Kvalifikovan izveštaj sa uzdržavanjem od mišljenja

Delovi izveštaja revizije

Bez obzira na revizore, sledećih sedam delova izveštaja revizije uvek ostaju isti. To su sledeći delovi:

Naslov izveštaja – standardi revizije zahtevaju da izveštaj ima naslov I da u njemu stoji reč nezavisan. Zahtev da naslov zadrži reč nezavisan ima za cilj da korisnicima prenese da je revizija bila nepristrasna u svim aspektima angažovanja.

Adresa u izveštaju revizije – izveštaj se obično adresira na preduzeće, njegove akcionare, ili upravni odbor. Proteklih godina ustalio se običaj da se izveštaj

upućuje akcionarima, da bi se pokazalo da je revizor nezavisan u odnosu na preduzeće i upravni odbor.

Uvodni paragraf – prvi paragraf izveštaja ima tri zadatka.

Prvo, u njemu se jednostavno navodi da je računovodstveno preduzeće sprovelo reviziju.

Drugo, navode se finansijski izveštaji nad kojima je izvršena revizija, uključujući datume bilansa stanja ili računovodstvene periode za bilans uspeha i bilans novčanih tokova.

Treće, navodi se da je za finansijske izveštaje odgovorno rukovodstvo a da je odgovornost revizora da izrazi mišljenje o finansijskim izveštaja na bazi revizije.

Paragraf o delokrugu rada – on predstavlja činjenični iskaz o tome šta je revizor uradio u reviziji.

U ovom paragrafu prvo se navodi da je revizor sledio opšte prihvaćene standarde revizije. U ostalom delu daje se kratak opis aspekata revizije.

Mišljenje – u poslednjem paragrafu u standardnom izveštaju navode se zaključci dobijeni na osnovu rezultata testiranja u toku revizije. Ovaj deo izveštaja je toliko važan da se često ceo izveštaj revizije jednostavno naziva mišljenje revizora. U ovom paragrafu navodi se mišljenje a ne apsolutni činjenični iskaz ili garancija. To ima za cilj da ukaže da se zaključci baziraju na stručnom mišljenju.

Naziv računovodstvenog preduzeća – u nazivu se navodi računovodstveno preduzeće ili ime stručnjaka koji je sproveo reviziju.

Obično se koristi naziv preduzeća, pošto celo računovodstveno preduzeće ima zakonsku i profesionalnu odgovornost da obezbedi kvalitet revizije u skladu sa profesionalnim standardima.

Datum u izveštaju revizije – odgovarajući datum za izveštaj jeste datum kada je revizor završio najvažnije procedure revizije na terenu.

Ovaj datum je važan za korisnike zbog toga što ukazuje na poslednji dan odgovornosti revizora za pregled značajnih događaja koji su se odigrali posle datuma finansijskih izveštaja

Nekvalifikovani izveštaj revizije sa objašnjenjem ili izmenjenim tekstem

U određenim situacijama izdaje se nekvalifikovani izveštaj revizije, ali tekst se razlikuje od standardnog nekvalifikovanog izveštaja. Važno je razlikovati ove izveštaje od kvalifikovanih izveštaj.

Nekvalifikovani izveštaj sa objašnjenjem ili izmenjenim tekstom zadovoljava kriterijume potpune revizije sa zadovoljavajućim rezultatima i finansijskim izveštajima koji su tačno prikazani, ali revizor oseća da je važno, ili potrebno, da obezbedi dodatne informacije. U kvalifikovanom izveštaju, revizor ili nije sproveo zadovoljavajuću reviziju ili smatra da su finansijski izveštaji netačno prikazani. Sledeće stavke predstavljaju najvažnije razloge za dodatno objašnjenje ili izmenu teksta nekvalifikovanog kratkog izveštaja:

- Materijalne neizvešnosti;
- Nedoslednosti;
- Revizor se slaže sa odstupanjem od objavljenih računovodstvenih principa;
- Naglasak na predmetu;
- Izveštaji koji obuhvataju druge revizore.

Izveštaji revizije koji se razlikuju od nekvalifikovanog mišljenja

Kad god postoji neki od uslova koji zahtevaju odstupanje od nekvalifikovanog mišljenja (a to su: nepozivanje na drugog revizora u izveštaju revizije, pozivanje na drugog revizora u izveštaju, i kvalifikovanje mišljenja) i kada je on materijalan:

Delokrug rada u reviziji je ograničen

Finansijski izveštaji nisu pripremljeni u skladu sa opšte prihvaćenim računovodstvenim principima

Revizor nije nezavisan potrebno je izdati drugačiji izveštaj od nekvalifikovanog.

Pod ovim uslovima izdaju se tri osnovne vrste izveštaja:

- Negativno mišljenje,
- Uzdržavanje od mišljenja i
- Kvalifikovano mišljenje.

Pored ovih šesto se izdaju i izveštaji o finansijskim izveštajima nad kojima nije izvršena revizija, koji, kao što je samo ime nagoveštava, zapravo i nisu izveštaji revizije. Ovlašćene javne računovodje izdju i posebne izveštaje revizije za iskaze pripremljene na osnovu gotovine, revizije određenih aspekata poslovanja preduzeća koje na predstavljaju finansijski izveštaji, preglede interne kontrole, i druge situacije.

Negativno mišljenje – se izdaje samo daka revizor veruje da svi finansijski izveštaji sadrže toliko materijalnih grešaka ili su toliko netačni u celini da ne pokazuju tačno finansijski položaj ili rezultate operacija i novčane tokove u skladu s opšteprihvaćenim računovodstvenim principima.

Uzdržavanje od mišljenja – se izdaje u slučaju kada revizor ne može sebe da ubedi da su celokupni finansijski izveštaji tačno prikazani. Potreba za uzdržavanjem od mišljenja može proisteci iz ozbiljnog ograničenja delokruga rada revizora, ili iz zavisnog odnosa prema Kodeksu profesionalne etike izmedju revizora i klijenta.

Kvalifikovano mišljenje – Kvalifikovani izveštaj može biti posledica ogranicenja obima revizije, ili nesuglasenost sa opste prihvacenim racunovodstvenim principima. Kvalifikovani izveštaj se može koristiti samo kada revizor veruje da su celokupni finansijski izveštaji tačno prikazani.

Prevara i drugi nezakoniti poslovi

Revizijska smernica "Odgovornost revizora kod otkrivanja prevare i izveštavanja o prevari i drugim nezakonitim postupcima" pravi razliku izmedju sledećih kategorija:

Omaška: nenamerni netačno prikazani izveštaji u računovodstvenim evidencijama ili računovodstvenim izveštajima.

Nepravilnost: nemarno prikazivanje netačnih izveštaja i pronevera / utaja sredstava određenog tela

Prevara: nepravilnost gde ima i krivičnih prevara da bi se nepravredno ili nezakonski stekla neka korist

Nezakonski postupci: počinjena dela, ili transakcije poduzete, od strane ili u ime revizorskog klijenta ili u korist preduzeća od strane zaposlenih, koji su u suprotnosti sa zakonom. Nezakoniti postupci mogu biti namerni ili nenamerni / iz nesmotrenosti počinjeni, i neki nezakoniti postupci mogu biti nepravilnost.

Revizijski rad bi trebalo da bude takav da revizor može da razumski očekuje otkrivanje netačno prikazanog materijalnog izveštaja nastalog zbog prevare i otkrivanja drugih nezakonitih postupaka gde ovi postupci imaju direktan materijalni uticaj na oblik i sadržaj računovodstvenog izveštaja.

Revizori bi trebalo da znju dovoljno o prevari kako bi uocili njene znake i signale i da znaju kad treba da zovu iskusnije istražitelje. Revizori finansijskih izveštaja treba da razumeju prevaru i moguće situacije prevare i treba da znaju da postavljaju odgovarajuću vrstu pitanja tokom revizije.

Definicije koje se odnose na prevaru

Nekoliko vrsta "prevare" je definisano zakonom, dok su ostale stvar opšteg razumevanja.

U semi: "Izvori i osnovi prevara" prikazani su neki ualovi, organi i vidovi aktivnosti koji mogu da rezultiraju finansijskim prevarama. Zbirno oni su poznati kao "zločin belog okovratnika" – nedela počinjena od strane ljudi koji nose kravate na poslu i krasu olovkom ili kompjuterskim terminalom. "Zločin belog okovratnika" ostavlja mrlje od mastila umesto od krvi.

Prevara se sastoji u osmišljenom i namernom pripremanju dokumenata, činjenica, informacija i situacija da bi se stvorili preduslovi da se neko na bazi pogrešnog predstavljanja činjenica u osmišljenim situacijama i okolnostima, podstakne da poveruje u neistinu i u skladu sa njom da se ponaša i prema tome, trpi gubitak i štetu. Definicija obuhvata sve načine na koje ljudi mogu da lažu, varaju, krađu i nasamare druge ljude.

Pronevera – je vrsta prevare koja podrazumeva neosnovanouzimanje novca i imovine zaposlenih ili nezaposlenih poverenih na brigu, staranje i kontrolu, često praca lažnim računovodstvenim unosima i drugim oblicima laganja i zataskavanja.

Pronevera – je drugo ime za prevaru, proneveru, kao i krağu zaposlenih.

Potkradanje – je jednostavna krağa – na primer, zaposleni uzima novac svog poslodavca ili imovinu koji mu nisu bili povereni na staranje.

Prevara menadžmenta – je namerna prevara počinjena od strane menadžmenta koja pogadja investitore i poverioce kroz materijalno obmanjujuće finansijske izveštaje.

Obmanjujuće finansijsko izveštavanje – se može definisati kao namerno ili nesmotreno ponašanje, bilo kao čin ili propust, što rezultira u materijalnom obmanjivanju finansijskim izveštajima.

Greške – su nenamerne netačne tvrdnje ili propusti iznosa ili obelodanjivanje u finansijskim izveštajima.

Karakteristike prevaranata

"Kriminalci belog okovratnika nisu kao tipični pljačkaši banaka, koji su često opisani kao "mladi i glupi". Pljačkaši banaka i drugi siledžijski umetnici često prave smesne greške u svom radu i prosečno uzimaju do jedne prosečne mesečne zarade za svaku pljačku. Prevare zaposlenih prosečno od jedne do više godišnjih zarada. Ipak, prevare zaposlenih obćno nisu komplikovane, nisu dobro ugovorene smicalice koje se citaju u romanima o spijunazi. Ko su ti lopovi koji nose kravate? Kako izgledaju? Na žalost, izgledaju kao većina ljudi, najčešć neupadljivo. Prema kriminalistickoj evidenciji u USA imaju sledeće karakteristike:

- Verovatno su oženjeni.
- Najverovatnije nisu tetovirani.
- Imaju više od srednje škole.
- Pogodinama su u radnom dobu.
- Stalno mesto zapošljenja od 1 do 20 ili više godina.
- Mala je verovatnoća da su razvedeni.
- Često su članovi crkve.
- Nema ih u evidencijama o hapšenju.
- Društveno prilagodljivi.
- Najčešće rade sami (70% slučajeva).

Kriminalci bele kragne nisu očigledni, iako mogu da postoje znaci koji ih odaju. Na žalost, najveće prevare su učinjene od strane ljudi koji imaju visoke izvršne pozicije, dugo vremena rade u organizaciji, i radnici su od poverenja.

Na kraju krajeva, ovo su ljudi koji imaju pristup najvećim sumama novca i imaju moć da izdaju naređenja i praćanje kontrolu.

Uslovi koji dovode do toga da prevara bude moguća

Kada se može dogoditi prevara? Zamislite mogućnosti da je prevara funkcija tri faktora – motiva, mogućnosti i nedostatka integriteta. Kada jedan ili dva od ova tri faktora otežavaju otkrivanje prevare, verovatnoća raste. Kada se sva tri oslanjaju na otkrivanje prevare, ona će se najverovatnije i dogoditi. Neki ljudi su poštenji sve vreme, neki ljudi su nepošteni sve vreme, većina ljudi je poštena sve vreme a neki ljudi su poštenji u većini vremena.

Motiv – Motiv je neka vrsta pritiska koju osoba iskusi i ne deli sa prisnim prijateljima. Psiholična motivacija je relativno retka; ali je karakterise "kriminalne navike", neko ko krade čisto radi same kradje. Egocentricna motivacija nagoni ljude da krađu kako bi dostigli veći lični prestiž.

Ideološka motivacija postoji kod ljudi koji misle da je njihov cilj moralno superiorniji i da ih to opravdava ukoliko nekog drugog naprave žrtvom. Ipak, ekonomski motivi su daleko više uobičajeni u poslovnim prevarama nego ostala tri.

Prilike – Mogućnost su otvorena vrata za rešavanje nedeljivih problema u tajnosti na osnovu narušavanja poverenja. Narušavanje može biti obmana interne kontrole ili jednostavna šansa da se iskoristi pad kontrole. Svako ima neki stepen nadzora za određeni posao. Što je viša pozicija u organizaciji, veći je stepen poverenja i prema tome, veća mogućnost za velike prevare.

Nedostatak integriteta – Neoptuziv integritet je sposobnost postupanja u skladu sa najvišim moralnim i etičkim vrednostima sve vreme. Prema tome, greške i povremeni nedostatak integriteta dozvoljavaju motiv i priliku da preuzmu oblik prevare. Ljudi obično ne donose namerne odluke da "nedostaje mi integritet danas dok kradem nešto novca". Oni nalaze dopisni čin recima koje su prihvatljive za njihovu sopstvenu sliku.

Zastita od prevare

Računovodje i revizori su često bili podstaknuti da budu vodje u zaštiti od prevare tako što su ustupili svoje veštine u stvaranju "čvrstih" sistema kontrole. Ova strategija je, u najboljem slučaju, kratkotrajno rešenje za velike probleme.

Poslovna aktivnost je sagrađena na poverenju da će ljudi na svim nivoima obavljati svoj posao na odgovarajući način.

Sistemi kontrole ogranišavaju poverenje i, u ekstremnim slučajevima, mogu da uguše posao u birokratiji. Menadžeri i zaposleni imaju slobodu da obavljaju posao, što takodje znači da im se daje sloboda da izvrše prevaru. Efikasne dugotrajne mere zaštite su složene i teske, a uključuju eliminaciju uzroka prevare na osnovu ublažavanja uticaja motiva, mogućnosti i nedostatka integriteta.

Otkrivanje prevare

Obzirom da organizacija ne može da spreči sve prevare, njeni revizori, računovodje i obezbeđenje moraju da budu upoznati sa nekim tehnikama otkrivanja. Prevare se sastoje od samog čina prevare, preusmeravanju sredstava kako bi ih prevarant koristio i zataskavanje. Hvatanje ljudi u prevari je teško i neobično. Čin konverzacije je podjednako težak za posmatranje, obično da se tipično dešava tajnim putem iz kancelarija organizacije.

Revizori i istraživači prevare istražuju prevare tako što opažaju znake i signale prevare, zatim prate trag nestalih, osakaćenih ili lažnih dokumenata koji su deo zataskavanja računovodstvenih podataka.

Nalazi i Zaključak

Nalazi revizije su zapažanja bazirana na činjenicama koja se odnose na pitanje kako stoje stvari vezano za revizijska pitanja i postavljene revizijske kriterije. Međutim, jednostavno notiranje kako stoje stvari nije dovoljno. Nalazi moraju biti interpretirani na osnovu adekvatnih, suštinskih i pouzdanih podataka i njihove temeljite analize. Jer, vrlo često zapažanja proizilaze direktno iz podataka dok nalazi revizije nastaju na osnovu prethodne analize podataka. Nalazi revizije predstavljaju osnovu za dobijanje revizorskih dokaza jer su „ revizorski dokaz zbir ukupnih nalaza revizije i logičkih zaključaka koji formiraju bazu ili dokaz na osnovu koje revizori zauzimaju stav o nekom pitanju.“

Nalazi revizije trebaju biti postavljeni u jasan i logičan okvir koji dozvoljava lako razumevanje revizijskih kriterija koji su primenjeni, identifikovanih činjenica i izvršenih analiza prirode, značaja i uzroka problema ili boljeg učinka od očekivanog. Impakt u smislu ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti takođe treba biti razmotren jer to obezbeđuje bazu za demonstraciju potrebe preduzimanja korektivnih akcija.

U pripremi nalaza revizije potrebno je proceniti stepen poverenja u te nalaze bazirajući se na snazi dokaza i ta procena mora biti jasno reflektovana u formulisanju nalaza.

Revizija uspeha treba biti fokusirana na obezbeđenje izbalansiranog pogleda na temu prezentujući ne samo nedostatke već takođe, ukoliko je to prihvatljivo, pozitivne nalaze i indikacije dobrih praksi. Opšti naglasak je na formulisanju nalaza revizije na konstruktivan i izbalansiran način.

Osim toga, treba odrediti da li je menadžment revidovanog entiteta svestan problema i ako jeste ili ako je već preduzeo korektivne mere onda to treba zabeležiti i uzeti u obzir prilikom izrade izveštaja o reviziji.

Savremena revizija pravilnosti obuhvata, ne samo reviziju finansijskih izveštaja usaglašenost transakcija sa zakonima i propisima, već direktno ili indirektno reviziju Internih kontrola, reviziju ispravnosti odluka rukovodstva entiteta usklađenost sa politikama, kao i pravilima ponašanja.

Revizije u budućnosti treba da se usmerava na:

- Fokus na efektivnost radi doprinosa promenama i modernizaciji;
- Fokus na usaglašenost sa zakonima i propisima radi obezbeđenja implementacije;
- Fokus na vladine programe/aktivnosti;
- Fokus na pojedinačne organizacione jedinice.

Pri formiranju mišljenja revizori koriste vrednosne kriterije (materijalnost i vrednosti), kriteriji prirode greške (materijalnost po prirodi) i kriteriji konteksta (materijalnost po kontekstu).

Bezuslovno (pozitivno) mišljenje revizora daje korisnicima izveštaja pozitivan signal o izvršenju budžeta, finansijskoj poziciji, rezultatima poslovanja, gotovinskim tokovima i usaglašenosti transakcija sa zakonima i propisima. Pozitivno mišljenje znači da finansijski izveštaj daje istinit i fer prikaz izvršenih transakcija i u skladu je sa propisima i standardima finansijskog izveštavanja.

Uslovno mišljenje ili mišljenje sa rezervom daje povoljan signal o finansijskim izveštajima i regularnosti transakcija o kojima ti izveštaji informišu, ali uz određene rezerve koje mogu biti klasifikovane kao materijalne ali ne i fundamentalne.

Negativno mišljenje daje nepovoljan signal korisnicima revizorskog izveštaja. Izdaje se u situacijama kada su modifikacije ili kvalifikacije toliko bitne da nije moguće izraziti rezervu već je opravdano negativno mišljenje. Ovim mišljenjem revizori upozoravaju korisnike da izvršenje budžeta, finansijska pozicija i rezultati poslovanja nisu pravilno prikazani u izveštaju i da transakcije nisu izvršene u skladu sa zakonima i propisima.

LITERATURA

American Accounting Association – The Committee on Basic Auditing Concepts: A Statement of Basic Auditing Review – Supplement, Sarasota, 1972

Andrić, Mirko, Jakšić, Dejan: Regulatorni okvir državne revizije - pretpostavke, problemi i perspektive, Zbornik radova sa XXXVII Simpozijuma računovođa i revizora Srbije, Zlatibor, 2006

Mautz and Sharaf: The Philosophy of Auditing, American Accounting Association, 1961

Međunarodni računovodstveni standardi – MRS, IPC, Beograd, 2004

Međunarodni računovodstveni standardi za javni sektor, Savez računovođa i revizora Srbije i Savez računovođa i revizora Republike Srpske, Beograd-Banja Luka, 2007

Meğunarodni standardi revizije - prevod sa engleskog. Beograd, SRRS, 2004

Shefket JAKUPI, Fadilj KRASNIQI "Auditimi", Prishtinë, 2012

Shefket JAKUPI, Hidajet SHEHU "Revizioni financiar dhe kontrolli i proceseve afariste në ndërmarrje" Prishtinë, 2011

<http://www.risrevisionen.org>

<http://www.environmental-auditing.org>

<http://www.intosai.org>

<http://www.issai.org>

...the first part of the paper, we have seen that the ...
...the second part of the paper, we have seen that the ...
...the third part of the paper, we have seen that the ...
...the fourth part of the paper, we have seen that the ...
...the fifth part of the paper, we have seen that the ...

...the sixth part of the paper, we have seen that the ...
...the seventh part of the paper, we have seen that the ...
...the eighth part of the paper, we have seen that the ...
...the ninth part of the paper, we have seen that the ...
...the tenth part of the paper, we have seen that the ...
...the eleventh part of the paper, we have seen that the ...
...the twelfth part of the paper, we have seen that the ...

...the thirteenth part of the paper, we have seen that the ...
...the fourteenth part of the paper, we have seen that the ...
...the fifteenth part of the paper, we have seen that the ...
...the sixteenth part of the paper, we have seen that the ...
...the seventeenth part of the paper, we have seen that the ...
...the eighteenth part of the paper, we have seen that the ...
...the nineteenth part of the paper, we have seen that the ...

COMPARISON OF TURKEY AND SERBIA IN TERMS OF ELECTRICITY PRODUCTION FROM SOLAR ENERGY

Assist.Prof.Dr. Ahmet Yağmur Ersoy, Sakarya University, Faculty of Business
ayersoy@sakarya.edu.tr

Research Assist. Halil Şimdi, Sakarya University, Faculty of Business
hsimdi@sakarya.edu.tr

Research Assist. Ayşegül Karataş, Sakarya University, Faculty of Business
karatas@sakarya.edu.tr

EXTENDED ENGLISH ABSTRACT

Keywords: Turkey, Serbia, Renewable Energy, Solar Energy, Energy Strategy

The increasing carbon-dioxide emission, global warming and the treath of energy scarcity put most of the nations in action to increase the energy production of renewable energy resources. In particular, both Serbia and Turkey, being candidates of European Union, included some targets about renewable energy production in their energy strategies. Electricity production form solar energy is in the programs of both of the countries. However, cost of electricity produced by using solar energy is still higher than the alternative renewable sources. With the help of technological developments, the plant construction costs are going on reducing. Even so, solar energy still needs requires incentives to survive. In the context of cost reducing technological developments and economic recession in the Europe, it is observed that, most of the European countries reduced their incentive levels supporting solar energy production.

In 2012 Serbian government and Securum Equity Partners & Associates, signed a definitive agreement on building the "one of the largest solar park in the world" in Serbia. Although Turkey's geographic location is souther than Serbia and so that supposed to be richer in terms of solar energy and although its basic macroeconomic indicators are comperatively advantageous, this plant will be built in Serbia instead of Turkey. The reasons of this decision is the reasearch question of the study.

According to Varinca and others sun is the most powerful energy resource of the World. In the article of Toklu and others, the energy policies and energy production in Turkey are discussed and its highly dependence on energy imports is emphasized. Golusin and others have analyzed Serbia's production of renewable energy resources. In an other article renewable energy progress in the western Balkan countries is analyzed. Ryding and others examined financial support facilities available for energy efficiency and renewable energy in the Western Balkans.

In order to set position of the countries in the case of solar energy production, firstly their present energy production compositions are analyzed. Secondly, the directives of European Union in the case of renewable energy production and the countries' related targets in their energy strategies are compared. Lastly, the countries' potential solar energy production levels are compared, taking into account the radiation duration and strength.

The positions of Turkey and Serbia in the subject of solar energy differs both in terms of government strategies and geographic conditions.

In the case of incentives, while Serbia gives the guarantee to purchase the electricity on the fixed price level of 23 EurCent/kWh, Turkey pays 10 Eurcent/kWh. However, Turkey's price level is open to increase in the case of domestic equipment is used in construction phase. On the other hand, Serbia announced that the incentives will be decreased up to %30, because of the cost reduction of the equipment used in construction of the plant. When the new price level in Serbia come into force, Turkey's price level in the case of domestic equipment is used, will be competitive. However, Turkey has limited the total power plant capacity to be built, by 600 MW until the end of December 2013.

In addition to the differences in their strategies, contrary to the expectation although the sun radition duration of Turkey is longer and in some regions the upper level of radiation strength is higher, the total potential is less than Serbia.

In conclusion, it is comprehended that Turkey's vision is to slow down the solar energy plant investments until the electricity produced by solar energy become competitive to the alternative resources. On the other hand, Serbia gets the advantage of the high foreign direct investment which will provide cash flow, employment opportunities and realizing the energy targets in exchange for extra burden to public budget.

GÜNEŞ ENERJİSİNDEN ELEKTRİK ÜRETİMİ KONUSUNDA TÜRKİYE VE SIRBİSTAN'IN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yağmur Ersoy¹

Arş. Gör. Halil Şimdi²

Arş. Gör. Ayşegül Karataş³

ÖZET

Ülkeler artan enerji taleplerini karşılayabilmek amacıyla stratejiler geliştirmektedirler. Bu bağlamda yenilenebilir kaynaklardan enerji elde edilmesi gittikçe önemi artan bir başlık halini almıştır. Ancak yenilenebilir kaynaklardan enerji üretilmesinin yaygınlaşması büyük çapta verilen teşviklere ve azalan maliyetlere bağlıdır. Günümüzde yenilenebilir enerji kaynaklarından olan güneş enerjisine verilen teşvikler birçok Avrupa ülkesinde azaltılmış olsa da enerji üretimindeki güneş enerjisinin kurulum maliyetinin gelişen teknoloji sayesinde düşük seviyelerde olması bu sektörü ülkeler için hala cazip kılmaktadır.

Bu çalışmada, Sırbistan ve Türkiye'nin enerji politikalarında, güneş enerjisinin yeri ve bu konudaki mevcut uygulamaları karşılaştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir Enerji, Güneş Enerjisi, Enerji Stratejisi

GÜNEŞ ENERJİSİNE GENEL BAKIŞ

2012 yılını Birleşmiş Milletler (BM) "Herkes için Sürdürülebilir Enerji" yılı olarak kabul etmiş, bu doğrultuda 2030 yılı itibarıyla yenilenebilir enerji kaynaklarına erişimi mümkün kılmayı ve enerji verimliliğini artırmayı hedeflemiştir (REN21, 2012:8).

Giderek artan karbondioksit salınımı ve küresel ısınma dünyamızı tehdit etmektedir. Genel kabul gören, kaynakların sınırsızlığı algısı, birçok çevresel sorunun nedenidir. Ancak bu algı bir yanılsamadır. Yenilenebilir enerji kaynakları arasında yer alan güneş dünyanın en önemli enerji kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir (Varınca ve Gönüllü, 2006: 270).

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, ayersoy@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, hsimdi@sakarya.edu.tr

³ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, karatas@sakarya.edu.tr

Güneş enerjisinden yararlanma konusundaki çalışmalar 1970'lerden sonra önem kazanmıştır. Güneş enerjisi sistemleri teknolojik anlamda sağlanan ilerlemeler ve dıően maliyetler doğrultusunda kendini kabul ettirmiőtir (Yenilenebilir Enerji Genel Mdrlėđ, 2012).

Güneőtten gelen gc yeryüzünün yıllık ticari gereksiniminin 16.000 katından fazladır. Dünyadaki tüm elektrik santrallerinin toplam gücü; güneőtten gelen gücün 61.000'de birinden daha azdır. Güneőtten gelen gücü dünyadaki tüm nükleer santrallerin ürettiği toplam gücün 527.000 katıdır (Boğaziği Üniversitesi Meteoroloji Laboratuvarı, 2013).

Birleőtmiőt Milletler İklım Değişikliği Bilim Merkezi'ne göre eğer hükümetler önümüzdeki 40 yıl içerisinde yenilenebilir enerji kaynaklarına önem verirse yenilenebilir enerji kaynaklarının arzı, özellikle güneş enerjisi, küresel talebin yaklaşık 80%'ini karŐılayabilecek niteliktedir (Harvey, 2011).

Güneş enerjisi incelendiğinde, kurulan her 1MW güneş elektrici sisteminin yaklaşık 30-50 arası kişiye iş imkanı sağladığı görülmektedir. Buna ek olarak, güneş enerjisinden en fazla elektrik üretimi, yazın öğle saatlerinde olmaktadır. Bu zaman dilimi genelde elektrici en pahalı üretildiği dönemdir. Özellikle soğutma amağı sistemlerin yoğun bir Şekilde elektrik tükettiği zamanlarda, güneş enerjisi ekonomik elektrik retim Şekli olabilmektedir. Ayrıca, güneş enerjisinin en byc avantajlarından biri de çok ufak kurulumlardan (1-2kW) ok byc kurulumlara kadar (40-50MW) leklenebilir bir yapıya sahip olmasıdır. Buna bağlı olarak binlerce bağımsız üretici, binlerce farklı noktada enerji üretim imkanıyla tedariği ağısından byc esneklik sağlamaktadır (Enerji Portalı, 2013).

Avrupa Komisyonu Araştırma Merkezi (EC-JRC) 2011 yılında kurulan güneş panellerinin cte ikisinin Avrupa'da bulunduğunu belirtmektedir (European Commission, 2012). Dünyadaki güneş enerjisi kapasitesi 2012 yılında 100 GW geçme baŐarisını göstermiştir. Avrupa Fotovoltaik Endstisi Birliği (EPIA) bu enerjinin 16 termik santralin ürettiği enerjiye tekabül ettiğini belirtmiştir (EPIA, 2013). Küresel anlamda yenilenebilir enerji için 2010 yılında ayrılan bütçe 9 milyar \$ olmuştur. Güneş enerjisi 3,6 milyar \$'lık payı ile bütçenin ilk sırasındadır (KPMG, 2012).

2011 yılında rüzgar ve güneş enerjilerinden faydalanmak üzere kurulumlar yapan yaklaşık 50 ülke, yeni bölgelere ve ülkelere yayılmaktadırlar. 2011 yılında 96 ülke yenilenebilir enerji politikasına sahipken 2012 yılında bu rakam 109 ülke'e

çıkmiştir. Avrupa güneş enerjisi sektöründe oldukça etkilidir. Nitekim 2011 verilerine bakıldığında Avrupa bölgesi dünyadaki toplam kapasitenin yaklaşık %75'ine sahiptir (REN21, 2012:14). Avrupa kıtasında güneş enerjisiyle elektrik elde eden ülkelere bakıldığında Almanya ve İtalya ilk iki sırada bulunmaktadır. Dünyada güneş enerjisi kapasitesi en yüksek olan üç ülke ise Almanya, İtalya ve Japonya'dır (Oil Price, 2012).

Avrupa Fotovoltaik Endüstrisi Birliği 2016 yılında Almanya'nın 40-50 GW, İtalya'nın 23-30GW kapasite kurulumuna sahip olacağını belirtmektedir (Kovalyova, 2012).

Ayrıca, güneş panellerinin birim maliyetinin 2009 yılında 2\$ iken 2011 yılında 1,5\$'a düştüğü ve 2013 yılında bu maliyetin 1\$'a kadar düşeceği tahmin edilmektedir (Ernst&Young, 2011: 11). 2009 yılından 2013 yılına kadar güneş enerjisindeki yaklaşık %50 maliyet düşüşü, güneş enerjisini diğer enerji kaynaklarıyla rekabet edebilir düzeye getirecektir.

25 Ekim 2012 tarihinde Sırbistan hükümeti Lüksemburg merkezli Securum şirketiyle güneş enerjisini kullanmaya yönelik bir işbirliği anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma ile dünyanın en büyük "Güneş Park" larından biri Sırbistan'da inşa edilecektir (Savic, 2012a). Sırbistan Enerji, Kalkınma ve Çevre Koruma Bakanı Zorana Mihajlovic bakanlığın öncelikleri arasında enerji verimliliğini ve yenilenebilir enerji potansiyelini artırmak olduğunu vurgulamıştır (Balkans Business News, 2012). Benzer hedeflere (YEK Madde 1) sahip Türkiye de ise "Yenilenebilir Enerji Kaynakları Kanunu" kapsamında, kurulu güneş enerjisinin 2013 yılında 600 MW ile sınırlandırılmıştır (Enerji Enstitüsü, 2012). Dünyanın en hızlı büyüyen -GSYİH bazında Türkiye %8,5, Sırbistan %1,6 oranında artış göstermişlerdir (IMF Data Mapper, 2013)- ekonomilerinden biri olan Türkiye'nin istikrarlı ekonomik performansı ve Sırbistan'a nazaran yüksek ışınım süresine sahip olmasına rağmen bu çapta bir yatırımın Türkiye yerine Sırbistan'a yapılıyor oluşu araştırmanın sorunsalını oluşturmaktadır.

TÜRKİYE ENERJİ PİYASASI VE GÜNEŞ ENERJİSİNİN YERİ

Türkiye, hızla artan genç nüfusu, kişi başına düşen enerji talebindeki artış, sanayileşme ve ekonomik kalkınma trendi nedeniyle son 20 yıl içinde enerji piyasasında dünyanın yükselen pazarlarından biri haline gelmiştir. Türkiye enerji açısından yoğun olarak yüksek fiyatlı fosil yakıtlara (petrol ve doğal gaz) bağımlıdır. Bu durum ekonomisine oldukça ağır bir yük getirmektedir (Toklu vd., 2010:1172).

Aşağıdaki tabloda onar yıllık dilimler halinde talepteki mevcut ve öngörülen enerji tüketimindeki ve üretimindeki değişiklikler birincil kaynak bazında verilmektedir. Türkiye'nin 1990 yılında %51 olan toplam tüketimdeki ithalat payının başka bir deyişle dışa bağımlılığın 2030 yılında %85'e çıkacağı öngörülmektedir (Aktar Toklu vd., 2010:1177).

Tablo1: Türkiye'de Toplam Enerji Üretimi ve Tüketimi (Mtoe)

Enerji Kaynakları	2000		2010		2020		2030	
	Üretim	Tüketim	Üretim	Tüketim	Üretim	Tüketim	Üretim	Tüketim
Kömür	13,29	23,32	26,15	39,7	32,36	107,57	35,13	198,34
Petrol	2,73	31,08	1,13	51,18	0,49	71,89	0,71	102,38
Doğal Gaz	0,53	12,63	0,17	49,58	0,14	74,51	0,1	126,25
Bloyakıt ve atıklar	6,56	6,56	4,42	4,42	3,93	3,93	3,75	3,75
Nükleer	-	-	-	-	7,3	7,3	14,6	14,6
Hidro güç	2,66	2,68	5,34	5,85	10	8,76	10	10
Jeotermal	0,68	0,7	0,98	1,23	1,71	1,71	3,64	3,64
Güneş ve Rüzgar	0,27	0,27	1,05	1,1	2,27	2,27	4,28	4,28
Toplam	26,71	77,52	39,22	152,23	58,2	279,2	71,68	463,24
İthalat Oranı	66%		69%		79%		85%	

*Kaynak: Toklu vd. 2010.

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın 2010-2014 Dönemine Ait Stratejik Plan (2010:26)'na göre dışa bağımlılık oranının artışının önüne geçilmesi açısından, 2023 yılına kadar yerli kaynaklarımızın tamamının, yenilenebilir enerji kaynaklarının en azami ölçüde kullanılması ve nükleer enerjinin de arz kompozisyonuna dahil edilmesi hedeflenmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına ilişkin temel hedef, bu kaynakların toplam elektrik üretimi içerisindeki payının 2023 yılına kadar en az %30 düzeyinde olmasıdır (ETKB, 2010:26). Avrupa Birliği direktifleri doğrultusunda Türkiye'nin 2020 yılına kadar yenilenebilir enerjiden üretilen enerji tüketiminin toplam nihai tüketim içerisindeki payının %25 olması gerekmektedir (Energy Community, 2010).

Toplam birincil enerji arzında 1990'larda yaklaşık olarak %17 olan yenilenebilir enerji arzı, kırsal kesimlerde biokütlenin yerine daha modern enerji kaynaklarının kullanılmaya başlamasıyla gerilemiştir (IEA, 2010:97). Hidroelektrik kaynaklar haricinde yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen enerjinin toplam üretim miktarına oranı 2009'da %1.12, 2010'da %1.85, 2011'de %2.5'tir (World Databank, 2013). Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretimi potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda ekonomik açıdan güneş enerjisinin yaklaşık olarak, hidrolik enerjinin 2.5 katı, rüzgar enerjisinin 6 katı, biyokütlenin ise

yaklaşık 9,5 katı kadar üretim potansiyeline sahip olduğu görülmektedir (alıntılan Toklu vd., 2010:1177); (aktaran Kaya, 2006:10).

Güneş enerjisi en yüksek elektrik üretimi potansiyeline sahip olmasına rağmen, 2011 yılı itibarıyla toplam yenilenebilir kaynaklardan üretilen birincil enerji arzı açısından güneş enerjisinin oranı %8 ile sınırlıdır (ETKB: 2013).

Bakanlık hedefleri arasında 2023 yılına kadar hidroelektrik ve jeotermal potansiyelinin tamamının kullanılması, rüzgar enerjisi kurulu gücünün 20.000 MW a çıkarılması, güneş enerjisinde ise 600 MW kurulu güce ulaşması bulunmaktadır (YPK, 2009:9).

Ek olarak 5346 Nolu Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun'un 6/c maddesine göre 31/12/2013 tarihine kadar iletim sistemine bağlanacak YEK Belgeli güneş enerjisine dayalı üretim tesislerinin toplam kurulu gücü 600 MW'dan fazla olamaz. 31/12/2013 tarihinden sonra iletim sistemine bağlanacak YEK Belgeli güneş enerjisine dayalı üretim tesislerinin toplam kurulu gücünü belirlemeye Bakanlar Kurulu yetkilidir. Bu bağlamda 600 MW bir yandan hedef bir yandan da sınırlamadır. 12/2010 da kabul edilen 6094 Nolu Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'da da bu madde değiştirilmeden kabul edilmiş ancak ilave olarak sabit fiyat garantisi verilmiştir. Türkiye'deki sabit fiyat garanti düzeyi 10 EURcent/kWsaattir. Bu düzey Avrupa'da uygulanan teşvik düzeylerinin altında olmasıyla yatırımcıyı teşvik etme etkisi açısından tartışmalı bulunmaktadır (Sabit fiyat düzeyi Almanya ve İspanya'da 13.5 EURcent/kWsaattir). Ancak tesis kurulumunda yerli teknolojilerin kullanımı ile bu rakam 15 ila 16.9 EURcent/kWsaate kadar çıkmaktadır.

Türkiye'de teşvik sisteminin bu şekilde oluşturulmasının ana nedenlerinin, yerli ekipman imalatını teşvik etmek ve teknolojiye beklenen ucuzlama ile teşvik düzeylerinin kamu maliyesine artı yük getirmesine engel olmak olduğu düşünülmektedir. Tarife yapısı ile yatırımcıların yurtdışında üretilmiş ekipmanları tercih etmeleri teşvik edilmekte, ancak yerli ekipman imalatı konusunda henüz sınırlı bir kapasite bulunmaktadır. Yurtdışında imal edilen ekipmanların erişilebilir olması ve fiyatının ucuzlaması için biraz daha zamana ihtiyaç olduğu değerlendirilmektedir (Deloitte, 2012:8).

SIRBİSTAN ENERJİ PİYASASI VE GÜNEŞ ENERJİSİNİN YERİ

1990'lı yıllarda yaşanan kaos ve 1999 yılında NATO bombardımanına maruz kalması nedeniyle enerji altyapısı büyük oranda zarar gören Sırbistan, 2003 yılından itibaren bir enerji stratejisi belirlemiştir (IEA, 2008: 303).

Batı Balkanlar olarak adlandırılan bölgedeki ülkeler - Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Kosova - enerji sistemlerini yeniden inşa etmek amacıyla, Avrupa Birliği (AB) ile beraber 2005 yılında "Enerji Topluluğu Anlaşması" nı imzaladılar. AB yönergelerine uygun olarak hazırlanan bu anlaşmada Batı Balkan ülkeleri anlaşmada yer alan şartları 2011 ile 2017 yılları arasında değişen tarihlerde yerine getirmeyi taahhüt etmişlerdir (Ryding vd., 2011: 1).

Bu doğrultuda "Sırbistan Enerji Kanunu" ve 2005 yılında ilan edilen "2015'e kadar Enerji Kalkınma Stratejisi" kapsamında Sırbistan enerji politikası sürdürülebilirlik için üç önemli öncelik vurgulanmaktadır: Rekabetçi enerji pazarının oluşması, çevrenin korunması ve enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı (Serbia-Enerji, 2013).

Üçüncü öncelikte yer alan yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı doğrultusunda blokütle, jeotermal, güneş, rüzgar vb. kaynakların Sırbistan enerji tüketimindeki payının artırılması istenmektedir.

Sırbistan'da enerji üretim sektörüne bakıldığında kömürün diğer kaynaklara oldukça önünde olduğu görülmektedir. Ülkede tüketilen enerji kaynaklarına bakıldığında ise ilk üç sırada kömür, petrol ve doğal gaz bulunmaktadır. 2011 verilerine göre Sırbistan'ın enerji arzının yarısından fazlasını kömür oluşturmaktadır. Bu kömür arzının yaklaşık %90'ı ise ülke içerisinde üretilmektedir (AERS, 2012). Fosil yakıtların bu denli yüksek seviyede Sırbistan enerji pazarında yer alması "2015'e kadar Enerji Kalkınma Stratejisi" ne ve AB enerji politikasına da ters düşmektedir (EU Commission, 2011:82). Yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik çalışmalarına hız veren Sırbistan 2007 yılında ilan ettiği stratejisi çerçevesinde 2005 yılında toplam enerji üretiminde hidro enerji haricinde %1,5 olan yenilenebilir enerji kaynakları üretimini 2010 yılında %4,5'e çıkarmayı hedeflemiştir (Golusin vd., 2010: 1478). 1 Mart 2012 tarihinde Sırbistan AB aday ülke statüsüne kavuşmuş ve ülke politikalarını AB politikalarına uygun hale getirmek adına çeşitli adımlar atmıştır. AB direktifleri doğrultusunda, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik çalışmalarına hız veren Sırbistan vermiş olduğu teşviklerle 2020 yılına kadar enerji ihtiyacının yaklaşık %27'sini yenilenebilir enerji kaynakları tarafından karşılamak

durumundadır (Energy Community, 2013). Sırbistan enerji ajansının yayınlamış olduğu verilerde 2012 yılının sonuna kadar geçerli olan teşviklerde devlet rüzgar, jeotermal ve güneş enerjilerine değişen fiyatlarda alım garantisi vermektedir. Bu fiyatlar içerisinde en çok teşviki 23 Euro Cent/kWh ile güneş enerjisi almaktadır (AERS, 2013).

İlk güneş enerjisi tesisini 2012 Ağustos ayında Sırbistan'ın güneyindeki Leskovac şehrinde kuran Sırbistan, Lüksemburg merkezli Securum şirketi ile yapmış olduğu anlaşma ile dünyadaki en büyük güneş enerjisi parklarından birine sahip olacaktır. Yaklaşık 1,75 milyar € mal olacak bu yatırım 3000 hektarlık bir alanda yıllık 1150 Megawatt enerji üretmesi hedeflenmektedir (Reuters, 2012).

Sırbistan'da Nisan 2013'ten Aralık 2015 yılına kadar sürecek bu projenin yaklaşık 1000 kişiye istihdam sağlaması beklenmektedir. Sırbistan hükümeti bu yatırım için araziyi bedelsiz olarak şirkete tahsis etmiştir (Savic, 2012).

Sırbistan, enerji kaynaklarını çeşitlendirebilmek ve yenilenebilir enerji kaynaklarını artırmak adına yatırımları desteklemektedir.

GÜNEŞ ENERJİSİ AÇISINDAN TÜRKİYE VE SİRBİSTAN KARŞILAŞTIRMASI

Güneş enerjisi açısından iki ülkenin görece konumları, ülkelerin genel ekonomik durumları dahilinde incelenmelidir. Bu bağlamda aşağıdaki tabloda iki ülkenin bazı genel ekonomik göstergelerine yer verilmiştir.

Tablo 2: Türkiye ve Sırbistan Ekonomilerine Genel Bakış

	Türkiye	Sırbistan
Yüzölçümü (km ²)	783.562	88.361
Toplam Nüfus	73.639.596	7.261.000
GSYİH (milyon \$)	774.983	45.819
Kişi başına düşen milli gelir (\$)	10.524	6.310
GSYİH Büyüme Oranı	8,5	1,6
Yıllık Enflasyon Oranı	8,9	10,3
İşsizlik Oranı	9,4	25,5

*Kaynak: World Data Bank. 2013.

Tablo incelendiğinde Türkiye yüzölçümü ve toplam nüfus açısından yaklaşık olarak Sırbistan'ın on katı kadar büyüklükte bir ülke olduğu görülmektedir. Türkiye'nin diğer ekonomik göstergeleri de Sırbistan'a nazaran daha olumludur.

İki ülkenin elektrik enerjisi üretim kaynakları karşılaştırıldığında ise Türkiye'nin elektrik enerji arzının yaklaşık yarısının doğalgazdan üretiliyor olması ve 2011 yılı

itibariyle doğalgazın %98,3'lük kısmının ithal edilmesi nedeniyle Sırbistan'a göre elektrik üretimi konusunda Türkiye'nin dışa bağımlılığı daha yüksektir. Çünkü Sırbistan, en fazla elektrik üretimi yaptığı kaynak olan kömürün yaklaşık %90'ını kendi kaynaklarından elde etmektedir (EPDK, 2012:36). Sırbistan, elektrik üretiminin %31,7'sini karşıladığı kaynak olan hidroelektrik potansiyelinin ise 2010 yılı itibariyle %60'ını kullanmaktadır (Golusin vd., 2010:1479).

Tablo 3: Türkiye ve Sırbistan'ın Kaynaklara Göre Elektrik Üretimi

	Türkiye	Sırbistan
Doğalgazdan elektrik üretim oranı	46,5	?
Hidroelektrik kaynaklardan elektrik üretimi oranı	24,5	31,7
Kömürden elektrik üretimi oranı	26	67
Hidroelektrik dışında yenilenebilir enerjiden elektrik üretimi oranı	1,9	0
Petrolde elektrik üretimi oranı	1	0

*Tablo 2010 yılı verileriyle hazırlanmıştır. (World Databank, 2013)

Hem Sırbistan hem Türkiye AB'ye aday ülke statüsündedir. Bu bağlamda iki ülke AB Enerji Politikalarına uyum göstermeye çalışmaktadırlar. Sırbistan'ın, AB direktiflerine göre 2020 yılına kadar yenilenebilir kaynaklardan üretilen enerji tüketiminin toplam nihai tüketimdeki payını %27'ye çıkarması gerekmektedir. 2009 itibariyle bu oran %21,2'dir. Türkiye için 2020 yılında bu oran %25'tir ve bu oran 2005 yılında %15,6 olarak gerçekleşmiştir (Energy Community, 2010). Her iki ülke için belirlenen baz yılın farklı olması bazı ülkeler için hedeflerin 2012 yılında revize edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin kendi enerji politikalarını bakıldığında ise yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretiminin toplam elektrik üretimi içerisindeki payının 2023 yılına kadar %30'a çıkarılması hedeflenmiştir. Türkiye üretiminin 2011 yılı itibariyle yaklaşık %22,8'i hidroelektrikten, %2,5'i diğer yenilenebilir kaynaklardan olması dolayısıyla, 2011 yılı itibariyle bu oran %25,3'tür (World Databank, 2013). Netice olarak AB'nin her iki ülke için belirlediği hedefler oldukça yakındır.

Yenilenebilir kaynaklardan elde edilen elektrik, diğer kaynaklara nazaran daha maliyetlidir. Teknolojinin ilerlemesi sonucu maliyetler düşse de mevcut durumda her iki ülke de yenilenebilir enerjiden elektrik üretimini desteklemek amacıyla teşvik vermektedir. Türkiye'deki güneş enerjisinden elde edilen elektriğin sabit fiyat garanti düzeyi 10 EURcent/kWsaattir. Ancak kurulumda yerli teçhizat kullanımı bu rakamı 5 ila 6.9 EURcent/kWsaat kadar arttırabilmektedir. Sırbistan ise sabit fiyat garantisini 23 EURcent/kWsaat olarak belirlemiştir. Hedeflerini yükselttiği belirleyen Sırbistan, bu doğrultuda teşviklerini de yüksek tutmuştur. Ancak bu teşviklerin kamu maliyesine getireceği yük de eş zamanlı değerlendirilmesi gerekir.

bir konudur. Nitekim Sırbistan Enerji Bakanı yaptığı açıklamada sabit fiyat garanti düzeyinin, maliyetlerdeki iyileşmeden ötürü %30 düşürülerek 16.25 EURcent/kWsaate gerileyeceğini belirtmiştir (Savic, 2012a).

Tablo 4: Enerji Kompozisyonu İçerisinde Sırbistan ve Türkiye'de Güneş Enerjisi

	TURKİYE	SİRBİSTAN
Kişi başına düşen enerji tüketimi (kg petrol eş değeri)	1445	2141
Dışa bağımlılık oranı	69%	32%
Toplam güneş enerjisi potansiyeli (Mtoe)	0,42*	0,64**
Toplam güneşlenme süresi	2640	2300
Güneş ışınması yoğunluğu (Ocak - Temmuz kWh/m ²)	1,7 - 5,8	1,4 - 6,25
Sabit alım fiyat düzeyi (EURcent/kWsaat)	10***	23****

* (World Energy Council, 2008)

** (Karakosta, 2012: 5191)

*** Yerli ekipman kullanımı ile bu rakam 16.9 EURcent/kWsaate kadar çıkabilmektedir.

**** Enerji Bakanı bu rakam üzerinden %30 indirim yapılacağını açıklamıştır.

SONUÇ

İki ülke karşılaştırmasında güneş enerjisi sektörünü enerji politikaları yanında ülkelerin üretim potansiyelleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Güneş Enerjisi üretim potansiyelinde alınan temel ölçütler güneşlenme süresi ve metrekareye düşen güneş ışınması yoğunluğudur. Türkiye yıllık ortalama olarak 2640; Sırbistan ise 2300 saatlik güneşlenme süresine sahiptir. Türkiye'nin ocak ayı güneş ışınması yoğunluğu yaklaşık 1,7 kWh/m², temmuz ayında ise 5.8 kWh/m²'dir. Sırbistan'daki ocak ayı güneş ışınması yoğunluğu ortalama 1,4 kWh/m², temmuz ayında 6,25 kWh/m²'dir. Işınma yoğunluğu en yüksek bölgeler incelendiğinde ise Sırbistan'da ocak - temmuz rakamları, 1,7- 6,6 kWh/m² (Pavlovic vd., 2011:205), Türkiye'de ise 1.73-7.16 kWh/m²'dir (Yenilenebilir Enerji Genel Müdürlüğü, 2013).

Türkiye'nin daha geniş bir coğrafyaya yayılmış olması nedeniyle ısıtma ortalamasının Sırbistan'a nazaran düşük olduğu ancak bazı bölgelerde Sırbistan'ın en yüksek değerlerinin bile üzerine çıkabildiği görülmektedir. Bununla birlikte Türkiye'nin daha güneyde bulunuyor olmasına rağmen Sırbistan'ın toplam potansiyelinin Türkiye'den yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum Sırbistan'ı güneş enerjisine yatırım yapacak firmalar için daha cazip kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AERS. Energy Agency of Republic of Serbia (2012). Energy Agency Annual Report 2011.
- Deloitte (2012). Güncel Düzenlemeler Işığında Güneş Enerjisi Sektöründe Gelişmeler Ve Beklentiler.
- Energy Community. (2010). Study on the Implementation of the New EU Renewables Directive in the Energy Community.
- EPDK, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu. (2012). Doğalgaz Piyasası 2011 Yılı Sektör Raporu.
- Ernst & Young. (2011). UK Solar Power industry Outlook.
- ETKB, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2010). 2010-2014 Dönemine Ait Stratejik Planı.
- EU Commission. (2011). Commission Opinion on Serbia's application for membership of the European Union.
- Golusin Mirjana, Tesic Zdravko ve Ostojic Aleksandar. (2010). The analysis of the renewable energy production sector in Serbia. [Electronic version] Renewable and Sustainable Energy Reviews. 14:1477-1483.
- IEA, International Energy Agency (2008). Energy in the Western Balkans.
- IEA, International Energy Agency (2010) Energy Policies of IEA Countries: Turkey 2009 Review.
- Karakosta Charikleia, Doukas Haris, Flouri Maria, Dimopoulou Stamatia, Papadopoulou Alexandra ve Psarras John (2011). Review and Analysis of Renewable Energy Perspectives in Serbia . International Journal of Energy and Environment. Cilt:2 Sayı:1 ss71-84.
- KPMG. (2012). Taxes and incentives for renewable energy.
- Pavlovic T., Milosavljevic D., Lambic M., Stefanovic V., Mancic D. ve Pirsic D. (2011). Solar Energy in Serbia. Journal of the Academy of Sciences and Arts of the Republic of Srpska. Sayı: II-2.
- REN21. (2012). Renewables 2012 Global Status Report.
- Ryding H., Djukic J. ve O'Mahony M. (2011). Review of Financial Support Facilities Available for Energy Efficiency and Renewable Energy in the Western Balkans.

Toklu, E., Güney M.S., Işık M., Comaklı O. ve Kaygusuz K. (2010). Energy Production, Consumption, Policies and Recent Developments in Turkey. [Electronic version] Renewable and Sustainable Energy Reviews. 14:1172-1186.

Varınca, K. ve Gönüllü, M. (Haziran 2006). Türkiye'de Güneş Enerjisi Potansiyeli ve Bu Potansiyelin Kullanım Derecesi, Yöntemi ve Yaygınlığı Üzerine Bir Araştırma. I.Ulusal Güneş ve Hidrojen Enerjisi Kongresi.

AERS (2013). Serbia purchase prices for privileged electricity producers. <http://www.aers.rs/FILES/OIE/Eng/2012%20Feed-in%20tariff.pdf> (24.02.2013).

Balkans Business News. First solar power station in Serbia's city Leskovac opened. (28 Ağustos 2012). <http://www.balkans.com/open-news.php?uniqueNumber=154969> (02.02.2013).

Boğaziçi Üniversitesi Meteoroloji Laboratuvarı. Yenilenebilir Enerji. <http://web.boun.edu.tr/meteoroloji/yenerji.php> (10.01.2013).

Energy Community. (12 Mart 2013). http://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME/AREAS_OF_WORK/RENEWABLES/Acquis (14.03.2013).

Enerji Enstitüsü. Güneşte kurulu güç 600 MW'la başlayıp, binlerce MW'a ulaşacak. (01.06.2012). <http://enerjiinstitutusu.com/2012/06/01/guneste-kurulu-guc-600-mwla-baslayip-binlerce-mwa-ulasacak/> (09.01.2013).

Enerji Portalı. Güneş Enerjisi Sektörü Hakkında Özet. <http://www.enerjiportali.com/index.php?page=haberdetay&id=12> (10.01.2013).

EPIA. 2013. Key Facts&Figures. <http://www.epia.org/about-us/about-photovoltaics/key-facts-figures/> (01.02.2013).

ETKB, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2008-2011). Enerji Dengesi İstatistikleri. http://www.enerji.gov.tr/index.php?sf=webpages&b=y_istatistik&bn=244&hn=244&id=398 (21.02.2013)

European Commission. Two-thirds of the world's new solar panels were installed in Europe in 2011. (24 Eylül 2012). http://ec.europa.eu/dgs/jrc/index.cfm?id=1410&dt_code=NWS&obi_id=15350&ori=RSS (14.01.2013).

Harvey, F., Renewable energy can power the world, says landmark IPCC study. (9 Mayıs 2011). <http://www.guardian.co.uk/environment/2011/may/09/ipcc-renewable-energy-power-world> (20.01.2013).

IMF Data Mapper. 2013. <http://www.imf.org/external/datamapper/index.php> (03.03.2013)

Kovalyova, S., Asia to overtake Europe as global solar power grows – EPIA. (7 Mayıs 2012). <http://www.reuters.com/article/2012/05/07/us-solar-energy-idUSBRE84600620120507> (04.02.2013).

Oil Price. Japan Now has the Third Largest Solar Capacity in the World (17.09.2012) <http://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/Japan-Now-has-the-Third-Largest-Solar-Capacity-in-the-World.html> (15.03.2013).

Reuters. Serbia approves plans for global scale solar park (31 Ekim 2012). <http://www.reuters.com/article/2012/10/31/serbia-solar-idUSL5E8LV5SH20121031> (16.02.2013).

Savic, M., Securum, Serbia Sign Agreement to Build 1,000MW Solar Park. (30 Ekim 2012). <http://www.businessweek.com/news/2012-10-30/securum-signs-binding-agreement-to-build-one-gigawatt-solar-park> (28.01.2013).

Savic, M., Serbia Lifts Hydro Power Incentives, Cut Wind, Solar Fees (11 Aralık 2012a). <http://www.bloomberg.com/news/2012-12-11/serbia-lifts-hydro-power-incentives-cut-wind-solar-fees.html> (16.01.2013).

Serbia-Energy. Energy Policy. <http://serbia-energy.com/energy-policy/> (20.02.2013).

World Data Bank. (2013). <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx> (10.03.2013).

World Energy Council (2008). http://www.planbleu.org/actualite/energaia08/Sess3_4_Intervention_TuJin_Keskin.pdf (05.03.2013).

Yenilenebilir Enerji Genel Müdürlüğü. Güneş Enerjisi ve Teknolojileri. http://www.eje.gov.tr/yenilenebilir/g_enj_tekno.aspx (18.01.2013)

YPK, Yüksek Planlama Kurulu Sekreteryası. (2009). Elektrik Enerjisi Piyasası ve Arz Güvenliği Strateji Belgesi. http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/Arz_Guvenligi_Strateji_Belgesi.pdf (19.02.2013)

5346 Nolu Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun. http://www.enerji.gov.tr/mevzuat/5346/5346_Savili_Yenilenebilir_Enerji_Kaynaklarinin_Elektrik_Enerjisi_Uretimi_Amacli_Kullanimina_Iliskin_Kanun.pdf (18.02.2013)

**THE MACROECONOMIC SIGNS OF THE BALKAN STATES AND THEIR TRADE
WITH TURKEY**

Lecturer Alper Yalçın, Kafkas University,
alperyalcin36@hotmail.com

Prof. Kerem Karabulut, Ataturk University,
kerem@atauni.edu.tr

Lecturer Sevda Yalçın, Kafkas University,
sevdayalcin3636@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The tendency for integration and globalization which has gained acceleration all over the world, have provided further increase in the importance of foreign commerce especially in 1950 and later. Before anything else, the commercial affairs increasing with foreign commerce, give rise to a mutual dependence among the states and the communities, they also increase the international relations and force these relations to have a versatile transformation among them. It has been observed that the countries, which sustain their foreign commerce and commercial affairs successfully, enhance their national income and welfare by achieving economic growth as well.

The benefit, which is provided by the commercial affairs among the countries, is supported by scientific studies(Song;1970). Adam Smith with reference to his principle called "coherence of benefits" which is developed by him within the concept of relationship between the individual and society, suggests that the individual benefits of the countries serve for the international society's profit in the economic field(Ari, 2004: 360-361). Adam Smith deduces that the division of work will reach a compromise and by means of the productivity growth attained by this compromise, the division of work among the countries will occur with the help of the production of every country within its own professional field and for that reason the international commerce will be beneficial for each country(Smith, 2004: 22). The enhancement of economic and commercial affairs decreases the clashes among the countries having a problem with each other. A study of S.W. Polacheck which is made with the data of 30 countries for the period between 1958 and 1967 indicates that the reduplication of the commerce between two countries decreases the clashes by 20 per cent(Gerni, 1999: Palandoken).

Throughout the world, especially because of the advantage of transport costs, it is observed that the commerce among the neighbouring countries grows rapidly and these countries are in tendency to pursue a policy that way. That Trade in The European Union Countries is in %30, trade in Asian countries' and North America region union policy remains in about %40 justifies that the neighbouring countries

are in tendency to trade with one another. Because of Turkey's position as an influential and cost-effective starting point which goes into significant market places by functioning as a natural bridge between East-West and North- South, and as a result of this , its access facility to a great number of market places whose total national income(GDP) is \$ 25 trillion with 1,5 billion customers and, it is important for Turkey to develop its regional commerce. Despite of this substantial capacity of Turkey, one can not say that Turkey has commercial affairs in a sufficient degree with the Balkan Countries which take place towards the west side of Turkey. By 2012, it is seen that Turkey has an exportation for \$ 7.8 billion and importation for \$ 10.6 billion with 11 Balkan states which have a population of 65 million. As of the data of the same year, when we pay attention to our total exportation for \$ 152 billion and our importation for \$ 236 billion, Turkey's total foreign commerce capacity has only an amount of \$ 18.4 billion(4,8%), it indicates that Turkey does not have sufficient commerce affairs with The Balkan States.

The Balkanic geography is a geostrategic region which unites Asia and Europe. For this position, The Balkan states are stated as "the east of the west" for the continent of Europe and "west of the east" for the continent of Asia. However, on account of its property of land in The Balkan States, Turkey is regarded as a geostrategic and jeoeconomic bridge between West and East. Since Turkey has a rooted cultural and historical relations with The Balkan States, and some of the countries(Romania, Greece, Bulgaria, Slovenia) in the Balkanic region are the members of The European Union, some others(Turkey, Croatia, Montenegro, Serbia) are in the process of European Union membership, and moreover, after the Union of Soviet Socialist Republics' separation, from the point of political, social and economical circumstances experienced, The Balkan States are still important geographical region as it was in the past. Because of the factors that are mentioned above, although the Balkanic region is an important in terms of Turkey, it is pointed out that there are not sufficient comparative studies about the economic structure and development in the Balkanic region in Turkey.

This study involves in the investigation of the macro- economic data, commercial relations between Turkey and the countries in Balkanic region and purpose of evaluating the capacity of economic collaboration with these countries. Primarily, the process of economic change of the Balkan states and Turkey mainly between the period of 1990 and 2011, is evaluated in terms of the criteria of macroeconomic performance. While making a comparative analysis and evaluation, the authorities about region countries has benefited from the database of The World Bank, Eurostat and Statistics Institution of Turkey. The research has concluded with offers and evaluation for the development of the existing economic and commercial relations between those countries by discussing and proposing the improvement of the economic and the commercial relations of the Balkan states and Turkey between the period of 2000-2012.

Keywords: The Balkan States, Economic Signs, Commercial Relations of Turkey

BALKAN ÜLKELERİNİN MAKROEKONOMİK GÖSTERGELERİ VE TÜRKİYE İLE TİCARETİ

Öğr.Gör. Alper YALÇIN¹

Prof.Dr.Kerem KARABULUT²

Öğr.Gör. Sevda YALÇIN³

ÖZET

Dünyada özellikle 1950 ve sonrası dönemde ivme kazanan bütünleşme ve küreselleşme eğilimleri, dış ticaretin öneminin son yıllarda daha çok artmasına neden olmuştur. Dış ticaret ile artan ticari ilişkiler her şeyden önce devletler/toplumlar arası karşılıklı bağımlılığa neden olmakta ve uluslararası ilişkileri artırmakta, artan uluslararası ilişkiler de ülkeleri kendi içinde çok yönlü bir dönüşüme zorlamaktadır. Türkiye'nin Doğu-Batı ve Kuzey-Güney arasında doğal bir köprü işlevi görerek önemli pazarlara giden etkili ve uygun maliyetli bir çıkış noktası olması ve bunun sonucu olarak; 1.5 milyar müşteri ile toplam GSYH'leri 25 trilyon doları olan çok sayıda pazara kolay erişim imkânının bulunması nedeniyle bölgesindeki ticaretini geliştirmesi çok önemlidir. Var olan bu potansiyeline karşılık Türkiye'nin, batıya bakan yüzü olan Balkanlardaki komşu ülkelerle yeteri düzeyde bir ticaretinin olduğu söylenemez. 2012 yılı itibariyle yaklaşık 65 milyonluk nüfusa sahip 11 Balkan Devleti ile 7.8 milyar dolarlık ihracatımız ve 10.6 milyar dolarlık da ithalatımızın olduğunu dikkate aldığımızda; Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içindeki payının sadece 18.4 milyar dolar(%4.8) olması, komşu balkan ülkeleriyle ticaretin yetersiz olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma Balkan coğrafyasındaki ülkelerin makroekonomik verilerini(1990-2011) ve Türkiye ile ticari ilişkilerini inceleme(2000-2012), ekonomik işbirliği potansiyelini değerlendirme amacını taşımaktadır. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle mevcut ekonomik, ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik öneri ve değerlendirmeye araştırma son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Balkan ülkeleri, ekonomik göstergeler, Türkiye'nin ticari ilişkileri

¹ Kafkas Üniversitesi, Kağızman MYO, alperyalcin36@hotmail.com

² Atatürk Üniversitesi, İİBF, kerem@atauni.edu.tr

³ Kafkas Üniversitesi, Kağızman MYO, sevdayalcin3636@hotmail.com

GİRİŞ

Var olan kaynakların etkin bir şekilde kullanılabilmesiyle dünya ekonomisinin uzun dönemde büyümesine katkı yapan en önemli unsurlardan biri ülkeler arasında gerçekleştirilen dış ticarettir. Dış ticaret açısından dünya geneline bakıldığında, özellikle ulaşım maliyetleri avantajından dolayı, komşu ülkeler arasındaki ticaret hızla geliştiği ve ülkelerin bu yönde bir politika izleme eğiliminde oldukları görülmektedir.

Ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin sağladığı fayda bilimsel çalışmalara desteklenmektedir(Song;1970). Adam Smith, birey-toplum ilişkisi kapsamında geliştirdiği "menfaatlerin uyumu" ilkesinden hareketle ekonomik alanda devletlerin tekil çıkarlarının uluslararası toplumun faydasına hizmet ettiğini öne sürmüştür(Ar, 2004: 360-361). A. Smith işbölümünün uzmanlaşmaya ve buradan da elde edilecek verimlilik artışlarından hareketle, her ülkenin uzman olduğu alanda üretim yapması ile ülkeler arası işbölümünün gerçekleşeceği ve dolayısıyla uluslararası ticaretin her ülke için faydalı olacağı sonucuna ulaşmıştır(Smith, 2004: 22). Ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi birbirleriyle sorunlu ülkeler arasındaki çatışmaları da azaltmaktadır. S.W.Polacheck'in 1958-67 dönemi için 30 ülke verileriyle yaptığı bir çalışma göstermiştir ki, iki ülke arasında ticaretin iki katına çıkması çatışmaları %25 azaltmaktadır(Gerni, 1999).

Ülkelerin dış ekonomik ilişkiler politikasının reel ve önemli bir boyutunu teşkil eden dış ticaret sahasında özellikle bölgesel açıdan kalıcı olabilmek, ülkelerin buldukları coğrafyadaki bölge ülkelerine yönelik ticaret politikaları üretmesi ve komşu ülkeleri esas alan ve kurumlar arası sağlıklı koordinasyonla yürütülen bir dış ticaret stratejisi takip etmeleri ile mümkündür. Coğrafi olarak birbirine yakın olan ve aralarında ekonomik ilişkiler bulunan ülkeler, mal, hizmet ve sermaye akımlarını serbest hale getirerek verimlilik ve rekabet güçlerini artırma ve bir arada başarı içinde yaşama amacını taşımaktadırlar. AB ülkelerinin birlik içi ticaretinin %30'lar, Asya ülkelerinde ve Kuzey Amerika bölgesinde ise bölge içi ticaretin %40'lar seviyesinde olması, komşu ülkelerin birbirleriyle ticaret eğiliminde olduklarını doğrulamaktadır.

Türkiye'nin de içerisine dahil olduğu Balkanlar; Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ, Kosova, Slovenya, Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Trakya'yı içine alan bölgeden oluşmaktadır. Balkan coğrafyası, Asya ve Avrupa kıtasını bağlayan jeostratejik bir bölgedir. Bu konumu nedeniyle Balkanlar; Avrupa kıtası açısından "batının doğusu", Asya kıtası açısından da

"doğunun batısı" olarak ifade edilmektedir. Türkiye ise Balkanlardaki toprak varlığı nedeniyle batı ve doğu arasında jeostratejik, jeoekonomik birer köprü görünümündedir. Türkiye'nin bölgeyle köklü tarihi ve kültürel bağlarının bulunması, bölgedeki bazı ülkelerin AB üyesi olması(Romanya, Yunanistan, Bulgaristan, Slovenya), yine bazı ülkelerin de AB ile üyelik sürecinde bulunması(Türkiye, Hırvatistan, Karadağ, Sırbistan) ayrıca SSCB'nin dağılması sonrasında yaşanan siyasal, sosyal, ekonomik gelişmeler bakımından Balkanlar; geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemli bir coğrafyadır. Balkan coğrafyasının Türkiye açısından önemli olmasına rağmen, Türkiye'de bölgedeki ülkelerin ekonomik yapısı ve gelişimine ilişkin karşılaştırmalı çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Yukarıda ifade edilmeye çalışılan nedenlerden dolayı; batıya açılan kapısı durumundaki Balkanlar, Türkiye açısından önemli bir bölgedir. 1990 ve sonrası bölgede yaşanan hızlı ekonomik ve siyasal gelişmeler nedeniyle Türkiye'nin bu bölgeye olan ilgisi daha da artmaktadır. Türkiye'nin ifade edilmeye çalışılan avantajlı durumları, etkin bir ticaret politikasıyla kazanca çevirmesi mümkündür.

TEMEL MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER VE BALKAN ÜLKELERİ

Bir ülke ekonomisinin makroekonomik performans bakımından değerlendirilmesinde genellikle büyüme, enflasyon ve işsizlik oranları olmak üzere üç ölçüt kullanılmaktadır(Dornbusch and Fisher, 1998: 13). Yapılan bu araştırmada, bunlara ilave olarak ülkelerin GSYH'sındaki değişimleri, kişi başına düşen milli gelirleri, dış borç stokları ve dış ticaret dengesi de kullanılmakta; incelenen ülkelerin ekonomik performansları, genel olarak 1990-2011 yılları arasındaki dönemde söz konusu göstergeler bağlamında değerlendirilmektedir.

Ekonomik Büyüme

Bir ülkenin, sahip olduğu kıt kaynakların miktarını artırarak veya onların kalitelerini iyileştirerek üretim imkanları sınırını genişletmesi veya üretim teknolojisini ve kurumsal çerçeveyi değiştirerek daha yüksek üretim düzeylerine çıkması "ekonomik büyüme" (economic growth) olarak ifade edilmektedir(Üstünel, 1998: 58). Ekonomik göstergelerinden biri GSMH ve bununla ilgili olarak da GSYH'dır. GSYH, bir ekonomide belli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin piyasa değerini ifade etmektedir(Yıldırım, Karaman ve Taşdemir, 2012: 16). Ülke ekonomilerinin bir dönemde üretmiş olduğu mal ve hizmetlerin parasal değerlerindeki toplamının, yıllar itibarıyla değişim oranının ve kişi başına düşen gelirin bilinmesi, ilgili ülkeler hakkında sağlıklı değerlendirmeler yapılabilmesi için gereklidir.

Tablo-1: Ülkelerin Yıllar İtibariyle GDP (GSYH) \$ (.000000)

ÜLKELER	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Arnavutluk	2102	3687	8376	12969	12119	11858	12960
Bosna Her.		5506	10948	18543	17083	16647	18088
Bulgaristan	20726	12904	28895	51825	48569	47727	53514
Hırvatistan	24782	21518	44821	69586	62203	59472	62493
Yunanistan	93345	124418	240076	341594	321016	292305	289627
Kosova		1849	3743	5642	5449	5594	6453
Makedonya	4472	3587	5986	9834	9314	9138	10165
Karadağ		984	2257	4520	4141	4111	4496
Romanya	38299	37053	98913	200071	161110	161629	179794
Sırbistan		6083	25234	47761	40148	38423	45820
Slovenya	17382	19979	35718	54606	49056	46908	49539
Türkiye	150676	266568	482980	730337	614554	731144	774983
Toplam	351785	504135	987948	1547288	1344761	1424957	1507931

Kaynak: <http://data.worldbank.org>

Tablo-1'de bölge ülkelerinin incelenen dönemler itibariyle GSYH' daki değişim göstermektedir. 2000-2011 yıllarını dikkate aldığımızda GSYH da en fazla artışın gerçekleştiği üç ülke sırasıyla; Sırbistan %753, Romanya %485 ve Karadağ %457 olmuştur. Aynı dönem içerisinde Türkiye'deki artış ise %291 ile 774.985 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bölge ülkelerinin 2000-2011 yılları arasındaki GSYH'sı 504.135 dolardan, %299 artışla 1.507.931 milyar dolara çıkmıştır. Dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli hususta 2011 yılı itibariyle; GSYH'nın toplamının yaklaşık yarısına Türkiye tek başına sahiptir.

Ekonomik büyüme aynı zamanda, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla'daki(GSYH) dönemsel değişim oranını belirtmektedir(Begg, Fischer, and Dornbusch, 1984: 687). Bir ekonominin büyüme oranından söz edildiğinde akla reel GSMH'nın artış oranı gelmelidir. Reel GSMH deki değişimlerin birinci nedeni emek ve sermaye miktarındaki değişimlerdir. İkinci nedeni ise üretim faktörlerinin istihdamında sağlanan etkinliktir. Üçüncü nedeni ise mevcut kaynakların istihdamında artıştır(Parasız, 2006: 4).

Tablo-2: Ülkelerin Yıllar İtibariyle GDP (GSYH) Büyüme-Bir Önceki Yıla Göre (Yıllık %)

ÜLKELER	1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Arnavutluk	-9,6	7,3	5,5	5,0	5,9	7,7	3,3	3,5	3,0
Bosna Her.		5,5	5,0	6,2	6,8	5,4	-2,9	0,8	1,7
Bulgaristan	-9,1	5,7	6,4	6,5	6,4	6,2	-5,5	0,4	1,7
Hırvatistan		3,8	4,3	4,9	5,1	2,1	-6,9	-1,4	0,0
Yunanistan	0,0	4,5	2,3	5,5	3,5	-0,2	-3,1	-4,9	-7,1
Kosova			3,8	6,0	6,3	6,9	2,9	3,9	5,0
Makedonya		4,5	4,4	5,0	6,1	5,0	-0,9	1,8	3,0
Karadağ		3,1	4,2	8,6	10,7	6,9	-5,7	2,5	3,2
Romanya	-5,6	2,1	4,2	7,9	6,0	9,4	-8,5	0,9	-0,4
Sırbistan	-8,0	5,3	5,4	3,6	5,4	3,8	-3,5	1,0	2,0
Slovenya		4,3	4,0	5,8	6,9	3,6	-8,0	1,4	-0,2
Türkiye	9,3	6,8	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,8	9,2	8,5
Ortalama	-6,5	4,6	4,5	5,9	6,3	5,2	-3,5	0,9	1,1

Kaynak: <http://data.worldbank.org>

Tablo-2'de ülkelerin 1990-2011 arasındaki ekonomik büyüme oranları yer almaktadır. Özellikle küresel krizin etkilerinin yaşandığı 2009 yılında ekonomik büyüme Arnavutluk ve Kosova'nın dışındaki diğer ülkelerde negatif düzeydedir ve bir önceki 2008 yılına göre sert bir düşüş göstermiştir. Ülkelerin geneli itibarıyla ortalamalar dikkate alındığında; 2000(%4.6), 2005(%4.5), 2006(%5.9), 2007(%6.3) ve 2008(%5.2) yıllarında ekonomik büyüme pozitif ve yüksek düzeydedir. Aynı yıllarda dünyadaki GSYH'nın büyüme oranları ise; %4.2, %3.5, %4, %4 ve %1.3 olduğu dikkate alınır, ülkelerinin belirtilen dönemler itibarıyla, ekonomik büyüme performansı bakımından başarılı oldukları ifade edilebilir.

Ekonomik büyüme, ayrıca üretim faktörlerinin kişi başına reel milli geliri yükseltecek şekilde sürekli artması şeklinde de tanımlanabilir(Unay, 1983: 248). "Kişi başına milli gelir" ülkenin refah seviyesi hakkında daha iyi fikir veren bir kavramdır. Bunun için milli gelir o ülkenin nüfus miktarına bölünür ve kişi başına milli gelire ulaşılır(Acar, 1998: 195). Bir ülkenin ekonomik büyümesinin de üretim faktörleri üretim sürecinde kullanılırken, temel amaçlardan biri de kişi başına düşen milli geliri artırmaktır.

Tablo-3: Ülkelerin Yıllar İtibarıyla Kişi Başına Düşen MG (Atlas Yöntemi) \$

ÜLKELER	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Arnavutluk	639	1.200	2.666	4.076	3.796	3.701	4.030
Bosna Her.		1.491	2.896	4.913	4.534	4.427	4.821
Bulgaristan	2.377	1.579	3.733	6.798	6.403	6.335	7.158
Hırvatistan	5.185	4.862	10.090	15.694	14.044	13.461	14.180
Yunanistan	9.190	11.396	21.621	30.399	28.452	25.832	25.622
Kosova		1.088	2.194	3.229	3.094	3.150	3.596
Makedonya	2.342	1.785	2.937	4.791	4.528	4.434	4.925
Karadağ		1.556	3.601	7.183	6.569	6.510	7.111
Romanya	1.651	1.651	4.572	9.300	7.500	7.539	8.405
Sırbistan		809	3.391	6.498	5.484	5.270	6.310
Slovenya	8.699	10.045	17.855	27.015	24.051	22.898	24.142
Türkiye	2.784	4.189	7.088	10.298	8.554	10.050	10.524
Ortalama	4.298	3.406	6.869	10.900	9.860	9.414	10.027
Dünya Ort.	4.151	5.285	7.029	9.090	8.500	9.166	10.035

Kaynak: <http://data.worldbank.org>

Kişi başına milli geliri gösteren Tablo-3'e göre bölge ülkelerinin ortalama geliri; 1990(4.298\$), 2000(3.406\$), 2005(6.869\$), 2008(10.900\$), 2009(9.860\$), 2010(9.414\$), 2011(10.027\$)'dir. Aynı dönemdeki dünya ortalamasına bakıldığında özellikle 2005 ve sonrası itibarıyla, kişi başına düşen milli gelir miktarının dünya ortalamasına paralel olduğu görülmektedir.

Enflasyon Oranı

Enflasyon fiyatlar genel seviyesinin sürekli olarak artmasıdır. Gelir dağılımını da çok bozarak, sosyal huzursuzlukların kaynağı olan enflasyon, aynı zamanda tasarrufların azalmasına, yatırımların düşmesine ve üretken olmayan alanlara kaymasına neden olurken, ayrıca ödemeler dengesinin bozulmasına, nihayet kaynakların üretim alanları arasında rasyonel olmayan şekilde dağılmasına neden olmaktadır; istihdam ve milli gelir üzerinde olumsuz etkilerde bulunmaktadır (Dinier, 2009: 464). Bu açıdan ekonomide fiyat istikrarının sağlanması önemli bir konudur.

Tablo-4: Ülkelerin Yıllar İtibariyle Enflasyonu, TÜFE (Yıllık%)

ÜLKELER	1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Arnavutluk		0,1	2,4	2,4	2,9	3,4	2,3	3,6	3,5
Bosna Her.				6,1	1,5	7,4	-0,4	2,2	3,7
Bulgaristan	23,8	10,3	5,0	7,3	8,4	12,3	2,8	2,4	4,2
Hırvatistan	5,0	4,6	3,3	3,2	2,9	6,1	2,4	1,0	2,3
Yunanistan	20,4	3,2	3,5	3,2	2,9	4,2	1,2	4,7	3,3
Kosova			-1,4	0,6	4,4	9,4	-2,4	3,5	7,3
Makedonya		6,6	0,2	3,2	2,2	8,3	-0,7	1,6	3,9
Karadağ				2,9	4,3	8,8	3,5	0,7	3,2
Romanya		45,7	9,0	6,6	4,8	7,8	5,6	6,1	5,8
Sırbistan		71,1	16,1	11,7	6,4	12,4	8,1	6,1	11,1
Slovenya		8,9	2,5	2,5	3,6	5,7	0,9	1,8	1,8
Türkiye	60,3	54,9	10,1	10,5	8,8	10,4	6,3	8,6	6,5
Ortalama	27,4	22,8	5,1	5,0	4,4	8,0	2,4	3,5	4,7

Kaynak: <http://data.worldbank.org>

Tablo-4, ilgili ülkelerin incelenen dönemdeki enflasyon oranlarını sunmaktadır. Türkiye'deki enflasyon oranı, incelenen dönemler itibariyle ortalama enflasyona kıyasla oldukça yüksektir. Türkiye'de enflasyonun, 1990-2000'li yıllar arasında %50'nin üzerinde olması genel ortalamayı yükseltmektedir. Ancak dönemler itibariyle düşmesi olumlu bir gelişmedir. Ele alınan ülkelerin 2011 yılını dikkate aldığımızda enflasyon oranı en yüksek üç ülke, büyükten küçüğe sırasıyla, %11.1 Sırbistan, %7.3 Kosova, %6.5 Türkiye biçimindedir. Öte yandan 2010 yılında AB ülkelerindeki ortalama enflasyonun %1.8 ve dünyada ise %3.5 olduğu dikkate alınır, örnekleme ülkelerinde enflasyon oranının özellikle AB ülkelerine kıyasla yüksek olduğu görülmektedir.

İşsizlik Oranları

İşsizlik çalışma gücüne sahip, çalışmak isteyen fakat cari ücret ve çalışma koşullarında iş arayıp bulamayan kimselerin içinde bulunduğu durum olarak tanımlanmaktadır (ILO). İşsizlik oranı, ekonominin önemli bir göstergesi olup, ekonominin genelini gerçekçi bir şekilde değerlendirmek için önemli bir veridir.

Tablo-5: Ülkelerin Yıllar İtibariyle İşsizlik (Toplam İşgücü İçinde %)

ÜLKELER	1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Arnavutluk				13,9	13,5	13,0	13,8	13,3
Bosna Her.				31,8	29,7	23,9	24,1	27,2
Bulgaristan		16,2	10,1	9,0	6,9	5,6	6,8	10,2
Hırvatistan		16,1	12,6	11,1	9,6	8,4	9,0	11,8
Yunanistan	7,0	11,1	9,9	8,9	8,3	7,7	9,5	12,5
Kosova			41,4	44,9	46,3	47,5	45,4	45
Makedonya		32,2	37,3	36,0	34,9	33,8	32,2	32,0
Karadağ*			30,3		13,6	12,2	13	13,8
Romanya		7,0	7,2	7,3	6,4	5,8	6,9	7,3
Sırbistan			20,8	20,8	18,1	13,6	16,6	19,2
Slovenya		7,2	6,5	6,0	4,8	4,4	5,9	7,2
Türkiye	8,0	6,5	10,6	10,2	10,3	11,0	14,0	11,9
Ortalama	7,5	13,8	18,7	18,6	17,2	15,9	16,7	15,5

Kaynak: <http://data.worldbank.org>

*Ülke raporları

Tablo-5, ele alınan ülkelerin 1990-2010 dönemi işsizlik oranlarını göstermektedir. 2010 yılını dikkate aldığımızda ülkelerin ortalama işsizlik oranları büyükten küçüğe ilk üç ülkenin sırasıyla, Kosova %45, Makedonya %32, Bosna Hersek %27.2 olduğu görülmektedir. En düşük işsizlik oranlarını sahip üç ülke ise: Slovenya %7.2, Romanya %7.3 ve Bulgaristan %10.2'dir. AB ülkelerinde bu oran, aynı dönemde(2010) %9.6 düzeyindedir. AB ülkelerine kıyasla Romanya ve Slovenya dışındaki bölge ülkelerinin tamamında işsizlik oranı oldukça yüksek düzeydedir.

Dış Borç Stokları

Dış borçlanma yabancı kaynaklardan sağlanan, alındıkları ya da geri ödemeleri sırasında ulusal gelir üzerine artırıcı veya azaltıcı etkide bulunan ve uluslararası ilişkiler sonucu doğan transfer akımlarıdır(İnce, 1996: 19). Alınan dış borç ilerde ödenmesi zorunlu olan faiz ve benzeri ekonomik ve politik yaptırım gibi unsurları da beraberinde getiren bir finansman aracı olduğundan ülkeler açısından incelenmesi gereken bir diğer önemli veridir.

Tablo-6: Ülkelerin Yıllar İtibariyle Dış Borç Stokları, Toplam (ABD \$)(.000000)

ÜLKELER	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Arnavutluk		1123	2101	3940	4661	4877	5938
Bosna Her.		2800	6378	9818	11336	10934	10729
Bulgaristan	10890	12008	16573	49544	54456	49018	39930
Hırvatistan*			26000	40600	45200	46500	45700
Yunanistan**	140971	195421	263284	299682	329513	355658	
Kosova				710	1726	1456	1531
Makedonya		1480	2981	4694	5696	5986	6286
Karadağ				1502	2357	1594	2093
Romanya	1140	11259	38884	102539	120092	124358	129822
Sırbistan	17793	11573	16159	30493	33814	32935	31569
Slovenya**		5484	7687	8180	12450	13737	16954
Türkiye	49424	116787	171498	289555	277978	299859	307007

Kaynak: Dünya Bankası Raporu-2012

*Ülke raporları- Milyar € ** Eurostat- Milyar €

İncelenen dönemler itibariyle ülkelerin dış borç stok miktarının, sürekli bir artma eğilimi içerisinde olduğu tespit edilmiştir. 2011 yılı dikkate alındığında dış borç stoku en fazla olan üç ülke sırasıyla; Yunanistan 355.658 milyon Euro, Türkiye 307.007 milyon Dolar, Romanya 129.822 milyon Dolardır. Ülke nüfusları dikkate alınarak dış borç stoklarının incelenmesi daha anlamlı sonuçlar verecektir.

TÜRKİYE'NİN İLGİLİ ÜLKELERLE İHRACAT VE İTHALATI

Türkiye'nin ilgili ülkelerle ihracat ve ithalatı incelendiğinde denge 2009 yılına kadar Türkiye lehinde iken, 2010 yılından sonra aleyhte olmaya başlamış ve sonuçta dış ticaretimiz ilgili ülkelerle açık vermiştir.

Tablo-7: Türkiye'nin İlgili Ülkelere İhracatı Toplam (ABD \$)(.000000)

ÜLKELER	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Yunanistan	438	1127	1603	2263	2430	1630	1456	1553	1402
Romanya	326	1785	2350	3644	3987	2202	2599	2879	2497
Bulgaristan	253	1179	1568	2060	2152	1386	1497	1623	1682
Arnavutluk	61,3	191	214	295	306	273	241	271	256
Slovenya	47,6	332	418	487	649	595	357	617	548
Hırvatistan	23,6	168	214	356	329	215	249	242	201
Bosna-Her.	26,9	128	151	445	572	227	224	269	252
Makedonya	108	162	173	272	296	283	263	299	275
Sırbis-Kar.	98,7	258							
Karadağ			7,8	19,9	48,5	26,5	27,2	27	29,1
Sırbistan			279	475	458	306	306	355	381
Kosova			76,	120	279	278	294	266	255
Yıl Toplamı:	1382	5332	7053	10436	11507	7421	7513	8400	7778
Dünya	27774	73476	85534	107271	132027	102142	113883	134906	152536
Yüzde%	4,98	7,26	8,25	9,73	8,72	7,27	6,60	6,23	5,10

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=12

Yüzde%: Bölge ülkelerine yapılan ihracatın toplam ihracat içerisindeki payı

Türkiye'nin bölge ülkelerine yapmış olduğu ihracat miktarlarını 2006-2012 yılları arasındaki değişimi dikkate alarak incelediğimizde, en fazla artışın yaşandığı üç ülke sırasıyla; Karadağ(%373), Kosova(%336) ve Bosna-Hersek(%167)'dir. Türkiye'nin 2000-2012 yılları arasında bölge ülkeleriyle yapmış olduğu ihracatın toplam ihracat içerisindeki payı %4.98'den %5.10'a çıktığı görülmektedir. Bu oran 2007 yılında %9.73'e kadar yükselmiştir. Toplam ihracatın 2008 ve sonrası giderek azalması altında yatan temel etkenin belirtilen yıl itibariyle ortaya çıkan finansal kriz olduğu ifade edilebilir.

Tablo-8: Türkiye'nin İlgili Ülkelerden İthalatı Toplam (ABD \$)(.000000)

ÜLKELER	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Yunanistan	431	728	1045	950	1151	1131	1542	2569	3540
Romanya	674	2286	2669	3113	3548	2258	3449	3801	3236
Bulgaristan	465	1190	1663	1952	1840	1117	1703	2475	2754
Arnavutluk	2.8	16.2	12.6	23.8	36.7	4.7	86.9	126	99
Slovenya	55.7	218	202	232	244	250	291	349	312
Hırvatistan	25.4	85.6	60.6	77.4	106	107	211	311	210
Bosna-Her	7.5	15.4	9.4	21.5	24.5	52.1	72.3	90.3	112
Makedonya	10.5	52.1	55.9	55.8	29.7	39.9	52.4	92	103
Karadağ			0.8	0.2	1.3	5.8	6.2	14.6	17.9
Sırbistan	47.4	96.7	49.1	70.7	61.7	55.9	110	213	206
Kosova			2	3.1	5.1	10.2	13.6	10.1	9.1
Toplam	1719	4687	5770	6499	7047	5031	7537	10051	10598
Dünya	54502	116774	139576	170062	201963	140928	185544	240841	236544
Yüzde%	3.15	4.01	4.13	3.82	3.49	3.57	4.06	4.17	4.48

Kaynak: TUIK, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?at_id=12

Yüzde%: Bölge ülkelerinden yapılan ithalatın toplam ithalat içerisindeki payı

Tablo-8, Türkiye'nin bölge ülkelerinden yapmış olduğu ithalat miktarlarını 2006-2012 yılları arasındaki değişimi dikkate alarak incelediğimizde, en fazla artışın yaşandığı üç ülke sırasıyla; Karadağ(%2237), Bosna-Hersek(%1192) ve Arnavutluk(%786)'tur. İthalatın en fazla yapıldığı üç ülke ise sırasıyla; Yunanistan(3.540 milyar dolar), Romanya(3.236 milyar dolar) ve Bulgaristan(2.754 milyar dolar)'dır. Türkiye'nin 2000-2012 yılları arasında bölge ülkeleriyle yapmış olduğu ithalatın, toplam ithalatı içerisindeki payı %3.15'den(1.719 milyar dolar) %4.48'e(10.598 milyar dolar) çıktığı görülmektedir.

TÜRKİYE'NİN BÖLGE ÜLKELERİYLE TİCARİ İLİŞKİLERİ

Ekonomi Bakanlığı'nın 2010-2011 yılı verileri ve ülke raporlarını dikkate aldığımızda bölge ülkeleri ile Türkiye arasında gerçekleşen ticaretin yapısı özet olarak aşağıdaki gibidir:

Türkiye ile **Arnavutluk** arasındaki ticaretin hacmine bakıldığında, 2011 yılı Arnavutluk'un ithalatında 5.sıra ve ihracatında 2.sırada yer almasına rağmen, mevcut dış ticaret hacminin, var olan potansiyele kıyasla oldukça düşük düzeyde seyretmekte olduğu söylenebilir. Arnavutluk ile ticaretinin büyük bir bölümünü Türkiye'nin ihracatı oluşturmaktadır. Arnavutluk'a yönelik ihrac ürünlerimiz; demir çelik, hububat ve unlu mamuller, çelik- alüminyum inşaat malzemeleri, makine aksam ve parçaları, pompalar, elektrikli ev aletleri, kablo ve teller, hazır giyim, plastik ambalaj inşaat malzemeleridir.

Bosna Hersek ile ticari ilişkilerimizin gelişiminde bu ülke ile imzalanan ve 01.07.2003 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren Serbest Ticaret Anlaşması önemli bir rol

oynamaktadır. Söz konusu Anlaşma kapsamında gümrük ve eş etkili vergiler 2007 başından bu yana sıfırlanmıştır. Bosna Hersek'e gerçekleştirdiğimiz ihracatta; PVC kapı pencere, çamaşır makineleri, taşıt araçları, halılar, beyaz eşya, hijyenik kapı ürünleri, ilaç, radyatör, çikolata ve şekerleme ürünleri ve konfeksiyon ağırlıklı olarak yer almaktadır. Türkiye'nin 2011 yılında Bosna Hersek'ten ithal ettiği ürünler ise; buğday, mısır, kraft, torba kağıdı, deri, soda, harp mühümmatı ve hurdadır.

Ortak bir tarihsel ve kültürel geçmişi ve sınır paylaştığımız komşumuz **Bulgaristan**, Türkiye açısından önemli bir ülkedir. Türk firmalarının Bulgaristan'daki yatırımları gün geçtikçe artmaktadır. Türkiye aynı zamanda Bulgaristan'ın önemli bir ticaret ortağı durumundadır. AB üyeliğinin ardından Bulgaristan Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısı olma konumunu daha da güçlendirmiştir. Türkiye'nin Avrupa ülkeleriyle yaptığı ticaretin karayolu ile taşınan kısmının büyük bir bölümü Bulgaristan üzerinden yapılmaktadır. Ayrıca Bulgaristan, Balkanların coğrafi olarak merkezi konumundadır. 2011 yılında Türkiye Bulgaristan'a en çok kablo ve teller, ham petrol, alüminyum çubuk-profil ile bakır cevheri ve çimento ihraç etmiş. Buna karşılık Bulgaristan'dan artılmış bakır işlenmemiş bakır alaşımları, petrol yağları ve hurda ithal etmiştir.

Türkiye ile AB arasındaki Gümrük Birliği ve **Hırvatistan** ile AB arasındaki ilişkilerin gelişimine paralel olarak, iki ülke arasında bir Serbest Ticaret Anlaşması 13.03.2002 tarihinde imzalanmıştır. Sanayi ürünleri itibariyle Türkiye, Anlaşma'nın yürürlüğe girme tarihi itibariyle tüm sanayi ürünlerinde tatbik ettiği gümrük vergilerini sıfırlamıştır. Hırvatistan ise sanayi ürünlerinde ülkemize karşı uyguladığı gümrük vergilerini, üç liste temelinde belirlenen ürün grupları itibariyle, 2007 yılına kadar kademeli olarak sıfırlanmıştır. Bu listeler dışında kalan ürünlerde ise vergiler Anlaşma'nın yürürlüğe girmesi ile birlikte kaldırılmıştır. 2010 yılında Türkiye Hırvatistan'a en çok demir ve çelik, kara ulaşım araçları, elektrikli makine-cihazlar, tekstil, haberleşme ve kayıt cihazları ihraç etmiş. Buna karşılık Hırvatistan'dan artılmış bakır, işlenmemiş bakır alaşımları, petrol yağları ve hurda ithal etmiştir.

AB ile **Karadağ** arasında 15.10. 2007 tarihinde imzalanmış olan İstikrar ve Ortaklık Anlaşması'nı müteakiben, Türkiye ile Karadağ arasında bir serbest ticaret alanı kurulmasına dair müzakere süreci başlatılmış ve Türkiye-Karadağ Serbest Ticaret Anlaşması 26.11.2008 tarihinde İstanbul'da imzalanmıştır. Karadağ'ın ithalat yapısının Türkiye'nin ihraç ürünleri ile örtüşüyor olması ve aynı zamanda Karadağ'ın işlenmemiş ürün ve yarı mamül ihracatının Türkiye'den işlenmiş ürün olarak karşılanabilecek nitelikte olması iki ülke ticareti açısından olumlu bir faktördür.

Mevcut ticari ilişkilerin geliştirilmesi için gıda, tekstil, madencilik, otomotiv yan sanayi, inşaat malzemeleri ve inşaat sektörlerinde işbirliği imkanları bulunmaktadır.

Kosova, bağımsızlığını yeni ilan etmiş bir ülke olarak Türkiye ile ekonomik, ticari, politik ve diğer birçok alanda işbirliğinin gelişmesi için gerekli altyapı çalışmalarını hızlandırmış bulunmaktadır. Genel anlamda bakıldığında Kosova ile ekonomik ilişkilerimizin mal ticaretinin yanı sıra hizmetler ve inşaat sektörü üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. 2010 yılında Türkiye Kosova'ya en çok giyim eşyası ve aksesuarları ile değişik sanayi kollarında kullanılan makina-cihazlar ihraç etmiş. Buna karşılık Kosova'dan makine-cihazlar, mobilyalar, metal dışı mineral mamüller ve çeşitli mamül eşyalar ithal etmiştir.

Makedonya pazarı hala birçok açıdan yoksun bir pazar niteliği taşıması sebebiyle hemen hemen tüm sektörlerde önemli rekabet imkanları bulunmaktadır. 2010 yılı ithalatımızda demir çelik hammadde ve ara mamulleri, tekstil elyafı ve mamulleri, metal dışı mineral mamuller ve deri önemli kalemleri teşkil etmiştir. İhracatımızda en önemli maddeler tekstil elyafı ve mamülleri, kara ulaşım araçları, metallere nihal ürünler ve elektrikli makina-cihazlar yer almıştır.

Romanya 2007 tarihi itibarıyla AB'nin tam üyesi olduktan sonra iki ülke arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması feshedilmiş, gümrük vergileri bakımından AB mevzuatı geçerli olmuştur. Romanya ile ekonomik ilişkilerimiz sadece ticaretle kalmayıp, zamanla depolama tesisleri ve üretime yönelik sınai tesisler ile gelişerek, müteahhitlik hizmetlerine ve finans sektörüne sığmamış, halen ise, kültürel alanda yapılan doğrudan/dolaylı yatırımlarla gelişmeye devam etmektedir. 2010 yılında Türkiye Romanya'ya en çok otomotiv yedek parça, dizel motorlar, demir esaslı borular, binek otomobiller ihraç etmiş. Buna karşılık Romanya'dan demir esaslı hurda, petrol ürünleri, binek otomobiller ve telefon cihazları ithal etmiştir.

2011 yılında Türkiye **Sırbistan**'a en çok tekstil ürünleri, meyve-sebze, hububat ve bakliyat ürünleri, makine ve aksesuarları, demir-çelik ve mamulleri, taşıt araçları ve yan sanayi ihraç etmiş. Buna karşılık Sırbistan'dan demir-çelik, plastik ve kauçuk mamulleri, alan petrol yağları ve bitümenli minerallerden, meyve-sebze, hububat ve bakliyat ürünleri, kağıt ve kartonlar ithal etmiştir.

2011 yılında Türkiye **Slovenya**'ya en çok kara ulaşım araçları, metallere nihal ürünler, elektrikli makina ve cihazlar ihraç etmiş. Buna karşılık Slovenya'dan

elektrikli makina-cihazlar, kağıt-karton, karton esaslı mamuller, değişik sanayi kollarında kullanılan makina-cihazlar, enerji üreten makina-cihazlar ithal etmiştir.

Türkiye ile **Yunanistan** arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler AB ile Türkiye arasındaki gümrük birliği anlaşması çerçevesinde yürütülmektedir. İki ülke arasındaki tarihsel temeller ve siyasi problemler ilişkilerin uzun yıllar sınırlı kalmasına neden olmuş; 1999 yılında her iki ülkede yaşanan deprem felaketinden sonra başlayan yakınlaşma süreciyle; ilişkilerde tahminlerin de ötesinde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Yunanistan ile ikili ticarete 2010 yılına kadar gözlemlenen dış ticaret fazlası Yunanistan'da seyreden ekonomik krizin ağırlaşmasıyla 2010 yılından itibaren dış ticaret açığına dönüşmüştür. Yunanistan, ülkemizin ihracat yaptığı ülkeler arasında 2007 yılında ihracat büyüklüğü açısından 12. sıradayken 2011 yılında 23. sıraya düşmüş; ithalat büyüklüğünde ise ülkemizin en fazla ithalat yaptığı 33. ülkeyken 19. ülke seviyesine yükselmiştir. 2011 yılında Türkiye Yunanistan'a; rafine edilmiş petrol ürünleri, demir-çelik ürünleri, ham petrol ve doğalgaz ihracatı ile giyim eşyası ihraç etmiş. Yunanistan'dan rafine edilmiş petrol ürünleri, tahıllar, sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler ithal etmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüz dünyasında ekonomilerin birbirlerine bağlılığı ve bağımlılığı; ekonomik ve politik işbirliğini de zorunlu kılmaktadır. Dünyadaki küresel belirsizliklerin neden olduğu mali kriz ve Avro Bölgesindeki sıkıntıların yaşandığı bir dönemde bölgedeki ticaret hacminin artırılması bölge güvenliğine ve refahına katkıda bulunacaktır. Özellikle Türkiye ekonomisinin dinamizmi, jeopolitik rolü, genç nüfusu ve özellikle belli sektörlerdeki üstünlükleri(müteahhitlik vb.) Türkiye açısından bölge genelinde fırsat oluşturmaktadır. Ticaret hacminin artırılmasına dönük olarak halen Türkiye'nin ikili anlaşmalarla Arnavutluk, Bosna Hersek, Karadağ, Hırvatistan ve Makedonya arasında yapmış olduğu serbest ticaret anlaşmalarının etkin bir şekilde uygulanmaya devam etmesi önemlidir. Ayrıca AB üyesi olmayan Kosova ve Sırbistan ile de bu anlaşmaların imzalanarak yürürlüğe konulması gerekmektedir. Özellikle sınır komşularımız olan Yunanistan ve Bulgaristan ile de AB'nin birlik içerisinde uygulamış olduğu mevzuatı da dikkate alarak var olan serbest bölgelerin(örneğin Yunanistan ve Türkiye ile sınırları üzerindeki Bulgaristan'ın Sofya ve Svilengrad) daha aktif kullanılması ve yenilerinin yapılması önerilmektedir. Sonuç olarak bölge ülkeleri arasında ortak iktisadi çıkarlar temelinde atılacak adımlar; bir taraftan ülkeler arasındaki uzlaşma zemininin oluşturulmasına katkı yaparken, öte taraftan da ülkelerin makroekonomik büyüme ve istikrarını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar Sadık, (1998), "Genel İktisat", 3.Bası, Dokuz Eylül Ü. Yay., Y.No:89, İzmir.
- Anı Tayyar, (2004), "Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği", Alfa Yayınları, İstanbul.
- Begg, D., Stanley Fischer, and Rudiger Dornbusch(1984). Economics. London: McGraw-Hill Book Company. Colander, D. C.(1998). Macroeconomics. 3rd Ed., McGraw-Hill Book Company, Boston.
- Dinler Zeynel, (2009), "İktisada Giriş", 15.Bası, Ekin, Bursa.
- Dornbusch, R., and S. Fischer (1998). Makroekonomi. (Çev.Erhan Yıldırım ve diğerleri), McGraw-Hill-Akademi Yayını, İstanbul.
- Gerni Cevat, (1999), "Gümrük Birliği I", Palandöken Gazetesi, Erzurum.
- İnce Macit, (1996), "Devlet Borçlanması (Kamu Kredisi)", Seçkin Yayınevi, Ankara.
- Parasız İlker, (2006), "Makroekonomi", 6.Bası, Ezgi, Bursa.
- Smith Adam, (2004), "Ulusların Zenginliği", Cilt 1, 4.Bası, Çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Song, B. A, A (1970), "Teory of Regional Economic Growth: Growth Poles and Development Axes", University of Southern California, Ph. D.
- Unay Cafer, (1983). "Makro Ekonomi", 3.Bası, Akademi Yayınları, Bursa.
- Üstünel Besim, (1988), "Ekonominin Temelleri", 5.Bası, Ankara.
- Yıldırım, K., Doğan Karaman ve Murat Taşdemir, (2012), "Makroekonomi", Seçkin Yayınevi, Ankara.
- <http://www.tuik.gov.tr>
- <http://data.worldbank.org/>
- [http://www.ekonomi.gov.tr/\(Ülke Raporları İçin\)](http://www.ekonomi.gov.tr/(Ülke Raporları İçin))
- <http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/>
- <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home>

In this study, primarily double taxation concept is described, then in the frame of preventing double taxation, methods and models of preventing double taxation are analysed. Finally, by dealing with the agreement preventing double taxation between Republic of Turkey Government and Serbia Montenegro, certain articles of the agreement are analysed.

With the ongoing globalisation process today, increases in international trade are seen and accordingly commercial incomes taxation received at the end of these commercial activities, occurred. The requirement of taxation of the incomes both by occupier and source countries, brings forward the double taxation problem. Related to the solution of this problem, countries implement the agreements preventing double taxation. Republic of Turkey signed agreements preventing double taxation with many countries. One of these agreements is the agreement preventing double taxation signed between Republic of Turkey Government and Serbia Montenegro. For the solution of the problem, it is concluded that such legal reconciliations should be done on the base of all countries.

REFERENCES

Bilici N., (2007), Avrupa Birliği- Türkiye İlişkileri, Seçkin Yayınevi, Ankara.

Çiçen A. ve Erbil N.S., (2011), Çifte Vergilendirmeyi Önleme Yöntemleri ve Temettü, Faiz, Gayrimaddi Hak Bedeli Kapsamında Vergi Anlaşmalarında Korunabilir Mahsup, Vergi Dünyası Dergisi, Sayı:362, s.35-43.

Öz E. ve Çavdar F., (2012), Çifte Vergilendirmenin Önlenmesine Yönelik OECD ve Türkiye Uygulamaları, Vergi Dünyası Dergisi, Sayı:371, s.51-66.

Resmi Gazete (26607 sayı ve 08.08.2007 tarihli), Milletler Arası Anlaşma "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sırbistan ve Karadağ Bakanlar Kurulu Arasında Gelir ve Servet Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması"

Yıldırım H., (2011), Çifte Vergileme, Uluslar arası Vergi Anlaşmaları Anlaşma Modelleri Ve Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Yaptığı Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmalarında Uygulanacak Vergiler ve Anlaşmalarda Yer Alan Gelir Türleri, Vergi Dünyası Dergisi, Sayı:353, s.161-176.

ÇİFTE VERGİLENDİRME VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE SIRBİSTAN-KARADAĞ ARASINDA İMZALANAN ÇİFTE VERGİLENDİRMEYİ ÖNLEME ANLAŞMASI

Öğr. Gör. Sevil GEMRİK¹

Öğr. Gör. İdil ÖZKAN²

Öğr. Gör. Metehan KÜÇÜKER³

ÖZET

Geride bırakılan çeyrek yüzyılda özellikle küreselleşmenin etkisiyle ülkeler arasındaki ticari sınır ve engeller ortadan kalkmış bununla birlikte mal, hizmet, işgücü ve sermaye bazındaki üretim ve tüketim faaliyetleri uluslararası boyut kazanmıştır. Ancak bu süreç ile birlikte özellikle vergiye tabi işlemlerin hangi devlet tarafından vergilendirileceği sorunu ortaya çıkmıştır.

Çifte vergilendirme kavramına ve çifte vergilendirmeyi önleme yöntem ve modellerine değinilen bu çalışma kapsamında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sırbistan ve Karadağ arasında imzalanan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çifte Vergilendirme, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması, Türkiye Cumhuriyeti, Sırbistan ve Karadağ

GİRİŞ

Günümüz dünya ekonomisi son yıllarda hızla küreselleşme sürecine girmiştir. Bu süreç içerisinde ülkeler arasındaki ticari faaliyetler giderek artmaya başlamış ve devletler en önemli kamu geliri olan vergiler konusunda bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlardan biri ise hiç şüphesiz çifte vergilendirme sürecidir (Öz ve Çavdar, 2012:51).

İki veya daha fazla devletin aynı vergi konusu üzerinden, aynı vergilendirme döneminde ve aynı vergi mükellefinden birden fazla vergi istenmesi veya alması

¹ Bülent Ecevit Üniversitesi, Çaycuma MYO, sevilgemrik@beun.edu.tr

² Bülent Ecevit Üniversitesi, Çaycuma MYO, idillozkan@beun.edu.tr

³ Bülent Ecevit Üniversitesi, Çaycuma MYO, metehankucuker@beun.edu.tr

durumu olarak tanımlanabilecek çifte vergilendirme kavramı genellikle her ülkede farklı mevzuat ve uygulamalara sahip olması ve mükellefiyetin tam olarak belirlenememesinden kaynaklanmaktadır.

Çalışmada öncelikle çifte vergilendirme kavramı açıklanmış, akabinde çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları çerçevesinde çifte vergilendirmeyi önleme yöntem ve modelleri üzerinde durulmuştur. Son olarak ise Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sırbistan ve Karadağ arasında imzalanan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması ele alınarak anlaşma metninin öne çıkan bazı maddeleri incelenmiştir.

ÇİFTE VERGİLENDİRME KAVRAMI

Çifte vergilendirme; iki veya daha fazla devletin aynı vergi konusu üzerinden, aynı vergilendirme döneminde, aynı vergi mükellefinden birden fazla vergi istemesi veya alması durumudur. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, çifte vergilendirme de önemli olan unsur; aynı mükellefin, aynı vergilendirme dönemi içerisinde ve aynı konu üzerinden vergiye tabi tutulmasıdır. Vergi mükellefinden iki veya daha fazla sayıda vergi istemek veya almak ülkelerdeki vergi eşitliğini ve adaletini bozmakta ve vergilendirme ilkelerine de ters düşmektedir.

Bu tanımdan hareketle çifte vergilendirmenin unsurlarını aşağıdaki şekilde belirlemek mümkündür:

- Vergilendirilen mükellefin aynı kişi olması,
- Vergilendirme döneminin aynı olması,
- Vergi konusunun aynı olması,
- Vergi türünün aynı olması,
- Vergilendirme yetkisine iki veya daha fazla ülkenin sahip olması.

Çifte vergilendirme ekonomik ve hukuki olmak üzere iki boyutta incelenmektedir. Ekonomik çifte vergilendirme; birden fazla kişinin aynı vergi konusu üzerinden aynı vergilendirilmesi olarak tanımlanabilir. Örneğin; bir üye ülke vatandaşı kişiden, bir başka üye ülkedeki kişiye ödediği tazminatın gider olarak düşülmesine izin verilmemesi ve tazminatın ödendiği ülkede de gelir olarak vergilendirilmesi durumunda bu tür bir çifte vergilendirme durumu ortaya çıkmaktadır. Hukuki anlamda çifte vergilendirme ise; aynı kişi ve aynı vergi konusu üzerinden, aynı dönemde birden fazla devlet tarafından vergi alınması olarak ifade edilebilir.

ülkesinde ikamet eden ve B ülkesindeki bir şirketin ortağı olan bir kişinin elde ettiği kar paylarının her iki ülkede de vergilendirilmesi durumu hukuki anlamda çifte vergilendirmeye örnek olarak verilebilir (Bilici, 2007: 166).

Her ülkenin farklı mevzuat ve uygulamalara sahip olmasından dolayı genellikle mükellefiyetin tam olarak belirlenememesinden çifte vergilendirme durumu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla çifte vergilendirilmenin önlenmesi için mükelleflerin durumunun belirlenmesi gerekmektedir. Bu durum ise "ikamet ilkesi" ve "kaynak ilkesi" yaklaşımlarına göre belirlenmektedir. İkamet ilkesi, kişilerin hem yurt içinde hem de yurt dışında elde etmiş oldukları gelirlerin, ikamet ettikleri ülkede toplanarak vergilendirilmesi esasına dayanmaktadır. Kaynak ilkesi ise, gelirin doğduğu ya da elde edildiği yerde vergilendirilmesi esasına dayanmaktadır.

ÇİFTE VERGİLENDİRMEYİ ÖNLEME ANLAŞMALARI

Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları ile gelirin, ikamet veya kaynak ülkelerden yalnızca birinde vergilendirilmesi veya vergilendirme hakkının her iki ülke arasında bölüşülmesi konularında düzenlemeler yapılmakta ve bu yolla gelirin her iki ülkede birden vergilendirilmesi engellenmektedir. Vergi anlaşmalarının temel özelliği, gelir veya servetin, anlaşmaya taraf olan devletlerden hangisi tarafından vergilendirileceğini belirlemektir (Çiçen ve Erbil, 2011: 36). Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarında ülkeler, çifte vergilendirmeyi önlemek amacıyla istisna yöntemi ve kredi (mahsup) yöntemi olmak üzere iki yöntem uygulamaktadırlar. İstisna yöntemi hem tek taraflı hem de iki taraflı vergi anlaşmalarında kullanılabilen olup, özellikle yabancı yatırımcılar için vergi eşitliğini sağlamaya yönelik olan bir düzenlemedir. Bu yöntemde dış ülkeler yatırım yapan girişimciler, ikamet ettikleri ülkede vergiden istisna tutulmaktadır. Böylece gelirleri sadece yatırımın yapıldığı ülkede vergilendirilmiş olacaktır. Kredi yöntemi ise; istisna yöntemine göre daha çok tercih edilen bir yöntem olup, bu yöntemde yatırımcının ikamet ettiği ülke, bazı kanuni sınırlamalar içinde, sanki vergiyi kendisi almış gibi yabancı ülkede ödenen verginin mahsubuna imkan vermektedir. İstisna yönteminde konu vergi matrahı iken mahsup yönteminde konu verginin kendisidir (http://www.cihaterturk.com/yazilar/haber_oku.php?haber_id=3, 13.04.2013).

Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları çeşitli zorluklar içermektedir. Ülkelerin vergi sistemlerinde farklılıklar olması anlaşmaya taraf iki devletin uzlaşmaya varmasını zorlaştırmaktadır. Söz konusu zorluklar nedeniyle uluslararası anlaşmalara örnek teşkil etmesi amacıyla OECD (Organisation for Economic Co-

operation and Development/Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) tarafından model anlaşmalar oluşturulmuş ve buna benzer çalışmalar UN (United Nations/ Birleşmiş Milletler) tarafından da gerçekleştirilmiştir. OECD modelinde vergilendirme yetkisi genellikle yatırımcının ikametgahının bağlı bulunduğu ülkeye tanınmıştır (Yıldırım, 2011: 165). UN modeli ise kaynak ülkenin vergilendirmesi esasına dayanmaktadır (<http://www.referansbd.com.tr/tr/page.asp?id=116>, 13.04.2013).

Ülkemiz çifte vergilendirme sorununun çözümü için Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmalarını benimsemekte ve uygulamaktadır. Türkiye’de GVK (Gelir Vergisi Kanunu) ve KVK (Kurumlar Vergisi) yurt dışında ödenen vergilerin mahsubuna imkan tanıdığı için Türkiye’de ikamet açısından çifte vergilendirme söz konusu olmamaktadır. Buna karşın, Türkiye’de faaliyette bulunup ikametgahı başka ülkelerde bulunanlar için çifte vergilendirme sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu sorunun önlenmesi amacıyla yetmiş sekiz ülkeyle (01.01.2013 tarihi itibarıyla) 40 anlaşma imzalanmıştır (<http://www.gib.gov.tr/index.php?id=1055>, 13.04.2013).

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE SIRBİSTAN-KARADAĞ ARASINDA İMZALANAN ÇİFTE VERGİLENDİRMEYİ ÖNLEME ANLAŞMASI

12 Ekim 2005 tarihinde Belgrad’da imzalanan “T.C. Hükümeti ile Sırbistan ve Karadağ Bakanlar Kurulu Arasında Gelir ve Servet Üzerinden Alınan Vergilere Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması” 08.08.2007 tarih ve 26607 Sayılı Resmî Gazete’ de yayınlanmış olup 10.08.2007 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe girdiği yılı takip eden Ocak ayının birinci günü ve daha sonra başlayan her mali yıl veya vergilendirme dönemi için hükümler içeren anlaşma 30 maddede oluşmaktadır. Anlaşma ile ilgili öne çıkan bazı maddeler aşağıda incelenecektir.

Kavranan Vergiler

Anlaşma metninde kavranan vergiler ikinci maddede ele alınmış ve gelir ve servet üzerinden alınan vergilere uygulanacağına vurgu yapılmıştır. Anlaşmanın uygulanacağı ve şuan da geçerli olan vergiler ülkeler bazında aşağıdaki gibidir:

Sırbistan-Karadağ’da;

- Kazanç üzerinden alınan vergi,
- Gelir üzerinden alınan vergi ve

- Servet üzerinden alınan vergidir.

Türkiye’de ise;

- Gelir Vergisi ve
- Kurumlar Vergisi’dir.

Anlaşmanın uygulanan mevcut vergilerle aynı nitelikte olan veya onlara önemli ölçüde benzeyen vergilere de uygulanacağı ibaresi anlaşma metninin ikinci maddesinin dördüncü fıkrasında yer almaktadır.

Gayrimenkul Varlıklardan Elde Edilen Gelir

Gayrimenkul varlıklardan elde edilen gelir ile ilgili unsurlar anlaşmanın altıncı maddesinde yer almaktadır. Gayrimenkul varlıklardan elde edilen gelirin vergilendirilmesi konusu kapsamında, anlaşmaya taraf devletlerden birinde ikamet eden mükellefin diğer devlette bulunan gayrimenkul varlıklarından elde ettiği gelirin (tarım ve ormancılıktan elde edilen gelirler dahil) diğer devlette vergilendirileceği belirtilmiştir.

Bu maddenin ikinci fıkrasında “Gayrimenkul Varlık” terimi açıklanmış ve söz konusu gayrimenkul varlığın bulunduğu devletin mevzuatına göre tanımlanacağına vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte gemiler, vapurlar, uçaklar ve kara nakil vasıtalarının gayrimenkul varlık olarak kabul edilmeyeceği de belirtilmiştir.

Maddenin üçüncü ve dördüncü fıkralarında gayrimenkul varlığın doğrudan kullanımında kiralanmasından ve diğer herhangi bir şekilde kullanımında elde edilen gelirler ve bir teşebbüsün serbest meslek faaliyetlerinin icrasında kullanılan gayrimenkul varlıklardan elde edilen gelirlere de anlaşma hükümlerinin uygulanacağı belirtilmiştir.

Ticari Kazançlar

Ticari kazançlar ile ilgili unsurlar anlaşmanın yedinci maddesinde incelenmiştir. Bu maddeye göre; bir Akit Devlet teşebbüsüne ait kazanç, söz konusu teşebbüs diğer Akit Devlette (kaynak ülkede) yer alan bir işyeri vasıtasıyla orada ticari faaliyette bulunmadıkça, yalnızca bu devlette vergilendirilecektir. Ayrıca bir işyerinin kazancı belirlenirken, işyerinin bulunduğu devlette veya başka bir devlette yapılan, yönetim ve genel idare giderleri de dahil olmak üzere işyerinin amaçlarına uygun olan

giderlerin indirilmesine müsaade edilecektir. Bu bağlamda; işyerine, bu işyeri tarafından teşebbüs adına yalnızca mal veya ticari eşya satın alınması dolayısıyla hiç bir kazanç atfedilmeyecektir. Son olarak; kazanç, bu anlaşmanın diğer maddelerinde ayrı olarak düzenlenen gelir unsurlarını da kapsamına aldığı anda, diğer maddelerin hükümleri bu madde hükümlerinden etkilenmeyecektir.

Uluslararası Trafik

Uluslararası trafikte gemi, uçak veya kara nakil vasıtası işletmeciliğinden elde edilen kazançların vergilendirilmesi konusu anlaşmanın sekizinci maddesinde açıklanmıştır. Buna göre, bir Akit Devlet Teşebbüsünün gemi, uçak veya kara nakil vasıtası işletmeciliğinden elde ettiği kazançlar yalnızca bu devlette vergilendirilecektir.

Bir akit devlet teşebbüsünün, mal veya ticari eşya taşımacılığı içinde bu teşebbüs tarafından uluslararası trafikte kullanılan konteynerlerin kullanımından, bakımından veya kiralanmasından elde ettiği kazançlar bu kullanım, bakım veya kiralamadan uluslararası trafikte gemi veya uçak işletmeciliğine bağlı olarak anızı şekilde yapılması koşuluyla, yalnızca bu Akit Devlette vergilendirileceği belirtilmiştir.

Bağlı Teşebbüsler

Anlaşma metninin dokuzuncu maddesinde bağlı teşebbüsler konusu incelenmiş ve bir Akit Devlet teşebbüsü doğrudan veya dolaylı olarak diğer Akit Devlet teşebbüsünün yönetim, kontrol veya sermayesine katıldığında veya aynı kişiler doğrudan veya dolaylı olarak bir Akit Devlet teşebbüsünün ve diğer Akit Devlet teşebbüsünün yönetim, kontrol veya sermayesine katıldığında ve her iki halde de, iki teşebbüs arasındaki ticari veya mali ilişkilerde oluşan veya oluşturulan koşullar, bağımsız teşebbüsler arasında oluşması gereken koşullardan farklılaştığında, bu teşebbüslerden birisinde olması gereken, fakat bu koşullar nedeniyle kendini göstermeyen kazanç, o teşebbüsün kazancına eklenebilir ve buna göre vergilendirilebilir denmiştir.

Temettüler

Anlaşmanın onuncu maddesinde ele alınan temettü gelirleri şu şekilde tanımlanmıştır: "Temettü; hisse senetlerinden veya alacak niteliğinde olmayan kazançta katılmayı sağlayan diğer haklardan elde edilen gelirler ile dağıtımı yapan şirketin mukim olduğu devletin mevzuatına göre, vergileme yönünden hisse senetlerinden elde edilen gelirle aynı muameleyi gören diğer şirket haklarından elde

edilen gelirler ile eğer fon veya ortaklığın mukim olduğu devletin kanunlarına göre temettü veya dağıtım olarak muamele görüyor ise yatırım fonu ve yatırım ortaklığından elde edilen gelirlerdir. ”

Bu maddeye göre, bir Akit Devletin mukimi olan bir şirket tarafından diğer Akit Devlet mukimine ödenen temettülerin bu diğer devlette vergilendirilecektir.

Faiz

Faiz olarak nitelendirilen gelirler anlaşmanın on birinci maddesinde incelenmiştir. Buna göre; "faiz", ipotek garantisine bağlı olsun olmasın veya borçlunun kazancına katılma hakkını tanısın tanımasın, her nevi alacaktan doğan gelirleri ve özellikle, kamu menkul kıymetleri ile tahvil veya borç senetlerinden elde edilen gelirleri ve söz konusu menkul kıymet, tahvil veya borç senetlerine bağlı prim ve ikramiyeler olarak tanımlanmıştır. Bu maddeye göre bir Akit Devlette doğan ve diğer Akit Devletin bir mukimine ödenen faizin, bu diğer Devlette vergilendirilebileceği esastır.

Buna ek olarak bu faiz, elde edildiği Akit Devlette ve o Devletin mevzuatına göre de vergilendirilebilir; ancak faizin gerçek lehdarı diğer Akit Devletin bir mukimi ise, bu şekilde alınacak vergi faizin gayrisafi tutarının yüzde 10 unu aşmayacaktır. Bu maddede yer alan hükümlere bakılmaksızın, bir Akit Devlette doğan faiz; diğer Akit Devletin Hükümeti, bir politik alt bölümü ya da bir mahalli idaresi; veya diğer Akit Devletin Merkez Bankası ya da Ulusal Bankası tarafından gerçek lehdar olarak elde edilmesi halinde bu devlette vergiden muaf tutulacaktır.

Bu konu ile ilgili bir diğer hükümde ise bir Akit Devletin mukimi tarafından ödenen faizin, o Devlette elde edileceği varsayılmıştır. Buna ilaveten, faiz ödeyen kişi, bir Akit Devletin mukimi olsun veya olmasın, bir Akit Devlette faiz ödemeye neden olan borç-alacak ilişkisiyle bağlantılı bir işyerine veya sabit yere sahip olduğunda ve faiz bu işyeri veya sabit yerden kaynaklandığında, söz konusu faizin, işyerinin veya sabit yerin bulunduğu devlette elde edildiği kabul olunacaktır.

Gayrimaddi Hak Bedelleri

Gayrimaddi hak bedelleri anlaşmanın on ikinci maddesinde ele alınmıştır. Bu maddede kullanılan "gayrimaddi hak bedelleri" terimi, sinema filmleri ile radyo veya televizyon kayıtları dahil olmak üzere edebi, sanatsal veya bilimsel her nevi telif hakkının, her nevi patentin, alameti farikanın, desen veya modelin, planın, gizli formül veya üretim yönteminin kullanımı veya kullanım hakkı karşılığında veya

sinai, ticari veya bilimsel teçhizatın kullanımı veya kullanım hakkı karşılığında ya da sinai, ticari veya bilimsel tecrübeye dayalı bilgi birikimi karşılığında yapılan her türlü ödemeyi ifade etmektedir. Ayrıca bir Akit Devlette doğan ve diğer Akit Devletin bir mukimine ödenen gayrimaddi hak bedelleri, bu diğer Devlette vergilendirilebileceği ifadesi de yer almaktadır. Bununla birlikte anlaşmaya göre, söz konusu gayrimaddi hak bedelleri elde edildikleri Akit Devlette ve o Devletin mevzuatına göre de vergilendirilebilir; ancak, gayrimaddi hak bedelinin gerçek lehdan diğer Akit Devletin bir mukimi ise, bu şekilde alınacak vergi gayrimaddi hak bedelinin gayrisafi tutarının yüzde 10 unu aşmayacaktır.

Bunlara ilaveten; bir Akit Devletin mukimi tarafından ödenen gayrimaddi hak bedelinin o devlette elde edildiği kabul olunacaktır. Bununla beraber, gayrimaddi hak bedelini ödeyen kişi bir Akit Devletin mukimi olsun veya olmasın, bir Akit Devlette gayrimaddi hak bedelini ödemeye neden olan yükümlülük ile bağlantılı bir işyerine veya sabit yere sahip olduğunda ve gayrimaddi hak bedeli bu işyerinden veya sabit yerden kaynaklandığında, söz konusu gayrimaddi hak bedelinin işyerinin veya sabit yerin bulunduğu devlette elde edildiği kabul olunacaktır.

Sermaye Değer Artış Kazançları

Anlaşmanın on üçüncü maddesine göre bir Akit Devlet mukimince, diğer Akit Devlette yer alan ve altıncı maddede belirtilen gayrimenkul varlıkların elden çıkarılmasından sağlanan kazançlar, bu diğer devlette vergilendirilecektir. Ayrıca bir Akit Devlet teşebbüsünün diğer Akit Devlette sahip olduğu bir işyerinin ticari varlığına dahil menkul varlıkların veya bir Akit Devlet mukiminin diğer Akit Devlette serbest meslek faaliyeti icra etmek üzere kullandığı sabit bir yere ait menkul varlıkların elden çıkarılmasından doğan kazanç, bu işyerinin (yalnız veya tüm teşebbüsle birlikte) veya sabit yerin elden çıkarılmasından doğan kazanç da dahil olmak üzere, bu diğer devlette vergilendirilebileceği de belirtilmiştir.

"Bir Akit Devlet teşebbüsü tarafından uluslararası trafikte işletilen gemi, uçak veya kara nakil vasıtalarının veya söz konusu gemi, uçak veya kara nakil vasıtalarının işletilmesiyle ilgili menkul varlıkların elden çıkarılmasından sağlanan kazançlar, yalnızca bu devlette vergilendirilecektir" ifadesi de bu maddenin üçüncü fıkrasında yer almaktadır.

Serbest Meslek Faaliyetleri

Anlaşmanın on dördüncü maddesinde yer alan "Serbest meslek hizmetleri" terimi, özellikle bağımsız olarak yürütülen bilimsel, edebi, sanatsal, eğitici veya öğretici faaliyetleri, bunun yanı sıra doktorların, avukatların, mühendislerin, mimarların, dişçilerin ve muhasebecilerin bağımsız faaliyetlerini kapsamına alır.

Bir Akit Devletin mukimi olan bir gerçek kişinin serbest meslek hizmetleri veya bağımsız nitelikteki diğer faaliyetleri dolayısıyla elde ettiği gelir, yalnızca bu devlette vergilendirilecektir, ancak; eğer bu kişi, diğer Akit Devlette faaliyetlerini sürekli olarak icra edebileceği sabit bir yere sahipse, bu durumda, yalnızca söz konusu sabit yere atfedilebilen gelir bu diğer Akit Devlette vergilendirilebilir; veya eğer bu kişi, diğer Akit Devlette ilgili mali yıl içinde başlayan veya biten herhangi bir on iki aylık dönemde bir veya birkaç seferde toplam 183 gün veya daha fazla kalırsa, bu durumda yalnızca diğer Akit Devlette icra edilen faaliyetlerden elde edilen gelir bu diğer devlette vergilendirilebilir.

Diğer Gelirler ve Servet

Bir Akit Devlet mukiminin, nerede doğarsa doğsun, bu Anlaşmanın daha önceki maddelerinde belirtilmeyen gelir unsurları, yalnızca bu devlette vergilendirilecektir (md.22).

Anlaşmanın 23. Maddesinde servet unsuru incelenmiş ve şu şekilde açıklanmıştır: "Bir Akit Devlet mukiminin 6. maddede bahsedilen gayrimenkul varlıklardan oluşan ve diğer Akit Devlette bulunan serveti, bu diğer devlette vergilendirilebilir. Bir Akit Devlet teşebbüsünün, diğer Akit Devlette sahip olduğu bir işyerinin aktifine dahil menkul varlıklardan veya bir Akit Devlet mukiminin diğer Akit Devlette serbest meslek faaliyeti icra etmek üzere kullanabileceği sabit bir yere ait menkul varlıklardan oluşan servet, bu diğer devlette vergilendirilebilir. Bir Akit Devlet teşebbüsünce uluslararası trafikte işletilen gemi, uçak veya kara nakil vasıtaları ile söz konusu gemi, uçak veya kara nakil vasıtalarının işletilmesi ile ilgili menkul varlıklardan oluşan servet, yalnızca bu devlette vergilendirilecektir. Bir Akit Devlet mukiminin diğer bütün servet unsurları, yalnızca bu devlette vergilendirilecektir".

SONUÇ

Günümüzde yaşanan küreselleşme süreci ile birlikte uluslar arası ticarete artışlar görülmüş ve buna bağlı olarak bu ticari faaliyetler sonucunda elde edilen ticari

kazançların vergilendirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Kazançların hem mukim hem de kaynak ülke tarafından vergilendirilmek istenmesi çifte vergilendirme sorununa gündeme getirmiştir. Bu sorununu çözümü ile ilgili olarak ülkeler çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarını uygulamaya koymuşlardır. Türkiye Cumhuriyeti pek çok ülke ile çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmalardan biri de çalışmada ele alınan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sırbistan ve Karadağ arasında imzalanan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmasıdır. Sorunun çözümü için bu tür hukuki uyumlaştırmaların tüm ülkeler bazında geliştirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Bilici N., (2007), Avrupa Birliği- Türkiye İlişkileri, Seçkin Yayınevi, Ankara.

Çiçen A. ve Erbil N.S., (2011), Çifte Vergilendirmeyi Önlenme Yöntemleri ve Temettü, Faiz, Gayrimaddi Hak Bedeli Kapsamında Vergi Anlaşmalarında Korunak Mahsup, Vergi Dünyası Dergisi, Sayı:362, s.35-43.

Öz E. ve Çavdar F., (2012), Çifte Vergilendirmenin Önlenmesine Yönelik OECD ve Türkiye Uygulamaları, Vergi Dünyası Dergisi, Sayı:371, s.51-66.

Resmi Gazete (26607 sayı ve 08.08.2007 tarihli), Milletlerler Arası Andlaşma "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sırbistan ve Karadağ Bakanlar Kurulu Arasında Gelir ve Servet Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması"

Yıldırım H., (2011), Çifte Vergileme, Uluslar arası Vergi Anlaşmaları Anlaşma Modelleri Ve Türkiye'nin Diğer Ülkelerle Yaptığı Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmalarında Uygulanacak Vergiler ve Anlaşmalarda Yer Alan Gelir Türleri, Vergi Dünyası Dergisi, Sayı:353, s.161-176.

http://www.cihaterturk.com/yazilar/haber_oku.php?haber_id=3 (13.04.2013).

<http://www.gib.gov.tr/index.php?id=1055> (13.04.2013)

<http://www.referansbd.com.tr/tr/page.asp?id=118> (13.04.2013).

INTERNATIONAL CAPITAL FLOWS DURING GLOBAL FINANCIAL CRISES

Gulshan R. Valiyeva, Azerbaijan State Economic University,
gulshan395@yahoo.com

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: The global financial crisis, international capital flows.

The purpose of the present study is to investigate the following questions :how did the global financial crises start?, What really happen? ,What did affect economy?, how much do we really know about net capital flows? how is planning international capital flows during crises? How the world can solve its financial crisis? .

The impact of the financial crisis is affecting the whole world and is threatening long term objectives like the achievement of the . Not only the developed countries, but increasingly emerging economies and least developed countries are suffering the effects of this global financial crisis. Financial markets have collapsed, lending and investments opportunities are declining and exports are falling as demand decreases. In addition, developing countries, facing already higher food and energy prices, lack the means and resources to protect their financial institutions or banks from bankruptcy. The results are falling stock markets, rising interest rates, and less government resources for socio-economic investments that benefit the poor.

Factors contributing to the competitive performance of world financial crises and international capital flows have long been attracting the attention of researchers and business owners/managers. Research in the global financial crises, world economy, international capital literature, international financial magazines, journals, newspapers provides a long list of strategic, structural, managerial, cultural and procedural aspects as crises.(e.g. Finance S.Mammadov Baku (1997); International Finance,D.Valiyev,M.Rahimov 2000); The main postulate of this research stream is that assessment of the current role international capital flows during financial crises.

Data were collected through books, newspapers, journals, financial internet sites. The domestic financial market, it is free to residents of the country ARICI placing deposits, as well as local residents will be able to get a loan to make freely all foreign currency transactions. Examining the identity crises are found in all countries. Money and stock markets in South-East Asia, and the balance of payments deficit in the state budget has created tensions. There are two approaches to explain the essence of the international movement of capital. A group of economists and the international flow of capital to a factor of production is moving from one country to another, which has historically formed the basis of the country's economic, the presence of technological and financial resources at various levels.

According to the analysis conducted can say that all countries have an impact on the global financial crisis as a chain. Which country is more or less affected by the global financial crisis, the political and economic reforms in the country proved to the extent that it is correct. The financial crisis, a number of measures paved the way for the economic environment. International capital flows, especially in the promotion of investment policy and investment at the state level in order to control the scope of the following measures are considered to appropriate .

References

З.Ф. Мамедов. Анатомия финансового кризиса. СПб: Изд-во СПбГУ, 2005.-322 с.

S.Məmmədov Bakı (1997) Səh.40-55

International Finance Washington (1999)

Xalq qəzeti Azərbaycan Səh.3(2012,sentyabr)

D.Vəliyev,M.Rəhimov Beynəlxalq maliyyə (2000) Səh. 30-45)

www.financialtimes.net

DÜNYA MALİYYƏ BÖHRANI ŞƏRAITINDƏ BEYNƏLXAQL KAPITAL HƏRƏKATI

Gülşən R.Vəliyeva¹

XÜLASƏ

Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı Amerikanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkirlərdən başlanmışdır. Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin yaranma səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulyativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artdı. İpoteka "köpüyü" partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir ki, bu da öz növbəsində, dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resessiyaya səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və panikanın yayılmasına gətirib çıxardı. Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinə yaydı.

Bu vəziyyət dünya bazarlarının hansı səviyyədə bir-birilə əlaqəli olduğunu araya qoydu. Beləliklə böhran yerli bir hadisədən araya çıxıb qlobal bir hala gəldi. Böhrandan təsirlənən ölkələr tədbirlər görməyə başladılar, lakin qısa müddət ərzində bütün dünya ölkələrinin birlikdə tədbir görmələrinin vacibliyi ortaya çıxdı. Maliyyə böhranının yarandığı şəraitdə əsas məsələ kapital hərəkatını tənzimləməkdir. Məqalənin təhlil obyektini qlobal maliyyə böhranı, onun yaranma səbəbləri və maliyyə böhranı şəraitində beynəlxalq kapital hərəkatı və onun mahiyyəti eləcə də maliyyə böhranı ölkəmizə təsirini qiymətləndirmək.

Açar sözlər: Qlobal maliyyə böhranı, beynəlxalq kapital hərəkatı.

GİRİŞ

Aydın ki, bir qayda olaraq siyasi qərarların qəbul edilməsi mərhələsinə qədər zəruri olan elmi araşdırmaların aparılması günün əsas tələblərindən biridir. Belə bir şəraitdə təbiidir ki, bəzi region və ölkələrdə davam edən qlobal maliyyə böhranı səbəb və nəticələrinin elmi cəhətdən müzakirəsi və təhlili son dərəcə vacib və əhəmiyyətlidir. Qloballaşma dövrü milli iqtisadiyyatların qeyri-sabitliyinin və böhranların yaranması ehtimalının artması ilə səciyyələnir. Maliyyə böhranları bu dövrdə bir çox ölkələrdə davamlı xarakter almağa başlamışdır. Digər tərəfdən,

¹ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrı

dünya konyukturadaki dəyişmələrlə birlikdə kompyuter sahəsindəki sürətli inkişaf nəticəsində artan inteqrasiya, bir bölgədə yaşanan böhranın digər ölkələrə təsirlərini daha sürətlə artmasına səbəb olur. İqtisadi mühitdə qeyri-sağlam makroiqtisadi siyasət, hesablaşma-ödəmə münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorundakı çaxnaşma, zəif və ya axsaq milli bank sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (məsələn, əsas milli ixrac mallarının qiymətinin düşməsi və ya əsas idxal mallarının qiymətinin qalxması), düzgün olmayan valyuta mübadilə kursu (adətən, yüksək), siyasi qeyri-sabitlik kimi hadisələr maliyyə böhranına yol açır.

Global maliyyə böhranının mahiyyəti və səbəbləri

Xarici ölkə sakinlərinin sərbəst olaraq daxili maliyyə bazarlarında istər depozit yerləşdirməsi, istərsə də kredit ala bilməsi ölkədaxili sakinlərin sərbəst şəkildə bütün valyuta əməliyyatları apara bilməsi deməkdir. Beynəlxalq bazarlarda maliyyə sərbəstləşməsi adətən portfel investisiyalarının həcmnin artmasına səbəb olur. Bu cür investisiyaların verilməsində inkişaf etmiş ölkələrin payı 90 faizi keçir.

London birjası dünyanın əsas maliyyə mərkəzlərindəndir. İngiltərədə 1986-cı ildə həyata keçirilən maliyyə bazarlarının sərbəstləşdirilməsi siyasəti və elektronlaşdırma sistemində keçid beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının həcmi artırmışdır. Mərkəzi ölkələrdə faiz hədələri (1990-cı illərdə) aşağı olduğu üçün investitorlar "inkişaf edən bazarlar"a, yəni inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki kapital bazara üz tuturlar. Hər hansı ölkələrdə risklər yüksək olsa da gəlirlilik nisbəti inanılmaz dərəcədə yüksək səviyyədə olur. İEOÖ-də portfel investisiyaları 1987-ci ildə sıfıra yaxın olduğu halda, 1993-cü ildə 81,6 milyard dollara çatdı. Bunun 73 faizi istiqrazlar, 27 faizi səhmlər olmuşdur. 1990-cı ildən sonra bu ölkələrin həm dövlət, həm də özəl sektoru borc bataqlığına düşdü və nəticədə bir tərəfdən ixracat artdı, digər tərəfdən məhsul istehsalı azalmağa başladı. 1994-cü ilə qədər portfel investisiyaları əsasən 5 ölkə – Argentina, Braziliya, Meksika, Cənubi Koreya, Türkiyə üzrə təmərküzlənmişdir. Bu ölkələrdə milli pul vahidləri ilə daxili bazara ixrac edilən mallar dollar üzrə rəqabət gücünü itirdi. Buna görə də cari əməliyyatlar üzrə defisit artması nəticəsində nisbətən sistemli artır və maliyyə böhranı reallaşır. (S. Məmmədov, 1997: 45)

Ciddi bir borc böhranı 80-ci illərdən başlamışdır ki, bu da neftin qiymətinin artması ilə müşahidə olunurdu. İxracatçıların öz iqtisadiyyatlarına qoya bilmədikləri neftdən gələn böyük gəlirlər böyük həcmdə sərbəst kredit resurslarına yol açdı. Borc əlaqə qismində Latın Amerikası, həmçinin Mərkəzi və Şərqi Asiya ölkələri çıxış edirdilər.

Onların çoxu yanacaqın qiymətinin belə artımından çox ağır vəziyyətə düşdülər. Borclular ödəmə üçün valyuta toplamağa çətinlik çəkirdi. İnkişaf etmiş dünya staqfiyasiya ilə rastlaşdı. Belə ki, İEOÖ-də mallara olan tələb enmişdi. 1981-82-ci illərdə Argentina və Çilidə borc böhranı yarandı. Elə bu zaman Kolumbiya, Meksika, Peru və Uruqvayın bank sistemi tamamilə çökdü. Maliyyə böhranı kreditor ölkələrin borcunu ödəmə qabiliyyəti olmayanlara yardım tədbirlərini həyata keçirməyə məcbur etdi. ABŞ borclu ölkələrin böyük borclarını kiçik borclarla əvəz etmək planı hazırladı.

Müəyyən müddət sürən nisbi sabitlikdən sonra 1994-1995-ci illərdə beynəlxalq valyuta-kredit sferasında yenidən Meksikada bank, valyuta və borc böhranı baş qaldırdı. Sonra isə 1997-98-ci illərdə Cənub-Şərqi Asiyada, Brazilyada, Rusiyada, Türkiyədə, Argentinada maliyyə valyuta sistemində problemlər yarandı.

Böhranları araşdırarkən bütün ölkələrdə eynilik aşkar olunur. Cənub-Şərqi Asiyada pul və fond bazarlarında dövlət büdcəsi və tədiyə balansının kəsiri gərginlik yaratdı. Səhm və daşınmaz əmlak qiymətlərinin spekulativ artımı qeyri-bank şirkətlərinin borclarının artmasına səbəb oldu. Bir çox banklar borclanmanın mümkün normalarını keçdilər. Qısamüddətli və uzunmüddətli borclar arasındakı nisbət pozuldu.

1997-ci ildə özəl və dövlət sektorunun məcmuu daxili və xarici borcu ÜDM-i Cənubi Koreya, Malayziya və Tailandda 2,3 dəfə, İndoneziyada isə 2 dəfə üstləyirdi. 1996-cı ildə Cənubi Koreyanın xarici borcu 157 milyard dollar təşkil edirdi ki, bunun 100 milyard dolları qısamüddətli öhdəlik idi. 1997-ci ildə İndoneziyanın xarici borcu 135 milyard dollar, o cümlədən 19 milyard dolları qısamüddətli öhdəlik idi. Verilən kreditlərin təminatı kimi yüksək qiymətləndirilən şirkət aktivləri, torpaq sahələri, daşınmaz əmlaklar çıxış edirdi. Birinci enmənin göstəriciləri zamanı banklar likvidliklərini 2 dəfə itirdilər. Onlar likvidliyi kompensasiya etmək üçün yüksək faizli xarici kreditlərə müraciət etdilər. Xarici investorlar isə kreditləri qısa müddətə verirdilər ki, təhlükə yaranan zaman vəsaiti geri çəkmək mümkün olsun. Belə təhlükə olan zaman onlar vəsaitlərini geri çəkməyə başladılar. Nəticədə adları çəkilən ölkələrdə banklar bankrot halında idilər. (S. Məmmədov, 1997: 55)

Bu regionda bank kollapsı, büdcə defisiti, həmçinin valyuta ehtiyatlarının 62 milyard dollardan 24 milyard dollara qədər azalması 1997-ci ildə milli valyutaya inamın azalmasına və xarici valyutaya tələbin artmasına, ajiotaja səbəb oldu. Sonunda bütün qrup ölkələrdə valyuta kursları düşməyə başladı. Belə ki, yalnız 1997-ci ildə milli valyutalar 30-50 faiz devalvasiya etdi. Bu hal ən çox İndoneziya rupisində baş

verdi (52 faiz). 1998-ci ildə Koreya, Malayziya, Filippin və Tailandda devalvasiya zəiflətmək mümkün oldu. İndoneziyada isə bu proses davam edirdi.

Asiya maliyyə böhranı bu region ölkələrinə böyük vəsait yatırın sənaye dövlətləri üçün heyecan signalı oldu. Onların buradan neft, xammal və digər malların idxalına ehtiyacı var idi. Bu baxımdan həmin dövlətlər böhranın aradan qaldırılmasına xidmət etməyə hazır idilər. Asiyada böhranın normallaşması başlayanda Braziliya maliyyə uçurumu ilə üzləşdi. Daxili borcu ödəmək üçün 100 milyard dollar vəsait tələb olundu. Borc verənlərdə isə belə vəsait yox idi. Ölkənin qızıl valyuta ehtiyatları 41 milyard dollara kimi azaldı. Braziliya sabit məzənnədən üzən valyuta məzənnəsi sistemində keçdi və valyutası 43 faiz devalvasiya etdi. Böhranın kəskinliyi bir ildən sonra səngidi və əsas iqtisadi indikatorlar yaxşılaşdı. Bu proses digər ölkələrin bankları və beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə baş verdi.

Bu tip analogi hallarla növbəti dəfə Türkiyə və Argentina qarşılaşdı. Hər iki ölkə kapital bazarından borc alan ölkələr sırasına düşdü. 1999-2000-ci illərdə onların payına 20 faizə yaxın belə borclanma və 10 faiz İEOÖ-nün məcmuu borc payı düşürdü. Dünya böhranının qlobal maliyyə sistemində neqativ təsirdən qorunmaq üçün hər iki ölkəyə yardım tədbirləri hazırlandı.

Beynəlxalq kreditləşmə sistemindəki bütün problemlər, böhranların qarşısını alınması üçün təxirəsalınmaz xərclər sübut edir ki, yaranmış beynəlxalq maliyyə memarlığı qloballaşma şəraitində ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi vəziyyətinə və əlaqələrinə cavab vermir. 2008-ci ildə dünya iqtisadiyyatında daha bir maliyyə böhranı başladı. Əvvəlki böhranların əsas səbəbi valyuta sistemində yaranan problemlərlə əlaqədərdirsə, sonuncu maliyyə böhranının əsasında bank sektorunda yaranan problemlər dayanır.

Maliyyə böhranı terminindən son zamanlar çox geniş və ümumi mənada istifadə olunur. Əvvəllər eger söhbət iqtisadi böhranlara səbəb olan hadisələrdən gedirdisə, indi daha çox "pul böhranı"ndan danışılır. Maliyyə böhranının səbəbləri müxtəlifdir. İlk növbədə, bunun səbəbləri əsassız makroiqtisadi siyasət, dövlət köçürmə- ödəmə münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorunda çaxnaşma, zəif milli maliyyə sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (milli ixrac mallarının qiymətinin düşməsi, idxal mallarının qiymətinin qalxması), düzgün olmayan mübadilə kursu, slyasi qeyri-sabitlikdir. Əksər iqtisadçılar maliyyə böhranını maliyyə sisteminin böhranı kimi qələmə verirlər. Maliyyə sisteminin böhranı əsas maliyyə institutlarının öz borcunu ödəyə bilməməsi ilə ifadə olunur və "maliyyə çaxnaşması" ilə müşayiət olunur. Maliyyə sistemi böhranının bu cür

institusional anlaşılması onun kredit müəssisələrinin müflisləşməsi ilə əlaqələndirilməsinə və bank böhranı kimi anlaşılmasına səbəb olur. Maliyyə böhranının komponentləri aşağıdakılardır: büdcə, bank, pul dövriyyəsi, valyuta və birja. Maliyyə böhranı dedikdə valyuta sisteminin böhranı, bank sisteminin böhranı, fond bircəsi böhranı başa düşülür.

Maliyyə böhranı maliyyə-kredit sisteminin tarazlığının pozulmasıdır ki, bu da özünü maliyyə müəssisələrinin və kredit maliyyə təsisatlarının qeyri-sabitliyində, milli valyutanın dəyərsizləşməsi və suveren borcların ödənilməsində göstərir.

ABŞ-in Milli İqtisadi Tədqiqatlar Bürosunun ekspertləri maliyyə böhranını 3 kateqoriya üzrə qruplaşdırırlar: bank, borc, valyuta böhranları. Səbəb kimi aşağıdakılar müəyyən edilir:

- faiz dərəcələrinin qalxması;
- fond bazarlarında qiymətlərin düşməsi;
- qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözlənilmədən düşməsi;
- qeyri-müəyyənliyin artması və bank çaxnaşması;
- hədsiz kredit və borclar, xarici beynəlxalq şoklar, valyuta riski, global infeksiya.

Valyuta böhranı valyuta bazarındakı vəziyyətin ağırlaşması ilə əlaqədardır. O özünü valyuta kurslarındakı kəskin tərrəddüldə, kapital axınında, devalvasiyada, revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin zəifləməsində, valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərində qarşıdurmanın kəskinləşməsində göstərir.

BVF-nin verdiyi tərifi görə, valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulyativ hücumlar zamanı faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına səbəb olur. Valyuta böhranı bank-sektorundakı qeyri-sabitliyin yaranmasına yol açır. Valyuta və bank qeyri-sabitliyinin yaranmasını iqtisadçılar xüsusi terminlərlə ifadə edirlər - "ikiqat böhran". Milli valyutanın devalvasiyası bank çaxnaşmasının yaxınlaşmasını göstərir, xüsusən əgər bank öhdəliklərinin əsas hissəsi xarici valyutada ifadə olunmuşsa. Eləcə də milli valyuta kursunun kəskin qalxması bank böhranı yaradır. Bu halda xammal ixrac edən ölkələrin ixracını sarsıdan həddindən artıq yüksək valyuta kursu səbəb olur.

Məsələn, 1999-cu ildə Braziliyada maliyyə böhranı başladı, bunun səbəbi ölkənin milli pul vahidinin 30-40 faiz revalvasiyası idi. Bu zaman Çili, Braziliya, Kolumbiya və Rusiyada baş verən bank böhranının səbəbi milli valyutalarının məxəzlərinin

yüksək olması və faiz dərəcələrinin qaldırılması idi. Digər tərəfdən İEO-də bank faizlərinin qaldırılması onlardan kredit tələb edən ölkələrdə bank böhranı yaranması ehtimalını 3 səbəbdən artırır:

Birinci, yüksək faiz dərəcələri nəticəsində defolt ehtimalı artır.

İkinci, İEO-də faiz dərəcəsinin qalxması İEOÖ-nün valyutasının dəyərsizləşməsinə səbəb olanda xarici valyutada olan borcları ödəmək üçün daha çox milli valyuta tələb olunur.

Üçüncü, spekulyativ hücumlar İEOÖ-nün bank sisteminin sabitliyinə ciddi təhlükə yaradır.

Məsələn, 1998-ci il böhranına qədər Rusiya banklarının əksəriyyəti qiymətli kağızlar və digər maliyyə alətləri vasitəsi ilə spekulyativ əməliyyatlar apararaq yüksək gəlirdə edirdi. Bu da maliyyə böhranının başlamasına səbəb oldu.

Maliyyə böhranının bir elementi də borc böhranıdır. Borc böhranı dövlət və özə subyektlərin kreditörə qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsidir. Bu mənada borc böhranı bank böhranı ilə oxşar görünə bilər. Ona görə də bank böhranı mahiyyət etibarilə kredit böhranıdır, yəni kreditörün problemini öyrənib təhlil edən borc böhranı isə debitorun və ya borc alanın fəaliyyətindəki qeyri-sabitliyə işarədir. Borc böhranı bank böhranına ilkin real şərait yaradır. S.Fişerin fikrincə, borc böhranı 3 səbəbdən yaranabilir:

1. Borclu ölkələrin öz iqtisadiyyatlarını düzgün idarə etməməsi; büdcə kəsir və yüksək valyuta kursu.
2. Banklar tərəfindən kreditlərin ehtiyatsız paylanması, yeni tələb və şərtlərin yumşaldılması.
3. Borc verən ölkələrin faiz dərəcələrini yüksəltməsi.

1980-ci ildə dünyada neft böhranı oldu. Buna səbəb neft ixrac edən ölkələrin yüksək neft gəlirləri əldə etməsi idi. Bu isə neftin qiymətinin gündən-günə yüksəlməsinə hesabına baş verirdi. Bu vəsaitin hamısını öz iqtisadiyyatlarında istifadə edə bilməyən neft ixracatçıları ehtiyacı olan ölkələrə kredit verməyə başladılar. Halbuki kredit verilən bu ölkələr onsuz da neftin yüksək qiymətindən ağır vəziyyətdə düşmüşdülər. Nəticədə həmin ölkələr krediti və onun faizlərini ödəməkdə çətinləşməyə başladılar. Bu isə borc böhranı yaratdı.

Bu böhranın digər səbəbi dövlət borc öhdəliklərinin üst-üstə yığılıb qalmasıdır. Bu, 1997-1998-ci illərdə Asiya böhranının başlıca katalizatoru oldu. Beləliklə, 90-cı ildən başlayaraq transmilli banklar kredit verilməsində ehtiyatlı strategiya işləyib hazırladılar. Lakin buna baxmayaraq, 2008-ci ildə başlanan böhranda sadalanan bu amillərin böyük rolu oldu.

Hazırda qlobal miqyasda öz əhatə dairəsini genişləndirən maliyyə böhranı öz başlanğıcını ABŞ-dan götürüb. ABŞ-ın bu dərin maliyyə böhranı ilə üzləməsi bir neçə səbəbin nəticəsində baş verdi. Öncə onu qeyd edək ki, ABŞ-da böhranın başlanmasına şərait yaradan simptomlar bir müddət əvvəl formalaşmağa başlamışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

Birinci, ABŞ İraq müharibəsinə bu günə qədər 3 trilyon dollar xərcləyibdir ki, bu maliyyə itkisi də özünü iqtisadiyyatda göstərməyə bilməzdi. Əslində bu dövlət üçün böyük məbləğdə rəsmi ehtiyatlar itkisi deməkdir.

Digər mühüm faktor dövlətin ipoteka kreditləri sahəsində həyata keçirdiyi səmərəsiz siyasət olmasıdır. Qanunlar çərçivəsindən baxsaq, maliyyə böhranında "günahkar" iki qanun layihəsidir. Bunlar 1995-ci ildə ABŞ prezidentinin imzaladığı İctimai İnvestisiya Aktına dəyişikliklər və həmin prezident tərəfindən 1990-cı ildə imzalanan Maliyyə Xidmətləri Modernizasiyası Aktıdır. Birinci qanun orta və aşağı gəlirli əhəlinin ev və digər istehlak kreditləri almasına şərait yaratdı. Nəticədə kredit verən qurumlar öz tələblərini yumşaltdılar. Eyni zamanda, akta edilən digər dəyişikliklər dövlət tərəfindən öhdəliklərinə zəmanət verilən və dövlətdən limitsiz kredit ala bilən açıq səhmdar cəmiyyətlərinin həmin aşağı və orta gəlirlilər qrupuna da investisiya yönəltməsinə imkan yaratdı. Bu, əslində kredit qabiliyyəti olmayan qrupa kredit verilmə prosesinin başlanması idi.

İkinci qanun layihəsi isə banklara həm kommersiya, həm də investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı verirdi. Dövlətin kommersiya banklarının toplayacağı əmanətlərə verdiyi zəmanət, eyni zamanda, həmin bankların investisiya fəaliyyətindən yaranan zərərləri də örtəcəkdir. İnvestisiya bankları isə əvvəllər depozit yığa bilmirdilərsə, aktdakı dəyişiklikdən sonra depozit yığan kommersiya bankları ilə birləşmək hüququ qazandılar. Yığılan depozitlər riskli maliyyə alətlərinin dövryyəsinə sərf olunurdu. Məsələn, İpoteka Qiymətli Kağızlarına (İQK) Qanun dəyişiklikləri çoxlu problemlər yaratdı. Orta və aşağı gəlirlilərə (onların gəlirləri ev almalarna imkan verməyə də) güzəştli kredit verilməyə başlandı. Səbəb isə ipoteka verən şirkətlərin qazanc əldə etmək istəyi idi. Həmin kredit verən şirkətlər komissiya gəlirləri əldə etmək üçün az gəlirli və kredit keçmiş olmayanlara ipoteka krediti

verildilər. İQK-nın dəyəri evlərin ilkin alqı-satqı qiymətinə bağlı idi və əsas gəliri ev alanın ödədiyi məbləğdir. Nəticədə gəliri riskli olan əhaliyə verilən ipotekaların girov göstərildiyi İQK üçün maliyyə bazarları yaranır və müxtəlif maliyyə şirkətləri İQK-ya yardım edirdi.

Fannie Mac və Freddie Mac şirkətləri İQK bazarının likvidliyini artırmaq məqsədi ilə dövlət tərəfindən İQK-ya investisiya etməyə məcbur edildi. Artıq 2007-ci ildə bu şirkət 12 trilyon dollarlıq ipoteka bazarının yarısına sahib idi. Qeyd edək ki, əksər maliyyə alətlərinin iki əsas riski olur. Bu, faiz və kredit riskidir. 80-ci illər maliyyə böhranında səbəb faiz riski idisə, cari böhranın əsas səbəbi kredit riskidir. Bildiyimiz kimi, kredit riski alınan kreditin və onun faiz dərəcəsinin ödənilməsinin yerinə yetinmə bilməsidir. Həmçinin, bu zaman ipoteka qiymətli kağızlarına edilən spekulativ hücumlar nəticəsində onun nominal dəyərinin real dəyərindən bir neçə dəfə artmasına gətirib çıxarmışdı. (S. Məmmədov,1997: 45)

Belə ki, ipoteka kreditləri ilə əlaqədar kontraktların ifrat dərəcədə mürəkkəbləşməsi global maliyyə böhranına təkan verdi. Amerikada qəbul olunmuş qaydaya görə evlər sabit və dəyişkən kreditə verilirdi. İnsanlar da gələcəkdə iqtisadiyyatın yaxşı olacağını nəzərə alaraq dəyişən faizlə kredit götürürdülər. Yəni, onlar "dəyişən faiz krediti" prinsiplərini əsas götürərək, gələcəkdə kredit faizlərinin aşağı düşəcəyinə ümid edirdilər.

Lakin 2007-ci ilin sonu – 2008-ci ilin əvvəllərində neftin qiymətinin gözlənilmədən qalxması Federal Ehtiyatlar Sisteminin faizləri yüksəltməsinə səbəb oldu. Bu da vətəndaşların kredit və onun faizlərinin ödəmə qabiliyyətini aşağı saldı və nəticədə evlər istehsalçı şirkətlərə geri qayıtandı. Həmin şirkətlər isə kreditləri banklardan götürdükləri üçün banklar kredit riski ilə üzleşdilər. Avtomatik olaraq geri gəlməyən pullar böhranın başlanmasına səbəb oldu. Əgər ev sahibi ödənişi yerinə yetirmirsə, ev satılır, satış dəyəri İQK-nın sahibinə gedir. Bildiyimiz kimi, bu İQK dəyərini ev sahibləri ödəyə bilmədilər, İQK riski artdı və onun qiyməti düşdü. Amerika birjalarında daşınmaz əmlakın qiyməti sürətlə düşməyə başladı. ABŞ birjalarında baş verən dəyişikliklər dünyanın digər birjalарına təsir edir. Bu gün Nyu-York birjası dünyanın ən apancı birjasıdır və dünya birjalarında qiymətlərin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. ABŞ birjalarında yaşanan hallar digər dünya ölkələrinin birjalarında da yaşanır.

Beləliklə, yuxarıda sadalanan səbəblər ABŞ maliyyə böhranının başlanmasına səbəb oldu. Nəticədə maliyyə institutları böyük risklə üz-üzə qaldılar. Qarşısı alınmayan bilinməyən böhran ABŞ iqtisadiyyatından bütün dünya iqtisadiyyatına yayıldı. Bu

maliyyə böhranı müxtəlif analitiklərə görə, 1930-cu il durğunluğundan sonra ən dəhşətli böhrandır.

Dünya iqtisadi sisteminin üzleşdiyi qlobal böhranın ən mühüm amilindən biri də ayrı-ayrı dünya ölkələrində toplanan və risk artıran qlobal kapital yığıdır. Dünyadakı investorlar ABŞ-dakı əsas böhranın ardınca ağır itkilərə məruz qaldıqca, dünya üzrə kapital çatışmazlığı müşahidə etməyə başladılar. Eyni zamanda, kapital sahibləri, böyük vəsaitləri idarə edənlər tədricən əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, risklərə diqqətlə yanaşmağa, alternativlər seçməyə və mümkün qədər kapital yığımina üstünlük verməyə başladılar.

İndiki zamanda bu o deməkdir ki, riskli borc alanların və ya dünya üzrə kapital meylli layihələrin ssudalara, qiymətli kağızlara ehtiyacı olduğu halda, artıq qiymətli kağızlar bazarında bunlarla bağlı böyük çatışmazlıq yaranıb. Bu da nəticədə böyük layihələrin təxirə salınmasına, infrastruktur və ayrı-ayrı sənaye sahələrinin inkişafı üçün kapitaldan asılı olan Latin Amerikası, Avropanın İEOÖ-nü və Balkan ölkələri regionlarında artım tempinin zəifləməsinə gətirib çıxarıb.

Maliyyə böhranının doğurduğu kapital yığımlı digər tərəfdən dünya bank sistemində dağıdıcı təsir göstərib. Dünyanın heç bir regionunda bank sektoru sənaye sahələri ilə Avropada olduğu kimi inteqrasiya olunmayıb. Ona görə də burada təsir daha da ciddidir. ABŞ-da isə bununla müqayisədə daxili maliyyə ehtiyacları üçün qiymətli kağızlar daha etibarlı sayılır və ona görə də onlara üstünlük verilir. Dünya iqtisadiyyatının qlobal böhran nəticəsində üzleşdiyi mühüm problem iqtisadi artım tempinin qlobal azalmasıdır ki, bu da əmtəyə olan tələbin və bunun nəticəsi olaraq istehsalın azalması və istehsalın, xammal təchizatçısı ölkələri bazalarının zəifləməsi nəticəsində ixrac həcmının azalmasıdır.

Dünya iqtisadiyyatının üzleşdiyi digər problem beynəlxalq bazarda neftə tələbin azalması və onun qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi nəticəsində iqtisadiyyatı xammaldan asılı olan ölkələrdə, xüsusilə də Rusiyada maliyyə sektoru ilə yanaşı, iqtisadiyyatın real sektorunda və sosial sferada baş verən tənəzzüldür. Ümumiyyətlə, maliyyə böhranı nəticəsində bütün dünyada işsizlik artır, əmtəə qiymətləri azalmaqda davam edir, neftin qiyməti cəmi 1 il bundan əvvəlki yüksək səviyyədən 3 dəfədən çox aşağı düşüb.

Böhranın nəticələrinə gəlincə, bunları qeyd etmək lazımdır. Neqativ təsirlər:

- istehsala olan tələb azaldığından istehsal və bölgü zəifləyəcək;
- işsizlik avtomobil və hava nəqliyyatından istifadəni azaldacaq;

- əlaqələndirilməmiş maliyyə tədbirləri, xüsusilə də böyük ölkələr tərəfindən əsas sənaye sahələrinə subsidiyalar istənilən yerdə əks-təsir törədə bilər (1930-cu illərdə "qonşunu zəiflət" siyasəti tənəzzülü daha dərinləşdirmişdi);
- maliyyə sektorunda zəruri islahatların aparılmaması maliyyə əməliyyatları iştirakçılarının fəaliyyətinin və əməliyyatlarının qeyri-şəffaf qalmasına, bu da öz növbəsində bərpaya mane olan likvidliyin azalmasına səbəb olur.

Dünya Bankının tədqiqatlarına görə dünyada neft məhsullarına tələbat sürətlə aşağı enəcək və xammalın qiyməti də aşağı düşəcək. Lakin 1990-cı il səviyyəsində enməyəcək.

1982-ci ildən İndiyə qədər birinci dəfə beynəlxalq ticarət azalacaq və bu tendensiya bir çox sənaye sahələrini əhatə edəcəkdir. Maraqlıdır ki, böhranın pozitiv təsirləri də vardır. Onlar bunlardır:

- İran və Əfqanıstandakı münaqişə tədricən aradan qalxacaq;
- dünyanın nəhəng ölkələri olan Çin və Hindistan inkişafın lokomotivi olaraq beynəlxalq münasibətlərin hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcək;
- neft ehtiyatları tükenmək üzrədir və onun bərpası daha çox vəsait tələb edəcək;

Rusiya kimi OPEK-ə qeyri-üzv ölkələr bu təşkilata qoşularaq vahid enerji siyasət aparmağa məcbur olacaqlar;

- enerji sərfində də qənaətli evlər və avtomobillər yaradılacaq;
- ictimai nəqliyyat sektorunun inkişaf etdirilməsinə böyük investisiya cəhdediləcək;
- OPEK üzvləri müəyyən edilmiş kvotalara əməl etməmək məcburiyyətində qalacaq;
- alternativ enerji mənbələri ticarət baxımından daha əlverişli və rəqabət qabiliyyəti olacaq;
- əlavə ehtiyatlar kəşf ediləcək.

Uoll-Strit mütəxəssisləri Dünya Bankının bədbin proqnozları ilə razılaşırmır və iddia edirlər ki, üç il müddətinə bir barrel neftin qiyməti 75 dollara qalxacaq, yəni məhsulları isə indikinə nisbətən 50 faiz ucuzlaşacaqdır.

Məlum olduğu kimi, Londonda keçirilmiş 20-liyin görüşü nəticəsində ölkə liderləri böhrana qarşı mübarizənin 6 əsas istiqamətini müəyyən etmiş və 1,5 il ərzində 5

trilyon dollar həcmində vəsaitin ayrılması barədə razılığa gəlmişdilər. Antiböhran istiqamətləri kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur.

1. BVF ehtiyatlarının artırılması və böhrandan ən çox əziyyət çəkmiş ölkələrə yardım edilməsi;
2. "Vergi oazislərə" qarşı mübarizə;
3. Müflis olmuş şirkətlərin və bankların rəhbərliyinə bonus ödəmələrinin tənzimlənməsi;
4. Ölkələr səviyyəsində stimullaşdırıcı tədbirlər;
5. Maliyyə bazarları nəzarətinin gücləndirilməsi;
6. Milli iqtisadiyyatların sabitliyinin təmin edilməsi.

Ayrılmış 5 trilyon dollardan 1,1 trilyon dollarının (təqribən beşdə biri) BVF və digər maliyyə institutlarına verilməsi nəzərdə tutulur. BVF-ə ayrılmış 1,1 trilyon dollardan 750 milyard dollarının kreditləşmə prosesinin bərpasına, iqtisadi artımın təmin edilməsinə və yeni iş yerlərin açılmasına, o cümlədən 250 milyard dolların ölkələrin tədiyyə balanslarının tənzimlənməsinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Böhrana qarşı tədbirlərin görülməsi və vəsaitlərin ayrılması belə deməyə əsas verir ki, tezliklə dünya iqtisadiyyatında artım 4 faiz səviyyəsində olacaq.

2008-ci ildə başlanmış global maliyyə böhranı bir çox dövlətlərin maliyyə heyətinə sarsıdıcı zərbə vurmuş və dünya maliyyə sisteminin qeyri-sabitliyini artırmışdır. Müasir dövrdə gənc Azərbaycan dövləti də global iqtisadiyyata aktiv inteqrasiya olunur və dünya iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutur. Ona görə də dünya iqtisadiyyatında baş verən önəmli proses və təmayüllər Azərbaycan iqtisadiyyatına bu və ya digər formada təsir edir. Lakin bu da sevindiricidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı və yaradılmış bazar institutları artıq elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, dünyada gedən bir sıra global neqativ proseslərin bizə təsiri ya az olur, ya da tamam təsirsiz ötürür.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin mahiyyəti və əsas cəhətləri

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin mahiyyətinin izah edilməsinə iki yanaşma mövcuddur. Bir qrup iqtisadçılar üçün kapitalın beynəlxalq hərəkəti istehsalın bir amilinin bir ölkədən digərinə hərəkətindən bərabərdir ki, bunda əsasında ölkələrdə tarixən yarmış iqsadi, texnoloji və maliyyə ehtiyatlarının müxtəlif səviyyələrdə mövcud olmasıdır.

Digər qrup iqtisadçılar, xüsusəndə marksist-leninci siyasi iqtisadın nümayəndələrinin fikrincə isə kapitalın beynəlxalq hərəkəti, kapitalın hər hansı bir ölkədə sistemik

olaraq daha yüksək gəlir əldə etmək məqsədilə tətbiqi deməkdir. Real iqtisadi məzmununa görə kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya iqtisadiyyatının fəalyyət göstərməsinin, bütün növdən olan beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin inkişafını və şəraitini müəyyənləşdirir. Bəzi hallarda kapitalın beynəlxalq hərəkətinə, onun hər hansı dövlət sərhədlərini aşması mövqeyindən yanaşılır ki, bu da kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təcrübəsi nöqtəyi-nəzərdən qismən özünü doğruldur. Hazırda kapitalın beynəlxalq hərəkəti bir başa xarici investitsiyalar kimi nəzərdən keçirilir və əksər hallarda bu kapitalın hansısa ölkədən gəlir əldə etmək məqsədilə gəlməsinə əsaslanmır.

Xarakteri və məzmununa görə kapitalın beynəlxalq hərəkəti müxtəlif formalarda ola bilər. Yaranma mənbəyinə görə -dövlət və xüsusi kapital formasında ola bilər. Beynəlxalq miqyasda dövlət kapitalı bilavasitə dövlət büdcəsinin vəsaiti olub, müvafiq dövlət və ya hökumət orqanlarının qərar ilə xaricə gedir və yaxud da xaricdən gəlir. Formasına görə o, dövlət borcları, qrantlar, yardımları və s.dir ki, bunların hərəkəti hökumətlərarası müqavilələrlə müəyyən olunmuşdur. Bura eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların (BVF kreditləri) kreditləri və digər belə vəsaitlər aiddir. Bütün hallarda bu vəsaitlər vergidəyicilərin vəsaiti hesab olunur. Xüsusi kapital -bu xaricdə yerləşdirilən və yaxud da xaricdən qəbul edilən, dövlət vəsaiti olmayan, ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin vəsaitləridir. Bura, birbaşa dövlət büdcəsinin vəsaiti olmayan xarici investitsiyalar, ticarət kreditləri, banklararası kreditləşmələr daxildir ki dövlət nəzarəti altında həyata keçirilir. Təcrübədə dövlət vəsaitlərinin xüsusi kapital kimi investisiya edilməsinin incə metodları mövcuddur. İstifadə edilməsi xarakterinə görə beynəlxalq kapital qoyuluşları sahibkar və borc kapitalı formasında ola bilər. Sahibkar kapitalı birbaşa və ya dolaylı yolla istehsalə qoyulur və bu və ya digər həcmdə dividend formasında mənfəət əldə etmək hüquqi ilə əlaqədardır. Borc kapitalı vəsaitlərin faiz əldə edilməsi məqsədi ilə xaricə verilməsidir. Burada dövlət vəsaitləri çox aktiv mövqeyə malik olsa da xüsusi kapitalın da payı az deyildir. Müddətinə görə beynəlxalq kapital qoyuluşları qısa müddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kapital qoyuluşlarına ayrılır. Bir ilə qədər olan kapital qoyuluşları qısa müddətli, 1-5 il orta müddətli, 5-ildən çox olanlar isə uzun müddətli kapital qoyuluşları hesab olunur. Kapital qoyuluşlarını əksər hissəsi ortamüddətli kapital qoyuluşları formasında həyata keçirilir. Məqsədinə görə beynəlxalq kapital qoyuluşları birbaşa və portfel investisiyalarına ayrılır. Birbaşa investisiya uzun müddətli maraqları təmin etmək-mülkiyyətə və yaxud idarəetmə də həlledici səsə malik məqsədi ilə həyata keçirilir. Birbaşa xarici investisiyalar əsasən xüsusi kapital olur. Portfel investisiyası isə obyektin üzərində nəzarət hüquq

verməyib,ancaq ondan uzun müddətdə gəlir əldə etmək imkanı verir.Bu özünü müxtəlif tipli səhmlərdə əks etdirir(adi və müvafiq üstünlük verən səhmlər).Beynəlxalq valyuta Fondu bundan başqa,daha bir qrup investitsiya- "sair investitsiyalan" fərqləndirir ki,bunlar beynəlxalq borcları və bank depozitlərini təşkil edir ki,onlar da gah portfel,gah da birbaşa investisiyalar formasında mövcud ola bilər.

Qeyd olunan quruluşda iki xüsusi hal vardır ki,müasir investisiya təcrübəsinə uyğun gəlmir.Birincisi,bu valyuta-kredit münasibətləri nöqtəyi-nəzərdən tamamilə məntəqi olub beynəlxalq təcrübədə tətbiq oluna bilər. Lakin əmtə-ticarət əlaqələrindən baxdıqda ,investitsiya qoyuluşları ilə bağlı olan çoxsaylı əməliyyatlar mövcuddur.Onlar "ticarətə aid olan investisiya ölçüləri" adlanır.Bunlardan müxtəlif xidmət,marketing,texnoloji,İdarəetmə və sair müqavilələri göstərmək olar ki,investisiya hüquqi yaratsa da,yuxarıda qeyd olunan təsnifata sığışmır.Onlar xancilərə mülkiyyət hüquqi verməyə də,uzun müddətə sistemə gəlir əldə etməyə imkan verir(royalti,renta).Beynəlxalq ticarət fəaliyyəti sferasına aid olan lizinq investisiya forması kimi çıxış edə bilər.Beləki lizinq sahəsini seçən icarəverənlər ,investor kimi çıxış edirlər,çünki onların icarəyə verdikləri avadanlıqlar xaricdən onlara sabit mənfəət gəlməsini təmin edir.Belə sferalardan biridə injiniring xidmətidir.QATT-n Urquvay sammitində xidmətlərin,o ,cümlədən injiniring xidmətinin,intellektual mülkiyyətin,konkret olaraq müəlliflik hüququnun,ticarət markasının,sənaye konstruksiyalarının,patentlərin, və s. beynəlxalq ticarətə diqqət ayrılmış və bu formaların investitsiya imkanları qeyd olunmuşdur.

İkincisi,investisiya formalarının yuxarıda qeyd olunan təsnifatında , demək olar ki,bütün formalar eyni əhəmiyyətə malik elementlər kimi təsvir olunmuşdur.Halbu ki, bu formaların bəziləri real istehsalın idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyət kəsb etdiyi halda digərləri yaranmış mənfəətin bölgüsünə görə əhəmiyyətlidir.Belə fərqləndirmə mahiyyət etibarən ilə qanunvericilik və hökumət orqanlarının qəralarından daha çox irəli gəlir ki,burada hətta ölkə daxilində tətbiq olunan milli sahibkarların investitsiyalarını xarici kapital kimi qələmə verərək ayrı-ayrı sənaye-maliyyə qruplarının mənafeələri əsas götürülür.Məsələn son dövrlərdə xarici tərəfdaşlarla müvafiq birləşmə və qovuşma razılaşmaları əsasında daxili kapitalın sahibinin güya dəyişməsi nəticəsində xaricə olan borcların investitsiyalara çevrilməsi təcrübəsi yayılmaqdadır.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Aparılmış təhlilə əsasən deyə bilərəki, dünya maliyyə böhranı zəncirvari şəkildə bütün ölkələrə öz təsirini göstərdi. Hansı ölkəyə az ya çox dərəcədə təsir göstərmiş global maliyyə böhranı ölkədə aparılan siyasi – iqtisadi islahatların nə dərəcədə doğru olduğunu sübut etdi. Maliyyə böhranın yaratdığı iqtisadi mühit bir sıra tədbirlərin görülməsi üçün zəmin yaratdı. Xüsusilə beynəlxalq kapital hərəkətində investisiya siyasətinin təşviqi və investisiya qoyuluşu həcmələrinə xüsusi nəzarət edilməsi məqsədilə dövlət səviyyəsində aşağıdakı tədbirlərin görülməsi tərəfindən məqsəduyğun hesab olunmuşdur:

1. milli valyuta öz sabitliyini saxlaması və milli valyuta devalvasiyasının qarşısı alınması
2. dövlət büdcəsində profisit müşahidə olunmaması üçün tədbirlər
3. Dövlətin maliyyə sistemi özlərini qoruyub saxlaya bilməsi
4. Xarici investisiya qoyuluşunun dövlət siyasəti olaraq mənimsəməsi

Dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasət modeli

Dövlət idarəetmə sistemində antiböhran tədbirlərini dörd qrupda cəmləşdirə bilərik:

1. Maliyyə sisteminin təcili xilas etmə tədbirləri
2. Monetar siyasət tədbirləri antiinflasionist siyasətdən stimullaşdırıcı siyasətə keçid
3. Tələbi stimullaşdırmaq və real sektora yönəlik tədbirlər planı
4. Əhalinin neqativ və ya olumsuz gözləmələrinə qarşı tədbirlər

Antiböhran tədbirləri paketinin hamısında dövlətlərin özəl biznesə böyük və kiçik ölçülü korporasiyaların, bank və şirkətlərin fəaliyyətinə prinsipcə daha çox dövlət müdaxilə və tövsiyə xarakterli məsələləri nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

3.Ф. Мамедов. Анатомия финансового кризиса. СПб: Изд-во СПбГУ, 2005.-322 с.

S.Məmmədov Bakı (1997) Səh.40-55

International Finance Washington (1999)

Xalq qəzeti Azərbaycan Səh.3(2012,sentyabr)

D.Vəliyev,M.Rəhimov Beynəlxalq maliyyə (2000) Səh. 30-45)

www.financialtimes.net

**WHAT IS THE ECONOMIC ASYMMETRY:
THE TECHNOLOGICAL COMPETITION IN THE RESULT OR THE CAUSE OF THE
PRESENT CRISIS?**

Assoc.Prof.Dr. Aida Guliyeva, Azerbaijan State Economic University
guliyevaaaida@ymail.com

EXTENDED ABSTRACT

Purpose of the research – analyze the mutual relations between problems of development of world economics and global competition in the framework of both economic and technological crisis. In this research author has analyzed the contemporary economic situation taking the affects of technology on global competition and methods of its implemetation as a main indicator in the framework of information economy.

Results of the research: acceptance of failure of some of successful technology in some civiliasitions and its failure in others. existing electronic divide in the world; gaps in the transition process to the high hume technology; finally, the power of above mentioned factors to lessen the competetiveness in the world and ultimately leading to the deepening of the world recession. Research was conducted using the methods of scientific abstraction and systematic analysis, logical generalization.

The contribution of the research: analysis of negative impact of global technology on the economic growth.

Practical usage of the research: new "left" approach to problems of development of world economy ignites interest in conducting further researches on this topic and motivates researchers work in this direction. For this reason the current work may serve as valuable source for master students, doctors and other researchers on this topic overall.

Key words: global competition, technology, information economy, digital divide, political religion

IQTISADI ASIMMETRIYA NƏDİR: TEXNOLOJİ RƏQABƏTİN NƏTİCƏSİ VƏ YA MÜASİR BÖHRANLARIN SƏBƏBİ?

XX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində dünya təsərrüfatı çərçivəsində milli iqtisadiyyatlar asimmetrik vəziyyətdə və inkişafda idilər. Bu da özünü ölkələr arasında qeyri bərabərlikdə daha qabarıq göstərir.

XX əsrin əvvəlində Beynəlxalq Valyuta Fondunun 183 üzvü vardı. Burada böyük yeddiliyin payı 45.8 faiz idi ki, burada ABŞ-in faizi 21.9 -ə bərabərdir. (cədvəl1)

Böyük yeddiliyin dünya iqtisadi təsərrüfatında payı

Cədvəl1.

N%	Ölkələr	faiz
1.	Amerika Birləşmiş Ştatları	21.9
2.	Yaponiya	7.6
3.	Almaniya	4.7
4.	Fransa	3.3
5.	Böyük Britaniya	3.2
6.	İtaliya	3.2
7.	Kanada	2.0

Ölkələrin alıcılıq qabiliyyətini nəzərə almaqla ÜDM -lərini müqayisə etdikdə görürük ki, onların cari valyuta kursunun bazar qiymətlərini nəzərə almaqla "yeddiliyin" dünya təsərrüfatında payı 66 faizi ötür. Əgər nəzərə alsaq ki, bu ölkələrdə dünya əhalisinin 12 faizi yaşayır, onda asimmetriyanın neçə dərin olduğu aşkar olur. Dünya ÜDM-nin böyük faizini özündə saxlayan ABŞ-in əhali sayının yalnız 4.8 faiz təşkil etməsi hətta yeddiliyin daxilində asimmetriya elementlərinin olduğunu göstərir. Bu bərabərsizlik özünü ölkələrin və regionların inkişafında da göstərir. Böhrana qədər olan dövrü götürsək, görürük ki, inkişaf etmiş ölkələrdə adam başına düşən ÜDM inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə 10-15 dəfə çox idi. Nəzərə alsaq ki, 1990-1997 ci illər arasında dünyanın ən varlı ölkələri ilə ən kasıb ölkələri arasında gəlir fərqi kəskin şəkildə artmışdı. 1990 cı ildə 60:1 olan gəlir fərqi 1997 ci ildə 74:1 qədər artmışdı. Daha aydın olmaq üçün demək lazımdır ki, bu göstərici uzaq 1820 ci ildə 3:1 idi. Elə bu gün də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatına daxil olan və dünya əhalisinin cəmi 19 faizini təmsil edən 29 sənaye inkişafı ölkə dünyada məhsul və xidmətlərin global ticarət balansının 71 faizini, alıcılıq paritetinin 58 faizini və internet istifadəçilərinin 91 faizini özündə cəmləşdirir. Çox az milli gəlirlə 64 ölkənin əhalisinin gəlirlər fərqi (10 faiz varlı və 10 faiz ən kasıb) çox kəskin olması da asimmetriya əlaməti olaraq bohranın səbəbi kimi xarakterizə edilə

bilər.Həmin illər bu göstəriciyə görə qismən yaxşı göstərici Kolumbiyaya(41),ar dəhşətli isə Nigeriyaya (87) aid idi. 1991 ci ildən başlayaraq past sovet ölkəsinin yaranması da öz növbəsində asimetriyanı gücləndirirdi.Əslində SSRİ nin tərkibində olan ölkələr siyasi və iqtisadi azadlığı qazandıqdan sonra aydın oldu ki, SSRİnin parçalanması onun iqtisadi sisteminin dağılmasından sonra baş verən üçün onlar əvvəlki iqtisadi güclərini bərpa etmək üçün illər lazım olacaq.Yeni təşkilatlanmayan bazar münasibətləri transformasiya böhranına və nəticədə dünya iqtisadi asimetriyasının daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.Əgər SSRİ dövründə SSRİnin aparıcı respublikası olan Rusiyanın dünya reytingində yeri 5çi,Ukraynannın 29 cu idisə və SSRİ isə həyat tərzinə görə 60 cu illərdə dünya birliyində birinci onluqda idisə və bu gün çətin 90 cu illərdən20 ildən çox bir dövr keçməsinə və dünyaya integrasiyadan sonra bərpa və inkişafa nail olunmasına baxmayaraq bu ölkələrə hələ əvvəlki iqtisadi vəziyyətə çatmaq üçün uzun illər lazımdır.Dünya böhranına baxmayaraq bu gün də ABŞ in iqtisadi potensialı Rusiyadan 10 dəfə çoxdur.Dünyada asimetriyaya digər tərəfdən Çinin iqtisadi potensialının artması da təsir edir.Dünyanın super güclərinin özündə də iqtisadi asimetriya elementləri artıq çoxdan mövcuddur.İtaliyada cənub,İngiltərədə Şotlandiya,Almaniyada şərq torpaqları və s.İqtisadi asimetriyanın üçüncü istiqaməti əhali nin sayı baxımında: derjavalar Çində və Hindistanda da özünü göstərməkdədir.Burada daha çox inkişafın asimetriyasından danışmaq yerinə düşərdi.

XXI əsr elm və yüksək texnologiyalar əsridir.Daha düzgün desək çox sərt beynəlxalq elmi texniki potensialını gücləndirmək üçün maktexnologiyaların rəqabət dövrüdür.Dünyanın bir çox ölkələri elmi texniki potensialını gücləndirmək üçün maksimum səy göstərməklə elm yüklü texnologiyalara qoyulan investisiyaları artırırılar.Eyni zamanda dünyanın bütün qabaqcıl ölkələri beynəlxalq texnologiyalar mübadiləsində iştirak edərək elmi texniki inkişafın artım templərini yüksəltməyə daim can atırlar.Elmi texniki inqilabın inkişaf dövrünü 3 mərhələyə bölürlər:

- 40-50 ci illəri əhatə edən 1ci dövrün məqsədi hərbi gücü artırmaq hərbi texnika üstünlüyə nail olmaqdır;
- 60-80 cı illəri əhatə edən 2 ci dövrün məqsədi isə stabil, davamlı iqtisadi inkişafı nail olmaq və əsas iqtisadi sahələrdə global rəqabətdə üstünlüyə nail olmaqdır;
- hazırkı dövrü əhatə edən 3 cü mərhələnin məqsədi elmi texniki texniki prioritetlərə informasiya xidmətlərinə,tibb,ekologiyavə digər davamlı inkişafa və həyat keyfiyyətini yüksəldən müasir aspektlərə doğru dəyişməsinə xidmət edən sosial iqtisadi məsələlərini həll etməkdir. Müasir şəraitdə iqtisadi artım yalnız elmi texnika

potensialla və istehsalın əsas amillərinin intellektuallaşması ilə eyniləşdirilir. İnkişaf etmiş ölkərdə ÜDM un artımının 85-95 faizi texnologiyalarla təcəssüm olunan müasir biliklərin payına düşür. Hazırkı dövrdə dünyanın 7 böyük ölkəsinin istehsalının və ixracının 80-90 faizi elm yüklü məhsullardır.

Dünyanın 50 makro texnologiyasından 22 si ABŞ -in ,10 nu Almanıyanın,7 si Yaponıyanın 5 i Böyük Britaniyanın 3 ü Fransanın ,İsveçrənin Norveçin,İtaliyanın payına düşür. "Science " jurnalının nəticələrinə görə son makro texnologiyalar aşağıdakılar sayılır:

- insan genomunun kəşfi;
- RNK nın cox yüksək tərtibli xəritəsinin çəkilməsi;
- 1.7 milyon il əvvəl yaşamış insan beyninin tədqiq imkanları;
- keçirici plastmaslar əsasında orqanik lazerlərin və komputer ciplərinin işlənməsi ;
- Yupiterin sputnikində okeanın və Marsda çayların mövcudluğunun kəşfi;
- "Bumeranq" və "Maksim" kosmik proqramlar vasitəsi ilə yer kürəsinin "yastı" olmasının kəşfi və bununla da kosmik biliklərimizin hələ səti olmasını subutu;
- "Near " kosmik raketini ilə Eros asteroidi ilə görüşü;
- Işıq sürətindən sürətli işıq effektinin alınması;
- Kvant makroeffektinin kəşfi;

BMT nin insan inkişafı haqqında hesabatlarından gördüyü kimi yüksək inkişaf ölkələri olan ABŞ,Yaponiya,İsveçrə,Finlandiya kimi ölkələrdə milli sərvətin 80 faizi insan kapitalının üzərinə düşür.Dünyanın aparıcı ölkələri alimlərin fikirlərinin və ideyalarını çox tez bir zamanda istehsalə tətbiq olunmasına olduqca rahat şərait yaratmışdır.Məhz fundamental tədqiqatlar insan kapitalına qoyulan artan investisiyalar və bundan doğan yeni texnologiyalar inkişaf etmiş ölkələri lider ölkələr səviyyəsinə qaldırmışdır.

Hazırkı dövrü yeni texnologiyaların təşəkkülü və bu texnologiyalardan doğan təzadlar dövrü kimi xarakterizə etmək olar.Ən səmərəli texnologiyaların irimiqyaslı

yayılması prosesi bəşəriyyətin yeni inkişaf mərhələsinin –informasiya və meta – texnologiyalar mərhələsinin başlanğıcı olması iddiası ilə izah olduğu bir məqamda yeni bir təzadın qlobal rəqabətin özünün əksi olan qlobal monopolizmə çevrilməsi prosesi müşahidə olunur ki, bu da öz növbəsində dünya iqtisadiyyatında qlobal rəqabətin miqyasını daraldaraq ictimai rifahı daha da məhdudlaşdırır

Metat-texnologiyaların yaradıcısı avtomatik olaraq bu sahədə mütləq monopolizmə çevrilərək hər hansı yarana biləcək rəqabətdən özünü kənarında görür.Başqa sözlə desək,meta texnologiyaların yaranması qlobal rəqabəti zəiflədərək qlobal monopolizmə mütləq xarakter verir.

Bu gün həmin vəziyyətdə olan və bütün maliyyə ,siyası və informasiya dominantlığına malik Amerika Birləşmiş Ştatları elə bu səbəbdən dünya maliyyə böhranının səbəkarlarından biri sayıla bilər.Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki,ABŞ-ın texnoloji liderliyi və əksər meta texnologiyaların bu ölkədə cəmlənməsi amerika dövlətinin bu sahədə ardıcıl siyasəti ilə şərtlənir.Bunu illər boyu bu ölkəni məqsədli olaraq öz ərazisini işgüzar aktivlik zonasına, və ilk növbədə transmilli korporasiyaların fəaliyyəti zonasına çevirmək siyasətində və elmi texniki inkişafın və yeni texnologiyaların yaranmasının maksimal stimullaşdırılmasında görmək olar

ABŞ –in bu fəaliyyətinə rəqabət mühitü yaratmaq istəyən Avropa birliyinin korporatə nizamlanmış rəqabət cəhdləri yeni iri miqyaslı qlobal qeyri sabitliyin başlanğıcı və xəbərdarlıq simvolu kimi qəbul oluna bilər.Informasiya texnologiyalarına geniş təması olmayan iqtisadi inkişafı zəif olan bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya məcmu tələbin artırılmasında potensial məhdudiyyətlərinin olması da qlobal rəqabətin zəifləməsi və qlobal qeyri sabitliyin başlanması kimi xarakterizə oluna bilər.

Umumilikdə paradoks ondan ibarətdir ki,bu günə kimi əsas postulat olaraq :”qloballaşma şəraitində dünyanın sabit tarazlı və uzunmüddətli inkişafı yalnız **ümumi** olmalıdır” qəbul oluna fikri bu gün özünü tam doğrultmayaraq və nəticədə dünya birliyi inkişaf əvəzinə rəqabətin əzilməsi,inhisarçılığın daha da güclənməsi və nəticədə umumi proqresin tormozlanması və hətta çürüməsi vəziyyətinə gətirib çıxarmışdır.

Beləliklə,texnologiyaların kortəbii inkişafı,qlobal monopolizmə gətirərək sonda öz-özünü tormozlayır və artıq bu sahədə yeni konsepsiyaların yaranmasını zərurət edir.Çunki, artıq sirr deyildir ki,sərbəst iqtisadi siyasət yeritmək istəyən mill dövlətlər tezliklə öz inkişafını üzərində yeni kənar strukturların- güclü dövlətlərin

meta texnologiyaları ilə əhatə olduğunu görürlər və bu vəziyyətdə sərbəst siyasət yürütməyin nə qədər çətin olduğu ilə üzləşirlər.

Umumilikdə müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxaracaqdır:

1. Meta texnologiyalı dövlətlərlə rəqabətin mümkünsüzlüyü digər ölkələrin onlara hər sahədə qydsiz –şərtsiz tabe olmasına və sonda dünyada rəqabət proseslərinin zəifləməsinə gətirib çıxaracaqdır.;
2. Maddi məhsul istehsalı yeni texnologiyaların yeni şüuru və mədəniyyəti yaradan texnologiyalara çevrilməsi(high –tech den high hume-e keçid);
3. Ənənəvi texnologiyaların dəyərdən düşməsi;
4. Pulun texnologiyalar dəyər baxımından uduzması ilə xarakterizə olunan İnformasiya cəmiyyətinin yaranması

XX əsrin son onilliyi və XXI əsrin başlanğıcı beynəlmiləşmə,qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin aktivləşməsi ilə xarakterizə olunur. Beynəlmiləşmə dünyanın özü qədər qədim olan beynəlxalq ticarətlə əlaqədar olub ,əsasən kommersiya və şəbəkə proseslərini güclənməsi hesabına daha dinamik olmuşdur.Qloballaşma isə beynəlmiləşməni istehsala gətirməklə TMK lann yaranması ilə izah olunur.Qloballaşmanın fundamentini keyfiyyətin standartlaşması və şəbəkə logistikanın fəaliyyətini mümkün edən dünya kommunikasiya sistemlərinin yaranması təşkil edir.Mahiyyəti etibarlı ilə qloballaşma internetin yaşıdır və əslində elə şəbəkə iqtisadiyyatıdır. Bu gün qloballaşma dünya iqtisadiyyatında elə global rəqabətə gəlib çıxmışdır ki, burada əsas üstünlük inkişaf etmiş ölkələrdə olmaqda prosesləri daha asimmetrik etmişdir və belə halda “üçüncü” ,“dördüncü” dünya ölkələri qərb ölkələrinə öz özəlliklərindən başqa heç nə təklif edə bilmirlər ki,bu da sonda əks qloballaşma proseslərinə gətirib çıxardır.

İnteqrasiya –təsərrüfat bloklannın meqa- makro səviyyələrində sistemli hazırlanmış birləşmə prosesləridir.Meqa səviyyədə bu cür birləşmə yalnız Avrozona formasında reallaşmışdır.Burada da paradox ondan ibarətdir ki, Avropa birliyinə daxil olan ölkələr inkişaf baxımından çox fərqlidir,elə ona görə də AB nin iqtisadi səmərəliliyi lazımı səviyyəyə qalxa bilmədi: belə ki,hələ də vahid fond bazarı,vahid investisiya bankları yaradılmayıb.Makro səviyyədə inteqrasiya dedikdə coğrafi məkanda fəaliyyət göstərən klasterlərin yaranması başa düşülür.İnkişaf etmiş ölkələrin 50 fazi

artıq klasterləşib. Bu haqda E. Toffler İtaliyadan misal gətirməklə klasterləşmə kapitalizmin inkişafının yeni dalğası kimi xarakterizə etmişdir. Lakin dünya rəqabətinə daha dərinə nəzər salsaq görürük ki, 1990-cı illərdən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrlə dünyanın digər ölkələri arasında əhəmiyyətli fərqlər əsasən texnologiyalarla bağlı olmuşdur. Çünki müasir texnologiyalar çox mürəkkəb və bahalıdır, ona görə də zəif iqtisadiyyatlı ölkələr onları nəinki yaratmaq, heç tətbiq etmək gücündə deyillər. Bildiyimiz kimi texnoloji rəqabət hal hazırda əsasən rəqəmsal iqtisadiyyatın məhsullarıdır ki, onların da reallaşması üçün zəif ölkələrə heç uyğun bazar yoxdur və bütün bunlar da texnoloji rəqabəti zəiflədərək sonuncu inkişaf etmiş ölkələrin özündə texnoloji proqramların inkişafına mənfi təsir göstərir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı XX əsrin sonlarında informasiya xidmətlərinin təkrar istehsalının inkişafında böhran yaratdı. Bu böhran da öz növbəsində fərdi bazarında çəşqinlik yaratdı və bu iki böyük hadisənin nəticəsi də dünya iqtisadiyyatının böhranı oldu. Bu böhranın belə davamlı olmasının səbəblərdən biri hansısa bir sivilizasiya da müvəffəqiyyətə mövcud olan informasiya texnologiyalarının digər sivilizasiyada lazımi effekti verməməsidir. Lazımı bazarları olmaması investisiyaların miqyasını daraldaraq rəqabəti 2-3 dəfə azaldır. İnkişaf etmiş ölkələr bu rəqəmsal bərabərsizlikdən çıxmaq yollarını hələ də tapa bilmirlər və bu məsələdə dölet tənzimlənməsinə ehtiyac duyurlar. Məhz bu yolda high- texnologiyalardan high-hume texnologiyalara keçidə yeni insan faktoruna dəyişməsi (bura hətta gen və sosial ingeneriyanı da aid etmək olar) nəzərə alınmış daha da sadələşdirilmə variantlarına müraciət edirlər. Təəssüflə demək lazımdır ki, bu yolda hələ güclü perspektivlərə nail olunmamışdır. Burada dünyanın əvvəlki balansının "sosializm-kapitalizm" balansının bu gün "İslam - Çin" balansına keçirilməsinin də böyük əhəmiyyəti var. Çünki dünyada digər rəqabətlərlə yanaşı sivilizasiyaya rəqabətləri də özünə yer tapmışdır. Və aydındır ki, belə halda çox güclü köklərə malik bu iki sivilizasiyanı qərb özünəkləşdirmə prosesində hələ çox əziyyət çəkməlidir. Əgər qərbin maliyyə ekspansiyası bir az da güclənərsə bu heç də kompromisə gətirməyəcəkdir, əksinə rəqabət bir az da irrasional olacaqdır. "Qərb-İslam-Çin" rəqabət üçbucacağı digər rəqabət -ABŞ-Avropa rəqabətini də gündəmə gətirir. Artıq alman texnologiyaları ilə ABŞ texnologiyaları arasında həmiyyətli fərqlər artıq gözədən yayınmır. Əslində qərbin 90-cı illərdə rəqabət üstünlükləri dağıtılmasına sosialist məkanından bəhrələnmək hesabına yaranmışdı, və daha çox istehlak xarakteri daşıyırdı nəinki yeni proqres. Bütün bunlar da bu günkü böhrana səbəb olan global monopolistik rəqabətin yaranması hesabına baş verirdi. Bu böhran 1997-98-cü illərdə orta səviyyəli inkişafa malik olan ölkələrin yenidən periferiyaya atılmasına gətirib çıxartdı və sonuncu global monopolistiklər olan inkişaf etmiş ölkələrin özəlində

İqtisadi vəziyyətin pisləşməsi ilə müşahidə olundu. Bu problemdən super dərjəyə ABŞ da yayına bilmədi. 2 il əvvəl eks maliyyə naziri D. Snou ABŞ hökumətinin real büdcə defisitini aşkarladı-756 milyard dollarç ÜDMnin 10 faizi... Belə göstərici müharibə edən dövlətlərə adətən xas olur. Bu rəqəm daha da çox la bilər, çünki ABŞ statistikasının da öz taktiki siyasəti var ki, burada hesablamalrç apararkən çox vaxt çəşqinliq yaranır. Məntiqə görə global rəqəbət az səmərəli iqtisadiyyatları sıxışdırıb çıxartmalıdır. İnkişafın bu yolu dünya əhalisinin 50 faizinin fiziki məhv edilməsini tələb edir ki, bunu da açıq yolla həyata keçirmək hal hazırda mümkün deyildir.

Adi bazarlarda global rəqəbət əslində təbii ehtiyatlar bazarında olan global rəqəbətdən heç də az əhəmiyyətli deyil. Zəif iqtisadiyyatlı ölkələrdə valyuta tənzimləmələrini yumşaltmaq yolunda edilən təzyiqlər inkişaf etmiş ölkələrə maliyyə resurslarının axınına gücləndirir. Hal-hazırda dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri resurs rəqəbətində iştirakçısıdır. Bu mənada Rusiya resursları bir qədər rəqəbətdən kənardır, lakin əminliklə demək olar ki, bu ölkəni də tezliklə resurs savaşımları bürüyəcəkdir.

Yeni texnologiyaların sürətli inkişafı, xüsusilə şəbəkə virtual strukturların genişlənməsi global rəqəbət spektrini daha da genişləndirmişdir. Bunlara mümkün leqal və qeyri leqal strukturları da əlavə etmək olar. Bu strukturlara birinci növbədə Trans milli şirkətlərdən başlayaraq xüsusi onlayn cəmiyyətləri də misal çəkmək olar. Müasir dünya rəqəbətində sivilizasiyalar rəqəbətindədir. Deyərlər sistemində müxtəliflik rəqiblərin bir birini anlamamasına gətirib çıxarır ki, bu da uzunmüddətli müqavilələrin bağlanmamasının əsas səbəblərindən biridir. Tərəflərin hər birinin məqsədi əlbəttə ki, bəşəriyyətin inkişafına təsir etməkdir. Biznesdə bu rolunu mənfəət daşıyır. Lakin indiki dövrdə global rəqəbət üst-İqtisadi xarakteri daşıyır-yeni hal hazırda dünyada rəqəbət hazır inkişaf modellərinin dünyada tətbiqi uğrunda olan rəqəbətdir. Bildiyimiz kimi, rəqəbətə udmaq üçün hər bir tərəf öz metodlarından istifadə edir, bunlardan da ən təsirlisi öz ölkəsində inkişafa xidmət edən ictimai dəyərlərin mövcud olduğu sistemin inkişafının davamlılığını təmin edən ideologiyadır. Ələ əslində ABŞ -in müvəffəqiyyətli olması onun cəmiyyətinin ideologiyalı olmasıdır. Hələ 1837-ci ildə A. Linkoln "siyasi dinin" yayılmasını inkişafın vacib elementi sayırdı, "siyasi din " dedikdə ABŞ-in konstitusiyası və qanunları nəzərdə tutulurdu. Hal hazırda bunun prototipini "vətəndaş ideologiyası " terminində görürük.

Yuxarıda söylənənlərdən belə aydın olur ki, müasir qlobal rəqabət vaxt cəmiyyətlərin, ölkələrin, və ya ölkə birləşmələri "böyük dostluğundan" deyil, onlar arasında olan qlobal və gərgin mübarizədən danışmaq lazımdır.

Dünya rəqabəti hər şeydən əvvəl dünya brendlərinin rəqabəti deməkdir, lakin bu brendlərin məhsul bazarında deyil, gəlirlər baxımından təhlil edilir.

Dünyanın aparıcı brendlərinin reytingi 2006-cı ildən başlayaraq hər il MillWard Brown şirkətinin mütəxəssisləri tərəfindən hesablanır. Hər il BrandZ brend məlumatlar bazasından alınan informasiya əsasında hazırlanır və hal hazırda 50 mindən çox brendəndən artıq brendlər öz göstəriciləri ilə bu bazada yer almışlar. MillWard Brown şirkətinin metodologiyası sosial xarakter daşıyır. Reyting hesablanarkən brendin neinki hal hazırda qiyməti və dünya bazarında mövqeyi araşdırılır, həm də onun gələcəkdə daha böyük gəlirlərə getirmək potensialı da nəzərə alınır. Digər tərəfdən, alıcıların bu brendlərə olan münasibəti də araşdırılır, bu baxımdan söyləmək olar ki, MillWard Brown şirkəti individual brendləri araşdırır, brendləri istehsal edən şirkətlərin portfelini yox.

Şirkətin 2011-ci ilin nəticələrinə görə araşdırmaları birinci top onluqda olan brendlərini müəyyən etmişdir ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1. Apple (\$153,285; +84 %).
2. Google (\$111,498; >2 %).
3. IBM (\$100,849; +17 %).
4. McDonald's (\$81,016; +23 %).
5. Microsoft (\$78,243; +2 %).
6. Coca-Cola (\$73,752; +8 %).
7. AT&T (\$69,916; 0%).
8. Marlboro (\$67,522; +18 %).
9. China Mobile (\$57,326; +9 %).
10. General Electric (\$50,318; +12 %).

Dünya ölkələrinin rəqabət qabiliyyəti onların nano texnologiyalar baxımından inkişafı ilə də müəyyən olunur. 1989-cu ildə Amerika fiziki Riçard Feynman bildirib ki, alimlər atom səviyyəsində işləməyi öyrəndikdən sonra bir çox elmi problemlər öz həllini tapacaq. Bu sahənin inkişafına büdcə vəsaiti ilk dəfə ABŞ-da ayrılıb. İndi dünyada nanotexnoloji layihələrə ildə 9 milyard ABŞ dollarından çox sərmayə qoyulur. Dünyada nəşr olunan elmi jurnalların 80-90%-i nano strukturlardan yazır. Ekspertlərin rəylərinə görə, dünya bazarında nanotexnologiyanın sənaye tətbiqi üçün çəkilən xərclər 2015-ci ildə 1-2 trilyon ABŞ dolları həcmində olacaq. Dünyada 60 ölkədə nanotexnologiya sahəsində dövlət proqramı qəbul edilib. Milyonlarla vəsait nanotexnologiya sahəsində tədqiqat işlərinin aparılmasına yönəldilib. Bu sahədə liderliyi ABŞ edir. İdiyədək nanotədqiqatlarla bağlı ABŞ-ın 8000-dən çox elmi nəticələri dərc edilib. 1994-cü ildə bu sahədə təxminən Rusiya ilə eyni səviyyədə olan Çin isə dünya ikincisi ola bilər. Onun payına 6000 elmi nəticə düşür. Rusiya Cənubi Koreyadan da geri qalıb. Rus alimləri nanotexnologiya sahəsində 1300-ə yaxın elmi nəticə əldə ediblər. Avropa Birliyi ölkələri nanotexnologiya sahəsində elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün büdcədən 4,865 milyard avro ayırıblar. Bu isə onların elmə ayırdığı büdcənin təqribən 9-10 faizini təşkil edir. Analoji rəqəmləri ABŞ, Rusiya və Yaponiyanın dövlət büdcələrindən də misal gətirmək olar. Qlobal rəqabətliklik haqqında illik hesabatlarda inkişaf etmiş ölkələrdə qlobal tənəzzülün təsirləri özünü göstərməkdədir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatları üç ildə hesabatda öz tənəzzülünü davam etdirmiş və bir cərgə daha düşərək beşinci yerdə qərar tutmuşdur. Böyüməyə davam edən makroiqtisadi zəifliklərə əlavə olaraq, ABŞ-ın instutsional mühitinin bəzi aspektləri biznes başçıları arasında, xüsusilə də siyasətçilər və problemlərə ictimaiyyətin az etimadına uyğun olaraq hökumətin təsirsizliyi ilə bağlı narahatlıq yaratmaqda davam edir. Baxmayaraq ki, Almaniya bir pillə geriləyərək altıncı pilləyə düşüb, lakin yenə də o, Avrozona daxilində lider olaraq qalır. Hollandiya (7-ci) bir pillə qalxarkən, Fransa üç pillə geriləyərək 18-ci sətərə düşüb, Yunanıstan isə öz aşağı pillə tendensiyasını davam etdirərək 90-cı sətərə qərar tutmuşdur. Rəqabət yüksəldici islahatlar regionda canlandırıcı inkişaf üçün və əsas problemlərin həllində, maliyyə konsolidasiya və davamlı işsizlikdə başlıca rol oynayacaq.

Nəticələr göstərir ki, ötən yeddi il ərzində qabaqcıl iqtisadiyyatdakı rəqabət ləngidiyi müddətdə, o öz inkişafını daha sabit vəziyyət və iqtisadi fəaliyyətdəki qabaqcıl iqtisadiyyatdan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyata doğru üzə çıxarmaqla mövcud olan yerdəyişməni bir çox inkişaf etməkdə olan bazarlarda yüksəltdi. Çin Xalq Respublikası (26-cı) bir pillə daha irəliləyərək və öz mövqeyini ilk 30-luqda

möhkəmləndirərək böyük inkişaf etmiş iqtisadiyyat yoluna rəhbərlik etməyə davam edir. Böyük dördlük ölkələri iqtisadiyyatları arasında Hindistan (56-cı) və Rusiya (66-cı) eniş edərken, Cənubi Afrika (50-ci) və Braziliya (53-cü) isə yuxarıya doğru hərəkət etdi. Bir çox Asiya iqtisadiyyatları Yaponiya (9-cu) və Hong Kong-la (11-ci) birgə ilk 20-likdə güclü şəkildə çıxış edir.

Orta Şərqdə Səudiyyə Ərəbistanı (17-ci) ilk 20-iyə birinci dəfə üçün daxil olarkən Qətər (14-cü) ilk 20-likdə öz yerini bərkitməkdə davam edir. İsrail (22-ci), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (27-ci), Küveyt (34-cü) və Bəhreyn (37-ci) isə sıranı davam etdirir. Bir çox Körfəz Ölkələri öz inkişaf tendensiyasını davam etdirir. Aşağı Saxara, Cənubi Afrika (50-ci) və Mavritaniya (54-cü) isə Ruanda (70-ci), Botsvana (80-ci) və Namibiya sıranı davam etdirməklə bu reytingin üst yansında dayanmışdır. Latın Amerikasında isə Çili (31-ci) lider olaraq qalır və Panama (49-cu), Braziliya (53-cü), Meksika (58-ci) və Peru (67-ci) kimi bir çox ölkələr öz rəqabətliyini inkişaf etdirir.

Hesabatda Azərbaycan global rəqabətə görə lider ölkə kimi göstərilib. Ölkə iqtisadiyyatındakı dinamik artım Azərbaycanı bu il də lider edib. Artıq Azərbaycandakı dinamik inkişaf beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də diqqətlə izlənilir və qiymətləndirilir. Belə ki, ölkə Dünya İqtisadi Forumunun 2010-2011-ci ildəki Qlobal Rəqabət Hesabatındakı 57-ci yerindən iki pillə irəliləmiş və 2011-2012-ci ildəki Hesabatda əsasən **Azərbaycan 55-ci yerdə və MDB ölkələri arasında isə yənə də birinci yerdə göstərilmişdir.**

Conclusion

Analysis of the world economy problems in the context of technology and global competition leads to the following results:

- new stage in the development of the Mankind and meta technology brings into existence a very interesting notion - transformation of global economy into its opposite- a monopoly;
- development of meta technology weakens the world competition and facilitates the development of monopolies;
- globalization which actually aims to develop the world economy gradually lessens the competition and eventually leads to world crisis;
- meta technologies that developed countries possess, reduce the competitive potential of developing countries even more;

- absence of any strong perspectives of high-tech technology against its transformation into high- hume technology; Main reason of it is the imbalance taking place in the world today, contrasts between civilizations and the fact that one competing triangle named "West-Islam-China " brings the another "USA-Europe" on the stage;
- Expansion of virtual structures has changed and extended the scales of the global competition;
- The fact that competition of global brands does not happe in the markets but according to their profitability is also of features of the modern world economy;
- Contemporary global economy is in its post-economic stage.

References

- [1] Boon Slong Neo, Information Technology and Global Competition: A framework for analysis Information and Management ,Volume 20, Issue 3, March 1991 Pages 151-160
- [2] Robert Pearce, Global Competition and Technology, 311 pages, pages 40-50
- [3] Dieter Ernst, David O'connor: Technology and Global Competition, pages 42-50
- [4] George S. Yip , Total global strategy: managing for worldwide competitive advantage, Prentice Hall, 1995 - 261 pages
- [5] E.N.Ojiganov. Publishing house: "ЛИБРОКОМ", 2012. Politics of innovation development: Global competition and strategic perspectives of Russia pages 12-16
- [6] Kolkotin E.A. Publishing house, 2011. Capitalism myths and its realities. see:
 - International competition, Porter M. Competitive advantages of countries, 1993.
 - International competition. Legislation, regulation and cooperation, N.I. Yacheistova, Publishing house: United nations. 2001. pages 3-10

The first part of the paper is devoted to the analysis of the...
the second part...
the third part...

...the fourth part...
...the fifth part...

...the sixth part...
...the seventh part...

...the eighth part...
...the ninth part...

...the tenth part...
...the eleventh part...

...the twelfth part...
...the thirteenth part...

...the fourteenth part...
...the fifteenth part...

...the sixteenth part...
...the seventeenth part...

...the eighteenth part...

**"23 TEMMUZ 1908- 27 MAYIS 1960" OLAYLARI ARASINDA
BİR MUKAYESE DENEMESİ**

Araş. Gör. Ferit Salim Sanlı¹

ÖZET

Türk modernleşme tarihi incelendiğinde, "ordu-siyaset" ilişkilerinin ya da daha geniş perspektifle "ordu-modernleşme" ilişkisinin çok mühim bir mesele teşkil ettiği gözlemlenmektedir. Bu meyanda 23 Temmuz 1908 tarihi ve 27 Mayıs 1960 tarihinin önemli bir emsal oluşturduğu aşikârdır.

Mezkûr iki "vakıa" beraberinde yeni bir "dönemi" işaret edebilmesi bakımından benzerliğe sahip olduğu gibi iki hadiseden sonra gerçekleştirilen uygulamalarda benzerliklerin olması "tesadüf" kavramıyla açıklanamayacak kadar önemlidir. Bu benzerliklerin ortaya çıkarılması, Türk modernleşmesi sürecinde "ordu"nun pozisyonunu açıklayabilmesi adına sosyal bilimcilere yön gösterebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ordu-Siyaset İlişkileri, Türk Modernleşmesi, Darbe, Devrim

GİRİŞ

23 Temmuz 1908 darbesi ve 27 Mayıs 1960 müdahalesi 20.yy Türkiye tarihinin en mühim olaylarından ikisi olması münasebetiyle yakın tarihimizin oldukça önemli bir mevkiini işgal etmektedirler. Her iki olay da hem vuku bulma süreçlerinde hem de oluştuktan sonra getirdikleri değişikliklerle tarihin seyrini değiştirme kabiliyetini elde etmiştir. Çalışmamız, bu iki olayın zuhur etmesinin ardındaki sebepler ve de bu iki olayın oluşması akabinde geçen süreç üzerinde oluşan vakıalar paralelinde, benzerlikler üzerinde yoğunlaşma çabası içine girecektir. Ancak belirtmek isterim ki, bu sunum "tarihsel gerekircilik(determinizm)" tezini kanıtlama gayesini taşımamaktadır. Her tarihsel olayın kendine özgül dinamikleri vardır ve benzer olaylar birbirinin "tekerrür" ü değildir. Yalnızca, belirli bir takım dürtülerin benzer olaylara sebebiyet verdiği ve benzer sonuçlara yol açabileceği vakidir. Bundan ötürü sunum esnasında, bu iki önemli olayın üzerine değinirken "benzerlikler" üzerinde durulacaktır.

¹ Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Araştırma Görevlisi.

Askeri Müdahale Bağlamında "23 Temmuz 1908-27 Mayıs 1960" Olayları

Osmanlı Devleti tarihinde birçok askeri müdahale mevcut padişahı değiştirmek ve aynı hanedandan başka birini ikame etmek adına gerçekleştirmiştir. 23 Temmuz 1908 olayı ise, Türk tarihinde özel bir öneme sahiptir çünkü ilk defa bir askeri müdahale "düzen değişikliği" adına gerçekleştirilmiş ve başarılı olmuştur. 1855 yılında vuku bulan "Kuleli Vakası" bazı tarihçiler tarafından, mevcut düzeni değiştirmek adına yapılan bir teşebbüs olarak nitelendirilir fakat "Kuleli Vakası" başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ise Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yapılan ilk askeri müdahale olması hasebiyle özel bir öneme sahiptir. 1946 yılından itibaren çok partili hayata geçen Türk demokrasisi, 14 yıl sonra askerlerin müdahalesine maruz kalacak ve kesintiye uğrayacaktır. 27 Mayıs Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi hayatına askeri müdahale geleneğini kazandırmış ve bu müdahaleyi müteakiben askeri müdahaleler Türk siyasasının gündeminden düşmemiştir. Konumuzla ilgilendiren bir husus da 27 Mayıs'ı gerçekleştiren askerler, 1908 darbesinde esinlendiklerini ve etkilendiklerini birçok kez dile getirmişlerdir. Bu noktada şu iddiayı öne sürmek yerinde olacaktır, Türkiye Cumhuriyeti askeri müdahale geleneğini Osmanlı mirasından devralmıştır.

"23 Temmuz 1908-27 Mayıs 1960" Olayları Arkasında Yatan "Askerin Tüzel Durumu" Meselesi

23 Temmuz 1908 darbesinin altında yatan sebeplerden bir tanesi, Osmanlı subaylarının maaş problemleri ve de yaşam standartlarının düşüklüğü idi. Yılda ancak 6 ay maaş alabilen Osmanlı subayları Avrupalı meslektaşları ile mukayeseler yaptığında ezilmişlik duygusuna kapılıyorlar ve de sorumlu olarak dönem padişahı II. Abdülhamid'i görüyorlardı (Akşin, 2009: 90).

27 Mayıs 1960 müdahalesinin altında yatan sebeplerden biri de aynı husustu. Silahlı kuvvetler mensupları maddi refahlarının az olmasından ötürü yakınıyordu. Nitekim içinde yer alan yabancı meslektaşlarının daha müreffeh bir yaşam sürdürüklerinin idrakinde olan subaylar, bu durumdan şikayet ediyordu (Ahmad, 2007: 197). Bu dönemi anlatan literatüre baktığımızda, bodrum katlarına "kurmay subay katı" dediği, subayların "gazozcular" diye nitelendirildiği gibi bir takım sıfatlara rastlamak mümkündür. Müdahale gerçekleştikten sonra kurulan Millî Birlik Komitesinde yer alan Haydar Tunçkanat'ın şu sözleri bu meyanda önemlidir:

" MBK'ya seçilen şu insanların kişisel özelliklerine ve eğitimlerine bakınız mesela ben İngiltere'de bulunduğum ve Kanada'da görev yaptım... Bizler hep düşük gelirli ailelerin çocuklarıyız. Zengin değiliz. Hep devlet'in yardımlarına muhtaç kaldık..." (Daldal,2004: 75).

İki müdahalede de göze çarpan bir diğer benzerlik ise iki darbenin de ordunun en üst kademesinde görev alanlar tarafından değil, subaylar tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır.

23 Temmuz 1908 Darbesi'ni gerçekleştiren esas unsur Harbiye'de eğitim görmüş olan "mektepli" subaylardır. II.Abdülhamid devrinde askeriye içerisinde "mektepli-alaylı" çekişmesi önemli bir yer tutmuş ve de Abdülhamid, üst kademelerde tercihini "alaylılardan" yana kullanmıştır. İstanbul'da yer alan 1.Ordu'da(Hassa Ordusu) yer alamayan Harbiye'li subaylar, darbenin gerçekleşmesinde önemli rol oynamış(Akşin,2009: 120) ve bilindiği üzere darbe Makedonya'da gerçekleşmiştir. Darbenin gerçekleşmesinde ön planda oynayan Resne Milli Taburu Kumandanı Niyazi Bey Binbaşı, Enver bey ise Yüzbaşı mevklindedir.

27 Mayıs 1960 müdahalesini yapan zümre de yine alt rütbeli subaylardır. 40'lı yaşlardaki albay, binbaşı ve yüzbaşılar darbenin tertiplenmesinde çoğunluğu teşkil etmiştir. Hatta darbenin başını çekmesi adına Kara Kuvvetleri Eski Komutanı Cemal Gürsel, İzmir'den, darbe başarılı olduktan sonra getirilmiştir(Zurcher,2007: 352). MBK içerisinde yer alan 38 askerin rütbelerine bakıldığında durum daha iyi anlaşılmaktadır. 38 askerin içerisinde, 2 orgeneral, 2 korgeneral,1 tuğgeneral yer almakta diğer 33 asker ise alt rütbelerde yer almaktadır(http://tr.wikipedia.org/wiki/Millî%AE_Birlik_Komitesi). 27 Mayıs müdahalesi bu meyanda kendi türünün son örneği olacaktır zira 1908 darbesinde de gördüğümüz küçük rütbeli subayların yüksek komuta kademelerine karşı darbe yapabilme imkânı 27 Mayıs'tan sonra mümkün olmayacaktır(Ahmad,2007b: 20).

"23 Temmuz 1908-27 Mayıs 1960" Olaylarına "Global Zemin"İN Etkileri

Bildiriye konu olan bu iki darbenin de oluşum süreçlerinde küresel ölçekte "devrim" dalgalarının olduğu gözlenmektedir.

1908 darbesini konu alan yazına müracaat ettiğimizde genellikle Fransız İnkılabı'nın etkilerinden söz edilmektedir. Fransız İnkılabı'nın öne sürdüğü "liberte,fraternite,egalite" kavramlarının 19.yy'da ortaya çıkan Yeni Osmanlılar tarafından sahiplenildiği ve de "hürriyet,müsavet,uहुवvet" arı altında nitelendirildiğini görmekteyiz. Yeni Osmanlı Hareketi mirasını devralan İttihatçılar da bu kavramları sık sık kullanma yoluna gitmiştir. Hatta 23 Temmuz 1908 günü,

Manastır'da 300 kadar subay, askeri bandoya Fransız Milli Marşı "Marseillaise"yi (Marseyez) çaldırmıştır(Tunaya,2007: 46). 1868 yılında Japonya'da vuku bulan Meiji devrimi de bazı yazarlar tarafından İttihatçıların etkilendiği bir devrim olarak gündeme getirilmektedir. Yalnız, bu iki devriminde 1908 darbesine dolaylı etkileri olduğu açıktır. Bundan ötürü, 1908 darbesinin hemen arifesinde gerçekleşmiş olan 1905 Rus devrimi ve de 1906 İran devrimi, 1908 devrimi üzerinde daha tesirlidir tespitini yapmak mümkündür.

1904 Rus-Japon Savaşı, Asya toplumları adına önemli çıkarımlar yapmaya fırsat veren bir vaka olmuştur çünkü Japonlar bu savaşı kazanmış ve de Asyalı bir toplumun Avrupalı bir toplumu yenebileceği düşüncesi ivme kazanmıştır. Bu olay, Çarlık Rusya'sında önemli sıkıntıları beraberinde getirmiştir. 1905'de Duma'yu ilan etmek zorunda kalan Çarlık Rusya'sı böylece meşrutî monarşiye geçmiştir.

1906 yılında İran'da gerçekleştirilen meşrutiyet devrimi ise İttihatçılar tarafından dikkatle izlenmiştir. İran Devrimi'nin başarıyla gerçekleştirilmesi, İttihatçıları, din retoriğini, meşrutiyet rejiminin terimlerini karşılaması noktasında daha iyi kullanmak adına oldukça cesaretlendirmiştir (Sohrabi, 2002: 61).

27 Mayıs öncesinde de küresel ölçekte darbe ve devrim hareketleri oldukça revaçtaydı. Özellikle Ortadoğu bölgesinde yaşanan siyasal çalkantılar, Türkiye'de geniş yankı buluyordu.1952 yılında iktidarı ele geçiren "Kudretli Albay" Nasır, tüm Arap devletlerinin Mısır'ın çevresinde federal bir yapı içerisinde örgütlenmesini hedefliyordu ve bölgede ciddi bir hareketlilik meydana gelmişti(Sander,2007: 304). Burada, kısa bir ara not vermede lüzum görmekteyim, "Kudretli Albay" sıfatı 27 Mayıs sonrası Alparslan Türkeş içinde kullanılmıştır. Altan Deliorman'a göre bu sıfatı kullananlar Başbuğ ile Cemal Gürsel'in arasını açıp, MBK içerisindeki idealist subayların tasfiyesini sağlamak hedefindeydi. Zira Kral Faruk'u devirip Mısır İhtilal'ni gerçekleştiren General Necip, Mısırlı gazetecileri tarafından "Kudretli Albay" sıfatına mazhar olan Nasır tarafından alaşağı edilmişti(Deliorman,2000: 132).

27 Mayıs'ın hemen arifesinde,1958 yılında, Irak, Pakistan ve Sudan'da darbe meydana geldi. Bu darbeler içerisinde bilhassa Irak devrimi önemli bir yere sahiptir. 1958 Temmuz'unda Kral Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa, Abdulkerim Kasım önderliğinde yapılan darbe neticesinde iktidardan uzaklaştırıldı ve öldürüldü(Sander,2007: 310). DP Hükümeti, bu darbeden sonra önemli bir ölçüde irkilmiştir. Aynı yıl, "Dokuz Subay Komplosu" adı verilen olaya muhatap kalan DP'liler darbe teşebbüsü tehlikesini daha çok hissetmeye başlamıştı. Menderes,

CHP'yi Türkiye'de Irak tipi bir ihtilal kışkırtmakla suçlamıştı (Ahmad,2007: 204) Bu iddianın ne kadar gerçek olduğu konusunda somut bir bilgi bulunmamaktadır ancak bu meyanda İsmet İnönü'nün Güney Kore'de gerçekleştirilen sivil darbeye yaptığı atıf, darbe dalgalarının o dönemde ne kadar etkili olduğu noktasında ipucu vermektedir:

"Fakat muvaffak olamayacaksınız. Syngman Rhee kurtuldu mu?... Üstelik O'nun polisi memuru elindeydi. Halbuki, sizin elinizde ne ordu var, ne memur, ne üniversite ve hatta ne de polis... Olur mu böyle baskı rejimi, muvaffak olur mu?(Ahmad,2007: 102)

"Mevcut Düzene Karşı" 23 Temmuz 1908-27 Mayıs 1960 Olayları

Tebliğin belirli kesimlerinde de değiştiğimiz üzere, hem 1908 darbesi hem de 27 Mayıs salt bir iktidara karşı değil düzeni de değiştirmeyi amaçlayarak gerçekleştirilmiştir.

23 Temmuz 1908 darbesi ile birlikte iktidar değişmemiş ancak II.Abdülhamid, meclisin yeniden açılabilceğini ve Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe gireceğini ilan etmiştir. Bundan ötürü, bu dönem II. Meşrutiyet adıyla anılmaktadır. Bazı tarihçiler, II. Meşrutiyet tanımının yanlış olduğunu bu dönemin "meşrutiyetin iadesi" olarak adlandırmanın daha doğru olabileceği iddiasını taşımaktadır. Kuşkusuz, bu iddia mesnetsiz değildir zira 1878 yılında II. Abdülhamid 93 harbini öne sürerek Meclisi kapatmış ve Kanun-i Esasi süresiz olarak tehir edilmişti(Zurher,2007: 117). Şüphesiz, 1908 darbesi,1877-1878 dönemini restore etme şiarıyla yola çıkmıştı. Ancak, Niyazi Berkes'in işaret ettiği üzere, padişaha harbiye ve bahriye nazırları ile şeyhülislamı doğrudan doğruya atama hakkını veren maddeler 1909 yılında kaldırılmış böylece kabinenin parlamento karşısında sorumluluğu,parlamentonun üstün egemenliği kurulmuştu(Berkes, 2008: 433).

27 Mayıs 1960 müdahalesi ise hem iktidarı devirmiş hem de statükoyu değiştirme yoluna gitmiştir.27 Mayıs sonrasında, statükoyu değiştirme adına yeni bir Anayasa oluşturuldu. 1961 yılında yürürlüğe giren anayasa, 1924 anayasasına göre önemli değişiklikler içermekteydi. Bunların içinde "kuvvetler birliği" prensibinden "kuvvetler ayrılığı" prensibine geçiş oldukça önemlidir. Senato meclisinin ve Milli Güvenlik Kurulu'nun oluşturulması, rejimin dış unsurlarla desteklenmesini amaçlamaktaydı bundan ötürü bazı tarihçiler bu dönemi II. Cumhuriyet dönemi olarak nitelendirirler.

KOSOVA'DA YÜRÜTME GÜCÜ

Öğr.Gör. Doğal ÜNAL¹

Bülent TÜRKMEN²

ÖZET

Bu çalışmada yeni kurulan Kosova Cumhuriyetinin yürütme erki genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bundan hareketle bu çalışmanın temel amacı cumhurbaşkanının, başbakanın ve bakanlar kurulunun göreve gelişi, yetkileri, yapıları ve görevlerinden ayrılışı şekillerini belirtmektir. Günümüzde kuvvetlerin (yasama, yürütme ve yargı) organlarına baktığımız zaman yargı bağımsız, yasama organı yasa yapma görevi var ama bu görevi yerine getirecek olan temsilciler yeterli bilgiye sahip olmadıkları ve yasaları uygulayan kısım yürütme, aynı zamanda yasaların yapılmasında artık asıl rol oynayan kısımdır. Parlamenter sistemin ilk zamanlarında yürütme güç açısından yasamanın altında iken günümüzde bu değişmiştir.

İki bölümden oluşan bu çalışmada ilk bölümde cumhurbaşkanıyla ilgili bilgiler verilmekte, ikinci bölümde ise başbakan ve bakanlar kurulu ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yürütme Organı, Kosova Anayasası, Kosova Cumhurbaşkanı, Kosova Başbakanı, Bakanlar Kurulu

GİRİŞ

Parlamenter sistemler adını sistemde egemen olan parlamentoya borçludurlar. Bu sistemde yasama kanadını parlamento oluştururken, yürütmeyi ise cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu oluşturur. Devlet başkanı, başbakan ve bakanları kurulu oluşmasında parlamento asli rol oynar. Yasamanın yürütme üzerinde önemli bir etkisi vardır. Yasamanın yürütme üzerinde etkisi olduğu kadar yürütmenin de yasama üzerinde bazı yetkileri olması bu iki organın uyumlu bir çalışma göstermesini gerektirir(Sartori, 1997: 137). Yürütme organının sorumlu kanadı

¹ Giresun Üniversitesi, Şebinkarahisar MYO, dogalunal@gmail.com

² Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi EABD Öğrencisi

yasama organı tarafında sürekli denetlenirken, yasama organı ise gerekli şartlar oluştuğunda yasama organı tarafından feshedilebilmektedir. Yargının bağımsız olduğu bir hükümet sistemidir (Derdiman, 2006: 123).

Kuvvetler ayrılığı kuramının geçmişine baktığımız zaman günümüzde kullanılan anlamına en yakın olarak bahseden ilk kişi John Locke'dır. John Locke kuvvetler ayrılığı ilkesiyle iktidarın sınırlandırılabilceğini, monarşilerin yerine parlamento sistemlerin gelebileceğinden bahsetmiştir. Bu amaçla Kuvvetler ayrılığında üç ayrı güçten söz etmektedir. Bunlar; yasama, yürütme ve federatif kuvvetlerdir. Locke göre yasama kuvveti genel yasaları koyar, kaldırır, kişisel işlerde uğraşmaz halk iyiliği için uğraşır (Kutlu, 2001: 109). Yasama organını halk oluşturur ve halk kendilerinin oluşturduğu yasama organından çıkan kararlara uyacağını belirtir. Locke yürütme organını, yasama organının çıkardığı yasalara uygulanmasında sorumlu olduğunu belirtir. Ayrıca yasama organı gerekli yasayı çıkardıktan sonra dağılırken yürütme organı sürekli çalışmak mecburiyetindedir. Federatif kuvvet ise savaş açma, barış, anlaşma imzalama gibi devletin diğer devletlerle olan ilişkilerini düzenlenmesiyle ilgilidir (Kutlu, 2001: 110). Federatif kuvvet herhangi bir yasayı düzenlemesinin düşünülemediğini belirten Locke, yabancı ülkelere karşı nasılsa tavır sergileneceği sürekli ve karşısındaki ülkeye göre değiştiğinden dolayı yasaları belirtenemeyeceğini belirtir. Locke yargıyı ayrı bir güç olarak görmemiş çünkü yasamanın çıkardığı yasaları uygulamakla görevlidir. Hatta yasama organı yasayı çıkardıktan sonra dağılırken yargı aynı yürütme organı gibi çıkan yasalara sürekli uygulanmasında sorumlu olduğu için, Locke yargılama sürecinin yürütmeyle ilişkilendirmiştir (Kutlu, 2001: 111).

Montesquieu, yasama yürütme kuvvetlerine yargıyı da ekleyerek şu anda kullanılan birçok sistemin temel parçalarını oluşturmuş oldu. Montesquieu üç kuvvetin sınırlarını belirlemiştir. Yasama organının görevi, bütün halkın uymak zorunda olduğu kuralları belirlemekle görevlidir. Yürütme organı yasama organının ortaya koyduğu kuralların uygulamasından sorumludur. Yargının ise devletin ve bireylerin aralarında çıkabilecek uyuşmazlıkların çözme görevi vardır. (Tağma, 2002: 55).

Bu çalışmanın amacı bağımsızlığını yeni kazanan Kosova'nın yürütme organı ve içerisindeki kuruluşların, oluşumu, yapısını ve görevlerini açıklamak amaçlanmıştır. Bu inceleme anayasa esas alınarak, Cumhurbaşkanlığı yasası ve hükümet çalışmaları yönetmeliği incelenmiştir.

YÜRÜTMENİN GENEL YAPISI

Kosova'nın siyasal sistemine bakıldığında birçok Kıta Avrupa ülkesi gibi parlamenter sistemi benimsediği görülür. Yürütme organı iki başlıdır. Bunlardan birisi Kosova Cumhurbaşkanı diğeri ise Kosova Cumhuriyeti Hükümeti yani başbakan ve bakanlar kuruludur. Bu ikiliden cumhurbaşkanı sorumsuzdur, bakanlar kurulu ise Kosova Cumhuriyet Meclisine karşı sorumludur.

Cumhurbaşkanı

Kosova'da yürütme sistemi iki başlıdır. Bunlardan ilki cumhurbaşkanıdır.³ Cumhurbaşkanı devletin en tepesindeki isimdir. Kosova'daki halkın birliğini bütünlüğünü temsil eder.

Kosova Cumhurbaşkanı ile ilgili ilk olarak 15 Mayıs 2001 yılında kabul edilen Kosova Geçici Öz Yönetim Anayasasında 9. Bölüm 2. Kısımda Kosova Başkanı olarak değiştirilmiş ancak o zaman kabul edilen geçici anayasada mevcut maddelere bakıldığı zaman bu kurum sembolik olarak oluşturulduğu anlaşılmaktadır. 15 Haziran 2008 de yürürlüğe giren son Anayasanın 83 ile 91. maddeleri cumhurbaşkanlığına ayrılmış ve bu kurum bir önceki anayasa göre yetkileri artırılmış ve bu kurum güçlendirilmiştir.

Cumhurbaşkanının Seçilmesi

Cumhurbaşkanı seçilmesi ile ilgili maddeler mevcut Anayasanın 85, 86 ve 87. maddelerinde Cumhurbaşkanı yasasında ise 3, 4 ve 5. maddelerde belirtilmiştir. Cumhurbaşkanı olabilmek için gerekli şartlara bakıldığında;

- 35 yaşını doldurmuş olmak
- Kosova vatandaşı olmak ve
- 10 yıl Kosova da ikamet etmiş olma

şartları aranmaktadır. Bu şartları sağlayan herkes en az 30 milletvekilinin önerisiyle ülkesinin cumhurbaşkanlığına aday olabilir. Cumhurbaşkanlığı makamına gelecek kişi için herhangi bir tahsil durumu belirtilmemiştir.

Cumhurbaşkanının seçimi Kosova Cumhuriyet meclisinin görevidir. Seçim üç turda gerçekleşir. İlk turda veya ilk turda yeterli oy alamazsa ikinci turda, meclis üye

³ Kosovanın kendi bağımsızlığını ilan ettiği 2008 yılında seçilen ilk Cumhurbaşkanı Fatmir Seydiu'dur 17 Şubat 2008 yılından itibaren bu görevi yapmaktadır

tamsayısının üçte ikisinin (2/3) oyunu alan aday cumhurbaşkanı seçilir. Eğer ilk turda yeterli çoğunluk sağlanamazsa, ikinci turda en fazla oyu alan iki aday son turda tekrar yarışır. Son turda oylamaya katılan üyelerin oyunun salt çoğunluğunu alan aday cumhurbaşkanı seçilir. Aksi halde meclis feshedilir ve seçimler yeniden yapılır. Cumhurbaşkanının görev süresi birçok ülkede olduğu gibi yasama organının görev süresinden fazladır. 2001 yılında kabul edilen geçici anayasada 3 yıl olarak kabul edilmişken; şimdi yürürlükte olan anayasada görev süresi 5 yıl olarak belirtilmiştir. Görev süresini tamamlayan cumhurbaşkanı, bir dönem daha görev yapabilir.

Cumhurbaşkanının Görev ve Yetkileri

Kosova Cumhurbaşkanının yetkileri yürürlükteki anayasanın 84. maddesinde yer verilmiştir. Anayasada yer alan bu yetkilerde herhangi bir sınıflamaya gidilmemiştir.

Cumhurbaşkanının Yasama ile ilgili Görev ve Yetkileri:

- Yılda en az bir defa, kendi çalışmalarıyla ilgili Kosova Meclisine hitap eder.
- Kosova Meclisi seçimlerini ilan eder ve kurucu genel kurulu toplanmaya çağırır;
- Anayasal yetkilerine uygun kararlar çıkartır;
- Kosova Cumhuriyeti Meclisinin onayladığı yasaları ilan eder;

Cumhurbaşkanı 8 gün içinde söz konusu yasayı imzalaması veya veto etmesi gerekir, aksi halde 8 gün sonunda yasa kendiliğinden yürürlüğe girer. Onaylanan yasaların, Kosova Cumhuriyeti veya topluluklardan birinin veya daha fazlasının yasal çıkarları açısından zararlı olduğunu düşündüğü durumlarda, yeniden gözden geçirilmek üzere iade eder. Bir yasayı iade etme hakkından bir defa yararlanabilir.⁴

- Anayasayla ilgili değişiklik önergeleri verir.

⁴ Tezliç İki çeşit vetodan söz etmektedir. Bunlardan birincisi geçici vetodur. Geçici veto, devlet başkanı parlamentoda kabul edilen yasa tasarsını yeterli görmemesi veya beğenmemesi durumunda parlamentoya geri göndermesidir. Ancak tekrar parlamentoya geri gönderildiğinde parlamento nitelikli bir çoğunlukla tekrar kabul edildiği takdirde [Kosova da için üçte iki (2/3)] devlet başkanı kabul etmek zorundadır, yani yasa tasarsının yasalaşmasını engelleyememektedir. Diğer veto türü ise mutlak vetodur. Mutlak veto, devlet başkanının bir yasayı tamamen kabul etmesi mümkünse kesin reddetme hakkına yani mutlak veto hakkına sahip olmasını öngörür. Parlatenter rejimlerde kanun tasarıları genelde bakanlar kurulu tarafından hazırlandığı için ve yürütmenin sürdürdüğü plan ve programın sürekliliği için, ayrıca bakanlar kurulu zaten parlamentonun güvenoyunu almış olması, tüm siyasi sorumluluğun başbakan ve bakanlar kurulunda olması ve devlet başkanının hiçbir siyasi sorumluluğu bulunmamasından dolayı genelde uygulanan durum devlet başkanının mutlak vetoyu kullanmaması şeklindedir. Mutlak vetoyu uyguladığı takdirde ya görevinden çekilmesine ya da kurumun itibarının sarsılmasına sebep olabilir. (Teziç, 2004: 48)

Parlamente sistemlere yumuşak kuvvetler ayrılığı denmesinin nedenlerinden biri de yürütmenin yasama organı üzerindeki yetkisidir. Yürütme organı gerekli şartlar oluştuğunda yasama organını feshedebilir. Bu fesih işlemi genellikle devlet başkanı tarafından yerine getirilmektedir. Devlet başkanı bu yetkisini başbakanından bağımsız olarak kullanabilmektedir (Gözler, 2007: 103). Kosova Cumhurbaşkanı'nın da gerekli şartları oluştuğunda Meclisi feshedebilme yetkisi vardır. Kosova Anayasasının 35. maddesine göre ;

- Eğer Kosova Cumhurbaşkanı tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilen kişinin görevi aldığı günden itibaren, altmış (60) gün içerisinde hükümeti kurmadığı zaman,
- Eğer Meclisin feshi için Meclis üye tam sayısının üçte ikisi (2/3) oy verirse, Kosova Cumhurbaşkanı'nın kararıyla Meclis feshedilir,
- Eğer, Kosova Cumhurbaşkanı seçim sürecinin başladığı günden altmış (60) gün içerisinde Cumhurbaşkanı seçilmezse,
- Hükümet hakkında başanlı güvensizlik oylamasından sonra,

Kosova Cumhurbaşkanı tarafından meclis feshedilebilir.

Cumhurbaşkanı'nın Yürütme ile İlgili Görev ve Yetkileri:

- Kosova Cumhuriyetini yurtiçinde ve dışında temsil eder;
- Anayasayla belirlenmiş kurumların anayasal işleyişini güvenceye bağlar;
- Anayasaya uygun uluslararası anlaşmaları imzalar;
- Anayasal konuları Anayasa Mahkemesine gönderebilir;

Cumhurbaşkanı meclisten gelen yasaları veto edip tekrar meclise gönderdiği zaman meclis aynı yasaı üçde iki (2/3) çoğunlukla tekrar kabul ettiği zaman bu kez cumhurbaşkanı'nın onayına gerek kalmadan kanun yürürlüğe girer. Eğer cumhurbaşkanı yasa konusunda şüpheye düşerse konuyu anayasa mahkemesine taşıyabilir.

- Ülkenin dış politikasını yönetir;
- Kosova Cumhuriyetine atanan diplomatik misyon şeflerinin güven mektuplarını kabul eder;
- Kosova Güvenlik Güçlerinin Başkomutanıdır;

- Topluluklar Danışma Kurulunu yönetir;
- Mecliste çoğunluğu oluşturan siyasi parti veya koalisyon adayını verdiğinden sonra, ilgili adayı hükümeti kurmakla görevlendirir;
- Başbakanın önerisinden sonra Kosova Güvenlik Güçleri Komutanını atar;
- Başbakanla işbirliği içerisinde, Kosova Haber Alma Teşkilat Müdürü, Mücevrim Yardımcısı ve Genel Müfettişini atar;
- Başbakanla istişare ederek Olağanüstü Hal ilanına karar verir;
- Kosova Güvenlik Kurulunun toplanmasını talep edebilir ve Olağanüstü Hal Kuruluna başkanlık eder;
- Başbakanla yaptığı istişare doğrultusunda, Kosova Cumhuriyeti diplomatik ve konsolosluk misyonlarının kurulmasına karar verir;
- Hükümetin önerisiyle, Kosova Cumhuriyeti diplomatik misyon şeflerini atar ve görevden alır;
- Merkez Seçim Komisyonu Başkanını atar;
- Yönetim Müdürü olarak görev yapacak olan Kosova Cumhuriyeti Merkez Bankası Başkanını ve Banka Yönetim Kurulu üyelerini atar;
- Yasalara uygun şekilde madalya, takdirname ve ödüller verir;
- Yasalara uygun şekilde bireysel af ilan eder;

Cumhurbaşkanının Yargı ile İlgili Görev ve Yetkileri:

2001 yılında kabul edilen geçici anayasada cumhurbaşkanının yargıya ilişkin hiçbir görevi bulunmazken; mevcut yürürlükteki anayasanın 84. maddesine bakıldığında zaman zaman cumhurbaşkanı yargı ile ilgili bir takım görevler üstlenmiştir. Kosova Cumhurbaşkanı'nın:

- Kosova Yargı Kurulunun önerisiyle, Kosova Yüksek Mahkeme Başkanını atar ve görevden alır;
- Kosova Yargı Kurulunun önerisiyle, Kosova Cumhuriyeti yargıçlarını atar ve görevden alır;

- Kosova Savcılık Kurulunun önerisiyle, Kosova Cumhuriyeti Devlet Başsavcısını atar ve görevinden alır;
- Kosova Savcılık Kurulunun önerisiyle, Kosova Cumhuriyeti savcılarını atar ve görevden alır;
- Meclisin önerisiyle, Anayasa Mahkemesi yargıçlarını atama yetkilerine sahiptir.

Genel olarak tüm siyasal sistemlerde cumhurbaşkanlarının başsavcı, savcı, hakim ve üst düzey yargı yetkililerini atamalarında yetkiye sahibi olması yürütmenin yargıya müdahalesi olarak yorumlanır. (Derdiman, 2006: 139).

Dokunulmazlık ve Görevinden Ayrılması

Kosova Cumhurbaşkanı görevi süresince herhangi bir siyasi partiye üye olamaz, herhangi bir kamu kuruluşunda görev alamaz. Dokunulmazlık konusu Kosova Anayasasının 89. maddesinde belirtilmiştir. Bu maddeye göre "kendi görev alanıyla ilgili fiil ve kararlardan dolayı hukuki kovuşturma, suç duyurusunda bulunma veya görevinden alınma konusunda dokunulmazlığı vardır". Parlamenter sistemlerdeki devlet başkanlarına verilen dokunulmazlığın temelinde, yürütmenin devamlılığı ve istikrarı sağlama amacı vardır (Teziç, 2004: 408). Kosova Cumhurbaşkanı aynı zamanda görev süresince edindiği bilgileri, suç teşkil etse de etmese de açıklamak mecburiyetinde değildir. Dokunulmazlık görev süresi bitiminde de devam eder.

Cumhurbaşkanı kendi isteğiyle (en fazla 6 ay) yetkilerini Meclis Başkanına devredebilir. Bu devir esnasında yetkiyi devretme gerekçesini ve mümkünse ne kadar süreyle devredeceğini belirtmesi gerekmektedir. Ancak cumhurbaşkanının ciddi bir rahatsızlık geçirmesi durumunda Meclis Hekimler Kuruluna danıştıktan sonra meclis üye tam sayısının üçte ikisinin (2/3) oyuyla yetkileri Meclis Başkanına devredilebilir. Bu iki durumda Cumhurbaşkanı görevlerinden geçici olarak uzaklaşır. Bazı durumlarda Cumhurbaşkanı görevlerinden tamamiyle uzaklaştırılmak durumunda kalınabilir. Bu durumlar Anayasanın 91. maddesinde şu şekilde belirtilmiştir:

- Ciddi suçlardan dolayı cezalanmış olması;
- Anayasa Mahkemesi'nin, Anayasa'ya ağır bir saygısızlık işlemiş olduğunu saptamış olması;
- Ciddi rahatsızlığından dolayı, bu görev ve sorumluluğu yerine getiremeyecek durumda olması;

durumunda Cumhurbaşkanının görevine son verilebilir.

2001 yılında kabul edilen geçici Anayasada Cumhurbaşkanlığına sona erdiren yollardan biride "istifa etmektir". Ancak yürürlükteki Anayasada ve Kosova Cumhurbaşkanı Yasasında istifa etmeye yer verilmemiştir.

Başbakan ve Bakanlar Kurulu

Kosova yürütme sisteminin diğer kanadı ise Başbakan ve Bakanlar Kurulunda oluşan hükümettir. Kosova Hükümetinin genel esaslarına ilişkin yasal dayanaklara baktığımız zaman Anayasanın 91 ile 101. maddeleri arasında yer verilmiştir. Ayrıca hükümetin çalışma düzenine ilişkin bir de Kosova Hükümetinin Çalışma Yönetmeliği vardır.

Başbakanın Atanması ve Hükümetin Kurulması

Başbakanın atanması ve hükümetin kurulması Kosova Cumhuriyeti Anayasasının 95 ve 96. maddelerinde anlatılmaktadır. Meclis genel seçimlerinden sonra Kosova Cumhurbaşkanı, genellikle mecliste çoğunluğu sağlayan siyasal parti liderini veya mecliste koalisyon oluştuysa meclise danışarak milletvekillerinden birisini başbakan olarak görevlendirir. Cumhurbaşkanı tarafından seçilen Kosova Başbakanı atandığından itibaren 15 gün içerisinde, kurmuş olduğu hükümet için meclisten güvenoyu ister. Meclis üye tamsayısının salt çoğunluğunun oyunu aldığı takdirde başbakan kabinesiyle birlikte göreve başlar. Başbakanın Kosova Cumhuriyet Meclisine önerdiği kabine güven oyu alamazsa Cumhurbaşkanı 10 gün içinde başka bir adayı hükümet kurmakla görevlendirir. Bu adayda 15 gün içinde yeni kabine için Meclisten onay almak zorundadır. Eğer ikinci seferde de güvenoyu alınamazsa cumhurbaşkanı 40 içinde seçimlerin yenilenmesine karar verir. Güvensizlik oyu ve fesih gibi araçlar parlamenter sistemin en güçlü yanlarından birisidir. Sistemde herhangi bir anlaşmazlık fesihle sonuçlanıyor çözüm için halka başvurulur.

Eğer başbakan bir nedenle görevi bırakırsa birlikte çalıştığı bakanlarda görevlerinden ayrılırlar. Bunun sonucunda Kosova Cumhurbaşkanı Meclisten hükümeti yeniden kurması için yeni bir aday görevlendirir(Gözlür, 2007: 105).

Kosova Cumhuriyeti Anayasasının yeni bakanlıkların kurulması iç tüzükle olur. Bakanlıkların kurulması iç tüzükle belirlenmiş olmasına karşın Sırp topluluğuna bir bakanlık ve diğer çoğunluk oluşturmayan topluluğa da bir bakanlık verilmesi anayasal çerçeveye alınmış hatta toplam bakan sayısı on ikiyi (12) geçtiği takdirde çoğunluk olmayan topluluğu temsilen üçüncü bir bakanlık verilecektir. Yine

anayasanın aynı maddesinde bir diğer fıkrada kabinede Sırp topluluğundan en az iki (2) bakan yardımcısı ve Kosova'da çoğunluk olmayan topluluklardan en az iki (2) bakan yardımcısı yer alması anayasal güvence altına alınmıştır.⁵

Parlamentar sistemlerde çok partili hayat yaşandığından dolayı kutuplaşmalar görülmez. Seçimi kaybeden partiler sistemden dışlanmaz çünkü seçimi kazanan partinin görevde kalabilmesi için parlamentonun güvenoyuna ihtiyaç vardır. Aynı zamanda parlamenter sistemde hükümetin her zaman görevden alınabilme ihtimali olduğu için istikrarsız hükümete yol açar.⁶ Ayrıca bir partinin parlamentoda çoğunluğu oluşturması çok zor olduğu için koalisyon hükümetleri görülür ve koalisyon hükümetlerinin de güçlü hükümetler olduğu söylenemez (Gözler, 2007: 107). Çok partili bir siyasal hayatı benimseyen Kosova Hükümetinde koalisyon hükümet mevcuttur. Koalisyon hükümetlerin görülmesiyle beraber istikrarsızlıklarda baş gösterir. Bu çok partili siyasal sistemlerin en temel sorunudur. Mecliste hiçbir partinin yeterli çoğunluğu alamadığını düşünecek olursak, genel olarak devlet başkanı en çok oy olan adayı hükümet kurması için görevlendirir. Başbakan;

- Hükümeti kurarken mümkün olduğunca az partiyi hükümetine dâhil etmek isteyecektir. Çünkü mevcut bakanlıkların iktidar olmanın getirdiği yararları ve koalisyondaki etkinliği az sayıda partiye yansıtmak isteyecektir.
- Kendi partisine siyasal açıdan en yakın olan partileri seçecektir. Çünkü aynı görüşe sahip partiler olması başbakanın kendi plan ve programlarının uygulamasına imkân tanır.

⁵ Kosova Cumhuriyeti Anayasasının 64. maddesinde bahsi geçen meclis yapısına bakıldığında da hükümetteki yapıya benzer bir uygulamaya gidildiği görülmür. Ülkedeki azınlıklara Kosova Cumhuriyet meclisinde temsil edilme hakları anayasal güvence altına alınmıştır. 64.madde nin 2 fıkrası şöyledir. "... yüz yirmi (120) sandalyeden, yirmi (20) tanesi Kosova'da çoğunluk olmayan toplulukları temsil için, aşağıda gösterildiği şekilde, güvenceye bağlanmıştır;

Sırp topluluğunu temsil ettiklerini beyan eden parti, koalisyon, yurttaş hareket ve bağımsız adayların, Meclis seçimlerinde kazandıkları sandalye sayısı ondan (10) az ise, mecliste en az on (10) sandalyeye sahip olmaları güvenceye bağlanmıştır.

Meclis seçimlerinde diğer toplulukları temsil ettiklerini beyan eden parti, koalisyon, yurttaş hareket ve bağımsız adayların, aşağıda belirtilen en az sandalye sayılarına sahip olmaları güvenceye bağlanmıştır. Her topluluk için güvenceye bağlanan sayıdan az sandalye kazanılmışsa, Rom topluluğu bir (1) sandalye; Aşkalı topluluğu (1) sandalye; Mısırlı topluluğu (1) sandalye ve Rom, Aşkalı ile Mısırlı topluluklarından en çok oyu alana artı bir (1) sandalye; Boşnak topluluğu üç (3) sandalye; Türk topluluğu iki (2) sandalye ve Gorali topluluğu bir (1) sandalye güvenceye bağlanmıştır."

⁶ Türkiye de 30 Ekim 1923 tarihi ile 30 Ekim 2010 tarihleri arasında altmış (60) hükümet kurulmuştur. Seksen altı (86) yıl beş (5) aylık bu süreçte hükümetlerin ortalama ömürleri bir (1) yıl altı (6) aydır.

- Seçtiği hükümeti kurdurmaya yetecek ve aynı zamanda programını uygulanmasını sağlayacak partilerle koalisyonu oluşturacaktır. (Turhan, 1993: 64).

Hükümetin Görev ve Yetkileri

- Meclise yasa tasarıları ve diğer kararları önerir;
- Ülke iç ve dış politikasını önerir ve uygular;
- Ülkenin ekonomik kalkınmasına olanak sağlar;
- Yasaların uygulanması için kararlar ve yasal hükümler çıkarır;
- Kosova Cumhuriyeti Bütçesini önerir;
- Yönetim organlarının çalışmasını yönlendirir ve denetler;
- Kamu hizmetleri faaliyetlerine ve onların gelişmesine rehberlik eder;
- Kosova diplomatik misyon şeflerinin atanması ve görevden alınması için Kosova Cumhurbaşkanı'na teklif sunar.
- Anayasa değişikliği önergesi verir;
- Anayasal konuları Anayasa Mahkemesine gönderebilir;
- Diğer merkezi veya yerel organlara verilmemiş yürütme işleri yapar.

Günümüzde yasaların yapımında Meclisin rolü gittikçe azalmaktadır. Siyasi yapıların değişmesi genişlemesi ve karmaşık hale gelmesi yapılan işlemlerin uzmanlık gerektirmesi, Her yasanın ayrıntılı bir şekilde tartışılması ve zaman kısıtlılığı sebebiyle meclis gündemine gelen yasalar etraflıca incelenmeden hükümetin programında aksaklığa sebebiyet vermeden onaylamak zorunda kalıyor. Meclisten vekillere bakıldığı zaman büyük bir kısmının yeterli bilgiye sahip olduğunu söylemek oldukça zordur. Dolayısıyla yasaları uygulayacak olan hükümete, bakanlıklara ve bakanlıklarda istihdam edilen bürokratlara ve teknokratlar⁷ yasaların yapım görevi düşmektedir(Kutlu, 2001: 135).

⁷ Teknokrat, çalıştıkları alanda geniş derin bilgiye sahip kendi bilgi ve usullerini devlet yönetiminde ve iş başında doğrudan doğruya uygulayan devlet adamı konumundadırlar(Tarhan vd., 1999: 211).

Başbakanın Görev ve Yetkileri

Kosova Anayasasının 94. maddesinde göre Başbakanın yetkileri şöyledir;

- Hükümeti temsi eder ve yönetir;
- Tüm bakanlıkların hükümet politikalarına uygun davranmalarını sağlar;
- Yasaların ve Hükümetin belirlediği politikaların uygulanmasını sağlar;
- Meclisin onayını almaksızın Hükümet üyelerini değiştirir;
- Kosova Güvenlik Kuruluna başkanlık eder;
- Kosova Polisi Genel Müdürünü atar;
- Haber alma meseleleri hakkında Cumhurbaşkanıyla istişare eder;
- Cumhurbaşkanıyla birlikte Kosova Haber Alma Teşkilatı Müdürünü, Müdür Yardımcısını ve Genel Müfettişini atar;
- Ülke dış politikasının uygulanması için Cumhurbaşkanıyla istişare eder;
- Anayasa ve yasalarla öngörülen diğer işleri yapar.

Parlamente rejimlerde genel itibarıyla kabinenin ve başbakanın görevleri daha fazladır. Günümüzde yasama organı giderek eskilerde olan etkisini kaybederken yürütme organı güç kazanmaya başlamıştır. Kosova'ya baktığımız zaman başbakanın en dikkat çekici yetkisi parlamentodan güvenoyunu aldıktan sonra çalıştığı bakanları meclisin onayını almaksızın değiştirebilmesidir. Görev süresince Başbakan istediği bakanı görevden almakta veya göreve getirmekte serbesttir.⁸ Meclisten tekrar güvenoyu almasına veya cumhurbaşkanının görüşünü almaya ihtiyaç duymaz. Bu kural başbakanı diğer bakanların hiyerarşik olarak üstünde bulunduğunu ifade eder.

Hükümetin Sorumluluğu

Parlamente sistemde bakanlar genellikle parlamentoda ki milletvekillerinden oluşurlar. Ancak bakanların bir kısmının meclis dışında olduğu da görülür. Hatta bütün bakanlar parlamentonun dışından olsa bile mevcut sistem hala parlamente

⁸ Kosova Hükümeti Çalışma Yönetmeliğinin 12. maddesinin 1 fıkrasına "Başbakan, her bir bakandan, başkanlık yaptıkları bakanlıkların çalışmalarına ilişkin enformasyon ve raporlardan ibaret yazılı rapor sunmaları isteminde bulunabilir, bunun neticesinde Hükümetin çalışmaları için önemden olan enformasyonlara sahip olacaktır".

sistemdir. Çünkü parlamenter sistemde asıl olan yürütmenin yasamaya karşı siyasi açıdan sorumlu olmasıdır (Turhan, 1993: 55). Parlamenter sistemde bakanların siyasi sorumlulukları kolektif ve bireysel sorumluluk olmak üzere iki türüdür. Bireysel sorumluluk, bir bakanın kendisine bağlı bakanlıktaki işlemlerden meclise karşı sorumlu olmasıdır. Kolektif sorumluluk ise hükümetin izlediği genel politikayı meclisin beğenmemesi durumunda hükümetteki bakanların birlikte meclise karşı sorumlu olmasıdır (Teziç, 2004: 48).

Hükümet bütün faaliyetlerinden dolayı öncelikli olarak parlamentoya karşı sorumludur. Kosova Anayasasınının 100. maddesine göre, Kosova Meclisinin üye tamsayısının üçte birinin (1/3) önerisiyle hükümete karşı güvensizlik oylaması önergesi verilebilir. Önergeden itibaren en erken 2 en geç 5 gün içinde meclis gündemine gelir ve oylamaya sunulur. Kosova Meclisi üye çoğunluğunun lehte oyu kullanmaları durumunda güvensizlik önergesi kabul edilmiş olur ve hükümet veya güvensizlik oyu alan bakan görevinden uzaklaşmış olur.

Hükümet üyeleri kendi görev alanları çerçevesinde karar almakta serbesttirler ayrıca görev alanları ile ilgili yaptıkları işlere kovuşturma, görevde alma ve suç duyurusunda bulunma konusunda dokunulmazlıkları da vardır. Ancak bu faaliyetleri dolayısıyla Başbakana karşı da sorumludurlar. Hükümetin yürütmüş olduğu politikaya karşı çıkan veya uygulamaktan kaçınan bakan ya istifa etmek zorundadır ya da görevinden uzaklaştırılır. Bakanlar Kuruluna katılan ancak kurulun aldığı karara katılmayan bir bakan olsa da karar oybirliğiyle alındığı için, kolektif sorumluluk çerçevesinde de, tüm hükümet sorumluluğu üstlenir.

SONUÇ

Kosova Cumhuriyeti yeni kurulan bir devlet olmasıyla birlikte parlamenter sistemi benimsemiştir. Parlamenter sistemlerde erkler birbiriyle ilişki içindedir. Bu bir takım tikanmaların önüne geçmek için öngörülen bir yapıdır. Erklerin birbirleriyle ilişki içinde olmasından dolayı kuvvetler birliği veya yumuşak kuvvetler ayrılığı diye tanımlamada yapılmaktadır. Bu erklerin birbiriyle ilişki içinde olması bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Kosova'da ki yürütme organının yapısı ve işleyişine baktığımızda ileriki yıllarda sorunlara yol açabilecek bazı unsurlar içermektedir.

Kosova Cumhurbaşkanı'nın üst düzey yargıçlarını ataması bir yana onları görevden alma yetkisinin de olması yürütmenin yargı üstündeki etkisini göstermektedir.

Kosova Cumhurbaşkanlığı birçok ülkedeki parlamenter sistemde olduğu gibi yasama yürütme yargı alanında üst düzey yetkilere sahip olmasına rağmen herhangi bir sorumluluğa sahip değildir. İktidarın istenmeyen kişilerin gelmesine, devamlılığın sağlanması gibi sebeplerle birçok yetki verilmesi başkanlık ve yarı başkanlık sisteminde olmaktadır. Başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinde de devlet başkanı halk tarafından seçilmektedir. Türkiye'de benzer sorunları 2007 yılında Cumhurbaşkanını halkın seçmesine olanak sağlayan düzenlemeyle üstesinden gelmiştir.

Kosova Başbakanının meclisten güvenoyu alındıktan sonra meclise veya cumhurbaşkanıyla herhangi bir görüş alışverişi olmadan kabinede değişiklik yapabilmesi başbakanın diğer bakanlardan hiyerarşik olarak üst seviyede olmasını sağlar. Eğer kabinesinde anlayamayacağı veya görüşlerine ters düşen bir bakan varsa bu uzaklaştırma şekli devamlılık açısından olumlu bir yetkidir. bu şekilde koalisyon hükümeti dahi olsa tüm bakarlara koltuğu sağlam olmadığı için başbakanın programına uymak zorunda kalacaktır. Parlamenter sistemlerde bakanlar meclise karşıda sorumludurlar. Gerek siyasi olsun gerek idari olsun yaptıkları her işte parlamento bu konuda bilgi isteyebilir. Bakanı güvensizlik oyuyla düşürebilir. Güvensizlik oyu aynı zamanda, başbakanın beraberinde çalıştığı kişilere dikkat etmesi konusunda ihtar niteliği de taşımaktadır. Meclisin çoğunluğunun oyuyla görevden almasının kesin gözüyle bakılan bir bakanı, başbakanın meclisten önce görevden alması gibi bir durumda söz konusu olabilir. Meclisin onayını almadan hükümet üyelerini değiştirebilmesi yürütmenin gücünün de bir göstergesidir.

Hükümetin içinde Sırlara ve diğer azınlıklara temsil hakkı tanınması ülkede bulunan azınlıkların vatandaş olduklarının yok sayılmadıklarının bir göstergesidir. İktidardaki partilerin ülkedeki her kesimle çalışmaları gerekliliğini doğuracaktır. Ayrıca azınlıkların böyle önemli görevlere getirilmeleri, onlara karşı uygulanacak kötü bir tutum olduğunda en üst seviyede haklarını arayabilecek birilerinin olmasını sağlayacaktır. Anayasal açıdan belirlenen bu kararın olumlu yanının olmasına karşı olumsuz yanları da vardır. İktidardaki partinin bazı kesimlerle çalışma zorunluluğu getirecektir. Mesela ilerleyen zamanlarda iktidar değiştiğinde, iktidarda azınlıklardan hoşlanmayan bir lider olduğu zaman, hükümetinden bu bakanı çıkartamayacağı gibi onunla da iyi geçinmek zorunda değildir. Azınlıkların temsilcilerinin başında bulunduğu bakanlıklara mali açıdan bir takım sıkıntılar yaratabilir ki bir bakanlık ne kadar güçlü olursa olsun mali açıdan desteğe ihtiyacı vardır. Bu yüzden bu anayasal maddenin iyi ve kötü yanları vardır. İktidara gelecek partiler için bu madde her zaman biraz sıkıntıya sebep olabilir.

KAYNAKÇA

DERDİMAN, Ramazan Cengiz(2006), **Anayasa Hukukunun Genel Esasları ve Türk Anayasa Düzeni**, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul

GÖZLER, Kemal(2007), **Anayasa Hukukuna Giriş**, 10. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa

KUTLU, Mustafa(2001), **Kuvvetler Ayrılığı, Temelleri-Gelişimi Hukuk Devletinin Kökenleri**, Seçkin Yayınları, Ankara

SARTORİ, Giovanni(1997), **Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği**, Çev.Ergun Özbudun, Yetkin Yayınları, Ankara

TAGMA, Korkmaz(2002), **Yeniden Yapılanmada Siyasal Sistemler, Yönetim Modelleri ve Türkiye**, Timaş Yayınları, İstanbul

TEZİÇ, Erdoğan(2004), **Anayasa Hukuku**, Beta Yayınları, 9. Bası, İstanbul

TORTOP, Nuri, İsbir, Eyüp, Aykaç, Burhan(1999), **Yöntim Bilimi**, Yargı Yayınevi, Gözden Geçirilmiş Üçüncü Baskı, Ankara

TURHAN, Mehmet(1993), **Hükümet Sistemleri**, Gündoğan Yayınları, İkinci Basım, Ankara

http://en.wikipedia.org/wiki/Government_of_Kosovo 23.03.2010

http://en.wikipedia.org/wiki/Politics_of_Kosovo 23.03.2010

Official Gazette, **Government Regulation**, <http://www.gazetazyrtare.com/>

Republic of Kosovo Assembly, **Constitution of the Republic of Kosovo**, www.assembly-kosova.org/common/docs/Constitution1%20of%20the%20Republic%20of%20Kosovo.pdf, 05.03.2010

THE EVOLUTION OF PARLIAMENTARY SYSTEM IN TURKEY AND A DISCUSSION ON PRESIDENTIAL SYSTEM

Assist. Prof. Dr. Fikret Elma, Celal Bayar University,
fikretelma@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Constitution, parliamentarism, presidentialism, democracy

The history of parliamentary system in Turkey is, in a way, coeval with the Turkish democracy history. Within this framework, the beginning of the parliamentary system in Turkey dates back to the first constitution of the Ottoman Empire in 1876. In this period, the adoption of the constitution, and the emergence of parliament and cabinet were crucial for the development of parliamentarism in Turkey. In Republican period, except from the 1921 Constitution, 1924, 1961, and 1982 constitutions foresaw parliamentary system as governmental model. In this context Turkey has parliamentary tradition over a century.

Especially from the 1980's, as in the Turgut Ozal and Suleyman Demirel eras', discourses and discussions on the transition to the presidential system have been in the agenda of Turkish political life. In the last period, this discussion has been reawakened by the Prime Minister Recep Tayyip Erdogan starting from the 2012, during the new constitution formation process. Today to analyze this discussion beyond short term political calculations, to carry out these discussions objectively and to conclude it have great importance for political stability of the Turkey in the future and for its democratic development. This study aims to draw attention especially to this side of the discussion. The discussion of the presidential system in Turkey, the formation of parliamentary regime from Ottoman to the Republican era and its development will be analyzed in a constitutional framework.

Today, except from USA and France, Western democracies are generally governed by parliamentary system. Accordingly, it is obvious that parliamentary system has broader execution area in the western democracies. Presidential system is applicable to the Latin American countries such as Brazil, Argentina and Venezuela, and to the Post-Soviet countries such as Kazakhstan, Turkmenistan and Azerbaijan. In this respect, it can be said that presidential system is more preferable for the developing countries. However, scholars like G. O'Donnell and Juan Linz state that presidential system in new democracies that have authoritarian tradition like Latin American countries prevents democratic consolidation through personalization of

the political power, weakening the political institutions and obstructing political institutionalization, monopolization of the power, weakening of the parliament, judiciary and non-governmental organizations, and by increasing political polarization and preventing political consensus and pluralism (Linz, 1996: 117-134; O'Donnell, 1994:59-62).

In effect, the theses of O'Donnell and Linz are supported by implications of the presidential system in Post-Soviet Russian Federation, Central Asia and Caucasian states. In these states, although political stability is provided, democracy cannot be established. The need for political stability and strong executive branch necessitates the presidential system. Yet this choice brings dilemma and leads to the formation of semi-democratic system within countries where democratic culture is already very low.

In this study, current presidential discussions in Turkey will be evaluated in the context of the current developments, options and realities, the establishment and evolution of parliamentary system will be analyzed through foreseen governmental system from Ottoman to the Republic in 1876, 1921, 1924, 1961, and 1982 constitution.

Today, presidential system debates in Turkey acquire a relatively different dimension compared to the previous ones by reason of the fact that president of the republic shall be elected by popular election in 2014 and the Justice and Development Party has offered the proposal called "Turkish Presidential Model" to the Constitutional Conciliation Commission of Turkish Grand National Assembly. Furthermore, it seems inevitable for Turkey to make some partial or significant arrangements regarding the governmental system in the forthcoming period. Partial arrangement implies removal of certain powers that president of the republic held in parliamentary system but should not actually hold, giving back the authority of the Turkish Grand National Assembly to elect the president, and so return to a classical parliamentary system that was the case under the Constitutions of 1924 and 1961. Such an arrangement would not only abolish the dual executive but also enhance the functioning of the parliamentary system to a certain extent. On the other hand, Turkey's orientation to dramatic changes regarding the governmental system will, certainly, be possible by opting either semi-presidential or presidential systems.

References

Linz, Juan (1996), "Başkanlık Sistemi veya Parlamenter Sistem Arasındaki Tercihler: Siyasal ve Sosyal Sonuçları", çev. Ergun Özbudun ve Levent Köker, *BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı*, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara.

O'Donnell, Guillermo A. (1994), "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, Vol. 5, No: 1, 1994, pp. 55-69.

TÜRKİYE'DE BAŞKANLIK SİSTEMİ TARTIŞMASI VE PARLAMENTER SİSTEMİN GELİŞİMİ: ANAYASAL ÇERÇEVEDEN KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Yrd. Doç. Dr. Fikret Elma¹

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'de yaşanan başkanlık sistemi tartışmalarını ve parlamenter sistemin inşa süreci, Kanuni Esasi (1876)'den 1982 Anayasası'na kadar karşılaştırmalı olarak ele alıp incelemeyi amaçlamaktadır. Türkiye, neredeyse kuruluşundan bugüne, özellikle de çok partili hayata ve demokrasiye geçişten bu yana, parlamenter sistemle yönetilmektedir. Aslında, ülkede parlamenter sistemin kökeni, Osmanlı Devleti dönemine ve Türk tarihinde ilk modern anayasa olarak kabul edilen Kanun-ı Esasi'ye kadar uzanmaktadır. Ancak bugün olduğu gibi, özellikle 1980'li yıllardan beri Türkiye'de zaman zaman "başkanlık sistemi" tartışmaları Türk siyasetinde önemli bir gündem oluşturabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, parlamenter sistem, başkanlık sistemi ve demokrasi

GİRİŞ

Parlamenter sistemin Türkiye'deki tarihi bir bakıma, Türk demokrasi tarihi ile aynıdır. Bu çerçevede, Türkiye'de parlamenter sistemin serüveni, Osmanlı'da Senedi İttifak, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet'in ilanı gibi modernleşme ve demokratikleşme denemelerinin sonunda 1876 yılında Kanuni Esasi'nin kabulüne kadar uzanır. Parlamenter sistemin oluşumu bakımından bu dönemde ilk anayasa, parlamento ve bakanlar kurulunun açığa çıkması gibi gelişmeler önemlidir. Cumhuriyet dönemine bakıldığında ise, bir "geçiş dönemi" anayasası olan 1921 Anayasası hariç tutulduğunda 1924, 1961 ve 1982 anayasalarının hükümet modeli olarak parlamenter sistemi öngördükleri bilinmektedir.

Ancak özellikle 1980'li yıllardan bu yana, Türkiye'de başkanlık sistemine geçiş söylem ve tartışmaları siyasi hayatta zaman zaman önemli bir gündem oluşturmuştur. Bu kapsamda, Türkiye'de son dönemde özellikle de 2012 yılından

¹ Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü

itibaren, başkanlık sistemi tartışmalarının yeniden alevlendiği, konunun yeniden ülke kamuoyunda önemli bir gündem maddesi haline geldiği ve tartışıldığı görülmektedir. Tartışmayı, yeni anayasa hazırlık çalışmaları sürecinde özellikle Başbakan R. Tayyip Erdoğan'ın başlattığı ve Ak Parti temsilcilerinin sürdürdüğü de kamuoyunda herkesçe bilinmektedir.

Ülkenin yakın tarihi geçmişine bakıldığında aslında bu tartışmanın yeni bir tartışma olmadığı da açıkça görülmektedir. Bu çerçevede, demokrasiye geçiş sonrasında 1950'lerden bu yana aralıklarla ülkede başkanlık sistemi isteklerinin seslendirildiği gözlemlenmektedir. Ancak, geçmişte hem başbakanlık, hem de cumhurbaşkanlığı yapmış olan Turgut Özal ve Süleyman Demirel dönemlerinde konunun daha belirgin olarak ülke gündemine taşındığı görülmektedir. Bugün de konu, iki dönemdir başbakan olan ve önümüzdeki dönem cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olacağına kesin gözle bakılan R. Tayyip Erdoğan tarafından gündeme getirilmiş bulunmaktadır.

Özal, Demirel ve Erdoğan kuşkusuz Türkiye'nin 1980 sonrası yakın dönem siyasi hayatında yer etmiş önemli siyasi liderler ve aktörlerdir. Başkanlık sistemi tartışmalarını kendi dönemlerinde ülke gündemine taşıyan bu üç liderin yürütmeleri en üst makamlarında görev yapmış olmalarının dışında önemli bir diğer özellikleri de, iktidara taşıdıkları siyasi partilerin kurucu liderleri olmalarıdır. Bu nedenle de, kendi dönemlerinde ülke ve partileri üzerinde önemli bir güce sahip olmuşlardır. Ancak buna rağmen bakıldığında, başkanlık sistemi istemlerinin temel dayanağını yürütmeyle ilgili konulardaki şikayetleri oluşturmuştur ve oluşturmaya devam etmektedir. Daha doğrusu, bu üç lider de Türkiye'nin genel olarak iki başlı yürütme organından, koalisyon dönemlerinden ve yaşanan siyasal istikrarsızlıklardan şikayet etmiş ve ülkenin daha güçlü bir icra organına ihtiyacı olduğunu dile getirmişlerdir.

Ancak bugün gelinen noktada, Türkiye'de başkanlık sistemi tartışmalarının öncesi dönemlerden farklı olarak daha ciddi bir boyut kazandığı görülmektedir. Bunun nedenleri; Yeni anayasa yapım süreci, 2007 yılında 1982 Anayasası'nda yapılan değişiklik nedeniyle önümüzdeki dönemde, 2014 yılında cumhurbaşkanının halk tarafından seçilecek olması ve Ak Parti'nin "Türk Başkanlık Modeli" adlı hükümet modeli önerisini artık fiilen TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunması gibi gelişmelerdir. Elbette bugün önemli olan, güncel siyasi polemikler ve kısa süreli siyasi hesapların ötesinde konunun analitik bir çerçevede olumlu ve olumsuz yönleriyle akademik dünyada ve siyasi arenada mümkün olduğu kadar nesnel bir şekilde tartışılması ve müzakere edilmesidir. Sonuçta, bugün genel bir uzlaşma

neticesinde demokratik bir anayasa ve sağlıklı bir hükümet sistemi düzenlemesi, ilerleyen süreçte Türkiye'de siyasal istikrar, ekonomik kalkınma ve demokratik sistemin derinleşmesi açısından hayati önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, yeni anayasa yapım sürecinde bugün ülkede yaşanan başkanlık sistemi tartışmaları yanında, geçmişten bugüne, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk anayasalarının öngördüğü hükümet sistemleri karşılaştırmalı olarak ele alınmakta ve bu bağlamda parlamenter sistemin oluşum ve gelişimi anayasal çerçevede analiz edilmektedir.

HÜKÜMET SİSTEMLERİ VE MODERN DEMOKRASİLER

Hükümet sistemleri arasındaki temel ayrım, düşünce temellerini Montesquieu ve Jonh Locke'un attığı *kuvvetler ayrılığı* ilkesinin bugün farklı ülke örneklerine göre aldığı farklı biçimlerden kaynaklanır. Burada, özellikle yasama ve yürütme organlarının seçim usulü ile sistem içindeki yetkileri, statüleri ve aralarındaki ilişkilerinin düzenlenme biçimi farklı hükümet modellerini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda bugün, modern temsili demokrasilerin başkanlık, yarı-başkanlık, parlamenter ve meclis hükümeti sistemi olmak üzere dört temel hükümet sisteminden bir tanesini tercih ettikleri bilinmektedir.

Üstelik, meclis hükümeti sisteminin de artık dünyada bir kaç istisna dışında uzun süreli bir hükümet modeli olarak pek uygulama alanı kalmamıştır. Bu sistem, daha çok farklı ülkelerde "geçiş dönemi" hükümet modeli olarak tercih edilmektedir. Dolayısıyla bugün, demokratik sistemlerin genel olarak, diğer üç sistemden bir tanesini kullandıkları görülmektedir. Bununla birlikte, Doğu Bloku ve Sovyetler Birliği çökmeden önce Fransa ve bir ölçüde Finlandiya ve Portekiz dışında aslında dünyada yarı-başkanlık modelini temsil eden belirgin başka bir ülke örneği bulmak da zordur.

Öte yandan, günümüzde yerleşik liberal demokrasilere bakıldığında bu ülkelerin, parlamenter, yarı-başkanlık veya başkanlık gibi farklı hükümet sistemlerini tercih etmelerinin onların demokratik niteliklerini büyük ölçüde etkilemediği görülmektedir. Çünkü gelişmiş ülkelerde siyasal sistemlere demokrasi niteliğini veren unsurlar hükümet sistemlerinden ziyade haklar, özgürlükler, hukuk devleti, çoğulculuk, siyasal rekabet ve uzlaş, siyasal kurumların pekişmesi, siyasa! istikrar, güçlü bir sivil toplum, güçlü bir ekonomi ve demokratik siyasal kültür gibi faktörlerdir. Bununla birlikte, bir ülkede özellikle de gelişmekte olan ülkelerde ve

yeni demokrasilerde anayasalarda hükümet sistemlerinin mümkün olduğu kadar ilgili toplumlann siyasal kültürleri de baz alınarak siyasi kriz ve istikrarsızlık üretmeyecek tarzda dizayn edilmesi de kuşkusuz hayati önemdedir.

Bugün, ABD ve Fransa dışında gelişmiş Batı demokrasileri genelde parlamenter sistemle yönetilmektedir. Dolayısıyla, parlamenter sistemin batılı demokrasilerde daha fazla uygulama alanı bulduğu açıktır. Başkanlık sistemi ise, bugün ABD dışında daha çok Brezilya, Arjantin, Meksika ve Venezuela gibi Latin Amerika ve Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan gibi Post-Sovyet ülkelerinde yaygın olarak kullanılan bir modeldir. Bu açıdan, başkanlık sisteminin gelişmekte olan ülkelerde daha çok tercih edildiği görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerdeki başkanlık sistemi tercihi, belli ölçüde ekonomik kalkınma adına daha etkin ve istikrarlı bir yönetim ihtiyacı anlayışına dayandırılabilir. Ancak, G. O'Donnell ve Juan Linz gibi yazarlar, otoriter mirasa sahip gelişmekte olan yeni demokrasilerde özellikle de, bazı Latin Amerika ülkelerinde başkanlık sisteminin, siyasal iktidan kişiselleştirdiği, siyasal kurumları zayıflattığı ve siyasal kurumsallaşmayı engellediği, gücü tek merkezde topladığı, parlamentoyu, yargıyı ve sivil toplumu zayıflattığı, siyasal kutuplaşmayı arttırdığı, siyasal uzlaşma kültürüne hizmet etmediği, çoğulculuğu engellediği ve dolayısıyla demokrasinin pekişmesini önlediği görüşündedirler (Linz, 1996: 117-134; O'Donnell, 1994:59-62).

Aslında, O'Donnell ve Linz'in bu tezlerini, Sovyet sonrası Rusya Federasyonu ile Orta Asya ve Kafkas ülkelerindeki başkanlık uygulamaları da fazlasıyla desteklemektedir. Bu ülkelerde de, belki siyasal istikrar kurulabilmekte, fakat gerçek anlamda demokratik sistem tesis edilememektedir. Ancak, gelişmekte olan bu ülke örneklerinde siyasal istikrar ve dolayısıyla güçlü yürütme organı ihtiyacı ister istemez başkanlık sistemini ön plana çıkarmaktadır. Bu tercih de bir ikilem doğrulamakta ve demokrasi kültürünün zaten çok zayıf olduğu bu coğrafyalarda otoriter rejimlere ya da en iyi ihtimalle melez ya da yarı-demokratik sistemleri ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

TÜRKİYE'DE OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ANAYASAL ÇERÇEVEDE PARLAMENTO SİSTEMİN GELİŞİMİ

Türkiye'de parlamenter sistem geleneği, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1876 yılında Kanuni Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle başlamıştır. Dolayısıyla, o günden bugüne - meclis hükümeti modelini öngören 1921 Anayasası hariç tutulduğunda ki, o da 1924 yılına kadar kısa bir süre için yürürlükte kalmıştır- Türkiye'de parlamenter sistemin yüzyılı aşan bir tarihçesi söz konusudur (Yazıcı, 2011: 113).

Bu çerçevede, Türkiye'de, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e anayasal çerçevede parlamenter sistemin gelişimini, aşağıda sıralanan Türk Anayasa belgelerini ve öngörülen hükümet sistemlerini inceleyerek analiz etmek mümkündür.

- 1876 Kanun-i Esasi
- 1921 Anayasası ve Meclis Hükümeti Sistemi
- 1924 Anayasası ve Parlamenter Sistemin İnşası
- 1961 Anayasası ve Güçlü Parlamanto
- 1982 Anayasası, Rasyonelleştirilmiş Parlamantarizm ve Güçlü Yürütme

Kanun-i Esasi ve 1921 Anayasası

1876 Anayasası'na bakıldığında, her ne kadar tam bir parlamenter sistem getirmese, kuruluşunda ve işleyişinde önemli sorunlar da olsa, Padişahın yanında seçilmiş bir parlamento (Meclis-i Mebusan), başbakan (sadrızam) ve bakanlar kurulunu (heyet-i vükela) öngörmesiyle parlamenter sisteme uygun bir hükümet modeli inşa ettiği ifade edilebilir (Erdoğan, 2011: 35-40). Mustafa Erdoğan'a göre, 1909 yılında Anayasa'nın 30, 35, 53 ve 54. maddelerinde yapılan değişikliklerle "hükümetin ve bakanların Mebusan Meclisi'ne karşı sorumlu tutulması", "yürütme işlemlerinde karşı imza" kuralının getirilmesi, padişahın "fesih yetkisinin" sınırlandırılması, meclis üyelerinin kanun teklifleri öncesinde padişaktan "ön izin alma" şartının kaldırılması ve "padişahın mutlak veto hakkının geri gönderme yetkisine çevrilmesi" Osmanlı'da "en azından teorik olarak tam bir parlamenter monarşi için uygun anayasal çerçeveyi sağlamış" olur (Erdoğan, 2011: 47).

Kurtuluş Savaşı döneminde hayata geçen ve bir geçiş süreci anayasası olan 1921 Anayasası ise, kuvvetler birliğine dayalı bir meclis hükümeti sistemi öngörür. Ancak bu anayasa çok kısa bir süre işlev görmüş ve hatta 1923 yılında 1921 Anayasası üzerinde hükümet sistemi konusunda önemli bazı düzenlemelere de gidilir.

1924 Anayasası, Parlamenter Sistemin İnşası ve Tek Parti Deneyimi

Türkiye'de henüz 1924 Anayasası yürürlüğe girmeden 1923 yılında 1921 Anayasası üzerinde yapılan değişiklikler ve M. Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesiyle aslında Cumhuriyet'in ilanından itibaren parlamenter sistemin inşa süreci başlar. 1924 Anayasası'na bakıldığında ise, bünyesinde hem meclis hükümeti sistemi, hem de parlamenter sistemin bazı niteliklerini barındırdığı için genel olarak iki sistem arasında karma bir model öngördüğü kabul edilmektedir. Ergun Özbudun ve Serap Yazıcı'nın da vurguladıkları gibi (Özbudun, 2010:31-32, 193: Yazıcı, 2011:116-118), 1924 Anayasası'ndaki iki hükümet sistemini de andıran özellikler şunlardır:

- Türk Milletini ancak TBMM temsil eder ve millet adına egemenlik hakları yalnızca parlamento kullanır (m.4),
- Yasama yetkisi ve yürütme erki TBMM’de belirir ve onda toplanır (m.5);
- 5. madde de yasama yetkisi ve yürütme erki TBMM’de belirir ve onda toplanır denmekle birlikte, yürütme yetkisi ancak cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu vasıtasıyla kullanılabilir, dolayısıyla parlamento hükümetin yerine geçerek yürütme işlevini üstlenemez. Bu nedenle, her ne kadar 5. Madde de millî mücadele döneminden kalma kuvvetler birliği benzeri bir ifade yer alsaydı da, gerçekte yasama ve yürütme organları arasında fonksiyonlar paylaştırılmıştır.
- Fakat parlamento, hükümeti her zaman denetleyebilir ve düşürebilir (m.7),
- Ancak Hükümetin parlamentoyu feshetme yetkisi yoktur (m.7),
- Hükümetin kurulma yöntemi, parlamenter sisteme uygundur (m.44) hatta 1982 Anayasası’ndaki yöntemle aynıdır, denilebilir.
- Hükümetin “kollektif sorumluluğu ilkesi” de açıkça kabul edilmiştir.

Taşıdığı bu niteliklerden dolayı 1924 Anayasasının getirdiği sistem “kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı sistemi” olarak tanımlanmıştır (Özbudun, 2010:31; Yazıcı, 2011:116). Kısaca, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte önce 1921 Anayasası ve meclis hükümeti sisteminin ve ardından da 1924 Anayasası ile parlamenter sistemin tercih edildiği görülmektedir. Bu tercih aslında cumhuriyetin kuruluş ideolojisine, “halk iradesi” ve “ulusal egemenlik” söylemlerine de uygun bir tercihtir. Ancak, demokrasi ve çok partili hayata geçene kadar tek parti döneminde yürütmenin, daha açık bir ifadeyle cumhurbaşkanının anayasal açıdan olmasa da fiilen çok güçlü olduğu ve parlamentonun cılız kaldığı bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla, uygulamada bu dönem için parlamenter sistemden ziyade ülkede başkanlık sistemine benzer bir görünümün hakim olduğunu söyleyebiliriz.

1961 Anayasası: İki Meclis, Güçlü Yasama ve Zayıf Yürütme

1924 ve 1961 Anayasalarını karşılaştırmalı olarak analiz edildiğinde ilk olarak, 1924 Anayasası’nda teorik de olsa yasama ve yürütme yetkileri mecliste toplanması rağmen, 1961 Anayasası’nın “yumuşak kuvvetler ayrılığı” ilkesini benimsediği görülür. Bu çerçevede, 1961 Anayasası’nın 6. maddesine göre, yürütme görevi cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna verilmiştir. Ayrıca, 1924 Anayasası’ndan farklı olarak sınırlı da olsa yürütmeye de meclisi feshetme, seçimleri yenileme yetkisi verilmiştir. Ancak bakıldığında, 1924 Anayasası gibi 1961 Anayasası da “yasama işlemlerine, yürütme işlemlerinden daha üstün bir hukuki güç tanımıştır.” Bununla

birlikte, Özbudun'a göre, "fonksiyonlar ayrılığı 1924 Anayasası'nda ne ölçüde mevcutsa...1961 Anayasası'nda da o ölçüde mevcuttur (Özbudun, 2010:40-41,192-194). 1961 Anayasası'nın getirdiği diğer bazı önemli yenilikler, farklılıklar aşağıda maddeler verilmiştir.

- İki meclis sistemi getirilmiş ve yasama yetkisi Millet Meclisi ile Cumhuriyet Senatosu arasında paylaştırılmıştır,
- Her iki anayasada da yargı, yasama ve yürütmeden bağımsız olarak düzenlenmiş olmakla birlikte, 1961 Anayasası ek olarak yargı bağımsızlığını güvenceye almıştır.
- Anayasa Mahkemesi kurulmuş ve kanunların anayasaya uygunluk denetimi getirilmiştir,
- 1924 Anayasası'nda olduğu gibi, 1961 Anayasası da 1971 yılında yapılan değişikliğe kadar yürütmeye kanun hükmünde karamame çıkarma yetkisi vermemiştir (Özbudun, 2010:40-41).

Özetle; 1961 Anayasası, getirmiş olduğu "esnek kuvvetler ayrılığı" sistemiyle Türkiye'de parlamenter sistemi tam anlamıyla öngörmüştür. Bu çerçevede TBMM, egemenliğin kullanımında tek yetkili organ olmaktan çıkarılmış, egemenlik anayasada belirtilen diğer devlet organlarıyla paylaşılır olmuştur (Özbudun, 2010:39). Ancak pratikte 1961 Anayasası'nın uygulanma sürecine bakıldığında Türkiye'nin 1961-65 arasında hatta 1980'lere kadar hükümet istikrarsızlıkları ve siyasi krizlerle boğuştuğu görülür. Bu sonuçların hükümet sistemiyle bağlantılı temel yönü, yürütmenin yasamaya göre zayıf kalmasıdır.

1982 Anayasası ve Güçlü Yürütme

1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğu 1961-1980 arası dönemde Türkiye'de tecrübe edilen parlamenter sistem deneyimden kaynaklanan hükümet istikrarsızlıklarının ve devamında siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların önüne geçmek için 1982 Anayasası, tek meclis ve güçlü bir yürütme organı öngörmüştür. Bunu yaparken de, iki başlı-yürütme organının hem cumhurbaşkanı kanadını, hem de başbakan ve bakanlar kurulunu boyutunu güçlendirmiştir. Ergun Özbudun'un da ifade ettiği gibi, 1982 Anayasası'nın 8. Maddesi, "yürütme yetki ve görevini" cumhurbaşkanı ve bakanlar kuruluna vermiştir. Burada 1961 Anayasası'ndan farklı olan, anayasaca yürütme organına görev yanında yetki de verilmiş olması ve ayrı bir kuvvet olarak düzenlenmesidir (Özbudun, 2010: 196).

Ancak ilerleyen süreçte, gerek Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan-Tansu Çiller'in yürütmeye hakim oldukları dönemde, gerekse Ahmet Necdet Sezer, Bülent Ecevit-Mesut Yılmaz ve Devlet Bahçeli'nin yürütme organında söz sahibi oldukları dönemde ve yine Ahmet Necdet Sezer ve R. Tayyip Erdoğan'ın yürütme otoritesini paylaştıkları süreçte bu kez de cumhurbaşkanları ile başbakanlar-hükümetler arasında yaşanan sorunlar zaman zaman ciddi siyasi krizlere dönüşmüştür. Hükümet sistemi bağlamında 1982 Anayasası'nın uygulanmasından kaynaklanan temel sorun, Türkiye'de cumhurbaşkanının klasik parlamenter sistem uygulamalarında söz konusu olmayacak kadar aşırı yetkilendirilmesidir.

Bu dönemde hükümetlerin karar-oluşturma ve yürütme işlevi özellikle, TBMM, Cumhurbaşkanı, Anayasa Mahkemesi ve Millî Güvenlik Kurulu tarafından kayıtlanmıştır. Kısacası, 1982 Anayasası'nın öngördüğü parlamenter sistemin işleyişinde hükümetler TBMM, Cumhurbaşkanı, Anayasa Mahkemesi ve Millî Güvenlik Kurulu'nun kısıcındadır. Dolayısıyla, hükümetler yürütme yetki ve görevini yerine getirebilmesi için bu kurum ve kuruluşlarla bir biçimde uzlaşmalıdır. Bu da, her zaman mümkün olmadığı için ülkede dönem dönem tam bir *yönetemeyen demokrasi* durumu söz konusu olmakta ve siyasi istikrarsızlıklar-krizler, hatta ekonomik krizler birbirini izlemektedir.

TÜRKİYE'DE BAŞKANLIK SİSTEMİ TARTIŞMASI VE AK PARTİ'NİN "TÜRK BAŞKANLIK MODELİ" ÖNERİSİ

1980 sonrası Türk siyasi hayatına damgasını vuran Özal, Demirel ve bugün Erdoğan olmak üzere üç liderin başkanlık istemlerinin arkasında yatan temel hususları şu şekilde özetlemek mümkündür: Yürütmenin iki başlılığı, parlamentonun yavaş işlemesi, parlamentodan karar çıkarmanın zorluğu, koalisyon hükümetlerinin yavaş açtığı siyasi istikrarsızlık ve ekonomik krizler, bürokratik vesayet ve engeller gibi faktörler. Dolayısıyla, Türkiye'de hükümetlerin zayıf kalması, istenilen düzeyde ve hızda çalışmaması hususu başkanlık sistemi tartışmalarında üç liderin de işaret ettikleri en temel sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan, Türkiye'de bugün başkanlık sistemi tartışması, Ak Parti'nin "Türk Usulü Başkanlık Modeli" ya da "Türk Başkanlık Modeli" adıyla bir taslağı Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunmasıyla yeni bir boyut kazanmış bulunmaktadır. Ak Parti'nin söz konusu başkanlık modeli önerisini ve eleştirileri incelemeye geçmeden önce belki de genel olarak bugün iktidarın ve muhalefetin başkanlık sistemi konusundaki yaklaşımlarını bir kaç cümleyle özetlemek gerekmektedir. Bakıldığında, iktidar kanadından Bekir Bozdağ ve Burhan Kuzu gibi milletvekilleri "parlamenter sistemi,

istikrarsız ve manipülasyonlara açık olduğu" gerekçesiyle eleştirmekte ve başkanlık sisteminin demokrasi, refah ve siyasal istikrar açısından Türkiye için daha uygun bir model olduğu görüşünü savunmaktadırlar (Kuzu, 1997).

Bunun karşısında özellikle de CHP ve MHP'den muhalefet temsilcileri ise, kısaca parlamenter sistemin korunması gereği üzerinde durmakta ve aslında Başbakan Erdoğan'ın "padişahlık" peşinde olduğunu dile getirerek başkanlık tartışmalarını eleştirmekte ve karşı çıkmaktadırlar. Buna karşın İsmet Berkan, TRT 1'deki başkanlık sistemi üzerine yapılan bir programda ilginç bir saptamada bulundu ve "eğer Türkiye'de başkanlık sistemi söz konusu olsaydı Demirel, Özal ve Erdoğan en fazla iki dönem başkanlık yapıp ve koltuklarını terketmiş olacaklarını belirtti. Dolayısıyla, başkanlık sistemi olsaydı aslında Türk siyasi yaşamında bu liderlerin daha az süre etkili olacaklarını vurgulamış oldu.

Öte yandan, AKP'nin TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunduğu "*Türk Başkanlık Sistemi*" adlı öneriye bakıldığında başkan beşer yıllık iki dönem için seçilebilecek, bakanlar meclis dışından atanacak ve başkana karşı sorumlu olacaklar, dolayısıyla hükümetle ilgili "güvenoyu ve "gensoru" kaldırılacak, başkan partili olabilecek ama parlamenter olamayacak, tek meclis olacak, başkan meclisi feshedebilecek ve başkanlık kararnamesi çıkarabilecek, yüksek yargı başkanlarını, başkan, üyelerini ise meclis seçecek. Kısaca, bu tasarıda ABD'deki başkanlık modelinden farklılık arzeden ve hemen dikkat çeken iki önemli husus göze çarpmaktadır. Bunlar; başkana meclisi feshetme yetkisi tanınması ve kanun gücünde kararname çıkarma yetkisi verilmiş olmasıdır. Ergun Özbudun'a göre, tasarı bu haliyle geçerse Türkiye'de demokratik sistem bundan zarar görecek ve daha otoriter, yarı-demokratik bir yapı ortaya çıkabilecektir (Düzel, 2013).

Sabah Gazetesi yazarı H. Celal Güzel ise (Düzel, 2013; Güzel, 2013), "Ak Parti'nin Türk Başkanlık Sistemi Modeli" başlıklı köşe yazısında, Ak Parti'nin Komisyonu'na sunduğu taslağı analiz ederek şunları ifade etmektedir: Bu sistemin uygulanmasıyla Türkiye'de askeri ve sivil bürokratik vesayetinin önleneceğini, cumhurbaşkanının parti üyeliğinin devam edebileceğini, güçlü bir yürütme organı yanında onu dengeleyen yasama ve yargı erklerinin zaten söz konusu olduğunu vurgulamaktadır. Yeni tasarıda cumhurbaşkanının *genel siyaseti yürütme* dışında hali hazırdaki sistemdeki yetki ve görevlerinde başkaca bir değişme olmadığına değinmektedir. Bununla birlikte hem Özbudun, hem de Güzel Ak Parti'nin Anayasa

önerisini hükümet sistemi bağlamında üç temel noktada eleştirmektedir (Güzel, 2013). Bunlar;

- Başkana meclisi feshetme yetkisi verilmesi,
- Başkanlık Kararnamesi,
- Başkanın yargı konusunda çok sayıda atamada söz sahibi olması

Özbudun, başkanlık sisteminin yasama ve yürütmenin sert ayrılığına dayandığını ve sistemin özünün başkanın parlamentoyu feshedememesi olduğunu vurgularken, Güzel de, hiçbir demokratik başkanlık modelinde başkanın parlamentoyu feshetme yetkisinin olamayacağını, bunu parlamentoya bir bakıma başkanı azletme yetkisi vererek de dengelemenin mümkün olamayacağını, sistemde denetim ve denge mekanizmasının bozulacağını belirtmektedir. Ayrıca, Özbudun ve Güzel başkanlık kararnamesi konusunu ve başkanın yargı konusunda çok fazla atama yapmasını da demokrasi ve kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı bulmaktadırlar.

SONUÇ

Anayasa yapım süreçleri ve sonuçları kuşkusuz, hem demokrasiye geçiş süreci, hem de demokrasinin pekişmesi bakımından ülkeler için hayati bir önem taşır. Çünkü, anayasa yapım süreci, toplumlarda özellikle de demokrasiye geçiş sürecindeki ülkelerde, siyasi kurumların inşasında toplumun genelinin, siyasi elitlerin ve diğer kanaat sahiplerinin desteğini alma ve konsensus sağlama bakımından harika fırsatlar sunar. Ne var ki, gerek 1924, 1961 ve 1982 Cumhuriyet dönemi anayasa yapım süreçlerinde, gerekse Osmanlı Devleti döneminde hayata geçirilen ve ilk anayasa olan Kanun-i Esasi deneyiminde bu fırsatların kaçınıldığı görülmektedir. Sonuç olarak da, bu anayasaların siyasi meşruiyetleri zayıf kalmıştır (Özbudun&Gençkaya, 2009:1-4). Ancak bugün TBMM'nin elinde yeni anayasa yapım sürecinde yeni bir şans daha bulunmaktadır.

Öte yandan, bugün Türkiye'de başkanlık sistemi tartışmasının, yeni anayasa yapım süreci, 2014 yılında cumhurbaşkanının halk tarafından seçilecek olması ve AK Parti'nin "Türk Başkanlık Modeli" adlı önerisini TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunması gibi nedenlerle önceki dönemlerden farklı olarak daha ciddi bir boyut kazandığını görmekteyiz. Üstelik, Türkiye'nin önümüzdeki süreçte siyasi kriz ve istikrarsızlıklardan mümkün olduğu kadar kaçınması, Sedat Laçiner'in ifadesiyle de (Laçiner, 2011), "kalıcı ve çalışır bir sistem kurma ihtiyacı güçlü bir şekilde ortada durmakta" ve dolayısıyla ister istemez hükümet sistemiyle ilgili kısımları da önemli bazı düzenlememeleri yapması zaten kaçınılmaz gözükmektedir.

Kısmi düzenlemeden kasıt, anayasada yapılacak bir düzenlemeyle cumhurbaşkanının parlamenter sistemde sahip olmaması gereken fazla yetkilerinin elinden alınması ve seçim yetkisinin tekrar TBMM'ne verilmesidir. Böylece sistem 1924 ve 1961 anayasalarında olduğu gibi, klasik parlamenter sisteme uygun bir modele dönüşecektir. Böyle bir düzenleme, Türkiye'de yürütmeye ilgili iki-başlılığı büyük ölçüde ortadan kaldıracığı gibi, parlamenter sistemin işleyişini de büyük ölçüde iyileştirecektir. Ancak, anayasada hiçbir değişiklik yapılmazsa cumhurbaşkanı mevcut yetkileriyle 2014 yılında halk tarafından seçilecek ve pratikte yarı-başkanlık sistemine benzer bir hükümet modeli ortaya çıkacaktır. Türkiye'nin hükümet sistemi konusunda daha önemli değişikliklere yönelmesi ise, kuşkusuz yarı-başkanlık ya da başkanlık modellerinden birisini tercih etmesiyle söz konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

Düzel, Neşe (2013), "Pazartesi Konuşmaları: Ergun Özbudun'la Röportaj", *Taraf Gazetesi*, <http://www.taraf.com.tr/nese-duzel/makale-ergun-ozbudun-baskanligin-kurtlre-yarari-yok.htm>, 14. 04. 2013.

Erdoğan, Mustafa (2011), *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara.

Güzel, H. Celal (2013), "Ak Parti'nin Türk Başkanlık Sistemi Modeli", *Sabah Gazetesi*, <http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/guzel/2013/03/28/ak-partinin-turk-baskanlik-sistemi-modeli>, 29. 03. 2013.

Kuzu, Burhan (1997), *Türkiye İçin Başkanlık Sistemi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul.

Laçiner, Sedat (2011), "Başkanlık Sistemi", *Star Gazetesi*, <http://www.tumkoseyazilari.com/yazar/sedat-laciner/19-04-2011-baskanlik-sistemi.html>.

Linz, Juan (1996), "Başkanlık Sistemi veya Parlamenter Sistem Arasındaki Tercihin Siyasal ve Sosyal Sonuçları", çev. Ergun Özbudun ve Levent Köker, *BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı*, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara.

O'Donnell, Guillermo A. (1994), "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, Vol. 5, No: 1, 1994, pp. 55-69.

Özbudun, Ergun (2010), *Türk Anayasa Hukuku*, 11. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara.

Özbudun, Ergun, Gençkaya Ömer Faruk (2009), *Democratization and The Politics of Constitution-Making in Turkey*, Central European University Press, Budapeşt.

Yazıcı, Serap (2011), *Başkanlık ve Yarı Başkanlık Sistemleri*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

**TRACK-TWO DIPLOMACY: AN APPROPRIATE METHOD FOR UPGRADING
INTER-STATE RELATIONS? – EXAMPLE OF TURKISH-ARMENIAN
RECONCILIATION COMMISSION**

Assist. Prof. Dr. Utku Yapıcı¹

EXTENDED ABSTRACT:

While diplomacy is defined in different ways, most diplomacy definitions coincide with one another about being state-centric. Traditionally speaking, diplomacy is the management of cordial relations between accredited representatives of the *states* through negotiations. However, vast changes that have been taken place in the international system since the collapse of the Soviet Union necessitated a revision in the definition of the term diplomacy. New and more flexible definitions of diplomacy have been generated in conformity with much fuzzier world of postmodern transnational relations. Those new definitions give emphasis to the role played by non-state actors to diplomacy and constitute the starting point of our “Track-Two” argument. In this vein, Track-Two Diplomacy should be defined as a process of discussions performed by non-officials of conflicting parties in purpose to clarify underlying disputes and explore peaceful methods of dispute settlement. Government officials should also participate in such negotiations alongside the non-officials, merely in an informal way.

There are some factors that affect the effectiveness of Track-Two Diplomacy. The first factor is the level of linkage between the participants of Track-Two talks and the officials in their countries’ decision making circles. Since the basic criterion of success for Track-Two Diplomacy is the degree of conflict resolution at the interstate level, in the absence of that direct linkage, Track-Two Diplomacy should not influence the governmental bodies and ultimately should not cause dramatic policy shifts. The second factor is simply the facilitator or the sponsor. In this context, potential and perceived power of the facilitator and its identity-based image on the eyes of conflicting parties and the facilitators’ level of commitment to the mechanism become new independent variables affecting the whole reconciliation process. The third factor is the social representation level of the participants. As social representation level of the participants decrease, the fragility level of

¹ Adnan Menderes University, yapiciutku@hotmail.com.

participants to the pressures increases, which principally results in irrecoverable failures in talks. The fourth factor is simply the regional environment. Generally speaking, the success potential of the negotiation process increases in more favorable security environments. The last factor is the sincerity level of the participants and the facilitator. The perceptions about the other party's sincerity level should also be taken into consideration in this vein.

In this article the efficiency of Track-Two Diplomacy is analyzed through the example of Turkish-Armenian Reconciliation Commission, a Track-Two mechanism operated between the years 2001-2004.

Keywords: Track-Two Diplomacy, negotiation, conflict resolution, Armenia-Turkey relations.

Introduction

While diplomacy is defined in different ways, most diplomacy definitions coincide with one another about being state-centric. For instance, Oxford Dictionary defines the term as follows: "the profession, activity and skill of managing international relations, typically by a country's representatives abroad" (http://oxforddictionaries.com/definition/american_english/diplomacy). According to Ernest Satow, diplomacy should be defined as the application of intelligence and tact to the conduct of official relations between governments of independent states (Satow, 2011: 1). Traditionally speaking, diplomacy is the management of cordial relations between accredited representatives of the states through negotiations. Track-One Diplomacy embodies those official government channels for dialogue and exchanges (Kraft, 2002: 51).

However, vast changes that have been taken place in the international system since the collapse of the Soviet Union necessitated a revision in the definition of the term 'diplomacy'. Greater economic interdependence and inter-penetration between states, increased public concern and involvement in international affairs, the internationalization trend of social issues, the huge innovations in information technology, the diversification of actors in international relations have made fundamental definitional revisions a prime necessity (Kraft, 2002: 50; Davies and Kaufman, 2003: 4).

Thence, new and more flexible definitions of diplomacy have been generated in conformity with "much fuzzier world of postmodern transnational relations"

(Melissen, 2005: 5). For example, Jan Melissen extended the scope of diplomacy by defining it as "the mechanism of representation, communication and negotiation through which states and *other international actors* conduct their business [italics added]" (Kraft, 2002: 50-51). Melissen's definition gives emphasis to the role played by non-state actors to diplomacy and constitutes the starting point of our "Track-Two" argument.

What is Track-Two Diplomacy?

Since the early 1980s, academic awareness on the concept of unofficial diplomacy has increased substantially. In this context, as early as 1981, Davidson and Montville were the first to introduce the term "two track diplomacy" in their well-known essay "Foreign Policy According to Freud" (Davidson and Montville, 1981-82: 153). As Montville notes, Track-Two Diplomacy is "the unofficial, constructive interaction between adversaries in political conflicts" (Montville, 2006: 15). It is a process of discussions performed by non-officials of conflicting parties in purpose to clarify underlying disputes and explore peaceful methods of dispute settlement. The non-officials involved in that processes typically include scholars, senior journalists, former government officials and former military officials. Government officials should also participate in such negotiations alongside the non-officials, merely in an informal way (Agha, Feldman, et.al., 2003: 1).

Track-Two Diplomacy or Citizens' Diplomacy method (Davies and Kaufman, 2003: 1) is directly related to the political philosophy. Political philosophy should be defined as the scientific study of the human behavior applied to political action. As Herbert C. Kelman points out, although basic reasons behind the international conflicts are conflicts of interests in realist terms; psychological factors also cause in escalation and perpetuation of conflicts by creating mostly identity-based barriers. In this way, overcoming psychological barriers by Track-Two Diplomacy constitutes the first step of the conflict resolution. Thanks to the elimination of the psychological barriers, the chance of success of Track-One Diplomacy (or Formal Diplomacy, First-Tier Diplomacy) increases. This means, Track-Two Diplomacy is not an alternative but a complementary method to official state-based diplomacy (Davidson and Montville, 1981-82: 146,153). This form of diplomacy is often needed either to establish the basis for further Track-One activities or to put into practice a former Track-One agreement. As Papa, Mapendere and Dillon note, there are limits to negotiate peace at the head of state level. Building peace among citizenry is needed for the success of diplomacy at Track-One level (Papa, Mapendere and Dillon, 2010: 353).

In its original meaning Track-Two includes a broad spectrum of unofficial contacts, ranging from the most apolitical cultural exchanges to psychologically focused political problem-solving meetings (Davidson and Montville, 1981-82: 156). As Schiff notes, over time, specification of unofficial diplomacy theory is performed by leading academicians of international relations. Innovation of new terms such as multi-track diplomacy, track-three diplomacy, track-one-and-a-half diplomacy, quasi track-one diplomacy, (Schiff, 2010: 95) track-four and track-five diplomacy (John W. McDonald, 1991: 2) are clear examples of this specification.

The Factors That Affect the Success of Track-Two Diplomacy

The first factor that affects the success of Track-Two Diplomacy is the level of linkage between the participants of Track-Two talks and the officials in their countries' decision making circles. Since the basic criterion of success for Track-Two Diplomacy is the degree of conflict resolution at the inter-state level, in the absence of that direct linkage, Track-Two Diplomacy should not influence the governmental bodies and ultimately should not cause dramatic policy shifts (Agha, Feldman, et.al., 2003: 3; Kraft, 2000: 343). Conversely, if Track-Two participants are too intertwined with their respecting governments, this symbiotic relationship diminishes the critical thinking potential of participants and gives harm to the whole process (Kraft, 2000: 346).

The second factor that affects the success of Track-Two Diplomacy is simply the facilitator or the sponsor. As Kaye notes, private foundations, nongovernmental organizations (NGOs), universities, and governments (mostly based in the West) have dedicated substantial financial and human resources to Track-Two Dialogues (Kaye, 2007: xii). The facilitator provides the setting, creates the atmosphere, establishes the norms, and offers occasional interventions that make it possible for such a process to evolve (Schiff, 2010: 96). At this point, potential and perceived power of the facilitator and its identity-based image on the eyes of conflicting parties and the facilitators' level of commitment to the mechanism become new independent variables affecting the whole reconciliation process. It should also be noted that, most research institutes, universities or NGOs that provide Track-Two venues have strong governmental links and serve primary interest of their governments (Agha, Feldman, et.al., 2003: 4). In such a case, the government would be considered as a real sponsor of the talks by conflicting parties. Naturally, the impact of the facilitator (this time facilitator's government) increases when the dependency level of the participant's state to the facilitator's government increases.

The third factor is the social representation level of the participants. Some participants in the Track-Two talks may be disconnected from grassroots groups or other broadly based societal movements (Kaye, 2007: xiii). This factor diminishes social acceptability of the results by masses and attenuates the success potential of the negotiation process specifically in democratic regimes.

The fourth factor is simply the regional environment. Generally speaking, the success potential of the negotiation process increases in more favorable security environments (for example when official peace processes appear to flourish) (Kaye, 2007: xiv) or in a place of increasing economic interdependence between conflicting parties (Kraft, 2000: 344). As Kaye rightfully states, “high levels of regional conflict and tension make the transmission of cooperative security ideas to official policymakers and the wider public more difficult” (Kaye: 2007: xiv).

The last factor is the sincerity level of the participants and the facilitator. As Lieberfeld notes, adversary groups may use Track-Two Diplomacy tactically to gather information, or strategically to cause exploitable splits on the other side (Lieberfeld, 2007: 358). Similarly, facilitator may use its position for gaining concessions from the parties in parallel diplomatic processes or for confirming its ascendancy in international politics. Those practices give harm to the talks by curtailing the fidelity – which constitutes the central point of every negotiation processes. In this context, any perception about the fidelity of other party and the facilitator should also be taken into consideration.

Turkish-Armenian Reconciliation Commission (TARC) as a Track-Two Example

After the dissolution of the Soviet Union, Turkey officially recognized Armenia on December 16, 1991, however has not yet established diplomatic ties due to a range of historical and contemporary disputes that poison the relations. Once called the *millet-i sadıka* (the most loyal subjects) of the Ottoman Empire, Armenians were accused of collaborating with the Russians against Ottomans during the World War I, and in 1915 the Committee of Union and Progress leadership initiated large-scale deportations of Armenians (Göl, 2005: 130). That deportation process has been labeled by some Armenians as “genocide” and transferred to the contemporary national identity construction realm as an identity marker.

Armenian Declaration of Independence, accepted on the August 23rd 1991, heralded the new republic’s full support for the recognition of genocide claims in international arena, which should be regarded as the Armenian state’s attempt to exacerbate a

historical dispute between two countries. Similarly, the newly founded Armenian Republic declared its determination of renouncing the Treaty of Kars that had sealed the Turkish-Armenian border in 1921 (Özbay, 2011: 4, 5). This attempt meant the questioning of Turkish territorial integrity. Additionally, dispute between Azerbaijan and Armenia over Nagorno-Karabagh, Armenian occupation of Nagorno-Karabagh and 7 adjacent Azerbaijani districts, and Turkey's reaction of closing Turkish-Armenian border severed relations between Turkey and Armenia during the 1990s, (Gunter and Rochtus, 2010: 158) since Azerbaijan-Turkey special bilateral relationship was officially promoted via the motto "one-nation, two states" by both Turkey and Azerbaijan.

Under such hard circumstances, *Track-Two Program on Turkey and the Caucasus* was formally established in 2001 under the auspices of the United States (US) Department of State (Laçiner, 2005: 279; Gunter and Rochtus, 2010: 161).² In other words, during the reconciliation process between Turkey and Armenia, the US served as a facilitator. As Phillips notes, the US promotion on reconciliation started during the Clinton Administration (1993-2001) and continued during the administration of George Walker Bush (2001-2009) (Phillips, 2005: 2). Phillips writes the reasons behind the US support in this negotiation process as follows:

"The United States and the international community have several stakes in promoting better relations between Turkey and Armenia. Not only are both countries valued allies and important partners in the war against terrorism, but also regional peace, stability, and economic prosperity are problematic without resolution of differences between the neighboring countries..." (Phillips, 2005: 4).

American University's Center for Global Peace and its director David L. Phillips was the basic guarantor and the chairman of that process (Gunter and Rochtus, 2010: 161). Center for Global Peace introduced so many bilateral leadership development, media, culture, gender, economy and education projects in order to establish cooperative activities.³ However, *Track-Two Program's* centerpiece was TARC. TARC was set up in Geneva on July 9th, 2001 after the discussions hosted by Henry Dunant Center for Humanitarian Dialogue and was originally financed by the US (Nikoghosyan, 2001: http://www.diplomatictraffic.com/debate_archives.asp?ID=6

² According to David L. Phillips, Marc Grossman - US Undersecretary of State for Political Affairs - was the central figure behind this negotiation process. David L. Phillips was appointed by the US Department of State as the moderator of TARC. ("Türk-Ermeni Diyalogunun...", 2005: <<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=299939>>).

³ For details and examples see. "CGP Track Two Diplomacy Program - Project Details", <<http://www.american.edu/cgp/track2/project/index.cfm>>, (25.03.2013).

67). TARC had six Turkish and four Armenian members. Turkish members of the TARC were Gündüz Aktan (former ambassador), Özdem Sanberk (director of the Turkish Economic and Social Studies Foundation and former ambassador), İler Türkmen (Former Foreign Minister), Şadi Ergüvenç (Rtd Lieutenant General), Üstün Ergüder (former rector of the Boğaziçi University) and Vamık Volkan (professor of psychiatry, University of Virginia). Armenian members were: Van Kirkorian (chairman of Board of Trustees of the Armenian Assembly of America), Alexander Arzumanyan (chairman of Armenian National Movement and former foreign minister of Armenia), David Hovhannissian (professor at Yerevan State University and former Armenian ambassador to Syria), and Andranik Migranian (former presidential advisor to Russian President Boris Yeltsin). (Kasım, 2004: <http://www.turkishweekly.net/print.asp?type=2&id=12>). TARC, as a bilateral Track-Two mechanism survived until 2004, however lost its momentum after the withdrawal of four Armenian members in December 2001 (McDonald, 2008: 125).

The Reasons behind the Failure of TARC

The first reason behind the failure of TARC was its relative lack of meaningful linkage between the participants and their respective governments (especially on Armenian side). In such a case, contiguous governmental support for the negotiation process was hindered. (Khachatrian, 2001: <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091001.shtml>).

During the negotiation process, Alexander Arzumanyan, a leading political figure of former Ter Petrosyan presidency and David Hovhannissian, Armenian ambassador to Syria during Ter-Petrosyan era, were criticized harshly by Kocharyan's governmental elites for domestic political considerations (Khachatrian, 2001: <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091001.shtml>; Kasım, 2004: <http://www.turkishweekly.net/print.asp?type=2&id=12>). As Khachatrian notes, most of the Armenian political forces wielding power during the negotiation process were hostile to Ter-Petrosyan's legacy. Any support for Arzumanyan or Hovhannissian was perceived by Armenian public opinion as support for Petrosyan and most of the governmental elites refrained from establishing concrete contacts with Arzumanyan or Hovhannissian. On the other hand, Andranik Migranyan – another Armenian participant – was a Russian citizen of Armenian origin, a valued member of Russian elite, an advisor to Boris Yeltsin during his presidency and the director for Institute for Democracy (a think tank based in New York), also lacked political support both from Kocharyan government and Putin administration of Russia (Kalpakian and İpek, 2011: 297, 305-306; <http://nationalinterest.org/>

profile/andranik-migranyan). Likewise, none of the Turkish participants of TARC had declared direct links to Turkish government (Khachatrian, 2001: <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091001.shtml>). However, Kalpakian and İpek note that Turkish participants' link with the Turkish state was deeper than their Armenian counterparts (Kalpakian and İpek, 2011: 305).

Secondly, as it is mentioned above, the US government was seen as the real facilitator of the negotiation process by most of the scholars.⁴ Another affirmative evidence for US domination in the process was the nomination of Van Krikorian as an Armenian commission member. Krikorian had been the chairman of the Armenian Assembly of America (AAA), an influential lobby group having cordial relations with the US State Department (Khachatrian, 2001: <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091001.shtml>). At first sight, regarding its huge economic and political power, the US involvement in the process should be considered as a factor increasing the potential success of the track-two diplomacy. However, on Armenian side, the US involvement became a factor of diminishing the support of the public opinion to the talks. TARC was attacked as a pawn of the US government and TARC members were labeled collectively as "traitors" (Gunter and Rochtus, 2010: 161).

According to some Armenian nationalist groups, the US, in concert with Turkey, sought to solve the Nogorno-Karabagh problem for the sake of Baku-Ceyhan pipeline. For instance, Armenian National Committee of America (ANCA), a Dashnak nationalist diaspora organization in the US, argued that US only cared about the US oil companies in the Caspian region. The basic obstacle to Western energy security in Caucasus was the continuation of the Karabagh dispute. In this connection, they perceive TARC as a tool for US energy security and a mechanism for dispute settlement contrary to basic Armenian interests (Khachatrian, 2001: <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091001.shtml>; Kasım, 2004: <http://www.turkishweekly.net/print.asp?type=2&id=12>). Likewise, Harut Sassounian, the publisher of the California Courier and one of the impressive figures of the Armenian diaspora in the US, urged Kocharyan government to demand from TARC to proclaim its funding sources, expenditures, activities and future plans (Sassounian, 2004, http://adl.hayway.org/default_zone/gb/html/page3593.html). Since the US was perceived as a destabilizing factor by some segments of the Armenian society, US efforts to conflict resolution was perceived in the same vein.

⁴ For example, Kalpakian and İpek argue that, US involvement in TARC was placed behind an academic façade as well as "track-two diplomacy" (See, Kalpakian and İpek, 2011: 296).

Thirdly, the social representation level of the participants was not high enough. On Armenian side, AAA was the basic institution supporting the TARC; Dashnaks both in the diaspora and in Armenia opposed the process harshly. For example, ANCA accused the AAA of dividing the Armenians and eliminating the joint Armenian lobby efforts in the US (Kasim, 2004: <http://www.turkishweekly.net/print.asp?type=2&id=12>). The perception of a division in Armenian unity engendered debates both in the Armenian ruling elite and in Armenian public opinion about the pernicious complications of TARC.

As Kasim notes, in Turkey TARC did not get as much interest as it got in Armenia and Armenian diaspora. Despite the support of some leading media figures such as Mehmet Ali Birand, Sami Kohen, İlder Türkmen,⁵ the level of awareness of great masses remained substantially low. Concurrently, pro-Azeri lobby in cooperation with some influential brands of Turkish nationalist movement enjoyed widespread support from the Turkish public opinion. This fact became a devastating factor in undermining the already limited public support to the peace process (Kalpakian and İpek, 2011: 297).

Fourthly, the regional environment in the Caucasus after the demise of the Soviet Union diminished the success potential of TARC. "Frozen conflict" in the Armenian-Azerbaijan dispute on Nagorno-Karabagh should be depicted as one of the most headache-inducing legacies of the Soviet Union (Barry, 2003, <http://www.nytimes.com/2011/06/01/world/asia/01azerbaijan.html?pagewanted=all&r=0>). Due to the cordial relationship between the Turkish and Azeri states and dominance of Turkish pro-Azeri lobby in Turkish high-politics, Turkish governments and public opinion tended to evaluate Armenian-Turkish relations through the lens of Nagorno-Karabagh dispute. TARC critics in Armenia declared that no reconciliation between Turkey and Armenia was realistic until Turkey revised its Karabagh position. (Khachatryan, 2001: <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091001.shtml>). Likewise, Turkish government declared that, a drastic change in Armenia's Karabagh policy was a prerequisite for any Turkish initiative regarding Armenia ("Erivan'a Açılım Hükümete Takıldı", 13 Ocak 2001: 11). On the other hand, low levels of economic interdependence between Turkey and Armenia (as a direct result of closed borders) became another factor that decreased the success potential of negotiation process.

⁵ See. Mehmet Ali Birand, "Yine Ermeni Çalışıyor, Yine Türk Seyrediyor, *Hürriyet*, July 14th 2001, <<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/07/14/3382.asp>>, (04.04.2013). İlder Türkmen, "Ermeni Sorunu'nu Aşmak", *Hürriyet*, July 14th 2001, <<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/07/14/3373.asp>>, (04.04.2013). Sami Kohen, "Barış Zamanı", *Milliyet*, July 11th 2001.

Fifthly, perceptions of participants and public opinion about the sincerity level of the other party and/or the facilitator became another reason behind the failure of the TARC. For example, Harit Sasunyan, an influential Armenian lobby representative in the US, labeled TARC as a plot prepared by Turkey in order to prevent the Armenian Genocide Drafts which had been proposed in various countries. Sasunyan's claim was based on an interview of Özdem Sanberk – a Turkish participant of TARC – in an Azeri newspaper. According to Sasunyan, Sanberk had sinister intentions regarding the peace process and he admitted the real intention of TARC – abolishing the genocide drafts – at his interview with the Azeri Newspaper 525-chi Gazet on July 19th, 2001.⁶

Controversial decisions taken at the New York meeting of TARC symbolized the milestone in the commission's future. After the New York meeting, David Phillips, the mediator and the chairman of the meeting, published a declaration that coincided with the demands of the Armenian members about the genocide claims. In this declaration, David Phillips requested from International Center for Transitional Justice (ICTJ) – an international non-profit organization specializing in the field of transitional justice⁷ – to study the applicability of the United Nations Genocide Convention to the events in 1915.⁸ However, Phillips published this important declaration without Turkish side's assent (Kasim, 2004: <http://www.turkishweekly.net/print.asp?type=2&id=12>). Because of that, Turkish side's

⁶ According to Sasunyan, Sanberk had allegedly made the following statement: "The basic goal of our commission is to impede the initiatives put forth every year in the US Congress and parliaments of Western countries for the genocide issue and aimed at weakening Turkey. The key goal is to prevent the genocide issue from being regularly brought into the agenda of the Western countries. The significant matter for us is that the genocide issue is not discussed by the American Congress any more. Because—as long as we continue the dialogue—the issue won't be brought to the Congress agenda. If it is not discussed in the Congress—we being Turkey—will gain from that. The US Congress will see that there is a channel of dialogue between Turks and Armenia's and decide that 'there is no necessity for the Congress to take such decision while such a channel exists.' See. Harut Sassounian, "Commission Member Reveals Sinister Intentions", *Asbarez.com*, August 29th 2001, <<http://asbarez.com/45367/commission-member-reveals-sinister-intentions/>>, (05.04.2013). "Armenian Lobby Protect Their Hardline", *Hürriyet Daily News*, August 31st 2001, <<http://admin.hurriyetdailynews.com/armenian-lobby-protect-their-hardline.aspx?pageID=438&n=armenian-lobby-protect-their-hardline-2001-08-31>>, (05.04.2013).

⁷ See ICTJ web page <<http://ictj.org/>> for detailed information.

⁸ The commission report suggested the presence of the genocide as follows: "Although the Genocide Convention does not give rise to state or individual liability for events which occurred prior to January 12, 1951, the term "genocide" as defined in the convention may be applied to describe such events..The Events, viewed collectively, can thus be said to include all of the elements of the crime of genocide as defined in the Convention, and legal scholars as well as historians, politicians, journalists and other people would be justified in continuing to so describe them". See. "The Applicability of the United Nations Convention on the Prevention of Punishment of the Crime and Genocide to Events Which Occurred During the Early Twentieth Century", *Web Site of American University Center for Global Peace*, <<http://www1.american.edu/cgp/track2/data/ICTJreportEnglish.pdf>>, (05.04.2013).

suspicious about the sincerity levels of both the mediator and other party were increased.⁹

Conclusion

Track-Two Diplomacy Is an important mechanism in overcoming psychological barriers between adversaries by opening non-official interaction channels. In this way, it increases the chance of success of Track-One Diplomacy. TARC, established in 2001 under the auspices of the United States, should be regarded as a clear example of the Track-Two Diplomacy. Turkish and Armenian non-official participants had meetings in New York, London and Moscow for the purpose of promoting mutual understanding and goodwill between Turks and Armenians, encouraging improved relations between Armenia and Turkey, fostering reconciliation among Turkish and Armenian civil societies including members of diaspora communities, supporting contact, dialogue and cooperation between Armenian and Turkish societies in order to bring forth public awareness about the need for reconciliation and derive practical benefits as written in Terms of Reference of the TARC.¹⁰

However the commission demised on December 11th 2001 when Armenian members quitted from the commission. The reasons for the failure of TARC should be summarized as follows: The relative lack of meaningful linkage between the Turkish and Armenian participants and their respective governments, negative public attitudes to the US presence at the talks (especially on Armenian side), the fragility of social representation level of the participants, ongoing Armenian-Azerbaijan dispute on Nogorno-Karabagh, and negative perceptions of participants and public opinion about the sincerity level of the other party and/or the facilitator.

⁹ See. Gündüz Aktan, "TARC: Çıkamaz Sokak", *Radikal*, December 12th 2001, <<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=23570>> (05.04.2013). Gündüz Aktan, "Kuğunun Ölümü", *Radikal*, July 1st 2002, <<http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikalyazar&articleid=620673&categoryId=100>>, (05.04.2013).

¹⁰ See. "Terms of Reference of the Turkish-Armenian Reconciliation Commission", *Web Site of American University Center for Global Peace*, <<http://www1.american.edu/cgp/track2/tarc.htm>>, (05.04.2013).

Bibliography

Agha Hussein, Feldman Shai, Khalidi Ahmed and Schiff Zeev. (2003). *Track-II Diplomacy – Lessons from the Middle East*, The MIT Press: Cambridge.

Aktan Gündüz "Kuğunun Ölümü". (2002). *Radikal*, July 1st, <<http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikalyazar&articleid=620673&categoryid=100>>, (05.04.2013).

Aktan Gündüz (2001). "TARC: Çıkılmaz Sokak", *Radikal*, December 12th, <<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=23570>>, (05.04.2013).

Birand Mehmet Ali. (2001). "Yine Ermeni Çalışıyor, Yine Türk Seyrediyor", *Hürriyet*, July 14th, <<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/07/14/3382.asp>>, (04.04.2013).

"Armenian Lobby Protect Their Hardline". (2001). *Hürriyet Daily News*, August 31st, <<http://admin.hurriyetdailynews.com/armenian-lobby-protect-their-hardline.aspx?pageID=438&n=armenian-lobby-protect-their-hardline-2001-08-31>>, (05.04.2013).

Barry Ellen. (2011). "Frozen Conflict between Azerbaijan and Armenia Begins to Boil", *The New York Times*, May 31st, <<http://www.nytimes.com/2011/06/01/world/asia/01azerbaijan.html?pagewanted=all&r=0>>, (05.04.2013).

"CGP Track Two Diplomacy Program – Project Details", <<http://www.american.edu/cgp/track2/project/index.cfm>>, (25.03.2013).

Davidson William D. and Montville, Joseph V. (1981). "Foreign Policy According to Freud", *Foreign Policy*, Winter, No: 45, pp. 145-157.

Davies John and Kaufman Edy, "Second Track / Citizens' Diplomacy: An Overview", John Davies and Edy Kaufman (ed.) (2003). *Second Track / Citizens' Diplomacy: Concepts and Techniques for Conflict Transformation*, Rowman & Littlefield Publishers: Oxford, pp. 1-12.

"Erivan'a Açılım Hükümete Takıldı", *Milliyet*, 13 Ocak 2001, p. 11.

Göl Ayla. (2005). "Imagining the Turkish Nation through 'Othering' Armenians", *Nations and Nationalism*, Vol: 11, No: 1, pp. 121-139.

Gunter Michael and Rochtus Dirk. (2010). "Special Report: Turkish-Armenian Rapprochement", *Middle East Critique*, Summer, Vol: 19, No: 2, pp. 157-172.

<<http://ictj.org/>>, (05.04.2013).

<<http://nationalinterest.org/profile/andranik-migranyan>>, (04.04.2013).

<http://oxforddictionaries.com/definition/american_english/diplomacy>,
(04.04.2013).

Kalpakistan Jack and İpek Volkan. (2011). "The Turkish-Armenian Rapprochement Processes: a Case Study Approach", *Digest of Middle East Studies*, Vol: 20, No: 2, pp. 291-312.

Kasım Kamer. (2004). "Turkish-Armenian Reconciliation Commission: Missed Opportunity", *The Journal of Turkish Weekly*, October 13th <<http://www.turkishweekly.net/print.asp?type=2&id=12>>, (21.02.2013).

Kaye Dalia Dassa. (2007). *Talking to the Enemy – Track-Two Diplomacy in the Middle East and South Asia*, Rand Corporation: Santa Monica.

Khachatrian Haroutiun. (2001). "Armenian Turkish Reconciliation Commission Encounters Scepticism", *Eurasianet.org*, September 9th, <<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav091001.shtml>>, (04.04.2013).

Kohen Sami. (2001). "Barış Zamanı", *Milliyet*, July 11th.

Kraft Herman Joseph S. (2000). "The Autonomy Dilemma of Track Two Diplomacy in Southeast Asia", *Security Dialogue*, Vol: 31, No: 3, pp. 343-356.

Kraft Herman Joseph S. (2002). "Track Three Diplomacy and Human Rights in Southeast Asia: the Asia Pacific Coalition for East Timor", *Global Networks*, Vol: 2, No: 1, pp. 49-63.

Laçiner Sedat. (2005). *Türkiye ve Ermeniler: Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayını: Ankara.

Lieberfeld Daniel. (2007). "Promoting Tractability in South Africa and Israel/Palestine: The Role of Semiofficial Meetings", *American Behavioral Scientist*, No: 50, pp. 1542-1562.

McDonald David B. (2008). *Identity Politics in the Age of Genocide: the Holocaust and Historical Representation*, Routledge: New York.

McDonald, John W. (1991). "Further Exploration of Track Two Diplomacy", <<http://www.colorado.edu/conflict/peace/example/mcdo3682.htm>>, (04.04.2013).

Melissen Jan, "The New Public Diplomacy: Between Theory and Practice", Jan Melissen (ed.) (2005). *The New Public Diplomacy – Soft Power in International Relations*, Palgrave Macmillan: New York, pp. 3-27.

Montville "Joseph V. (2006). "Track Two Diplomacy: The Work of Healing History", *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, Summer-Fall, pp. 15-25.

Nikoghosyan Hovhannes. (2001). "Next Steps to Harmonize Turkish-Armenian Relations", *AZG Daily*, December 5th, No: 223.

Papa Michael J., Mapendere Jeffrey and Dillon Patrick J. (2010). "Waging Peace through Improvisational Action: Track-Two Diplomacy in the Sudan-Uganda Conflict", *Southern Communication Journal*, September-October, Vol: 75, No: 4, pp. 349-369.

Phillips David L. (2005). *Unsilencing the Past: Track-Two Diplomacy and Turkish-Armenian Reconciliation*, Berghahn Books: New York.

Sassounian Harut. (2001). "Commission Member Reveals Sinister Intentions", *Asbarez.com*, August 29th, <<http://asbarez.com/45367/commission-member-reveals-sinister-intentions/>>, (05.04.2013).

Sassounian Harut. (2004). "Armenia Should not Allow TARC to Meet in Yerevan", February 22nd, <http://adl.hayway.org/default_zone/gb/html/page3593.html>, (04.04.2013).

Satow Ernest. (2011). *A Guide to Diplomatic Practice, Vol: 1*, Cambridge University Press: Cambridge.

Schiff Amira. (2010). "'Quasi Track-One' Diplomacy: An Analysis of the Genova Process in the Israeli-Palestinian Conflict", *International Studies Perspectives*, No: 11, pp. 93-111.

"Terms of Reference of the Turkish-Armenian Reconciliation Commission", *Web Site of American University Center for Global Peace*, <<http://www1.american.edu/cgpp/track2/tarc.htm>>, (05.04.2013).

"The Applicability of the United Nations Convention on the Prevention of Punishment of the Crime and Genocide to Events Which Occurred During the Early Twentieth Century", *Web Site of American University Center for Global Peace*, <<http://www1.american.edu/cgpp/track2/data/ICTJreportEnglish.pdf>>, (05.04.2013).

"Türk Ermeni Diyalogunun Perde Arkası Kitap Oldu". (2005). *Hürriyet*, February 28th, <<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=299939>>, (10.04.2013).

Türkmen İlter. (2001). "Ermeni Sorunu'nu Aşmak", *Hürriyet*, July 14th 2001, <<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/07/14/3373.asp>>, (04.04.2013).

Özbay Fatih. (2011). *Turkey-Armenia Relations*, Wise Men Center for Strategic Studies, Report No: 25, İstanbul, <<http://www.bilgesam.org/en/images/stories/rapor/turkeyarmeniaing.pdf>>, (25.03.2013).

POSEBNOSTI OBRAZOVNOG MENADŽMENTA

Mr. Muharem Dautović¹

ABSTRAKT

Proces obrazovanja spada u red najsloženijih i najrasprostranjenijih društvenih realnosti, odnosno obrazovanje je stvarna društvena pojava koja prožima sve društvene odnose i cjelokupnu historiju ljudskog društva; ono je u osnovi društvenog i razvoja ličnosti (Obračić, 2010) futuristički dosta nepoznato. U vanjskim ciljevima obrazovanja - željenim vanjskim ciljevima obrazovanja (društvenom, političkom, ekonomskom, socijalnom, ekološkom i dr. okruženju) sve prisutnije su snažne promjene uzrokovane prije svega globalizacijskim procesima koje u svojoj nutrini talože i potrebu za znanjem, upravljanjem procesima, znanjima, tehnologijama. Te potrebe za promjenama u vanjskim ciljevima obrazovanja upućuju i potrebu za promjenama obrazovnih sistema, njihove strukture i sadržaja koji će obrazovanje (kroz obrazovnu produkciju) staviti u ekonomsku ravan davatelja usluga na tržištu rada. Zbog niza futuroloških nepoznanica, prije svega kvaliteta i sadržaja obrazovne produkcije, može se očekivati značajno učešće jezičke i informatičke pismenosti u konačnom kreiranju te produkcije. Svakako da se očekuje boljitak, s jedne strane obrazovnih procesa, odnosno unutarnjih ciljeva obrazovanja, a sa drugu, pozicija obrazovanja u odgojno obrazovnom okruženju – vanjskim ciljevima obrazovanja.

UVOD

Promjene u obrazovnim sistemima je u neposrednoj vezi sa društvenim promjenama, pa su se političke i demografske promjene što su se desile pred kraj proteklog milenijuma u mnogome odrazile i na, s jednu stranu, ideološke i prije svih kurikulumske postavke, a sa drugu njihove vlasničke (osnivačke) pozicije. One prve, ideološke i kurikulumske su posljedica političkih i društvenih promjena unutar

¹ Elci Ibrahim-pašina medresa, Travnik, Bosna i Hercegovina
muharemdautovic@yahoo.com

kjih prednjače one informacijsko-komunikacijske vrijednosti, a one druge, vlasnice (osnivačke) kao za posljedicu imaju pojavu i institucija iz oblasti obrazovanja svih obrazovnih nivoa (od predškolskog do univerzitetskog) kojima više nije osnivač država, nego fizička lica, udruženja, fondacije, vjerske zajednice i drugi subjekti pa se besplatno obrazovanje „za sve“ transformisalo u selektivno obrazovanje podređeno tržišnim (ekonomskim) zahtjevima. Promjene u odgojno-obrazovnom okruženju su kao osnov opstanka pretpostavile tržište (rada i kapitala) u kojem obrazovanje nije više besplatno, ono se ne tretira više kao potrošnja (trošak), nego kao investicija, a investicije nisu ništa drugo nego ulaganje, u odgojno obrazovne ulaze (objekte, infrastrukturu, ljudske resurse), odnosno u obrazovanje se mora ulagati. Transformacija društva (iz socijalističkog u kapitalističko) od svih sudionika obrazovnih dešavanja zahtijeva promjenu i u načinu razmišljanja, ulaganja, održavanja, razvoja i konačno profita.

Odgoj i obrazovanje kroz vanjske ciljeve obrazovanja snažno djeluje na politiku kao dio odgojno-obrazovnog okruženja pa su, dakle, obrazovanje i politika u interaktivnom odnosu. Taj interaktivan odnos se odvija na slijedeći način:

- 1) „najjače je inicijalno djelovanje društva (politike) na obrazovanje (programe, strukturu sustava, evaluaciju, financiranje, obrazovanje učitelja) što dolazi do izražaja u reformama obrazovanja koje se poduzimaju nakon korijenitih političkih promjena kao što su one u postkomunističkim (tranzicijskim) zemljama,
- 2) reformirano obrazovanje i odgoj djeluju na stabiliziranje i razvoj postojećeg društvenog poretka (politike),
- 3) daljnji društveni (politički) razvoj proizvodi nove potrebe koje dovode do promjene (razvoja) postojećeg odgojno-obrazovnog sistema“ (Saha i Fagerlind, 1994; 1655 u Obralić, H. 192).

Inače se vanjski ciljevi obrazovanja utvrđuju na nivou:

- a) pojedinca (ciljevi pojedinca su poboljšanje njegove efektivnosti u obnašanju životnih uloga -radne, porodične, političke, rekreativne, uloge osobe koja uči i druge)
- b) ustanove (institucije, organizacije) – (Vanjski ciljevi obrazovanja na nivou ustanove - su efektivnija i efikasnija proizvodnja roba i usluga, veće zadovoljstvo zaposlenih i trajni razvoj ustanove (institucije, organizacije)

- c) države (društva) - društvena stabilnost te doprinos obrazovanja ekonomskom, političkom, ekološkom i bilo kojem drugom vidu nacionalnog razvoja

Konačno, moguće je pretpostaviti da se unutarnji ciljevi obrazovanja, ishodi, odnosno odgojno-obrazovana produkcija sa vanjskim ciljevima obrazovanja usko vezuju za sveukupnost obrazovnog menadžmenta, odnosno, menadžera u obrazovanju. To se unutar školskoga menadžmenta, odnosno menadžera druge i treće linije (direktore, pedagoge, nastavnike) može na najbolji način sveobuhvatno sagledati i konačno dati sud u neizostavnom procesu evaluacije.

KONSTRUKT „OBRAZOVNI MENADŽMENT“

Izvedeni pojam – konstrukt „obrazovni menadžment“ – „menadžment u obrazovanju“, s jedne strane, označava područje obrazovanja kao skup procesa kojima se može upravljati, a, s druge strane, kao oblast menadžmenta. (Obralić, 2010)

Menadžment u obrazovanju se s ciljem cjelovitog određenja definira kao proces oblikovanja i održavanja okoline u kojoj pojedinci kroz zajednički rad u grupama efikasno ostvaruju izabrane ciljeve (Koonz/Weihrich prema: Buble, 2000; 4), odnosno, Menadžment je „proces rada sa drugima i pomoću drugih na ostvarenju organizacijskih ciljeva u promjenljivoj okolini uz efektivnu i efikasnu uporabu ograničenih resursa“ (Kreitner (1989) prema: Buble, 2000: 5).

Staničić obrazovni menadžment vidi kao: „Niz aktivnosti što su usmjerene učinkovitim korištenju resursa obrazovne ustanove, kako bi ona što uspješnije ostvarila svoje ciljeve. Orijentacija na ciljeve odgojno – obrazovne ustanove i njihovo definiranje smatra se ključnom odrednicom obrazovnog menadžmenta. Vodstvo/vođenje je prvenstveno orijentirano na ljude i rad s njima da bi se ostvarila pozitivna promjena. Tri su ključne odrednice vođenja: utjecaj, vrijednost i vizija. Prepoznaje se dakle kao utjecaj na zaposlene da ih se potakne na aktivnost (komunikacijom, motiviranjem, stilom) povezivanjem oko ključnih vrijednosti i pridobivanjem za ostvarenje vizije.“ (Staničić, 2006: 28)

Pojam obrazovnog menadžmenta treba shvatiti u najširem značaju – jer u njegov sadržaj spada i indirektno usmjeravajuće utjecanje u ukupnosti, a ne samo u sistemu obrazovanja.

Obrazovni menadžment, menadžment obrazovanja, nadalje smatra Obralić, kao svoje sadržaje obuhvata:

- 1) koncipiranje razvoja obrazovanja prema izmjerenim, ocjenjenim i procijenjenim potrebama za obrazovanjem,
- 2) planiranje osnivanja i izgradnje obrazovnih institucija (organizacija),
- 3) planiranje stjecanja i korištenja potrebnog osposobljavanja (stjecanje znanja, umijeća i sposobnosti primjene),
- 4) planiranje potrebnog vremena, prostora i sredstava,
- 5) planiranje kadrova i
- 6) planiranje efekata obrazovanja i njihovog plasmana". (Obralić, 2010:17)

Obrazovni menadžment ne treba promatrati niti preusku niti manje složenu oblast, gdje je svaki njegov segment dobra osnova za proučavanje sadržaja i obima obrazovnih djelatnosti.

Obrazovni menadžment ima ulogu, između ostaloga, da upravlja, prati i vrednuje produkciju znanja, znanja kao strateški resurs, znanja kao temeljne odrednice vanjskih ciljeva obrazovanja. Sva ta znanja kao alati (u društvu znanja) su ekonomska (tržišna) kategorija, dakle, ono je tržišna vrednota (temeljena na znanju kao proizvodu) i ono u savremenom društvu postaje veoma važan konkurentski faktor. Stoga je sasvim izvjesna i prepoznatljiva veza obrazovanja i društva znanja.

Pokušaju definisanja menadžmenta, ističe Obralić, (2010) s osloncem na iste autore na koje se poziva prof. dr. Aziz Šunje, pristupili su i Dževad Šehić i Zijada Rahimović, koji u knjizi „Menadžment“ navode „osnovne odrednice definicije pojma menadžment: to je proces, koji je usmjeren na ostvarivanje postavljenih (željenih) ciljeva,

- postizanje ciljeva počiva na ljudskom resursu u organizaciji,
- to je proces kojim su obuhvaćeni svi dijelovi organizacije,
- odgovoran je za efektivnost i efikasnost organizacije,
- prisutan je kako u profitnim tako i u neprofitnim organizacijama“

radi se o svojevrsnoj tehnologiji raspolaganja ograničenim resursima (s pozivanjem na djelo „Menadžment i menadžer“ – Lojpura A. i Kuljak M. – Pobjeda, Podgorica, 1995).“ (Šehić Dž., Rahimić Z., 2006:19-20 u Obralić, 2010)

1) „Menadžment je umijeće obavljanja stvari pomoću ljudi.“	Mary P.Follet
2) Menadžment znači predviđati, planirati, organizirati, upravljati, koordinirati i kontrolirati.	Henry Fayol
3) Menadžment je proces planiranja, organiziranja, vođenja i kontroliranja članova organizacija te korišćenje svih raspoloživih resursa organizacije u cilju doseganja postavljenih ciljeva.	Stoner J.F Freeman, RE
4) Menadžment je trajan proces usmjeren na ostvarivanje ciljeva organizacije na najefikasniji način.	Roger Benett
5) Menadžment je proces oblikovanja i održavanja okruženja u kojem pojedinci radeći zajedno i u skupinama, efikasno ostvaruju odabrane ciljeve.	Heinz Weirich Harold Konntz
6) Menadžment je umjetnost koja se mora razvijati i usavršavati. On je fundamentalno važan za uspjeh svih vrsta organizacije i društva u cjelini.	Duncan W.J
7) Menadžment je kreativna aktivnost koja razvija organizaciju i njene zaposlene da bi postigli specifične zadatke.“	Prabhu V. Baker M.

(Sehić Dž., Rahimić Z., 2006:19-20 u Obralić, 2010)

GLOBALIZACIJSKI PROCESI I DRUŠTVENE PROMJENE

Kultura kao veoma važan segment općeg društvenog razvoja se može promatrati kao integrativni dio društvene stvarnosti, odnosno dio obrazovnog okruženja, koja je definirana kao sistem vrijednosti što se manifestira kroz stavove i navike, odnosno običaje društvenog ponašanja. Kao važan segment društvenog razvoja ona na taj razvoj neposredno i posredno utječe, što implicira i na razvoj ostalih segmenata obrazovnog okruženja, prije svega na ekonomski i politički razvoj okruženja. Kultura direktno utječe na opću kvalitetu života kao svrhe razvoja (naprimjer univerzalna ljudska prava, kada postanu vrednote, pridonose kvaliteti života ljudi), s jedne strane, olakšavajući zadovoljavanje ljudskih potreba (multikulturalnost, multietičnost), a sa druge, ih mogu u značajnoj mjeri usložnjavati (izostanak tolerancije, rasizam, islamofobija i dr.) Djelovanje obrazovne produkcije na okruženje (ekonomsko, političko, kulturno) jeste djelovanje obrazovanja na segmente okruženja, pa time i na kulturu, a ona se dešava organiziranim učenjem vrijednosti, stavova i navika. Vrijednosti, stavovi i navike su elementi odgoja pa se tako i uče za razliku od kognitivnih aspekata vrijednosti, stavova i navika koje se uče obrazovanjem. (Obralić, H. 2011: 123)

To tranzicijska društva (države) teško mogu pratiti naprosto iz razloga što su ista opterećena borbom za puko preživljavanje, pa su države ne rijetko u situaciji da ta značajna pitanja obrazovanja prepustaju nevladinim organizacijama, vjerskim

organizacijama, pojedincima. Tada se javljaju pitanja koje opterećavaju društvenu težnju za jednakosti unutar društvene zajednice u smislu i „obrazovanje za sve“, „podjednake šanse“, „obavezno obrazovanje“. Konačno, i obrazovna produkcija (završeni polaznici, novo znanje, nove informacije, kultura), odnosno, obrazovanje se kao proizvod s jednu stranu, stavlja na tržište te poprima svoju vrijednost, što je dobro, a sa drugu stranu, poskupljuje za konačnog korisnika (učenika, studenta) u čemu se krije i opasnost slabljenja kvalitete, niske zarade i slabljenje motivacije uposlenika, deficit autoriteta nastavnog kadra i institucije, što u konačnici dovodi i do slabljenja društvenog statusa svih sudionika obrazovnog sistema. Time škole siromaše, odgojno-obrazovni ulazi (materijalni, ljudski, novčani, informacijski) bivaju skromniji i siromašniji, unutarnji ciljevi obrazovanja (psihicke promjene učenika koje su rezultat organiziranog učenja) manje efikasni, te obrazovna produkcija (nova znanja, motorne vještine, vrijednosti (interesi), stavovi i navike kao vanjski ciljevi učenja, odgojno-obrazovno okruženje (društveno, ekonomsko, političko, kulturno, ekološko i dr. okruženje) postaje neizvjesnije i manje efikasnije. Veza obrazovanja i odgojno-obrazovnog okruženja

Obrazovanje, odnosno obrazovna produkcija na okruženje djeluje kako neposredno, tako i posredno, prije svega zbog međudjelovanja segmenata obrazovnog okruženja (ekonomskog, političkog i kulturnog). Obrazovna produkcija ulaskom u segmente okruženja sa kojim je obrazovanje u vezi, neposredno utječe na funkcioniranje ekonomije i politike, omogućujući time i različite društvene promjene. Posredno djelovanje obrazovanja na okruženje se manifestira promjenama nastalim neposrednim djelovanjem na neki aspekt društva, zbog veze toga aspekta sa ostalim aspektima društva, utječući na promjene među njima. Željeni obrazovni efekti, odnosno željeno djelovanje obrazovanja na okruženje, odnosno njegove aspekte ne mora po svaku cijenu voditi ka kvalitetnijem životu pojedinca. (Obralić, H. 2011)

Kandidirani globalizacijski procesi pretpostavljaju značajne društvene promjene a kako je obrazovanje temelj tih promjena ono kroz „društvo znanja“ nužno mora redefinirati kako unutar, tako i vanjske ciljeve obrazovanja, što uključuje temeljenje novoga sistema obrazovanja sa novim kurikulumom (nastavnim planovima i programima proširenim ciljevima učenja) i novom vizijom obrazovnog menadžmenta i sasvim novim menadžerima. Sve ove, redefinirane funkcije sudionika odgojno-obrazovnog sistema, potpomognute informacijskim i komunikacijskim tehnologijama može biti dobra osnova promjenama unutar obrazovnih koncepata u okviru sveopćih društvenih promjena.

ULAGANJE U OBRAZOVANJE NIJE POTROŠNJA

Dugo se smatralo, kaže Obralić, da bilo kakvo ulaganje u obrazovanje donosi dobit, no kako se proces uzajamne uslovljenosti razvijao došlo se do spoznaje da je taj odnos veoma složen i zahtijevan i da zavisi od mnogih okolnosti, prije svega socijalnih. Posljednja desetljeća sve više pokazuju da ulaganje u obrazovanje (kao i sve prisutnija obrazovna ekspanzija) ne vodi bezuslovno do ekonomskog rasta i razvoja i da može biti i promašena investicija. Dakle, odnos ulaganje – korist, odnosno ukupni obrazovni efekti mogu postati i negativni. To su situacije kada se obrazovna produkcija ne koristi na racionalan način ili kada dio obrazovne produkcije napusti zemlju (odljev mozgova). Osim od ekonomskog aspekta okruženja, ovi negativni obrazovni efekti u mnogome ovise i o političkom i kulturnom aspektu okruženja (politički sistem koči razvoj ekonomije, obrazovanje ne može obezbijediti veći ekonomski rast. To primjer Bosne i Hercegovine najbolje pokazuje). (Obralić, H. 2011)

Transformisano tranzicijsko odgojno obrazovno okruženje (vanjski ciljevi obrazovanja) traži dakle, i promjene koje će donijeti sveopći boljitak prepoznat kroz nova znanja kao najvredniji ljudski kapital, nove tehnologije, ali i novi pristup upravljačkim mehanizmima toga znanja i tih tehnologija što bi u konačnici značilo sasvim novi pristup menadžmentu, posebice menadžmentu obrazovanja kako bi se upravljalo i promjenama koje su neophodne. Uzme li se u obzir i ranije pomenuta činjenica da je obrazovanje i znanje postalo najvredniji ljudski resurs, ali i resurs sve zahtjevnijeg tržišta, onda se nužno nameće i potreba promatranja obrazovanja kao značajne investicije, dakle, potreba promatranja obrazovanja kao ekonomski model unutar ekonomskog diskursa. Ako je obrazovanje ekonomski (tržišno) uslovljeno, onda se znanje kao obrazovana realnost nameće kao roba, pa se u ekonomskoj utrci na relaciji ponuda-potražnja mora uspostaviti balans, kojim opet nužno upravlja menadžment obrazovanja, odnosno sam menadžer.

Ekonomski razvoj nije ništa drugo nego porast efikasnosti ekonomije u određenoj zemlji. Analitičari su saglasni da veza između obrazovanja i ekonomije tretira odnos primarnog, sekundarnog i tercijarnog formalnog obrazovanja i stope rasta bruto društvenog proizvoda (Psacharopoulos, 1985 u Obralić, H. 2011).

Ta relacija, taj interaktivan odnos između obrazovanja i ekonomije se kandidira teorijom o ljudskom kapitalu koji jača obrazovanjem djelujući na sve komponente njezine kvalitete (Fagerlind i Saha, 1989 u Obralić, H. 2011). U suštini ljudski kapital čine tri važna elementa:

- zdravlje,
- znanje, odnosno vještine i
- motivacija radne snage.

Da bi se kvalitetno razumjeli odnosi obrazovanja i ekonomskog dijela okruženja, smatra Obralić H. (2011) nužno se nameće pitanje utvrđivanja faktora okruženja kojima zavisi pretvaranje obrazovnih izlaza u željene ekonomske efekte. Ako različiti programi proizvode različite odgojno-obrazovne izlaze, onda i različita okruženja pretvara te izlaze u različite efekte.

ZAKLJUČAK

Razvoj informacijsko – komunikacijske tehnologije i stavljanje profita kao konačnog cilja svih ljudskih djelatnosti, na ekonomskom, političkom, socijalnom, ekološkom i drugih planu ne daju garanciju održivosti, pa se nameće kao nasušna potreba što hitnijeg uključivanja u ove nekontrolirane društvene tokove svih zainteresiranih koji su kadri odgovoriti izazovima. Dakle, nužno je kreirati promjene koje će „iznjedrati“ cjelokupan koncept razvoja u budućnosti kako bi ista bila što izvjesnija. U kreiranje cjelokupnog koncepta razvoja, uključile su se, prije svih, UN (UNESCO) koje su ovom pitanju odlučile posvetiti jedno cijelo desetogodišnje razdoblje (2005-2014.) poznatije pod nazivom „Dekada odgoja i obrazovanja za održivi razvoj“, koja u sebi nosi strategiju, perspektivu i temeljne vrijednosne orijentacije obrazovanja u deset narednih godina. Važnost i složenost kandidiranog pitanja može se promatrati sa dva različita aspekta, s jedne strane, nametnutom potrebom za obrazovanjem za održivi razvoj, a sa druge, dugotrajnost (deset godina) projekta.

Nadalje, Obralić (2011) kaže da te činjenice smatra „veoma važne posebno kada je riječ o stupnju iskorštenosti ljudskih potencijala u ekonomiji, odnosno društvu. Shvati li se ta uvjetovanost na pravi način, onda teorija o tome da obrazovne ekspanzija nužno implicira ekonomski rast i razvoj gubi svoj smisao, što je jasan signal i kreatorima obrazovnih politika koje obrazovne programe treba da prilagode društvenim potrebama. Važno je istaći da su danas glavni razvojni faktori nauka, obrazovanje i odgoj jer oni neupitno definiraju kvalitet ljudskog kapitala od kojih u velikoj mjeri zavisi kvalitet korištenja novčanih i drugih resursa neke zemlje. Zato je ljudski kapital najveće bogatstvo razvijenih zemalja, pa se ulaganje u obrazovanje danas smatra prioritetom“. (Obralić, H. 2011:191) O vrijednosti

obrazovnih efekata nije relevantan pokazatelj samo stupanj usvajanja zacrtanih programskih sadržaja. Važna je i, s jedne strane, činjenica koliko su kvalitetni obrazovni programi (koliko programi osposobljavaju za realne društvene potrebe) i, s druge, tvrdi Obralić (2011) stupanj iskorštenosti ljudskog kapitala u aspektima okruženja sa kojima obrazovanje ima interaktivan odnos. Da bi obrazovanje postalo najvažniji razvojni faktor, nužno je to obrazovanje prilagoditi razvojnim potrebama zajednice.

LITERATURA

Bahtijarević-Siber, F. (1999), *Management ljudskih potencijala*, Golden marketing, Zagreb

Bloom, S. B. (1970). *Taksonomija ili klasifikacija obrazovnih i odgojnih ciljeva* Knjiga I, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd

Buble M.: (1993) "*Menadžment*", Univerzitet u Splitu, Ekonomski fakultet, Split

Fagerling, I. and Saha, L. J. (1989). *Education and National Development*. Oxford:Pergamon Press

Obralić, H.: (2011) "*Uloga menadžmenta u vrednovanju obrazovanja*", Sarajevo

Obralić, T.: (2010) "*Idealni ipovi u obrazovnom menadžmentu*", Sarajevo

Pastuović, N. (1999), *Edukologija*, Znamen, Zagreb

... ..

... ..

... ..

NEW TECHNIQUES AND TEACHING METHODS THAT ENCOURAGE PUPIL TO BE ACTIVE PARTICIPANT IN EDUCATIONAL-UPBRINGING PROCESS

Doc. Dr. Nusreta Kepeš,¹

ABSTRACT

Concerning that inclusion is constituent part of reform in educational system in B&H, my wish was to examine in which measurement application New techniques and teaching methods can influence on the cognitive perception and socialization of children that have been involved in inclusive section of the class. In cooperation with two pre-school institutions and expert team, an experimental method has been created which has been based on the application of these methods which purpose has been transmitting from the teacher to the pupil. Experimental performing of interactive methods has been established on the results of re - test creativity, knowledge, capabilities and intelligence. They have been main indexes of influence output of these methods in the educational-upbringing work which implementation lasted once a school year.

Keywords: Inclusion, individualization, individual work, interactive methods, children with special needs, inclusive education in preschool environment.

INTRODUCTION

Primary school is basis of educational upbringing system that extends directives for constant improvement and schooling of every pupil. The school is obliged to offer the pupils acquiring of knowledge, development of postures and habits that are needed for life and work. The school should ensure as well constant development of spiritual, physical, moral, intellectual and social being in harmony with its personal needs, interests and capabilities. In this way responsible role of school in our educational upbringing system is realized on the basis of teaching plan and programs that are based less or more on the class-subject basis glorifying frontal way with domination of teaching oriented on the teacher. The educational-

¹ Islamic Education Faculty, Department of Social pedagogy and spiritual care, the University of Bihać, Bosnia and Herzegovina, nusretakeps@yahoo.com

upbringing process has not left yet stereotypes that realize themselves on the verbalism and memory-reproductive level. When is the word about inclination, interest and individual need of every pupil there have not been yet clear ideas about that how find out the most adequate accesses in solving of this problems. With these facts neither only our state has been faced but the great part of European states where innovative models have been introduced more decades. We have knowledge that solutions have not been found out yet in these systems for their complete and successful performance. Therefore we should approach carefully and thoughtfully to this problem. On the occasion of theme choice for this researching, my striving was directed to searching of new ways methodologies in order that pupil become active participant of educational-upbringing process. In past a few years it is actual introducing of innovative models in our state, which support existing teaching practice. One of them is detain of carrying out of application of interactive method and method of active learning in work with children of pre-school and primary school age in inclusive classrooms. So far researching that has been linked for application of these methods have been mostly performed in the regular sections of the class in the primary schools.

A great number of international documents that deal with Protection of Child Rights point out that the education should be conducted equal for all children under the same conditions and without discrimination¹. When we speak about education in Bosnia and Herzegovina, the Convention on Child Rights is an integral part of the Constitution of Federation of Bosnia and Herzegovina and has a law provision². With this document, for the first time, the children are earmarked as a separate subject in the International rights and protection. Article 28 and 29 of the Convention regulate the status of children in special need in view of their inclusion to regular educational process and equal participation in everyday life and social reality. In the aim of implementing these law provisions in the most sufficient way, the Strategy of reforms in education provides very detailed instructions emphasizing the need for revision of existing categorization system of children with special needs and to put emphasis on the implementation within the unified education system. This of course includes implicitly the use of modern principles of

¹ General Assembly UN, 1989, World conference "Education for all" (Thailand, 1990.), article III, paragraph 5, emphasize the fact that educational needs of handicapped persons require special attention; Statement from Salamane (Spain 1994.) ensuring the educational rights for children, youth and elders with special needs is emphasized as priority.

² ("Sl. novine FBH" 1/94) – Official Gazette FBH 1/94

inclusive education³. Since the role of inclusion is very important in gaining valuable social experiences, we can emphasize that the students in special need are not learning only from their teachers, but from their coevals. Many pedagogical situations in inclusive education contribute to achieving the goals that are related to cognitive, affective and psychomotor development of children. An important aspect in educational process is the methodical shaping. Bearing in view that the inclusion requires flexibility, creativity and sensibility, it is necessary to determine the right teaching method in working with children. (H.H.Anderson., 1959). It "... represents a planned practice of achieving the required goal in the theoretical and practical plan of pedagogical action ..." (Slatina, M.,1998). "Being familiar with the educational methods including the variations has an irreplaceable role in the teaching. But, being familiar with the theoretical propositions and solutions in the teaching methods a full success can be achieved in the teaching practice. It is necessary to know the potential combinations of the teaching methods and circumstances in which certain methods and methodical framework will be used." (Filipović, S. N., 1988). This is particularly important if we know that in the inclusive teaching we have children with different biological difficulties, which interfere their ability of functioning in the external world. Any kind of difficulty burdens and slows down the child's development ability, learning and harmonious communication, which are in conjugation and mutually conditioned. Choosing the topic for this research, I had a desire to make available some methods to other trainees, with a goal to teach in a more rational and effective way, which in my practice proved to be good. This is the use of interactive methods that firstly consider social interaction, coeducation and cooperative learning. All are based on the theory of experience and the result in long-lasting memorizing and development of positive values with students. Carefully they are structured, and ensure active involvement of individuals, his/her responsibility, adequate use of personal skills, ability of leadership, communication, conflict resolution, self-judgment and team work. They stimulate the teacher to keep the intensity and creativity in educational work and offer a wide range of communicational situations that positively influence the social thoughts of the students. Generally speaking, the work is structured from four components which are systematically represented through theoretical consideration, methodology research results and the annex where examples of interactive methods are presented, questionnaires and some instruments used in the examination.

³ "White paper" - Mutual strategy for modernizing primary and basic secondary education In BiH, October, 2003. (7.4.4..)

METHODOLOGY

Basic goal and tasks of researching

Basic goal of this researching has got intention to critically evaluate possibility of practical realization in application of interactive methods in the inclusive class and to examine its influence on the pupils in respect of grade of acquired knowledge, capability, motivation and socialization.

Hypothesis

Starting from subject of research, goal and determined tasks in our work hypothesis are established on this way.

- On the basis of theoretical cognitions that affirm up to date pedagogy, it is possible that on the basis of application of interactive methods in educational-upbringing work increases level of quantity and quality of pupil's knowledge that reflects in persistence, logical and critical opinion, factor of fluency and capability of problems formulation.
- It is supposed that application of interactive methods will influence on the preparation of the pupils for individual learning, interest and motivation for active participation in the teaching process.
- It is supposed that application of interactive methods will influence better acceptability of the children with special needs and that it will positively reflect on the socialization of the pupils.

Methods

- Experimental method (used for deliberate taking of experimental factor and following of cause and effect reaction. An experiment with parallel groups is used. The experiment enabled control of independently changeable variables and in the same time provides control of dependence of changeable variables.)
- Survey research method overcame interviewing, polling, testing which was used during equalizing of the groups and establishing of differences between control and experimental group.

- Method the studying of children's works (We used for getting of date about child's emotional, psychophysical, educational-upbringing and creative development)
- Analysis of pedagogy documentation (We used for clearer getting of picture about the grade of collaboration between the family and school, the grade of acceptability of children with special needs and results of learning. (In that purpose we used daily records of tutors, portfolios, records from parent's meetings and work register of tutors)
- Descriptively-analytic method (we used it on the occasion of description and interpretation of data research)

Pattern

As pattern two kinder gardens have been chosen from Ze-Do canton. One was as experimental kindergarten, second was as control garden. Six-year-old children have presented patterns that prepared themselves to enroll the first grade of the primary school. After the groups had been equalized it was established a pattern of 120 pupils which made the experimental and control group. During the implementation of the program a girl gave up for reason of health so that the pattern presented 59 pupils in the control group and 60 in the experimental group. Each of these groups were divided into three smaller groups that have in average 20 pupils in which was included a child with special needs. Characteristic of pupil's pattern were based on the results of test intelligence, sex and parent's education. Except the pupil's pattern we took care about the pattern of educational staff. On the occasion of teacher's selection it was taken care about that it was a person that accepted itself firmly, sharply and realistically, that it was the person aware of others and empathetic to them, and that also reacted in good time to ideas and events and that it was the person of safety and confidence. Taking into consideration all mentioned facts so far we decided to take teachers who approximately distinguished themselves in educational-upbringing work and quality.

RESULTS & DISCUSSION

The main purpose of our research is aimed to examine, analyze and scientifically find the meaning of use of interactive methods in classes where children with special needs are included. In that context the function of actions was observed of these methods on education and level of acceptance of those children by their friends of same age. The exact information's were obtained by following and comparing results of traditional way of work in which we used classic methods and

results of innovation model in which interactive methods were realized. Based on the quantitative and qualitative analyzes the conclusions and generalization were conducted. The given quantitative information's gave us a complete picture about the results of those two models that were viewed in adopted facts from mother tongue, mathematic plays, and perceptive abilities and general intellectual abilities. Qualitative information's gathered from opinions and attitude of teachers, parents, volunteers and specialists completed and encircled the final picture of influence of the methodic procedure on understanding the level of facts, duration of memorized content, factor of fluency, logical-critical formulation and problem connections. They also clearly defined the effects of the use of interactive methods in independent learning, motivation, socialization and acceptance level of children with special needs. Before the realization of the whole experiment three teachers who were included in the experimental group attended series of tri-day seminars with a theme " Use of interactive methods in educational work". Teachers from experimental groups used their gained knowledge and experiences in experimental groups. Teachers from the control classes did not attend seminars no did they use any kind of innovative work with pupils. The teaching was conducted in a classic way where material was transmitted to pupils verbally. The space where classes were realized had desks, and from didactic material only a black board was used, a chalk and very small number of picture applications. The class was held in forty-minute terms without the use of any audio-visual materials. In three classes that were composed of 20 pupils there was one child with special needs in every class. Application of interactive methods was realized only in experimental classes. The classes were held every day in three-hour terms. Parallel with applying the interactive methods, individual treatments with children with special needs were held by specialists who were working two days in a week and last three days were ensured for individual treatments lead by parents volunteers and students with instructions given by the specialists. During these workshops the videotape and sound records were done with parents, children and educators. In the experimental classes, prior to every working week, the teachers were decorated the space for work that in every aspect showed current interests of children. Space for work and learning was arranged such as snug nook (botanic, mathematic, and lingual) and centers (music, drama, art). The furniture was specially arranged and special angles were placed so that enabled pupils' individual research that was held in pairs or smaller groups. The space organization was made so that noisy centers were placed next to one another and the other where close to the basin so that they can wash up after their activities. The peaceful centers were placed next to the others.

peaceful centers so that pupils and teachers could see each other. The entire space was arranged in a way that pupils could easily move through it. The material was available for pupils and its diversity suits their needs and way of work.

Results of influence of interactive methods on quantity and quality of pupil's knowledge and abilities

Based on the hypothetical frame of research and operational tasks it is necessary to strengthen differences related to the quantity of pupil's knowledge that come as a result of work in traditional way and results of work based on applying the interactive methods. Connected to that our first hypothesis was that the use of interactive methods would enlarge the quantity of pupil's knowledge that can be seen in quantity of adopted facts, mother tongue, mathematics, better perceptive and intellectual ability. Prior to the use of interactive methods the initial testing of pupils was done that was composed of series of four tests (test in mother tongue, test in mathematics, test in perceptive abilities and test in intellectual abilities). In the table below the final results of the initial test are presented. Due to the statistical reasons, the pupil's success from both groups is divided into five categories (excellent, very-good, good, satisfying and unsatisfying).

After initial testing groups had showed balance in quantity of pupils knowledge. Almost identical results can be explained; with an aim to equalize groups a detail arrangement was made for research both in the experimental group and in the control group. It's about a fact that classes are equalized in number of previous pupils knowledge and in their intellectual abilities. From the graphic below the initial test shows that the tendency of grouping is around the middle value (good), which proofs the distribution of normal results. There is a very small percentage of those who belong to extremely small results or extremely large, which would remarkably influence on arithmetical value.

Table numb. 1. Results of initial tests

	Experimental group	Control group
	Applying interactive methods	Classic method work
N	60	59
\bar{X}	2,70	2,73
Standard deviation.	0,996	0,961
Standard error	0,128	0,125
t- measurement	0,160	
0,05%	1,96	
0,01%	2,63	
0,10%	1,66	

After processing the initial tests the difference between arithmetical centers in an amount of 0,03 was established. From the results that can be seen in table number 2 we can bring about that t-measurement is 0,16. It is not twice bigger than its own mistake, which in experimental group is 0,13 and in control group is 0,10. Such extremely small t is logical because the starting arithmetical centers in both groups are almost identical so the difference is not statistically important. Since it was earlier established that groups are equalized in results of initial knowledge test, also in the intellectual abilities, our next assignment was to investigate is there differentials between these groups in quality achievements which can be seen in level of understanding the facts, lasting of memorized content, fluency factor, logical-critical formulating and problem connecting. We wanted to investigate if the model of interactive method that we brought in (introduced) as experimental factor contributed that the pupils from that group realize better success in compare to the contrary control group or the situation is opposite. After applying the experiment, precisely a year after, again a knowledge testing was performed and pupils abilities in experimental and control group. In one-year period interactive methods were implemented only in the experimental group excluding the control groups. Observing the working effects of the experimental and the control group we established quantitative demonstrations in knowledge and abilities tests. Relying on information's from this list we can say that more pupils from experimental group gets points from III category (28-40 points) 28 pupils, 46,6% in regards to pupils from control group (25 pupils, 42,3%). From this we can make a conclusion that the result representation "good" from experimental group is significantly larger than in control group. But, if we look at differences in IV category that has (21-27 points) the situation is different, we can see that pupils in control group had double larger number of pupils with passing marks than in the experimental group. This result had influence on arithmetical center and standard deviation, which shows compared results of the initial and the final test. As we already mentioned the differentiation of arithmetical centers in final measuring is a bit more important than in first initial measuring. It is 0,36 and differences that are confirmed by the t-test on proportions is 1.89. Due to 119 degree of freedom (in list circled to 100), by selection of importance level of 0,05 (it is 95%) limited value of 1,98 is not realized, in spite of its largeness we can't consider statistically important the given difference. Importance in our experiment is achieved on level of 10%. Considering that in education we usually use levels from 5% and from 1%, the level of 10% we won't take in consideration. Based on the given hypothetical frame of research and presentation of elaborated statistical results on quantity information's which

represent the success of pupils, we can conclude that pupils from experimental group didn't in principle realize better success in final test in compare to the pupils from the control group (this is related to the difference that is obtained by the test on proportions in V category that are expressed through number of achieved points on the final test). In regards to that, the first hypothesis which was said that the group in which the interactive methods are used will enlarge the quantity of pupils knowledge based on the results of applied interactive methods wasn't confirmed, meaning that the given and explained results of pupils success in the quantity of adopted knowledge in math's operations and literacy denies the first given hypothesis, that the work with interactive methods will significantly influence on results and learning issue. In order to get to the more relevant data on influence of interactive methods in regards to quality achievements in education, individual variables from measured instruments were checked. Investigation was done individually without time limit, with formal verbal instructions on solving tasks using of small breaks. With verbal checking we investigated the quality of adopted knowledge that was reflected in understanding the level of learnt facts. Having in thought that the re-test in the view of quantity adopted facts showed that there is not difference between control and experimental group, the results of investigated quality of adopted content showed completely different results with pupils who followed material using interactive methods. High level of understanding the facts was noticed, which the pupils were explaining easily. On asked questions the children gave logical explanations where fluent factor was expressed. In control group children memorized large number of facts, which was proved in the result of the test, but their understanding level was lower in compare to the experimental group. During this examination drawings on given and free theme were used. In below example of analyzing the free drawing we will show how we investigated influence of interactive methods on quality of learned material.

After realization of educational unit in mother tongue "The Fox and the Cock", in experimental and control group, the pupils are offered in smaller groups to draw with watercolors by free choice. External encouragement or any kind of intervention was not present during the group work, because we wanted their story experience to be emotionally expressed and put on paper. In the experimental group the educational unit is realized using the interactive method, which was expressed through drama. It included direct children cooperation in small theatre play where every pupil had a chance to identify with the characters in the story. Analyzing the work of the experimental group almost 90% of pupils draw the character that they represent in the play. The works of the pupils were multicolored and very bright.

Children painted the costumes they were wearing almost identically. The next day the pupils were given again to draw in-groups a free theme. Analyzing these drawings showed that children again directed the free theme to the educational unit "The Fox and the Cock". The drawings were full of characters from the fairy story, environment in which it was played, and many details mentioned in the story. ("Music instruments which the Cock played"). In the control group after processing the fairy story "The Fox and the Cock" analyzes were done also. The educational unit was worked out in a traditional way (reading and narration of the text). Analyzed drawings show that 30% of the children were not in a mood to work. Others expressed a will to work but only 50% drew elements from the story, while 20% were occupied with the other themes. From conversations with the children the themes were connected to the cartoons and a children show "Hugo".

Based on the results of verbal checking of learnt facts and analyzing children drawings conclusion can be made that knowledge quality aspects are better in E-group than in K-group. So we can say that applying the interactive methods in educational process has significant effects on quality of pupils' knowledge that is seen in length of knowledge, fluency of idea, creativity and clear understanding of facts. In harmony with the above mentioned facts, we must say that our intention was not to represent the classical work as ineffective (taking in consideration solo results that most of the pupils made in this group especially in quantity of adopted facts) but our aim is to show that there is a different model of work that proved to be effective in a view of knowledge quality and success of all pupils.

Results of interactive methods influence on interests, motivation and active pupils participation in educational process

The second hypothesis was to assume that applying the interactive method will have influence on interests, motivation and active participation of pupils in educational process. This hypothesis is confirmed by results that were obtained from analyzes of two opinion polls conducted with pupils and teachers and based on the report from the researcher who was included in following the activities. In the first opinion pool the pupil could give more answers whose results were partly shown in percentage of pupils who gave that answer. Comparisons of those answers are shown in table below (table no.2.)

Table numb. 2 (Compare of pupils answers from experimental and control group)

<i>Category of answers</i>	<i>Experimental groups</i>	<i>Control groups</i>
I would not change anything and tomorrow I scarcely wait to come	98%	67%
It is amusing for me to work.	92%	74%
I can suggest what we are going to learn in the group with others.	93%	43%
We learn what we like and what interest us.	67%	55%

From obtained results it is obvious that pupils from experimental group are much more satisfied with the teachers work, selection of program and more actively participate in program selection than pupils from the control group. Satisfaction with some activity leads to conclusion that pupils in that activity express their need for freedom, fun and in practice they realize their ideas. That conclusion is supported also with pupils answers related to adopting knowledge. The pupils from both groups quote that adopting the knowledge is an advantage of attending the program of "Small school". The pupils from the experimental group are aware of that. We consider that this is because the pupils are more active in the learning process, their needs and interests are followed, and their curiosity is supported. They adopt the knowledge as a part of their lifetime learning because they have a feeling that education satisfies their needs. They "Learn what they love" at school was their answer. We will give one part of the report of the volunteer that was following the work of the teacher's in the experimental groups.

"...Agreement is the first level that activity begins with. Children are motivated and encouraged for the topic that will follow. When the teacher estimated positively the situation in the group, only then he allowed the group leaders to participate in the selection of the workspace and the didactic materials. The whole realization of the educational unit is based on interactive game. From the beginning of the activities the children with special needs actively participate in the work with the other children. With attractive and spontaneous attitude they establish a contact with other children. The teacher sets demands, which they can solve. He transmits knowledge on pupils through indirect contact taking in consideration well-known didactic rule from concrete to abstract. The whole time he creates a positive climate in which every child cooperates and learns from each other. Every part of the thematic content is repeated in intervals of 5 minutes where children simply adopt material from the educational unit. Applying the organized learning forms through interactive approaches, it is noticed that in such work with children positive

emotional state and pleasant moods are created. Children freely choose didactic materials and decide with whom they want to be in a group..."

From the researchers notes mentioned above it can be seen that the pupils are spontaneously adopting the material they are studying. It's interesting to mention that the children's statements from the questionnaires in 97% answers expressed satisfaction in the way they are treated.

Such high percentage of pupil's satisfaction with teacher's relations with them can be confirmed with the notes made by the second researcher during the full time follow up of activities in the experimental group.

"... During the work with children the teacher creates warm and relaxing climate. His relation with pupils is heartily and without any kind of pressure. It is noticeable that such kind of relation has influence on pupil's motivation and his relation to learning. Children with special needs who are included in the inclusive classes come to classes with pleasure and other children help them. In such a relaxing climate, the relation teacher-pupil is mostly founded on mutual respect and understanding. Teacher has authority and pupils except it. In convenient moments he reminds the pupils to already arranged rules on behavior and stresses how he expects from them to respect those rules during the work. The teacher carefully observes their behavior and tries to prevent breaking the rule by examining the cause, advising and even criticizes without singling no one. With a good prepared methodic unit, he is succeeding to keep the pupils attention and active cooperation in the work. The pupils who are integrated in classes he is acting very carefully and follows step by step how they master the material...'In this note we can also see that the teacher is agreeing with pupils and he respects their individualities. In order to gain clearer pictures about the influence of the interactive methods on pupils in regards to the developed picture about themselves, a short inquiry with pupils was done, and which was related to children's attitude about attending "Small school". In the table below children's answers related to this thematic is presented.

From the above report and the answers from the questionnaires, it can be concluded that understanding of specific individualities in which the pupil receives constructive and useful reflexive information's about their progress follows two-direction communication between the teacher and the pupils. This positive reflexive information creates a real self-picture, which of course improves the possibility for empathy, which is expressed through sympathy, understanding and appreciation of others. This can be confirmed by one of the answers where pupils consider

themselves equally important and cultural as other children. But, there are answers where children think that they are better than others who didn't attend the "Small school" program. This percentage is high in both groups. Regarding the pupils in experimental groups this percentage can be connected with the use of the interactive methods that were realized through workshops that included different learning forms. Experience learning dominated in those workshops that were realized in special conditions that were ensured by didactic instruments from nearby environment. Situations in which pupils learned specific contents by method of experience were created, as to so called method of "own skin". One of those educational units we can see from the picture where pupils during the visit to a candy factory were introduced to the technology of making those products. In combination with learning experience the teacher uses a complete learning that demands a process of gaining knowledge where all psychophysical functions of a child are integrated (application of different kinds of games in which the child's sensitivity comes out, emotions, memories, the will, imagination and comprehension.). Through applying the interactive methods, both learning forms were connected with the social learning form (group interaction and communication in which children shares experiences, develop cooperation, empathy, responsibility and care for themselves and each other). Applying this kind of learning form enables all children to gain new knowledge that can be attached to their earlier experiences.

From pupils answers we can see that interactive application of the method influences on pupils interests and satisfaction. Pupil's answers were mostly connected to learning, playing, new friendships, even with the teacher. When they spoke about the teacher they stressed importance of grading.

Appraisal of the pupils work progress was performed through authentically grading over the time during the work of the pupils individually or in a group. During the activity the teacher was giving immediately reflexive information on how they adopted the basic material and how much more time they need to master it. Before giving the final judgment about the grade he would appreciate their interests for work, individual abilities, knowledge, learning style, esthetic and cultural value of every pupil. For this kind of grading the teacher used the control lists, written comments, audio and recorded notes that certainly enabled him to have better view about what they learned. This was a concrete proof for children that their knowledge and abilities enlarged.

Pupil's motivation to come to the "Small school" we assessed through direct conversation with them. We asked them to imagine the following situation: "Your good friend is thinking to join the "Small creative school" and he wants your sincere answer why is it good for you to attend that school. What would you say? After processing the answers the conclusion was that that only 65% of pupils said that it is a place where it is fun to learn and "play the computer". It is a place where you can meet new friends, 15% of pupils answered and 20% of pupils answered that it would be nice for them to sign in but they didn't say why. From the answers it is visible that pupils are looking forward to learning, because it's connected with fun and play. The feeling of progress (power) is important but friends also. Teachers are not neglected because they are treated as good leaders. All-important needs (by W. Glaser) are represented. It is interesting that the pupils build friendships in computer classes that are held twice a week. It's obvious that quantity is not that important as quality, i.e. intensity of experience. The activities in mathematics and mother tongue are mostly realized through interactive games in which pupils cooperated, shared experiences and mutually reached comprehension. In that kind of atmosphere a feeling of belonging is developed and expressed through intrinsic and extrinsic motivation. What is the relation between those two motivations we find out from following answers: "When I solve some tasks in mathematics it makes me happy" because I'm better than (extrinsic motivation) the others, because I made progress and I know more than I knew before (intrinsic motivation) because I will get a compliment from the teacher (extrinsic motivation).

Pupil's answers are shown in table below. Intrinsic motivation significantly predominates over extrinsic and success in mathematics and in mother tongue delights a great percent of pupils due to their own success, and for a smaller number of pupil's the teacher's compliment and comparing with others is very important. The relation between intrinsic and extrinsic motivation is significantly enclosed to internal motivation. That is a very good result especially when we consider that psychological development of kindergarten children depends on external compliment and competitively. By comparing two groups its visible that intensity of motivation is bigger in mother tongue class. Pupil's realistic judgment of self-effort and success is obvious in comparing marks they gave each other and marks given in the test (which the pupils don't know).

Correlation between a grade in mathematics and self-judgment is $r=0,45$ while correlation of a grade between mother tongue and self-judgment is much lower $r=0,15$. From these results we can conclude that pupils are overestimating their

success. We think that non-grading gave them a chance to be happy with themselves. Such high self-judgment shows that less successful children have a subjective feeling for success. Based on achieved results on assessment of motivation, we can conclude that levels of motivation in classes in which interactive methods are used are very high (on scale 1-5 about 4,7). The factors of motivation are certainly necessities that satisfy activities at school which are learning needs through play and fun, socialization, progressing and gaining new knowledge and skills, free expression of personal experience and creativity. Quality of knowledge gained through game with use of interactive method is better and last longer because the pupil is motivated to work. Because of better motivation the quality of practicing and learning is better. That difference is what we want to gain by curricular planning and pupils active inclusion in educational process. Even though, the application of interactive methods didn't show better results, yet for pupils this is very important because with this application the pupils are happier and what they learn will have great influence on their development, way of thinking and their attitude. In the environment where interactive method is used the children have a chance to feel how pleasant it is to be motivated by own progress, pleasure in playing and not by someone's mark, judgment and competition between same age groups.(Barth, R 1990). Due to this experience, later on in education and life they will rather choose relations in whom they can realize their needs and be intrinsically motivated and they will create those relations with others.

Results of interactive methods influence on socialization and acceptance level of children with special needs

Our third hypothesis was related to influence of applying the interactive method on better acceptance of children with special needs and positive reflection on socialization and individual progress of pupils with special needs. In aim to get adequate information's related to our third hypothesis, we made analyze of psychometric assessment with pupils from experimental and control group. The results of this test shows in which size the mutual feeling was developed, feeling of belonging, thrust and mutual solidarity and in which size it influenced on pupils socialization and acceptance of children with special needs.

Results of influence on children's socialization and social status of children with special needs

The basic purpose of psychometric questioning was to assess in which size the application of interactive method had influence on children's socialization and social status of children with special needs. Psychometric questioning was made in

experimental and control groups. The questioning was conducted at the beginning and at the end of assessment. As an introduction in the questioning, we had a conversation with children about their socializing and mutual communication during the activities. The children were asked to give an explanation with which girlfriend or boyfriend they like to associate the most and with who they don't. The answers were noted in the table and beside every child's name positive or negative selection were written. At the beginning of questioning there wasn't a strong expression of cohesion in both groups and relations were "chaotic" because children were playing together and at the same time conflict. Most of the children didn't have a clear status. They were in a position to be unnoticed and often there were positive and negative ambivalent relations to other children who were marked with a wish to play and fight at the same time. These results are understandable considering that we formed fictive groups where there was no developed ability to cooperate and familiarity with social skills. In the table the results are presented on initial questioning of children's status. From the psychometric register we can see that the dynamic of the group is badly represented and the ethic point of view towards the children with special needs is on very low level. The initials that were marked with yellow color in graph icon represent children with special needs and have the largest number of negative selection. At the end of implementation of the program contents, again we made psychometric questioning with an aim to see if there were any changes made in some children's status, in complete relations and group climate. Social status in control groups was at the same level that was mostly based on competition and rival. A degree of fear from children with special needs was still present. Separation between boys and girls who prefer playing with only one sex was expressed. In aim to question mutual relations negative diodes were noted, what shows that intolerance is present and teacher's intervention is necessary to remove conflicts. All control groups had "stars" or leaders who were selected mostly by children. The groups were divided except in selection of the most popular child.

Analyzing psychometric questions in experimental classes we noted high level of group cohesion manifested by large number of positive selection in relation to number of the group members. Children accepted rapidly group behavior and for that behavior other children happily accepted them as their friends.

In these groups communication was more intensive and emphatic. By mutual selection of members positive diodes were noted that show group stability based on attraction, wish for playing and association. In these groups cooperative

atmosphere, cooperation and dynamic interaction was achieved that have positive influence on further socio-emotional development. Based on analyzed results we can conclude that experimental groups were more dynamic and that positive climate was present and there is connection between children where children with special needs are not taken out of the group. To get clearer and more understandable picture of interactive methods the influence on socialization level with children and acceptance level of pupils with special needs, the analyze of children's drawing on given theme was made. The theme was connected to class surrounding in which pupils had assignment to draw themselves, the teacher and their friends with who they associate every day in "Small school". In interpretation of this work we were observing the general impression of complete drawings. Combining all known information's about the child and meanings of symbol of their drawings as well as considering the child's explanation we have reached important diagnostic effects in social view of acceptations of children with special needs. Drawing upon given theme is given to both groups at the beginning of experiment implementation and at the end. Analyzing the first initial drawings the children have shown acceptance of children with special needs as their friends. In the group where a blind boy was integrated, the children painted his clothes in black color and color selection explained as something dark and scary. After the completion of the experimental research the drawing was repeated with the same theme. The pupils from experimental group showed this time their friends with special needs in bright colors, painted in situations in which they are playing with the other children. While they were explaining the drawings in which they drew persons with special needs they didn't express strong negative reactions and emotions as it was noticed and expressed in interpretation of the first work. Analyzing the work of children in control group this progress wasn't noted. Children still had repulsive attitude to integrated pupils. After psychometric analyze the questioning and analyze of children's work we can conclude that application of interactive method had effect on children's socialization which was manifested through adopting the rules and building social skills. Complete educational process with applying interactive method was performed based on conditions of interaction between children; educator and his friends that resulted with higher level of socio-emotional maturity and higher level of cooperative ability. Working with children from experimental group we used games for social learning that brought in new behavior forms (instead competition we used cooperative principle).

This kind of approach provided an opportunity to participants to mutually come closer not only to emotional and communicational but ethic too. Children with

special needs in this group were accepted better and had more self-confident and self-respect and "Picture about you" with pupils with special needs was built positive. We will give an example of one boy who was integrated in the experimental class. It is about a six-year-old boy with directed mental retardation whose parents on doctor's initiative included him in "Small school" program. Besides the teacher, individual treatments were done with the boy by dialectologist and logaedics. At the beginning the boy was not accepted by the children. In our psychometric questioning done with 16 children in the group, 13 children didn't want to play with him nor accepted him as their friend. Three girls showed a kind of sympathy to him but they also were not ready to associate with him. After six months of work by the expert team and mutual association with this boy applying social interactive games the attitude of other children of the same age towards this boy was completely changed. In regular work with this boy we made tape note from which we can see the way his friends helped him during the adaptation of the material he learned from (days in week and counting to 10). Encouragement by friends from the group stimulated the boy by applause and when he wrong interpretation they tried to help him. After the psychometric interrogation analyze of children's work and analyze of the tape we can say that application of interactive methods had influence on level of socialization and acceptance of children with special needs which confirms our third hypothesis.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

If we analyze the existing educational practice, we can conclude that the motivational theoretic orientation is missing, which would react in the world of changes faced with the progressive social development. The reasons for that we can find in insufficient sensibility and in pedagogic deficit of teachers motivation to avoid the established practice that is still based on glorifying the frontal way of work. The teacher accommodates the work to so called average pupil, unsatisfying the needs and possibilities of those recipients, who are above and under intended average. To find the best solutions which will be oriented to individual and it's needs, there is a need for a series of actions and practical interventions from the field of educational practice. Aiming to enrich the educational methodology, which would provide every pupil with progress towards personal needs, we oriented our research in that direction. We wanted to study and question the opportunity and the condition of the practical realization of interactive methods in the inclusive class so that the educational work could be refreshed with the new procedure in the process of acquiring quantity-quality of pupil's knowledge and the creative ability.

Starting from the subject of research, aim and task definition in our work we came to accurate information's which are given by observing and comparing results of the traditional way of work and the results of the innovation model in which the interactive methods are realized. Obtained information's gave the complete picture about the level of adopted knowledge that was seen in quantity and quality of understanding the facts, duration of the memorized content, fluent factor, logical-critical formulation and the problem connection. They also clearly ordered the efficiency of the methodical procedure application on individual learning, motivation, socialization and the level of acceptance of children with special needs. Based on research results that was shown in this work the following can be concluded:

- The application of the interactive methods considerably influenced the quantity and the quality of the pupils knowledge that was shown in amount and duration of adopted facts in mother tongue and mathematic plays, improved perceptive and intellectual ability, fluency of ideas, creativity and clear understanding of the facts. Processing the statistical information's we came to the results that show us that the pupils from experimental group in view of quantity of the adopted facts did not manage to realize better success in final test in compare to pupils from the control group. By oral examination and by analyzing child's drawings, we questioned a level of quality of the adopted knowledge. The questioning results showed that pupils from the experimental group showed high level of understanding the facts and they were giving logical explanations in which the factor of fluency was expressed. In the control group's pupils memorized large number of facts, but level of understanding of some facts, logical explanation and the factor of fluency was much lower in compare to pupils from the experimental group.
- Application of the interactive methods considerably influenced the interests, motivation and active participation of pupils in the education process. The questioning results of pupil's motivation for attending workshops showed that relation between inartistic and extrinsic motivation is significantly enclosed to internal motivation. This is a solid result specially if we consider that psychological development of the preschool children depends on outside compliments and the competitiveness. Questioning the pupils reality of own efforts and marks they got on the test we came to the results which show that correlation between mathematic mark and their self-judgment is $r=0,45$, while correlation of

marks in mother tongue and self-judgment was much lower $r=0,15$. From those results we can conclude that pupils like to give judgments to their success. But, so high self-judgment shows that even less successful children have a subjective feeling of success. Based on latest motivation questioning results, we can conclude that the motivation level in classes where interactive methods are applied is higher (on scale from 1-5 about 4,7) than in the control classes. So we can say that our second hypothesis is confirmed too.

- Our third hypothesis was that the application of the interactive methods had influence on better acceptance of children with the special needs and it will reflect positively on the socialization and individual progress of children with special needs is also confirmed by socio-metric questioning results that were made at the beginning and at the end of the research. In initial questioning most of the children did not have a clear status. They were in a position of an unnoticed child and often there were positive and negative ambivalent relations to the other children who were marked with a wish to play and fight at the same time. Those results are understandable considering that we had artificial formed groups where ability of cooperation and knowing social skills was not known. At the end of the implementation of the program contents, again we made socio-metric questioning to see was there any change's in some children's status related to initial questioning. The social status in the control groups was nearly at the same level and was based on rival and competition. In aim to question mutual relations we marked negative diodes, which shows that rejections to children with the special needs is still present and teachers intervention is necessary. The groups were divided except in selection of the most popular child. By socio metric questioning analyze in the experimental classes we noted positive diodes that shows group stability that were based on attraction, wish to play and socializing. In those groups cooperation atmosphere is achieved, cooperation and dynamic interaction that positively influenced on their further socio-emotional development.

The teacher's experience in the experimental groups in view of bringing in the inclusive education and the interactive methods influence on educational level of the pupils are affirmative and we can confirm it by the results given by the question analyze, researcher's reports and interviews. The results that show positive attitudes of the teacher we can attribute to the professional qualification that is

realized through a number of classes and trainings at the beginning of the research implementation project. After processing the questionnaires related to the teacher's reaction and opinion about application of the interactive methods in the educational work, teachers stated a general mark that was related to their efficiency. The questionnaire results lead to the conclusion that the application of the interactive methods has influence on faster and easier material overcoming, activates creativity and free thinking, develops ability on faster and durable memorizing and memorized knowledge puts on operative level. Based on the teachers statements and researchers reports we can conclude that they are pleased with the application of the interactive methods and with the influence on pupils who attend the inclusive classes.

The application of the interactive methods had influence on the parent's affirmative attitude in view of the inclusive education. The affirmative parents attitudes we can attribute the interactive methods activity that were used during the classes, seminars and the workshops for the parents from the experimental group. By the inquired analyze we found out that their parent self-confidence enlarged. They think that their active participation and cooperation with the school gives valuable contribution to their child and to the other children too. When it is about parent's attitudes about bringing in the inclusive education, we can conclude that the parents were skeptical and careful at the beginning from both groups, but after their education and inclusion in different kinds of activities, parents attitudes from the experimental group changed related to parents from the control group. Considering that the groups were equalized at the beginning in all relevant factors, especially in socio-economic parents status, differences that were present in attitudes can attribute to experimental factor activity, effectiveness of the interactive methods. From this we can conclude that our fifth hypothesis is confirmed and answered our aim and tasks that were in agreement with our subject and research.

Mentioned information's are obtained through different techniques, instruments and actions that were used in this research. The pedagogic experiment with parallel groups was the basic research method and was very successful. Having in mind the equivalency of the groups before the beginning of the research, we can conclude that the influence of the interactive methods effectively influenced the quality and quantity of pupil's knowledge, interests and pupil's motivation, socialization and positive reactions of teachers and parents related to the application of the interactive methods and bringing the inclusion into the educational system. In harmony with the above mentioned facts, we must say that our intention was not

to represent the application of the classical methodical action as inefficient (considering the solid results that most of the pupils from this group achieved specially in quantity of adopted facts), our aim is to show that there is a different working model which showed to be good in quality of knowledge and every success of the pupil. The application of the interactive methods can bring some changes in educational work, which will ensure creativity stimulation and achievement of individual maximum by pupils. But of course, it is necessary to stress that none of the models are a reflection that is good for itself and working based on it every individual can gain the same results. Different individuals will gain extremely heterogeneous results, no matter what they will have, mutual paradigms which directs to possible didactical-methodical way of work in educational classes.

REFERENCES

- Barth, R (1990): Improving schools from within teachers, parents and principals. Can Make a Difference (San Francisco, Jossey-Bass).
- Filipović, S. Nikola (1988): "Capabilities of reach and creativity of students and teachers", / page.140
- H.H Anderson, (1959): Creativity and its cultivation, New York, Harper
- Keverseski, Lj. (2000) : The gifted and talented: Creators of the progress. Newsletter of the world counsel for gifted and talented children, vol.19, number 1.
- Robbins, C-Morgan, C. (1995).: Human Resource management in Education, Open University Press,
- Runko, M.A. & Albert, R.S. (1996).: Theories of creativity, California,
- Schon, D (1987).: Educating the Reflective Practioner, Temple Smith, London,
- Slatina, Mujo (1998): "Teachers method", page. 65.
- Watson, D., Tinsley, D, eds (1995).: Integrating Information Technology into Education, Chapman & Hall, London,
- Wheeler, D,K (1971): Curriculum process, London, University of London Press,

EFFICIENCY ANALYSIS CONCERNING APPLICATION OF MODERN TEACHING METHODS AT THE UNIVERSITY OF NOVI PAZAR

MUZAFER SARAČEVIĆ, master prof.teh.i inf., Univerzitet u Novom Pazaru,
muzafers@uninp.edu.rs

Doc. dr AMELA LUKAČ-ZORANIĆ, Univerzitet u Novom Pazaru,
prorektor.nastava@uninp.edu.rs

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Higher education, modern teaching, Learning management system, e-learning, M-learning.

In this paper, the authors analyze effectiveness of modern methods application in the teaching process at the Department for Computer science at the University of Novi Pazar. The key characteristics of knowledge management systems (LMS) are presented, along with proposals for improving the environment for distance learning in terms of contemporary trends in teaching. The last part of the paper deals with the attitudes of BA and MA students concerning the application of modern methods at the Department of Computer Science, University of Novi Pazar. The estimated efficiency of teaching is presented from four aspects: the assessment of the effectiveness concerning the modern methods application based on the general criteria of education, the assessment concerning organization of studies with the support of the e-learning, the assessment of collaborative work and communication, as well as the assessment concerning the application of the acquired knowledge (practical and theoretical).

This research was aimed to highlight statistically important possibilities of efficient learning by using modern teaching methods in the classroom. The results suggest that the era of digital education (visualized and supported by e-learning systems), has yet to experience a real expansion. This process should be realized and implemented in a complete educational system. It is important to note that high-quality interactive content and modern teaching methods allow each student to

have more active role in the learning process, and thus increases the interactivity in education at all levels.

Modern teaching involves the application of new information technologies, and consequently with the development of technology we can say that teaching process gets more attractive form. Modern teaching methods are also expanding. The emergence of more powerful portable communication devices leads to the need for Learning management system to be accessible in the future, to be independent from the dominant or pre-defined platform designed for access to educational content and educational activities. In modern education social interaction is primarily emphasized. In social interaction, users increasingly share learning resources, as well as their ideas and opinions, through discussions, presentations, blogs, comments, etc. Thus, the increasing of virtual social interaction directly affects the development of applications supported by Learning management system (LMS).

At the University of Novi Pazar, Moodle system for e-learning is applied (<http://d.uninp.edu.rs>). In our papers [1,2,3,4,5] actual proposals and possibilities of improvement of teaching process at the University are given. There was enormous progress in functionality and flexibility of the e-learning/m-learning system.

Previous studies by these authors / References

- [1] Saračević M., et.al. (2013), Improving university teaching using application for mobile devices based on NetBiscuit platform and integration with the LMS, TEM journal, ISSN:2217-8309, Published by: UIKTEN, Vol. 2, No.1, pp. 87-92.
- [2] Saračević M., Milošević D., Mašović S. (2012), Uopredna analiza uspešnosti savladavanja gradiva na tradicionalan način i putem interneta, Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu, ISSN: 0352-2334, Vol.25, No.4, str.67-77.
- [3] Saračević M., Mašović S., Šemsović M. (2012), Innovation in higher education with emphasis on the ADDIE model of course development for e-learning and implementation at the university, Socioeconomica, Vol. 1, No.2, pp. 267-280.
- [4] Saračević M., et.al. (2011), Reinženjering nastavno-naučnog procesa na Univerzitetu u Novom Pazaru, RPPO2011 - Reinženjering poslovnih procesa u obrazovanju, ISBN: 978-86-7776-128-8, str. 29-35.
- [5] Saračević M., Mašović S., Kamberović H. (2012), Primena projektnog menadžmenta i instrukcionog dizajna u implemetaciji e-učenja na univerzitetu, International Scientific Conference MANAGEMENT 2012, ISBN: 978-86-84909-73-4, pp.619-625, UNION University, Belgrade.

ANALIZA EFIKASNOSTI PRIMENE SAVREMENIH METODA U NASTAVI NA UNIVERZITETU U NOVOM PAZARU

Muzafer Saračević, msc.¹

Doc.dr Amela Lukač Zoranić²

REZIME:

U ovom radu je navedena analiza efikasnosti primene savremenih metoda u nastavi na studijskom programu za informatiku na Univerzitetu u Novom Pazaru. Navedene su ključne karakteristike sistema za upravljanje znanjem (LMS) i dati su predlozi za unapređenje okruženja za obrazovanje na daljinu sa aspekta savremenih trendova u nastavi kod tradicionalnog načina studiranja. U poslednjem delu rada je data analiza stavova studenata osnovnih i master studija o primeni savremenih metoda u nastavi na Departmanu za prirodno-tehničke nauke na Univerzitetu u Novom Pazaru. Date su procene efikasnosti sa četiri aspekta: procena efikasnosti primene savremenih metoda u nastavi na osnovu opštih kriterijuma, procena organizovanosti studija uz podršku sistema za e-učenje, procena kolaborativnog rada, kao i procena primene stečenih znanja (praktičnih i teorijskih).

Ključne reči: Visoko obrazovanje, Savremena nastava, LM sistemi, E-učenje, M-učenje.

UVOD

Ključna aplikacija u modelu elektronskog obrazovanja ili e-učenja je sistem za upravljanjem sadržajem (Learning Management System - LMS). Danas je LMS dominantna tehnologija u institucijama visokog obrazovanja razvijenih zemalja. LMS se može primeniti u vrlo jednostavnom sistemu, kao i na visoko-kompleksna enterprise-wide distribuirana okruženja, kao što su državna uprava, velike kompanije i sl. Fokus LMS-a je upravljanje studentima, zatim praćenje njihovog napredka i performansi u svim tipovima obuke [4].

¹ Departman za prirodno-tehničke nauke, Univerzitet u Novom Pazaru, muzafers@uninp.edu.rs

² Departman za filološke nauke, Univerzitet u Novom Pazaru, prorektor.nastava@uninp.edu.rs

Način učenja i razvoja kompetencija, zajedno sa upravljanjem sposobnostima je danas u приметnom razvoju. Navešćemo samo neke prednosti primene LMS-a:

- socijalno umrežavanje (Web 2.0),
- grafičko predstavljanje izveštaja [3],
- e-portfolio,
- funkcija biblioteka za bolje upravljanje sadržajem,
- fleksibilnost i prilagodljivost pojedincu,
- uvoz i izvoz informacija na razne druge sisteme pod kontrolom studenata u sredinama koje oni preferiraju,
- mogućnost da podrži koncept pod-kurseva [5],
- pristup edukativnim sadržajima i servisima putem uređaja kao što su mobilni telefoni,
- prihvatljivost sadržaja na malim ekranima,
- uključivanje društvene mreže i
- pristup formalnom učenju preko portala.

Fleksibilnost i prilagodljivost LMS-a pojedincu i socijalnoj zajednici, bila ona stvarna ili virtuelna, kroz individualno ili kolaborativno učenje, praćeno edukativnim standardima, jeste jedan od osnovnih ciljeva kojima stremlji LMS u budućnosti.

Na Univerzitetu u Novom Pazaru se primenjuje Moodle sistem za e-učenje (<http://d.uninp.edu.rs>). Napravljen je veliki pomak u smislu funkcionalnosti i fleksibilnosti samog sistema [13]. Sistem obezbeđuje upravljanje celokupnim sposobnostima i mogućnostima korisnika, zatim prilagođavanje za određene ciljne grupe, integraciju sa repozitorijumima i stvaranje baza objekata učenja. Takođe, povećava virtuelnu interakciju, na društvenom globalnom nivou, razvija napredno pretraživanje baze podataka, povećava balans između kontrole i slobode korisnika LMS-a kako bi se postiglo kvalitetnije učenje i podrška. U našim radovima [12,15,17] su dati konkretni predlozi i mogućnosti unapređenja nastave na univerzitetu. Od kako su polovinom ove decenije počele da se razvijaju razne distribucije LMS-a, svake godine se njihov broj uvećava za 15-20 novih. Prema poslednjim podacima (iz februara 2013), trenutno ima preko 100 LMS proizvoda na tržištu. Neki od njih su besplatni, razvijani u okviru OpenSource zajednice, dok su drugi komercijalni.

SAVREMENI TRENDVI U VISOKOM OBRAZOVANJU I BUDUĆNOST SISTEMA ZA E-UČENJE

Budućnost e-učenja mora uzeti pre svega u obzir potrebe korisnika (učenika, studenata, pa i nastavnika), njihove ciljeve, fleksibilnost i individualizirani pristup. Mora se pratiti razvoj uloga i vještina učitelja/instruktor (e-mentorstvo, e-poučavanje i sl.). Budućnost je saradničko učenje (collaborative learning) gde se povezuju međusobno učenici, nastavnici i jedni s drugima [7]. Danas se razvijaju posebne alate za real-time komunikaciju, audio/video alate itd. Budućnost e-učenja je utkana u celoživotno učenje i procese razvoja kompetencija. Svakako da e-učenje mora biti orijentisano ka kvalitetu gde se prvenstveno misli na uspostavljanje visokih standarda i zahteva u organizaciji, procesima učenja, pedagoškim procesima, obuci učitelja/instruktor, on-line materijala i sl.

Budućnost savremenog obrazovanja je hibridno učenje (blended learning) – mešavina elektronskog učenja i licem-u-lice učenja (dakle ne samo on-line ili virtualno). E-učenje mora dati pristup akademskim sadržajima i sertifikatima i omogućiti upravljanje sadržajima i poslovima. Studenti treba da budu u mogućnosti da koriste baze podataka za pronalaženje informacija koje su im potrebne, kao i da postoji mogućnost povezivanje sa određenim objektima učenja [11]. Budućnost savremenog obrazovanja je i tzv. m-učenje (mobile learning). Na Univerzitetu u Novom Pazaru je razvijen sistem za mLearning (<http://m.uninp.edu.rs>) [16]. U bliskoj budućnosti e-learning sistemi će biti u celosti integrisani u mobilne tehnologije kao što su mobilni telefoni, ručni skeneri, tablet računari, kindle, iPad itd [10]. Na duži vremenski rok, e-learning sistemi (LMS), će biti integrisani u skoro sve elektronske uređaje i mašine [1]. Sinhroni model učenja uveliko će omogućiti širenje i dalji prodor učenja putem interneta. Ključni tehnološki elementi sinhronog modela jesu prenos glasa za mentora i studente (Voice over IP) prenos slike sa monitora, kao i prenos videosignala sa kamere mentora i studenata, odnosno učesnika (teleconferencing).

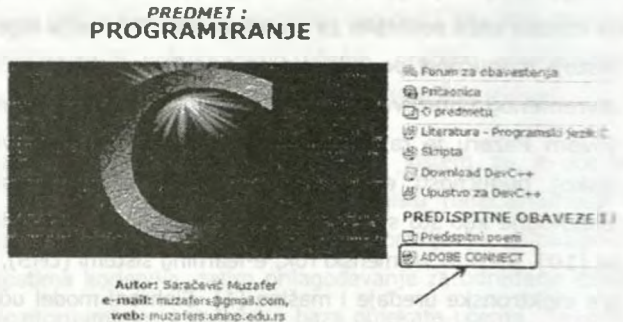
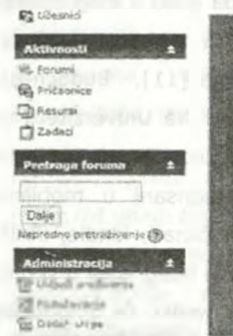
Na Univerzitetu u Novom Pazaru godinu dana uspešno funkcioniše jezička laboratorija u sklopu Tempus projekta – SEEPALS, opremljena najsavremenijom opremom za prevođenje i praćenje nastave (Sanako i Adobe Connect). Laboratorija omogućava studentima koji izučavaju strane jezike da lakše stiču i razvijaju veštine prevođenja ali će takođe omogućiti i jednostavniju komunikaciju studentima ovog univerziteta sa ostalim studentima učesnicima ovog projekta.



Sistem za e-učenje na UNINP-u (e-learning)



Aplikacija za mobilno učenje (m-learning)



Prikaz zaglavlja jednog kursa i mogućnost pristupanja na Adobe Connect

Karakteristike LMS-a sa aspekta savremenih trendova u visokom obrazovanju

Što veća modularizacija LMS sistema je veoma bitna kako bi on bio beskonačno prilagodljiv studentima ali i predavačima. Modularne funkcije su ustvari labavo povezani sistemi koji odgovaraju jedni drugima, ali zadržavaju jedinstven identitet. Svaka specijalizovana funkcija LMS-a je poseban funkcionalni modul. Navešćemo

samo neke karakteristike LMS sa aspekta savremenih trendova u visokom obrazovanju:

- Integracija formalnih i neformalnih vidova učenja. Ovde se podrazumeva integracija LMS-a društvenim mrežama, odnosno davanje LMS-u socijalne funkcionalnosti. LMS teži da bude potpuno integrisan u virtuelni svet putem virtuelne konferencijske sobe.
- LMS teži ka što jačoj socijalnoj komponenti, radi poboljšane komunikacije svih aktera e-učenja, da se pojedinac ne bi osećao izolovano, asocijalno, a i radi povećanja efikasnosti učenja putem razmene iskustava svih korisnika. LMS teži ka integraciji sa društvenim mrežama (npr. Facebook, Twitter itd.).
- Gledano sa aspekta razvoja web-a i Web 2.0 tehnologija, LMS omogućava web pristup svakom zainteresovanom korisniku. Na ovaj način podstiču se jednostavnost i lakoća pristupa i korišćenja, a nije potrebna instalacija na sopstvenom sistemu što znatno umanjuje troškove resursa [2]. Takođe, postiže se i decentralizacija LMS jer će alati i projekti biti dostupni svima putem blogova, wiki-ja, RSS fidova itd.
- LMS uvažava različite načine učenje svakog pojedinca ponaosob, gde se na taj način omogućava da svako ima svoje specifičnosti, načine i stilove učenja [6]. Korisniku je neophodno obezbediti custom-izaciju sistema tj. da korisnik samostalno može da menja radno okruženje[9].

Ovi sistemi imaju mogućnost povezivanja ili integracije sa poznatim repozitorijumima gde se nalaze objekti učenja [14]. Na taj način dobijaju epitet neke vrste „super baze podataka“, odnosno tada se LMS posmatra kao neka vrsta distribuiranog repozitorijuma iz koga se vrši direktna pretraga u repozitorijumu. Gore navedene karakteristike omogućavaju realizaciju neprekidnog kanala za komunikaciju na relaciji korisnikov uređaj-mreža-LMS. LMS ima odgovarajuću podršku za mobilni pristup (npr. putem Smart Phone, PDA) bez ograničenja resursa i infrastrukture [8].

ANALIZA STAVOVA STUDENATA O PRIMENI SAVREMENIH METODA U NASTAVI NA DEPARTMANU ZA PRIRODNO-TEHNIČKE NAUKE

Istraživanje je sprovedeno na Univerzitetu u Novom Pazaru, u periodu od 5 novembra do 30 novembra 2012 godine. U anketi je učestvovalo 24 ispitanika (18

studentata osnovnih studija i 6 studenata master studija). Studenti su odgovarali na 21 pitanje, anketu su popunjavali elektronskim putem na web adresi <http://muzafers.poll daddy.com/s/anketa> (anketa je data u prilogu ovog rada). Anкета se sastoji iz 4 dela, a svaki deo daje procenu primene savremenih metoda sa različitih aspekata:

A) Procena efikasnosti primene e-portala na osnovu opštih karakteristika / kriterijuma

Procenite efikasnost primene e-portala (od 1 do 5) na osnovu sledećih kriterijuma:	1	2	3	4	5
	uopšte se NE slažem	uglavnom se NE slažem	neodlučan/an sam	uglavnom se slažem	u potpunosti se slažem
1. Organizovanost materijala u skladu je sa organizovanošću studija	0	1	1	16	6
2. Nastavni planovi predmeta su ispoštovani u e-okruženju	0	0	0	17	7
3. Kvalitet materijala i dostupnost literature je na zadovoljavajućem nivou	0	0	1	17	6
4. Sticanje teorijskih znanja je poboljšana uz primenu dodatnih IT tehnologija	0	1	2	14	7
5. Sticanje praktičnih znanja je poboljšana uz primenu dodatnih IT tehnologija	0	0	1	13	10
6. Komunikacija sa profesorima/asistentima je poboljšana	0	1	4	15	4
Ukupno 24 studenata / Broj odgovora po oceni	0	3	9	92	40

B) Procena organizovanosti studija uz podršku sistema za e-učenje

Procenite organizovanost studija uz podršku sistema za e-učenje (od 1 do 5):	1	2	3	4	5
	uopšte se NE slažem	uglavnom se NE slažem	neodlučan/an sam	uglavnom se slažem	u potpunosti se slažem
1. Predmeti su dobro pripremljeni a uz primenu e-portala kvalitet nastave je poboljšan	0	0	0	13	10
2. Postoji veliki izbor izbornih materijala koji su zanimljivi za moje dalje usavršavanje	0	1	3	13	6
3. Uskladen je odnos broja predmeta i njihova realizacija na e-portalu u toku semestra	0	0	1	11	11
4. Profesori su za svoje predmete uvek dostupni i redovno odgovaraju na postavljena pitanja	1	1	6	12	3
5. Ažurnost profesora u pregledavanju aktivnosti po nedeljama je na zadovoljavajućem nivou	1	1	6	12	3
Ukupno 24 studenata / Broj odgovora po oceni	2	3	16	61	33

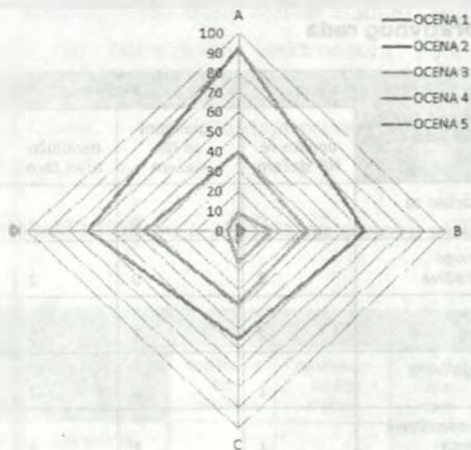
C) Procena kolaborativnog rada

Procenite kolaborativan rad (od 1 do 5) na osnovu sledećih iskaza:	1	2	3	4	5
	uopšte se NE slažem	uglavnom se NE slažem	neodlučan/an sam	uglavnom se slažem	u potpunosti se slažem
1. Sistem pruža dobru podršku za kolaborativan rad	0	0	3	14	7
2. Grupni zadaci su mi mnogo pomogli u savladavanju gradiva	2	0	2	14	6
3. Rezultat grupnog rada je kvalitetniji od pojedinačnog	2	2	5	10	4
4. Podrška i iskustvo kolega mi je pomoglo	1	0	2	8	12
5. Grupni zadaci su dobro osmišljeni od strane profesora/asistenta	1	1	4	9	8
Ukupno 24 studenata / Broj odgovora po oceni	6	3	16	55	37

D) Procena primene stečenih znanja na studijama (praktičnih i teorijskih)

Procenite primenu stečenih znanja na osnovu sledećih iskaza:	1	2	3	4	5
	uopšte se NE slažem	uglavnom se NE slažem	neodlučan/an sam	uglavnom se slažem	u potpunosti se slažem
1. Praktična i teorijska znanja su primenljiva u mom budućem radu	0	0	1	16	7
2. Moja očekivanja su ispunjena kada je reč o sticanju praktičnih znanja	0	0	0	17	7
3. Ponudjenim odgovarajućim materijalom je dovoljno steći praktična znanja	0	0	4	13	7
4. Tehnička podrška tokom nastave u skladu je sa postavljenim zahtevima predmetima	0	0	0	13	11
5. Pored praktičnih znanja, stiču se i pedagoška koja se mogu primeniti	0	0	0	12	12
Ukupno 24 studenata / Broj odgovora po oceni	0	0	5	71	44

Na osnovu zbirnih rezultata za sve četiri procene (Tabela 1), možemo videti da su sa ocenom 5 ispitanici ocenili oko 31 % kriterijuma kada posmatramo na nivou zbirnih ocena, da je čak 56% kriterijuma ocenjeno ocenom 4, oko 9% ocenom 3, blizu 2% ocenom 2 i samo 1.6 % kriterijuma je ocenjeno sa nezadovoljavajućom ocenom odnosno u tom slučaju ispitanici se nisu složili sa navedenim iskazima. Na Grafikonu 1 je prikazan procentualni udeo ocena za sva četiri kriterijuma (A,B,C i D).



Grafikon 1: Sumirani rezultati za sva 4 kriterijuma (%)

Tabela 1 daje detalje po broju selektovanih procena (od 1 do 5) za za sva četiri kriterijuma.

Kriterijum	OCENA 1	OCENA 2	OCENA 3	OCENA 4	OCENA 5
1. Procena efikasnosti primene e-portala (<i>e/m-learning</i>)	0	3	9	92	40
2. Procena organizovanosti studija	2	3	16	61	33
3. Procena kolaborativnog rada	6	3	16	55	37
4. Procena primene stečenih znanja na ovim studijama	0	0	5	71	24
%	1.61	1.81	9.27	56.25	31.05

Tabela 1: Sumirani rezultati za sve 4 procene

ZAKLJUČAK

Savremena nastava podrazumeva primenu novih informacionih tehnologija, pa shodno tome sa razvojem tehnologije možemo reći da nastava dobija atraktivniji oblik. Moderni oblici nastave su takođe u ekspanziji. Pojava sve moćnijih prenosnih komunikacionih uređaja, dovodi do potrebe da sistemi za upravljanje znanjem u budućnosti imaju za cilj pristupačnost, nezavisnost od dominantne ili unapred određene platforme za pristup edukativnim sadržajima i edukativnim aktivnostima. Sve veće širenje virtuelne socijalne interakcije, dobija značajno mesto u osmišljavanju aplikacija koje su podržane od strane LMS-a. U socijalnoj interakciji,

korisnici sve više razmenjuju resurse za učenje, kao i svoje ideje i mišljenja, putem diskusija, prezentacija, blogova, komentara i sl.

Istraživanje koje je navedeno u ovom radu je imalo cilj da ukaže na statistički značajne mogućnosti podizanja nivoa efikasnosti učenja primenom savremenih metoda u nastavi. Sve ovo navodi na zaključak da era digitalne nastave, koja će biti vizuelizovana i podržana sistemima za e-učenje, tek treba da doživi svoju pravu ekspanziju. Naravno ovaj proces bi trebao da se ostvari i uvede u kompletnom našem obrazovnom sistemu. Bitno je istaći da kvalitetni interaktivni sadržaji i savremene metode u nastavi omogućavaju svakom učeniku (studentu) da ima aktivnu ulogu u procesu učenja i na taj način se povećava efikasnost edukacije na svim nivoima.

LITERATURA

- [1] Beumer K., Soguttekin M., Beyer M., Cooperman M. (2005), LMS in The future, master thesis.
- [2] Dall'Acqua L. (2009), A Model for an Adaptive e-Learning Environment, WCECS 2009: WORLD Congress on engineering and computer science, vols I and II Book Series: Lecture Notes in Engineering and Computer Science, pp. 604-609.
- [3] Desnica E. (2010), Model učenja na daljinu kao faktor efikasnosti nastave grafičkih komunikacija u visokom obrazovanju tehničkih struka, Univerzitet u Novom Sadu, Tehnički fakultet „Mihajlo Pupin“ Zrenjanin.
- [4] Gautam, A. (2010). The LMS –Will be Survive, Learning Management,
- [5] Link:<http://www.upsidelearning.com/blog/index.php/2010/05/11/the-lms-will-it-survive/>
- [6] Jochems W. (2009), Innovative education: Integrating a new educational concept and e-learning, Water for a changing world, pp. 281-285.
- [7] Markovic S., Jovanovic N. (2012), Learning style as a factor which affects the quality of e-learning, Artificial Intelligence Review, Vol. 38, No. 4, pp. 303-312.
- [8] Mašović S., Saračević M., Kamberović H., Medjedović E. (2011), Modern trends in higher education and the future of e-learning, ITRO-conference: Information technology and development of education, ISBN: 978-86-7672-134-4, pp.321-326, University of Novi Sad.
- [9] Medjedović E., Saračević M., Mašović S., Biševac E., Kamberović H. (2011), Infrastruktura sistema za e-učenje Univerziteta u Novom Pazaru, X međunarodni naučno-stručni Simpozijum INFOTEH - Jahorina, Vol. 10, Ref. E-V-21, pp. 842-845.

- [10]Nedungadi P., Raghu R. (2012), A new approach to personalization: integrating e-learning and m-learning, *ETR&D-educational technology research and development* Vol.60, No. 4, pp. 659-678.
- [11]SooHwan K., HyeonCheol K., SeonKwan H. (2013), A development of learning widget on m-learning and e-learning environments, *Behaviour & information technology* Vol.32, No.2, pp. 190-202.
- [12]Saračević M., Milošević D., Mašović S. (2012), Uporedna analiza uspešnosti savladavanja gradiva na tradicionalan način i putem interneta, *Inovacije u nastavi - časopis za savremenu nastavu*, ISSN: 0352-2334, Vol.25, No.4, str.67-77.
- [13]Saračević M., et.al. (2013), Improving university teaching - using application for mobile devices based on NetBiscuit platform and integration with the LMS, *TEM journal - Technology, Education, Management, Informatics*, ISSN:2217-8309, Published by: UIKTEN, Vol. 2, No.1, pp. 87-92.
- [14]Saračević M., Mašović S., Šemšović M. (2012), Innovation in higher education with emphasis on the ADDIE model of course development for e-learning and implementation at the university, *Socioeconomica – The Scientific Journal for Theory and Practice of Socioeconomic Development*, ISSN: 2217-7558, Vol. 1, No.2, pp. 267-280.
- [15]Saračević M., Plojović S., Ujkanović E. (2012), Digitalni repozitorijumi u integraciji sa sistemima za upravljanje edukativnim sadržajima (LMS), *Ekonomski izazovi*, ISSN: 2217-8821, No. 1, str. 67-77.
- [16]Saračević M., Mašović S., Kamberovic H. (2012), Primena projektnog menadžmenta i instrukcionog dizajna u implemetaciji e-učenja na univerzitetu, *International Scientific Conference MANAGEMENT 2012*, ISBN: 978-86-84909-73-4, pp.619-625, UNION University, Belgrade.
- [17]Selimović F., Saračević M., Novalić F. (2012), Razvoj univerzitetske web aplikacije za mobilne uređaje u NETBISCUIT platformi, *XVI International Scientific and professional conference - Information Technology: IT2012*, ISBN: 978-86-7664-102-4, str. 144-148, Faculty of Information Technology, Mediteran University.
- [18]Saračević M., et.al. (2011), Reinženjering nastavno-naučnog procesa na Univerzitetu u Novom Pazaru, *RPPO2011 - Reinženjering poslovnih procesa u obrazovanju*, ISBN: 978-86-7776-128-8, str. 29-35, Univerzitet u Kragujevcu.

PRILOG ANKETA

<http://muzafers.poldaddy.com/s/anketa>

Q.1 Procenite studijski program (od 1 do 5) na osnovu sledećih kriterijuma:

	1	2	3	4	5
1. Opšti nivo znanja	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
2. Ključni faktori uspešnosti	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
3. Nivo kvaliteta i dostupnosti resursa	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
4. Nivo uspešnosti učenja	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
5. Sadržaj praktičnih znanja	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
6. Dostupnost i podrška	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

Q.2 Procenite organizovanost studija (od 1 do 5) na osnovu sledećih iskaza:

	1	2	3	4	5
1. Dovoljno predmeta su dobro pripremljeni i daju dobro osnovu za dalje studiranje	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
2. Praktični veštice i veštine dobijene tokom studija su korisne za projektovanje karike	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
3. Uslojnih je odnosa koje prevladava u ovom trenutku	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
4. Pristupačnost i odgovornost nastavnika, dostupnost i redovnost odgovaranja na pitanja i probleme	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
5. Uspešnost profesora u pregledavanju i ocenjivanju po potrebnosti je zadovoljavajuća	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

Q.3 Procenite kolabotativan rad (od 1 do 5) na osnovu sledećih iskaza:

	1	2	3	4	5
1. Sveštenstvu dobro podrška za kolabotativan rad	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
2. Nivo podrške od strane profesora u postavljanju pitanja	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
3. Nivo kolabotativnog rada u nastavi i u praksi	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
4. Podrška i iskustvo nastavnika u praksi	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
5. Kolabotativni rad sa drugima koji je od strane profesora	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

Q.4 Procenite primenu stečenih znanja na osnovu sledećih iskaza:

	1	2	3	4	5
1. Realizacija i primena znanja su prihvatljiva u ovom trenutku	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
2. Nivo podrške od strane profesora u postavljanju pitanja i u praksi	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
3. Nivo podrške od strane profesora u postavljanju pitanja i u praksi	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
4. Nivo podrške od strane profesora u postavljanju pitanja i u praksi	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
5. Nivo podrške od strane profesora u postavljanju pitanja i u praksi	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

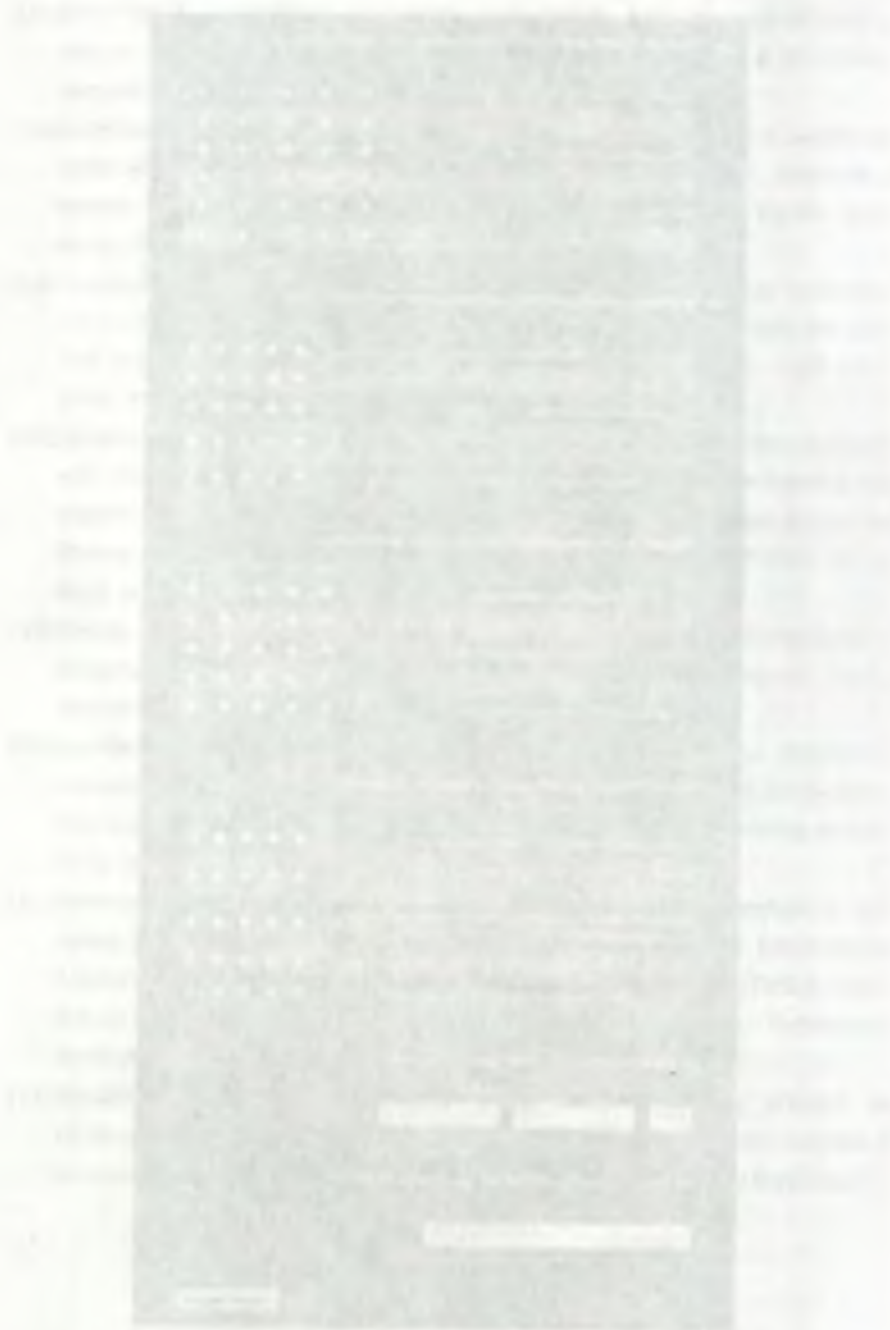
Q.5 Na pitanja je odgovarati : (*nije obavezno da unesete)

Da Ne

Q.6 unesite vaš kontakt e-mail adresu (*nije obavezno da unesete)

Finish Survey

... ..



**THE INTENTION TO PROBLEMATIZE THE SCHOOL MANAGEMENT AND
OUT OF SCHOOL EDUCATION**

dr. Hanifa Obralić; University of Travnik
obralich@hotmail.com

mr. Melida Zupljanin; International University in Novi Pazar
meli_haki@hotmail.com

dr. Tarik Obralić; University of Travnik
obralict@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: ideal types, management, management in education, school management

In order to conduct a study based on 'The Intention to Problematize the School Management and Out of School Education' several issues and questions popped out. The main questions were whether any form of out of school education is considered as disorganized process of education and whether all these forms of education lack the impact of management or it is a matter of a new phenomenon called 'be your own manager'.

The ideal type of management is very flexible and refers to many realities.

In its essence, in case the ideal type of management is considered as the idea based on the management process, activity, and behavior of people, then all the processes in which the influence and effective directing of some people toward other individuals is visible might be considered as the ideal type. It was implied by many (justified and unjustified) critics of schooling and schools.

Within the literature that deals with the management of education, we face explicitly expressed attitude that the management in education (or educational management) cannot be based on simply transferring the principles, methods and the means of management from the economic sphere of life which aims to increase efficiency of work in order to increase the knowledge as a part of developed or even more developed freedom and a creative personality. On the contrary, 'We need to set the principles and methods of management in education that will be based on the specifics of education as a social process and the aim of such a management.'

In this sense, the direct management or any other specific entity manager cannot be simply identified. Actually, educational, cultural, economic policy and other policies are not a creation of one person. It is the product of the real position of power, whereas many institutions, managers and executives are involved.

Maternity Healthcare Institution train a new mom how to give birth and raise a baby; the media (whether they are national services or not) deliver news, messages, tips, examples, hits, brands ... which have been selected according to the appropriate standards and policies; in libraries you are recommended particular books, publishers publish books of their choice, etc. So, there is almost no area of life in which there is no processing and enabling the system of values. In addition, in all spheres of the life there are prohibitions and penalties. All that we have presented is generally known. However, this all implies the question in the sphere of education whether there is a directly invisible, social and general management. Has the role of management in society been taken by public authorities and the elite?

While examining the substantive provisions of this complex process and the relation between extracurricular and disorganized education and its management, the idea of an ideal type of collective elite, the general social-spiritual and intellectual management appears. The management includes an essential function of the general direction of society and arbitration in the evaluation. In the literature, there is no a direct support for such a statement, but it has been indicated by all theoretical descriptions and educational processes flow charts. It seems that the idea of an ideal type of management in education cannot include only the organization. The reason for that is the fact that the processes of education and management in education cannot be based on concepts and solutions of tailoring, especially not at all education levels.

No matter who and to what extends tried to command the characteristics of decision-making and implementation of decisions in the execution and control in order to meet the nominated criteria, there are two indisputable factors indicating that:

- a) The process of education can only be controlled by a specific consensus, because the processes of learning and teaching, especially the processes of reasoning, understanding, interpretation and formation of the will to accept and apply, are formed in personality and its communicative system;
- b) The entire history of human development proves that the creation of a new knowledge and insights cannot be started or stopped as well as its spreading.

These are the two essential, core basis of management in education. They are grounded in the education process itself and easily recognized in the field of higher education.

POKUŞAJ PROBLEMATIZACIJE MENADŽMENTA ŐKOLSKOG I VANŐKOLSKOG OBRAZOVANJA

dr. Hanifa Obralić¹

mr. Melida Őupljanin²

dr. Tarik Obralić³

ABSTRACT

Za istraživački rad na temu „Pokuşaj problematizacije menadźmenta Őkolskog i vanŐkolskog obrazovanja kandidirano je nekoliko pitanja koja se mogu svesti pod slijedeće: Da li je svaki vid vanŐkolskog obrazovanja neorganizovan proces obrazovanja i da li su ti vidovi obrazovanja zaista bez utjecaja menadźmenta? Moŕemo li u procesu obrazovanja osnovano govoriti o pojavi koja se zove sam svoj menadźer?

Idealni tip menadźmenta veoma je elastičan i omogućava da se pod njega podvedu i s njim dovedu u vezu mnoge realnosti. Ako je, u suštini, idealni tip menadźmenta zamisao o djelatnostima upravljanja procesima, djelanja i ponaşanja ljudi, onda se svi procesi u kojima se javljaju efektivno usmjeravajući utjecaji ljudi na druge ljude, mogu podvesti pod taj idealan tip. Na to nas podstiću mnoge (opravdane i neopravdane) kritike škole i Őkolskog obrazovanja.

Ključne riječi: idealni tipovi, menadźment, menadźment u obrazovanju, Őkolski menadźment

UVOD

Za razmatranje specifičnosti menadźmenta u obrazovanju vaŕni su i stavovi o **modelu škole** (podvlačenje naše) i vođenju škole. „Prof. M.Silov konstruisao je model škole koji ima ove podsustave... :

- a) nastava i njeni kplementarni oblici,
- b) izvan nastavne aktivnosti (slobodne aktivnosti),
- c) opće javna i kulturna djelatnost,

¹ Univerzitet u Travniku, BiH obralich@hotmail.com

² Internacionalni Univerzitet, Novi Pazar, Srbija meli_haki@hotmail.com

³ Univerzitet u Travniku, BiH , obralict@hotmail.com

- d) zdravstvena i tjelesna kultura,
- e) društveno – interesno (samo) organizovanje učenika,
- f) škola i društvena zajednica,
- g) društveno – sindikalno (samo) organizovanje,
- h) rukovoğenje i upravljanje (School management),
- i) finansije i računovodstvo,
- j) materijalno tehnički uvjeti,
- k) društveno – koristan i proizvođan rad,
- l) individualna i društvena (samo) zaštita,
- m) stručno (samo) samoorganiziranje (permanentno obrazovanje)
- n) multimedijsko središte škole
- nj) razvojno pedagoška djelatnost." (Stevanović M., Ajanović Dž., 1997:121,122)

Uz izložene "podsustave" treba imati u vidu i da „svaka škola ima nekoliko aspekata: intencionalni; personalni; medijski; metodički; organizacijski; vremenski." (Stevanović M., Ajanović Dž., 1997:122)

Autori u navednom djelu razlikuju slijedeće vrste škola:

„Naša školska vertikala obuhvaća:

1. Ustanove za predškolski odgoj (jaslice i vrtiće);
2. Osnovnu školu;
3. Srednje škole (škole II. stupnja):
 - a) gimnazije
 - b) strukovne škole
 - c) umjetničke škole
4. Škole III. stupnja:
 - a) više škole,
 - b) visoke škole,
 - c) fakultete
 - d) umjetničke akademije." (Stevanović M., Ajanović Dž., 1997:138)

Napominjemo da ova klasifikacija škola nije ni savremena (nije usklađena sa odredbama Bolonjske deklaracije, koja među institucijama visokog obrazovanja jasno razlikuje ustanove strukovnih studija od ustanova akademskih studija) mada tu mnoga pitanja ostaju nedorečena.

Stevanović i Ajanović, u navednom djelu, razlikuju „*stručno – pedagoško vođenje* u školama na dva nivoa: direktor/ravnatelj škole i učiteljsko/nastavničko vijeće. Kolegijalna stručna tijela su: učiteljsko/nastavnička razredna vijeća, stručni aktivni, interesna stručna vijeća i razrednik. ...Školom upravljaju direktor/ravnatelj i školski odbor... .” (Stevanović M., Ajanović Dž., 1997:139)

Opširni citati kojima smo se u ovom slučaju poslužili argumentuju nekoliko bitnih prethodno izloženih postavki. Prvo, da se, po ustaljenom modelu, a mi bismo rekli "idealizovanom tipu", ne govori o menadžmentu obrazovanja kao obrazovnog odgoja, već o menadžmentu ustanove. Drugo, u stvarnosti škole su, sa potrebama društva i njegovim ciljevima, organizacije kojima se nužno upravlja, ali one nemaju samostalni ni potpuni već restruktivni, izvršilački menadžment, bilo da su privatne ili državne, normalne ili specijalne. One se u praksi formiraju po idealnotipskom cilju da osposobljavaju svoje polaznike za rad, da se odgojem naviknu na red, disciplinu i poslušnost, a ne na rješavanje ukupnosti životnih problema. (Kulić R, 1997) Na sreću, u programima i planovima škola i tokom njihovog izvođenja javljaju se, nezavisno od generalno početnog cilja i koncepcije, mnogi oblici i sadržaji koji karakterišu životnu praksu i koji za nju pripremaju učenike. Osim toga, osim školskog postoji i vanškolsko obrazovanje, kojim procesi obrazovanja započinju i završavaju se. Jer, razna starosna doba i poslovi, razni stepeni i sfere obdarenosti, razne uloge i funkcije u društvu, razni društveni uvjeti u društvima u kojima se znanja i umijeća mijenjaju i razvijaju, iako je bitan činilac promocije, ne ostvaruju škola i školska znanja samo po sebi. Otuda i mnoštvo kritika škole i teorija o potrebi „deškolarizacije“.

U literaturi se spominju četiri glavna teorijska pravca o školi:

- 1) sociološki orijentisane teorije škole;
- 2) duhovnoznanstvene teorije škole, koje insistiraju na povezivanju teorije i prakse, nauke i obrazovanja;
- 3) strukturalnofunkcionalne teorije škole, koje insistiraju na daljnjem prenošenju sistema vrijednosti i normi i socijalnom formiranju ličnosti te da koriste i rezultate drugih nauka, a ne samo pedagogiju;

- 4) psihoanalitičke teorije škole, koje ističu stručne kvalifikacije nastavnog osoblja i stručna znanja učenika, razvoj individualnog vrlog građanina i građansku poslušnost.

KRITIKE TEORIJSKIH PRAVACA U ŠKOLI

Imajući u vidu navedene teorije, zapažamo da kritičari, prvo, prigovaraju svojstvima uloga koje ostvaruju nastavnici/učitelji: a) nastavnika – staratelja – koji uvježbava đake da savladaju neke osnovne ukalupljene postupke; b) nastavnika terapeuta – koji „kopa po ličnom životu đaka i pomaže mu da razvije svoju ličnost“. Dalje, kritičari prigovaraju školi da je preskupa, neujednačena, da ne daje najbitnija znanja, da se nastava ne ravna prema učeniku, da ona vrši nasilje nad pojedincima, da ih ona ujednačava, itd.

Navedene i druge kritike vode nas sljedećim zaključcima:

- svaka od teorija o školi sadrži vlastitu paradigmu i u premisama idealni tip – vlastitu zamisao nigdje nepostojeće škole koji koristi kao orijentir i mjerilo;
- sve kritike upućene savremenoj školi (tačnije školama) u osnovi se zasnivaju na idealnotipskom TREBA, ali bez detaljnijeg udubljenja u dva bitna momenta: a) stvarne moći i mogućnosti učenika i nastavnika škole (npr. pri protivljenju tzv. predmetnoj nastavi) i b) stvarnim zahtjevima društvenog poretka.
- Ove kritike, baveći se problemima nastave, učitelja i učenika, i kritikujući ispit kao STRES, ne bave se problemima upravljanja procesima obrazovanja i menadžmentom škola.

Naročito favorizujući stvaralačku ličnost učenika, insistirajući na autonomiji učenika/djeteta ("učenje je individualan čin") i na slobodi i slobodnim izborima u nastavi, kritičari koji se zalažu za deškolarizaciju, odobravaju ili namjerno previđaju bar sljedeće činjenice:

- škola kao ustanova determinisana je društvom, njegovim karakterom i njegovim potrebama, prvenstveno onako kako ih shvataju upravljači društva. U literaturi koja se bavi problematikom školstva, u djelu „Utemeljivanje škole i intenzivni znanstveno tehnološki razvoj“ decidirano se kaže: „Konstituiranje škole kao odgojne – obrazovne organizacije proizilazi iz zadataka koje je trebalo ostvariti u pojedinim etapama društveno – ekonomskog razvoja.“

(Pivac J. 1995:33) i nabraja paradigme utemeljenja: „plemensko-kastinska; prosvjetiteljsko-kulturna; pedocentričko - liberalna; ideološko-dogmatske; radno-proizvodne; znanstveno-tehnološke; ekološko-egzistencijalne; postindustrijska (postliterarne)“, (Pivac J. 1995:35) uz napomenu da dvije posljednje još nisu ostvarene kao paradigme, već se samo naziru. Dodamo li tome i stav da je „koncipiranje odgojno - obrazovnog procesa kao osnove ostvarivanja sasvim određenih odgojno obrazovnih zadataka, podložno povijesnom razvoju,“ jasno smo očitali da je u raznim periodima razvoja društvena moć i vlast polazila od svojih potreba u stvarnosti, idealizirala te svoje potrebe (formirala idealizirani tip i iz njega formirala generalni model i mnoštvo podmodela u raznim sferama života) i nametala ga, kako ostalima, tako i školama. Školi je tako ostalo da izvršava nametnute joj zadatke, s mogućnošću da relativno samostalno kreira samo neke segmente izvršenja zadataka.

- 2) Prema shvatanju autora navedenog djela postoji poseban set „Paradigmi osnova pedagoških procesa,“ dakle - obrazovanja i odgoja djece. Autor kaže: „Paradigma osnova pedagoških procesa:
- a) Prenos znanja (iskustva);
 - b) Prenos znanja - upoznavanje stvarnosti;
 - c) Prenos znanja - upoznavanje stvarnosti i stjecanje novog znanja (aktivnošću)
 - d) Prenos znanja - upoznavanje stvarnosti, stjecanje novog (predviđanjem) mijenjanjem (u cilju osposobljavanja učenika) samostalnošću - za industrijsku civilizaciju.“ (Pivac J. 1995:37) Uvijek stabilna paradigmska komponenta "osnova pedagoškog procesa" - (mi bismo rekli: školskog odgojno-obrazovnog procesa i procesa nastave) očigledno je *prenošenje znanja*. Naravno, sve su to aktualna, savremena znanja funkcionalnog karaktera - po ocjeni tvoraca planova i programa škole. Dakle, pogrešna je kritika koja osporava prenošenje znanja, mada je u pravu kada otvara pitanja izbora znanja i načina prenošenja znanja i kada ukazuje na probleme *prijema* i *usvajanja* znanja koje se prenosi.
- 3) Kritičari predviđaju da se može prenositi samo već stvoreno, oformljeno znanje, i to ne sve, već selektirano znanje kroz najmanje dva ili tri faktora. Mi vidimo tri etape selekcije: a) prva etapa je u sferi nauke u okviru koje se utvrđuje

razlika između dokazanih i potvrđenih znanja (naučno-verifikovanih), aktualnih, ali još nepotvrđenih (naučno neverifikovanih), odbačenih i osporenih znanja i hipotetičkih (vjerovatno mogućih budućih znanja); b) druga etapa je selekcija znanja (po mnogim kriterijumima) prilikom formiranja planova i programa škola; c) treća etapa su znanja koja usvaja i prenosi učitelj, nastavnik, profesor – prenosilac znanja. Dakle, prenošenje znanja u školi je proces koji se odigrava kroz relativno dug period i mnoge etape od stvaranja do obrade znanja za čin (niz činova) njegovog prenošenja. Prenijeto i usvojeno znanje je sasvim drugi proces. Nazivajući znanje i prenetim i usvojenim, namjerno smo nazvali procesom jer od prijema obavještenja i poruke koje učitelj upućuje učeniku, na neki način, odigrava se mnogo raznih procesa do usvajanja i primjene tog upućenog znanja.

- 4) Prigovor da je školsko obrazovanje prinudno te da su „stresni“ osnovani, ali su pogrešno upućeni školi i uopće procesu obrazovanja - činjenica života je neprekidan proces društvene stratifikacije, društvenog raslojavanja. U osnovi raslojavanja bitno svojstvo su razni oblici proturječnih i suprotstavljenih težnji, nastojanja i odnosa. Faktički društveni život je mozaik konkurentne borbe i saradnje kroz koji se svakodnevno provjeravaju sve vrste sposobnosti i osposobljenosti kroz konkretne rezultate od životne važnosti. To je svakodnevno polaganje ispita. Znanje i sposobnost primjene odgovarajućeg znanja su životna nužnost. Ako škola osposobljava učenike za život u određenom društvu, onda ona ne može biti „neprinudna“ i „nestresna“, ili, ako škola bude takva u potpunosti, ona ne priprema svoje učenike za život.

Nećemo nadalje polemisati sa kritičarima i zastupnicima „deskolarizacije“. Umjesto toga, upućujemo ih na knjigu „Škola u svijetu promjena“ dr. Josipa Pivca, (Institut za pedagogiju istraživanja Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) uz napomenu da je treba kritički analizirati. Naime, ni ona ne odgovara na pitanja o menadžmentu u obrazovanju.

Na ta pitanja pokušat ćemo da odgovaramo komparativnom analizom funkcija menadžmenta datim u okviru idealnog tipa menadžmenta i onih funkcija koje stvarno obavlja ili, tačnije, treba da obavlja direktor, upravnik ili ravnatelj škole.

Komparabile koje ćemo koristiti u ovom poređenju su:

- a) samostalnost i

b) ograničenja u normativnom sistemu u vezi sa ovlaštenjima i odgovornostima u vršenju bitnih menadžerskih funkcija.

U literaturi koja obrađuje menadžment u obrazovanju nailazimo na eksplicitno iskazan stav da „menadžment u obrazovanju (ili obrazovni menadžment) ne može biti izgrađen jednostavnim prenošenjem principa, metoda i sredstava menadžmenta iz ekonomske sfere života čiji je cilj povećanje efikasnosti rada ima za posljedicu uvećanje znanja kao komponentu razvijene ili razvijenije slobode i stvaralačke ličnosti. Naprotiv, treba izgrađivati principe i metode menadžmenta u obrazovanju koji će polaziti i zasnivati se na specifičnosti obrazovanja kao društvenog procesa i cilja takvog menadžmenta...“⁴

Kako smo normativno određena ovlaštenja uzeli kao komparabilu, moramo imati u vidu šta literatura čija je obrada usmjerena na obradu predmetne problematike podrazumijeva pod tim terminom i pojmom. Tako u nerevidiranom izdanju „*Osnove demokratskog školskog menadžmenta*“, izričito se kaže⁵: „*Pojmovi ovlaštenja (autoriteta) i odgovornosti su najuže vezani sa pojmom vođenja. Nemoguće je govoriti o uspješnom vođenju, a da se ne zadržimo na pitanjima vezanim za delegiranje ovlaštenja i odgovornosti. Pojmovi kao što su ovlaštenje i odgovornosti posebno dobijaju ne značaju u savremenim uslovima poslovanja, kako velikih tako i malih organizacija; pa prema tome i škola, jer su škole profesionalne organizacije. Delegiranje je neophodno za opstanak i funkcionisanje organizacije s obzirom da je nemoguće da jedna osoba ima sva ovlaštenja u donošenju odluka.*“⁶

ŠKOLSKI I VANSKOLSKI MENADŽMENT

Tekst koji govori o ovlaštenju i odgovornosti već u pristupu podrazumijeva postojanje subjekta koji može nekog da ovlasti. Već po etimologiji riječi, *ovlaštenje* podrazumijeva da neko nekome prenosi neki dio vlasti u nekoj sferi, a to dalje znači da ovlašćen subjekt nema izvornu vlast. U prilog ovome govori i stav: „Ovlaštenje u organizaciji je pravo koje pripada nekom položaju, a samim tim i osoba koja je na tom položaju da po nahođenju donosi odluke koje imaju utjecaj na druge... Ovlaštenja se mogu definisati kao pravo na naređivanja. Količina

⁴ Agatonović B. Internet, http://nainfo.nbs.bg.ac.yu/skoa/clanak.php?l_ssn=0547-3330&id=sr&id=0547-333000033687.

⁵ Ces Programme, Finch Cooperation In the Education Sector of Bosnia and Hercegovina, 2003 - 2006,

⁶ CES Programme Finnish Co-operation In the Education sector of Bosnia and Hercegovina 2003-2006, „Osnove demokratskog školskog menadžmenta“, 3. nerevidirano izdanje, Sarajevo, 2006, str. 42 - 43.

ovlaštenja koju neka osoba ima na nekom mjestu u organizaciji određuje nivo na kojem se to mjesto nalazi...⁷

Za školski i, u cjelini uzevši, menadžment, veoma je važno razlikovanje „dva tipa menadžmenta;

- linijska ovlaštenja i
- štabna ovlaštenja.⁸

S obzirom na postojanje položaja top menadžera tj. direktora, upravitelja, ravnatelja, itd., škole, tumačenje linijskog ovlaštenja kao odnosa u organizaciji u kojoj nadređeni direktno nadgleda podređenog je prihvatljivo, ali krajnje uvjetovano. U sferi položaja podređenog (nastavnika), položaj je u osnovi definisan:

- a) samim zasnivanjem radnog odnosa,
- b) pravima stečenim na osnove diplome,
- c) karakteristikama vlastite struke i
- d) karakteristikama ličnosti subjekta.

Naime, zvanje učitelja, nastavnika ili profesora direktor ne može mijenjati. On ne može naložiti nastavniku određenog predmeta za koji ima priznatu kvalifikaciju da izvodi nastavu na predmetu za koji nije taj nastavnik kvalifikovan (npr. ne može profesorici hemije staroj pedeset godina da vodi časove engleskog jezika i da ispituje učenike proveravajući njihovo znanje). On također ne može vršiti neposredan nadzor nad tokom izvođenja nastave i davati naređenja u vezi s njom ako i sam nije kvalifikovan za tu oblast. Njegova se ovlaštenja u tom smislu svode na:

- a) raspored časova;
- b) osiguranje uvjeta nastave;
- c) disciplinske mjere u vezi s doličnim i normativno određenim ponašanjem kako prema nastavnicima, tako i prema učenicima.

⁷ Isto, str. 42-43.

⁸ Isto, str. 43.

Štabna ovlaštenja, kada je u pitanju obrazovni sistem, pogrešno su prikazana. Stav: „...osobe sa štabnim ovlaštenjima imaju pravo samo davati savjete u odlučivanju onima koji imaju linijska ovlaštenja.“ Naime, u odgojno-obrazovnim institucijama postoje kolektivni organi s pravom odlučivanja. Savjet škole, školski odbori, nastavničko vijeće imaju zakonom i statutom definisan krug prava odlučivanja. Tome treba pridodati i vijeće roditelja i vijeće učenika (đacki parlament) bez kojih se neke odluke ne mogu donositi.

U vezi s tim kaže se: „Odgovornost bi se mogla *definirati kao obaveza izvršavanja zadataka uz zadovoljavajuće rješenje*. Prema Sikavici i Novaku (1999) *ovlaštenja moraju biti podloga odgovornosti... Određeni stepen ovlaštenja povlači za sobom i odgovarajući stepen odgovornosti*. To znači da *viši organizacijski nivo posjeduje veća ovlaštenja, ali isto tako ima i veću odgovornost za izvršavanje zadataka...*“⁹

I ovdje moramo ukazati na bitna odstupanja od navedenog stereotipa. Naime, u realizaciji ostvarivanja procesa obrazovanja jasno su i nužno razgraničene uloge, ovlaštenja i odgovornosti. Direktor škole nema veću odgovornost za uspjeh nastave hemije (ili bilo kog drugog predmeta) od nastavnika/subjekta izvođača i učenika tog predmeta. Njegova je odgovornost opća – za funkcioniranje i uspjeh ustanove, a ne za neposredan tok obrazovnog procesa u konkretnoj realizaciji ako je osigurao zakonom propisane uvjete. Odgovornost i ovlaštenja u konkretnoj realizaciji obrazovnog procesa nikako se ne mogu uklopiti u modele naređivanja i tzv. komandne odgovornosti. Ovo nije moguće stoga što je istinski rezultat škole upotrebljivo, društveno korisno znanje učenika (bivših učenika) prema mjerilima koja su propisana! A uspjeh i znanje učenika ne zavise isključivo pa često ni pretežno od rada škole, već od mnoštva faktora od kojih neki imaju a neki uopće nemaju veze sa školom. Na mnoge biološke i socijalne faktore škola jednostavno ne može da utječe, dok na druge utječe samo uvjetno/korektivno.

Stoga je neophodno utvrditi modele:

- a) vrednovanja i odgovornosti rada i uspjeha, kao i odgovornost za ostvarivanje ustanove u društvu;
- b) vrednovanja i odgovornosti za uspjeh ustanove kao organizacije i ustanove u poslovnoj sferi i

⁹ CES Programme Finnish Co-operation in the Education sector of Bosnia and Herzegovina 2003-2006, „Osnove demokratskog školskog menadžmenta“, 3. nerevidirano izdanje, Sarajevo, 2006, str. 42 – 43.

- c) vrednovanja i odgovornosti za uspjeh ustanove kao organizacije u sferi obrazovanja i odgoja u datim okolnostima stvarnog okruženja – pri čemu treba jasno iskazati i posebno vrednovati djelanje škole.

Stav djela „Osnove demokratskog školskog menadžmenta“ da je „odlučivanje jedno od najvažnijih menadžerskih oruđa“ i da je ono „usko vezano sa *ovladavanjem organizacijom, planiranjem i vizijom. Osnovna uloga posloводства* (je da) uspješno postiže postavljene ciljeve... Menadžment odlučuje o poslovima...“¹⁰ može se prihvatiti kao generalna postavka općeg modela menadžmenta, ali ne i modela školskog, a pogotovo ne obrazovnog menadžmenta. Jer, on ne odlučuje o poslovima jer su poslovi, raspored poslova i osnovni oblici i metodi i sredstva izvršenja tih poslova već uglavnom određeni zakonom uključujući i ciljeve koje radom ustanove i uspješnim izvršenjem tih poslova treba ostvarivati. Dakle, odlučivanje školskog menadžmenta ograničeno je njegovim ovlaštenjima koja se svode na organizovanje konkretnog toka izvršavanja zadataka ustanove i djelimično ostvarivanja obrazovnog procesa. Međutim, bitna specifičnost menadžmenta i obrazovnih ustanova je *nesrazmjerno veća suštinska stvarna društvena odgovornost* za efekte ostvarivanja obrazovnog procesa od njihovih formalnih ovlaštenja. Jer, ti efekti su fundamentalni toliko koliko su ljudi fundamentalni u svim društvenim procesima i dugotrajni su jer se te posljedice prenose i na naredne generacije. To je jedan od razloga što smo učitelja generalno tretirali kao polaznog menadžera u procesu obrazovanja.

Idealan tip menadžera škole djelo „Osnove demokratskog školskog menadžmenta“ ocrtava kroz dvije odrednice:

1) „...iskusni menadžer, a to je onaj koji može imati *utjecaj na korisničke grupe svih uzrasta*, koji podiže moral osoblja, *drži pod kontrolom budžetsku potrošnju*, koji može da zaobiđe sindikalne ugovore, iznosi s argumentima, smanjuje i ukida nasilje, znalački postupa sa političarima, razumije novu legislativu i drugima je tumači, koji može biti diskretan i koji govori kad treba, u slobodnom vremenu može da šarmira zajednicu po donatorskim pitanjima za koje uopće nema novca u budžetu.

...2) Dobar direktor/ravnatelj škole

- Aktivno oblikuje kulture i školski duh

¹⁰ Isto, str. 50.

- Ima visoka očekivanja
- Ohrabruje
- Spreman je na konsultaciju
- Iznalazi i odreğuje vrijeme za rasprave
- Ima sposobnost slušanja
- Uočljiv je (ali ne stoji iznad kolega)
- Motivira
- Preuzima odgovornost
- Ima sposobnost organizovanja
- Ima stvarni kontakt sa školom i istinski je ekspert
- Ne odobrava "sve vrste izvođenja nastave" (svi nastavnici moraju biti odani vrijednostima i ciljevima koji su zajednički prihvaćeni)
- Naglašava profesionalni razvoj osoblja
- Mora biti vješt evaluator i poznavati standarde kvaliteta
- Mora biti isto tako dobar u finansijskom menadžmentu
- Mora takoğe biti dobar u marketingu
- Mora biti dobar u kreiranju mreža (saradnja sa društvenim partnerima).¹¹

Daleko bi nas odvela analitičkokritička razmatranja ovog spiska stavova u kome su pomiješane osobine koje menadžer treba da ima sa poslovima koje treba da obavlja. Osim toga, neki zahtjevi su proturječni. Za naša razmatranja bitna su tri decidirano izrečena stava:

- a) uočljiv je (ali ne stoji iznad kolega);
- b) ima stvarni kontakt sa školom i istinski je ekspert;
- c) ne odobrava sve vrste izvođenja nastave (svi nastavnici moraju biti odani vrijednostima i ciljevima koji su zajednički prihvaćeni).

Ova tri stava jasno i neposredno govore o odnosu direktora škole i škole, mada mi smatramo da je direktor (top menadžer) U ŠKOLI - njen sastavni dio, a ne da on "ima stvarni kontakt sa školom i istinski je ekspert" – jer postoje eksperti za razne struke i specijalnosti. Za koju struku/specijalnost treba direktor da bude ekspert?

¹¹ Isto, str. 55.

Za upravljanje školom ili za određenu materiju neophodnu u odgojno-obrazovnom procesu? Ili, možda, za zaoblazanje sindikalnih ugovora? Ali, ako zaoblazi sindikalne ugovore, kako se može postaviti zahtjev da bude "uočljiv (ali ne stoji iznad kolega)"?

Posebno je problematičan stav kojim zahtijeva da "svi nastavnici moraju biti odani vrijednostima i ciljevima koji su zajednički prihvaćeni". Sta znači stav "ne odobrava sve vrste izvođenja nastave"? Jer, sadržaj oblik i metod nastave su propisani. Znači li to da će direktor sprečavati "vrste izvođenja nastave" koje nisu propisane ili one koje su suprotne propisu? Sve to, u datoj formi iskaza, mnogo podsjeća na ideologiju. Međutim, bitna zamjerka iskazu formulisanom na prikazani način je to što govori o tome šta direktor ne odobrava, a ne šta čini u vezi sa ostvarivanjem odgojno-obrazovnog procesa u školi.

Navedena lista elemenata osobina i djelatnosti direktora ukazuje da je model menadžmenta u preduzećima ostao osnova menadžmenta u školi i u obrazovanju te da nisu razgraničene specifičnosti:

- a) između ustanova i preduzeća,
- b) izmeğu raznih vrsta ustanova,
- c) izmeğu odgojno-obrazovnih i drugih ustanova,
- d) izmeğu neprofitabilnih i profitabilnih ustanova i
- e) između odgojno-obrazovnih ustanova raznih nivoa i neorganizovanog, odnosno vanškolskog odgojno-obrazovnog procesa, mada svaki od spomenutih oblika procesa obrazovanja zahtijeva određenu specifičnost. Stoga su i prilično mehanički¹² određene uloge menadžera (direktora) škole i stilovi rada menadžera (direktora). Prvo, direktor je vođa, on vodi školu, a ne komanduje njome. Moglo bi se reći da se školom upravlja, u okviru normi, propisa, pretežno konzesusom i odgojno-obrazovnom procesu. Pogledajmo kako su shvaćene i navedene uloge:

- upravljanje nastavnim osobljem i njihova obuka na poslu
- njegovanje dobrih veza sa zajednicama u okruženju
- definiranje osobitog duha škole

¹² Isto, str. 56-57.

- promocija dobre nastave i vodeće obrazovne promjene
- niz administrativnih finansijskih i disciplinarnih odgovornosti/zaduženja.¹³

A povezano s tim iskazani su *stilovi menadžmenta*:

- a) instruktivni voğa,
- b) transformacioni voğa,
- c) integracioni voğa i
- d) kooperativno rukovodstvo.

Dodat ćemo tome i onaj stil vođenja koji smo uočili i proučili vlastitim istraživanjem, i koji je, u praksi, najčešći. To je kombinovani ili mješoviti stil koji nameću dvije bitne činjenice: a) raznovrsnost škola u praksi i b) sastav osoblja škole koje čini: nastavno, administrativno i pomoćno, tehničko osoblje. Prema osoblju direktor/menadžer ima razna ovlaštenja i odnos. Direktor škole nije trajno zanimanje niti je ustanovljeno kao profesija, za razliku od situacije u preduzećima. On je samo jedan subjekt iz reda nastavničkog osoblja privremeno ovlašten da obavlja upravljačke funkcije u školi. Dakle, jedan od kolega, koje i u tome stručne poslove (ekonomsko - finansijske, pravne, tehničke, itd. obavljaju stručna lica). Po pravilu, to su sekretar i šef računovodstva, koji nemaju, u odnosu na nastavno osoblje, nikakav poseban statusni rang.

ZAKLJUČAK

Na kraju, dodajmo da menadžment u školi nema kao primarni zadatak "upravljanje promjenama" jer se školski programi relativno sporo mijenjaju i obrazovni proces relativno sporo odvija. Inovacije u nastavnim programima i u metodima rada nisu nastojanje na upravljanju promjenama (a to znači i na njihovom izazivanju, usmjeravanju, dimenzioniranju, itd.), već na ostvarivanju nastavnih, odnosno obrazovnih i odgojnih ciljeva u skladu sa društvenim zahtjevima. Glorifikacija promjena uopće remeti društveni poredak koji zahtijeva određenu stabilnost. Stoga se školsko obrazovanje orijentiše na vrijednosti održanja i pozitivnog razvoja poretka.

I druga bitna literatura koja se bavi školskim/obrazovnim menadžmentom, (npr, „Razvoj školskog menadžmenta u Bosni i Hercegovini, između teorije i primjera

¹³ Isto, str. 56-57.

dobre prakse"), slaže se s osnovnim postavkama i definicijama koje smo citirali. Međutim, za završne stavove ovog dijela izlaganja čini nam se veoma značajnim model u spomenutom djelu gdje se kaže:

„Obzirom na karakter poslovanja zasniva se na principu menadžmenta neprofitne organizacija...

- Ima za cilj *upravljanje limitiranim budžetom* kroz osnovne funkcije menadžmenta:
- Planiranje
- Organizovanje
- Upravljanje ljudskim resursima i voğenje
- Kontrola.¹⁴

Prvi zaključak je da se izloženi stavovi odnose na upravljanje ustanovom, a ne samo obrazovnim procesom kroz koji se stiče znanje i odgoj i umijeće njihovog praktikovanja.

Drugi zaključak je da su navedene funkcije u praksi menadžmenta obrazovanja (škola) veoma sužene, što se jasno vidi iz slijedećeg:

Planiranje - Menadžment škole ne planira, ne postavlja ciljeve, sadržinu, trajanje, metode i nivoe obrazovanja, koje daje/propisuje država zakonom i podzakonskim aktima, ali i konkretnim odlukama. Menadžment stvarno planira samo izvršenje u datom, konkretnom okruženju i, eventualno, dodatne pomoćne aktivnosti koje tom izvršenju pomažu. Ni materijalnofinansijska organizacija sredstva (izuzev eventualnih donacija i samostalne proizvodnje vrijednosti) menadžment škole ne planira, već podnosi zahtjev kojem se u nekoj mjeri udovoljava.

Organizovanje - Raspored i osnovna struktura organizacije je propisana: razredi, odjeljenja, lokacija, broj i vrsta nastavnog i nenastavnog osoblja, broj časova iz određenih predmeta, itd. I ovdje menadžmentu škole ostaje organizovanje izvršenja, tj. raspored časova, informisanje nastavnika i učenika, itd.

Upravljanje ljudskim resursima/vođenje je veoma specifično. I tu su broj i profil nastavnika propisani, nema mogućnosti za neko statusno napredovanje. U sferi zarada menadžment utječe veoma malo te se njegova nadležnost pretežno proteže

¹⁴ CES Programme Finnish Co-operation In the Education sector of Bosnia and Herzegovina 2003-2006, „Razvoj školskog menadžmenta u Bosni i Hercegovini: između teorije i primjera dobre prakse“, 1. nerevidirano izdanje, Sarajevo, 2006, str. 67.

na administrativne odgovornosti i međuljudske odnose, na osiguranju poštovanja zakonskih i statutarnih normi, kao i učešće na raznim takmičenjima. Utjecaj menadžmenta na lično usavršavanje osoblja je veoma ograničenih mogućnosti.

Kontrola - U sferi odgojno-obrazovnog procesa kontrola je veoma mala i svodi se prvenstveno na administrativnodisciplinsku. Mogućnosti kontrole su veće u vannastavničkoj i vanobrazovnoj sferi. Tu je fundamentalna razlika između preduzeća u kojem je kontrola tokom procesa rada moguća kao kontinuirana.

O razlikama između privatnih i državnih škola i razlikama između menadžmenata jednih i drugih, posebno u poslovnoj sferi, već smo govorili pa ćemo samo naglasiti da u oblasti ostvarivanja odgojno-obrazovnih procesa važe iste osnovne od države propisane norme.

Međutim, na pitanje o menadžmentu u vanorganizovanom (neorganizovanom) obrazovanju, u literaturi nismo našli eksplicitne odgovore. Razlog tome je što je menadžment vezivan za organizaciju, i to za osnovni nivo organizovane poslovne zajednice kao cjeline. Međutim, neorganizovani obrazovni procesi ne teku potpuno neusmjeravani. Oni se odigravaju po vrijednostima, očekivanjima i raspoloživim informacijama onih koji su ih lansirali, dakle - pod utjecajem javnog mišljenja i vođa javnog mišljenja. U tome značajnu ulogu imaju mediji i marketinške (reklamnopropagandne) agencije, kao i naponi škola i drugih subjekata da se što bolje predstavljaju javnosti i podstaknu želju za korišćenjem njihovih obrazovnih usluga, neposrednih ili posredovanih.

Ako se shvata i prihvata da savremeno društvo živi organizovano i da je na nivou države uvijek uspostavljeno jedno ili više ministarstava, savremeno, organizovano društvo, ma koliko se mi zalagali za civilno društvo, za ljudska i građanska prava, faktički je politički, institucionalizovano, veoma pravnim normama regulisano i kontrolisano društvo. U tom smislu, ono je usmjeravano društvo. Ako je usmjeravanje jedna od značajnih komponenti djelanja menadžmenta, onda je svaki pojedinac razvijenim sistemom utjecanja usmjeravan u svim sferama svog ponašanja i življenja ka izvršavanju. I u neorganizovanom i neformalnom, slobodno izabranom, svojevrijednom obrazovanju, osim u manje ograničenoj sferi istraživanja, subjekt koji se obrazuje može birati samo u okvirima četiri bitne odredbe:

- 1) obaviještenosti,
- 2) ponude izvora saznanja,

3) dostupnosti izvora saznanja i

4) ličnih intelektualnih i socijalnih kapaciteta.

U tom smislu ne može se jednostavno identifikovati neposredni menadžment na jedan konkretan menadžer subjekt. Naime, obrazovna, kulturna, ekonomska itd. politika nije tvorevina jednog čoveka. Ona je proizvod stvarnog položaja vlasti i njenom ostvarivanju učestvuju mnoge institucije i mnoštvo njihovih menadžera i izvršilaca. U porodilištima buduću majku uče i uvježbavaju kako da se porodi i da odgaja bebu; mediji (bili ili ne bili nacionalni servisi) serviraju obavještenja, poruke, savjete, primjere, hitove, brendove... koje su izabrali u skladu sa normama i odgovarajućom politikom; u bibliotekama vam preporučuju određene knjige; izdavači izdaju knjige po svom izboru, itd. Dakle, gotovo da nema životnog prostora u kome ne postoje usmjeravanja i plasiranja sistema vrijednosti. Osim toga, u svim sferama postoje zabrane i kazne. Sve što smo izložili je općepoznato, ali ovako objedinjeno nameće nam, bar u sferi obrazovanja, pitanje: Ne postoji li nekakav neposredno nevidljivi, općedruštveni, općeusmjeravajući menadžment? Nisu li tu ulogu menadžmenta društva preuzeli nosioci vlasti i elite? Kada produbljeno proučimo suštinske odredbe ovog složenog procesa i odnosa vanskolskog i neorganizovanog obrazovanja i upravljanja njime, nameće nam se ideja o idealnom tipu kolektivnog elitnog, općedruštvenog duhovnog i intelektualnog menadžmenta čija je bitna funkcija opće usmjeravanje društva i arbitraže u vrednovanju!

U literaturi nema neposrednog oslonca za takav stav, ali svi teorijski opisi i manifestacije tokova obrazovnih procesa ukazuju na to. Izgleda da ideja o idealnom tipu menadžmenta obrazovanja ne može da se ograniči samo na organizaciju, tim prije što se procesi obrazovanja i menadžment u obrazovanju ne mogu zasnivati na konceptima i rješenjima tejlorizma, a naročito ne na svim nivoima obrazovanja. Ma ko i koliko nastojao na komandnim karakteristikama odlučivanja i izvršavanja odluka u izvršavanju odluka i na kontroli, ostaju dva nesporna činioca: a) procesima obrazovanja može se upravljati samo specifičnim konsenzusom, jer se procesi saznavanja i učenja, naročito procesi razumijevanja, shvatanja, interpretacije i formiranja volje za prihvatanjem i primjenom, formiraju u ličnosti i u njenom komunikativnom sistemu; b) ne može se narediti stvaranje novih znanja i saznanja niti se ona mogu zaustaviti, kao što se ni njihovo širenje ne može zaustaviti, što cjelokupna historija ljudskog razvoja dokazuje.

To su dva bitna, suštinska osnova menadžmenta u obrazovanju, utemeljena u samom procesu obrazovanja. A to se veoma jasno vidi u oblasti visokog obrazovanja.

LITERATURA:

Ajanović Dž., (1995) "Odgojna funkcija srednje škole - teorija i praksa", Planjax

Brkić M., (1985) "Teorija i praksa moralnog odgoja učenika", Veselin Masleša, IRO Sarajevo, Sarajevo

Kulić R., (1997) "Sadržaj rada i obrazovanje", Institut za pedagogiju i andragogiju filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd

Obralić, H. (2011) „Uloga menadžmenta u vrednovanju obrazovanja“, Sarajevo

Obralić, T. (2010) „Idealni ipovi u obrazovnom menadžmentu“, Sarajevo

Pivac J., (1995) „Škola u svijetu promjena“, Institut za pedagoška istraživanja Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Stevanović M., Ajanović Dž.,(1997) „Školska pedagogija“, Tonimir, Varaždinske toplice

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

INTERCULTURAL EDUCATION AS A FACTOR OF PEACE BUILDING AND MAINTAINING OF SECURITY

Assist. Professor, Ph.D Amela Lukac Zoranic, International University of Novi Pazar,
prorektor.nastava@uninp.edu.rs

Assistant, MSc Aleksandar R. Ivanovic, International University of Novi Pazar,
a.ivanovic@uninp.edu.rs

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: intercultural, multicultural, intercultural education, peace, individual security, societal security, national security.

The authors discuss and analyze intercultural education through the role of this concept of education and its importance in the process of peace building in multicultural and multi-confessional communities, and the preservation and development of the desired state of security (individual, societal and national security). In this regard, the authors of the work deal with the problem of the existence of structural violence as factors that endangering the peace and security in multicultural communities. Accordingly, highlight the need for intercultural education as one of the conditions to mitigate or eliminate structural violence by analyzing the current situation in the former Yugoslavia. Special attention is paid to the role of the University in the implementation of intercultural education.

Multicultural education, in its deeper conception, stresses diversity affirmation as a necessary and important component of leveling the playing field for the historically marginalized; it promotes legitimacy, access, and opportunity for those individuals and groups of people on the fringes of mainstream thought and practice (Sleeter & Grant, 1999). It also contests structures and norms that perpetuate dominant and subordinate relationships in the context of oppressed and oppressor dialectics (Freire, 1970). The braiding of peace education, the education for elimination of direct and indirect violence (Harris & Morrison, 2003), into this conceptual tapestry requires nonviolent means for social change in the movement toward shared understanding and diversity affirmation. The locus of interaction is not in the centripetal reinforcement of the identity of one group and its members by contrast with others, but rather in the centrifugal action of each which creates a new center of interaction on the borders and frontiers which join rather than divide them (Alred, Byram, Fleming 2003). In closing, intercultural peacebuilding, in an ideal form, would be in a dialectical relationship with social justice; a deeper conception

of peace that promotes equal access, fair participation, and social, political, and economic leveling. Galtung's (1969) distinction between negative peace and positive peace moved conceptualization of peace beyond issues of the elimination of direct violence (negative peace) to the elimination of structural and/or indirect violence (positive peace). Structural violence can be understood as social, political, and economic arrangements that privilege some at the expense of others. Efforts toward eliminating structural violence focus on systemic, structural change. Indirect violence can be understood as bullying, intimidation, and fear. When indirect violence becomes the focus of peace education efforts, positive peace may be incrementally actualized by building "soft infrastructure" – the values, beliefs, attitudes related to peaceful action orientations (Brantmeier, 2005).

In this paper, the authors used the method of content analysis of existing national and international documents concerning the construction of peace and security in multikulturalnim environments. In the pointing out the need for intercultural education in the former Yugoslavia is used methods of descriptive content analysis.

Authors conclude that intercultural education is one of main factors in the building of peace and preserving of security in multicultural communities. Intercultural peacebuilding in ideal form, is reflected in a dialectical relation to social justice, a more comprehensive understanding of peace in a positive sense, the promotion of equality between different social groups and the elimination of structural violence. In fact, one of the key elements that stand in the way of building positive peace and preserving security in multicultural communities is structural violence. Structured violence should be understood as fear, intimidation, marginalization, discrimination pripadnika different groups. In this regard, the elimination of structural violence should be the focus of efforts intercultural and peace education. In this way, in a multicultural community can be complied with, to achieve positive peace, and therefore the protection of the individual, societal and national security of a country. This is done by way of intercultural education is gradually builds infrastructure values, beliefs and attitudes regarding by acceptance and mutual respect for cultural diversity. Intercultural education can bring forth initiatives to build positive peace. To build the infrastructure that will systematically promote mutual understanding, trust and recognition of differences is necessary to create conditions for the establishment and maintenance of positive relationships between people from different cultural and the characteristics. As for the area of former Yugoslavia, if we raise awareness that there are living among us from other cultures, other religion that an equal part of our society, regardless of whether they are a minority or a majority, and if through the education system, through programs such as program of the Norwegian Helsinki Committee for Human Rights "build bridges not walls - The role of universities in building peace", we are able to implement the idea of intercultural education enters into a formal system of higher education, in order to allow different cultures to learn about each other, we get to prerequisite for building lasting peace and for the safety, because without living there is no survival.

INTERKULTURALNO OBRAZOVANJE KAO FAKTOR IZGRADNJE MIRA I OČUVANJA BEZBEDNOSTI

Doc. dr. Amela Lukač Zoranić¹

Msc. Aleksandar R. Ivanović²

Uvod

Izraz interkulturalno predstavlja dinamički pojam koji obuhvata uspostavljanje i razvijanje odnosa između grupa ljudi koje pripadaju različitim kulturama, dok interkulturalnost označava situaciju u kojoj različite društvene grupe žive u interakciji. Ta interakcija podrazumava prisustvo uzajamne zainteresovanosti, prihvatanje i poštovanje. Dakle, interkulturalnost podrazumeva takvo stanje u jednom multietničkom, multikonfesionalnom i multikulturalnom društvu koje odlikuje međusobna interakcija i uzajamno ravnopravno prožimanje, svih kultura koje postoje u toj društvenoj zajednici. Ovde treba napomenuti da se interkulturalnost dosta često poistovećuje sa pojmom multikulturalnost, iako se radi o dva potpuno različita pojma. Naime, dok se pojam multikulturalizma odnosi na pluralitet kultura na istom prostoru, na društveni mozaik u kojem grupe i zajednice različitih jezika i kultura žive jedne jedni pored drugih, pojam interkulturalizma naglašava odnos među kulturama i neophodnost njihove interakcije. Dakle, lokus interkulturalne interakcije nije u centripetalnom jačanju identiteta jedne grupe i njenih članova nasuprot drugima, već u centrifugalnoj akciji svih grupa i njenih članova kojom se stvara jedan vid interakcije u kojoj su kulturne i druge različitosti nešto što te grupe spaja a ne nešto što ih razdvaja. Interkulturalnost pretpostavlja multikulturalnost i ukazuje na razmenu među kulturama i dijalog na različitim nivoima: lokalnom, regionalnom nacionalnom i međunarodnom.

Da bi smo razumeli odnos između interkulturalnog obrazovanja i izgradnje mira i očuvanja bezbednosti u jednoj multikulturalnoj društvenoj zajednici, najpre je neophodno ukazati na to šta se podrazumeva pod mirom, odnosno bezbednošću.

¹ International University of Novi Pazar, Department of Philology,
prorektor.nastava@uinp.edu.rs

² International University of Novi Pazar, Department of Law Science, a.ivanovic@uinp.edu.rs

Pojam mira

Termin „mir“, u najužem smislu reči znači odsustvo rata. To je način na koji većina ljudi razume reč „mir“. Ipak, zahvaljujući pre svega norveškom naučniku Johansu Galtungu, osnivaču mirovnih studija, naučnici i praktičari koji se u svojim radovima bave temom mira danas uglavnom prave razliku između onoga što se u nauci o bezbednosti naziva „negativan mir“ (puko odsustvo rata) i onoga što se naziva „pozitivan mir“ (mir u kome nema marginalizacije, diskriminacije, eksploatacije i sličnih postupaka jednih pojedinaca ili društvenih grupa prema drugim pojedincima ili društvenim grupama). Naime, prema Galtungu mir predstavlja nešto što je u suprotnosti sa nasiljem, ali se njegovo shvatanje nasilja (a time i mira) ne odnosi samo na vidljivu upotrebu (fizičke) sile između ljudskih bića, već na sve što ometa ljudsko samoostvarenje, odnosno zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba (ekonomskih, psiholoških, obrazovnih, ekoloških, duhovnih i sl.). S tim u vezi, Galtung daje jednu dualističku definiciju mira, tj. prema njemu mir ima dva aspekta, negativan i pozitivan, između kojih postoje određene kvalitativne razlike. Negativan mir prema njemu predstavlja odsustvo rata i stvarnog fizičkog nasilja, dok pozitivan mir predstavlja model saradnje i integracije između pojedinaca i različitih društvenih grupa (Lawer, 2009:82). Na osnovu ovakvog shvatanja mira u negativnom i pozitivnom smislu, Galtung ukazuje na odnos između pozitivnog mira i nasilja. Naime, pozitivni mir svakako zahteva odsustvo fizičkog nasilja, ali to nije dovoljan uslov za pozitivan mir, već je nepohodno odsustvo tzv. strukturalnog nasilja. Dakle, njegova ideja o strukturalnom nasilju je mnogo šira od konvencionalnog shvatanja većine teoretičara nauke o bezbednosti koji se bave pitanjima konflikata i upotrebe direktne fizičke sile između država ili unutar granica jedne države. U tom kontekstu, on razlikuje četiri tipa nasilja u globalnoj politici. Prvo, tu je „klasično“, odnosno konvencionalno, fizičko nasilje koje se odnosi na namerno nanošenje bola, što se u ratu ogleda ubijanju, ranjavanju mučenju ili nečovečnom postupanju. Drugo, prema Galtungu se odnosi na „bedu“ kao lišavanje osnovnih materijalnih ljudskih potrebe za skloništem, odećom, hranom i vodom. Treće, je „ugušivanje“ i odnosi se na gubitak ljudskih sloboda, odnosno slobode izbora, verovanja i slobode govora u svoje ime i sl. I zadnje se odnosi na „otuđenje“ kao oblik strukturalnog nasilja nad identitetom i ljudskom nematerijalnom potrebom za zajedništvom i odnosima sa drugima. Strukturalno nasilje prema Galtungu, obuhvata drugu, treću i četvrtu vrstu nasilja (Griffiths, 1999:129). Takođe, prema nevedenom autoru, strukturalno nasilje postoji uvek kada su ljudska bića pod takvim uticajem da je njihova somatska i mentalna

potvrda ispod njihove moguće realizacije (Simić, 2002:36). Za Galtunga, takvo nasilje ne treba da se posmatra samo kroz odnos između počinioca i žrtve, već ono može biti ugrađeno u društveni poredak ili političku i ekonomsku strukturu jednog društva. Ako bismo mir poistovetili sa zdravljem, onda bi negativni mir odgovarao samom odsustvu bolesti, dok bi pozitivan mir obuhvatio ne samo odsustvo bolesti već i dobru fizičku spremnost (kondiciju), dobar mišićni tonus itd., odnosno takvo stanje organizma koje čoveku omogućava da obavlja određene poslove, odnosno da izdrži određeni fizički napor bez ikakvih problema. Na osnovu svega navedenog možemo zaključiti da je pozitivan miru nužno dobra stvar, zato što podrazumeva postojanje pravde, dok negativni mir, koji jednostavno znači odsustvo rata, nije nužno dobra stvar jer pravda nije deo njegovog koncepta (Glossop, 2001:18). Naime, na prvi pogled negativni mir svakako izgleda bolje stanje nego rat. U mimodopsko vreme može ili ali i ne mora biti nepravde, ali će u ratnim uslovima sigurno biti mnogo nepravde. Ljudi se ubijaju ili ranjavaju, njihova imovina je jednostavno uništena zato što su na drugoj strani, ili ponekad samo zato što su našli na putu oružanih sila. Bombe i mitraljeska vatra, ne pogodaju uvek ciljeve kojima su bili namenjeni, a gotovo uvek pogode druge stvari pored ciljanih objekata. Dakle, negativan mir ne podrazumeva samo odsustvo rata, već promociju pozitivnih stavova. On se ogleda u nastojanju da se ljudi humanije i saosećajnije odnose prema onima koji pripadaju drugim društvenim grupama, dok rat ima tendenciju da ih učini više sumnjičavim i netrpeljivim prema svim licima koji pripadaju drugim društvenim grupama. Ipak, moguće je da mir u negativnom smislu reći može da bude i loša stvar, tj. da ima i svojih negativnih strana. Naime, društva u kojem vladaju diktatorska, odnosno totalitarska pravila, u kome se ne poštuju postulati demokratije i osnovni principi sloboda i prava građana ne može se reći da postoji mir samo zato što nema rata. Naime, u ovakvim situacijama gde postoji marginalizacija, diskriminacija, pa čak i fizičko zlostavljanje pojedinih društvenih grupa i njihovih članova rezultira pojavom mržnje ozlojeđenosti grupe, ali i dalje postoji mir u smislu spokojstva jer se niko ne usuđuje da pruži otpor ugnjetavaču, odnosno diktatoru. Stoga je sasvim moguće zamisliti mirnodopske situacije u kojoj ima toliko nepravde, diskriminacije, mučenja, torture, ubistava i sl., u odnosu na koje rat izgleda kao bolja solucija. Naime, u 20. veku više ljudi je umrlo od ruku svojih represivnih vlada nego što je stradalo u ratovima, od ruke neprijatelja. Ipak, država je ta koja je zadužena za održavanje reda i mira. Država ima ulogu da osigura mnoge potrebe, kao što je da brani svoju teritoriju i stanovništvo od drugih država, održava infrastrukturu, obrazuje mlade, obezbedi čistu vodu, zdravstvenu zaštitu i sl., ali je jedna od ključnih uloga države briga o

očuvanju mira u društvu i zaštita bezbednosti svojih građana, što nas dovodi do pitanja države kao jemca, odnosno garanta lične bezbednosti. Da bi smo razumeli ulogu države u očuvanju bezbednosti svojih građana, tj. o kojim nivoima bezbednosti se radi, kao i na koji način država utiče na stanje zaštićenosti bezbednosti svojih građana, najpre je neophodno ukazati na to šta se smatra pojmom bezbednost.

Pojam bezbednosti

Pod pojmom bezbednost u nauci o bezbednosti se najpre govori kao o nekom stanju u društvenoj zajednici, organizaciji, instituciji ili određenom prostoru, koje karakteriše odsustvo nekih pretnji, odnosno opasnosti (bezbednost u objektivnom smislu). Ovde treba napomenuti da postoji mimoilaženje teoretičara po pitanju toga da li pojam bezbednosti uopšte, treba definisati negacijom (negativistička definicija) ili sadržinski (pozitivistička definicija). Tako na primer, Predrag Ilić pravi razliku između pozitivističkog i negativističkog definisanja pojma bezbednosti uopšte. Pomenuti autor, na sledeći način definiše bezbednost kao stanje u pozitivnom smislu: „... stanje zaštićenog, slobodnog, kvalitetnog i izvesnog postojanja i delovanja pojedinaca, ljudskih grupa, organizacija, institucija i zajednica“, dok u negativističkom smislu pod bezbednošću kao stanju podrazumeva: „stanje koje se karakteriše odsustvom ozbiljnih opasnosti za to postojanje i delovanje“ (Ilić, 2012:127).

Dakle, kao što postoji razlika između negativnog i pozitivnog mira u pogledu kvaliteta, tako u istom pogledu postoji razliku između negativističkog i pozitivističkog shvatanja bezbednosti. Naime, odsustvo pretnji, odnosno opasnost po neke bitne vrednosti pojedinaca, društvenih grupa, organizacija ili institucija je stanje koje se odlikuje zaštićenošću, međutim odsustvo opasnosti uz postojanje uslova, odnosno okolnosti koji omogućavaju slobodno, nesmetano postojanje, delovanje i razvijanje, odnosno napredovanje pojedinaca, ljudskih grupa, organizacija i institucija je svakako u pogledu kvaliteta bolje stanje u odnosu na puko odsustvo pretnji. S tim u vezi, kada govorimo o ulozi i značaju interkulturalnog obrazovanja u izgradnji mira i očuvanja bezbednosti u multikulturalnim društvenim zajednicama, onda pre svega mislimo na mir u pozitivnom smislu reči, odnosno na pozitivističko shvatanje bezbednosti. Dakle, mislimo na stanje u jednoj multikulturalnoj društvenoj zajednici koje se odlikuje zaštićenošću vitalnih vrednosti za pojedince i društvene grupe koje čine tu zajednicu, kao i odsustvo fizičkog i strukturalnog nasilja u toj zajednici, tj. na stanje

zaštićenosti pre svega individualne, socijalne bezbednosti u jednoj društvenoj zajednici, kao i zaštitu unutrašnje bezbednosti jedne države.

Da bi smo dalje istakli važnost interkulturalnog obrazovanja za izgradnju mira i očuvanja bezbednosti u multikulturalnim sredinama, moramo ukazati na to šta se podrazumeva pod ovim vidovima bezbednosti.

Individualna bezbednost je savremeni koncept bezbednosti koji obuhvata zaštitu telesnog integriteta, imovine i ljudskih prava i sloboda svih ljudi koji se nalaze na njenoj teritoriji, bilo da su oni državljani te zemlje ili stranci. Ovaj vid bezbednosti predstavlja zaštitu svih pojedinaca, odnosno građana jedne države od fizičkog nasilja, koje može doći od strane drugih pojedinaca, od strane kriminalnih grupa, od strane nekih drugih društvenih grupa (etničke, nacionalne, verske, rasne i druge tenzije), i od strane sopstvene države, kao i zaštitu istih od strukturalnog nasilja, odnosno političke, ekonomske i socijalne marginalizacije, manipulacije i ugnjetavanja.

Socijalna bezbednost kao vid bezbednosti predstavlja bezbednost društvenih grupa³, odnosno zaštitu identiteta pojedinih društvenih grupa, od svih oblika ugrožavanja od strane drugih društvenih grupa, od strane sopstvene ili drugih država, ili od strane međunarodne zajednice. Pod društvenim grupama čiji se identitet štiti smatramo pre svega etničke, nacionalne, rasne i verske grupe koje postoje u okviru jedne društvene zajednice, odnosno države. Identitet kao vitalna vrednost društvenih grupa predstavlja osećaj samospoznaje, odnosno samoistovetnosti u bitnim svojstvima kao što su jezik, kultura, običaji, tradicija, nacionalna, etnička, verska, rasna pripadnost i sl. Identitet je neiscrpno izorište i rezervoar kreativnih snaga i potencijala svake društvene grupe njena najvažnija vrednost, koju one budno čuvaju od mogućih potiskivanja, osporavanja i ugrožavanja. Stoga, svaka društvena grupa nastoji da afirmiše i očuva svoja izvorna svojstva (jezik, kulturu, običaje, tradiciju) i osobenosti (nacionalne, etničke, verske, rasne i sl.).

Unutrašnja bezbednost jedne države predstavlja garanciju očuvanja političke stabilnosti (demokratsko smenjivanje različitih političkih partija na vlasti), pravne sigurnosti (pouzdan i stabilan pravni poredak, tj. postojanje sistema pravnih normi (pravila) koje su svima poznate, jasne, postojane i primenljive i koje ne mogu biti

³ Pod društvenim grupama uopšte u socijologiji se podrazumeva specifična forma zajedničkog života individua, prostorno i vremenski ograničena radi obavljanja zadataka i funkcija njenih članova, uokvirena komunikativnim i funkcionalnim sponama, a povezana zajedničkim ciljem i interesom, unutar koje se razvijaju raznovrsni odnosi i procesi.

zamenjene samovoljom nego samo novom normom koja neće poništiti prirodne posledice stare tako da će i sama u izvesnoj meri odgovarati opštim očekivanjima, na kojima su građani zasnivali budućnost (Dimitrijević, 1973:14) i uspostavljenog javnog reda i mira⁴ (društveni odnos u kome se ne narušavaju društvena disciplina i mir građana).

Na osnovu svega navedenog u vezi značenja pojma mir i pojma bezbednost možemo zaključiti da je zajednička karakteristika pozitivnog mira i pozitivističkog shvatanja bezbednosti, pored odsustva fizičkog nasilja, odnosno rata je i nepostojanje strukturalnog nasilja, odnosno postojanje ravnopravnosti svih društvenih grupa i uzajamno poštovanje diverzifikacije. Naime, prisustvo strukturalnog nasilja u jednoj multikulturalnoj sredini isključuje postojanje pozitivnog mira i stanja zaštićenosti bezbednosti, dok odsustvo strukturalnog nasilja predstavlja uslov za postojanje pozitivnog mira odnosno stanja zaštićenosti bezbednosti građana u jednoj multiukulturalnoj društvenoj zajednici. Samo odsustvo strukturalnog nasilja zapravo znači i postojanje interkulturalnosti. Interkulturalnost kao društveni koncept utiče na eliminisanje strukturalnog nasilja u multikulturalnim sredinama, što nas dovodi do uloge interkulturalnog obrazovanja u izgradnji mira i očuvanja bezbednosti u ovakvim društvima. Naime, postavlja se pitanje, kako ostvariti interkulturalnost u multikulturalnim sredinama, odgovor je u interkulturalnom obrazovanju. Jedino kroz interkulturalno obrazovanje multikulturalna društva se mogu osloboditi etnocentrizma, rasizma, predrasuda, nejednakosti, diskriminacije u svim segmentima društvenog života, što će dovesti od eliminisanja strukturalnog nasilja. Shodno tome, u daljem delu rada nastojaćemo da ukažemo na nepohodnost interkulturalnog obrazovanja u multikulturalnom sredinama kao jedan od ključnih faktora u izgradnji mira i zaštite

⁴ Pod javnim redom i mirom, podrazumevamo stanje međusobnih odnosa građana, nastalo njihovim ponašanjem na javnom mestu i delovanjem organa i organizacija u javnom životu u kome postoje jednaki uslovi za ostvarivanje prava svih građana na ličnu i imovinsku bezbednost, mir i spokojstvo, privatni život, slobodu kretanja, očuvanje javnog morala i ljudskog dostojanstva i sl. Narušavanje javnog reda i mira uopšte može se definisati kao pojedinačno ili grupno narušavanje društvene discipline i mira građana, odnosno narušavanje lične i imovinske bezbednosti građana, njihovih skladnih društvenih odnosa zasnovanih na moralu, ili onemogućavanje javnih organa i institucija da redovno vrše poslove iz svoje nadležnosti. Svi oblici narušavanja javnog reda i mira nazivaju se zajedničkim imenom „građanski nemiri“, iz razloga što je njihova zajednička karakteristika da se u većem ili manjem obimu, na ovaj ili onaj način, vrši uznemiravanje građana, tj. narušava uspostavljeni mir među građanima.⁴ Oblici narušavanja javnog reda i mira u većem obimu obuhvataju nelegalne štrajkove, nelegalne demonstracije, građanske neredne i oružane pobune). Da bi postojalo narušavanje javnog reda i mira u većem obimu potrebno je da budu ispunjeni sledeći uslovi: da je narušavanje nastalo na javnom skupu, da u njemu učestvuju više lica, najčešće u grupi i da je ugrožena bezbednost ili su nastale posledice po bezbednost ljudi, državnih organa, institucija i imovine u većem obimu, uključujući i ugrožavanje zdravlja, javnog morala, javnog saobraćaja i životne sredine.

bezbednosti, što najpre zahteva ukazivanje na to šta predstavlja interkulturalno obrazovanje.

Interkulturalno obrazovanje

Interkulturalno obrazovanje predstavlja koncept koji nastoji da prevaziđe pasivnu koegzistenciju, stvori i razvije održiv način zajedničkog života u multikulturalnom društvu, što se ostvaruje kroz izgradnju razumevanja, uzajamnog poštovanja i dijaloga među kulturološki različitim društvenom grupama, kao i obezbeđivanje jednakih mogućnosti, odnosno borbu protiv strukturalnog nasilja.

Pod interkulturalnim obrazovanjem se smatra takav koncept edukacije koji je baziran na dve ključne dimenzije:

- Interkulturalnim obrazovanjem smatra se obrazovanje koje uvažava i podržava različitost u svim oblastima ljudskog života. Ono čini učenike osetljivim na ideju da su ljudi prirone razvili niz različitih načina života, običaja i pogleda na svet i da ta raznolikost ljudskog života obogaćuje sve nas;
- Istovremeno, reč je o obrazovanju koje promovise ravnopravnost i ljudska prava, suprotstavlja se nepravednoj diskriminaciji i promovise vrednosti na kojima se izgrađuje ravnopravnost.

Dakle, interkulturalizam kao dimenzija obrazovanja nastoji da ukaže na mogućnost premošćivanja kulturnih različitosti i negovanja pozitivnih odnosa među različitim društvenim grupama i njihovim članovima. Konceptualno i praktično interkulturalno obrazovanje pruža sinergijski uvid za unapređenje obrazovanja za mir, pluralizama i jedinstva. Uopšteno govoreći, interkulturalno obrazovanje pruža mogućnost za pronalaženje i generisanje zajedničkih shvatanja o granicama kulturnih razlika (Bennett, 1998). Interkulturalno obrazovanje, u svom dubljem koncepciji, naglašava afirmaciju različitosti kao neophodanu i važanu komponentu za ujednačavanje pozicija tradicionalno marginalizovanih društvenih grupa, ono promovise legitimitet, jednaku pristupačnost i postojanje jednakih mogućnosti za sve društvene grupe i njihove članove, a naročito za manjinske društvene grupe i njihove članove. Interkulturalno obrazovanje takođe osporava strukture i norme koje perpetuiraju dominantne i potčinjene odnose u kontekstu ugnjetenih i mučitelja (Freire, 1972). Interkulturalno obrazovanje, je zapravo obrazovanje za eliminaciju direktnog i strukturalnog nasilja (Harris & Morrison, 2003), u ovom konceptualnom tapiseriju zahteva nenasilna sredstva za socijalne promene u kretanju prema međusobnim razumevanjem i afirmacije raznovrsnosti. S tim u

vezi, interkulturalno obrazovanje može se shvatiti kao edukativni napor u pravcu harmonizacije tenzije različitosti i stvaranje jedinstva u multikulturalnim sredinama.

Potreba za interkulturalnim obrazovanjem na prostoru bivše Jugoslavije

Potreba za intrkulturalnim obrzovanjem naročito dolazi do izražaja nakon okončanja oružanih sukoba koji su se desili na prostoru bivše Jugoslavije. Međunacionalni i međuverski sukobi koji su se desili na prostoru bivše Jugoslavije, a koji su poprimili krvav epilog nam svedoče o tome da je ovo prostor na kome žive različite društvene grupe koje za svo vreme svog postojanja nisu uspele da ostvare međusobnu interakciju, već su čak štaviše, samo dodatno produbile međunacionalnu i međuversku netrpeljivost, što ukazuje na nužnost interkulturalnog pristupa kako bi se eliminisale aktuelne netrpeljivosti i izbegli potencijalni sukobi, odnosno izgradio mir i očuvala bezbednost svih društvenih grupa i njenih članova koji žive na ovom prostoru. Naime, jugoslovensko socijalističko društvo je viđeno kao besklasno, jer svi u njemu čine "radni narod", odnosno tzv. radničku klasu, te da je samim tim ono i beznacionalno. Smatralo da će radnička klasa kada dođe do nekog sukoba, pre da se pobune protiv nacionalsovinističkih i klerosoviniističkih ideologija i njihovih zagovornika, nego što će se boriti sa svojim kolegama, odnosno radnicima iz drugih (susednih) nacija. Međutim, to se nije dogodilo. Kako to opisuje istoričar Barbara Tačmen (Barbara Tuchman): „Kada je došao poziv, radnik za koga je Marks rekao da nema domovinu, identifikovao se sa nacijom ili verom, a ne sa klasom kojoj pripada. Ispostavilo se da je i on član nacionalističke porodice, kao i svi drugi. Sila antagonizma koja je, navodno, trebalo da zbaci kapitalizam, pronašla je bolju metu u pripadnicima drugih društvenih grupa (strancima). Radnička klasa je išla u rat dobrovoljno, pa čak i željno, kao i srednja klasa, odnosno viša klasa.“ (Hanely, 2008:39). Dakle, sistematsko potiskivanje i negiranje kulturnih (nacionalnih, etničkih, verskih i sl.) različitosti imalo je za posledicu nagomilavanje tenzija i pojavi sukoba na nacionalnoj i verskoj osnovi, što je kulminiralo izbijanjem građanskog rata na prostoru bivše Jugoslavije. Ovde treba napomenuti da je taj građanski rat predstavljao sukob u kome je došlo do poklapanje međunacionalne i međuverske netrpeljivosti, što je jedan od najokrutnijih oblika unutrašnjeg ekstremizma, koji vodi u najkrvavije i najbeskrupuloznije unutrašnje oružane sukobe. Radi se o građanskom ratou, odnosno međuverskom i međunacionalnom sukobu između rimokatolika-Hrvata, pravoslavaca-Srba i muslimana-Bošnjaka. Na svu sreću rat, odnosno primena direktnog (fizičkog) nasilja između navedenih društvenih grupa na prostoru bivše Jugoslavije je okončan, čime je uspostavljen mir u negativnom smislu reči, međutim postavlja se pitanje da li je u novonastalim

državama koje su po svom sastavu multikulturalne uspostavljen i pozitivan mir, tj. da li su kulturne različitosti prevaziđene, i da li su uspostavljeni pozitivni odnosi među različitim društvenim grupama koje žive na ovim prostorima. Odgovor je ne, ili bar ne u dovoljnoj meri. Naime, u gotovo u svim državama koje su nastale na prostoru bivše Jugoslavije u svim sferama društvenog života može se uočiti jako prisustvo nacionalizma, etnocentrizma, klerošovinizma, diskriminacije i marginalizacije manjinskih društvenih grupa, nejednaka mogućnost, neravnomerno raspoređivanje resursa i uopšte neuvažavanje kulturnih različitosti. Dakle, primena direktnog fizičkog nasilja prema drugim društvenim grupama u vidu oružanog sukoba je okončana, ali ne i primena strukturnog nasilja, koje pretilo da proizvede nove sukobe. Shodno tome kao izazov za uspostavljanje trajnog mira i stanja zaštićenosti bezbednosti javlja u nastojanju da se pronalaze izlazi iz nepomirljivih međunacionalnih i međuverških sukoba koji su doveli do građanskog rata, koji još uvek postoje i pretilo da otvore nova ratna žarišta dok se međusobno ne uništimo. Svakako da jedan od ključnih segmenata u postupku pronalaska izlaza iz ovakve situacije predstavlja interkulturalno obrazovanje. Naime, obrazovni kadar predstavlja najveću snagu jednog društva, međutim obrazovanje u celom regionu, je oduvek bilo pod pritiscima političkih moćnika koji su propagirali određene nacionalizme i etnocentrizme koji su rezultirali produbljivanju razlika u vrednostima, intelektualnim shvatanjima, a koji su okončali sa velikim brojem sukoba sa velikim ljudskim posledicama i gubitcima. Kako Nenad Veličković ističe: "Svaki od vladajućih nacionalizama ima u obrazovanju istovetan cilj: pribaviti naklonost i podršku budućih birača za one vrijednosti u ime kojih vlada i za ciljeve koje proklamuje kao nužne i neupitne (Veličković, 2012:8). Budući da obrazovanje nije i ne sme da bude samo izraz okruženja i društva u kojem se razvija već i samo utiče na razvoj tog okruženja to nas dovodi i do univerziteta koji bi kao svoj dugoročni cilj trebao da ima unapređivanje i razvijanje kvalitetnog multikulturalnog suživota u multietničkim zajednicama koji je baziran na interkulturalnom razumevanju, poštovanju i toleranciji. Univerziteti moraju da budu svesni svoje uloge mesta za komunikaciju i susrete među mladima te, stoga treba da putem obrazovnog procesa podstaknu studente na praktikovanje poštovanja kulturne različitosti, kao i na proklamovanje ravnopravnosti, međusobnog razumevanja i tolerancije u njihovom daljem profesionalnom usavršavanju i praktičnom radu u sklopu svojih profesija.

U skladu sa navedenim, a u cilju podsticanja dijaloga među kulturama Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru je uzeo učešće u programu Norveškog helsinškog komiteta za ljudska prava „*Gradimo mostove a ne zidove – Uloga*

univerziteta za izgradnju mira" čija je realizacija otpočela u septembru 2012. godine, kroz uvođenje jednosemestralnog predmeta, kroz izborni blok predmeta koji nosi naziv „Interkulturalno razumevanje, ljudska prava i pomirenje“.

Jedan od ciljeva projekta je da sa osnovnim znanjima o interkulturalnom razumevanju, ljudskim pravima i mirovnom rešavanju konflikta, svršeni studenti na svojim radnim mestima budu promotori ovih vrednosti, kao i saradnja između univerziteta u Srbiji, BiH i na Kosovu. Od studenata koji se opredele za ovaj predmet se, pored ostalog, očekuje da steknu znanja i veštine koje će im pomoći da aktivno i na pozitivan način učestvuju u životu jedne multikulturalne zajednice, kao i da budu osposobljeni da deluju na unapređenju interkulturalnog razumevanja i poštivanja ljudskih prava u Srbiji, međunarodnoj zajednici i u vlastitom životu. Kroz ovaj program, studenti različitih nacionalnosti i etničkih pripadnosti su u mogućnosti da svakodnevno komuniciraju na predavanjima, uče jedni o drugima, te zajednički doprinose razvijanju interkulturalnosti na ovim prostorima.

Zaključak

Na kraju, možemo zaključiti da interkulturalno obrazovanje predstavlja jedan od ključnih faktora u izgradnji mira i očuvanja bezbednosti u multikulturalnim sredinama. Interkulturalna izgradnja mira, u idealnoj formi, ogleda se u dijalektičkom odnosu prema socijalnoj pravdi, dubljem shvatanju mira u pozitivnom smislu reči, promociji ravnopravnosti različitih društvenih grupa i eliminaciji strukturalnog nasilja. Naime jedan od ključnih elemenata koji stoji na putu izgradnje pozitivnog mira, odnosno očuvanja bezbednosti u multikulturalnim sredinama jeste strukturalno nasilje. Strukturano nasilje treba shvatiti kao strah, zastrašivanje, marginalizovanje, diskriminaciju pripadnika različitih grupa. S tim u vezi, eliminisanje strukturalnog nasilja treba da bude u fokusu napora interkulturalnog, odnosno mirovnog obrazovanja. Na ovaj način, u jednoj multikulturalnoj zajednici može se postapeno ostvariti pozitivni mir, a samim tim i zaštita individualne, socijalne i nacionalne bezbednosti jedne zemlje. Ovo se vrši tako što se putem interkulturalnog obrazovanja postepeno izgrađuje infrastruktura vrednosti, uverenja i stavova u vezi sa prihvatanjem i međusobnim uvažavanjem kulturnih različitosti. Interkulturalni obrazovanjem se mogu iznedriti inicijative za izgradnju pozitivnog mira. Da bi se izgradila infrastrukturu koja će sistematski da promovise međusobno razumevanje, poverenje i afirmaciju različitosti neophodno je stvoriti uslove za formiranje i održavanje pozitivnih odnosa između ljudi sa različitim kulturološkim karakteristikama.

Dakle, možemo zaključiti da na prostoru bivše Jugoslavije, jedino ako podignemo svest da tu među nama žive pripadnici drugih kultura, drugih verosiposvesti koji su ravnopravan deo našeg društva, bez obzira da li su manjina ili većina, te ukoliko putem obrazovnog sistema, kroz programe poput programa Norveškog helsinškog komiteta za ljudska prava „*Gradimo mostove a ne zidove – Uloga univerziteta za izgradnju mira*“, uspemo da sprovedemo ideju da interkulturalno obrazovanje uđe u formalni sistem visokog obrazovanja, kako bi omogućili različitim kulturama da nauče nešto jedna o drugoj, možemo doći do preduslova za izgradnju trajnog mira i očuvanja bezbednosti, jer bez suživota nema ni opstanka.

LITERATURA

- Aidsvaga, I. (2007), „*Dijete, nastavnik i škola: Ideje za inspiraciju i za delovanje*“, Sarajevo: Helsinški komitet za ljudska prava.
- Alred, G., Byram, M., Fleming M. P., (2003), „*Education for Intercultural Citizenship: Concepts and Comparisons*“, Multicultural Metters Ltd.
- Dimitrijeviću, V. (1973) „*Pojam bezbednosti u međunarodnim odnosima*“, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd.
- Đuliman, E., Hjort, L. (2007), „*Gradimo mostove, a ne, zidove*“, Sarajevo: Helsinški komitet za ljudska prava.
- Freire, P. (1970), „*Pedagogy of the oppressed*“. New York: Seabury.
- Glossop R. J. (2001) „*Confronting War: An Examination of Humanity's Most Pressing Problem*“, 4th ed., Jefferson, NC.
- Griffiths, M. (1999), „*Fifty Key Thinkers in International Relations*“, Routledge, London.
- Hanley, B. (2008) „*Planning for conflict in the twenty-first century*, Greenwood Publishing Group.
- Harris, I. M., Morrison, M. L. (2003), „*Peace education*“ (2nd ed.). Jefferson, NC: Mc Farland.
- Lawler P., (2009) „*Peace Studies, Security Studies: an introduction*“, Routledge, London.

P. Ilić, (2012), "O definisanju i definicijama nacionalne bezbednosti", *Vojno delo*, god. LXIII Beograd, str. 123-138.

Simić, R. D. (2002) *"Nauka o bezbednosti: savremeni pristupi bezbednosti"*, Službeni list SRJ/Fakultet političkih nauka, Beograd 2002.

Sleeter, C., Grant, C. (1999), *"Making choices of multicultural education: Five approaches to race, class, and gender"* (3rd ed.). Upper Saddle River, Nj: Prentice Hall.

Šušnjić, Đ., (1997), *"Dijalog i tolerancija"*, Beograd: Čigoja.

Veličković, N., (2012), *"Školokrečina: Nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim čitankama"*, Beograd: Fabrika knjiga.

THE USAGE OF INFORMATION SYSTEMS IN TURKISH HEALTH SYSTEM AND THE RESEARCH ON THE STUDY DONE

Feyza Yıldız YURTAL, Sakarya University, Institute of Social Sciences
feyzayildizyurtal@hotmail.com

Prof.Dr. Erman COŞKUN, Sakarya University, Faculty of Business
ermanc@sakarya.edu.tr

Assist.Prof.Dr. Adem AKBIYIK, Sakarya University, Faculty of Business
adema@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Information In Health, Health Information Systems, Turkish Health System

These days, which we call 'Information Age', information systems and technologies, which support quick info access, competition advantage, quick communication, easy coordination and decision making, have brought innovations and changes in the health sector structure as well as in many other fields. This study has importance in terms of proving usage of information systems in Turkish health sector, works of Ministry of Health and Social Security Institution, sufficiency of these works and working performance and speed of workers in state hospitals, private hospitals training research hospitals.

Studies done on this subject in the past seem to be concentrated only on the description of the health information systems and/or the advantages of the system and technology. With this study it is aimed to determine works of Ministry of Health and Social security institution on information systems and technologies, efficiency of these works and effects on the users' working performance and speed of this system.

5th International Social Sciences Conference in Balkans

The survey was done in order to compare the use of information systems in three hospitals, one of which is a private hospital and the others are training research hospital and state hospital, in Sakarya province, and the results of this survey were evaluated. In accordance with the results, usage of information systems of the workers of these three hospitals has positive effects on working performance and speed. Also works of Ministry of Health and Social Security Institution support usage of information systems and it is reached that the works are at the sufficient level.

BİLİŞİM SİSTEMLERİNİN TÜRK SAĞLIK SİSTEMİNDE KULLANIMI VE YAPILAN ÇALIŞMALAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Feyza Yıldız YURTAL¹

Prof. Dr. Erman COŞKUN²

Yrd.Doç.Dr. Adem AKBIYIK³

ÖZET

Bilgi çağı olarak adlandırılan günümüzde hızlı bilgi erişimi, rekabet avantajı, hızlı iletişim, kolay koordinasyon ve karar vermeyi destekleyen bilişim sistemleri ve teknolojilerinin bir çok alanda olduğu gibi sağlık sektörü yapısında da yenilik ve değişiklikler meydana getirmiştir. Bu çalışma; Türk Sağlık sektöründe bilişim sistemlerinin kullanımını, Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumunun konuyla ilgili çalışmaları, bu çalışmaların yeterliliği ve özel hastane, eğitim araştırma hastanesi ve devlet hastanesi çalışanları açısından iş performansını ve hız üzerindeki etkisini ortaya koymak bakımından önem arz etmektedir.

Konuyla ilgili olarak geçmişte yapılan çalışmaların, sadece sağlık bilişim sistemleri çalışmalarını tanımlama ve/veya sistem ve teknolojilerin faydaları üzerine odaklandıkları görülmüştür. Bu çalışmayla; Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu'nun Bilişim sistemleri ve teknolojileriyle ilgili çalışmaları ve bu çalışmaların yeterliliği; bu sistem kullanıcıları açısından iş performansları ve hız üzerindeki etkisini saptamak amaçlanmıştır.

Sakarya ilinde bulunan özel hastane, eğitim araştırma hastanesi ve devlet hastanesi olmak üzere üç hastanenin bilişim sistemleri kullanımını karşılaştırmak için anket çalışması yapılmış ve sonuçları değerlendirilmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda bu üç hastane çalışanlarının bilişim sistemleri kullanımı; iş performansları ve hız üzerinde artırıcı etkiye sahiptir. Ayrıca Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu çalışmaları bilişim sistemleri kullanımını desteklemekte ve çalışmaların yeterli düzeyde olduğu sonuçlarına ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlıkta Bilişim, Sağlık Bilişim Sistemleri, Türk Sağlık Sistemi

¹ Sakarya Üniversitesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Yüksek Lisans Öğrencisi

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, ermanc@sakarya.edu.tr

³ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, adema@sakarya.edu.tr

GİRİŞ

Bilişim alanında yaşanan gelişmeler diğer sektörlerde olduğu gibi sağlık sektörünü de önemli ölçüde etkilemektedir. Sağlık sektöründe sağlık bakım hizmetlerinin yönetimi ve işletmesinde bilgi ve bilgi teknolojilerine duyulan ihtiyaç ve talep gün geçtikçe hızlanarak devam etmektedir (Altın, 2008, s. 86). Bilgisayar ve bilgisayar denetimli sistemler, çağdaş tıpta, tanı ve tedaviye olağanüstü boyutlar getirmekte, büyük kolaylıklar sağlayıp, hız vermektedir. Karmaşık ve birbirine çok yakın bir çok vakanın hızlı, güvenli ve doğru olarak yorumlanabilmesi bilgisayarlar aracılığı ile mümkündür (Ay, 2009, s. 51). Sağlık sektöründe, tıbbi cihaz teknolojilerindeki gelişmeler ve yenilenme ihtiyacı dışında, nüfusun artışı, insan yaşam süresinin uzaması, tüketicilerin bilinçlenmesi gibi değişimlerle de artan bilgi miktarı sağlık sektöründe yönetimi zor ve karmaşık bir hale getirmektedir. Sağlık kuruluşları, sağlık hizmeti verme amacının yanı sıra insan kaynakları, satın alma, finans, muhasebe gibi fonksiyonları içersinde bulunduran işletmelerdir. Bu sebeple sağlık kuruluşlarında çeşitli maliyet azaltıcı stratejilere alternatif olarak, etkili iletişim geliştirme, verimliliği artırma, bakımın kalitesini yükseltme, hasta ve hizmet sunucularının memnuniyetini geliştirme, hizmetlerde daha iyi performans ölçütleri sağlama ve stratejik planlamaya yardımcı olma konularında bilgi teknolojilerinin kullanımı gittikçe artmakta ve bu alanlarda büyük faydalar sağlamaktadır (Işık & Akbolat, 2010, s. 367).

Türk Sağlık Sisteminde, sağlık hizmeti vermede en büyük rol devlete düşmekte ve devletin bu konuyla ilgili çalışmaları büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmayla hem sağlık bilişim sistemleriyle ilgili çalışmalar, bu çalışmaların yeterlilik düzeyleri hem de özel hastane, devlet hastanesi ve eğitim araştırma hastanesi çalışanlarıncı yine bu çalışmaların iş performansı ve hız üzerindeki etkisi incelenecektir. Bu kapsamda Türk Sağlık Sisteminde Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu'nun çalışmaları ile özel hastane, eğitim araştırma hastanesi ve devlet hastanesi karşılaştırmalı olarak ele alınmakla beraber personeller arasında da bir değerlendirme yapılmıştır. Araştırmanın analiz ve bulgular bölümünde ise Sakarya ilinde bulunan biri özel biri eğitim araştırma bir diğeri de devlet hastanesi olmak üzere üç hastaneye anket uygulaması, anket çözümlerinin SPSS programında değerlendirilmesi ve istatistiksel analizlere yer verilmiş son olarak elde edilen bulgular araştırma soruları bağlamında değerlendirilmiştir.

SAĞLIKTA BİLİŞİM SİSTEMLERİ KULLANIMI VE TÜRK SAĞLIK SEKTÖR ÇALIŞMALARI

Kuşkusuz sağlık, dünyaca önemsenen bir konu. Sağlıklı yetişen bir nesil ve ölüm sayılarında azalma ve yaşam süresinin uzaması gibi konularda çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Sağlıklı ve gelişmiş toplum hedefine ulaşabilmek ancak iyi örgütlenmiş bir sağlık sistemi ile mümkün olabilir (Özata & Güleş, 2005, s. 1). İşte bu noktada sağlık sektöründe yaşanan ve yaşanabilecek gelişmeler büyük önem kazanmaktadır. Özellikle bilişim alanındaki değişimlerden etkilenen sağlık sektörü, Sağlık Bilişim Sistemleriyle karar verme aşamasında verileri daha bilinçli kullanmak, maliyetlerini düşürebilmek, verimliliği artırmak ve hizmet yelpazesini genişletmek, verdiği hizmeti iyileştirebilmek için çalışmalar başlatmıştır. "Sağlık Bilişim Sistemleri"; koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin yönetimi ve sunumuna ilişkin her türlü bilginin üretilmesi, iletimi ve etkin biçimde kullanılması için kurulan donanım, yazılım, yöntem ve yönergeler bütününe verilen isimdir (Bilgen, 1998, s. 2).

Sağlık Bilişim Sistemlerini "Klinik Bilgi Sistemleri ve Teşhis Tedavi Sistemleri" olarak iki başlık altında incelemek mümkündür. Klinik Bilgi Sistemleri; Odak noktası hasta bakım hizmeti ve klinik uygulamalar olan bu alanla ilgili her türlü bilgiyi resim, yazı, görüntü ve ses formatında toplayan işleyen, saklayan, gösteren, ileten ve karar vermede kullanılan sistemlerdir (Özata & Güleş, 2005, s. 90). Klinik bilgi sistemleri, Elektronik Sağlık/hasta Kayıtları, Klinik Karar Destek Sistemleri, Hemşire Bilgi Sistemleri, Tıbbi Görüntü Yönetim ve Depolama Sistemleri, Hasta Takip Sistemleri, Klinik iletişim sistemleri, Teletıp, Vaka Bileşimi, Sanal Gerçeklik Uygulamaları, Akıllı Kart Uygulamaları, Hastane Bilgi Sistemleri, Standartlar ve Klinik Klavuzlar ve Bakım haritaları bileşenlerine sahiptir.

Teşhis tedavi sistemleri ise Tıbbi görüntüleme cihazları, laboratuvar bilgi sistemi, biyokimya, moleküler biyoloji, hemotoloji, genetik ve mikrobiyoloji cihazları, biyolojik sinyal izleme cihazları, radyoterapi sistemleri, fizik tedavi cihazları, optik tıbbi cihazlar, mekanik cihazlar ve cerrahi aletler gibi yardımcı sistemlere sahip, gerekli tedavi için en uygun teşhis ve tedavi planı hazırlamayı amaçlayan sistemlerdir. Bu sistemlerin kullanılabilmesi; bir yatırım gerektirecek ve bu yatırımı destekleyecek örgütlerin koordinasyonuna ihtiyaç doğacaktır. Bu koordinasyon ve yatırım ülkelerin sağlık sistemine göre değişim göstermektedir. Bu bağlamda; Dünya Sağlık Örgütü'ne göre bir ülkenin sağlık sistemi, herkese gerekli olan sağlık hizmetinin yüksek kalitede verilmesini sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Bu hizmet

etkili, karşılanabilir maliyette ve toplumca kabul gören tarzda olmalıdır. Her ülkenin bu faktörleri göz önünde tutarak kendi özgün sağlık sistemlerini geliştirmesi önerilmektedir (<http://www.saglikturizmi.gov.tr>).

Ülkemizdeki Sağlık hizmetlerine bakacak olursak; ağırlıklı olarak bir sosyal devlet anlayışı içinde yerine getirilmekte ve bu hizmetlerin önemli bir kısmı da kamu hastanelerince sunulmaktadır. Ayrıca vakıflar, dernekler, özel hastaneler de Türkiye’de sağlık hizmetlerini veren diğer kuruluşlardır (Altın, 2008, s. 19). Türk sağlık sektöründe çeşitli düzenlemeler yapan iki oyuncu; Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu’dur. Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü tarafından oluşturulan Dünya Sağlık Bildirgesi’nde sağlık kuruluşlarının “ uygun bir teknoloji ve enformasyon sistemine sahip olması” ilkesi yer almaktadır (BAL, ADA, & ÇELİK, 2012, s. 1). Uygun bir teknoloji ve sisteme sahip olan sağlık sektörü, zamandan tasarruf, maliyet azaltma, iş süreçlerini hızlandırma, verimlilik artışı faydalarını sağlayarak kalitesinde gerçekleşecek atışı hedeflemektedir. Bu kapsamda ülkemizde Sağlık Bakanlığı, Sağlıkta Dönüşüm Projesi(SDP) çerçevesinde, sağlık sektörünün tüm boyutları ile içine alacak bir sağlık bilgi sistemi kurulması yönünde 2003 yılından itibaren çalışmalar yapmakta ve bu amaçla yürütülen çalışmalar e-sağlık projesi olarak adlandırılmaktadır (Özata, 2009, s. 446). Sağlık Bakanlığı E-Sağlık kavramını; Bilgi ve iletişim teknolojilerinin tüm fonksiyonlarının vatandaşların ve hastaların sağlığının iyileştirilmesinde ve sağlık hizmetlerinde ulaşılabilirliği arttırmak, sağlık sektöründe yer alan tüm paydaşlara kaliteli, verimli ve etkili hizmetlerin sunumu için kullanılması, şeklinde tanımlamaktadır (Sağlık Bakanlığı Eylem Planı, 2004). E-Sağlık uygulamalarıyla sağlık hizmetlerinde, bakım maliyetlerinin düşmesi, kaynak dağıtımında etkinlik, hizmet sunumunda kalitenin artması, iletişimin artması, herkesin sağlık hizmetinden faydalanabilmesi, bilgiye kolay ulaşılabilmesi gibi faydaları amaçlamaktadır. Bu proje içerisinde, Sağlık-Net, SABİM, Aile Hekimliği Bilgi Sistemi, Merkezi Hasta Randevu Sistemi ve Elektronik Sevk Sistemi, Sağlık Kodlama Referans Sunucusu, Ulusal Sağlık Veri Sözlüğü ve Minimum Veri Setleri, Sağlık Bakanlığı İhale Bilgi Sistemi, Yeşilkart Bilgi Sistemi, Hastane Bilgi Sistemi, Teletıp Uygulamaları, Karar Destek Sistemleri yer almaktadır.

Sosyal Güvenlik Kurumu açısından bakacak olursak bu kurum; sağlık hizmetlerinin tek elden ve kamu tarafından ücretsiz verilmesini, koruyucu sağlık hizmetlerini temel alan halk sağlığı politikaları uygulanmasını, sağlık yatırımlarının yerel ihtiyaçlara ve bölgesel özelliklere göre belirlenmesini, sağlık ocaklarının donanımlı ve işlevsel hale getirilmesini, tıbbi cihaz ve ilaçta dışa bağımlılıktan kurtularak ulusal sağlık programlarının oluşturulması hizmetlerini veren kurumdur (Altın, 2008, s. 7).

16.05.2006 tarih ve 5502 sayılı kanunla kurulmuştur. İlgili kanun ile SSK, Bağ-kur ve Emekli Sandığı tarafından yürütülen sosyal güvenlik hizmetlerinin tek çatı altında toplanması hedeflenmiştir (Özata, 2009, s. 455). Kurum kapsamında Medula Sistemi Uygulamaları, E-Eczane, E-Reçete, Tıbbi Malzeme, Akıllı Kart Uygulamaları hazırlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın yapılmasının temel amacı; Türk Sağlık Sektörü belirleyicilerinin bilişim sistemlerinin kullanımına yönelik çalışmaları, yeterliliği ve özel hastane, eğitim araştırma hastanesi ve devlet hastanesi çalışanları üzerindeki performans ve hız etkisini ortaya koymaktır. Bu amaca yönelik olarak; "Türk Sağlık Sistemi'nde belirleyici etkisi olan Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu'nun, sağlık bilişim sistemlerini kullanmaya yönelik çalışmaları hastanelerde bilişim sistemleri kullanımını destekler mi? Bu üç hastane çalışanlarının bilişim sistemleri kullanımı iş performansları üzerinde artırıcı bir özelliğe sahip midir? Kullanılan bilişim sistemleri zamandan tasarrufu sağlamakta mıdır? Sorularına cevap aranmaktadır. Bu araştırma ile Sağlık Bakanlığı ve Sosyal güvenlik Kurumu'nun bilişim sistemlerinin kullanımına yönelik çalışmaları, yeterliliği ve özel hastane, eğitim araştırma hastanesi, devlet hastanesi çalışanları açısından iş performansları ve hız üzerindeki etkisi ortaya koymak istenmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada uygulanan yöntem; literatür incelemesi, araştırmaya dahil edilen hastanelerin belirlenmesi, anket soruların hesaplanması, anket formlarının uygulanması, anket sorularının SPSS programının veri tabanına kodlanması, istatistiksel analizlerin yapılması ve sonuçların değerlendirilmesinden oluşmaktadır. Araştırma, Sakarya ilinde bulunan biri özel, biri araştırma ve bir diğeri devlet hastanesi olmak üzere üç hastaneyi kapsamaktadır. Hazırlanan anket, hastaneler gidilerek derinlemesine mülakat yöntemiyle yapılmıştır. Anketler beşli likert ölçeği üzerinden değerlendirilmiştir.

ANALİZ VE BULGULAR

Araştırma bağlamında yürütülen çalışmaya ilişkin analiz ve bulgular aşağıda özetlenmiştir.

Hastanelerde bilişim sistemlerini kullanmaya yönelik özel hastane, eğitim araştırma hastanesi ve devlet hastanesinde yapılan anket çalışması; 17 idari personel, 3 başhekim/yönetici, 15 doktor ve 15 hemşire olmak üzere 50 sağlık personeli üzerinde uygulanmıştır.

Anket formunda bulunan "Bilişim sistemleri işim ve görevim için faydalıdır." Önermesine Özel hastane çalışanlarından 2 idari personel, 1 başhekim/yönetici, 5 doktor ve 4 hemşire "kesinlikle katılıyorum"; 1 idari personel ve 1 hemşire "Katılıyorum" ; eğitim araştırma hastanesi çalışanlarından 5 idari personel, 5 doktor ve 4 hemşire "kesinlikle katılıyorum" , 1 idari personel ise "katılıyorum"; devlet hastanesi çalışanlarından ise 5 idari personel, 2 Başhekim/yönetici, 4 doktor ve 1 hemşire "kesinlikle katılıyorum"; 3 idari personel, 1 doktor ve 5 hemşire "katılıyorum cevabı vermiştir. "Bilişim sistemleri iş performansımı arttırır, zamandan tasarruf etmemi sağlar." Önermesine özel hastane çalışanlarından 2 idari personel, 1 başhekim/yönetici, 5 doktor ve 1 hemşire "kesinlikle katılıyorum" cevabı verirken 1 idari personel ve 4 hemşire "katılıyorum" cevabı vermiştir. Eğitim araştırma hastanesi çalışanlarından 5 idari personel, 5 doktor ve 3 hemşire "kesinlikle katılıyorum" , 1 idari personel ve 1 hemşire "katılıyorum" cevabını vermiştir. Devlet hastanesi çalışanlarından 6 idari personel, 2 başhekim/yönetici, 5 doktor ve 1 hemşire ise yine aynı önermeye "kesinlikle katılıyorum"; 2 idari personel ve 5 hemşire "katılıyorum" cevabını vermiştir.

"Sağlık Bakanlığı ve Sosyal güvenlik Kurumu tarafından yapılan projeler, hastanelerde bilişim sistemleri kullanımını destekler." Önermesine özel hastane çalışanlarından 1 idari personel, 1 başhekim/yönetici, 3 doktor ve 4 hemşire "kesinlikle katılıyorum"; 2 doktor ve 1 hemşire "katılıyorum" ve 2 idari personel "ne katılıyorum- ne katılmıyorum" cevabını vermiştir. Eğitim araştırma hastanesi çalışanlarından 1 idari personel, 5 doktor ve 2 hemşire "kesinlikle katılıyorum" ; 3 idari personel ve 2 hemşire "katılıyorum"; 3 idari personel "ne katılıyorum-ne katılmıyorum" cevabını verirken devlet hastanesi çalışanlarından 1 idari personel, 2 başhekim/yönetici ve 2 doktor "kesinlikle katılıyorum"; 4 idari personel, 2 doktor ve 2 hemşire "katılıyorum"; 3 idari personel, 1 doktor ve 3 hemşire "ne katılıyorum-ne katılmıyorum", 1 hemşire de "katılmıyorum" şeklinde cevaplamıştır.

Son olarak " Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu'nun hastanelerde bilişim sistemini özendirici çalışmaları yeterlidir." Önermesine cevaplar ise özel hastane çalışanlarından 1 idari personel, 1 başhekim/yönetici, 2 doktor, 3 hemşire "kesinlikle katılıyorum", 2 doktor ve 1 hemşire "katılıyorum", 2 idari personeli 1

doktor ve 1 hemşire "ne katılıyorum-ne katılmıyorum" cevabı vermiştir. Eğitim ve araştırma hastanesi çalışanlarından 1 idari personel, 5 doktor, 2 hemşire "kesinlikle katılıyorum"; 3 idari personel ve 1 hemşire "katılıyorum"; 2 idari personel ve 1 hemşire ise "ne katılıyorum- ne katılmıyorum" cevabı verirken; devlet hastanesi çalışanlarından 1 idari personel, 1 doktor ve 1 hemşire "kesinlikle katılıyorum", 3 idari personel, 2 başhekim/yönetici, 2 doktor ve 2 hemşire "katılıyorum"; 3 idari personel, 2 doktor ve 2 hemşire "ne katılıyorum-ne katılmıyorum", 1 hemşire "katılmıyorum", 1 idari personel de "kesinlikle katılmıyorum" şeklindedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Araştırma bağlamında cevap aranan temel sorularla ilgili olarak bu çalışmada elde edilen bulgular, Sakarya ilinde bulunan özel hastane, eğitim araştırma hastanesi ve devlet hastanesi sağlık personelleri için bilişim sistemi kullanımını görevleri için faydalı bulmakla birlikte performanslarında artırıcı etkisi olduğu ve zamandan tasarruf ettikleri yönündedir. Bununla birlikte bu üç hastane çalışanları Sağlık Bakanlığı ve Sosyal güvenlik Kurumu'nun yaptığı çalışmaların hastane bilişim sistemleri kullanımını desteklediğini ve özendirici çalışmaları yeterli bulduğuna ulaşmıştır. Bütün bunların yanı sıra Sağlık Bakanlığı'nın ve Sosyal Güvenlik Kurumu çalışmalarının yeterliliği ve bu çalışmaların hastane bilişim sistemi kullanımını desteklemesi ile ilgili önermelere üç hastane çalışanlarından toplam 25 kişinin "ne katılıyorum- ne katılmıyorum" cevabı vermesi, bu çalışmalarla ilgili yeterli bilgilendirmeye sahip olunmadığını ya da soruya cevap vermekten kaçındıklarını ortaya çıkarmaktadır.

Araştırmanın yapılmış olduğu Özel hastane başhekimiyile yapılan görüşmeler sonucunda bilişim sistemlerini en çok hasta verilerini işleme, muhasebe hizmetlerinde depo, eczane ve satın almada kullandıkları saptanmıştır. Kullanılan sistemin Sağlık Bakanlığı ve SGK'nın sistemleriyle entegre çalışmasından dolayı istatistikî bilgilere daha hızlı ulaşılabilen ve daha hızlı işlem yapabildikleri saptanmıştır. Devlet hastanesinde yapılan görüşmeler sonucunda ise kullanılan sistemin yavaş olduğu eleştirisi getirilmiştir. Bununla birlikte kullanılan sistemlerde herhangi bir arıza çıkması sonucunda Bilgi İşlem departmanı tarafından arızanın giderildiği bilgisine ulaşılmıştır. Devlet hastanesi idari personelleri tarafından sisteme getirilen eleştiri ise hala yazı işlemleriyle çok zaman ve maliyet kaybına uğradıkları yönünde olmuştur.

Sonuçlar; araştırma soruları bağlamında değerlendirildiğinde, bilişim sistemlerinin kullanımı, hastaların randevu almasından hastane çıkışına kadar, eczane işlemleri ve sosyal sigorta ödemelerine kadar hem hastane işlemlerine hem de hastalara faydalı olmaktadır. Doktorlar bilişim sistemlerinden hasta randevularının takibi, teşhis ve tedavi bilgilerini tespit ve değerlendirmede kullanırken hemşireler, nöbet çizelgesi, hastaların günlük tansiyon, ateş dereceleri, yatılı olan hastaların gün içindeki yemek çizelgelerini kontrolde kullanmaktadır. Hastanede bulunan başhekim ve yöneticiler ise hastanenin genel durumu hakkındaki bilgilerin takibi, kaç hasta poliklinik hizmeti almış, kaç hasta sevk edilmiş, ne kadar malzeme kullanılmış, doktorlar ve hastalarla ilgili bilgileri elde etmek için bilişim sistemi kullanırken; idari personel bulunduğu departmana göre iş tanımlarınca gereken muhasebe, finans, satın alma gibi bilgilere ulaşmak için bilişim sistemlerini kullanmaktadır. Genel anlamda bilişim sistemleri her üç hastanede de idari personellerce aktif olarak kullanılmaktadır. Doktor ve hemşireler, daha çok tıbbi cihazların bilişim çıktılarını kullanmakta ve yorumlamaktadır.(röntgen, MR gibi)

Hastanelerde yapılan bu araştırma sonucu; hala bürokratik işlemlerin yazı işleriyle yapıldığı, bu yüzden bazı aksaklıkların ortaya çıktığı görülmüştür. Bununla birlikte hastaneler tam anlamıyla entegre sistemlere sahip değildir. Bu yeni alanda yer etmeye çalışan hastanelerin özel hastane, devler hastanesi ya da eğitim araştırma hastane olması ayırt edici bir özellik taşımamaktadır. Sağlık Bakanlığı'nın ve Sosyal Güvenlik Kurumu'nun yaptığı çalışmalarla ilgili farkındalık sorusuna çoğu çalışan cevap vermekten kaçınmış ya da "ne katılıyorum ne katılmıyorum" cevabını vermiştir. Yapılan çalışma sonucunda hastanelerde bilişim sistemi kullanımı her üç hastanede de faydalı bulunmuş fakat yeterli entegrasyonu sağlayamamıştır.

Bilişim sistemleri kullanımının daha entegre hale getirilmesi, bürokratik işlemlerin de bilişim alanına dahil edilmesi, yapılan çalışmaları tanıtıcı faaliyetlerin artırılması ve sistem kullanıcılarının gerekli eğitimlerin verilmesi; hastanelerin bilişim sistemlerinin faydalarından maksimum faydalanabilmenin yanı sıra maliyetlerde düşüş, sağlıkta kalite artışına, bilgi akışında hız kazanmalarına neden olacaktır. Tüm bunlarla birlikte doktor ve hemşire adayları için tıp derslerinin yanında bilişim sistemlerini kullanmaya yönelik derslerinde programa dahil edilmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Altın, F. G. (2008). Sağlık Sektöründe Bilgi Teknolojilerinin Uygulanması:İzmir Örneği. Isparta.
- Ay, F. (2009). Uluslararası Elektronik Hasta Kayıt Sistemleri, Hemşirelik Uygulamaları ve Bilgisayar İlişkisi. *Gülhane Tıp Dergisi* , 51.
- BAL, C. G., ADA, S., & ÇELİK, A. (2012). Bilişim Sistemleri Başarı Modelleri ve Aile Hekimliği Bilişim sistemleri. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* , 1.
- Bilgen, S. (1998). *Sağlık Bilgi Sistemleri*. İstanbul: Tübitak.
- <http://www.saglikturizmi.gov.tr>. (tarih yok). 04 09, 2013 tarihinde T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü: <http://www.saglikturizmi.gov.tr/25-saglik-sistemi.html> adresinden alındı
- Işık, O., & Akbolat, M. (2010). Bilgi Teknolojileri ve Hastane Bilgi Sistemleri Kullanımı:Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Bilgi Dünyası* , 367.
- Özata, M. (2009). *Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu Tarafından Yürütülen e-Sağlık Projelerinin Sağlık Hizmeti Sunumuna Etkileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Özata, M., & Güleş, H. K. (2005). *Sağlık Bilişim Sistemleri*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Sağlık Bakanlığı Eylem Planı. (2004). 26.

**A MODEL FOR ACCEPTANCE AND USAGE OF EDUCATIONAL
SOCIAL SOFTWARES**

Assistant Professor, PhD. Adem Akbilyk, Sakarya University,
adema@sakarya.edu.tr (Corresponding Author)

Professor, PhD. Erman Coskun, Sakarya University,
ermanc@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Educational Social Software, Distance Learning, Technology Acceptance Model, Structural Equation Modeling

The popularity of social software –especially among younger generations- has arisen the question of whether distance learners are willing to use these technologies for educational purposes. This study attempts to address this issue by developing and testing a hybrid technology acceptance model taking into consideration distance learners’ expectations and concerns about social software.

Social software includes profiles, wikis, blogs, micro blogs, social tagging, wall writings, the ability to share photographs and videos, social calendars, and many more functions, tools and interfaces (Poellhuber & Anderson, 2011). Because of the popularity of social software among younger generations (Lenhart, 2011), there has arisen a question of whether these technologies can be used for educational purposes. (Williams & Jacobs, 2004; Anderson T., 2005; Alexander, 2006; Anderson P. , 2007; Mason & Rennie, 2008; Minocha, 2009; Hartshorne & Ajjan, 2009; Brady, Holcomb, & Smith, 2010).

Educational social software was defined by Terry Anderson (2005:4) as “networked tools that support and encourage individuals to learn together while retaining individual control over their time, space, presence, activity, identity and relationship.” It has been stated that social software would decrease the solitude of distance learners (Anderson T., 2005; Kamel Boulos & Wheeler, 2007), as well as

ease the interaction of students with their peers and tutors through active learning (Minocha, 2009).

In order to utilize educational social softwares' high potential, the factors which affect the acceptance of social software should be set forth. Studies on this topic have shown the attitude of individuals towards the acceptance of social software using models on the acceptance of information technologies. (Fetschern & Lattemann, 2008; Hsu & Lin, 2008; Hartshorne & Ajjan, 2009; Lu, Zhou, & Wang, 2009; Chung, Park, Wang, Fulk, & McLaughlin, 2010; Kwon & Wen, 2010). However, despite the high potential of the use of social software tools for educational purposes, very little research (Hartshorne & Ajjan, 2009; Liu, 2010) has been conducted in the educational context, indicating a significant gap. Therefore, there is a strong current need to develop and gain empirical support for models of educational social software acceptance.

In order to examine distance learners' behavioral intention to use social software, their expectations and concerns were integrated with prior technology acceptance models, suggesting a hybrid acceptance model. Exploratory and confirmatory factor analyses were performed to test the reliability and validity of the measurement model. The structural equation modeling technique was also used to evaluate the hypothesized model.

The proposed model explained 48% of the variance of behavioral intention ($R^2=,48$) indicating that expectations (interaction and technological contribution) and concerns (perceived peer barrier, perceived tutor barrier, and unfettered technology) about social software have a quite strong and statistically significant influence on distance learners' usage intention through the mediation of perceived usefulness and perceived ease of use.

Selected References

Anderson, T. (2005). Distance learning: Social software's killer app? Retrieved May 2012, from AUSpace:

http://auspace.athabascau.ca/bitstream/2149/2328/1/distance_learning.pdf

Mason, R., & Rennie, F. (2008). E-learning and social networking handbook: Resources for higher education (1 Ed.). New York: Routledge.

Minocha, S. (2009). Role of social software tools in education: A literature review. *Education + Training*, 51(5/6), 353-369.

EĞİTSEL SOSYAL YAZILIMLARIN KABUL VE KULLANIMINA YÖNELİK BİR MODEL

Yrd.Doç.Dr. Adem Akbıyık¹

Prof.Dr. Erman Coşkun²

ÖZET

Sosyal yazılımların özellikle genç nesiller arasındaki popülaritesi, son yıllarda bu teknolojilerin eğitsel amaçlı kullanılabilirliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu çalışma, uzaktan eğitim öğrencilerinin beklenti ve endişelerinden hareketle geliştirilen karma bir teknoloji kabul modelinin testi ile bu soruya cevap aramaktadır.

Akbıyık ve Coşkun (2012), uzaktan eğitim öğrencilerinin sosyal yazılımları kullanma niyetlerini incelemek için bu teknolojiler ile ilgili endişe ve beklentileri literatürdeki mevcut teknoloji kabul modelleri ile entegre edilerek bir model önerisinde bulunmuş; ölçüm modelinin geçerlilik ve güvenilirliğini test etmek adına açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri uygulamıştır. Bu çalışmada ise önerilen modelin yapısal geçerliliğinin testi yapısal eşitlik modellemesi tekniği ile gerçekleştirilmiştir.

Yapısal eşitlik modellemesi testleri neticesinde; önerilen model kullanma niyetinin %48'ini açıklamaktadır ($R^2=,48$) ki bu durum; sosyal yazılımlar hakkındaki beklentilerin (etkileşim ve teknoloji katkısı) ve endişelerin (algılanan öğrenci bariyeri, algılanan öğretmen bariyeri ve yoğun teknoloji) algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığı aracılığı ile uzaktan eğitim öğrencilerinin kullanma niyetleri üzerinde güçlü ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğunu belirtmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitsel Sosyal Yazılım, Uzaktan Eğitim, Teknoloji Kabul Modeli, Yapısal Eşitlik Modellemesi

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Yönetim Bilişim Sist. Bölümü, adema@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Yönetim Bilişim Sist. Bölümü, ermanc@sakarya.edu.tr

GİRİŞ

Sosyal yazılımların özellikle genç nesiller arasındaki popülaritesi ve alan yazında ortaya konulan eğitsel kullanımının yüksek potansiyeli, bu yazılımların eğitim ortamlarına nasıl entegre edileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Öğrenci merkezli bir yaklaşımla ele alındığında ise öğrencilerin bu teknolojilere adaptasyonu öncelikli odak noktası haline gelmektedir. Bu nedenle eğitsel sosyal yazılımlara öğrenciler tarafından kabulünü etkileyen faktörlerin ortaya konulması gerekmektedir.

Yeni bir teknolojinin kabul ve kullanımına ilişkin çalışmalar genelde ilgili teknolojiye karşı bireylerde sistemi kabul etme motivasyonunu oluşturan faktörlere odaklanmaktadır. Bu bağlamda bilişim teknolojilerinin kabul ve kullanımına ilişkin modeller, eğitsel sosyal yazılımların kabulünü etkileyen faktörleri elde etmek adına doğru bir yol gösterici olacaktır.

Kuramsal temelleri sosyal psikoloji ve insan davranışları çalışmalarına dayanan teknoloji kabul ve kullanımına yönelik modeller bireylerin belirli bir teknolojiyi kabul ve kullanımını açıklamak adına geliştirilmiştir. Teknoloji kabul modellerinin kuramsal temellerini oluşturan ve insan davranışını inceleyen kuramların temelindeki önerme ise; davranışın insanın belli bir andaki kişilik özellikleri (gereksinimler, istekler vb.) ve o anda içerisinde bulunduğu ortamın (ortamı algılama biçiminin) etkisinde gerçekleştirildiğidir (Onaran, 1981:71).

Eğitsel Sosyal Yazılımlar

Sosyal yazılımlar, profiller, vikiler, internet günceleri, mikro günceler (twitter), sosyal imleme, duvar yazıları, fotoğraf ve video paylaşımı, imleme, takvim ve birçok fonksiyon ve araçları kapsamaktadır (Poellhuber ve Anderson, 2011). Çalışmada konu edinilen sosyal yazılımlar Terry Anderson (2005:4) tarafından ilk olarak tanımlanan eğitsel sosyal yazılımları ifade etmektedir:

"Eğitsel sosyal yazılım; bireyleri -kendilerine ait zamanları, alanları, varlıkları, faaliyetleri, kimlikleri ve ilişkileri üzerinde kontrol imkanını koruyarak birlikte öğrenmeleri için destekleyen ve teşvik eden ağ temelli araçlardır."

Sosyal medya araçlarının kabulüne yönelik çalışmaların yoğunluğuna rağmen, eğitsel amaçlı kullanımına yönelik çalışmaların yetersizliği bu alanda önemii bir boşluk oluşturmaktadır. Ayrıca faydalanılan teknoloji kabul modellerinin genellikle piyasaya yönelik olması ve bilişim sistemi kabulünün sosyal yönlerini geri planda

tutması (Legris, Ingham ve Collerette, 2003) nedeniyle eğitsel teknoloji kabul modellerinin geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Gelineen noktada; uzaktan eğitimde sosyal yazılımların kullanımının kabulü ve devamlılığı adına öğrencilerin beklentileri ve olumsuz beklentileri (endişeleri) üzerinden hareketle bir model geliştirme ihtiyacı duyulmuştur.

Kuramsal Temel

Akbıyık ve Coşkun (2012), uzaktan eğitim öğrencilerinin sosyal yazılımları kullanma niyetlerini incelemek için bu teknolojiler ile ilgili endişe ve beklentileri literatürdeki mevcut teknoloji kabul modelleri ile entegre edilerek bir model önerisinde bulunmuştur.

Modele ait kuramsal temele göre; bir teknolojiyi kullanma davranışı (MET/PDT/APDT/TKM³, davranış iradesinin en güçlü ve en gerçekçi tahmininin bireyin davranışsal niyeti üzerinden olacağını varsayar) o davranışı yerine getirmenin olumlu ya da olumsuz değerlendirilmesi olan tutum (MET, PDT, APDT, TKM tutumun davranışsal niyeti belirlediğini varsayar) tarafından belirlenir ve o davranışa karşı tutum ise bireyin ilgili teknoloji kullanımını takiben belirli bir çıktı ya da sonucun elde edileceğine dair geçici inançları olan beklentiler (olumlu/olumsuz) tarafından belirlenir. Bu yapı şu şekilde formüle edilebilir:

$$D \approx DN = \beta_{12}T$$

$$T = \gamma_{11}B + \gamma_{21}E$$

$$D \approx DN = \beta_{12}T(\gamma_{11}B + \gamma_{21}E)$$

D = Davranış

DN = Davranışsal Niyet

T = Tutum

B = Beklentiler

E = Olumsuz Beklentiler (Endişeler)

β_{12} = Ampirik olarak belirlenmiş tutum – davranışsal niyet ilişkisi katsayısı (ağırlığı)

γ_{11} = Ampirik olarak belirlenmiş beklentiler – tutum ilişkisi katsayısı (ağırlığı)

γ_{21} = Ampirik olarak belirlenmiş endişeler – tutum ilişkisi katsayısı (ağırlığı)

Akbıyık ve Coşkun (2012) nitel yöntemler aracılığıyla gerçekleştirdikleri çalışmanın ilk adımı sonucunda öğrencilerin eğitsel sosyal yazılımlara karşı endişe ve beklentilerini elde etmiş ve bu verileri bir model önerisi ile ortaya koymuş; ölçüm

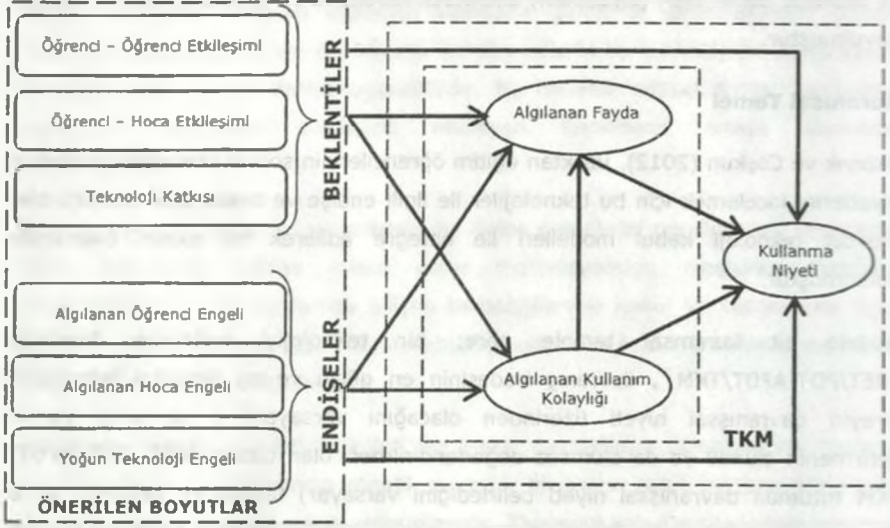
³ MET : Mantıklı Eylem Teorisi,

PDT : Planlı Davranış Teorisi,

APDT : Ayrıştırılmış Planlı Davranış Teorisi,

TKM : Teknoloji Kabul Modeli

modelinin geçerlilik ve güvenilirliğini test etmek adına açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri uygulanmıştır. Bu analizler neticesinde elde edilen nihai model (Şekil 1) ve modelde yer alan hipotezler şu şekildedir.



Şekil 1: Eğitsel Sosyal Yazılım Kabulüne Yönelik Teorik Model

ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Araştırma Problemi

Araştırma kapsamında ele alınacak temel araştırma sorusu: "uzaktan eğitim öğrencilerinin eğitimlerinde eğitsel sosyal yazılım araçlarının kullanımına yönelik endişe ve beklentileri bu yazılımları kullanmalarını (davranışlarını) nasıl etkiler?" olarak belirlenmiştir. Bu temel soruyu yanıtlamak adına bu çalışmada cevap aranan alt sorular ise şöyledir:

- 1) Eğitsel sosyal yazılım araçlarının kullanımına yönelik endişe ve beklentiler yazılımlara karşı alınacak tutumu nasıl etkiler?
- 2) Eğitsel sosyal yazılım araçlarının kullanımına yönelik endişe ve beklentiler bu yazılımları kullanma niyetlerini nasıl etkiler?

Çalışmanın Amacı

Temel araştırma sorusu ve alt sorular dahilinde bu çalışmanın temel amacı, eğitsel sosyal yazılımların uzaktan eğitim ortamlarında kabulüne yönelik güvenilir ve

geçerli bir model geliştirmektir. Bu çalışma önerilen kabul modelinin elde edilen veri seti için uygunluğunun sınanması ve yorumlanmasını amaçlamaktadır.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışma uzaktan eğitimde önemli bir boşluğu dolduracağı öngörülen eğitsel sosyal yazılımların kullanımının kabulüne odaklanmıştır. Bu noktada, çalışmanın kuram ve uygulama bağlamında katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Kuramsal açıdan çalışma, eğitsel amaçlı iletişim teknolojilerin kullanımının kabulüne yönelik uzaktan eğitim öğrencilerinin beklenti ve endişeleri üzerinden güvenilir ve geçerli bir model ortaya koyarak, uzaktan eğitimde sosyal yazılım kullanımı gibi spesifik bir alanda yer alan boşluğu doldurma gayretindedir.

Uygulama açısından çalışma, hali hazırda özellikle Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde eğitimi destekleyici faaliyetler olarak kullanılan sosyal etkileşim platformlarının (Elgg ve Ning vb.) Türkiye’de kullanılabilirliğini, öğrencilerin kullanma niyetleri üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Bu nedenle uygulamacıların öğrencilerin beklenti ve endişelerini karşılayarak eğitsel sosyal yazılımlara olan tutumlarını olumlu yönde değiştirebilecekleri düşünülmektedir.

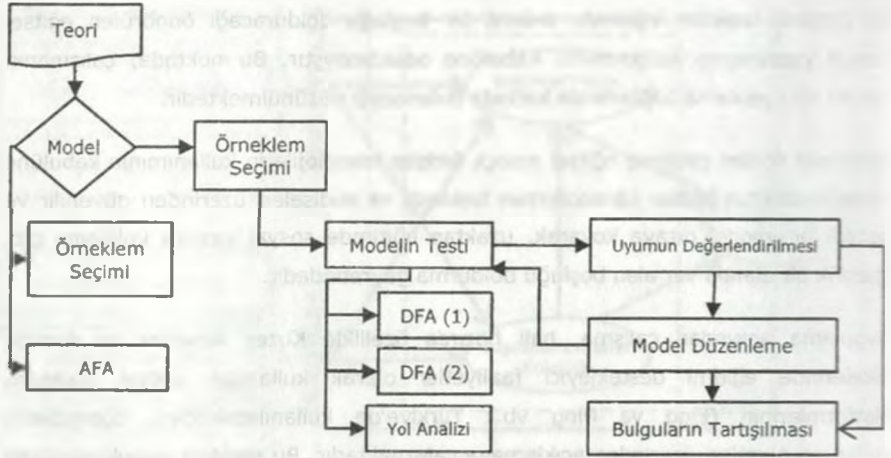
Çalışmanın Yöntemi

Kantitatif yöntemlerden yararlanılarak gerçekleştirilen bu çalışmada önerilen modele ait hipotezler yapısal eşitlik modellemesi yaklaşımı ile sınanmıştır. Bu süreçte SPSS® Amos™ 20 programından yararlanılmıştır.

YAPISAL MODELİN DEĞERLENDİRME SÜRECİ

Bu çalışmada yapısal modelin değerlendirme süreci kapsamında öncelikle, kantitatif veri edinimi süreci, ölçüm modeli ve örnekleme ait tanımlayıcı istatistikler sunulmuştur. Sonrasında, verilerin analizi aşamasında önerilen teorik modelin zayıf kalabileceği ihtimaline karşı kalitatif bulgular ve literatür taraması neticesinde oluşturulan ifade havuzundaki ifadelere açıklayıcı faktör analizi (AFA) uygulanmış, belirlenen boyutlar ve içerdikleri ifadelerin güvenilirlikleri (Cronbach’s Alpha) test edilmiştir. Ancak yapısal eşitlik modellemesi mantığıyla çalışmamak adına DeCoster (1998)’in önerdiği üzere veri setine açıklayıcı faktör analizi ve sonraki analizler için bölme işlemi uygulanmıştır. AFA sonrasında kullanılacak ölçeğin yapı geçerliliğinin test edilmesi amacıyla doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ikinci veri seti üzerinden uygulanmıştır. Bu adımda modelde yer alan ölçeklerin uyum iyiliklerinin yanı sıra,

benzeşim ve ayırma geçerlilikleri de test edilmiştir. Bu süreçte analizler neticesinde elde edilen uyum iyiliği indeksleri değerlendirilerek modelde gerekli düzenlemeler gerçekleştirilerek model yeniden teste tabi tutulmuştur. Uyum iyiliği indekslerinin yeterliği sonrasında elde edilen bulgular yorumlanmıştır.



Şekil 2: Yapısal Eşitlik Modelinin Oluşturulması Süreci

Kaynak: Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2011). Yapısal Eşitlik Modellemesi: Amos Uygulamaları. Ankara: Detay Yayıncılık, s. 19 temelinde hazırlanmıştır.

Veri Edinimi ve Araştırma Örnekleme

Bu çalışma 2011 - 2012 eğitim yılında Sakarya Üniversitesi uzaktan eğitim programlarına kayıtlı öğrencilere yönelik gerçekleştirilen anket çalışmasını içermektedir. Çalışmanın araştırma evrenini Sakarya Üniversitesi bünyesinde 6 önlisans, 8 lisans, 1 lisans tamamlama ve 8 yüksek lisans programında eğitim görmekte olan yaklaşık 8000 uzaktan eğitim öğrencisi (UZEM, 2012) oluşturmaktadır.

Anket çalışması gerekli idari izinler alındıktan sonra Sakarya Üniversitesi'nde uzaktan eğitim görmekte olan tüm öğrencilere, kullandıkları uzaktan eğitim platformu duyurusu üzerinden ulaşılarak internet tabanlı anket yazılımı limesurvey aracılığıyla gerçekleştirilmiş, toplamda 997 katılımcıya ulaşılmıştır. Katılımcılardan 745 kişi anketi tamamlayarak katkıda bulunmuştur. Ortalama anket doldurma süresi 7-8 dakika olarak hesaplanan anketler arasından 4 dakikanın altında bir sürede anketi dolduran 104 anket elenerek nihai olarak 641 anket analize tabi tutulmuştur. Araştırma örnekleme ait demografik bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 1:Tüm Örneklem, AFA ve DFA Örneklemine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Cinsiyet	Tüm Örneklem		AFA Örneklemleri		DFA Örneklemleri	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Bayan	251	%39,2	72	%36,0	179	%40,6
Bay	390	%60,8	128	%64,0	262	%59,4
Yaş	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
18 yaş ve altı	11	%1,7	2	%1,0	9	%2,0
19-25	352	%54,9	102	%51,0	250	%56,7
26-32	162	%25,3	55	%27,5	107	%24,3
33-39	80	%12,5	24	%12,0	56	%12,7
40 yaş ve üzeri	36	%5,6	17	%8,5	19	%4,3
Program	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Önlisans (Çevrimiçi)	181	%28,2	53	%26,5	128	%29,0
Lisans (Karma)	323	%50,4	100	%50,0	223	%50,6
Lisansüstü (Çevrimiçi)	137	%21,4	47	%23,5	90	%20,4
Çalışma Durumu	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Çalışmıyor.	223	%34,8	68	%34,0	155	%35,1
Yarı zamanlı çalışıyor.	65	%10,1	22	%11,0	43	%9,8
Tam zamanlı çalışıyor.	348	%54,3	106	%53,0	242	%54,9
Diğer (Emekli vb.)	5	%0,8	4	%2,0	1	%0,2
Toplam	641	100%	200	100%	441	100%

Tüm örnekleme dair demografik bilgilerin hem AFA hem de DFA örneklemlerinde de yaklaşık aynı oranlarda temsil edildikleri görülmektedir⁴.

Açıklayıcı Faktör Analizi

Açıklayıcı faktör analizi sürecinde öncelikle verilerin faktör analizine uygunluğu test edilmiştir. Buna göre veri setinin Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örnekleme yeterliliği iyi düzeyde olan 0,7'nin üzerinde 0,875 bulunmuştur. Analize tabi tutulan maddelerin/değişkenlerin tutarlılığını ölçen Bartlett küresellik testi istatistiksel olarak anlamlı ($\chi^2 = 4178,209$, $df = 496$, $p = ,000$) bulunurken, anti-imağ korelasyon matrisi sonuçlarına göre ise ifadelerin çapraz ilişki katsayıları kritik seviye olan 0,5'in çok üzerinde 0,700 ile 0,932 aralığında bulunmuştur. Testler sonucunda açıklayıcı faktör analizi için kullanılacak örneklemin yeterli olduğu ve ölçekte yer alan ifadelerin iç tutarlılığının sağlandığı görülmüştür.

⁴ Faktör analizinde örnekleme boyutu önemli olmasına karşın örnekleme sayısının ne kadar olacağı ile ilgili net bir ortak görüş yoktur. Guilford (1954) örnekleme boyutunun en az 200 olması gerektiğini belirtirken, Gorsuch (1983, s.332) ve Hatcher (1994, s. 73) açıklayıcı faktör analizinde örnekleme boyutunun ifade sayısının en az 5 katı oranında olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu çalışmada her iki öneriyi de kapsayacak şekilde açıklayıcı faktör analizi için örnekleme boyutu 200 olarak belirlenmiştir. Bu amaçla tüm katılımcıların dahil olduğu 641 kişilik örnekleme grubundan demografik özellikleri birbirine yakın rastgele 200 katılımcı açıklayıcı faktör analizi için seçilmiş, kalan 441 katılımcı ise doğrulayıcı faktör analizi için ayrılmıştır.

Faktör sayısı seçiminde iki yöntem uygulanmıştır. İlk olarak, önerilen modele dahil faktör yapısında 9 faktör yer alması nedeniyle bu sayı denemiştir. Ancak sonuçlar en açıklanabilir faktör yapısının 8 faktörden oluştuğunu ve öğrenci - öğrenci etkileşimi ile öğrenci - hoca etkileşimi faktörlerinin tek bir boyutta ele alınması gerektiğini göstermiştir. Bu sonuçları onaylamak amacıyla ikinci yöntem olarak tüm faktörlerin öz değerlerinin 1'den yüksek olacak şekilde (Costello ve Osborne, 2005) faktör sayısı belirtilmeden veriler faktör analizine tabi tutulmuştur. Sonuçlar ilk yöntemi onaylayan biçimde toplam varyansın %73,339'unu açıklayan 8 faktörlük bir yapı önermiştir.

İfadelere ait faktör yükleri incelendiğinde 0.506 ile 0.876 aralığında elde edilen değerler kritik seviye olan 0.5 seviyesinin üzerindedir. Güvenilirlik konusunda ise Cronbach's alpha katsayıları hesaplanarak alt-ölçek ve ölçeklerin iç tutarlılıkları test edilmiştir. Alt-ölçeklere ait iç tutarlılık değerleri 0.70 olan kabul edilebilir seviyenin üzerinde 0.705 - 0.965 aralığında, tüm ölçeğin iç tutarlılık değeri ise 0.834 olarak bulunmuştur. Tüm bu sonuçlar mevcut veri setini en iyi şekilde özetleyen faktör yapısının 8 faktörlü yapı olduğunu göstermektedir.

Açıklayıcı faktör analizleri sonuçlarına göre; 9 faktör içeren önerilen modelde yer alan öğrenci - hoca etkileşimi faktörü, öğrenci - öğrenci etkileşimi ile aynı faktör içerisinde yer almış ve 8 faktörlü bir yapı çıkmasına neden olmuştur. Bu sonuçlardan hareketle önerilen modelde önerilen model revize edilerek öğrenci-öğrenci etkileşimi ve öğrenci-hoca etkileşimi "etkileşim" çatısı altında toplanacak biçimde yeniden düzenlenmiştir.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Açıklayıcı faktör analiziyle eğitsel sosyal yazılımların kabulünü oluşturan faktörler, bir diğer deyişle gizil (gözlenemeyen) değişkenler ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu faktörlerin kendi içlerindeki uyumları ve birbirleri ile ilişkileri neticesinde geneli açıklama düzeylerini açıklamada açıklayıcı faktör analizi yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, elde edilen 8 faktörlü yapının geçerliliği, yapıda yer alan boyutların geçerlilikleri ile güvenilirliklerinin analizi için SPSS® Amos™ 20 yazılımı kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır.

Doğrulayıcı faktör analizi (DFA) genellikle teorik zemin ve yapının oluşturulmasından sonra teyit ve doğrulama amaçlı kullanılmaktadır (Byrne, 1998; Brown T. , 2006; Meydan ve Şeşen, 2011). Doğrulayıcı faktör analizi kapsamında öncelikle, modelin tanımlanması amacıyla açıklayıcı faktör analizi neticesinde elde

edilen 8 faktör, gizil değişkenler, faktörleri oluşturan ifadeler ise gösterge değişkenler olarak tanımlanarak AMOS ortamında bir ölçüm modeli oluşturulmuştur. Bu ölçüm modeli önerilen model için birinci dereceden DFA modelidir.

Yol Analizi

Yapısal eşitlik modellemesi çalışmalarından biri de ölçüm modelleri tarafından doğrulanan yapılar arasındaki ilişki ağlarının incelenmesi amacıyla kullanılan yol analizidir (Şimşek, 2007; Bayram, 2010). Burada amaç; araştırmacının elindeki teorik modelde yer alan iki veya daha fazla değişken arasındaki nedensel ilişkilerin test edilmesi, doğrudan ya da dolaylı ilişkilerin karşılaştırılması sonucunda teorik yapılar (gizil değişkenler) arasındaki neden sonuç ilişkilerinin tahmin edildiği gibi olup olmadığı sorularının açıklığa kavuşturulmasıdır (Şimşek, 2007; Meydan ve Şeşen, 2011).

Yol analizi, gözlenen değişkenlerle ve gizil değişkenlerle yol analizi olmak üzere iki şekilde uygulanabilir (Meydan ve Şeşen, 2011). Bu çalışmada daha güvenilir sonuçlar ortaya koyması nedeniyle gizil değişkenlerle yol analizi tercih edilmiştir.

Gizil değişkenlerle yol analizi testlerinde de değişkenler arasındaki ilişkilerin araştırılmasından önce söz konusu değişkenlerin meydana getirdiği ölçme modellerinin test edilmesi gerekir (Şimşek, 2007). Bir başka deyişle, sınanmaya çalışılan modelin mevcut veri seti ile ne derece uyum gösterdiğinin çeşitli uyum indeksleri aracılığıyla ortaya konulması gerekir. Bu amaçla yol analizi modelinin eldeki veri setine uyumunu ortaya koymak adına DFA analizlerinde de yararlanılan GFI, AGFI, CFI, TLI ve RMSEA uyum indekslerinden yararlanılmıştır.

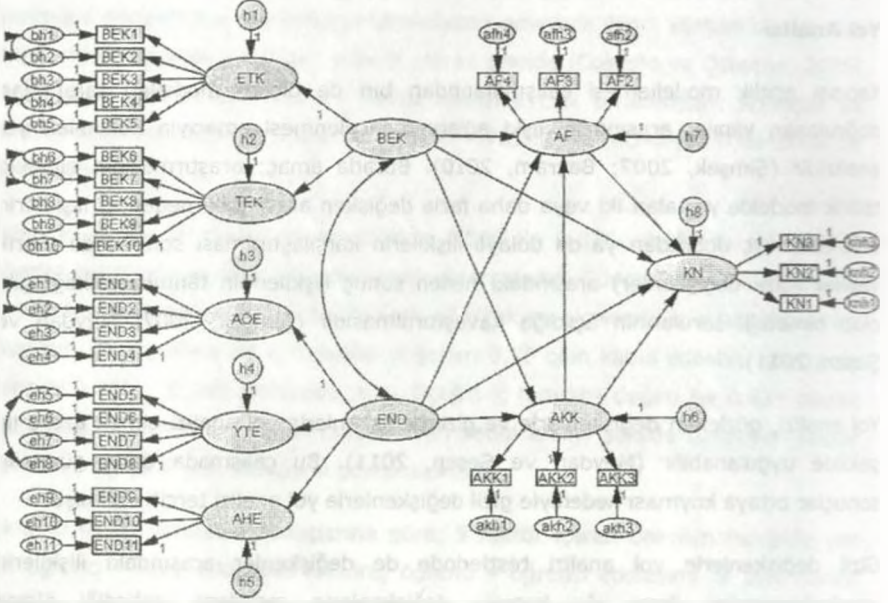
Tablo3: Literatürde Kullanılan Başlıca Uyum İndeksleri ve Referans Değerleri

Uyum İndeksi	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum
χ^2/sd (KI-kare / serbestlik derecesi)	≤ 3	≤ 5
GFI (İyi Uyum İndeksi)	$\geq 0,95$	$\geq 0,90$
AGFI (Düzeltilmiş İyi Uyum İndeksi)	$\geq 0,90$	$\geq 0,85$
CFI (Karşılaştırmalı Uyum İndeksi)	$\geq 0,97$	$\geq 0,95$
TLI (Tucker-Lewis İndeksi)	$\geq 0,95$	$\geq 0,90$
RMSEA (Yaklaşık Hataların Ort. Karekökü)	$\leq 0,05$	$\leq 0,08$

Kaynak: Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2011). *Yapısal Eşitlik Modellemesi: Amos Uygulamaları*. Ankara: Detay Yayın; Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-of-Fit Measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), s. 23-74.

Araştırma Modeli İçin Yol Analizi

Gizil değişkenlerde yol analizi üzerinden test edilen araştırma modeli Şekil 3'de sunulmuştur.



Şekil 3: Araştırma Modeli İçin Yol Analizi

Modelde yer alan her bir tek yönlü ok modelde yer alan değişkenler arasındaki ilişkileri belirtmektedir ve araştırma hipotezlerini (Tablo 4) temsil etmektedir.

Tablo 4: Araştırma Hipotezleri

H	Yol	Hipotez
H1	BEK → AF	Beklentilerin (BEK) eğitimsel sosyal yazılımdan algılanan fayda (AF) üzerinde olumlu yönde etkisi vardır.
H2	BEK → AKK	Beklentilerin (BEK) eğitimsel sosyal yazılımdan algılanan kullanım kolaylığı (AKK) üzerinde olumlu yönde etkisi vardır.
H3	BEK → KN	Beklentilerin (BEK) eğitimsel sosyal yazılımların kullanma niyeti (KN) üzerinde doğrudan olumlu yönde etkisi vardır.
H4	END → AF	Endişelerin (END) eğitimsel sosyal yazılımdan algılanan fayda (AF) üzerinde olumsuz yönde etkisi vardır.
H5	END → AKK	Endişelerin (END) eğitimsel sosyal yazılımdan algılanan kullanım kolaylığı (AKK) üzerinde olumsuz yönde etkisi vardır.
H6	END → KN	Endişelerin (END) eğitimsel sosyal yazılımların kullanma niyeti (KN) üzerinde doğrudan olumsuz yönde etkisi vardır.
H7	AKK → AF	Algılanan kullanım kolaylığının (AKK) eğitimsel sosyal yazılım araçlarından algılanan fayda (AF) üzerinde olumlu yönde etkisi vardır.
H8	AKK → KN	Algılanan kullanım kolaylığının (AKK) eğitimsel sosyal yazılım araçlarının kullanma niyeti (KN) üzerinde olumlu yönde etkisi vardır.
H9	AF → KN	Algılanan faydanın (AF) eğitimsel sosyal yazılım araçlarının kullanma niyeti (KN) üzerinde olumlu yönde etkisi vardır.

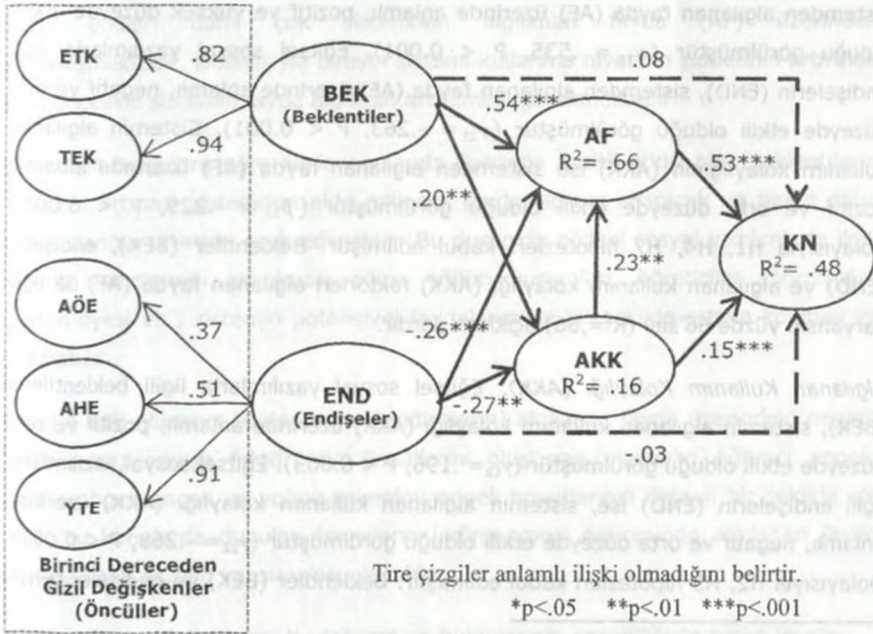
Araştırma hipotezlerinin testinden önce araştırma modelinin eldeki veri seti ile uyumunu ortaya koymak adına modelin uyum istatistikleri değerlendirilmiştir. Tablo 5'de sunulan yol analizi modeli uyum indeksi değerlerine göre kabul edilebilir değerler seviyesinde yer almaktadır.

Tablo 5: Yol Analizi Modeli Uyum İndeksleri

	χ^2/sd	GFI	AGFI	CFI	TLI	RMSEA
Önerilen Model	676,588 / 386 = 1,753	,906	,887	,967	,963	,041
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri	≤ 5	$\geq ,900$	$\geq ,850$	$\geq ,950$	$\geq ,900$	$\leq ,080$
İyi Uyum Değerleri	< 3	$\geq ,950$	$\geq ,900$	$> ,970$	$> ,950$	$\leq ,050$

Modelin herhangi bir iyileştirme gereksinimi olup olmadığına bakmak adına modifikasyon indeksi incelenmiş herhangi bir modifikasyon gereksinimine gerek duyulmadığı görülmüştür.

Yol analizi için önerilen modelin eldeki veri seti ile uyumunun ortaya konulmasının ardından modelde yer alan değişkenler arasındaki ilişkiler (araştırma hipotezleri) test edilmiştir. Şekil 4'de önerilen modele ait yol analizi sunulmuştur.



Şekil 4: Önerilen Modele Ait Yol Analizi

Araştırma Modeli İçin Yol Analizi Bulguları

Yol analizi sonuçları incelendiğinde; önerilen modelde yer alan değişkenler arasındaki 9 ilişki tahmininden 7 tanesi eldeki veri seti tarafından desteklenmiştir (Tablo 6).

Tablo 6: Önerilen Model İçin Yol Analizi Tahminleri

H	Yapısal İlişki	Yön	Standart Olmayan Tahmin	Standart Hata	t Değeri	Standart Tahmin	P	Sonuç
H1	BEK → AF	Pozitif	,711	,077	9,246	,535	***	Anlamlı
H2	BEK → AKK	Pozitif	,172	,057	3,015	,196	,003	Anlamlı
H3	BEK → KN	Pozitif	,104	,097	1,129	,077	,259	Red
H4	END → AF	Negatif	-,451	,106	-4,264	-,263	***	Anlamlı
H5	END → AKK	Negatif	-,305	,087	-3,518	-,268	***	Anlamlı
H6	END → KN	Negatif	-,055	,097	-,570	-,032	,569	Red
H7	AKK → AF	Pozitif	,347	,071	4,883	,229	***	Anlamlı
H8	AKK → KN	Pozitif	,234	,078	2,997	,153	,003	Anlamlı
H9	AF → KN	Pozitif	,534	,085	6,248	,527	***	Anlamlı
-	BEK ↔ END	Negatif	-,249	,053	-4,679	-,449	-	-

Algılanan Fayda (AF): Sonuçlar eğitsel sosyal yazılımlarla ilgili beklentilerin (BEK), sistemden algılanan fayda (AF) üzerinde anlamlı, pozitif ve yüksek düzeyde etkili⁵ olduğu görülmüştür ($\gamma_{11} = .535$, $P < 0.001$). Eğitsel sosyal yazılımlarla ilgili endişelerin (END), sistemden algılanan fayda (AF) üzerinde anlamlı, negatif ve orta düzeyde etkili olduğu görülmüştür ($\gamma_{21} = -.263$, $P < 0.001$). Sistemin algılanan kullanım kolaylığının (AKK) ise sistemden algılanan fayda (AF) üzerinde anlamlı, pozitif ve orta düzeyde etkili olduğu görülmüştür ($\beta_{21} = -.229$, $P < 0.001$). Dolayısıyla H1, H4, H7 hipotezleri kabul edilmiştir. Beklentiler (BEK), endişeler (END) ve algılanan kullanım kolaylığı (AKK) faktörleri algılanan fayda (AF) ile ilgili varyansın yüzde 66'sını ($R^2 = .66$) açıklamışlardır.

Algılanan Kullanım Kolaylığı (AKK): Eğitsel sosyal yazılımlarla ilgili beklentilerin (BEK), sistemin algılanan kullanım kolaylığı (AKK) üzerinde anlamlı, pozitif ve orta düzeyde etkili olduğu görülmüştür ($\gamma_{12} = .196$, $P < 0.003$). Eğitsel sosyal yazılımlarla ilgili endişelerin (END) ise, sistemin algılanan kullanım kolaylığı (AKK) üzerinde anlamlı, negatif ve orta düzeyde etkili olduğu görülmüştür ($\gamma_{22} = -.268$, $P < 0.001$). Dolayısıyla H2, H5 hipotezleri kabul edilmiştir. Beklentiler (BEK) ve endişeler (END)

⁵ Kline (2005) standardize edilmiş yol katsayılarının etki büyüklüklerini düşük düzeyde etki (<0,10), orta düzeyde etki (.30 civarında) ve yüksek düzeyde etkiler ($\geq .50$) olarak üç biçimde gösterilebileceğini önermiştir.

algılanan kullanım kolaylığı (AKK) ile ilgili varyansın yüzde 16'sını ($R^2=,16$) açıklamışlardır.

Kullanma Niyeti (KN): Sistemden algılanan faydanın (AF), sistemin kullanım niyeti (KN) üzerinde anlamlı, pozitif ve yüksek düzeyde etkili olduğu görülmüştür ($\beta_{13}= .527, P < 0.001$). Sistemin algılanan kullanım kolaylığının (AKK) sistemin kullanım niyeti (KN) üzerinde anlamlı, pozitif ve düşük düzeyde etkili olduğu görülmüştür ($\beta_{23}= .153, P < 0.003$). Sistemden beklentilerin (BEK) ($\gamma_{13}= .077, P < 0.259$) ve sistemle ilgili endişelerin (END) ($\gamma_{23}= -.032, P < 0.569$) sistemin kullanım niyeti (KN) üzerinde anlamlı etkilerinin olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla H8 ve H9 hipotezleri kabul edilirken, H3 ve H6 hipotezleri reddedilmiştir. Algılanan fayda (AF) ve algılanan kullanım kolaylığı (AKK) sistemin kullanma niyeti ile ilgili varyansın yüzde 48'ini ($R^2=,48$) açıklamışlardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapısal eşitlik modellemesi çalışmalarından elde edilen bulgular ve araştırma soruları bağlamında aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Beklentilerin (BEK) ve endişelerin (END) sistemin kullanma niyeti (KN) üzerindeki dolaylı etkileri daha çok sistemden algılanan fayda (AF) üzerinden gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bireyin sistemi kullanma niyetinin şiddetinin artırmak adına öncelikle sistemin fayda algısının artırılması gerekmektedir.

Elde edilen bulgulara göre algılanan fayda üzerinde pozitif etkisi olan beklentilerin şiddetinin artması sistemden elde edilecek fayda algısını artıracak ve bireyi daha fazla kullanma niyetine sevk edecektir. Bu durumda eğitsel sosyal yazılımlarla ilgili beklenti inançlarının artırılması adına eğitim kurumları, öğretmenler (öğretmen, öğretim üyesi vb.) sistemin potansiyel faydalarını iyi bir şekilde ortaya koymalı ve tanıtmalıdır.

Sistemle ilgili olumsuz beklentilerin (endişelerin) algılanan fayda üzerindeki negatif etkisinin ise; endişe faktörünün öncüllerini oluşturan algılanan öğrenci engeli, algılanan hoca engeli ve yoğun teknoloji engeli boyutlarının detaylı bir şekilde ele alınıp, bu konularda duyulan kaygıların indirgenmesi neticesinde algılanan fayda üzerinde daha olumlu yansımaları olacaktır.

Her çalışmada olduğu üzere bu çalışmanın bulgularının geçerliliğinin belirli kısıtlar altında olduğunu belirtmek gerekir.

Bu çalışmada yapısal eşitlik modellemesinden, çalışmanın başında ortaya konulan beklenti - tutum - niyet temelinde bir model geliştirme amacıyla yararlanılmıştır. Bu nedenle çalışmadaki modelin; doğrulayıcı modelleme stratejisi (kesin olarak ortaya konulmuş bir modelin veri seti tarafından doğrulanıp doğrulanmadığının test edilmesi) ve alternatif modeller stratejisi (önerilen model ile alternatif modeller arasındaki ilişkileri açıklamada en uygun olanı ortaya koyma adına karşılaştırılması) uygulanarak sınanması bu alanda gerçekleştirilecek çalışmalarda daha yararlı sonuçlar verebilir.

Son olarak beş faktörlü yapı ile açıklanan bulgular eğitsel sosyal yazılımlara karşı davranışsal kullanım niyetindeki değişimin %48'ni, mevcut endişe ve beklentiler ise sistemden algılanan faydadaki değişimin %66'sını, algılanan kullanım kolaylığındaki değişimin ise %16'sını açıklayabilmektedir ki, bu durum modele katkıda bulunacak yeni faktörlerin, ya da ifadelerin dahil edilmesi gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akbiyik, A. & Coşkun, E. (2012) Uzaktan Eğitim Ortamlarında Sosyal Yazılım Kullanımının Kabulünü Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma . *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, Kasım 2012, Karatekin Matbaacılık.
- Anderson, T. (2005). *Distance Learning: Social Software's Killer App?* May 2012 tarihinde AUSpace: http://auspace.athabasca.ca/bitstream/2149/2328/1/distance_learning.pdf adresinden alındı.
- Bayram, N. (2010). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Amos Uygulamaları*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Brown, T. (2006). *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*. New York: The Guilford Press.
- Byrne, B. (1998). *Structural Equation Modeling with Lisrel, Prelis, and Simplis: Basic Concepts, Applications, and Programming*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Costello, A. B., & Osborne, J. W. (2005). Best Practices in Exploratory Factor Analysis: Four Recommendations for Getting the Most From Your Analysis. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 10(7).

- Gorsuch, R. (1983). *Factor Analysis* (2nd b.). Hillsdale:NJ: Erlbaum.
- Guilford, J. (1954). *Psychometric methods* (2nd b.). New York: McGraw Hill.
- Hatcher, L. (1994). *A Step-by-Step Approach to Using the SAS® System for Factor Analysis and Structural Equation Modeling*. Cary, N.C.: SAS Institute, Inc.
- Legris, P., Ingham, J., & Colletette, P. (2003). Why Do People Use Information Technology? A Critical Review of the Technology Acceptance Model. *Information & Management*, 40, s. 191-204.
- Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2011). *Yapısal Eşitlik Modellemesi: Amos Uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Onaran, O. (1981). *Çalışma Yaşamında Güdülenme Kuramları*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Poellhuber, B., & Anderson, T. (2011). Distance Students' Readiness for Social Media and Colloboration. *The International Review of Research in Open and Distance Learning*, 12(6), s. 101-125.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-of-Fit Measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), s. 23-74.
- Şimşek, Ö. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Temel İlkeler ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Ekinoks.
- UZEM. (2012). *UZEM*. Ocak 15, 2012 tarihinde <http://www.uzem.sakarya.edu.tr/Makaleler.aspx?Makaleid=31> adresinden alındı.

MUHASEBE VE FİNANSMAN EĞİTİMİNDE KULLANILAN POWERPOİNT SUNUMLARININ ÖĞRENCİLERİN TUTUMLARINA OLAN ETKİSİ

Yrd.Doç.Dr. Nermin Akyel¹

Yrd.Doç.Dr. Filiz Konuk²

ÖZET

Çalışmanın amacı, muhasebe ve finansman derslerinde kullanılan geleneksel yöntem ve powerpoint sunumlarına (PPS) ilişkin öğrencilerin tutumlarını belirlemektir. Bu çalışma Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesinde yapılmıştır. Çalışmada anket yöntemi kullanılmış ve anket, muhasebe ve finansman dersi alan 369 öğrenciye uygulanmıştır. Elde edilen verilerin SPSS kullanılarak analiz edildiği çalışmada öğrencilerin akademik başarıları üzerinde PPS ve geleneksel yöntem arasında farklılık olup olmadığını belirlemek için veriler ki-kare analiz tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca öğrencilerin ders anlatım yöntemlerine ve dersi veren öğretim üyelerine karşı tutumlarını belirlemek amacıyla t-testi yapılmıştır. Sonuçlar, öğrencilerin gerek PPS'ye gerekse PPS'yi kullanan öğretim üyelerine yönelik olumlu tutum sergiledikleri; ancak bu olumlu tutumların sınav performansına yansıtılmadığı yönündedir.

Anahtar Kelimeler :Powerpoint, öğrenci, geleneksel yöntem, tutum, muhasebe ve finansman eğitimi

ABSTRACT

The objective of this study is to examine students' perceptions towards power point presentations which are used in accounting and finance courses. The research was conducted in the Faculty of Business Administration, Sakarya University. Survey method was used and questionnaires were applied on 369 students who have taken accounting and finance courses. Data was analyzed with SPSS and in order to examine the difference between the effects powerpoint presentations and

¹ Sakarya Üniversitesi GMYO,nakyel@sakarya.edu.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, faygen@sakarya.edu.tr

traditional methods o students' success, chi-square analyze technique was used. In addition, t-test were used to determine the attitudes towards course presentation methods and lecturers. Results revealed that, students attribute positive attitudes towards both PowerPoint presentation and lecturers who used PowerPoint presentations. On the other hand, it was found that these positive attitudes do not reflect on students' exam performance.

GİRİŞ

Bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelere paralel olarak eğitim-öğretimde teknolojik imkanlardan yararlanılması günümüzde giderek geniş bir alana yayılmaktadır. Bu gelişmeler, eğitim-öğretim alanında öğrenme ve öğretim yöntemlerini zenginleştirerek kendini göstermektedir (Tang ve Austin, 2009:1241). Son yıllarda öğrenciye bilgi aktarılmasında çeşitli teknolojik araçlardan yararlanılmaya başlanmış (Powerpoint sunumlar, video, okuma araçları, yapay modeller vs.) (Burke vd., 2009:246) ve özellikle powerpoint sunumlar (PPS) öğrencilere bilginin iletilmesinde önemli bir araç haline gelmiştir (Tang ve Austin, 2009:1243). PPS'nin geniş ölçüde eğitimde kullanılmaya başlanması beraberinde bu araçların etkinliğine ilişkin tartışmaları da gündeme getirmiştir. PPS'nin öğrencinin öğrenme etkinliğine, motivasyonuna, sınav başarısına olan etkisi, öğrenci ve öğretim üyesinin bu araçların kullanımına ilişkin algı ve tutumları yapılan araştırmalarda başlıca ele alınan konular olmuştur.

PPS; dersin belirli bir sıra ve düzen içinde işlenmesini (Apperson vd. 2006:125) ve konunun grafikler, animasyonlar, renkler yardımıyla (Burke, 2009:251; Harknett ve Cobane, 1997: 499) öğrencinin ilgisini çekecek bir şekilde sunulmasını sağlayacak bir yapı sunar. Yapılan çalışmalarda, PPS kullanılarak verilen eğitimin; öğrencinin dersi daha kolay anlamasını sağladığı (Apperson vd., 2006:124, Szabo ve Hastings 2000:187) derse devam ve katılım oranı yükseltiltiği, zaman kaybını önlediği ortaya konmuştur (Sugahara ve Boland, 2006: 400). Aynı zamanda öğrencileri rahatsız edici, sıkıcı, monoton, yorucu vs. gibi yıkıcı yorumlara bu yöntemle ders alan öğrencilerde daha az rastlandığı ifade edilmiştir (Çankaya ve Dinç 2009: 44). Ayrıca PPS'nin akılda kalmayı kolaylaştırdığı (Szabo ve Hastings, 2000:187), öğrencinin bu stili ilgi çekici, yararlı, dinamik bulması gibi unsurlara bağlı olarak kısa dönem hafıza üzerinde de etkili olduğu ortaya konmuştur (Nouri ve Shahid, 2005:71).

PPS yönteminde animasyonlar, dinamik modeller ve renk varyasyonları kullanılarak (Harknett ve Cobane, 1997: 499; Szabo ve Hastings, 2000:187) öğrencilerin görsel olarak uyarımlarının artırılması, derslerin öğrenciler tarafından daha rahat

anlaşılmasını ve sınavda öğrencilerin konuyu hatırlamalarına yardımcı olması nedeniyle (Harknett ve Cobane, 1997: 499) PPS ile ders alan öğrencilerin, geleneksel yöntemle göre ders alan öğrencilerden sınavda daha zor ve karmaşık soruları anlamada ve çözmeye daha başarılı oldukları görülmüştür (Nouri ve Shahid 2005: 54). Bununla birlikte derslerde kullanılan PPS'nin öğrenme üzerindeki etkisinin her zaman olumlu olacağını söylemek mümkün değildir (Tang ve Austin 2009: 1243). Yapılan çalışmalarda, minimum düzeyde PPS'nin derslerde kullanılmasının bir zararı olmadığı ancak PPS'de grafik ve animasyonlara fazlaca yer verildiğinde ve sürekli olarak PPS ile ders anlatıldığında bunun öğrenci üzerinde yıkıcı etkilere neden olabileceği ifade edilmiştir (Sugahara ve Boland 2006:400; Burke vd., 2009:247; Bartsch ve Cobern, 2003: 85).

PPS, öğrencinin dersteki motivasyonunu (Lowry, 1999; Szabo ve Hastings, 2000) ve öz benliğini artırmakta olduğu (Susskind, 2008: 1236) bu olumlu etkinin öğrencilerin performansına da yansımaları beklenir. Ancak yapılan birçok çalışmada akademik başarı üzerinde PPS'nin herhangi bir etkisinin olmadığı ortaya konmuştur (Apperson vd., 2006:125; Tang ve Austin, 2009:1241; Beets ve Lobingier, 2001: 235, Szabo ve Hastings, 2000:186, Daniels, 1999, Susskind, 2008:1228, Bartsch ve Cobern, 2003:85). Öğretim yöntemindeki farklılıkların öğrenci başarısına olan etkisini ölçmeye yönelik olarak yapılan çalışmalarda geleneksel yöntem ve PPS yöntemi birlikte kullanılarak hangi yöntemin öğrencilerin başarıları üzerinde etkili olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. PPS ile ders alan öğrencilerin başarılarının diğer grup öğrencilerin başarılarından anlamlı bir şekilde farklılaştığı ve PPS'nin öğrencilerin anlama ve eğitim seviyesini arttırdığına ilişkin çalışmalar olmakla birlikte (Lowry, 1999:20), diğer taraftan sürekli PPS ile ders verildiğinde bunun öğrencinin performansını olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmış çalışmalar da mevcuttur (Bartsch ve Cobern, 2003:85).

PPS'nin öğrenci tutumları üzerindeki etkisini ölçme amacıyla gerçekleştirilen çalışmalar, öğrencilerin PPS'ye karşı olumlu bir tutum içinde olduğunu göstermektedir (Bartsch ve Cobern, 2003:85; Lowry, 1999:20, Frey ve Birnbaum 2002:2; Daniels, 1999; Apperson vd., 2006:125; Susskind, 2008:1228). Çalışmalar öğrencilerin, Powerpoint ile ders anlatım şeklinin ilgi çekici, yararlı, dikkati toparlayıcı, eğlenceli, hareketli (Szabo and Hastings, 2000:186; Perry ve Perry, 1998:376) bulduklarını ve bu şekilde ders işlemekten hoşlandıklarını (Butler ve Mautz, 1996:276; Bartsch ve Cobern, 2003; Apperson vd., 2006:117, Szabo ve Hastings, 2000:186, Lowry 1999:20) ve PPS'yi geleneksel yöntemle tercih ettiklerini (Savoy vd., 2009:858; Frey ve Birnbaum, 2002:2; Butler ve Mautz, 1996:276) göstermektedir. Bununla birlikte özellikle öğretim üyesinin sadece slaytları okuyup

geçmesi, not almada güçlükler yaşanması, konu anlatımında maddelere yer verildiğinde öğretim üyesinin gereğinden fazla bu maddeler üzerinde konuşması, dikkat dağınıklığına sebep olması, sunum sırasında alınması gereken bütün bilgilerin alınamaması (Rose, 2001:13) her zaman ekrana bakmanın sıkıcı olması, konu ile ilgili olmayan gereksiz slaytların dersin etkinliğini azaltması, slaytların yeterince detaylandırılmaması gibi ifadeler öğrencinin PPS'ye yönelik olumsuz tutumlarını dile getirmektedir (Burke vd., 2009:251).

Sözel derslerin yayınında muhasebe ve finans gibi sayısal derslerde de bilişim teknolojilerinin kullanılmasıyla birlikte kullanılan araçların öğrenime olan etkisinin araştırılma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Özellikle sosyal bilimler alanında öğrencilerin anlamakta ve yorumlamakta zorlandıkları muhasebe ve finansman derslerinin öğrenciye anlatılmasına yönelik en etkin yöntemlerin araştırılması ve muhasebe, finansman eğitiminde etkinliğin artırılması gerekmektedir. Bu çalışmada öğrencilerin multimedya araçlarından biri olan PPS'nin muhasebe ve finansman derslerinin etkin hale getirilmesinde yararlı bir araç olup olmayacağına ait tutumlarının tespit edilmesi amaçlanmıştır.

HİPOTEZ GELİŞTİRME VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Sözel olarak anlatılan pek çok konunun doğru bir içerik ile hazırlanmış görsel ve işitsel medya araçlarıyla sunumunun, öğrencilerin dersi anlamalarını sağladığı, derse katılımı artırdığı, onları motive ettiği görülmüştür (Hatunoğlu (2006). Yapılan çalışmalar sadece sözel değil sayısal olarak da anlatılan muhasebe ve finansman derslerinin anlatımının da teknoloji ile uyumlaştırması gerektiğini yönündedir (Hatunoğlu, 2006; Suguhara ve Boland, 2006: 391; Boyce, 1999:193; Ijiri, 1983:173).

Eğitimin diğer alanlarında yapılan çalışmalarda olduğu gibi muhasebe ve finansman derslerinde de PPS'nin kullanımının öğrencilerin performansını artırdığına ilişkin tutarlı, net bir sonuç elde edilememiştir. PPS ile geleneksel yöntemin öğrenci performansı üzerindeki etkisini karşılaştıran çalışmalarda, yöntemler arasında her hangi bir fark bulunamamıştır (Szabo ve Hastings, 2000; Marcheggiani vd., 1999:203). Bununla birlikte muhasebe derslerinde kullanılan PPS'nin öğrencilerin motivasyonunu artırdığı (Boyce, 1999) ve bunun öğrencilerin akademik performanslarına yansıdığı, bu yöntemle ders alan öğrencilerin sınav sonuçlarının (Jensen ve Sandlin, 1992) daha yüksek olduğu (Çankaya ve Dinç, 2009:32) ve öğrenciler PPS'yi tercih ettiklerinde bu tercihlerin performansları üzerinde etkili olduğunu gösteren çalışmalarda mevcuttur (Suguhara ve Boland, 2006:400, Szabo

ve Hastings, 2000:179). Diğer taraftan PPS'nin öğrenciyi dersten uzaklaştırdığını, derslerde gereksiz yere kullanılan bilgi teknolojilerinin öğrencileri pasifleştirdiğini ve özellikle sayısal ağırlıklı derslerde PPS'nin daha az yararlı olduğunu (Burke vd., 2009:249) ve PPS.'nin kara tahta yerine geçemeyeceğini (İjiri, 1983:172) ifade eden çalışmalar da mevcuttur (Sugahara ve Boland, 2006:400). Literatür incelendiğinde PPS'nin öğrencilerin muhasebe ve finansman ders notları üzerindeki etkisi konusunda kesin bir fikir birliği olmadığı görülür. Bu nedenle, geleneksel yöneme göre ders alan öğrencilerle PPS ile ders alan öğrencilerin performansları arasında bir fark olup olmadığı bir problem olarak ortaya konmuş ve H1 ve H2 hipotezleri geliştirilmiştir.

H1: PPS ile genel muhasebe dersi alan öğrencilerin, ders geçme notları ile geleneksel yöneme göre ders alan öğrencilerin notları arasında anlamlı bir fark vardır.

H2: PPS ile finansman dersi alan öğrencinin dersi geçme notları ile geleneksel yöneme göre ders alan öğrencinin notları arasında anlamlı bir fark vardır.

Muhasebe derslerinde PPS kullanımına ilişkin yapılan çalışmalarda öğrencilerin tutumları farklılık göstermektedir (Friedlan,1995; Marcheggiani vd., 1999). Genel olarak yapılan çalışmalarda öğrencilerin PPS'ye karşı olumlu tutum içinde oldukları ifade edilmiştir. PPS'de grafiklerin ve şekillerin kullanılması ve bunların özellikle muhasebe ve finansman derslerindeki soyut konuların anlatılmasında yorumlayıcı fonksiyona sahip olması, derslerin ana hatlarıyla ekranda gösterilmesi, öğrencilerin derse olan ilgisini artırması, öğrencilerin not almasına yardımcı olması, çalışmayı kolaylaştırması gibi avantajlar sağlaması nedeniyle (Nouri ve Shahid, 2005:55) öğrencilerin PPS'ye yaklaşımının pozitif olduğu ifade edilmiştir (Butler ve Mautz 1996:276; Apperson vd., 2006:125). Bununla birlikte PPS'nin öğrenci ilgisi üzerinde önemli bir etkisi olmadığını (Marcheggiani vd., 1999:207) ve öğrenci ilgisi üzerindeki etkisi olumsuz olduğunu (McInnes vd., 1995) gösteren çalışmalarda da mevcuttur (Nouri ve Shahid, 2005:58). Bu bağlamda çalışmada çözüm bulunmaya çalışılan diğer bir nokta da, öğrenci tutumları açısından geleneksel yöntemle ders alanlar ile PPS ile ders arasında farklılık olup olmadığını belirlemektir. Buna göre üçüncü araştırma hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilmiştir.

H3: PPS ile ders alan öğrencinin, ders anlatımına yönelik tutumları ile geleneksel sisteme göre ders alan öğrencinin derse anlatımına yönelik tutumları arasında anlamlı bir fark vardır

Yukarıda da ifade edildiği üzere öğrencilerin PPS'ye yönelik tutumları olumlu olmaktadır. Bununla birlikte bu durumun varlığı, öğrencinin öğretim üyesine karşı da pozitif bir tutum takınacağı anlamına gelmemektedir. Zira, hocanın stili, cinsiyeti, öğrencilerle olan iletişimi (Buck ve Tiene, 1989); öğrencilerin derse olan ilgisi, dersin zorluk derecesi, öğrencinin not beklentisi (Scherr ve Scherr, 1990) gibi öğrencinin öğretim üyesine karşı tutumunu etkileyen pek çok faktör vardır. Bununla birlikte yapılan çalışmalarda öğrencilerin PPS ile ders anlatan öğretim üyesine karşı geleneksel yöntemle ders anlatan öğretim üyesinden daha olumlu tutumları (Jensen ve Sandlin, 1992)) sergilediği ifade edilmiştir (Butler ve Mautz 1996:266). PPS ile ders veren öğretim üyelerinin öğrencilere yararlı geri bildirimde bulunması, eleştirel ve yaratıcı düşünmeyi geliştirmesi gibi davranışları öğrencilerin öğretim üyelerini sevmesini ve onun başka derslerini de almak yönünde istekli olmasını sağlamaktadır (Apperson, 2006:125). Diğer taraftan Bushong (1998) yaptığı çalışmada, öğrencilerin geleneksel yöntemde ders anlatan öğretim üyesine karşı olumlu tutum içerisinde olduklarını ifade etmiştir. Başka bir çalışmada ise yöntem farklılıklarının öğretim üyesinin değerlendirilmesinde öğrenci tutumları üzerinde herhangi bir farklılık oluşturmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Nouri ve Shahid, 2005). Bu bağlamda öğrencilerin ders anlatan öğretim üyesine ilişkin tutumları açısından geleneksel yöntem ile PPS'ye göre ders alanlar arasında bir farklılık olup olmadığını görmek amacıyla H4 hipotezi aşağıdaki şekilde geliştirilmiştir.

H4: PPS ile dersi alan öğrencilerin, dersi anlatan öğretim üyesine yönelik tutumları ile geleneksel sisteme göre ders alan öğrencilerin öğretim üyesine yönelik tutumları arasında anlamlı bir fark vardır.

YÖNTEM

Çalışmada anket yöntemi kullanılmıştır. Ankette kullanılan sorular Sugahara ve Boland (2006); Burke vd. (2009); Susskind (2008) ve Can vd., (2012)'nin çalışmalarından uyarlanarak oluşturulmuştur. Anket iki kısımdan meydana gelmektedir. İlk kısımda, öğrencilere onların demografik özelliklerini (yaş, cinsiyet) belirleme, ikinci kısımda ise PPS ve geleneksel ders işleme yöntemine ve dersi veren öğretim üyesine yönelik tutumlarını ölçmeye yönelik sorular sorulmuştur. Anket öğrencilerin sorulara beşli skalalar halinde cevap vermeleri sağlayacak bir şekilde yapılandırılmıştır. Çalışmada kullanılan beşli likert ölçeğinde güçlü katılım seviyesi 5, en düşük katılım seviyesi 1 olarak belirlenmiştir.

Çalışma, Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesindeki Genel Muhasebe (200 kişi) ve Finansal Yönetim dersi alan (169 kişi) öğrencilere yapılmıştır.

ANALİZ VE SONUÇLAR

PPS ve Geleneksel Yöntemin Öğrenci Başarısı Üzerindeki Etkisi

Ders anlatım yöntemlerinin akademik performans olan etkisi ki-kare testi yardımıyla incelenmiştir.

Tablo 1: Derslerdeki Öğrenci Başarısı Açısından Anlatım Yöntemleri Arası Farklılık

Genel Muhasebe

Anlatım Yöntemleri	N	Mean Rank
PPS	77	79,44
Geleneksel Yöntem	123	113,68

Test Statistics(a,b)

Genel Muhasebe Notları	
Chi-Square	17,187
df	1
Asymp. Sig.	,000

a Kruskal Wallis Test

b Grouping Variable: Genel Muhasebe/ Ders Anlatım Yöntemi

Finansal Yönetim

Anlatım Yöntemleri	N	Mean Rank
PPS	81	76,68
Geleneksel Yöntem	88	92,66

Test Statistics(a,b)

Finansal Yönetim Notları	
Chi-Square	4,592
df	1
Asymp. Sig.	,032

a Kruskal Wallis Test

b Grouping Variable: Finansal Yönetim/ Ders Anlatım Yöntemi

Tablo incelendiğinde, PPS ile genel muhasebe ve finansal yönetim dersi alan öğrencinin, dersi geçme notları ile geleneksel sisteme göre ders alan öğrencinin notları arasında anlamlı bir farklılık olduğu gözlemlenmiştir ($p < 0,05$). Bu nedenle H1 ve H2 hipotezi kabul edilmiştir. İki grup arasındaki farklılığın geleneksel yöntemle göre ders alan öğrencilerden kaynaklandığı görülmektedir. Dolayısıyla geleneksel yöntemle göre ders alan öğrencilerin başarılarının daha yüksek olduğu ifade etmek mümkün olmaktadır. Bulgular Burke vd.,(2009:249) ve İjiri (1983:172)'nin sonuçlarını destekleyici niteliktedir.

PPS ve Geleneksel Yönteme İlişkin Öğrenci Tutumları

Çalışmanın bu kısmında, öğrencilerin ders anlatım yöntemlerine ilişkin tutumlarını belirlemeye yönelik sorularla ilgili temel bileşenler faktör analizi yapılmıştır. Örneklemin faktör analizine uygunluğunu belirlemek amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett testinden faydalanılmıştır. KMO test sonucu 0,958 ve Bartlett test sonucu ise 0,05 olarak belirlendiğinden örneklemin faktör analizine uygun olduğu değerlendirilmiştir. Temel bileşenler faktör analizi sonucunda 2 faktör belirlenmiştir. Belirlenen bu iki faktör tüm modelin yaklaşık %58'ni açıklamaktadır. Oluşturulan ilk faktör "Eğlenceli" ve 2. faktör ise "Anlaşılabilir" olarak adlandırılmıştır.

Tablo 2: Ders Anlatım Yöntemlerine İlişkin Faktör Yükleri

	Eğlenceli	Anlaşılabilir
Eğlendirici	0,952	
Uyarıcı	0,937	
İlgi çekici	0,863	
Dinamik	0,814	
Ders işleme şeklini sevme	0,752	
Profesyonel		0,892
Güçlü		0,835
Yaratıcı Düşünme		0,752
Anlaşılabilir		0,687
Net		0,631
Kısa		0,625
Açık		0,572
Önemli Kavramlara vurgu		0,524
Faydalı		0,516
Açıklayıcı		0,502
İyi kurgu		0,492

Tablo 3: Ders Anlatım Yöntemlerine İlişkin Tutumlara Yönelik Bağımsız Örneklem t-testi

	Geleneksel	PPS	t-testi	Anlamlılık Düzeyi
Faktör 1	3,25	3,54	2,183	0,030
Faktör 2	3,35	3,59	2,056	0,040

Tablo3 incelendiğinde, derste kullanılan yöntemlerden PPS'yi öğrencilerin daha anlaşılabilir ve daha eğlenceli buldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Öğretim Üyelerine İlişkin Öğrenci Tutumları

Çalışmanın bu kısmında, öğrencilerin dersi veren öğretim üyelerine ilişkin tutumlarını belirlemeye yönelik sorularla ilgili faktör analizi yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 4'te gösterilmiştir. Bu analiz sonucunda "İlgi çekici", "Anlaşılabilir" ve

"Eğlenceli" olmak üç faktör belirlenmiştir. 1. faktör öğrencilerin öğretim üyelerini ilgi çekici olarak algılamalarına neden olan değişkenleri içermektedir. Bu faktörde etkili, teşvik edici, merak uyandırıcı, güçlü, iyi kurgu ve öğretim üyesinin başka derslerini almaktan memnun olma değişkenlerinin yükü fazla olduğu için bu faktör "İlgi çekici" olarak adlandırılmıştır. 2. faktör profesyonel, açık, öze ve önemli kavramlara vurgu yapma, net, anlaşılabilir değişkenleri üzerine odaklanmaktadır. Bu değişkenlerin yer aldığı faktör "Anlaşılabilirlik" olarak adlandırılmıştır. 3.faktör ise öğretim üyesinin faydalı olması ilgili değişkenler üzerine odaklanmıştır.

Tablo 4: Ders Anlatan Öğretim Üyelerine İlişkin Faktör Yükleri

	İlgi çekici	Anlaşılabilir	Faydalı
Merak Uyandırıcı	*0,936		
Etkili	0,982		
Teşvik Edici	*873		
Güçlü	0,731		
Cesaretlendirici	0,705		
İyi kurgu	0,672		
Hocanın Başka Bir dersini almayı isterim	0,589		
Profesyonel		0,836	
Açık		0,782	
Özünü vermesi		0,735	
Net		0,682	
Anlaşılabilir		0,572	
Önemli Kavramlara Vurgu Yapma		0,501	
Öğrenmede Yardımcı Olması			0,837
Düşünmeye Zorlaması			0,812
geri beslemeye bulunması			0,793
Dersi Kolay Takip Edebilme			0,682
Odaklanma			0,597
Zamanın Etkin Kullanımı			0,528
Kolay Not tutma			0,516

Tablo 5: Öğretim Üyesine Yönelik Tutumlara İlişkin Bağımsız Örneklem t-testi

Faktörler	Geleneksel	PPS	t-testi	Anlamlılık Düzeyi
Faktör 1	3,49	3,77	2,225	0,027
Faktör 2	3,53	3,79	2,263	0,024
Faktör 3	3,31	3,59	2,489	0,013

SONUÇ

Bu çalışmada, muhasebe ve finansman derslerinde PPS ve geleneksel yönetime ilişkin öğrencilerin tutumları belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada öncelikle öğrencilerin akademik başarıları üzerinde ders anlatım yöntemlerinin etkisinin olup olmadığı araştırılmış ve geleneksel yönetime göre ders alan öğrencilerin PPS'ye göre ders alan öğrencilerden daha başarılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar Burke vd.,(2009), Can vd.,(2012) yaptıkları çalışmaların sonuçları ile örtüşmektedir.

Sonrasında derslerde kullanılan yöntem ve öğretim üyesine karşı öğrencilerin tutumları incelenmiştir. Sonuçlar, anlatım yöntemi olarak PPS'yi öğrencilerin daha anlaşılabilir ve daha eğlenceli buldukları yönündedir. Daha önce yapılan çalışmalarda da PPS kullanılarak yapılan ders sunumlarında anlaşılabilirliğin daha yüksek olduğu ifade edilmiştir (Butler ve Mautz, 1996; Nouri ve Shahid, 2005). Derslerin daha düzenli ve ana hatlarıyla ortaya konması (Burke vd., 2009), önemli kavramlara vurgu yapan bir yapıda olması (Szabo ve Hastings (2000), zor ve karmaşık konuların grafikler, şekiller kullanılarak daha iyi anlaşılır hale getirilmesi, konuların daha net, açık bir şekilde ortaya konması, öğrencilerin PPS'yi geleneksel yöntemle göre daha anlaşılabilir olarak algıladıkları tespit edilmiştir. Diğer taraftan Butler ve Mautz (1996) PPS'nin "eğlenceli" olmasını algılamada en önemli faktör olarak nitelendirmiş ve Clark (1991) bu durumun yeni araçların yenilik etkisinden kaynaklanabileceğini ifade edilmiştir. Clark (1991) yeni olan şeylerin insanda merak uyandırdığını ve bu merakın öğrenme üzerinde olumlu etkilerinin olacağını ifade etmiştir (Butler ve Mautz, 1996). Diğer taraftan öğrencilerin öğretim üyelerine ilişkin tutumlarını belirlemek amacıyla analizler yapılmış ve bu analizler sonucunda öğrencilerin PPS'yi kullanan öğretim üyelerine daha olumlu bir bakış açısı geliştirdikleri ortaya konmuştur.

BU çalışmada da öğrencilerin gerek PPS'ye gerekse PPS'yi kullanan öğretim üyelerine yönelik olumlu tutum sergiledikleri tespit edilmiştir. Buna karşı bu olumlu tutumların sınav performansına yansıtılmadığı görülmüştür. Bunun nedeni olarak derste kullanılan gereksiz grafiklerin, animasyonların öğrenme üzerindeki olumsuz etkisi ve PPS'nin dersin içeriği ile ilgili temel konulardan öğrencileri uzaklaştırabilmesi olabilecektir (Rieber, 1996; Sugahara ve Boland 2006:401). Bu sonuç Jensen ve Sandlin'in (1992) bulgularıyla çelişirken Sugahara ve Boland (2006) bulgularını destekler niteliktedir.

PPS yönteminde animasyonlar, dinamik modeller ve renk varyasyonları kullanılarak öğrencilerin görsel olarak uyarılarının artırılması onların öğrenmelerini kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte PPS'nin derslerde kullanımında süreklilik kazanması öğrenme dinamiğini ve öğrenci-öğretim üyesi etkileşimini belli bir süre sonra koparmaktadır (Burke ve diğ., 2009). Bundan dolayı PPS yöntemi öğrenmeyi artırmada yardımcı bir ek araç olarak ele alınmalı geleneksel yöntemin bir ikamesi olarak görülmemelidir (Ijiri, 1983; Susskind, 2008). Aksi takdirde öğrencileri eğiten değil sadece onları eğlendiren bir araç olmaktan öte gidemeyecektir (Szabo and Hastings, 2000). Bu bağlamda öğretim üyeleri iyi bir planlama ile derste her iki yöntemi kullanarak ders etkinliğini artırabilmelidir.

Çalışmada, öğrencilerin PPS ile işlenmiş muhasebe ve finans derslerine yönelik bakış açılarını tespit etmek amacıyla yapılan çalışmada PPS ve geleneksel anlatım yöntemiyle muhasebe ve finans dersi almış öğrencilerin tutumları değerlendirilmiş olup PPS'nin etkililiğine ilişkin yapılan akademik çalışmaların aksine kontrol grupları oluşturulmamış. Bu konuda yapılması planlanan çalışmalar için muhasebe ve finansman alanını kapsayan bütün dersler için böyle bir çalışmanın yapılması, hatta farklı üniversitelerdeki öğrencilerin tutumlarının karşılaştırmalarının yapılabilmesi da önerilebilir. Bunun yanısıra öğrencilerin PPS'yi tercih etme nedeni ile derste not tutma arasındaki ilişki de incelenebilir. Yine PPS'nin kısa dönemli ve uzun dönemli hafıza üzerindeki etkisi de ayrı bir araştırma konusu olabilir.

KAYNAKÇA

Apperson Jennifer, Laws Eric and Scepanky James,(2006),"The Impact of Presentation Graphics on Students' experience in the Classroom", *Computers & Education* , 47, pp.116-126.

Bartsch Robert, Cobern Kristi,(2003),"Effectiveness of PowerPoint Presentations in Lectures", *Computers & Education* , 41, pp.77-86.

Beets Douglas, Lobingier Patricia,(2001),"Pedagogical Techniques: Student Performance and Preferences", *Journal of Education for Business* , 76, pp. 231-235.

Boyce Gordon,(2004),"Critical Accounting Education:Teaching and Learning Outside the Circle", *Critical Perspectives on Accounting* , 15, pp.565-58.

Buck Stephen, Tiene Drew,(1989),"The Impact of Physical Attractiveness, Gender, and Teaching Philosophy on Teacher Evaluations", *The Journal of Educational Research* , 82(3),pp.172-177.

Burke Lisa, James Karen and Ahmadi Mohammad, (2009),"Effectiveness of PowerPoint-Based Lectures Across Different Business Disciplines: An Investigation and Implications", *Journal of Education for Business* , 84:4, pp.246-251

Bushong Sara,(1998),"Utilization of PowerPoint Presentation Software in Library Instruction of Subject-Specific Reference Sources", Unpublished Master's Research Paper, Kent State University.

Butler Janet, Mautz David,(1996),"Multimedia Presentations and Learning: A Laboratory Experiment", *Issues in Accounting Education* , 11(2), pp. 259-280.

Can Ahmet Vecdi, Karaca Nevran, Akyel Nermin ve Demirci S.Doğuş, (2012), "Evaluating The Fitness Of Lecturing With Powerpoint Presentations For Accountanting Education- Research At Sakarya University" ,*International Conference of New Horizons in Education*, 05-07 Haziran,Prag

Çankaya Fikret, Dinç Engin,(2009),"Powerpoint ve Klasik Usulde Muhasebe Eğitimi Alan Öğrenciler Arasındaki Farklılıklann Tespiti: Karadeniz Teknik Üniversitesinde Bir Araştırma",*Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (17), ss. 28 - 52.

Daniels Lisa, (1999),"Introducing Technology in the Classroom: PowerPoint as a First Step", *Journal of Computing in Higher Education*, 10(2), pp.42-56.

Frey Barbara, Birbaum David,(2002),"Learners' perceptions on the Value of PowerPoint in Lectures", Pittsburgh: University of Pittsburg, (ERIC Document Reproduction Service No. ED467192)

Harknett Richard, Cobane Craig, (1997),"Introducing Instructional Technology to International Relations", *Political Science and Politics*, 30, pp. 496-500.

Hatunoğlu Zeynep,(2006),"Muhasebe Eğitiminde Bilgi Teknolojisi Kullanımının Sunum Kalitesine Olan Etkilerinin Tespitine İlişkin Bir Araştırma, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 30, ss. 190-200.

Ijiri Yuji,(1983)," New Dimensions in Accounting Education: Computers and Algorithms", *Issues in Accounting Education*, 1, pp. 168-173.

Lowry Roy, (1999), "Electronic Presentation of Lectures – Effect upon Student Performance", *University Chemistry Education*, 3, 18-21.

Marcheggiana Joseph, Davis Karel and Sander James, (1999), "The Effect of Teaching Methods on Examination Performance and Attitudes in an Introductory Financial Accounting Course", *Journal of Education for Business*, 74(4), pp. 203-210.

McInnes, W. M., Pyper D., Van Der Meer and Wilson R. A, (1995), "Computer-Aided Learning in Accounting: Educational and Managerial Perspectives", *Accounting Education*, 4(4), pp. 319-334.

Nouri Hossein, Shahid Abdus,(2005),"The Effect of Powerpoint Presentations on Student Learning and Attitudes", *Global Perspectives on Accounting Education*, 2 (1), pp. 53-73.

Perry Timothy, Perry Leslie Anne,(1998),"University Students' attitudes towards Multimedia Presentations", *British Journal of Educational Technology*, 29(4), pp.375-377.

Rose Jacob,(2001),"Web-Based Instruction and Financial Reporting:The Effect of Pictures on the Acquisition and Recall of Financial Information", *The New Review of Applied Expert Systems*, pp.13-31.

Savoy April, Proctor Robert and Salvendy Gavriel,(2009),"Information Retention from PowerPoint™ and Traditional Lectures", *Computers & Education*, 52(4), pp. 858-867.

Scherr Frederick, Scherr Susan. (1990), "Bias in Student Evaluations of Teacher Effectiveness", *Journal of Education for Business*, 65(8), pp.356-58.

Sugahara Satoshi, Boland Gregory,(2006), "The Effectiveness of PowerPoint Presentations in the Accounting Classroom", *Accounting Education: An International Journal*, 15:4, pp.391-403.

Susskind Joshua,(2008),"Limits of PowerPoint's Power: Enhancing Students'self-efficacy and Attitudes but not Their Behavior", *Computers & Education*, 50, pp. 1228-1239.

Szabo Attila, Hastings Nigel, (2000), "Using IT in the Undergraduate Classroom: Should We Replace the Blackboard with PowerPoint?", *Computers & Education*, 35, pp. 175-187.

Tang Thomas Li-Ping, Austin Jill, (2009),"Students' perceptions of Teaching Technologies, Application of Technologies and Academic Performance", *Computers & Education*, 53, pp. 1241-1255

The first part of the study is devoted to the description of the sample and the research design. The second part is devoted to the description of the data and the results. The third part is devoted to the discussion of the results and the conclusions. The fourth part is devoted to the limitations of the study and the suggestions for further research.

The sample consists of 100 students from a university in Turkey. The data were collected through a questionnaire and a series of interviews. The results show that the majority of the students are satisfied with their current situation. However, there are some concerns regarding the quality of education and the career prospects. The discussion highlights the importance of providing a high-quality education and creating opportunities for career advancement. The conclusions suggest that the university should focus on improving the quality of education and providing more support to its students. The limitations of the study include the small sample size and the lack of longitudinal data. Further research is needed to explore these issues in more detail.

TÜRKİYE'DEKİ SEYAHAT ACENTALARININ SOSYAL MEDYA KULLANIMININ ARAŞTIRILMASI

Uzm. Mertkal BAYHAN¹

Uzm. Semih BİTİM²

ÖZET

Dünyada son yıllarda gelişmesini büyük bir ivme ile devam ettiren bilişim teknolojileri tüm etkilerini çok kısa süre içerisinde Türkiye'de de göstermeye başlamıştır. Turizm tüketicileri de bu değişime çok hızlı bir şekilde ayak uydurarak kendilerini bu değişimin bir parçası olarak görmeye başlamışlar ve bu teknolojilerden tüketim çevrelerinin her alanında çok etkili bir şekilde kullanmaya başlamışlar. Tüketicilerin alacakları hizmet ve ürünlerin satın alma kararı alınmasından , satış sonrası hizmetlerine kadar bütün tüketim aşamalarında pek çok teknoloji yanında sosyal medya kullanımını da ön plana çıkarmışlardır. Yaşanan bu gelişmeler turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin rekabetçi ortamda ön sıralarda yer alabilmek için bu teknolojileri çok yakından takip etme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Bu gelişmelerin ve değişimlerin çok hızlı ortaya çıktığı ve yaşandığı alansa sosyal medya kullanımınıdır. Yapılan araştırmalar sonucunda sosyal medya kullanımının en yüksek oranla Facebook ve Twitter ile yapıldığı ortaya konmuştur. Yapılan literatur taramasında Türkiye'de faaliyet gösteren turizm seyahat acentalarının, bu sosyal medya araçlarını kullanım oranları değerlendirilmediği gözlenmiştir. Bu çalışma belirtilen bu sorunsaldan yola çıkılarak hazırlanmıştır. Çalışmada Türkiye'de faaliyet gösteren TURSAB'a kayıtlı A, B ve C grubu seyahat acentalarının bu sosyal medya araçlarını kullanım oranları ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Sosyal Medya, Seyahat Acentaları

¹Sakarya Üniversitesi, Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığı, mbayhan@sakarya.edu.tr

²Sakarya Üniversitesi, Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığı, bitim@sakarya.edu.tr

**INVESTIGATION OF THE USE OF SOCIAL MEDIA by Travel AGENCIES IN
TURKEY****ABSTRACT**

Great momentum in recent years with the development of the world, pursuing all the effects of information technologies in Turkey has begun to show in a very short period of time. Tourism consumers keeping up with these changes very quickly began to see themselves as part of this change, and each of these technologies in the field of consumer circles started to use a very effective way. Receipt of the decision of consumers to purchase products and services receivables, after sales service for all consumer use of social media in the next stages of the technology to the fore many have enacted. Rekabatçı businesses operating in the tourism industry in these developments to take place in the forefront of these technologies have revealed the necessity to follow very closely.

These developments and changes occur very rapidly and are experiencing alansa the use of social media. The use of social media as a result of research carried out by the highest odds Facebook and Twitter have been revealed. The literature tourism travel agencies operating in Turkey, it has been determined in terms of rates of use of social media tools have been observed. This will be done on the basis of the necessity of this sorunsaldan started. In this study registered in Turkey TURSAB A, B and C, group travel agencies revealed that rates of use of social media tools.

GİRİŞ

Teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşması ile birlikte ülkemizde ve dünyada internet kullanım oranı büyük bir hızla artmaktadır. Tüketicilerin de mal ve hizmet alımlarında bu yeni pazarlama kanalından etkilendikleri görülmektedir.

Sosyal medyayı; kullanıcıların bilgilerini, görgülerini, ilgi alanlarını internet ya da mobil sistem aracılığı ile paylaştıkları sosyal platformlar olarak tanımlamak mümkündür. Bu sosyal platformlar genel olarak; sohbet odaları, tartışma forumları, lokasyona dayalı hizmetler, sosyal ağ hizmetleri, sosyal rehberler, sosyal imleme, sosyal itibar ağları, webloglar, bloglar, podcastler, videocastler, wikiler, facebook, tweeter gibi uygulamaları kapsamaktadır.

Günümüzde ulusal ve uluslararası işletmeler, bu alanları kullanarak daha fazla rekabet gücü elde etmek yoluna gitmektedirler. Aynı zamanda istatistiklere bakıldığında tüketicilerin de ürün tercihlerinde ve satın almalarında gittikçe artan bir büyüme oranıyla interneti ve sosyal medyayı kullandıkları gözlemlenmektedir.

İnternet kullanımı ve sosyal medya turizm işletmeleri açısından da turistik ürün tercihinde son derece önemli bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Yapılan literatür taramasında turizm işletmeleri açısından böyle bir çalışmanın yapılmadığı gözlemlenmiştir. Bu da çalışmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda; araştırmanın amacı, Türkiye'deki seyahat acentalarının interneti sosyal medya alanında kullanım oranlarının araştırılmasıdır. Bu çalışmada dünyada en yaygın olarak kullanılan facebook sosyal ağının (<http://www.alex.com/siteinfo/facebook.com>) türkiyedeki seyahat acentaları tarafından kullanılabilirliğine bakılmıştır. Bu aşamada Türsab'dan Mart 2013 tarihinde alınan verilerden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Bu tarih itibarı ile seyahat acentalarının isimleri facebook sayfasında araştırılarak bulunan facebook hesap sayfalarının türkiye lokasyonlu olanları işleme alınmak kaydıyla veriler oluşturulmuş ve ortaya konmuştur.

Buradan yola çıkarak öncelikle seyahat acentaları hakkında genel bilgiler verilmekte sonra internet ve sosyal medya kullanma oranları ele alınmaktadır. Sonuç olarak yapılan araştırmadan çıkan veriler sunulmaktadır.

SEYAHAT ACENTALARININ TANIMI VE TÜRLERİ

Seyahat Acentası ; kâr amacı ile turistlere turizm ile ilgili bilgiler vermeye, paket turları ve turları oluşturmaya, turizm amaçlı konaklama, ulaştırma, gezi, spor ve eğlence hizmetlerini görmeye yetkili olan, oluşturduğu ürünü kendi veya diğer seyahat acentaları vasıtası ile pazarlayabilen ticarî kuruluştur.

Seyahat acentaları gördükleri hizmetlere göre 3 grupta toplanırlar:

A Grubu Seyahat Acentası : Tüm seyahat acentacılığı hizmetlerini yaparlar. Türk ve yabancı uyruklu müşteriler için üretir ve pazarlar.

B Grubu Seyahat Acentası : Tüm kara, deniz ve hava ulaştırma araçları ile (A) grubu seyahat acentalarının düzenleyecekleri turların biletlerini satarlar. Bunun yanı sıra araç kiralama hizmeti de sunarlar.

C Grubu Seyahat Acentası : Yalnız Türk vatandaşları için yurt içi turlar düzenlerler.

B ve C grubu seyahat acentaları kendi hizmetleri dışında kalan diğer seyahat acentalığı hizmetlerini göremezler. Ancak kendilerine (A) grubu seyahat acentalarının verecekleri hizmetleri görürler.

A grubu seyahat acentasının, B veya C grubu seyahat acentasına gerçekleştirmeleri için vereceği görevin bir yazı ya da sözleşme ile belgelenmesi gerekir. Bu görev, A grubu seyahat acentası hizmetine giren bir paket tur veya turun tamamının B veya C grubu seyahat acentasınca düzenlenmesi şeklinde olamaz. (<http://www.tursab.org.tr>,31Mart2013)

SEYAHAT ACENTALARININ TARİHÇESİ

1840'lı yıllarda Cook'un başlattığı seyahat acentalığı, seyahatin ve turizmin kurumsal anlamda ilk ciddi adımı olarak kabul ediliyor. Seyahatin yaygınlaşmaya başlaması beraberinde kurumsallaşmayı ve bu kurumların toplumsal zemininin yaratılmasını da gündeme getirdi. 19.Yüzyıl başlarına doğru bütün dünyada organize olmaya başlayan seyahat ve turizm endüstrisi, bir yanda turizm bakanlıkları diğer yanda acenta ve operatörlerin kurduğu birlik, dernek ve kurumlarla ülkelerin genel politikaları içine girmeye başladı. Dünya'da 19.yüzyılın ortalarında başlayan seyahat acentalığı ve turizm Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında filizlenmeye başladı. 1863 yılında Sultanahmet Meydanında düzenlenen Sergi-i Umumi-i Osmani, Osmanlı döneminde iç turizme yönelik ilk faaliyetler arasında yer aldı. Türkiye 1923 yılıyla birlikte yeni bir topluma dönüşümün ilk adımlarını atarken tepeden tırnağa her kurumuyla yeniden yapılanmaya başladı. Cumhuriyet, turizm alanında da bir dizil atılımın başlangıcı oldu. 1920'li yıllarda turizm alanında faaliyet gösteren beş kadar kurumun varlığından söz edilir. O dönemde turizm ve acentacılık faaliyetlerinde adı geçen kurumlardan ilki, 18 Ekim 1923 tarihinde Beyoğlu Pera Palas otelinde faaliyete geçen Milli Türk Seyahat Acentalığı Ziya ve Şürekası (NATTA)'dır. (<http://www.tursab.org.tr>,31Mart2013)

28 Eylül 1972 tarihinde yürürlüğe giren 1618 sayılı "Seyahat Acentaları ve Seyahat Acentaları Birliği Kanunu" uyanınca Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) kurulmuştur. TÜRSAB'ın temel amacı, seyahat acentalığı mesleğinin ve faaliyet alanının temelini oluşturan turizm sektörünün gelişimine katkıda bulunmaktır.

TÜRSAB, diğer ülkelerin muadil organizasyonları, tur operatörleri, seyahat acentaları birlik, federasyon gibi örgütleri ile ikili ve çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesi yönünde de faaliyetler yürütmektedir.

Türkiye’de Mart 2013 itibarı ile TÜRSAB’a kayıtlı toplam acenta sayısı 7000 civarına ulaşmıştır. (<http://www.tursab.org.tr>,31Mart2013)

İNTERNETİN TANIMI VE TARİHÇESİ

En genel tanımı ile İnternet, dünya çapında bilgisayarların birbiri ile bağlandığı ağ olarak tanımlanabilir. 1969 yılında ABD Savunma Bakanlığı’nda ARPANet’in kurulması ile başlayan çalışma, daha sonra, aynı ağ üzerinde geliştirilen TCP/IP (Transmission Control Protocol/Internet Protocol) protokolü, 1983 yılından itibaren ARPANet üzerinden kullanılmaya başlanmıştır. İlk İnternet omurga ağının oluşturulması ise 1986 yılında NSFNet (National Science Foundation – Ulusal Bilim Vakfı) tarafından gerçekleştirilmiştir.

İnternet’in halka açık hale gelmesi 1989 yılından sonra olmuş, 1990 Haziran’ında TCP/IP’nin ilk kullanıldığı ağ olan ARPANet’in kullanımdan kaldırılmasına rağmen bu ağın yerini ABD, Avrupa, Japonya ve Pasifik ülkelerinde ticari ve hükümet işletimindeki omurgalar (backbone) almış, TCP/IP protokolü ve İnternet 90’lı yıllardan itibaren büyük bir ivme kazanmıştır. İnternet üzerindeki bilgi/dosya ve arşivlere kolay ve hızlı erişimin sağlanabilmesi amacıyla 1989 yılında CERN’de (European Laboratory for Particle Physics) bir başka çalışma başlatılmıştır. Bu çalışma daha sonra 1991 yılında www (World Wide Web) protokolü adı altında kullanılmaya başlanmıştır.

12 Nisan 1993’de TÜBİTAK-ODTÜ (TR-NET) işbirliği ile DPT projesi çerçevesinde Türkiye global internete bağlanmıştır. 64 kbit/san hızında ki bu hat ODTÜ’den uzun bir süre ülkenin tek çıkışı olmuştur. Daha sonra Ege Üniversitesi (1994), Bilkent (1995), Boğaziçi (1995), İTÜ (1996) bağlantıları gerçekleştirilmiştir.

Türk Telekom’un 1995 yılında açtığı ihale ile bir konsorsiyum tarafından oluşturulan TURNET 1996 Ağustos ayında çalışmaya başlamıştır. Bunun yanısıra Haziran 1996 da TÜBİTAK bünyesinde Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM) adıyla yeni bir merkez kurulmuştur.

ULAKBİM’in temel görevlerinden biri en yeni teknolojileri kullanarak Türkiye çapında tüm eğitim ve araştırma kuruluşlarını birbirine bağlayacak Ulusal Akademik Ağ (ULAKNET) adıyla hızlı bir iletişim ağı kurmak ve bu ağ aracılığı ile bilgi hizmetleri vermektir. (<http://imef.org.tr>,31Mart2013)

Tablo 1. Dünyada İnternet Kullanımı Ve Nüfus İstatistikleri

(30 Haziran 2012)

Dünyadaki Bölgeler	Nüfus (2012)	İnternet Kullanıcı Sayısı (2000)	İnternet Kullanıcı Sayısı (2012)	Nüfus Artışı %	İnternet Kullanım Artışı %
Afrika	1.073.380.925	4.514.400	167.335.676	15,6%	3.606,7%
Asya	3.922.066.987	114.304.000	1.076.681.059	27,5%	841,9%
Avrupa	820.918.446	105.096.093	518.512.109	63,2%	393,4%
Orta Doğu	223.608.203	3.284.800	90.000.455	40,2%	2.639,9%
Güney Amerika	348.280.154	108.096.800	273.785.413	78,6%	153,3%
Latin Amerika	593.688.638	18.068.919	254.915.745	42,9%	1.310,8%
Avustralya	35.903.569	7.620.480	24.287.919	67,6%	218,7%
Dünya	7.017.846.922	360.985.492	2.405.518.376	34,3%	566,4%

Kaynak : Internet World Stats www.internetworldstats.com/stats.htm.31Mart2013

Tablo 1’de görüldüğü üzere 31 Aralık 2000 tarihi ile 30 Haziran 2012 tarihi arasında dünyadaki internet kullanım oranı % 566,4 artış göstererek 2.405.518.376 rakamına ulaşmıştır. Bu rakamlar ile dünyadaki internet kullanıcılarının sayısı toplam dünya nüfusunun %34,3’ü seviyesine ulaşmıştır.

SOSYAL MEDYANIN TANIMI VE TARİHÇESİ

Sosyal medyayı; kullanıcıların bilgilerini, görgülerini, ilgi alanlarını internet ya da mobil sistem aracılığı ile paylaştıkları sosyal platformlar olarak tanımlamak mümkündür.

Bu sosyal platformlar genel olarak; sohbet odaları, tartışma forumları, lokasyona dayalı hizmetler, sosyal ağ hizmetleri, sosyal rehberler, sosyal imleme, sosyal itibar ağları, webloglar, bloglar, podcastler, videocastler, wikiler, facebook, tweeter gibi uygulamaları kapsamaktadır.

Tek yönlü bilgi paylaşımından, çift taraflı ve eş zamanlı bilgi paylaşımına ulaşılmasını sağlayan medya sistemidir.

Zaman ve mekân sınırlaması olmadan (mobil tabanlı), paylaşımın, tartışmanın esas olduğu bir insani iletişim şeklidir. Sosyal medya platformlarında insanlarla buluşur ve iletişimde bulunursunuz. İnsanlara yardım eder, yardım alır, sorularına cevap verir ve kendi sorularınızı sorarsınız. Bu bakımdan sosyal medya resmi olmayan eğitim yollarından da bir tanesidir.

Teknoloji, telekomünikasyon, sosyal iletişimin kelimeler, görseller, ses dosyaları yolu ile sağlandığı bir yapıya sahiptir. İnsanlar hikâyelerini ve tecrübelerini bu bağlamda paylaştığı bir çerçeveye de sahiptir. (<http://tr.wikipedia.org>,31Mart2013)

Sosyal medyanın çeşitli yazarlar tarafından şu tanımlamalar yapılmaktadır: Komito ve Bates sosyal medyayı, "bir kullanıcı tarafından oluşturulan içerik ile internet kullanıcıları arasında daha kapsamlı bir etkileşimin olduğu çevrimiçi uygulamalar" olarak tanımlamışlardır(Komito ve Bates, 2009: 233).

Palmer ise sosyal medyayı, "etkileşim ve iş birliği sağlayan, bunun yanında içerik paylaşımını kolaylaştırmayı amaçlayan çevrimiçi uygulamalar, platformlar ve medya" olarak belirtmektedir.Bu tanımlama ile yazar sosyal medyanın tüketiciler ve toplum arasında etkileşimli ve daha düşük maliyetli bir iletişim oluşturma konusundaki önemine değinmiştir(Palmer, 2009: 162). Anklam sosyal medyayı "iletişimi kuvvetlendirmek ve ilişkileri genişletmek amacıyla kişiselleştirilen internet uygulamaları ve yazılım araçları üzerine kurulu bir online platform" olarak açıklamaktadır(Anklam, 2009: 415). Hatipoğlu ise sosyal medyayı "fikirlerin, düşüncelerin, yazıların, sayısal varlıkların, markanın, ürünün, sunulan fırsatların konuşulduğu, tartışıldığı, övüldüğü, eleştirildiği kocaman bir oyun alanı" olarak tanımlamaktadır(Hatipoğlu, 2009: 72).

Sosyal medyanın kullanıcılara sunduğu, güncelleme, çoklu kullanım, paylaşım kolaylığı vb. faktörler sosyal medyanın ideal bir mecra olmasını sağlamaktadır. Bireysel olarak kullanıcılar sosyal medyada anlık duygu ve düşüncelerini profillerinde paylaşabilmekte, tartışabilmekte ve yorumlar yaparak yeni fikirlerin

ortaya çıkmasını sağlayabilmektedirler. Sosyal medya bir anlamda gerçek dünyanın sanal ortamda yaşanabilmesidir.

Sosyal Medyanın gelişimine bakıldığında ise Ward Christensen ve Randy Suess adındaki iki teknoloji tutkunu arkadaş, 1978 yılında arkadaşları ile irtibat halinde kalmak için **BBS** isimli bir yazılımı yaratırken ilk sosyal ağı oluşturduklarının farkında değillerdi. 1994 yılında kurulan **GeoCities** internet kullanıcılarına kendi web sitelerini kurma olanağı sunuyordu. **mIRC**, sohbet programlarının atası olarak kabul edilebilecek, IRC sunucularına bağlanıp sohbet etmeyi sağlayan bir istemci programdır. Khaled Mardam-Bey tarafından geliştirilmiştir. 1995 - 1996 yıllarında İsraili bir grup Mirabilis tarafından yazılan dünyanın en çok kullanılan anında mesajlaşma programları'ndan biridir. **ICQ** ismi İngilizce "I seek you." ("Seni anyorum.") cümlesinin söylenişidir. 1999, Amerika Birleşik Devletleri'de İnternet'teki ilk blog hizmet sağlayıcısı olan **Blogger** kuruldu. 2003, Amerika Birleşik Devletleri'de Mark Zuckerberg'in, Facebook'u yapmadan önce, **Facemash** ismi ile Harvard'daki öğrencilerin bilgilerini çalarak yaptığı, okulun en güzel kız ve erkeğinin seçildiği, sosyal ağ sitesi. 4 Şubat 2004, Amerika Birleşik Devletleri'de Harvard öğrencisi Mark Zuckerberg ardından, The **Facebook**'u kurdu. 2005, Amerika Birleşik Devletleri'de Mark Zuckerberg'in kurduğu The Facebook sitesinin adı, artık sadece Facebook. 2006, Amerika Birleşik Devletleri'de Bir sosyal eğ ve mikroblog sitesi olan **Twitter**, yeni nesil bir iletişim aracı olarak kuruldu. Ocak 2011, Amerika Birleşik Devletleri'de Fotoğraf ve görsel imleme sitesi. Kullanıcıların beğendikleri fotoğraf veya görselleri, profillerindeki panolarına imleyerek arkadaşları ile paylaşmasını sağlar. 28 Haziran 2011, Amerika Birleşik Devletleri'de İlk başlarda davetiye sistemi ile üye alan ve arama motoru Google tarafından oluşturulan **Google +**, şimdilik hedeflenen seviyeye ulaşmasada, önemli sayıda kendi kitlesini yakaladı. (<https://www.facebook.com,31Mart2013>)

Tablo 2. Türkiye, Avrupa, Dünya İnternet ve Facebook Kullanımı Ve Nüfus İstatistikleri (30 Haziran 2012)

Haziran 2012	Nüfus	İnternet Kullanıcısı	Facebook Kullanıcı
Türkiye	79.749.461	36.455.000	32.131.260
Avrupa	820.918.446	518.512.109	250.934.000
Dünya	7.017.846.922	2.405.518.376	975.943.960

Kaynak : Internet World Stats www.internetworldstats.com/stats.htm,31Mart2013

Tabloda görüldüğü üzere Türkiye'deki İnternet kullanıcı sayısı 30 Haziran 2012 itibari ile 36.455.000 kişi ile Türkiye nüfusunun %45,7'sine ulaşmıştır. Bu oran Avrupa'daki internet kullanıcılarının %7,03'üne Dünyadaki internet kullanıcılarının ise 1,51'ine denk gelmektedir. Facebook kullanım oranlarına bakıldığında ise Türkiye'deki facebook kullanıcı sayısı 30 Haziran 2012 itibari ile 32,131,260 kişi ile Türkiye nüfusunun %40,29'sine ulaşmıştır. Bu oran Avrupa'daki facebook kullanıcılarının %12,8'ine dünyadaki facebook kullanıcılarının ise 3,29'una denk gelmektedir. Bu rakamlara göre Türkiye'de internet kullananların facebook kullanma oranı %88,13 olarak görünmektedir.

TURİZMDE İNTERNET VE SOSYAL MEDYA

Teknolojik alanda yaşanan gelişmeler, internetin turizm sektöründe de kullanımının yaygınlaşmasını sağlamakta, tüketiciyi bilinçlendirmekte ve tüketici taleplerini etkilemektedir.

Turizm endüstrisinde internet, yeni bir iletişim kanalı ve alternatif bir dağıtım kanalı olarak seyahat edenlerle seyahat ürün ve hizmet tedarikçilerine hizmet etmektedir (Law vd., 2004: 100).

Bilindiği üzere; turizmde sadece ulusal değil uluslararası rekabette söz konusudur. Küresel rekabet sonucu işletmeler ve müşteriler satın almak, satmak ya da başka ticari işlemler nedeniyle geleneksel sınırları aştıkça, ulusal pazarların sınırları ortadan kalkmakta ya da belirsizleşmektedir. Yeni küresel vizyon, işletmelerin tek bir ülke yerine dünya çapında faaliyet göstermelerini ve bunun içinde, çekirdek

yeteneklerini ve bilgiyi etkin biçimde kullanmalarını öngörmektedir (Demirci ve Aydemir, 2008: 9).

Oteller, hava yolu firmaları ve milyar dolarlık seyahat endüstrisinin diğer segmentleri sosyal medyayı gittikçe daha çok kullanıp, markalarının bilinirliğini artırmak için Facebook ve Twitter gibi siteleri kullanmaktadırlar. Havayolu firmaları, Youtube'da tanıtım filmleri yayınlayıp Loopt gibi sosyal paylaşım ağlarında cazip uçuş teklifleri sunmaktadırlar. Sosyal medya artık bir seyahatin her noktasında kullanılabilir. Artık seyahat eden bir kişi rezervasyon yaptırmaktan, yemek yiyeceği restorana kadar internet üzerinden her şeyi planlayabilmektedir. Örneğin; Delta Hava Yolları'nın biletleri Facebook üzerinden alınabilmektedir. Marriott Zincir Otelleri müşterilerini bilgilendirmek için Marriott Courtyard Facebook sayfası oluşturmuştur. Hyatt, Hilton gibi beş yıldızlı otellerin Twitter'daki takipçi sayısı her geçen gün artmaktadır. Washington'daki The Ritz-Carlton otelinin mutfağındaki bir şef, müşterilerle iletişimi Twitter üzerinden kurmakta, onlara bu mevsim menüde neler istediklerini sormakta ya da o güne ait özel yemeklerden bahsetmektedir. Hatta yarışmalar düzenleyip kazanana bedava akşam yemeği dahi sunmaktadır (<http://www.turizmanaliz.com/>).

Sosyal medya mecralarının turizm sektöründe kullanımına verilebilecek bir diğer örnek ise; Morgan Hotel'dir. Otel; Twitter ve Facebook kullanıcılarını müşteri olarak kazanmak, müşterisi olan kullanıcıları elinde tutmak ve satışlarını arttırmak için Foursquare'ı kullanmaktadır. Foursquare üzerinden otellerin bulunduğu şehirlerdeki hava limanlarına check-in yapan kullanıcılara son dakika fırsatlarını göndererek onları otelde konaklamaya davet etmektedir(<http://www.pazarlamakolik.com/>).

Örneklerden de görüldüğü üzere; turizm sektörünün tüm paydaşları sosyal medyayı gittikçe daha çok kullanmakta özellikle Facebook ve Tweeter'dan oldukça etkin bir biçimde faydalanmaktadırlar.

İş hayatı ve özel yaşamın neredeyse her alanında sosyal medya yer almaktadır. Sosyal medyanın, iş hayatında yalnızca pazarlama ve müşteri ilişkileri departmanında değil, işletmenin tüm stratejisinde yer alan bir unsur olduğunu söylemek mümkün olabilir. İşletme küçük yada büyük ölçekli olsa da genel başarısını, sosyal medyadaki başarısına borçlu olacaktır. Sosyal medya aynı zamanda işletme içindeki müşteri hizmetlerinden satış bölümüne hatta insan kaynaklarından bilgi teknolojilerine kadar her bölümde oldukça etkindir.

TÜRKİYE'DEKİ SEYAHAT ACENTALARININ SOSYAL MEDYA KULLANIMI

Seyahat acentalarının pazarlama faaliyetleri kapsamında sosyal medya kullanımı giderek artmaktadır. Sosyal medyanın düşük maliyeti ve geniş kitlelere ulaşabilme kolaylığı ile e-posta ve kurumsal sitelerinden sonra üçüncü pazarlama yöntemi olarak görülmektedir.

Turistik ürünleri müşterilere kampanyalar ile online hızında ve kitlesel olarak güncel görselemlerle sunan seyahat acentaları maksimum fayda sağlayabilmektedirler.

Seyahat acentalarının müşterilerine en kolay ve hızlı ulaşım aracı olarak gördükleri sosyal medya uygulamaları sayesinde turizm firmaları düşük maliyetli ve etkili şekilde ürünlerinin reklamını yapmakta , firmalarını tanıtmakta ve hizmet sonrası geri dönüşler sayesinde de düzenleyici faaliyetler ile kalitelerini arttırabilmektedirler.

Bunlar göz önüne alındığında Türkiyede faaliyet gösteren Türsab'a kayıtlı seyahat acentalarının bu yöndeki eğilimlerinin araştırılması ve buradan çıkan verilerin ilerideki araştırmalara kaynak olabilmesi amacıyla bu çalışma yapılmıştır.

Bu bağlamda veriler değişik yönleri ile şu şekillerde ortaya çıkmaktadır.

Türkiyedeki seyahat acentalarının sosyal medya kullanımını bu alanda istatistiklere göre dünyada ve türkiyede en çok kullanılan sosyal ağ olan facebook sayfaları dikkate alınarak yapılmıştır.

Tablo 3. Türkiyedeki Seyahat Acentaları Mart 2013

Mart 2013	Merkez Şube	Alt Şube	Toplam
A grubu	4.934	1.798	6.732
B Grubu	79	7	86
C Grubu	153	18	171
Toplam	5.166	1.818	6.989

Kaynak : www.tursab.org.tr,31Mart2013

Tablo 4. Türkiyede en çok acenta bulunan iller ve facebook kullanımları

	A	F	%	B	F	%	C	F	%
İstanbul	2241	805	35,92	46	12	26,08	57	27	47,36
Antalya	1092	352	32,23	3	2	66,66	5	0	0
Muğla	607	190	31,30	1	0	0	2	0	0
Ankara	523	241	46,08	2	0	0	3	0	0
İzmir	340	151	44,41	1	1	100	14	6	42,85
Aydın	177	70	39,54	2	0	0	1	0	0
Bursa	143	80	55,94	3	0	0	25	11	44
Adana	105	53	50,47	0	0	0	7	1	14,28
Konya	100	60	60	3	1	33,33	0	0	0
Nevşehir	95	46	48,42	0	0	0	0	0	0

Türsab'a 01 Mart 2013 tarihi itibari ile kayıtlı toplam acenta sayısı 6989'dur. Bunların 5166 adeti merkez şube 1818 adeti alt şubelerden oluşmaktadır.

Türkiye turizminde lokomotif görevi yapan büyük illerinde konumlanan acenta sayılarına bakıldığında turizm aktivasyonu olarak en efektif olan illerin acenta sayılarının da diğerlerine oranla fazla olduğu görülüyor.

Bu konumlanmaya göre en çok acentanın olduğu iller sıralandığında bunların toplam acenta sayıları 5598 ile türkiye toplamının %80,09'una denk gelmektedir. Genelleme yapılabilmesi için yeterli seviyede kabul edebileceğimiz bu orana bakarak bu illerdeki sosyal medya kullanımı ele alınmıştır.

Sosyal medya kullanımı ele alınırken acentaların facebook hesaplarının olması ve bu hesaba ait firmanın içerik dilleri farketmeksizin Türkiye'de konumlanmasına dikkat edilmiştir.

**TURİZM İŞLETMECİLİĞİ YAPAN SEYAHAT AÇENTALARININ
SOSYAL MEDYA KULLANIMININ ARAŞTIRILMASI**

Lokomotif illerdeki acenta sayıları ele alındığında 5598 acentanın 2109 tanesinin sosyal medyada facebook kanalı ile hesabı bulunmaktadır. Bu oransal olarak değerlendirildiğinde % 37,67 olmaktadır.

Türkiye geneline bakıldığında ise toplam acenta sayısı 6989 ve bunların sosyal medyada yine facebook kanalı ile tanıtım vb sebeplerle kullananlarının sayısı 2870 olduğunu görmekteyiz. Türkiyedeki tüm illerdeki acentaların sosyal medya kullanımının oranı ise 41,06'dır.

Acenta sayısı yoğunluğunu baz alarak ilk on ildeki turizm türlerine bakıldığında 3 ana katagoride toplamak mümkündür. Deniz turizmi; Kişilerin deniz, kum, güneş üçlemesini talep ettikleri turizm türü. Kongre ve Toplantı Turizmi; Kişilerin çeşitli iş ve eğitim amaçlı katıldıkları turizm türü. Kültür ve Tarih Turizmi; Kişilerin kültürel ve tarihsel yönden önem taşıyan yerlere yönelik yapılan turizm türü. Bu 3 kategori içinde değerlendireceğimiz iller şu şekilde sıralanmaktadır :

Deniz Turizmi => Antalya, Muğla, İzmir, Aydın

Kongre ve Toplantı Turizmi => Ankara, İstanbul

Kültür ve Tarih Turizmi => İstanbul, Bursa, Adana, Konya, Nevşehir

Katagorilere ayırdığımız bu illerimizdeki toplam acenta sayılarını ve bunların sosyal medya alanına facebook kanalı ile katılımlarını inceleyelim.

Tablo 5. Turizm türlerine göre acentaların facebook kullanımları

	Deniz Turizmi	Kongre Turizmi	Kültür Turizmi
Acenta Sayısı	2.245	2.872	2.825
Facebook Kullanımı Sayı	772	1.085	1.050
Facebook Kullanımı %	% 34,38	% 37,77	% 37,16

Yukarıdaki tabloya bakıldığında ülkemizde kongre ve toplantı turizmi yapan bölgelerimizdeki acentaların sosyal medyada facebook kanalı ile % 37,77 oranında ve en yoğun şekilde var olduklarını görmekteyiz. Bunu % 37,16 ile kültür turizmi

yapılan bölgelerdeki acentalar takip etmekte.En az sosyal medya facebook kanalı kullanımı ise % 34,88 ile ülkemizin tesis ve güzelliklerinin en iddaali olduğu deniz turizmindeki acentaların oluşturduğunu görmekteyiz.

SONUÇ

Dünya üzerinde sosyal medya kullanımı ölçeklerini tutan alexa verilerine göre en çok tercih edilen ve kullanılan sosyal medya organı Facebook olmuştur. (www.alex.com) Kullanım kolaylığı , erişilebilen kitle ve ilk paylaşım araçlarından biri olması kullanıcı sayısını artırmıştır. İşletmelerde bu alanda düşük maliyet, kullanım kolaylığı ve kitlelere hızlı ulaşım gibi sebeplerden dolayı tercih etmektedirler.

Türkiye'deki internet kullananıcılarının facebook kullanma oranı alexa verilerine göre %88,13'dir. Buda sosyal medya kanalı olan facebook üzerinden Türkiye'deki internet kullanicılarının neredeyse tamamına yakınına ulaşılabilceğini, kitlesel tanıtım yapılabileceğini ve iletişim kurulabileceğini göstermektedir.

Yapılan çalışmada Türkiye'deki seyahat acentalarının %80,09'u ülkenin turizm alanında öncüleri kabul edebileceğimiz illerde toplanmaktadır. Bu illerde yoğun olarak deniz, kongre-toplantı ve kültür-tarih turizmi yapılmaktadır. Lokomotif illerdeki sosyal medya kullanımının oranı facebook kanalı baz alınarak % 37,67 olarak tespit edilmiştir.

Turizm türlerine göre sosyal medya kullanımına bakıldığında aralarında çok büyük farklılıklar görülmemekle birlikte yoğunlukla kongre-toplantı turizmi yapan illerdeki seyahat acentalarının oransal olarak daha fazla olduğunu görülmektedir.

Çalışma sonucunda Türkiye'deki tüm seyahat acentaları değerlendirildiğinde Facebook kullanım oranının %41,06 olduğu görülmektedir. Bu oran globalleşen dünya pazarında 975.943.960 kullanıcı sayısına sahip devasa bir potansiyel olan Facebook göz önüne alındığında yeterince tatmin edici olmamaktadır.

Bu çalışmada işletmelerin Facebook kanalı ile sosyal medya ve dolayısıyla dünya pazarında varolma çabaları kapsamında değerlendirilmektedir. Bu kullanıma bağlı olarak işletmelerin sağlayacağı faydalar ileride anket çalışması ile ayrıca araştırılacaktır.

KAYNAKLAR

Anklam, P. (2009), Ten years of net work. The Learning Organization, 16 (6), 415-426.

Demirci K. (2008), Aydemir Muzaffer, İşletmelerin Küreseleşme Stratejileri , Detay Yayıncılık, Ankara.

Hatipoğlu, H. B. (2009), "Sosyal Medya ve Ticaret Hayatına Etkileri" 16.03.2012 tarihinde http://www.cio-club.net/Makaleler/PDF/E-Ticaret_Eylul_09.pdf adresinden alınmıştır.

Komito, L., Bates, J. (2009), Virtually local: social media and community among Polish nationals in Dublin. Aslib Proceedings: New Information Perspectives, 61 (3), 232-244.

Law R. ,K. Leung, ve J. Wong (2004), "The Impact of the Internet on Travel agencies ", International Journal of Contemporary Hospitality Management, 16(2), 100-107.

Palmer, A., Koenig-Lewis, N. (2009)."An experiential, social network-based approach to direct marketing", Direct Marketing: An International Journal, 3 (3), 162-167.

<http://www.alexa.com/siteinfo/facebook.com>

<https://www.facebook.com/SosyalMedyaTarihi>

http://imef.org.tr/icerik_detay.asp?kategoriNo=49&kategoriBasligi=Dunyada-Internetin-Gelisimi#.UZ4YaJxcNBc

www.internetworldstats.com/stats.htm

<http://www.pazarlamakolik.com>

http://www.tursab.org.tr/dosya/7221/1618sk05072012tarihlideiiklikilenmihali_7221_3807623.pdf

http://www.tursab.org.tr/tr/seyahat-acentalari/dunden-bugune-seyahat-acentalari_501.html

http://www.tursab.org.tr/tr/tursab/tursab-hakkinda_3.html

<http://www.turizmanaliz.com>

http://tr.wikipedia.org/wiki/Sosyal_medya

POSLOVNA SOFTVERSKA RJEŠENJA ZA UPRAVLJANJE INFORMACIONIM SISTEMIMA I KORPORACIJSKIM PERFORMANSAMA

Doc. dr Mirsad Nuković¹

Dr Jusuf Nuković²

Abstract

Da bi preduzeća ostala u tržišnoj utakmici, moraju da prate međunarodne tokove i svoje poslovanje da zasnivaju na najsavremenijim informatičkim i poslovnim alatima. Strateške mogućnosti koje donose informatičko komunikacione tehnologije, treba u prvom planu staviti u službu industriji, koja stvara nove vrednosti, a ne spontanim procesima u privredi i društvu. Poslovna softverska rešenja, kao što su ERP, koja prednjače u upravljanju proizvodnim procesima i koji pomoću svojih modula integrišu jedinstvene programske sisteme za upravljanje u velikom broju svetskih firmi i korporacija. Alati biznis-inteligencije (BI) koji preovlađuju u razvoju novih softverskih rešenja, predstavljaju savremene metode za upravljanje performansama u korporacijama.

Ključne riječi: softver, informacioni sistemi, upravljanje, tehnologija, performanse.

BUSINESS SOFTWARE SOLUTIONS FOR MANAGING INFORMATION SYSTEMS AND CORPORATE PERFORMANCES

Abstract

In order for the companies to remain competitive, they must follow international trends and their operations must be based on the most advanced IT and business tools. The strategic opportunities brought by IT and communication technologies must be in the foreground put to the service of industry which creates new values and not into spontaneous processes in the economy and the society. Business software solutions, such as ERP, excel in managing the manufacturing processes and

¹ Univerzitet u Novom Pazaru

² Univerzitet u Novom Pazaru

through their modules integrate unique software systems for management in a number of world companies and corporations. Tools of business-intelligence (BI) which prevail in developing new software solutions represent the contemporary methods of performance management in the corporations.

Keywords: software, informationsystems, management, technology, performance.

UVOD

Koliko puta ste se zapitali kako da vlastite poslovne podatke, i ostale koji vam svakodnevno poput bujice naviru, pretvorite u profit?

Vodeće softverske domaće kompanije sadrže sofisticirana rešenja za moderno poslovanje, AB Soft, Adacta, ASW, Breza, Digit, Europos, Extreme, IIB, Microsoft, Saga i druge. Neke od tih softvera ćemo bolje predstaviti. Ti programi nam omogućavaju da damo odgovore na neka poslovna pitanja:

- Kako da izbegnete greške prilikom uvođenja IS-a na ERP paketima?
- Koji su glavni kriterijumi za odabir ERP-a?
- Koji ERP paketi postoje u Srbiji i koliko su uspešni?
- Kako da ne upadnete u živi pesak ERP promena?

Vodeće svetske kompanije koriste ERP da bi svoje pslovanje učinile profitabilnim. Da bi naša preduzeća ostala na tržišnoj utakmici moraju da prate međunarodne tokove i svoje poslovanje da zasnivaju na najsavremenijim informatičkim i poslovnim alatima.

1. KRITERIJUMI ZA OCENU KORIŠĆENJA ICT

Kriterijumi za ocenu korišćenja ICT neke zemlje su bili političko i regulatorno okruženje, poslovno okruženje i inovacije, infrastruktura, prihvaćenost ICT, obučenost stanovnika za ICT, individualna upotreba, upotreba u poslovnom svetu i vladi, kao i ekonomski i socijalni efekti.

Sve zemlje u regionu su bolje pozicionirane od Srbije - Slovenija je na 37. mestu, Hrvatska je 45, Crna Gora 46, Makedonija je 66, Albanija 68, a Bosna i Hercegovina 84. na listi.³

Čelna mesta zauzimaju Švedska, Singapur, Finska, Danska i Švajcarska, dok su na začelju Angola, Jemen i Haiti.

U vreme tranzicije nameće se pitanje, kako unaprediti ekonomiju i poboljšati kvalitet života građana? Kako se povezati sa ostatkom sveta i biti konkurentan u modernoj ekonomiji inovacija i dobu znanja? Odgovore na ova pitanja treba tražiti u razvoju i implementaciji novih rešenja Informativnih Tehnologija u Srbiji. Možda neka od rešenja treba potražiti u iskustvima pojedinih evropskih zemalja koje su imale uspešan razvoj IT industrije. Kao jednu od primarnih resursa koju trebamo iskoristiti u tom procesu jesu veliki broj visoko kvalifikovanih i obrazovanih kadrova u ovoj oblasti.

2. KRITIČKI OSVRT NA SOFTVERSKA REŠENJA U SRBIJI

2.1. PROFIL KOMPANIJE ASW

ASW inženjering je kompanija osnovana 1990. godine i od samog osnivanja beleži odlične poslovne rezultate koji su omogućili stalni rast u kadrovskom i u tehnološkom pogledu. ASW 1995. godine formira zajedničko preduzeće u Sloveniji sa lokalnim partnerom. Usled širenja posla ASW 1997. godine otvara i predstavništvo svoje firme u Bijeljini, Bosna i Hercegovina. ASW je uveo i održava upravljanje kvalitetom, prema međunarodnom standardu za QM ISO 9001.

Na osnovu stečenog iskustva kroz implementaciju kompleksnih informacionih sistema u preko 70 kompanija iz različitih sektora poslovanja, ASW danas pruža svojim korisnicima savremena, kompletna softverska rešenja, konsalting i optimizaciju poslovnih procesa. Kadrovsku strukturu ASW u Beogradu danas čini 45 zaposlenih od kojih su 42 inženjeri elektrotehničkih i informacionih struktura.

Danas, kompanija ASW inženjering je usmerena na brz razvoj svoje distributerske mreže u regionu i zauzimaju vodeće pozicije u jugoistočnoj Evropi za implementaciju poslovnih softverskih rešenja.

Proizvodi su međusobno povezani, kompatibilni i zajedno čine integrisani poslovni sistem.

³ ASizvor: Beta/Novi magazin

ASW u brojevima:

Centralni sistem – asw: dominus

- Ukupno centralnih server: 85
- Ukupno radnih stanica: 1820
- Ukupan broj prodavnica: 1200+
- Ukupan broj kasa u prodavnicama 2300+

Reference

Korisnici ASW sistema predstavljaju srednje i velike kompanije iz Srbije, Slovenije, BIH, CG, Bugarske i Makedonije.

Neke od referenci su: M:TEL, Banja Luka, BiH, * Telekom Srbija, Beograd, Srbija * SANOLABOR, Ljubljana, Slovenija * VOLI, Podgorica, CG * MPC HOLDING, Beograd, Srbija * HIP AZOTARA, pancevo, Srbija * LILLY DROGERIE, Beograd, Srbija * ORCHESTRA FASHION GROUP, Beograd, Srbija.

O proizvodu

ASW ERP sistem – asw: dominus od danas je implementiran na 85 centralnih server sa 1820 radnih stanica na centralnom sistemu. Pored asw: dominus sistema ASW u svom portfoliju ima jos 6 proizvoda:

- **Asw:mercantis** – Sistem za upravljanje maloprodajnim objektima
- **Asw:temporis** - Sistem za upravljanje online i sms naplatom parking
- **Asw:credits** – Billing & Customer Care sistem
- **Asw:sapiens** – DWH sistem za podrsku odlučivanju

Primer uspesne implementacije

Preduzeće štampa sistem D.O.O predstavlja jedan od najvećih lanaca kioska u Srbiji.

Potrebu za novim Informacionim sistemom štampa je iskazala 2009. godine i nakon detaljne selekcije izabrala ASW kao partnera. Ugovorom je pored centralnog ERP sistema asw:dominus i asw: mercantis sistema za kisoke Implementirala i data

warehouse sistem – asw:sapiens, koji je pružio izuzetnu podršku analizi poslovanja ove kompanije, kao i razvoj novih proizvoda – Sistem za tiražiranje i distribuciju stampe i Sistema za prepaid dopune asw:topup.

Projekat je počeo 01.07.2009. faza realizacije i na nivou projekta dala je odlične rezultate. Prvo je pokriven najkritičniji proces obračuna zarade, tako da je u roku od mesec dana ostvaren prvi rezultat, implemantiran je podsistem za upravljanje ljudskim resursima i uspešno su obračunate plate za više od 2000 zaposlenih.

2.2.SOFTVERSKA REŠENJA KOMPANIJE DIGIT



Profil

Delatnost

DIGIT je jedna od vodećih srpskih informatickih firmi koja pruža usluge projektovanja, razvoja i implementacija informacionih sistema korišćenjem najnovljih proizvoda i alata.

Predstavništva

Beograd, Novi Sad, Niš, Podgorica, Banja Luka

Ljudski resursi

U Digitu je stalno zaposleno oko 70 stručnjaka različitih profila

Reference

Javna uprava ,Proizvodnja ,Energetika ,Telekomunikacije ,Trgovina
,Bankarstvo ,Zdravstvo ,Obrazovne institucije.

Softver Rešenja

FIS ERP - Finansijsko industrijski informacioni sistem

Šta je FIS?

FIS (Financial and Industrial Systems) je softver kompanije DIGIT koji omogućava kontrolu, analizu i upravljanje svim poslovima i novčanim tokovima kompanije.

FIS automatizuje celokupni poslovni proces - od planiranja, preko izvršenja, do praćenja i integracije svih robnih, materijalnih i finansijskih tokova preduzeća.

FIS je najreferentnije i jedno od vodećih ERP/EAS rešenja dizajnirano kao potpuna računarska podrška preduzećima u Srbiji i Crnoj Gori.

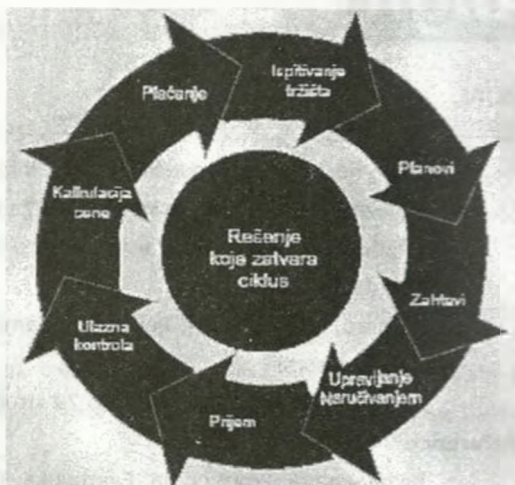
Kome je namenjen FIS?

Bez obzira na veličinu Vaše kompanije, FIS je namenjen za sve vrste preduzeća:

- Mala
- Srednja
- Velika

FIS je fleksibilan sistem koji se prilagođava specifičnostima preduzeća i operativno funkcioniše u kompanijama iz oblasti:

- Energetike
- Trgovine
- Usluga
- Telekomunikacija
- Hemijske industrije
- Farmaceutске industrije
- Tekstilne industrije
- Grağevinske industrije
- Prehrambene industrije
- Konditorske industrije
- Drvne industrije
- Mašinske industrije



Paket rešenja sa potrebnim modulima formira se prema specifičnim potrebama preduzeća. Mnoge od najuspešnijih kompanija opredelile su se da svoje poslovanje baziraju na FIS sistemu ili da svoje sisteme integrišu sa našim rešenjima.

Zašto biste odabrali FIS?

- Veca produktivnost
- Lakoća korišćenja (sve aplikacije su u MS Windows desktop okruženju)
- Kompletna sigurnost sistema

Savremeni koncepti, integralnost i opštost rešenja, tehnologija i arhitektura na kojoj je FIS baziran, predstavljaju snažnu kombinaciju i industrijskih i de facto standarda.

Dodatne prednosti

- Pristup sistemu sa bilo kog mesta i u bilo koje vreme (Web based)
- Svi moduli sistema podržavaju multi-business jedinice
- Interaktivne meni-orijentisane aplikacije
- Pristup svim aplikacijama FIS sistema preko Browsersa sa radne stanice korisnika
- On-line help

FIS sistem je rešenje bazirano na najnovijoj tehnološkoj platformi i razvijen je korišćenjem modernih Oracle razvojnih alata:

- Internet Developer Suite
- Java
- XML tehnologija

Opšte FIS karakteristike

- Kompletan i integrisan sistem
- ERP sistem koji je usaglašen sa najboljom proizvodnom praksom
- Potpuna podrška i usklađenost rešenja sa Zakonom o PDV-u
- Potpuna podrška MRS-u (Međunarodni računovodstveni standardi)

EDIS - billing sistem

EDIS je softverski paket koji omogućava izvršenje, kontrolu, praćenje i upravljanje svim poslovima u poslovnim sistemima elektrodistributivnih kompanija, i kompanija čija delatnost je trgovina električnom energijom. Servisno orijentisana arhitektura sistema EDIS obezbeđuje potpuno razdvajanje računarske podrške poslovima koji se obavljaju u elektrodistributivnim kompanijama, od poslova ugovaranja prodaje, billing-a i naplate električne energije koji se izvršavaju u okviru delatnosti trgovine električnom energijom.

Preko implementiranih XML interfejs struktura izvršena je integracija sistema elektrodistribucije i trgovine električnom energijom. Implementiran način integracije obezbeđuje dvosmernu distribuciju (razmenu) podataka između sistema čime se značajno unapređuje nivo usluga prema krajnjim korisnicima sistema, skraćuje vreme realizacije poslova i eliminišu neusklađenosti u podacima koji su od ključnog interesa za efikasno funkcionisanje oba sistema.

Arhitekturu sistema EDIS čine sledeći podsistemi:

EDIS Elektrodistribucija

- Nabavka EE
- Nomenklature i klasifikacije
- Odobrenja
- Merni ureğaji
- Mesta merenja
- Očitavanja
- Kontrola potrošnje
- Baždarnica
- Rekapitulacije
- Administracija i kontrola pristupa

EDIS je Web orijentisan sistem, realizovan je na najnovijoj Oracle tehnološkoj platformi u Java i XML tehnologiji i integrisan je sa FIS (Financial and Industrial Systems) podsistemima: Upravljanje ljudskim resursima, Obračun zarada, Blagajna&Putni nalozi, Osnovna sredstva, Finansijska operativa, Finansijsko knjigovodstvo, Analitičko knjigovodstvo, Upravljanje zalihama, Materijalno knjigovodstvo, Vozila i Održavanje mašina i opreme.

PORTIS - Informacioni sistem luke

Informacioni Sistem Luke je softverski proizvod kompanije DIGIT razvijen za potrebe kompanije LUKA BAR A.D., Bar. Informacioni sistem Luke računarski pokriva opšte poslovne procese sistema, kao i sve procese manipulacije (utovar, istovar, skladištenje) robom. Informacioni sistem potpuno pokriva poslove ugovaranja, realizacije i fakturisanja lučko transpornih usluga. Obezbeđuje efikasnu računarsku podršku u obavljanju svih poslova tehnološke pripreme, operativnog planiranja, pretovara tereta, pomorskim poslovima, praćenju i održavanju lučke

mehanizacije. Implementirana je snažna podrška poslovima prijema, skladištenja, izdavanja robe, vođenja, i praćenja zaliha u različitim tipovima lučkih skladišta.

AVRS - Automatsko upravljanje visokoregalnim skladištem

Sistem za automatsko upravljanje visokoregalnim skladištem baziran je na APICS (American Production and Inventory Control Society) i MRP II (Manufacturing Resource Planning) "de facto" standardima za planiranje i upravljanje zalihama. U potpunosti automatizuje, nadzire, i upravlja u Real - Time režimu rada svim poslovima prijema, smestanja, izdavanja, komisioniranja, i otpreme robe u distributivnim centrima (skladištima) farmaceutskih, velikih trgovinskih, prehrambenih, hemijskih i drugih proizvodnih sistema, kao i skladišni prostor. Sistem za automatsko upravljanje visokoregalnim skladištem u operativnoj upotrebi je od 1997. god. u farmaceutskoj kompaniji Zorka Pharma, Šabac. Skladište je opremila kompanija Mannesmann Dematic, Frankfurt.

CE Bank - Informacioni sistem centralne banke

CE Bank - Informacioni sistem razvijen je za potrebe Centralne Banke Republike Crne Gore. Informacioni sistem obuhvata računarsku podršku kompletnoj delatnosti banke. Podržani su kreditno-monetarni poslovi, ekonomski odnosi sa inostranstvom (platni promet, spoljno trgovinsko poslovanje, kreditni odnosi), trezorsko poslovanje, računovodstveni poslovi, poslovi statistike, knjigovodstvo banaka i drugih finansijskih organizacija. Informacioni sistem je u operativnoj upotrebi od 01.01.2000. god.

2.3. EXTREME SOFTVER

Kada je u pitanju poslovno rešenje za upravljanje ocnosom sa klijentima, Extreme se oslanja na proverenu Microsoft tehnologiju – Microsoft Dynamics CRM. E² CRM Hosting predstavlja jedinstvenu uslugu na domaćem tržištu- hosting rešenje za postavku i održavanje Microsoft Dynamics CRM rešenja. Projekat E² CRM Hosting nastao je zajedničkim radom firmi EUnet i Extreme, koje su uložile znanje, iskustvo i ekspertizu, svaka iz svoje oblasti i na taj način stvorile potpuno novu vrednost, oslanjajući se na Microsoft Dynamics CRM, svetski poznato poslovno rešenje. E² CRM Hosting rešenje koristi najbolje od Weba i Microsoft Office aplikacija kako bi se postigao bolji marketinški pristup, efikasnija prodaja i profesionalna podrška Vašim klijentima. Web orjentisana infrastruktura i prirodno spajanje sa Microsoft Outlook-om, Word-om i Excel-om obezbeđuju potpuno uspostavljanje produktivnog sistema

I obuku korisnika u kratkom vremenskom roku bez dodatnog napora vašeg IT osoblja.

Odnos sa klijentima predstavlja kamen temeljac svakog poslovanja. **Microsoft Dynamics CRM** je poslovno rešenje koje omogućava upravljanje ovim odnosom na sveobuhvatan način, omogućavajući pristup svim podacima o klijentima, potencijalnim klijentima i partnerima na jednom mestu. Microsoft Dynamics CRM pruža mogućnost izveštavanja i analiziranja na osnovu kompletne istorije komunikacije sa klijentom, pretvarajući skup ovih informacija u znanje na osnovu koga se može odlučivati sa većom sigurnošću.

Kreiranjem profila za grupe korisnika ovog rešenja omogućava se svim zaposlenima da pristupaju informacijama i unose podatke u skladu sa ovlašćenjima i zahtevima koji se pred njih postavljaju u svakodnevnom radu.

Microsoft Dynamics CRM sastoji se iz tri modula:

Prodaja

Upravljanje prodajnim prilikama, merenje i analiza prodajnih aktivnosti i praćenje komunikacije sa klijentom kroz automatizaciju koraka u prodajnom procesu.

Marketing

Targetiranje i filtriranje klijenata za specifične marketing kampanje u okviru kojih se jednostavno mogu dodeljivati, raspoređivati i pratiti marketing aktivnosti i meriti njihove performanse.

Korisnička podrška

Praćenje i upravljanje specifičnim zahtevima klijenata i žalbama, a potom i merenje stepena zadovoljstva klijenta nakon zatvaranja slučaja.⁴

Jedan primer:

Predstavljamo vam Advokatsku kancelariju Đorđević iz Beograda koja je specijalizovana za pružanje usluga iz oblasti krivičnog prava, poslovnog prava, zastupanja pred sudovima, državnim i drugim organima, informatičkog (kompjuterskog) i softverskog prava, kao i iz oblasti intelektualne svojine.

⁴ Njihov sajt: extreme.rs

Priroda posla u advokatskoj kancelariji podrazumeva dosta vremena provedenog van kancelarije, ali isto tako vrlo čestu i vrlo važnu komunikaciju, kako unutar tima, tako i sa brojnim klijentima i saradnicima. U takvim okolnostima, postoje specifični zahtevi vezani za evidenciju podataka o klijentima, delegiranje radnih obaveza i praćenje njihovog izvršenja, upravljanje dokumentacijom kao i evidenciju usluga pruženih klijentu. Ti zahtevi podrazumevaju pristup podacima sa udaljenih lokacija, zajednički rad na predmetima i upravljanje dokumentacijom. U dinamičnom i veoma konkurentnom okruženju imperativ je brza izmena sistema i procesa rada, kao i kreiranje izveštaja i obaveštenja u realnom vremenu.

Prethodni sistem za evidenciju koji se u Advokatskoj kancelariji Đorđević koristio, nije mogao da efikasno odgovori na ove zahteve, a tradicionalna investicija u informatičku hardversku i softversku opremu je predstavljala nepremostivu prepreku.

Kao rešenje odabrani su Cloud servisi bazirani na Microsoft tehnologijama: Microsoft Dynamics CRM (E2 CRM Hosting), Exchange server i SharePoint server.

Pogledajte šta iz Advokatske kancelarije kažu o tome kako su im ove tehnologije pomogle u svakodnevnom poslovanju:

http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=tG_sOGBfZkE

Gore link (Studija slučaja implementacije Microsoft Online platforme (konkretno Exchange Online, SharePoint Online i Dynamics CRM Online) u Advokatskoj kancelariji Đorđević. Partner u implementaciji - Extreme d.o.o. (www.extreme.rs))

Na ovogodišnjoj **Sinergiji** održanoj 23. i 24. septembra u Sava Centru, Extreme je predstavio nove funkcionalnosti koje će doneti SharePoint 2013, kao i način na koje Microsoft Dynamics CRM može rešiti izazove u veleprodaji.

U okviru izlagačkog dela na Microsoft standu, Extreme je promovisao i Office 365 kroz demonstraciju i pomoć pri preuzimanju probnih verzija

Na predavanju „**Veleprodaja: Kako da pobedite svakodnevne izazove uz pomoć Microsoft Dynamics CRM-a**“, Dušan Đokić i Petar Stamenović (program menadžer i konsultant za Microsoft Dynamics CRM u firmi Extreme) su uz pomoć Vladimira Hadžića iz firme Royal Vet pokazali na koji način Microsoft Dynamics CRM pomaže da se reše poslovni izazovi karakteristični za veleprodaju.

Od 26 do 29. septembra na Beogradskom sajmu je održana **34. Grafima** na kojoj je učestvovao i Extreme.

Osim predstavljanja u okviru izlagačkog dela, Extreme je organizovao i dve prezentacije koje su za cilj imale predstavljanje funkcionalnosti u najnovijim verzijama najpoznatijih svetskih grafičkih softverskih paketa – CorelDRAW Graphics Suite X6 i Adobe Creative Suite 6.

Jedna od najbitnijih koristi je svakako povećanje produktivnosti zaposlenih i smanjenje troškova kroz smestanje ključnih podataka o klijentima na jednom centralnom mestu, jasno dokumentovanje i definisanje servisnih i prodajnih procesa i upotrebu fleksibilnijih opcija analize unetih podataka. Time su zaposleni u realnom vremenu dobili jasniji uvid u svoj rad i klijente i jaku platformu za planiranje i sprovođenje svojih daljih aktivnosti.

2.4. IIB KOMPANIJA



Profil kompanije

IIB d.o.o. Beograd je društvo osnovano s ciljem da na srpskom i regionalom tržištu postane i ostane vodeći proizvođač softverskih paketa ERP klase, namenjene velikim, srednjim i malim preduzećima raznih delatnosti. Misiju stvaranja vrhunskih programa uspešno ostvaruje već 20 godina, a ispunjava je zajedno sa partnerima i korisnicima koji su dali značajan doprinos nastavku UPIS.Neta, prvog srpskog ERPa. Uvek aktuelna IKT rešenja uvode novu filozofiju poslovanja i doprinose uspehu njegovih korisnika. IIB je prepoznatljiv po uspešnim uspostavljanjima informacionih sistema u predviđenim rokovima, što je prava retkost, a postiže ih zahvaljujući iskustvu, zalaganju i stvaralaštvu stručnog tima i poštenim odnosom prema korisnicima.

Reference

Softverski paketi familije UPIS do sada su uvedeni u zvaničnom broju velikih i srednjih preduzeća u Srbiji i regionu:

(Bambi, Banini, Neoplanta, Bačka, Nectar, Fruvita, Elixir Natura, Secerana Crvenka, Fabrika šećera & TE-TO, Bečajka, Nutriko...)

Želimo posebno da naglasimo da su sva uspostavljanja informacionih sistema privedena kraju gotovo bez ikakvog probijanja rokova i budžeta.

O proizvodu

UPIS.Net, UPIS.Partner i Kompas su savremeni softverski paketi, ERP klase, namenjene upravljanju dobrima poslovnog sistema u velikim, srednjim i malim preduzećima. Sva tri proizvoda su prilagođena svojoj ciljnoj grupi i lako se uče, prilagođavaju i pretvaraju u rešenje po meri korisnika. Primenljivi su u većini poslovnih oblasti što se vidi iz referentne liste.

Osim ovih proizvoda u našoj ponudi su i softverska rešenja integrisana na našim ERPovima: UPIS.API koji se bavi analizom podataka, oslonjen na panoramu kao alat poslovne inteligencije i UPIS.DMS oslonjen na LOBO DMS kao baza i alat upravljanja nestrukturnom dokumentacijom, a do kraja godine na tržištu izlazi rešenje integraciju UPISa sa MC CRM 2011 i MC SPS 2011. Takođe, kao visoko integrisana proširenja ERPa, nudimo: UPIS.Kasu, UPIS.Mob i UPIS.Veb. kao što i samo ime kaže UPIS.Kasa pokriva prodaju na malo preko fiskalnih štampača, UPIS.Mob mobilno poručivanje, istraživanje tržišta i skladišnu malipulaciju, a UPIS.Veb veb poručivanje i izveštavanje.

Softverski paketi familije UPIS imaju najveći procenat uvedenosti na tržištu uzevši u obzir ugovoreno/očekivano/ostvareno.

Primer uspešne implementacije

DIS PTP je osnovan 1991. godine a prometom na malo počinje da se bavi 2006. otvaranjem prvog mega marketa sa robom široke potrošnje. Danas ih ima oko jedanaes sa oko 200 kasa, a u planu je otvaranje jos desetak. Glavna karakteristika rada je blagovremena i puna informisanost što, zbog potpuno samostalnog rada svakog objekta kako i kase u objektu, dovodi do potrebe za veoma čestom razmenom podataka između prodaje i „glavne“ kase u objektu, kao i između „glavne“ kase u marketu i centralnog ERP sistema. Najveći izazov bio je pokretanje prvog marketa sa oko dvadesetak prodajnih kasa. Sad je to već zrela implementacija gde se jedan megamarket softverski pokreće u roku od dva do tri dana.

„Corner Shop je vaš novi komšija“, lanac mini radnji, osnovan krajem 2009. od strane kompanije Nelt sa ciljem da prevlada na tržištu mini radnji. Do sada je otvoreno preko 90 radnji, do kraja godine se očekuje oko 150. Zajednički uspeh u ovoj implementaciji bio je potpuna automatizacija lanca sabdevanja i izveštavanja, a da i dalje bude sve pod centralizovanom kontrolom ERP rešenja.prva verzija UPIS POS rešenja sa ekranom osetljivim na dodir zaživela je baš ovde.

2.5. MICROSOFT KOMPANIJA

Microsoft

Profil kompanije

Kancelarija kompanije Microsoft u Srbiji počela je sa radom 2002. godine. Te godine su predstavnici Vlade Republike Srbije sa Bilom Gejtsom potpisali sporazum o strateškoj saradnji u oblasti IT-a, čiji je glavni cilj stimulacija naučnog i tehnološkog razvoja na svim nivoima u Srbiji.

Od svog osnivanja do danas, domaća kancelarija Microsofta ostvarila je zavidne rezultate definišući tako značajne pomake u razvoju lokalnog IT tržišta. Od 2004. godine svi Microsoft programi dostupni su ovdašnjim korisnicima i na jeziku koji najbolje poznaju – na srpskom, kako bi se podržalo bolje razumevanje novih tehnologija, povećanje produktivnosti domaćih korisnika, ali i očuvanje našeg jezika i kulturne baštine.

Partnerska mreža

Microsoft Dynamics partneri:

- Adacta d.o.o
- Coming
- ComTrade IT Solutions and Services
- Extreme d.o.o
- GoPro d.o.o
- Info Centar
- Navion Consulting d.o.o
- NPS d.o.o

- PSC d.o.o
- RCL SYST

Microsoft Dynamics CRM partneri:

- Adacta d.o.o
- Digit Consulting d.o.o
- Extreme d.o.o
- GOWI d.o.o
- Modern Office d.o.o
- Saga d.o.o

Microsoft Dynamics AX partneri:

- Adacta d.o.o
- Merit Solutions
- NPS d.o.o

O proizvodu

Današnjim uspješnim organizacijama potreban je odgovarajući softver za planiranje resursa u preduzeću (ERP) kao pomoć u razvoju i usmeravanju ključnih poslovnih procesa, u brzem donošenju pametnijih odluka i uspješnom iskorišćavanju sredstava i resursa. Microsoft Dynamics ERP rešenja obezbeđuju ove mogućnosti u organizacijama koje imaju samo nekolicinu zaposlenih i tek započinju poslovanje, kao i u organizacijama koje se proširuju širom sveta – za kompanije sa samo jednim serverom koji sadrži informacije, ali i za operacije povezane sa ERP standardom za kućno poslovanje.

Dinamičko poslovanje

Rešenja koja su poznata, neophodna, osnažujuća. Rešenja koja povećavaju produktivnost, smanjuju utrošak vremena za 33%.

Rešenja koja su prilagodljiva, i vodeća u industriji i predstavljaju pravu agilnost biznisa. 75% brze prilagođavanje, 50% povećanje efikanosti u procesu planiranja i kupovine.

Rešenja koja su aktivna, konzistentna, i povezana. Niski kapitalni izdaci, upravljanje informacijama koje se izvrsava za nekoliko dana umesto nekoliko meseci. Kao lider u softverskoj industriji, Microsoft nije u stanju da prihvata

promene pasivno. Naša obaveza je da budemo energični i sposobni da u promenama pronađemo nove prilike. Zato verujemo da se svako poslovanje na planeti može transformisati u Dinamičko poslovanje.

Danas su poslovne aplikacije integralni deo svake organizacije i kada se koriste u svom punom potencijalu, mogu da omoguće kompanijama da dođu do nivoa u kome je njihovo poslovanje dinamično – nivo u kojem ostvaruju konstantan rast i uspeh.

Zato fokus Microsoft Dynamics rešenja na tri ključna činioca omogućavaju kompanijama da postanu dinamične.

3. UPRAVLJANJE KORPORACIJSKIM PREFORMANSAMA

Upravljanje performansom (UP) je tema koja ima svoj značaj u savremenom menadžmentu. Dakle UP predstavlja sistematsko integrisano planiranje, usmeravanje, koordinisanje i kontrolisanje aktivnosti u organizaciji radi efektivnog i efikasnog postizanja postavljenih ciljeva. UP uključuje system procesa, procedura i sredstava koji organizaciji pomažu da optimizuje performansu. Procesi UP uključuju predviđanje, formulisanje strategije, budžetiranje idruga. Metrike i indikator performance omogućavaju doznavanje da li i koliko organizacija, process, tim ili pojedinac postižu postavljene strategijske, taktičke i operativne ciljeve.

Među tehnološkim aplikacijama koje se koriste u UP spadaju karte skorova zasnovane na metodologiji kakva je BSC i podesne su za sticanje uvida u postizanje strategijskih i taktičkih ciljeva i kontrolne table koje olakšavaju monitorisanje i praćenje performance.

REZULTATI I DISKUSIJA

Istraživanje programerskog sektora u Srbiji:

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je prisustvo domaćih softverskih kuća uticalo na blagi rast programerskog sektora u zemlji, posle dužeg opadanja i stagnacije. Vrednost IT (Informacione tehnologije) industrije u 2011.godini iznosila je 420 miliona eura, prema podacima Udruženja informatičke delatnosti Privredne komore Srbije. U 2012. godini izvoz softvera premašio je 200 miliona eura, koliko je iznosio u 2011. godini. Zabeležen je rast programerskog sektora za period 2007-2011: Broj programerskih firmi povećan za 10,8%. Dok su preduzeća pre krize bila

sprema da investiraju u tehnologiju kako bi ostvarila rast, sada odlažu ili suviše oprezno ulaze u nove ERP projekte.

RAST PROGRAMERSKOG SEKTORA 2007-2011

	2007	2011	Rast PGSR (%)
Broj firmi	368	554	10,8%
Broj zaposlenih	2.580	5.871	22,8%
Prosečno zaposlenih po firmi	7	11	10,9%
Poslovni prihod	134.513.000	200.550.000	10,5%
Dodata vrednost	102.046.000	164.491.000	12,7%

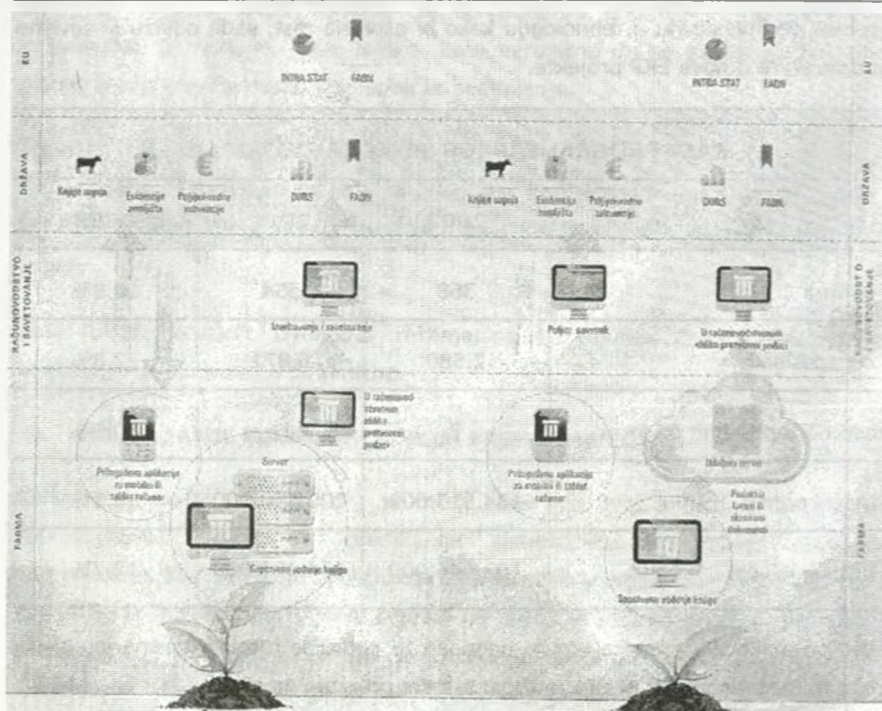
Jedan od praktičnih primera koji je pogodan za područje ruralnih terena je svakak program Pantheon, čiji je informacijski sistem prikazan na slici.

PANTHEON
FarmAccounting



PANTHEON FA
FarmAccounting

Celotupno informacijsko rešenje za farme
od brojenja junjadi do FADN srećanja



Pantheon informacioni system za velike I male farme

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U Srbiji postoji veliki broj visoko kvalifikovanih i obrazovanih kadrova u ovoj oblasti. Trebaće ih još više. Glavni problem je u menadžmentu projekata i mapiranju procesa. Radi se o nalaženju pravih ljudi sa odgovarajućim znanjem i iskustvom, pa onda izgradnjom njihovih sposobnosti u pojedinim oblastima poslovanja. Važno je da pored poznavanja same IT struke oni dobiju iskustvo i u menadžmentu projekata i razviju sposobnosti vođenja poslovanja.⁵

Takođe ključni faktori su i jeftina radna snaga u Srbiji i veoma razvijena preduzetnička kultura. Pored toga značajno je i već stečeno iskustvo funkcionisanja u tranzicionoj ekonomiji, veze sa dijasporom, kao i posebni trgovinski ugovori sa zemljama bivšeg SSSR-a. Irska je postala virtualna kapija

⁵ <http://www.veza.biz/mkostic/116.html>

za Zapadno Evropske i Američke kompanije u Istočnoj Evropi, a Srbija to može postati za zemlje Evro Azijskog regiona.

Prednost je i ista vremenska zona sa Evropom, koja štedi vreme menadžera. Kod sofisticiranih projekata ključan momenat je njihovo dorađivanje i fino podešavanje na kraju, gde je potrebna stalna komunikacija u realnom vremenu.

Timski rad je izuzetno važan u modernoj ekonomiji

Rad u timu nije lak, veoma često je teško usaglasiti sve članove tima. Međutim rezultat timskog rada je vrhunski proizvod. Nije čak ni stvar u štednji vremena, suština je u tome da više ljudi znači više ideja, više različitih uglova posmatranja, a obavezno manje grešaka i propusta. Timski rad je praktična vještina koja se uči kao i svaka druga vještina i dolazi sa iskustvom.

LITERATURA

Poslovna softverska rešenja u Srbiji, DATUM, Beograd, 17.5.2011.

ASizvor: Beta/Novi magazine

Turban E., Volonino L., *Information Technology for Management: Improving Strategic and Operational Performance*, John Wiley & Sons, 2012

extreme.rs

<http://www.veza.biz/mkostic/116.html>

<http://www.novimagazin.rs>

"Pantheon", datalab, Busines operating system

[The text in this section is extremely faint and illegible. It appears to be a multi-paragraph academic or technical document.]

İSTANBUL BOĞAZI KÖPRÜ GEÇİŞLERİNDEKİ KİŞİ VE ARAÇ SAYILARININ ZAMANA GÖRE LATENT DEĞİŞKENLİ PANEL VERİ MODELLEMESİ

Doç. Dr. Kutluk Kağan SÜMER¹

Özet

Bu çalışmada yapılan trafik sayımı ile elde edilen İstanbul Boğazını kara yoluyla geçen kişilerin ve araçların ekonometrik analizleri yapılmaya çalışılmıştır. Önce zaman yerine geçecek bir latent değişken kullanılarak klasik regresyon yöntemiyle tahmin modelleri kurulmuş daha sonra zaman ve birim etkileri dikkate alan panel veri ekonometrisi uygulanarak köprüden geçen kişi sayıları tahmin edilmeye çalışılmıştır.

Abstract

In this study, an econometric analysis has been made for counting of people and counting of vehicles passing through the Istanbul Bosphorus bridges. First, a latent variable is time to replace the established forecasting models using the classical regression method, and then taking into account the effects of time and the unit is applied to panel data econometrics to estimate the number of people were passing over the bridge.

Anahtar Kelimeler: Köprü Geçişleri, Trafik, Araç Sayısı, Ulaştırma, Taşıma, Latent değişken, Panel Veri Modeli, Saatlik ulaştırma tahmini

Sayım Metodolojisi

"İstanbul Ulaşım Ana Planı Performans İzleme Çalışması" kalibrasyonunu gerçekleştirmek amacıyla İstanbul ili sınırları dâhilinde tesis edilen "Perde ve Kordon" noktalarında 1 günlük araç ve doluluk sayımları gerçekleştirilmiştir. Bu sayımlarda perde ve kordonların karayolu ulaşım ağını kestikleri noktalarda trafiğin her akım yönünde hareket eden araç ve kişi sayıları elde edilmiştir.

¹ İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Ekonometri Bölümü , kutluk@istanbul.edu.tr

Sayımlarda itibar edilecek araç sınıfları Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 1. Araç Sınıfları

OTOMOBİL	Özel oto (5 kişilik araçlar özel kullanımlı araçlar) ve ticari taksiler
TOPLU TAŞIMA ve SERVİS	Otobüs (normal, çift katlı ve körükü), Midibüs, Minibüs ve Dolmuş
TİCARİ ARAÇ	TIR, Kamyon, Kamyonet, Panelvan /minibüs
ŞEHİRLERARASI	Otobüs, Midibüs

Bu kapsamda çalışmalar üç aşamada yapılmıştır.

- Perde Sayımları
- Kordon Sayımları
- Araç Doluluk Ölçümleri

Boğaz Perdesi

Boğaz perdesi iki ana kıtayı ayıran (Asya, Avrupa) İstanbul boğazı olarak belirlenmiştir. Sayımlar bu iki yakayı birbirine bağlayan Boğaz köprüsü ve FSM köprüsü üzerinde yapılmıştır (Şekil 1).

Şekil 1. P – 1 Boğaz Perdesi



İSTANBUL BOĞAZI KÖPRÜ GEÇİŞLERİNDEKİ KİŞİ VE ARAÇ SAYILARININ
ZAMANA GÖRE LATENT DEĞİŞKENLİ PANEL VERİ MODELLEMESİ

Boğaz perdesinde; FSM köprüsünde Avrupa yönünde Boğaziçi Köprüsünde Anadolu yönünde 24 saat sayımlar gerçekleşmiş diğer yönlerde 16 saatlik sayımlar yapılmıştır. Sayımların detaylı tabloları aşağıdadır.

Tablo 2. P-1 Saatlik Toplam Araç Sayıları

Saatler	BİNEK ARAÇ	BELEDİYE OTOBÜSÜ	ÖZEL RAKL OTOBÜSÜ	MONTRELS DOLMUŞ	SERVİS	SERİRLER ARASI	YCK ARACI	MOTOSKİLET	TOPLAM
00:00	7.257	5	57	91	326	65	1.675	116	9.57
01:00	3.879	9	10	65	238	45	1.377	61	5.676
02:00	2.157	0	3	42	190	39	1.225	41	3.697
03:00	1.328	0	3	33	107	52	833	19	2.375
04:00	1.328	0	6	29	125	68	874	9	2.439
05:00	2.422	8	18	23	147	153	1.967	6	4.744
06:00	9.515	57	49	2	1.54	181	1.744	41	13.129
07:00	17.676	74	99	4	3.715	131	1.347	118	23.155
08:00	18.346	86	103	5	1.925	140	1.187	279	22.571
09:00	20.789	56	119	9	673	159	2.37	438	24.633
10:00	15.942	42	118	18	569	215	3.948	387	22.239
11:00	16.568	38	105	24	461	159	4.175	355	21.865
12:00	16.623	29	107	30	505	128	3.634	355	21.409
13:00	17.403	30	109	41	479	121	3.675	315	22.173
14:00	17.684	41	129	46	576	132	3.776	405	22.18
15:00	15.981	42	129	47	735	145	3.985	419	21.494
16:00	18.051	55	112	28	909	147	3.684	553	23.337
17:00	19.509	58	106	33	1.917	113	2.331	442	24.809
18:00	18.853	46	99	28	2.318	155	1.805	415	23.719
19:00	18.073	50	130	38	1.704	157	1.759	350	22.241
20:00	18.266	33	143	69	683	199	2.051	265	21.709
21:00	17.001	20	124	139	392	272	2.537	214	20.699
22:00	11.74	17	79	50	386	220	2.358	215	15.045
23:00	9.6	11	29	23	461	70	1.459	106	11.759
TOPLAM	317.191	794	1.948	898	21.121	3.266	55.756	5.713	406.687

Tablo 3. P-1 Saatlik Toplam Kişi Sayıları

SAATLER	BİNEK ARAÇ	BELDİYE OTORÜSİ	ÖZEL HALK OTORÜSİ	MENLÜS DOLMUŞ	SERVİS	ŞEHİRLER ARASI	YOK ARACI	MOTOSİKLET	TOPLAM
00:00	12.414	252	1.745	692	904	2.145	1.675	115	19.947
01:00	6.768	0	459	502	728	1.485	1.377	61	11.355
02:00	3.724	0	147	319	520	1.287	1.225	41	7.263
03:00	2.323	0	147	251	354	1.716	833	19	5.643
04:00	2.559	0	294	222	348	2.244	874	9	6.233
05:00	4.141	528	882	177	420	5.049	1.967	6	13.177
06:00	15.523	2.291	1.498	29	3.484	5.973	1.744	41	30.363
07:00	29.592	2.997	5.424	16	9.714	4.523	1.347	118	53.531
08:00	29.383	4.199	6.076	25	5.076	4.62	1.187	279	50.771
09:00	30.856	1.512	5.585	44	2.165	5.247	2.37	458	48.027
10:00	27.597	1.624	5.359	116	2.406	7.093	3.948	387	48.562
11:00	26.479	1.57	5.603	138	1.786	5.247	4.175	355	45.355
12:00	28.957	1.325	6.676	206	2.056	4.224	3.634	353	47.431
13:00	27.323	1.064	6.307	343	1.613	3.993	3.675	313	44.635
14:00	30.077	922	5.416	389	2.294	4.356	3.776	465	47.635
15:00	26.925	1.471	6.488	370	2.832	4.785	3.985	410	47.277
16:00	27.701	2.172	5.376	225	3.6	4.851	3.684	353	47.962
17:00	30.441	2.949	4.62	282	5.157	3.729	2.331	442	49.951
18:00	31.985	2.637	4.171	265	6.417	5.115	1.805	415	52.854
19:00	30.658	3.614	7.154	322	4.843	5.181	1.739	350	53.861
20:00	29.598	1.604	5.323	656	2.09	6.567	2.051	265	48.154
21:00	26.683	856	4.593	1.493	1.358	8.976	2.537	214	46.62
22:00	19.521	612	3.611	229	1.107	7.26	2.358	215	34.913
23:00	16.084	540	1.419	176	1.02	2.31	1.459	106	23.114
TOPLAM	516.834	34.559	94.412	7.421	62.292	107.778	55.756	5.713	884.765

Ekonometrik Metodoloji

Latent Değişkenli Klasik Regresyon

Boğaz hattından saatlere göre geçen toplam araç sayısı ile toplam kişi sayısı arasında önce basit regresyon kurulmuştur.

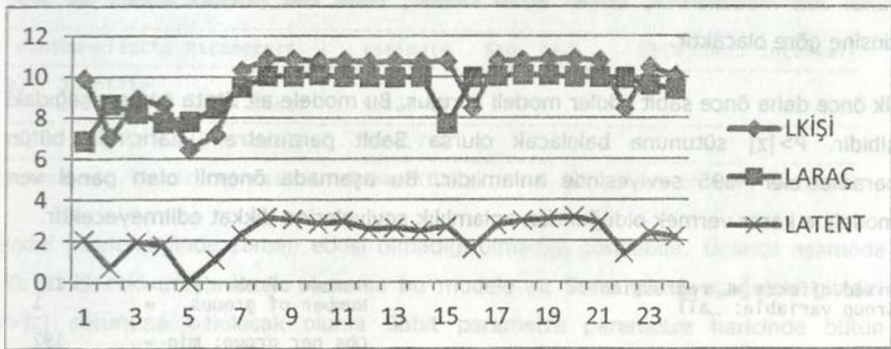
Bu basit regresyon modellerinde bağımlı değişken olarak LKİŞİ kişi sayılarının doğal logaritmalarını bağımsız değişkenler olarak LARAÇ araç sayılarının doğal logaritmalarını LATENT DEG Zaman Latent değişkenini, LATENT*LARAÇ ise eğim değişme katsayısını ifade etmektedir.

İSTANBUL BOĞAZI KÖPRÜ GEÇİŞLERİNDEKİ KİŞİ VE ARAÇ SAYILARININ
ZAMANA GÖRE LATENT DEĞİŞKENLİ PANEL VERİ MODELLEMESİ

Latent değişken saatlere göre geçen kişi sayıları sıralanması ve en yüksek olana 24 en düşük olana 1 verilmesiyle hesaplanmıştır.

Tablo 4. Latent Değişkenin aldığı değerler

SAAT	00:00	01:00	02:00	03:00	04:00	05:00	06:00	07:00	08:00	09:00	10:00	11:00
LATENT	8	2	7	6	1	3	10	23	21	17	19	13
SAAT	12:00	13:00	14:00	15:00	16:00	17:00	18:00	19:00	20:00	21:00	22:00	23:00
LATENT	14	12	15	5	16	20	22	24	18	4	11	9



Bu modellerin sonuçları aşağıdaki gibidir. (Altı çizili değerler %95 güvenilirlik düzeyinde anlamsızdır.

Tablo 5. Denenen Klasik Regresyon Modelleri

Bağımlı Değişken LKİŞİ					
Değişkenler	Model 1	Model2	Model3	Model4	Model5
SABİT TERİM	7.0763	7.7014	<u>2.7402</u>	7.4963	<u>-1.6832</u>
LARAC	<u>0.0752</u>		0.7602		1.0219
LATENT DEG	0.1652	0.1714		0.4226	1.1739
LATENT*LARAC				<u>-0.0243</u>	<u>-0.1051</u>
R ²	0.7236	0.7342	0.2590	0.7460	0.8479

Modeller incelenecek olursa zaman etkisinin çok önemli olduğu hatta zaman için kullanılan Latent değişkenin araç sayılarından ön plana çıktığı görülmektedir. Nihayet 5 numaralı modelde otonom parametre haricindeki tüm parametreler %95 güvenilirlik düzeyinde anlamlıdır. Otonom parametre anlamsız dahi olsa model dışında bırakılmaz. Düzeltilmiş determinasyon katsayılarına (R²) bakıldığında 0.8479 ile en düzgün model bu modeldir.

Bu modelde otonom parametre latent değişkenin 1.17 katı kadar büyürken ilişkisel parametre -0.10 luk bir düzeltme yapmaktadır.

SÜMER

Değerlerin ters logaritmaları alınacak olunursa araç başına 2.77 kişi oranına ulaşılabilir. Latent değişkenin artan değerleri için kişi sayısı 3.23 kişi artarken araç başına kişi sayısı 0,9 kişi artar bunun manası köprü geçişinde ağırlık toplu taşıma araçlarına yönelmektedir.

Panel Veri Modeli:

Araçlar bazında ve zaman bazında modeller kurmaya çalışılacak olursa **panel veri ekonometrisi** modellerine baş vurmak daha doğru olacaktır.

Panel veri modellerinde zaman etkisi saatler, birim etki (mekan etkisi) ise araç cinsine göre olacaktır.

İlk önce daha önce sabit etkiler modeli kurulur. Bu modele ait Stata çıktısı aşağıdaki gibidir. $P > |z|$ sütununa bakılacak olursa Sabit parametre haricinde bütün parametreler %95 seviyesinde anlamlıdır. Bu aşamada önemli olan panel veri modeline karar vermek olduğundan anlamlılık seviyelerine dikkat edilmeyecektir.

```
Mixed-effects ML regression          Number of obs   =       192
Group variable: _all                 Number of groups =         1
                                      Obs per group:  min =       192
                                      avg   =       192.0
                                      max   =       192

Log likelihood = -1736.4034          Wald chi2(2)    =       723.99
                                      Prob > chi2      =       0.0000
```

kisi	Coef.	Std. Err.	z	$P > z $	[95% Conf. Interval]	
aracs	1.265875	.0521271	24.28	0.000	1.163708	1.368042
LATENT	86.99845	20.7631	4.19	0.000	46.30352	127.6934
_cons	855.0864	788.6434	1.08	0.278	-690.6264	2400.799

Random-effects Parameters	Estimate	Std. Err.	[95% Conf. Interval]	
_all: Identity				
sd(R.arac)	2078.801	555.0779	1231.762	3508.321
sd(Residual)	1909.03	99.65431	1723.371	2114.691

```
LR test vs. linear regression: chibar2(01) = 92.85 Prob >= chibar2 = 0.0000
```

Model incelendiğinde birim etkiler olduğu ve klasik modelin uygun olmadığı görülebilir. İkinci aşamada zaman etkisi olup olmadığı incelenecek olunursa bu modele ait Stata çıktısı aşağıdaki gibidir. $P > |z|$ sütununa bakılacak olursa Sabit parametre haricinde bütün parametreler %95 seviyesinde anlamlıdır. Sabit parametre %90 seviyesinde anlamlıdır. Bu aşamada önemli olan panel veri modeline karar vermek olduğundan anlamlılık seviyelerine dikkat edilmeyecektir.

**İSTANBUL BOĞAZI KÖPRÜ GEÇİŞLERİNDEKİ KİŞİ VE ARAÇ SAYILARININ
ZAMANA GÖRE LATENT DEĞİŞKENLİ PANEL VERİ MODELLEMESİ**

```

Mixed-effects ML regression      Number of obs   =   192
Group variable: _all            Number of groups =    1

                                Obs per group: min =   192
                                avg   =  192.0
                                max   =   192

                                Wald chi2(2)   =  1478.33
                                Prob > chi2    =   0.0000

Log likelihood = -1782.8282
    
```

kisi	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
aracs	1.49376	.039831	37.50	0.000	1.415693 1.571828
LATENT	61.14367	27.57092	2.22	0.027	7.105663 115.1817
_cons	723.5706	389.3038	1.86	0.063	-39.45079 1486.592

```

-----
Random-effects Parameters | Estimate Std. Err. [95% Conf. Interval]
-----+-----
_all: Identity
      sd(R.saar) | 9.52e-09 .
-----+-----
      sd(Residual) | 2608.746 .
-----
LR test vs. linear regression: chibar2(01) = 0.00 Prob >= chibar2 = 1.0000
    
```

Model incelendiğinde zaman etkisi olmadığı görülebilir. Üçüncü aşamada çift yönlü etki araştırılacak olunursa bu modele ait Stata çıktısı aşağıdaki gibidir. P>|z| sütununa bakılacak olursa Sabit parametre parametre haricinde bütün parametreler %95 seviyesinde anlamlıdır.

```

Mixed-effects ML regression      Number of obs   =   192
Group variable: _all            Number of groups =    1

                                Obs per group: min =   192
                                avg   =  192.0
                                max   =   192

                                Wald chi2(2)   =   723.99
                                Prob > chi2    =   0.0000

Log likelihood = -1736.4034
    
```

kisi	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
aracs	1.265875	.0521271	24.28	0.000	1.163707 1.368042
LATENT	86.99847	20.7631	4.19	0.000	46.30354 127.6934
_cons	855.0865	788.6459	1.08	0.278	-690.6311 2400.804

```

-----
Random-effects Parameters | Estimate Std. Err. [95% Conf. Interval]
-----+-----
_all: Identity
      sd(R.saar) | .0011465 .0036772 2.13e-06 .6159386
-----+-----
_all: Identity
      sd(R.arac) | 2078.809 555.2313 1231.59 3508.835
-----+-----
      sd(Residual) | 1909.03 99.65429 1723.371 2114.69
-----
LR test vs. linear regression: chi2(2) = 92.85 Prob > chi2 = 0.0000
    
```

Model incelendiğinde çift yönlü etki olduğu ve klasik modelin uygun olmadığı görülebilir. Bu aşamada nihai karar olarak panel veri modelinin kullanımı doğrudur. Dördüncü aşamada Tesadüfi etkiler modeli mi, sabit etkiler modelimi kullanılacak

SÜMER

buna karar vermemiz gerekirken bu da daha önce bahsettiğimiz üzere Hausman testiyle karar verilecektir.

TESADÜFİ ETKİLER MODELİ

Random-effects GLS regression	Number of obs	=	192		
Group variable: arac	Number of groups	=	8		
R-sq: within = 0.7808	Obs per group: min	=	24		
between = 0.9370	avg	=	24.0		
overall = 0.8838	max	=	24		
corr(u_i, X) = 0 (assumed)	wald chi2(2)	=	722.02		
	Prob > chi2	=	0.0000		
kisi	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]
aracs	1.271972	.0523143	24.31	0.000	1.169438 1.374506
LATENT	86.30671	21.01626	4.11	0.000	45.1156 127.4978
_cons	851.5677	725.3744	1.17	0.240	-570.1401 2273.275
sigma_u	1865.8064				
sigma_e	1918.1257				
rho	.48617593				(fraction of variance due to u_i)

SABİT ETKİLER MODELİ

Fixed-effects (within) regression	Number of obs	=	192		
Group variable: arac	Number of groups	=	8		
R-sq: within = 0.7809	Obs per group: min	=	24		
between = 0.9370	avg	=	24.0		
overall = 0.8833	max	=	24		
corr(u_i, Xb) = 0.5333	F(2,182)	=	324.32		
	Prob > F	=	0.0000		
kisi	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
aracs	1.23812	.0545237	22.71	0.000	1.13054 1.3457
LATENT	90.1474	20.93275	4.31	0.000	48.84532 131.4495
_cons	871.1042	287.4703	3.03	0.003	303.9011 1438.307
sigma_u	2336.8019				
sigma_e	1918.1257				
rho	.59745439				(fraction of variance due to u_i)
F test that all u_i=0:	F(7, 182) =	24.74			Prob > F = 0.0000

HAUSMAN TESTİ

	---- Coefficients ----			
	(b) fe	(B) re	(b-B) Difference	sqrt(diag(v_b-v_B)) S.E.
aracs	1.23812	1.271972	-.0338521	.0153637
LATENT	90.1474	86.30671	3.840695	

b = consistent under H₀ and H_a; obtained from xtreg
B = inconsistent under H_a, efficient under H₀; obtained from xtreg

Test: H₀: difference in coefficients not systematic

$$\begin{aligned} \text{chi2}(2) &= (b-B)'[(v_b-v_B)^{-1}](b-B) \\ &= 4.85 \\ \text{Prob}>\text{chi2} &= 0.0883 \\ &(\text{v}_b-\text{v}_B \text{ is not positive definite}) \end{aligned}$$

**İSTANBUL BOĞAZI KÖPRÜ GEÇİŞLERİNDEKİ KİŞİ VE ARAÇ SAYILARININ
ZAMANA GÖRE LATENT DEĞİŞKENLİ PANEL VERİ MODELLEMESİ**

Hausman testi incelendiğinde tesadüfi etkiler modeli kabul edilir. Bundan sonra spesifikasyon hatalarının testlerine tesadüfi etkiler modeli varsayımlarına göre devam edilir. Testlerde kullanılacak model aşağıdaki gibidir. . $P > |z|$ sütununa bakılacak olursa Sabit parametre haricinde bütün parametreler %95 seviyesinde anlamlıdır.

```

Random-effects GLS regression           Number of obs   =       192
Group variable: arac                   Number of groups =         8

R-sq:  within = 0.7808                  Obs per group:  min =        24
      between = 0.9370                  avg =       24.0
      overall  = 0.8838                  max =        24

corr(u_i, x) = 0 (assumed)              Wald chi2(2)    =       722.02
                                          Prob > chi2     =       0.0000
    
```

kisi	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
aracs	1.271972	.0523143	24.31	0.000	1.169438	1.374506
LATENT	86.30671	21.01626	4.11	0.000	45.1156	127.4978
_cons	851.5677	725.3744	1.17	0.240	-570.1401	2273.275
sigma_u	1865.8064					
sigma_e	1918.1257					
rho	.48617593	(fraction of variance due to u_i)				

HETEROSKEDASİTENİN TESTİ

arac	Summary of e[arac,t]		Freq.
	Mean	Std. Dev.	
1	162.69554	4049.9129	24
2	-24.944509	790.27703	24
3	72.840261	2143.9797	24
4	-70.387393	735.4303	24
5	-27.245756	1216.3398	24
6	78.247132	2148.2321	24
7	-107.05258	713.92406	24
8	-84.152698	638.33578	24
Total	-5.669e-07	1876.4733	192

```

w0 = 8.5653973   df(7, 184)   Pr > F = 0.00000000
w50 = 7.0932005  df(7, 184)   Pr > F = 0.00000017
w10 = 7.8361029  df(7, 184)   Pr > F = 0.00000003
    
```

Test incelendiğinde modelde heteroskedasite yoktur.

OTOKORELASYONUN TESTİ

RE GLS regression with AR(1) disturbances
 Group variable: arac

Number of obs = 192
 Number of groups = 8

R-sq: within = 0.7785
 between = 0.9370
 overall = 0.8850

Obs per group: min = 24
 avg = 24.0
 max = 24

corr(u_i, xb) = 0 (assumed)

Wald chi2(3) = 266.04
 Prob > chi2 = 0.0000

kisi	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
aracs	1.069295	.0681982	15.68	0.000	.9356291	1.202961
LATENT	51.23299	20.35016	2.52	0.012	11.34742	91.11856
_cons	1629.579	812.6637	2.01	0.045	36.78704	3222.37
rho_ar	.68883025	(estimated autocorrelation coefficient)				
sigma_u	1992.1223					
sigma_e	1579.893					
rho_fov	.61388844	(fraction of variance due to u_i)				
theta	.5687214					

modified Bhargava et al. Durbin-Watson = .81286651
 Baltagi-wu LBI = 1.0079639

Test incelendiğinde her iki istatistikte kritik değer olan 2 den küçüktür. Modelde birinci mertebeden otokorelasyon vardır.

Tests for the error component model:

$$\begin{aligned} \text{kisi}[\text{arac}, t] &= Xb + u[\text{arac}] + v[\text{arac}, t] \\ v[\text{arac}, t] &= \rho v[\text{arac}, (t-1)] + e[\text{arac}, t] \end{aligned}$$

Estimated results:

	Var	sd = sqrt(Var)
kisi	5.95e+07	7714.655
e	3679206	1918.1257
u	3481233	1865.8064

Tests:

Random Effects, Two Sided:
 LM(Var(u)=0) = 354.46 Pr>chi2(1) = 0.0000
 ALM(Var(u)=0) = 281.97 Pr>chi2(1) = 0.0000

Random Effects, One Sided:
 LM(Var(u)=0) = 18.83 Pr>N(0,1) = 0.0000
 ALM(Var(u)=0) = 16.79 Pr>N(0,1) = 0.0000

Serial Correlation:
 LM(rho=0) = 90.75 Pr>chi2(1) = 0.0000
 ALM(rho=0) = 18.26 Pr>chi2(1) = 0.0000

Joint Test:
 LM(Var(u)=0, rho=0) = 372.72 Pr>chi2(2) = 0.0000

Otokorelasyon ve birimler arasında otokorelasyon olmadığı ayrı ayrı kabul edilmekte; oysa Otokorelasyon birim etkinin varyansının ve otokorelasyon katsayısını sıfır a eşitliği birleşik testte reddedilmektedir.

0,9 kişi artar bunun manası köprü geçişinde ağırlık toplu taşıma araçlarına yönelmektedir.

Panel veri yöntemi olarak hausman testi yardımıyla tesadüfi etkiler modeli seçilmiştir. Bu model ışığında yapılan analizler sonrasında araç başına 1.27 kişi latentin değerlerine göre 86,3 kişilik bir etki bulunmuştur. Günün en yoğun saatlerinde sabah ve akşam 7 (07:00 ve 19:00) köprüden en fazla sayıda kişi geçmektedir. Sabah 8:00, 18:00, 20:00 aralığı arkasından gelen yoğunluklardır.

KAYNAKÇA

PAZARLIOĞLU, GÜRLER; Telekomünikasyon yatırımları ve ekonomik büyüme: panel veri yaklaşımı; 8. Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi 24-25 Mayıs 2007 - İnönü Üniversitesi Malatya

BALTAGI B.H., (1995), *Econometric Analysis of Panel Data*, John Wiley & Sons Ltd, England

GREENE, W.H. (2003), *Econometric Analysis*, Prentice Hall, New Jersey

HACKL Peter; *Statistical Analysis and Forecasting of Economic Structural Change*; Springer Verlag

HSIAO C. (1986) *Analysis of Panel Data*, Cambridge University Press

SÜMER Kutluk K., (2003) Regresyonda Mevsim Etkisinden Kaynaklanan Tahmin Hatalarının Konjonktürel Bir Latent Değişken Yardımıyla Düzeltilmesi; İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası; 2003; 53. Cilt Sayı:1; Sayfa:71-90

SÜMER Kutluk K., GÖKTAŞ Ö., HEPAĞ A., (2007) Elektrik Enerji Talebi İçin Gelecek Tahmininde Zaman Serileri Yöntemlerinin Zaafı Ve Alternatif Bir Yöntem Olarak Mevsimsel Latent Değişken Kullanımı Üzerine Bir Uygulama; 8. Türkiye Ekonometri ve İstatistik Kongresi, 24-25 Mayıs 2007

SÜMER Kutluk K., GÖKTAŞ Ö., HEPAĞ A., (2009) "The application of seasonal latent variable in forecasting electricity demand as an alternative method"; *Energy Policy* Volume 37, Issue 4, Pages 1317-1322 (April 2009)

TATOĞLU, Ferda (2012) *Yerdelen Panel Veri Ekonometrisi*; Beta Basım A.Ş.; İstanbul; 2012

DIŞ TİCARETTE YENİ KORUMACILIK ÖNLEMLERİNİN TÜRKİYE'NİN OTOMOTİV YEDEK PARÇA İTHALATI VE İHRACATINA ETKİSİ

Binnur Uluçay¹

Yrd.Doç.Dr.Ahmet Yağmur Ersoy²

Öğr.Gör. İker Akalan³

ABSTRACT

As the traditional trade barriers, especially tariffs, were reduced by the efforts of World Trade Organization (WTO), the countries find ways such as new protectionism in foreign trade to protect themselves from foreign competition. Called as "invisible obstacles", these new protectionism regulations not only bring standards for the goods that are imported and exported for the health and security of the community as well as the protection of the environment but also protects the local producers against the foreign competition as an invisible mechanism.

In Turkish Automotive Industry, as the fundamental production inputs such as engine and transmissions are sourced from foreign countries and are not produced locally, the spare parts are also supplied from the foreign sources. As a result, the administrative and technical preventions in the foreign trade cause the automotive manufacturers having difficulties in the spare parts import . These difficulties, on the other hand, will affect the spare parts export negatively as well as the automotive exports since the lead times of the spare parts will be longer and the prices will be higher as a result of the extra costs occurred by the technical preventions.

Key Words : New protectionism, spare parts import, spare parts export, automotive industry

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, bulucay@otokar.com.tr

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, ayersoy@sakarya.edu.tr

³ Sakarya Üniversitesi, Ali Fuat Cebesoy M.Y.O., iakalan@sakarya.edu.tr

ÖZET

Dünya Ticaret Örgütü' nün serbest dış ticaret adına tarifeleri azaltma yönündeki çabaları, ülkelerin dış ticarete geleneksel koruma araçları yerine korumacılık önlemleri geliştirmelerine yol açmış ve "görünmez engeller" olarak adlandırılan uygulamaların doğmasına neden olmuştur. Dış ticarete halkın sağlığı, güvenliği ya da doğal çevrenin korunması adına malların ithalat ve ihracatlarında getirilen idari ve teknik düzenlemelerle getirilen standartlar yeni korumacılık önlemlerinden biridir. Bununla birlikte bu düzenlemelerin sonuçlarına baktığımızda bazen gizli birer dış ticaret engeli gibi etki yaptıklarını bu etkinin de yerli üreticileri dış rekabete karşı koruyan görünmez bir mekanizma oluşturduğunu görmekteyiz.

Ülkemizde otomotiv sektöründe motor, şanzıman gibi temel üretim girdileri yurtdışı kaynaklı olduğundan üretilen araçların yedek parçaları da büyük ölçüde ithal kaynaklı olarak tedarik edilmektedir. İhracatımızda önemli bir payı oluşturan otomotiv sektöründe yedek parça ithalatında karşılaşılan idari ve teknik engeller ithalatçı firmaların parça tedarik sürelerinin ve maliyetlerinin artmasına neden olduğundan otomotiv üreticilerinin yalnızca yedek parça ihracatlarını olumsuz etkilemeyecek aynı zamanda araç ihracatlarına da olumsuz yansıyacaktır.

GİRİŞ

Uluslararası ticarete ülkeler arasındaki ticaretin küresel kurallarını koymaya çalışan (Eğilmez ve Kumcu, 2002 :74) Dünya Ticaret Örgütü'nün dış ticarete geleneksel koruma aracı olan tarifelerin aşama aşama düşürülerek kaldırılması doğrultusunda getirdiği serbest ticaret yönündeki prensiplerine karşı, 1970'lerden itibaren ülkeler tarafından dış ticarete alternatif koruma araçlarının kullanılması gündeme gelmiştir. Tarife dışı araçlar ya da yeni korumacılık akımı olarak nitelendirilen bu yöntemlerin temel amaçları ulusal sanayinin ve yerli üreticinin korunması, bebek sanayilerin dış rekabete karşı korunması, ödemeler dengesi açıklarının giderilmesi, haksız ticari uygulamalara yönelik önlemler alınması olarak sayılabilir.

1970'lerde baş gösteren küresel durgunlukla beraber ortaya çıkan yeni korumacılık önlemleri, bugünkü uygulamaları itibariyle miktar kısıtlamaları, mali nitelikli engeller ve idari ve teknik engeller şeklinde 3 kategoride incelenebilmektedir. (Seymen,2000:101)

İdari ve teknik engeller, günümüzde bir anlamda ticareti kısıtlamaya yönelik gerekçeler yaratma şeklinde bir içeriği olan araçlar olarak görülmektedir. Bu

engellerin en önde gelen nedeni, tüketici sağlığı ve güvenliği ile doğal çevrenin korunmasıdır.

Bu çalışmada incelenecek olan önlemler idari ve teknik engeller kapsamında olup bu engellerin Türkiye'nin Otomotiv Yedek Parça İthalatı ve İhracatı üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

TÜRKİYE'NİN OTOMOTİV YEDEK PARÇA İTHALATI VE İHRACATI

Otomotiv sanayi, motorlu karayolu taşıtlarının üretildiği ana sanayi ile bu ana sanayinin belirlediği teknik dokümanlara uygun orijinal ya da eşdeğer, aksam, parça, modül ve sistem üreten yan sanayinin tümünü kapsayan büyük bir sanayi koludur.

Türkiye'de otomotiv sektörü 1960'lı yıllardan itibaren önemli gelişmeler kaydetmiştir. Sektör, 1990'lı yılların sonlarına doğru Türkiye'de dünyanın önde gelen otomotiv firmalarının Türk ortaklarla kurdukları tesislerle birlikte önemli bir konum elde ederek bunlardan bazıları ortak oldukları yabancı otomotiv firmalarının ihracat üssü haline gelmiştir. (<http://www.vergidegundem.com>).

2012 yılı LMC verilerine göre, Türkiye toplam 1.073.000 adetlik üretimi ile 86 milyon adetlik dünya motorlu araç üretiminde 17. sırada yer almıştır. 2012 yılı itibarıyla AB ülkeleri içinde özellikle hafif ticari araç üretiminde birinci, otobüs üretiminde ikinci sırada yer alması Türkiye'nin küresel üretimdeki başarısının önemli bir göstergesidir. (OSD, 2012 Otomotiv Sanayii Değerlendirme Raporu)

Bununla birlikte, Ekonomi Bakanlığı'nın Uludağ Otomotiv İhracatçıları Birliği ile birlikte yapmış olduğu çalışmada, Türkiye'de üretilen 100 TL' lik bir otomobilin 56 TL'lik kısmının yerli parça tedariki ile yapıldığı, 44 TL' sinin ise ithal parça ile karşılandığı görülmektedir. (Ekonomi Bakanlığı, 2012 Yılı Genel İthalat Değerlendirmesi)

Bunda kuşkusuz taşıt araçlarının yürüyen aksamlarının (motor, şanzıman, aks gibi) yerli üretimlerinin olmayışının payı büyüktür. Dolayısı ile aksamların yedek parçaları da büyük ölçüde ithal olarak tedarik edilmektedir.

Ekonomi Bakanlığı'nın verilerine göre otomotiv sektöründe 2012 ithalatı 14,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, sektör ithalatının 10 milyar dolarlık kısmı nihai üründen, 4,5 milyar dolarlık kısmı ise yedek parça ve aksamdan oluşmuştur.

Toplam taşıt araçları ve yan sanayi ihracatı, Türkiye İhracatçılar Meclisi' nin (TİM) 2012 yılı verilerine göre % 12,6 ile toplam ihracattan en yüksek payı alarak \$ 19.063.427.000 düzeyinde gerçekleşmiştir. (OSD, 2012 Otomotiv Sanayii Değerlendirme Raporu)

İç, dış lastik, emniyet camı, motor, akü, diğer aksam ve parçaların ihracatı ise, Otomotiv Endüstrisi İhracatçıları Birliği' nin 2012 verilerine göre, \$ 8.223.513,061 düzeyinde gerçekleşmiştir. (OSD, 2012 Otomotiv Sanayii Değerlendirme Raporu)

İTHALATTA STANDARTLARA UYGUNLUK DENETİMİ VE OTOMOTİV YEDEK PARÇA İTHALATI

İthalatta standartlara uygunluk denetimi; ilgili standart veya teknik düzenlemede belirtilen kriterlere göre, insan sağlığının ve emniyetinin, hayvan veya bitki varlığının veya çevrenin korunmasını, ulusal güvenlik gereklerini veya tüketicinin doğru bilgilendirilmesini sağlamak ve gerekli görülen hallerde performans ölçümleri yönlerinden yapılır.

1980'lerden itibaren Türkiye'nin dışa açılması ve bu bağlamda ithalatını giderek libere etmesi ile 1996 yılında Gümrük Birliği çerçevesinde, Gümrük Birliği'ne üye ülkelerden sanayi malları ve işlenmiş tarım ürünlerinde yapılan ithalatta gümrük vergi, resim ve harçlarının sıfırlanıp, üçüncü ülkelerden yapılacak ithalatta birlik içi Ortak Gümrük Tarifesi' ne uyma zorunluluğunun gelmesi ve benzeri nedenlerle, her geçen gün Türkiye'ye ithal edilen madde, mamul ve mahsüllerin sayısı, tür ve nitelikleri artmaktadır.

Kuşkusuz bu noktada tüketicilerin korunması konusu gündeme gelmekle birlikte söz konusu malların ithalatında tarife dışı engellerle malların ithalat maliyeti artmakta ve engellerin zorluğuna göre de ithalatı caydırıcı bir durum oluşmaktadır.

İthalatta Standartlara Uygunluk Denetimi, 2013/1 İthalatta Standartlara Uygunluk Denetimi Tebliği doğrultusunda yapılmaktadır. Bu tebliğ kapsamındaki otomotiv yedek parçaların ithalatında öncelikle TAREKS' e başvuru gerçekleşmektedir. TAREKS, Dış Ticarete Risk Esaslı Kontrol Sistemi olup ilk kez 2013 Ocak ayında devreye girmiştir. Önceki senelerde tebliğ kapsamındaki ürünler direkt olarak denetim için Türk Standartları Enstitüsü'ne (TSE) yönlendirilirken, TAREKS' in devreye alınmasıyla birlikte TAREKS üzerinden beyan edilen bilgiler çerçevesinde TAREKS aracılığı ile yapılacak risk analizine göre az riskli bulunan ürünler fiili denetime yönlendirilmeden, doğrudan oluşturulacak TAREKS referans numarasıyla

direkt ithal edilebileceği gibi, fiili denetime yönlendirilen riskli ürünlerin ithalat denetimleri ise TSE tarafından yapılmaktadır.

Önceki yıllarda AQAP (Allied Quality Assurance Publications- Endüstriyel Kalite Teminatı Seviye Belgesi) belgeli kurum ve kuruluşların askeri alanda üretim gösterdikleri araçlar için ithal edecekleri yedek parçalarda bu standartlar aranmaksızın AQAP Belgesi'nin beyannameye eklenmesiyle fiili denetime yönlendirilmeden direkt olarak ithalatı yapılırken, yeni tebliğle birlikte bu istisna korunmuş TAREKS' in belirlediği 15 haneli otomatik referans numarası beyannameye ilgili haneye girilerek direkt ithalat yapılabilmesine olanak tanınmıştır.

Bununla birlikte, önceki tebliğlerde ticari alanda üretimi yapılan araçlar için ithal edilen yedek parçalar konusunda "Türkiye'de "Just In Time" sistemine dayalı olarak uluslararası rekabet koşullarında faaliyet gösteren ve otomotiv üretimine münhasır "Taşıt İmalat Yeterlilik Belgesi - Tip Onay Belgesi" sahibi otomotiv üreticisi firmaların ürettikleri ürünler için; orijinal yedek parça temin eden ve bu imalatçı firmalar tarafından, kendi garanti ve sorumlulukları altında çalıştıkları tevsik edilen yedek parça ithalatçısı pazarlama kuruluşlarına orijinal yedek parça ithalatında denetim yapılmadan "İthal Malı Belgesi" verilir." maddesi yer almakta ve ilgili kurum ve kuruluşlar aylık düzenledikleri "Just In Time" Belgelerini beyannameye ekleyerek herhangi bir denetime tabi olmadan söz konusu parçaları Just In Time belgelerinin geçerliliği süresince ithal edebilmekteydiler.

Yeni tebliğ ile birlikte bu istisna ortadan kalkmış olup sadece ATR belgeli yedek parçalar için 1 Haziran 2013 tarihinden itibaren TAREKS numarasının doğrudan oluşturulacağı ve fakat gerekli görüldüğü takdirde ATR belgeli olsa dahi bu parçaların da denetime gireceği maddeleri tebliğe eklenmiştir.

Bu durum hem denetime girecek olan yedek parçaların ithalinde uzun süre kayıplarına hem de bu parçaların maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır.

Tebliğ kapsamındaki bir yedek parçanın Türk Gümrüğü'ne geldiği zaman öncelikle TAREKS sistemine girişı gerçekleşmektedir. Daha sonra TAREKS tarafından parçanın riskli bulunması durumunda aynı gün içerisinde parçanın fiili denetime yönlendirildiği bilgisi TAREKS sisteminde gözükmekte ve TSE kurumuna uygunluk denetimi için başvuruda bulunmaktadır. Elektronik ortamda TSE kurumuna yapılan müracat sonrası, kurumun atayacağı heyetin parçaların bulunduğu antrepoya numune alımı için gelmesi ortalama 15-20 günü bulmaktadır.

Numune alındıktan sonraki süreçte parçanın öncelikle TSE'nin gerektirdiği şekil şartlarına uyup uymadığına bakılır. Örneğin üretici firmanın ismi/sembolü, parçanın üretim yılı parça üzerinde yer almalıdır. Şekil şartını karşılayan parçalar ilgili deneyin yapılacağı laboratuvarlara gönderilir. Karşılıyamyayanlar için ise olumsuz rapor düzenlenir ve parçanın ithalatına izin verilmez.

Parçaların deney süreleri ise parçaya göre değişmekle birlikte deney için laboratuvarıda sıraya da girmektedir. Örneğin, V kayışlar için deney süresi 10 iş günü iken deney için firmanın önünde 3 firma olması halinde süre 3 katına çıkacaktır.

Amortisör gibi parçalarda süre sorunu daha da ön plana çıkmaktadır. TSE' nin amortisörleri test edecek bir laboratuvarı olmadığı için numune aldığı amortisörler şekil şartına uyduğu takdirde deney için Bursa'daki bir amortisör firmasının akredite laboratuvarına göndermektedir. Burada 15-20 gün arası değişen bir sürede korozyon testine tutulan amortisörler, deneyin olumlu raporla sonuçlanması halinde TSE' nin Çayırova'daki Deney Laboratuvarı'na yönlendirmektedir. Elbette ki Türk Gümrüklerine ithal edilmek üzere gelmiş tüm amortisörlerin Bursa'daki laboratuvara yönlendirildiğini göz önüne alırsak, ciddi sıra beklemleri ve zaman kayıpları söz konusu olmaktadır. Olumlu rapor alan ve TSE'nin deney laboratuvarına yönlendirilen amortisörler, bu laboratuvarıda da yaklaşık 1 hafta süren yağ testine tabi tutulmaktadır. Olumlu raporun çıkması durumunda TSE'nin ilgili İthalat Müdürlüğü'ne olumlu raporun yazılması ve Uygunluk Belgesi'nin verilmesi ve ithalata başlanabilmesi de yaklaşık 1 hafta kadar sürmektedir. Olumsuz rapor alınması durumlarında ise parçanın ithalatına izin verilmemektedir.

Görüldüğü üzere, tebliğ kapsamı dahilindeki parçaların tedarikinde ciddi zaman kayıpları söz konusu olmaktadır. Bunun yanısıra dosya inceleme, göreve gelme, rapor yazma gibi masraflar için kalem başına 75 TL+KDV maliyet söz konusu olmakta ve deney masrafları da firmalara yansıtılmaktadır. Örneğin V kayışlar için 755 TL+KDV tutarında bir deney masrafı söz konusuysen amortisörler için bu tutar 2.060 TL+KDV'dir. Ayrıca başvuru başına 100 TL başvuru ücreti alınmaktadır.

Bu noktada iki husus daha gündeme gelmektedir. İlk olarak tebliğ kapsamındaki parçaların yer aldığı yüklemde tebliğ kapsamına girmeyen başka parçalar da varsa bu parçalar da uygunluk belgesi alınana kadar gümrükte bloke edilmekte, ithalat ancak elleçleme yapılarak gerçekleşmektedir, bu da elleçleme masrafı doğmasına yol açmaktadır. Diğer bir husus denetim sonuçlanana kadar parçalar antrepoda kalacağı için oluşacak ardiye masrafıdır. Kendi fiktif depoları olan firmalar parçaların

bulunduğu gümrüklü depodan kendi fiktif depolarına aktarma yapıp teminatlı araçlarla yapılacak olan aktarma maliyetine katlanırken fiktif depoları olmayan firmalar yüksek antrepo maliyetlerine katlanmak durumunda kalacaktır.

Bununla birlikte aynı ülke menşeli aynı tedarikçiden sağlanan aynı marka ve model/parça kodlu yedek parçalar her ayrı yüklemde –önceki denetimlerde olumlu sonuç alınmış olsa bile- aynı süreçlere tabi tutulmaktadır.

“CE” İŞARETİ TAŞIYAN BAZI ÜRÜNLERİN İTHALAT DENETİMLERİ

İnsan sağlığının ve ekolojinin korunmasıyla ilgili standartlar arasında ithalatçı firmaların çoğunlukla karşılaştığı engellerden biridir. Fransızca’da “Avrupa Normlarına Uygunluk” anlamına gelen “Conformité Européenne” sözcüklerinin baş harflerinden oluşan “CE” işareti herhangi bir ürünün Avrupa Topluluğu direktifleri ile belirlenen sağlık, güvenlik, çevrenin ve tüketicinin korunması gereklerine uygun olduğunu gösteren bir birlik işaretidir. Bireylerin ve çevrenin sağlık güvenliği gözetilerek uygulamaya konulan bu teknik ve idari düzenlemeler, AB dışı ülkelerden ithalat yapan birlik içi ülkeler için maliyetli olabilmekte ve ithalatı caydırıcı bir nitelik taşıyabilmektedir.

Avrupa Topluluğu’nda “Yeni Yaklaşım” adıyla 1985 yılında yayınlanan standardizasyon politikası, birbirine benzeyen ürünleri bir grupta toplayarak piyasaya arz edilebilmeleri için gereken asgari güvenlik koşullarını belirleyen direktifler yayınlanması suretiyle birlik düzeyinde yeknesaklık sağlamayı amaçlamaktadır.(<http://www.ekodialog.com/Konular/ce-avrupa-standardi-nedir.html>)

1989 yılı itibariyle geçerlilik kazanan CE işareti kullanımı, uygulaması değişik 21 değişik direktif içerir.

Bu direktiflerde ürünün tanımı, taşıdığı riskler, sahip olması gereken asgari güvenlik koşulları, uygunluk değerlendirme prosedürleri ayrıntılı biçimde belirtilmektedir.

Ekonomi Bakanlığı tarafından her yıl Dış Ticarete Standardizasyon Tebliğleri kapsamındaki (2013 yılında tebliğler Ürün Güvenliği ve Denetimi olarak değişmiştir) CE Uygunluk Değerlendirmesi’ne tabi ürünler, ilgili direktifler kapsamında yapılacak revizyonlara paralel olarak farklılık gösterebilir.

İthalatta CE İşareti Taşıyan Bazı Ürünlerin İthalat Denetimi, 2013/9 CE İşareti Taşıyan Bazı Ürünlerin İthalat Denetimi Tebliği doğrultusunda yapılmaktadır. Bu tebliğ kapsamındaki otomotiv yedek parçaları Türk Gümrüklerine varış yaptığında

öncelikle TAREKS' e başvuru gerçekleşmektedir. Daha sonra TAREKS tarafından parçanın riskli bulunması durumunda aynı gün içerisinde parçanın fiili denetime yönlendirildiği bilgisi TAREKS sisteminde gözükmekte ve TSE kurumuna uygunluk denetimi için başvuruda bulunmaktadır. Elektronik ortamda TSE kurumuna yapılan müracat sonrası, kurumun atayacağı heyetin denetim için parçaların bulunduğu antrepoya gelmesi ortalama 15-20 günü bulmaktadır.

3. Ülkeden ithal edilmek istenen tebliğ kapsamındaki parçalar, bir başka deyişle AB dışı ülkelerden ithal edilmek istenen tebliğ kapsamındaki parçalar için tarifelerinin ilgili direktifinde genel itibariyle 3 durum söz konusu olmaktadır:

1.Kapsam Dışı'na Girme: Direktifin yönetmeliğinde "motorlu araçlarda kullanım" ile ilgili bir kapsam dışılık söz konusu ise TSE'den heyet atanıp denetime geldiklerinde parçanın "Hangi araçta aracın neresinde ne amaçla" kullanıldığına dair verilen "Taahhütname" ile "Uygunluk Yazısı" nın alınıp ithalatın tamamlanması.

2.Üretici Firmanın Uygunluk Beyanı : İlgili tebliğ kapsamındaki bazı parçaların dahil olduğu bazı tarifeler, üretici firmanın isminin,adresinin,malzeme tarifi gibi bilgilerin yer aldığı ilgili direktiflere uygunluk beyanının ibrazını şart koşmakta olup üretici firmanın kendi fabrikası bünyesinde yaptığı testleri yazarak bunlara istinaden hazırlayıp kaşeleyeceği "Uygunluk Beyanı" nın ibrazı ile parçaların ithalatının tamamlanması.

3.TSE Tarafından Akredite Edilmiş Bağımsız Bir Test Kuruluşundan Alınan CE Sertifikasının Beyanı : İlgili tebliğ kapsamındaki bazı parçaların dahil olduğu bazı tarifeler, firmanın akredite bir bağımsız kuruluşa parçanın gerektirdiği direktifler doğrultusunda uygunluk testlerini yaptırmayı ve akabinde alacağı CE belgesi ve CE Belgesi'nde yer alan test numarasını firmanın hazırlayacağı Uygunluk Belgesi' nde (Declaration of Conformity-DOC) refere etmesini gerektirmektedir. DOC'un üretici firmadan yetkili bir kişi tarafından imzalanması gerekmektedir. TSE, CE Belgesi'nde belirtilen test numaralarından kontrol yapmakta ve geçerliliğin ispatı durumunda parçanın ithalatına izin vermektedir.

Uygulamada çoğunlukla tebliğ kapsamındaki yedek parçaların Gümrük Tarife İstatistik Pozisyon Numaraları'na (GTIP) göre "Kapsam Dışına Girme" koşulunu sağlayan yönetmeliklerle ilgili olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, parça gümrüğe varış yaptıktan yaklaşık 15-20 gün sonra heyetin inceleme için parçanın bulunduğu antrepoya gelmesi ve ithal edecek olan firmanın parçanın "hangi araçta

aracın neresinde ne amaçla" kullanıldığına dair vereceği taahhünamenin ibrazı ile parça için "Uygunluk Yazısı" verilmekte ve ithalat gerçekleştirilmektedir.

Belge müracat maliyeti 1 kalem için 145 TL olup beher kalem için + 75 TL'dir. Ayrıca Tareks başvuruları için başvuru başına 100 TL ücret alınmaktadır.

Bu noktada "İthalatta Standartlara Uygunluk Denetimi" nde olduğu gibi iki husus daha gündeme gelmektedir. İlk olarak tebliğ kapsamındaki parçaların yer aldığı yüklemde tebliğ kapsamına girmeyen başka parçalar da varsa bu parçalar da uygunluk belgesi alınana kadar gümrükte bloke edilmekte, ithalatı ancak elleçleme yapılarak gerçekleştirilmektedir, bu da elleçleme masrafı doğmasına yol açmaktadır. Diğer bir husus denetim sonuçlanana kadar parçalar antrepoda kalacağı için oluşacak ardiye masrafıdır. Kendi fiktif depoları olan firmalar parçaların bulunduğu gümrüklü depodan kendi fiktif depolarına aktarma yapıp teminatlı araçlarla yapılacak olan aktarma maliyetine katlanırken fiktif depoları olmayan firmalar yüksek antrepo maliyetlerine katlanmak durumunda kalacaktır.

AB ülkelerinden ithal edilecek olan yedek parçalarda ise fiilli denetim zorunluluğu 01.07.2013 tarihine kadar olup bu tarihten sonra ithal edilecek tebliğ kapsamındaki parçalar için ATR belgesi ibraz edilmesi durumunda parçalar fiilli denetime ancak gerek görüldüğünde yönlendirilecektir.

Bununla birlikte aynı ülke menşeli aynı tedarikçiden sağlanan aynı marka ve model/parça kodlu yedek parçalar her ayrı yüklemde -önceki denetimlerde olumlu sonuç alınmış olsa bile- aynı süreklere tabi tutulmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Otomotiv sektörü, Türkiye'nin ihracatında lokomotif sektörlerin başında gelmektedir. Ancak, taşıt araçlarının yürür aksamlarının yerli üretimlerinin olmayışı, ilgili parçaların büyük ölçüde ithal edilmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu nedenle Tıp Onay Belgesi alınmış araçlar için yapılacak yedek parça ithalatında konulacak idari ve teknik engeller, sadece yurt içinde satılmakta olan ve satılacak araçlar için değil aynı zamanda ihraç edilmiş ve edilecek olan araçların yedek parça ikmallerinde tedarik sürelerinin uzamasına, araç üreticisi firmaların yedek parça maliyetlerinde ve dolayısıyla fiyatlarında meydana gelecek artışa neden olacak, müşteri memnuniyetsizliğine yol açacaktır.

Uluslararası piyasalarda rekabet eden otomotiv firmalarının söz konusu idari ve teknik engeller kaynaklı ciddi zaman kayıpları ve ek maliyetlere maruz kalması, rekabet gücünün yitirilerek ülke ekonomisinde negatif bir etkiye neden olacaktır.

Ekonomi Bakanlığı Ürün Güvenliği ve Denetimi Genel Müdürlüğü, piyasaya kaliteli ve güvenli yedek parça arzını sağlarken, üretimde girdi olarak kullanılan ithal motor, şanzıman gibi aksamların yedek parça ithalatlarında kolaylaştırmaya gitmelidir. Bu bağlamda önerilerimiz aşağıda sıralanmıştır:

- 2013/1 İthalatta Standartlara Uygunluk Tebliği kapsamında yer alan yedek parçalar için, Tıp Onay Belgesi sahibi otomotiv sanayicilerinin yapacakları ithalatlarında aylık düzenledikleri Just In Time Belgesi ile fiili denetime girmeden parçanın ithalatının belge üzerinden yapılması istisnasının yeniden sağlanması ithalatçı firma açısından yaşanan süre kayıplarını ve ek maliyetleri önleyecektir. TSE kurumunun da iş yükünü azaltacağı muhakkaktır.
- 2013/9 "CE" İşareti Taşıyan Bazı Ürünlerin İthalat Denetimleri Tebliği kapsamında yer alan yedek parçalar için, taşıtlarda kullanıldığına dair ithalatçı firmadan alınan "Taahhütname" ile kapsam dışı olması durumu söz konusu olduğunda, taahhütnamenin beyanname açıldığı zaman TSE sistemine yüklenmesi ve ithal müsadeseinin verilmesi, TSE kurumunun fiili denetim için atayacağı heyet için beklenen süreyi ortadan kaldıracaktır. Aynı zamanda taahhütnamenin TSE'nin elektronik sisteminden onaylanması, TSE'nin heyet atama ve atanmış heyetin antrepolara yönlendirilmesinden daha az iş yükü yaratacaktır.
- Aynı yurtdışı tedarikçiden, aynı marka ve model/parça numarası altında aynı firma için gümrüğe gelen yedek parçalarının her seferinde fiili denetime yönlendirilmesi yerine, yıl içinde gelen ilk partinin olumlu rapor alması durumunda sene içerisinde gelen aynı parçaların fiili denetime gitmeden örneğin ithalatçı firmadan alınacak bir taahhütname ile ithalatına olanak tanınmalıdır.

KAYNAKÇA

Eğilmez, M. ve Kumcu, E., (2002), "Ekonomi Politikası", 3.B., Om, İstanbul

<http://www.ekodialog.com/Konular/ce-avrupa-standardi-nedir.html>, (14.04.2013)

Ekonomi Bakanlığı , (2012), " 2012 Yılı Genel İthalat Değerlendirmesi",

<http://www.ekonomi.gov.tr/upload/3A3F8609-E29D-A101->

[1A895C284D7D7D25/07022013_2012_YILI_ITHALAT_DEGERLENDIRMESI.pdf](http://www.ekonomi.gov.tr/upload/3A3F8609-E29D-A101-1A895C284D7D7D25/07022013_2012_YILI_ITHALAT_DEGERLENDIRMESI.pdf).

(14.04.2013)

Ernst&Young, (2011/01-12), "Türkiye Otomotiv Sektörü'ne Bakış" ,

http://www.vergidegundem.com/tr/c/document_library/get_file?uuid=39613cf5-

[df2e-400b-a565-2e33fe5c630a&groupId=10156](http://www.vergidegundem.com/tr/c/document_library/get_file?uuid=39613cf5-df2e-400b-a565-2e33fe5c630a&groupId=10156) (14.04.2013)

OSD, (2012), "Otomotiv Sanayii Değerlendirme Raporu",

<http://www.osd.org.tr/2012yillidegerlendirme.pdf>, (14.04.2013)

SEYMEN, Dilek, (2000), "Dış Ticarete Yeni Korumacı Eğilimler ve Türk Dış Ticareti

Ağısından Değerlendirilmesi", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir

The first part of the study is devoted to the general characteristics of the sample. The second part is devoted to the description of the variables used in the study. The third part is devoted to the results of the study. The fourth part is devoted to the conclusions of the study.

The sample consists of 1000 individuals. The variables used in the study are: age, gender, education, income, and occupation. The results of the study show that there is a significant relationship between the variables. The conclusions of the study are that the variables are interrelated and that the study has provided valuable information on the topic.

**INTERACTIONS BETWEEN ISE100 AND GSPTSE AND EMERGING MARKETS
STOCK EXCHANGES**

Prof. Dr. Mustafa Akal, Sakarya University
akal@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: ISE100, emerging stock exchange markets, correlation, causality.

This study attempts to predict short and long run directions of causalities between ISE100 (Istanbul Stock Exchange 100) and emerging markets and Canada's GSPTSE and direction of long run interactions between ISE100 and the whole of the rest by applying Granger Causality Wald test within VAR systems.

Gözbaşı (2010:100) points out that the prediction of the direction of causalities between ISE and one of the emerging markets' stock exchanges may direct investors in minimizing risks by portfolio variation. Küçükkaya (2009) evaluates the existence of causality relation between two boards as dependency of boards which brings about restrictions on portfolio variety. Gözbaşı (2010:104) mostly found causality sourcing from emerging markets to ISE board. Boztosun and Çelik (2011:148) mentions that increases in financial integration among countries improves international capital mobility, eliminates arbitrage profits, varieties risks and spills effects over the boards. Berument and İnce (2005:60) suggest the application of the Vector Autoregressive technique to detect the relations between two boards because of its advantages in accounting domestic dynamic effects on the stock exchange markets.

As methodology, firstly the correlation among the boards and the integration level of the series are determined. The ISE100 is found highly correlated with Mexican's IPCCOMPMX, South Korean's KOSPI and Indian Bombay BSE500 exchange stock markets, and less highly correlated with China's SHNAGHAI, Indonesian's JSXCOM and with Canadian Toronto's GSPTSE Composite exchange stock markets. ISE100 is found linearly correlated with all IBOVESPA(BREZILIA), GSPTSE(CANADA), IPCCOMPMX(MEXICA), BSE500(INDIA BOMBAY), SHNAGHAICOM(CHINA), KOSPI(SOUTH KOREA), JSXCOM(INDONEZIA) and RTSI(RUSIA) as a group by

0.9872, which is accounted in the middle among the correlations between a market and the others as a group. All the series are found non stationary at the levels, which implies continuing domestic shock and causing spillover effects on emerging stock exchange markets in next periods. The series are found integrated at the first order differences, which implies a long-run co-integrated relationship among the stock exchange markets at the levels.

Secondly, direction of causalities between ISE100 and the other boards predicted by a well known Granger (1969 and 1988) Wald test, which is applicable in cases of the same order of integrations of the series. MINIC criterion is used for defining the optimal lag level in both testing bidirectional and group causalities. However, econometrically an ideal VAR(9) model is predicted, satisfying more of other econometric criteria.

ISE100 is found interacting with the other exchange stock markets in both short and long terms. There exist long run causalities from Brazilian and Chinese exchange boards to ISE100 and from ISE100 to Indian, South Korean, Indonesian and Russian exchange boards. There exist short run causalities from Brazilian, Canadian, Mexican and Chinese exchange boards to ISE100, and from ISE100 to Indonesian exchange boards. The power of group causality is found increasing at further lags.

References

Berument, H., Ince, O. (2005). "Effect of S&P500 Return on Emerging Markets: Turkish Experience". *Applied Financial Economics Letters* 1:59-64.

Boztosun, D. and Çelik T. (2011). "Türkiye Borsasının Avrupa Borsaları ile Eşbütünleşme Analizi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 16(1):147-162.

Gözbaşı, Onur (2010). "İMKB ile Gelişmekte Olan Ülkelerin Hisse senedi Piyasalarının Etkileşimi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 35 (Ocak-Temmuz): 99-118.

Küçükkaya, Engin (2009). "Diversification Benefits of Including Turkish and US Stocks in A Portfolio". *The International Journal of Economic and Social Research* 5(2):1-11.

İMKB100 ENDEKSİ İLE GSPTSE VE YÜKSELEN BORSALAR ARASI ETKİLEŞİM

Prof. Dr. Mustafa Akal¹

ÖZET

Bu çalışmada VAR ve Granger Wald testi yaklaşımıyla İMKB100 ile yükselen borsalar ve Kanada'nın GSPTSE borsası arasında ikili kısa ve uzun dönem ve İMKB100 ile diğerleri arası uzun dönem bütüncül grup nedenselliğin yönü tahmin edilmiştir. Optimal gecikme seviyelerinde, uzun dönemde İMKB'nin daha çok Brezilya ve Çin piyasalarının etkisinde, Hindistan, Güney Kore, Endonezya ve Rusya borsalarının daha çok İMKB100'ün etkisinde bulunduğu, kısa dönemde İMKB100 daha çok Brezilya, Kanada, Meksika ve Çin borsalarının etkisinde, Endonezya'nın JSXCOM borsası da İMKB100'ün etkisinde bulunduğu tahmin edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İMKB100, yükselen borsalar, korelasyon, nedensellik.

GİRİŞ

Yükselen ekonomilerin hisse senedi piyasaları arasında herhangi bir etkileşimin olup olmadığı son zamanlarda yaşanmakta olan küreselleşme sürecinde akademisyenlerin, finans piyasaları düzenleyicilerinin ve oyuncuların ilgisini çekmektedir. Bu çalışma Türkiye ile Brezilya, Meksika, Hindistan, Çin, Güney Kore, Endonezya, Rusya ve önemli bir rakip olan Kanada (GSPTSE) borsaları arasındaki ikili etkileşimi araştırmak amacıyla ele alınmıştır.

Finansal küreselleşme arttıkça borsalar üzerinde uluslararası olumlu ve olumsuz faktörlerin etkisi artmaktadır. Bu etkiler tam bütünleşik olmuş borsalar arasında aynı anda birlikte hareketler (tam bağımlı) olurken tam bütünleşik olmamış borsalarda (gelişmekte olan borsalar) zamana yayılı olabilmekte ve nedensellik ilişkisi ortaya çıkmaktadır. VAR sistemine bağlı nedensellik analizi *zamana yayılı* olarak değişkenler arasındaki nedenselliği ortaya koymakta olduğundan bu çalışmada VAR modelleri çerçevesinde nedensellik araştırılmıştır. Nitekim, Berument ve Ince (2005:60) eş-bütünleşme testlerinin yapıları gereği borsalar arası uzun dönem ilişkileri tespit ettiğini ancak borsalar arası kısa dönem korelasyon ve etkileşimin varlığının testinin bir yönteminin dinamik etkilerin de ölçülmesine olanak

¹ Sakarya Üniversitesi, İİBF, akal@sakarya.edu.tr.

sağlayan VAR modelleri olduğunu ve dolayısıyla VAR modellerinin öngörü gücü ve diğer değişkenlerin yanında bağımlı değişkenlerin dinamik etkilerini hesaba katarak yurtiçi hisse senedi fiyat değişmelerini de sisteme kattığından tek denklemliler modellere avantaj sağladığını belirtir. Diğer taraftan, zamanla yayımlanan bilançolar akabinde yatırımcıların borsalar arasında yeni davranışlar göstermesi borsalar arası etkileşimlere yol açmaktadır.

LİTERATÜR

Gözbaşı (2010:100)'nın işaret ettiği gibi yükselen bir borsa olarak İMKB ile diğer gelişmekte olan ülke borsaları arasındaki ilişkiyi tespit etme uluslararası portföy çeşitlendirmesi yaparak risklerini azaltmak isteyen yatırımcılara yol gösterici olabilir. Küçukkaya (2009) iki borsa arasında bir nedensellik ilişkisini bağımsızlığın olmadığı ve uluslararası hisse çeşitlendirmesinde kısıtların olduğu şeklinde yorumlamıştır. Diğer taraftan, Gözbaşı (2010:104) zaman ilerledikçe piyasaların birbirleri ile daha çok uzun dönem ilişkisi sergilemek eğiliminde olduğunu, bu durumunsa uluslararası portföy çeşitlendirmesinin sağlayacağı olası yararları kısıtlandığını belirtir. Gözbaşı (2010:104) daha çok diğer gelişmekte olan borsalardan İMKB'ye doğru (Brezilya ve Meksika'dan) nedensellik, İMKB ile Hindistan borsası arasında çift taraflı nedensellik bulmuştur. Bulut ve Özdemir (2012:222) Amerika'nın Dow Jones Endüstriyel (DJI) endeksinin İMKB'yi etkilediğini bulmuştur. Ceylan (2006:46), G-7 ülkelerinin borsalarının Japonya'nın NIKKEI hariç tüm ülke borsalarının İMKB üzerinde etkili olduğu sonucuna varmış ve bu etkinin 2002 yılından sonra arttığını belirtmiştir.

Diğer taraftan, Boztosun ve Çelik (2011:148) finansal piyasalar arasındaki bütünleşmenin artmasının sermaye akışkanlığını artıracak, arbitraj imkânını ortadan kaldıracak, risklerin çeşitleneceğini, belirsizliklerin diğer piyasalara ve fiyat hareketlerine yansıtacağını belirtir. Vuran (2010:165-166) Ocak 2006-Ocak 2009 dönemine ait günlük verilerle "İMKB 100 endeksine yatırım yapan yatırımcılar için S&P500, NIKKEI225 ve CAC40 endekslerden birinin portföy çeşitlendirmesi için uygun alternatif olduğu, gelişmekte olan ülkelerin borsalarına yatırım yapmak isteyen yatırımcılar için ise IBOVESPA, Merval ve IPC'in, gelişmiş ülkelerin borsalarına yatırım yapmak isteyenler için ise DAX ve FTSE100'ün İMKB100 endeksine alternatif endeksler olduğu" sonucuna varmıştır.

Geleneksel eş-bütünleşme analizi cari dönemler arası ilişkiyi dikkate almaktadır. Ayrıca ülke borsaları uluslararası sermayenin tam akıcı olup olmamasından, üç aylık bilançolara göre hisse senetlerinin kârlılıklarından, borsaların birbirlerine ikame ve tamamlayıcı olup olmamasından, küresel ve ülke konjonktürlerinden, izlenen

ekonomik politikalardan, borsada bulunan oyuncu ülke yatırımcılarının ağırlığı, bilginin şeffaflık derecesi vs. gibi bir çok farklı faktörlerin farklı etkisinde kalıp gecikmeli ilişkiler gösterebilir ve bunlarda borsalar arası nedensellik ilişkisinin ortaya çıkmasını zamana yayar. Bu nedenle dinamik etkenlerin borsalar üzerindeki etkileri nedenselliğin yönünün tespiti amacıyla VAR sistemiyle ele alınmalıdır.

Coşkun (2009) finansal gelişmenin ekonomik büyüme ve kalkınmaya istikrar sağladığı, büyümede anahtar role sahip olduğunu belirtir. Dolayısıyla bulunacak bir nedensellik ilişkisi borsalar arası etkileşimi ortaya koymakla kalmayacak, aynı zamanda borsalardan ekonomik büyümeye doğru sözü edilen etkileşimi işaret etmiş olacaktır. Ayrıca böyle bir nedenselliğin varlığı bizi sözü edilen ülkelerin borsalarının finansal liberalleşmelerini tam gerçekleştiremedikleri sonucuna varmamızı sağlayacaktır. Bu da bu ülkelere kâr ve risk minimizasyonu amacıyla sermaye akışının süreceğini gösterecektir.

KORELASYON İLİŞKİSİ

Tablo 1'e göre İMKB100 (X_6), Meksika'nın IPCCOMPMX (X_3), Güney Kore'nin KOSPI (X_4) ve Hindistan'ın BSE500 (X_7) borsalarıyla en yüksek doğrusal ilişki göstermektedir. Sonra da İMKB100'ün Brezilya'nın IBOVESPA (X_1) borsası ile yüksek derecede ilişkili olarak beraber hareket ettiği görülür. İMKB100'ün en düşük ilişkili olduğu borsa Çin'in SHNAGHAICOM (X_8) borsasıdır. Sonra da coğrafi olarak uzaklarda olan Endonezya ve Kanada borsaları gelmektedir.

Tablo 1: İMKB100 ile Diğer Borsalar Arası Pearson Basit Korelasyon Katsayıları

Değişken	X_6	X_1	X_{13}	X_3	X_7	X_8	X_4	X_5	X_2
X_6	1	0.93364	0.85557	0.96688	0.96571	0.54492	0.96692	0.95405	0.85686
X_1	0.9872	0.9864	0.9443	0.9900	0.9933	0.8062	0.9887	0.9830	0.9627
GODK %	700.877	1262.35	662.529	549.422	677.346	1387.94	974.587	472.780	541.199
Ort. Getiri %	1.65270	1.13570	0.35369	1.54707	1.24328	0.58673	0.76390	1.49977	2.02410

Not1: Her korelasyon katsayısı 0.0001 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

Her bir değişkene ait 156 gözlem vardır.

DK: Küme Korelasyon katsayısı,

DK: Değişkenlik Katsayısı,

GODK: Getiri Oranı Değişkenlik Katsayısı.

Not2: X_6 =İMKB100(TURKİYE), X_1 =IBOVESPA(BREZİLYA), X_{13} =GSPTSE(KANADA), X_3 =IPCCOMPMX (MEKSİKA), X_7 =BSE500(HİNDİSTAN BOMBAY), X_8 =SHNAGHAICOM(ÇİN), X_4 =KOSPI(GÜNEY KORE), X_5 =JSXCOM(ENDONEZYA), X_2 =RTSI(RUSYA).

Tablo 1'in üçüncü satırına göre, İMKB100'ün diğer borsalarla bütüncül ilişkisi 0.9872 olup seçilen ülkeler arasında ortada yer almaktadır. Toronto hisse senedi piyasası

Amerikalıların, Avrupalıların ve diğer bir çok ülke oyuncularının yatırım yaptığı borsa olup sermaye birkimi açısından Kuzey Amerika'da üçüncü, dünyada yedinci sırada (wikipedia,18.3.2013) olmasına rağmen bağımsızlık kriteri esas alınacak olursa Kanada borsası Çin borsası ile diğerlerine göre daha bağımsız (daha az bağımlı) konumda gözükmektedir. Bu da hisse senedi çeşitlendirmesinin bu iki borsada diğerlerine göre daha yüksek olduğunu işaret eder.

Tablo 1'in dördüncü satırında borsaların getiri oranları serilerinin değişkenliğine yer verilmiştir. Borsalar eş-bütünleşik olsalar dahi, yatırımcı davranışından kaynaklanan borsa bağımsızlığı oluşabilir. IMKB100 endeksi getiri oranı değişkenliği ve risk açısından ilgili ülke borsaları arasında dördüncü sırada yer almaktadır. Risk seven yatırımcılar birinci sırada Çin'in SHNAGHAICOM, ikinci sırada Brezilya'nın IBOVESPA hisse senetlerini, riskten kaçınan yatırımcılar Endonezya'nın JSXCOM hisse senetlerini tercih ediyor olacaktırlar.

Korelasyon ilişkisi eş-bütünleşme hakkında bilgi verirken, korelasyon katsayısının işaretinin pozitif olması bu borsaların aynı yönde hareket ettiğini işaret eder. Ancak korelasyon ilişkisi hangi borsanın hangisini etkilediği hakkında bilgi vermemektedir. Etkileşimin yönü nedensellik testi ile tahmin edilir.

BORSALARIN DURAĞANLIĞI

Durağan olmayan seriler sabit varyans, ortak varyans ve sabit bir ortalama değere sahip olmazlar ve herhangi bir dönemde görülen şok etkilerinin ileri dönem veya dönemlerde devam ettiğini işaret ederler. Aylık 01.01.2000-12.12.2012 dönemine ait aylık verilerin kullanıldığı Tablo 2'de hiçbir ülkenin borsası seviyelerinde durağan bulunmamıştır. Dolayısıyla, borsalarda görülen bir şok etkisinin ileriki ay veya aylarda devam ettiği, dolayısıyla ilgili borsa ile etkileşim içerisinde olan diğer ülke borsalarında da bu etkinin sürdüğü beklenmelidir².

Tablo 2'de bütün ülkelerin borsalarının birinci farklarda durağanlaştığı görülür. Yani her bir borsa %1 anlamlılık seviyesinde birinci dereceden bütünüştür. Bu da borsaların eş-bütünleşik olduğunu işaret eder ve en azından bir yönde nedensellik çıkması beklenir. Bu durum da borsalar arası bağımlılık olduğunu gösterir, ancak bu borsalar arası hisse çeşitlendirmesinin tamamen yok olduğu anlamına gelmemelidir.

² Veriler ay sonu verileri olup IMKB100, IBOVESPA, IPCCOMPMX, JSXCOM, KOSPI, SHNAGHAICOM, BSE500 değerleri WFE veri tabanından alınmıştır. Rusya borsası verisi; RTSI, RTS Borsa veritabanından alınmıştır. GSPTSE değerleri Toronto Stock Exchange veri tabanından alınmıştır.

Çünkü hisse senedi çeşitlendirmesi yukarıda sözü edilen sebeplere ve yatırımcı davranışlarından kaynaklanan nedenlere de bağlı olabilir.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Tau İstatistikleri

DF Test Denklemi	X_0	X_1	X_{12}	X_3	X_7	X_8	X_4	X_5	X_2
$\Delta^1 X_{t-1}$ on $\Delta^2 X$	-13.43*** SYTY	-9.97*** SYTY	-10.07*** SYTY	-11.36*** SVTY	-11.70*** SYTY	-12.02*** SYTY	-12.23*** SYTY	-10.61*** SVTY	-9.64*** SYTY
KD %1	-2.6	-2.6	-2.6	-3.5	-2.6	-2.6	-2.6	-3.5	-2.6
Entegre Sevl.	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)

***: Dickey-Fuller kritik değerlerine göre %1 anlamlılık seviyesinde anlamlı. SYTY: Dickey-Fuller test denkleminde sabit yok, trend yok, SVTY: Dickey-Fuller test denkleminde sabit var, trend yok. ΔX_t =Birinci dereceden fark serisi, $\Delta^2 X_t$ =İkinci dereceden fark serisi, I(1):Birinci mertebeden entegre veya durağan. KD:Kritik değerler.

İMKB100 VE DİĞER BORSALAR ARASI İKİLİ NEDENSELLİKLER

Nedenselliğin yönünün tespiti için Granger (1969 ve 1988) Wald testi tercih edilmiştir³. Tablo 3’de İMKB100 ile diğer borsalar arasında arası uzun dönem nedenselliğin yönü, Tablo 4’de de İMKB100 ile diğer borsalar arasında kısa dönem nedenselliğin yönü MINIC (minimum information criterion) optimal gecikme uzunluklarında tahmin edilmiştir. Tablolardaki ok işaretleri nedenselliğin yönünü belirtmektedir.

Tablo 3’de uzun dönem nedensellikler incelendiğinde, optimal gecikme ve %10 anlamlılık seviyelerinde Brezilya’nın IBOVESPA ve Çin’in SHNAGHAI borsasından İMKB100’e, İMKB100’den Hindistan’ın BSE500’ne, Güney Kore’nin KOSPI’ne, Endonezya’nın JSXCOM ve Rusya’nın RTSI borsasına doğru tek yönlü nedensellik çıkmaktadır. Yine %10 anlamlılık seviyesine göre İMKB100 ile GSPTSE ve Meksika’nın IPCCOMPMX borsaları arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur, ancak nedenselliğin yönü GSPTSE’den İMKB100’e ve İMKB100’den Meksika’nın IPCCOMPMX’e doğru olup, mutlak nedenselliğin yönünde ağır basmaktadır. Fakat yatırımcıların olumlu ve olumsuz haberlere vermiş oldukları asimetrik tepkilerden dolayı borsa serilerinde çok görülen normal olmayan dağılımlar burada denklemlerin hata terimlerine de yansımıştır⁴.

³ Denklemler çok bilinen denklemler olduğundan burada yer verilmemiştir.

⁴ Hatemi-J. (2012:447, 455) borsa serilerinde olumlu bilgilerin pozitif şok ve olumsuz bilgilerin ise negatif şok etkisi yaratmakta olduğunu ve borsa serilerinde asimetrik bir tepki yapısının çıktığını, bu nedenle borsa serilerinin normal olmayan dağılımlar sergileyeceğini ifade eder ve literatürde ihmal edilmiş asimetrik nedensellik testine başvurulmasının daha doğru sonuçlar vereceğini belirtir.

Tablo 3: İMKB100 ve Diğer Borsalarla Uzun Dönem İkili Granger Nedensellikleri

H ₂ : Gurup (2) → Gurup (1)	Opt Gecikme VAR(p)	Bilgi Kriterleri	Wald X ² (p, 2, 2)	VAR R ²	Normal dağılım, Arch, Otokorelasyon testi 10 %	Nedense ğin Yönü (Mutlak)	Nedenselli ğin Yönü (%10)
X ₁ → X ₆	2	AICC=31.84715 HQC=31.92229 AIC=31.84279 SBC=32.04 FPEC=6.748E13 MIC(2,0)=31.808005	5.70 0.0578	X ₁ =.9825 X ₆ =.9745	X ₁ ;nn, narch,na X ₆ ;nn, narch,na	X ₁ →X ₆	X ₁ →X ₆
X ₆ → X ₁		2.32 0.3127					
X ₁₃ → X ₆	2	AICC= 28.29825 HQC= 28.374 AIC= 28.29389 SBC= 28.4911 FPEC= 1.94E12 MIC(2,0)=28.10426	9.98 0.0068	X ₁₃ =.9646 X ₆ =.9752	X ₁₃ ;nn, arch,na X ₆ ;nn, narch,na	X ₁₃ →X ₆	X ₁₃ →X ₆
X ₆ → X ₁₃		7.31 0.0258					
X ₃ → X ₆	1	AICC= 30.17201 HQC= 30.21833 AIC= 30.17048 SBC= 30.28829 FPEC= 1.267E13 MIC(1,0)=30.136094	5.86 0.0155	X ₃ =.9903 X ₆ =.9743	X ₃ ;nn, narch,na X ₆ ;nn, narch,na	X ₃ →X ₆	X ₃ →X ₆
X ₆ → X ₃		5.68 0.0172					
X ₇ → X ₆	2	AICC= 27.511 HQC= 27.58675 AIC= 27.50664 SBC= 27.70385 FPEC= 8.831E11 MIC(2,0)=27.44588	3.07 0.2154	X ₇ =.9770 X ₆ =.9741	X ₇ ;nn, arch,na X ₆ ;nn, narch,na	X ₆ →X ₇	X ₆ →X ₇
X ₆ → X ₇		6.67 0.0357					
X ₈ → X ₆	3	AICC= 26.99878 HQC= 27.10265 AIC= 26.99001 SBC= 27.2673 FPEC= 5.268E11 MIC(3,0)=26.975206	17.19 0.0006	X ₈ =.9414 X ₆ =.9763	X ₈ ;nn, arch,a X ₆ ;nn, narch,na	X ₈ →X ₆	X ₈ →X ₆
X ₆ → X ₈		1.92 0.5893					
X ₄ → X ₆	1	AICC= 24.72953 HQC= 24.77585 AIC= 24.728 SBC= 24.84581 FPEC= 5.486E10 MIC(1,0)=24.615704	0.00 0.9440	X ₄ =.9738 X ₆ =.9733	X ₄ ;nn, narch,na X ₆ ;nn, narch,na	X ₆ →X ₄	X ₆ →X ₄
X ₆ → X ₄		10.62 0.0011					
X ₅ → X ₆	1	AICC= 25.50793 HQC= 25.55425 AIC= 25.5064 SBC= 25.62421 FPEC= 1.195E11 MIC(1,0)=25.476502	1.41 0.2353	X ₅ =.9906 X ₆ =.9736	X ₅ ;nn, arch,a X ₆ ;nn, narch,na	X ₆ →X ₅	X ₆ →X ₅
X ₆ → X ₅		5.58 0.0181					
X ₇ → X ₆	2	AICC= 25.51706 HQC= 25.5928 AIC= 25.5127 SBC= 25.7099 FPEC= 1.202E11 MIC(2,0)=25.490163	2.92 0.2325	X ₂ =.9689 X ₆ =.9740	X ₂ ;nn, arch,na X ₆ ;nn, narch,na	X ₆ →X ₂	X ₆ →X ₂
X ₆ → X ₂		4.63 0.0989					

Not: MIC=En Küçük Bilgi Kriteri. SAS'ta MINIC koduyla otoregresif ve hareketli ortalamalar matrisine göre en uygun gecikme seviyesi belirlenir (SAS Support,2013). MIC diğer bilgi kriterleri arasında ideal bir uyum getirmektedir. İkili VAR modellerinde eşitliklerin herhangi birinde görülen arch ve normal olmayan dağılım etkilerinin eş anlamlı gıderildiği anlamlı gecikme dönemlerine ulaşamamıştır.

Tablo 4: İMKB100 ve Diğer Borsalarla Kısa Dönem İkili Granger Nedensellikleri

H ₀ : Grup(2) - Grup (1)	Opt. gecikme VAR(p)	Bilgi Kriterleri	Wald χ ² _p (k=...)	VAR R ²	Normal dağılım, Arch, Otokorelasyon testi 10 %	Nedensell ğin Yönü (Mutlak)	Nedensell ğin Yönü (%10)
ΔX ₁ → ΔX ₆	1	AICC= 31.81858 HQC= 31.86509 AIC= 31.81703 SBC= 31.93535 FPEC= 6.576E13 MIC(1,0)=31.779309	5.71 0.0169		ΔX ₁ ;nn, narch,na ΔX ₆ ;nn, narch,na	ΔX ₁ →ΔX ₆	ΔX ₁ →ΔX ₆
ΔX ₆ → ΔX ₁			0.05 0.8162	ΔX ₁ =.040 ΔX ₆ =.0471			
ΔX ₁₃ → ΔX ₆	1	AICC= 30.20794 HQC= 30.25445 AIC= 30.20639 SBC= 30.32472 FPEC= 1.314E13 MIC(1,0)=28.099797	6.11 0.0135		ΔX ₁₃ ;nn,narch,na ΔX ₆ ; nn, narch,na	ΔX ₁₃ →ΔX ₆	ΔX ₁₃ →ΔX ₆
ΔX ₆ → ΔX ₁₃			1.40 0.2367	ΔX ₁₃ =.053 ΔX ₆ =.0495			
ΔX ₃ → ΔX ₆	1	AICC= 30.17201 HQC= 30.21833 AIC= 30.17048 SBC= 30.28829 FPEC= 1.267E13 MIC(1,0)=30.169608	5.78 0.0162		ΔX ₃ ;nn, narch,na ΔX ₆ ; nn, narch,na	ΔX ₃ →ΔX ₆	ΔX ₃ →ΔX ₆
ΔX ₆ → ΔX ₃			2.66 0.1027	ΔX ₃ =.020 ΔX ₆ =.0475			
ΔX ₇ → ΔX ₆	1	AICC= 27.50244 HQC= 27.54896 AIC= 27.5009 SBC= 27.61922 FPEC= 8.78E11 MIC(1,0)=27.437414	2.27 0.1319		ΔX ₇ ;nn, arch,na ΔX ₆ ; nn, narch,na	ΔX ₇ →ΔX ₆	yok
ΔX ₆ → ΔX ₇			0.95 0.3290	ΔX ₇ =.0085 ΔX ₆ =.0257			
ΔX ₈ → ΔX ₆	2	AICC= 26.99118 HQC= 27.06722 AIC= 26.98676 SBC= 27.18483 FPEC= 5.251E11 MIC(1,0)=26.966559	13.33 0.0013		ΔX ₈ ;nn, narch,a ΔX ₆ ; n, narch,na	ΔX ₈ →ΔX ₆	ΔX ₈ →ΔX ₆
ΔX ₆ → ΔX ₈			0.89 0.6405	ΔX ₈ =.0821 ΔX ₆ =.0968			
ΔX ₄ → ΔX ₆	1	AICC= 24.7642 HQC= 24.81072 AIC= 24.76265 SBC= 24.88098 FPEC= 5.679E10 MIC(1,0)=24.643072	1.92 0.1658		ΔX ₄ ;nn, narch,na ΔX ₆ ; nn, narch,na	ΔX ₄ →ΔX ₆	yok
ΔX ₆ → ΔX ₄			1.26 0.2619	ΔX ₄ =0083 ΔX ₆ =.0235			
ΔX ₅ → ΔX ₆	1	AICC= 25.51753 HQC= 25.56405 AIC= 25.51599 SBC= 25.63431 FPEC= 1.206E11 MIC(1,0)=25.481674	1.27 0.2591		ΔX ₅ ;nn, arch,a ΔX ₆ ; nn, narch,na	ΔX ₅ →ΔX ₆	ΔX ₅ →ΔX ₆
ΔX ₆ → ΔX ₅			2.76 0.0969	ΔX ₅ =.0301 ΔX ₆ =.0193			
ΔX ₂ → ΔX ₆	1	AICC= 25.51245 HQC= 25.55897 AIC= 25.55897 SBC= 25.62923 FPEC= 1.2E11 MIC(1,0)=25.488786	0.17 0.6829		ΔX ₂ ;nn, arch,na ΔX ₆ ; nn, narch,na	ΔX ₂ →ΔX ₆	yok
ΔX ₆ → ΔX ₂			0.10 0.7532	ΔX ₂ =.0473 ΔX ₆ =.0121			

Not: MIC=En Küçük Bilgi Kriteri. Bu ikili VAR(p) modellerinin serbestlik derecesi p dir. İkili VAR modellerinde eşitliklerin herhangi birinde görülen arch ve görülen normal olmayan dağılım etkilerinin eş anlı giderildiği anlamlı gecikme dönemlerine ulaşılamamıştır.

Tablo 4’de kısa dönem nedensellikler incelendiğinde, %10 anlamlılık ve optimal gecikme seviyelerinde Brezilya’nın IBOVESPA, Kanada’nın GSPTSE, Meksika’nın IPCCOMPMX ve Çin’in SHNAGHAICOM borsasından İMKB100’e, İMKB100’den Endonezya’nın JSXCOM borsasına doğru tek yönlü nedensellik çıkmaktadır. Fakat %10 anlamlılık seviyesine göre İMKB100 ile Hindistan’ın BSE500, Güney Kore’nin KOSPI ve Rusya’nın RTSI borsası arasında nedensellik bulunmamıştır; yani bu borsalar birbirinden bağımsız görünmektedir ancak, mutlak nedenselliğin yönü bu borsalardan İMKB100’e doğrudur.

İMKB100 VE DİĞER BORSALAR ARASI GRUP NEDENSELLİK

Tablo 5’de İMKB100 ile diğerleri arasında uzun dönem nedenselliğin yönü optimal gecikme seviyesinde (VAR(1)) modeli çerçevesinde tahmin edilmiştir. VAR(1) sistemi %5 anlamlılık seviyesinde İMKB100 diğerleri ile çift yönlü nedensellik göstermektedir. Ancak VAR(1) modelinde bulunan arch etkisinin nedenselliğin yönüne olası etkisini bertaraf etmek için VAR(9) sistemi en uygun bulunmuştur. VAR(9)’a göre Tablo 6’da gösterildiği gibi İMKB100 daha güçlü olarak %1 anlamlılık seviyesinde diğerleri ile çift yönlü nedensellik göstermektedir.

Tablo 5: Uzun Dönem Granger Borsa Grup Nedensellikleri (VAR(1))

	Wald χ^2_{α} ($p > \alpha$)	VAR R ²	Normal dağılım, Arch, Otokorelasyon testi 10 %	Nedenselliğin Yönü (Mutlak)	Nedenselliğin Yönü (%10)
H ₀ : Gurup (2) → Gurup (1)	15.65		X ₆ ; n, arch,na		
(X ₁₃ X ₁ X ₂ X ₃ X ₄ X ₅ X ₇ X ₈) → X ₆	0.0477	X ₆ =0.976			g(2) ↔ g(1)
X ₆ → (X ₁₃ X ₁ X ₂ X ₃ X ₄ X ₅ X ₇ X ₈)	20.41			X ₆ → g(2)	
	0.0089				
Bilgi Kriterleri ve Minimum Bilgi Kriteri (AR,MA)	AICC=104.0674,HQC=104.7051,AIC=103.9873,SBC=105.7545, FPEC=1.451E45, MIC(1,0)=103.73341.				

Tablo 6: Uzun Dönem Granger Borsa Grup Nedensellikleri (VAR(9))

	Wald χ^2_{α} ($p > \alpha$)	VAR R ²	Normal dağılım, Arch, Otokorelasyon testi %1	Nedenselliğin Yönü (Mutlak)	Nedenselliğin Yönü (%1)
H ₀ : Gurup (2) → Gurup (1)	120.21		X ₆ ; n, narch,na		
(X ₁₃ X ₁ X ₂ X ₃ X ₄ X ₅ X ₇ X ₈) → X ₆	0.0003	X ₆ =0.976			g(2) ↔ g(1)
X ₆ → (X ₁₃ X ₁ X ₂ X ₃ X ₄ X ₅ X ₇ X ₈)	106.96			g(2) → X ₆	
	0.0047				
Bilgi Kriterleri	AICC=114.9734,HQC=108.4066,AIC=102.3065,SBC=117.3197, FPEC=9.835E44.				

VAR(9) sisteminin öngördüğü grup nedensellikleri Tablo 5’de sunulan VAR(1) sistemi nedensellikleri ile karşılaştırıldığında, gecikme uzunluğu arttıkça grup

nedenselliklerin gücünün arttığı görülmüştür. Bu da dönem uzunluğu arttıkça borsaların daha bütünleşme eğiliminden olduğunu ve Gözbaşı (2010:104)'nın "zaman ilerledikçe piyasaların birbirleri ile daha çok uzun dönem ilişkisi sergilemek eğiliminde olduğu" bulgusunu irdelemektedir.

SONUÇ

Borsa serileri ekonometrik kriterlerin eş anlı olarak karşılanması yönünden karmaşıktır. En uygun gecikme kriterine göre seçilen gecikme değerleriyle yapılan ikili nedensellik testlerinde İMKB100 ve diğer borsaların etkileşim içerisinde bulunduğu görülmüştür. Bu durum Küçükkaya (2009)'nın yorumu çerçevesinde diğer borsalar ile İMKB100 arasında bağımsızlığın olmadığı ve uluslararası hisse çeşitlendirmesinde kısıtlara işaret etmektedir. Gözbaşı (2010)'nin yorumu çerçevesinde ise diğer gelişmekte olan ülke piyasalarından (IBOVESPA ve SHNAGHAICOM) İMKB'ye doğru bir nedensellik ise İMKB'nin daha çok Brezilya ve Çin piyasalarının etkisinde, İMKB100'den BSE500'ne, KOSPI'ne, JSXCOM ve RTSI borsasına doğru tek yönlü nedensellik Hindistan, Güney Kore, Endonezya ve Rusya borsalarının daha çok İMKB100'ün etkisinde bulunduğu ve hisse çeşitlendirmesinin nedenselliğin yönü doğrultusunda yapıldığıdır. İMKB100 ile GSPTSE ve Meksika'nın IPCCOMPXM borsaları arasında çift yönlü nedensellik bulunması hisse çeşitlendirmesinin İMKB100 ile bu iki borsa arasında uzun dönemde kısıtlı olarak çift yönlü gerçekleştiğini işaret eder.

Kısa dönem nedensellikler incelendiğinde, %10 anlamlılık ve optimal gecikme seviyelerinde, İMKB100 daha çok Brezilya'nın IBOVESPA, Kanada'nın GSPTSE, Meksika'nın IPCCOMPXM ve Çin'in SHNAGHAICOM'un etkisinde, Endonezya'nın JSXCOM borsası da İMKB100'ün etkisinde bulunmaktadır. Fakat %10 anlamlılık seviyesine göre İMKB100 ile Hindistan'ın BSE500, Güney Kore'nin KOSPI ve Rusya'nın RTSI arasında nedensellik bulunmamıştır; yani bu borsalar birbirinden bağımsız görünmektedir ve bu borsalar arası hisse çeşitlendirmesinin kısa dönemde güçlü şekilde gerçekleştiği görülür.

VAR sistemine dayalı borsalar arası nedensellik analizi ülke içi ve borsalar arası gecikmeli yayılmayı hesaba katmakta olup; zamana bağlı bilanço açıklamalarının, olumlu ve olumsuz kamuoyu bilgilerinin, yatırımcının psikolojik davranışları ile diğer faktörlerin borsalar üzerinde etkisini görmeye olanak sağlama avantajına sahiptir. Nitekim, gecikme uzunluğu arttıkça İMKB100'ün diğer borsalarla etkileşim gücünün

artığı görülmüştür. İMKB100 %5 anlamlılık seviyesinde bütüncül olarak diğer borsalarla çift yönlü etkileşim içerisinde bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Berument, H., Ince, O. (2005). "Effect of S&P500 Return on Emerging Markets:Turkish Experience". *Applied Financial Economics Letters* 1:59-64.
- Boztosun, D. ve Çelik T. (2011). "Türkiye Borsasının Avrupa Borsaları ile Eşbütünleşme Analizi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 16(1):147-162.
- Bulut, Ş. ve Özdemir, A. (2012). "İstanbul Menkul Kıymetler Borsası ve Dow Jones Industrial Arasındaki İlişki: Eşbütünleşme Analizi". *Yönetim ve Ekonomi* 19 (1):211-224.
- Canada Toronto Stock Exchange. S&P/TSX Composite index (GSPTSE)
<http://ca.finance.yahoo.com/q/hp?s=%5EGSPTSE&a=03&b=23&c=1984&d=02&e=18&f=2013&g=m>. (11.12.2012).
- Ceylan, N. B. (2006). "G-7 Ülkelerinin Borsalarının İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Üzerindeki Etkileri". *İMKB Dergisi* 32: 37-55.
- Coşkun, Yener (2009). "Finansal Sistemin Gelişmesi ve Büyüme-Kalkınma Süreçleri. Üçüncü Sektör Kooperatifçilik. September 15, 44 (3): 28-60.
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2193511(15.02.2013).
- Granger, C. W. J. (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods". *Econometrica* 37(3):424-438.
- Granger, C. W. J. (1988). "Some Recent Development in a Concept of Causality". *Journal of Econometrics* 39 (1-2):199-211.
- Gözbaşı, Onur (2010). "İMKB ile Gelişmekte Olan Ülkelerin Hisse senedi Piyasalarının Etkileşimi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 35 (Ocak-Temmuz): 99-118.
- Hatemi-J., Abdunnasser (2012). "Asymmetric Causality Tests with an Application". *Empirical Economics* 42 (6): forthcoming. doi:10.1007/s00181-011-0484-x.

Küçükkaya, Engin (2009). "Diversification Benefits of Including Turkish and US Stocks in A Portfolio". *The International Journal of Economic and Social Research* 5(2):1-11.

RTS Exchange, Monthly History of the RTS Index. <http://www.rts.ru/en/index/stat>. (11.12.2012).

SAS. 2013. SAS/ETS® 9.2 User's Guide. <http://support.sas.com>(12.03.2013).

Vuran, Bengü (2010). "İMKB 100 Endeksinin Uluslararası Hisse Senedi Endeksleri ile İlişkinin Eşbütünlük Analizi ile Belirlenmesi". *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* 39(1):154-168.

WFE. World Federation of Exchanges Monthly Statistics. <http://www.world-exchanges.org/statistics>. (11.12.2012).

WIKIPEDIA free encyclopedia.

http://en.wikipedia.org/wiki/Toronto_Stock_Exchange. (10.03.2013).

AKAL

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

**PROCES OF TRANSFORMATION AND PRIVATIZATION OF PROPERTY IN
COUNTRIES OF SOUTH-EASTERN EUROPE AS A STEP TOWARDS
PRIVATIZATION**

Dr. Bajram Fejzullahu, University Institution " Vizioni per Arsim" Ferizaj,
Republic of Kosova, bajram_fejzullahu@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Key words: *privatization, democracy, process, property, transformations, transitions.*

One of the main issues of privatization is restructuring in transition economies. The topics are addressed in both a descriptive and empirical manner, but omitting a formal treatment. The center of the analyses is the interrelation of privatization, the resulting ownership form and the expected and actual effect on restructuring behavior of firms. The essay identifies a slow progress in privatization, paired with an overweight of insider owners. Furthermore substantial evidence on slow restructuring is collected. Over manning and excessive social assets prevail in the privatized firms- in part regardless of the new ownership structure. Finally, the link to the governments fiscal situation is drawn the costs of restructuring situation, the essay provides a basis for formal explanations of slow privatization and sluggish restructuring.

Transition is the move from a centrally-planned system with nationalized enterprises, collectivized farms and housing price controls and trade restrictions, towards a market economic system. Parallel to this economic transformation, transition countries typically have to re-installed or re-invent their entire political structure. In the initial situation of central planning (in a case of countries of former Yugoslavia, there are mix of planning), both prices and quantities are controlled by state. Accordingly, the flows of goods and supplies are planned as well and scarcity cannot be signaled by prices- this result in characteristic queuing. Since the theory of central planning relies heavily on economies of scale, we find enormous state

owned enterprises (SOEs) that in many cases assume monopolistic positions. At the outset of transition the private sector is rudimentary or non-existent.

After the precipitated decline of the Soviet Empire and its satellite states, and fall of Berlin wall a system change seemed to be called for, and many countries embarked on social and political reforms focusing on property structures in the economy. This raised the issue of governance in the institutions that would constitute the structures in which production would have to take place. In particular, some Central European countries opted for mass privatizations of the means of production, on the face of it, so as to have the people participate in the wealth of the nation. In fact, the wealth of the nation depends on the structures in which it is constituted.

Process of transformation and privatization of property (state or social in case of the former Yugoslavia) should be reviewed from two aspects:

- Countries in which was not a necessity of transformation of economic and political system, but only a necessity of privatization of state enterprises and transfer of Capital from the state as owner to the private owners,
- Countries that had first to initiate a process of transition of political system and economic reforms as a step towards the privatization process

Unlike the countries of Central and South-East Europe, which have chosen the process of transformation and transition by reasonable methods of agreement as a solution, in the countries of former Yugoslavia this process (except Montenegro and Macedonia) is managed by war. Therefore till present day it can not be said that normal flows of stabilisation are in question, even though almost 20 years have passed.

In the absence of democracy, violence is presented as a conveyed element for transformation of the property. In this paper, I think it presents the steps that must precede transforming the countries that went through the privatization of property into democracy, pluralism oriented towards the property market and economy.

This paper is based on a comparative study conducted in Republic of Kosovo regarding to the process of privatization of Socially Owned Enterprises (SOEs) during the period 2002-2013. It is intended to describe the fate of the so-called "socially-owned enterprises" and comparisons with other countries in Europe. Democracy is precondition for market economy and way for transition and transformation of property.

PROCES TRANSFORMACIJE I PRIVATIZACIJE IMOVINE U ZEMLJAMA JUGOISTOCNE EVROPE KAO KORAK KA PRIVATIZACIJI

Dr. Bajram Fejzullahu¹,

UVOD

Među najznačajnijim događajima prošlog veka (a nastavlja se do današnjih dana) u zemljama nekadašnjeg socijalističkog bloka (a ne samo u njima) je proces transformacije i tranzicije celokupnog društveno ekonomskog i političkog sistema. Zavisno o kojim zemljama je reč, ova neophodnost ka promenama, negde je vršena u „mirmim vodama“, dok je bilo i više slučajeva da se to moralo rešiti radikalnim metodama, pa čak i ratovima. Za razliku od zemalja centralne i jugo-istočne Evrope, koje su izabrale način rešavanja procesa transformacije i tranzicije razumnim dogovornim metodama, u zemljama bivše Jugoslavije ovaj proces (osim Crne Gore i Makedonije) je rešen ratnim putem, tako da do današnjih dana ne može se reći da su u pitanju normalni tokovi stabilizacije i razvoja, iako je prošlo više od 20 godina.

Proces transformacije imovine ka jednom demokratskom političkom i ekonomskom sistemu, u svim zemljama Jugo-Istočne Evrope a i Centralne, ima svoje specifičnosti u srazmeri sa ekonomskim razvitku zemlje pa i njenom pluralnom društvom. Samim tim i modeli i metode procesa privatizacije razlikuju se u zavisnosti u kojim zemljama je reč, pa i vremenskom prostoru dešavanja istih.

Proces privatizacije u Republiku Kosova, Kao deo Evrope, specifičan je kao po metodama koje su sprovedene, tako i po vremenskom prostoru i aktere koji su sprovedeli ovaj proces. Strani faktor. UNMIK kao organizator civilnog društva posle 1999 g. sami su izabrali metode procesa privatizacije, dok pred kosovskim društvom je ostala obaveza sprovođenja u delo.

¹ Univerzitetetska Institucija „Vizioni për Arsimit“- Uroševac, Republika Kosova ,
bajram_fejzullahu@hotmail.com

PREGLED LITERATURE

Promene koje su usledile u dugu plovinu prošlog veka u smislu tranzicije i društveno političkog uređenja zemalja Evrope, bile su u zizi sveri iteresovanja znansvenika društvenih i ekonomskih nauka, i ne samo njih. Moglo se predvideti da su u pitanju promene koje se u jednom društvu samo jednom se mogu desiti. U zemljama socilaističkog bloka reč je o postkomunističkom preobražaju ili *tranziciji* (A. Stulhofer 1998) pa samim tim ceo proces čini zahtevnim fenomenom pa i rasadištem istraživanja naučnika društvenih nauka. Sam proces ne može posmatrati kao jedinka. On je u korelaciji sa svim ekonomskim pokazateljima, pa i sociološkom i psihičkom dimenzijom stanovništva jedno društva. Proces tranzicije po nekim analitičarima je inovativnog karaktera (B. Stojanović, 1997) što podrazumeva da sama po sebi snosi i određene riskove. Grupa autora (Staehr, Karsten, Tamazian, Artur and Vadlamannati, Krishna Chaitanya, 2000) specifičnost političkog odlucivanja radi ekonomskih reformi, ka procesu transformacije imovine, predstavljaju kao rezultat: postojeće strukture ekonomije, potrebe za reforme, populacije u različitim zemljama koja može imati različite preferencije u pogledu tržišne ekonomske reforme, političke institucije koje utiču na političko odlučivanje. Jedna od metoda sprovedeni prilikom procesa transformacije imovine je metoda besplatne distribucije kapitala zaposlenima, penzionerima i građanima, što uslovljava niske budžetske prihode (J. Žarković, 2009) što predstavlja jedan vid privatizacije u zemljama Jugoistočne i Centralne Evrope.

Preduslov tržišne ekonomije je probražaj političkog sistema u sistem pluralizma i demokratije. Jedini mogući put stvaranja pravne države je putem demokratije koja otvara vrata i ekonomskim promenama (L. Štrbac, 2010). Zavisno od samih slobodnih rzultata u zemljama, partije na vlasti daju okvire i pravce sprovođenja demokratskog sistema pa samim tim i ekonomskog probražaja društva. Scijalisti i druge partije levo orjentisane demokratizaciju preduzeća objašnjavaju preko što veće participacije radnika u procesu menadžiranja tokom i posle privatizacije istih (S. Selmanaj, 1996).

Proces tansformacije imovine i tranzicije društva u zemljama Jugo-Istočne i Centralne Evrope je proces na kome se trošilo mnogo truda i napora, a u nekim zemljama još je u toku. Samim tim, pred znanstvenicima ima još dosta toga u procesu istraživanja ka boljem.

METODOLOGIJA RADA

Toko ovog rada uglavnom je upotrebljena metoda dedukcije da bi smo pri kraju dali neke pokazatelje procesa privatizacije u Republiku Kosova. Analitička metoda je služila ka celokupnom radu. Takođe, metoda upoređivanja daje nam do znanja da uprkos dosta toga zajedničkog koje imaju zemlje u sprovođenju procesa transformacije imovine, ipak postoje bitne razlike.

NALAZI I ZAKLJUČCI

Možemo zaključiti analizu sa sljedećim konstatacijama:

Prvo, privatizacija ima znatne makro ekonomske utjecaje u zemljama s niskim primanjima. Ona je popraćena sa znatnom nezaposlenošću, razlike na dohodak, i nejednakosti u regionalnom razvoju.

Drugo, implicitno mjerenja utjecaja procesa privatizacije u analizi na mikro i makro planu je veliki problem. Ovo je složenije, teže je prepoznati utjecaje pojedinih faktora. Stoga ne mogu se prepisati svi negativni faktori procesu privatizacije.

Treće, sam proces privatizacije je imao dobronamerne ciljeve u stvaranju većeg učinka, i stvaranje demokratskog društva tržno orjentisana.

Četvrto, utjecaji privatizacije predstavljaju takvu široku paletu tako da njeni elementi ne mogu proizvesti jedinstven rezultat. Koncept ustupaka zaslužuje pažnju. Određene i neposredne rezultate treba uzeti u obzir zajedno u korelaciji zbog činjenice da njihova važnost ne može se potvrditi. Današnji „negativni rezultati“, sutra mogu biti pozitivni.

Peto, privatizacija je poziv za pripravnost u području regulative u cilju smanjenja nepoželjnog učinka.

Šesto, u mnogim zemljama u razvoju i onih koje su imale centralno planiranu privredu koje su u procesu tranzicije, uloga države u usmjeravanju ekonomskog razvoja neće prestati biti važna, ali ona mora biti drugačija od onoga što je bilo.

Ona bi trebala utjecati, posle završenog procesa privatizacije, na kreiranje mogućnosti socijalne stabilnosti.

PROCES TRANSFORMACIJE I PRIVATIZACIJE IMOVINE U ZEMLJAMA JUGOISTOCNE EVROPE KAO KORAK KA PRIVATIZACIJI

Proces privatizacije imovine (državne ili društvene, u slučaju zemalja bivše SFRJ) treba posmatrati sa dva aspekta²:

- Zemlje kod kojih nije bio neophodan proces transformacije ekonomsko političkog sistema, nego je bio neophodnost sam proces privatizacije državnih preduzeća i prenos kapitala sa državnog vlasnika na privatne vlasnike,
- Zemlje koje su pre svega trebale pristupiti procesu tranzicije političkog sistema a zatim i ekonomskim reformama kao korak ka procesu privatizacije

O postkomunističkom preobražaju ili *tranziciji*,³ kojom zemlje srednje i istočne Europe prelaze iz jednog sociopolitičkog uređenja u drugi, moguće je misliti kao o nizu institucionalnih promena i odgovarajućih (kolektivnih) psiholoških reakcija. Ipak, veličina tih promena – činjenica da obuhvataju temelje ekonomskog, političkog i sociokulturnog života – čini postkomunističku tranziciju osobitim i analitički naglašeno zahtevnim fenomenom. Nije, stoga, neobično da su tranzicijske studije postale novom rasadnicom *socioekonomike* i *novog institucionalizma* kao "neortodoksnih" ekonomističkih tumačenja društvenog razvoja.

Iz tih razloga, postojećom tranzicijskom literaturom dominiraju analize političke i ekonomske dimenzije preobražaja, neretko obogaćene komparativnim uvidima. Treća dimenzija, sociokulturni aspekti tranzicijske stvarnosti, najčešće je ili posve zanemarena ili se tretira kao "scenografija" - odraz društvenih troškova tranzicije. Takav je pristup osobito paradoksalan imamo li u vidu činjenicu da se proces

² U slučaju procesa privatizacije na Kosovu situacija je komplikovana. Odnosno, preko UNMIK administracije koja je igrala ulogu države, bilo je obrnuta situacija u vezi političkog uređivanja u odnosu političkog sistema i ekonomskih reformi, a samim tim i pristupu procesu privatizacije. Naime, smatralo se da pre svega treba bilo na koji način pokušati održati jedan ekonomski mir i početi sa privatizacijom i transformacijom društvene imovine kao korak ka određivanju političkog statusa Kosova. I u vezi ove pretpostavke nije se uspelo jer je došlo do kašnjenja završetka procesa privatizacije, pa u toku ovog procesa Kosovo je proglasilo svoju državnost i uzela sve ingerencije u vezi celokupnog procesa privatizacije društvene, pa i javne imovine.

³ Aleksandar Stulhofer, Povratak u budućnost: Proces Privatizacije I Hrvatska javnost 1996. – 1998, Objavljeno 1999. godine u zborniku Privatizacija I javnost /ur. D. Čengić I I. Rogić/. Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar.

tranzicije upravo odlikuje *izgradnjom* javnosti i otvorenog, civilnog društva. Za razliku od nekadašnjeg, "revolucionarnog", ukidanja suvereniteta javnosti kroz dokidanje slobodnih izbora i ustoličenje državnoplanskog privređivanja, pokretanje se političke i tržišne utakmice, to jest poticanje političkog i ekonomskog preduzetništva, temelji upravo na prepoznavanju suvereniteta (demokratske) javnosti kao polazne tačke društvenog razvoja. U meri u kojoj nove institucije tek moraju zadobiti poverenje javnosti, sociokulturna dimenzija postaje testom uspešnosti tranzicije.

Stvaranje tržišne ekonomije zavisi od korelativnih povezanosti između procesa privatizacije, makroekonomske stabilizacije, liberalizacije i deregulacije privrede. Međutim, modeli i metode procesa transformacije i privatizacije imovine u razvijenim zemljama se razlikuju od metoda i modela koje su primenjene u zemljama koje su trebale proći kroz proces tranzicije. U razvijenim zemljama proces privatizacije i transformacije imovine se odvijao u uslovima dominacije tržišnog privređivanja, pluralizma ekonomije i vlasništva, dominacijom demokratije i drugim uslovima postojanja razvijenog sveta. U ovim zemljama učestalost državne imovine uglavnom nije mogla biti veća od 20%. Uloga države u poslovanju preduzeća je dosta mala, jednom rečiju stvarani su pravni okviri po kojima svi učesnici u igri su ravnopravni. Suprotna situacija je što se tice zemalja koje nisu prošle kroz tranziciju kao neophodnost pristupu procesu transformacije i privatizacije. Nedostatak orijentacije ka tržišnim uslovima privređivanja, vlasništvo u državnoj svojini više od 90%, nepostojanost demokratije i pluralističkog političkog sistema i drugim pratećim nedostacima, postavlja neophodnost pre svega procesu tranzicije političkog sistema sa donošenjem pravne regulative a zatim i ekonomskim reformama u sklopu kojih je najvažnija transformacija imovine i privatizacije iste. Na osnovu ovoga možemo konstatovati da proces transformacije i privatizacije nije proces koji se može odvijati preko noći. Ovaj proces da bi mogao da se sprovodi na najbolji način pre svega treba dobru pravnu regulativu i dosta sterpljenja, vremena i napora. Proces transformacije sam po sebi ima univerzalni karakter jer je reč o prenosu vlasništva nad imovinom sa državnog/društvenog vlasnika na privatne nove vlasnike. Međutim, sve zemlje koje su pristupile ovom procesu imaju svoje različnosti u odnosu na druge zbog same njihove specifičnosti.

Proces privatizacije u Srbiji se odvija u dva „talasa“, prvi 1993. godine i drugi 2000. godine (po nekim autorima, u pitanju su četiri privatizacije). Tokom oba ova perioda metode privatizacije koje su korišćene u Srbiji su interna privatizacija,

eksterna privatizacija i besplatna distribucija (podela) akcija građanima, pri čemu u dosadašnjoj istoriji privatizacije u Srbiji primat poprimaju modeli besplatne distribucije kapitala zaposlenima, penzionerima i građanima, što uslovljava niske budžetske prihode, pa nam može biti jasno zašto se proces privatizacije u Srbiji odužio. Osim ovih poteškoća, privatizacija u Srbiji nailazi na otpor i zbog niske rentabilnosti i profitabilnosti srpskih preduzeća, otpora zaposlenih, i mnogih drugih faktora. Nakon svih ovih godina reformi, Srbija se tek sada nalazi na početku procesa tranzicije, koga karakterišu mere stabilizacije monetarne politike, fiskalne relaksacije i harmonizacije, deregulacije i reregulacije, a privatizacija ipak predstavlja ključni segment procesa tranzicije. Srbija se sada može voditi iskustvima drugih zemalja, koje su u sličnim uslovima sprovodile proces privatizacije. U poslednjih petnaest godina u Srbiji su doneta tri Zakona o privatizaciji i jedan Zakon o revalorizaciji. Prvi Zakon o privatizaciji u Srbiji je donet 1991. godine. Drugi Zakon o privatizaciji je donet 1997. godine (Zakon o radničkom akcionarstvu). Aktuelni Zakon o privatizaciji donet je jula 2001. godine koji je sa više Uredbi i Dopuna vremenom značajno izmenjen. Prema Zakonu o privatizaciji postoje tri metoda za procenu vrednosti kapitala preduzeća:

- Korigovane knjigovodstvene vrednosti
- Prinosni metod
- Metod likvidacione vrednosti

Ostvarene cene aukcijske prodaje 70% društvenog kapitala najčešće se kreću oko polovine njihove knjigovodstvene vrednosti.⁴

Koncept transformacije i privatizacije u Mađarsku odnosi se na postepene promene tokom sprovođenja ekonomskih reformi. Jedna od glavnih činjenica procesa privatizacije se odnosio na obazrivost i nežurbi jer trebalo se pronaći novi vlasnici državne imovine koji će biti uspešniji od prethodnih. To znači da proces privatizacije se ostvaruje primenom više modela kao što su; javne prodaje, internih deonica, proporcionalna javna prodaja deonica itd. Osim ovih modela, zadnjih godina sprovodi se i model masovne privatizacije- Vaucher model.

Proces transformacije i privatizacije u Albaniju, sprovodi se preko ankanda. Privatizacija se odvija i van ankanda u slučajevima kada;

⁴ Jovana Zarković- Vrste i karakteristike procesa privatizacije u Srbiji- Ekonomski Fakultet- Beograd, 2009 str.14

- za bivše vlasnike zemljišta sprovođenjem prava pre kupovine, na osnovu zakona „ O vraćanju i kompenzaciji bivšim vlasnicima“.
- Za vozila i drugu tehniku i opremu, koja se prodaju odvojeno od preduzeća.

Proces transformacije i privatizacije imovine u Češkoj i Slovakiju počeo je pri kraju 1990 godine. Uglavnom je sprovedena takozvana mala privatizacije- privatizacija malih preduzeća koja su se bavila trgovinom i uslužnim delatnostima. Metode koje su upotrebljene su metoda restitucije što znači metoda vraćanja imovine ranijim vlasnicima i metoda javne prodaje pri čemu strani investitori nisu imali podjednak tretman sa domaćim investitorima. Bazirajući se na kriter brzina, u Češkoj i Slovakiju kasnije je primenjen proces privatizacije u širem smislu, pri čemu došlo je do raspodele deonica bez kompenzacije svim stanovnicima koji su imali punoletni karakter- Vaucher. Proces privatizacije preko Vauchera ostvaruje zahtevane kriterie privatizacije kao što su: brzina, pravo i menadžiranje.

Proces transformacije i privatizacije imovine u Republiku Kosova predstavlja sasvim jedan novi model koji je jedinstven, kao i ceo slučaj Kosova. Posle 1999 godine, prilikom ulazka snage NATO i civilne administracije UNMIK, osim zahtevanoj situaciji o stabilizaciji ratne situacije i slobodnom kretanju ljudi, nije bilo od manjeg značaja i stabilizacija privrednih kretanja. Samim tim, već posle kratkog vremena se razmišljalo o procesu transformacije i privatizacije društvene imovine (takođe jedinstven termin samo za zemlje bivše SFRJ), što će se pokazati kasnije da je jedan od bitnih preduslova za državnu Republiku Kosova. UNMIK kao glavno odgovorni za celu civilnu misiju na Kosovu, posle skoro četiri godine, predložio metode privatizacije imovine i to: specijalni spin-off metoda, redovni spin-off metoda i metoda prodaje preko likvidacije

USLOVLJENOST PRIVATIZACIJE DEMOKRATIJOM KAO PREDUSLOV TRŽIŠNE EKONOMIJE

Ljudsko biće kao savršentstvo planete zemlje, ima pravo da ima pravo. Svoje pravo može preneti srazmerno sa obavezama koje ima nada njom. Kao pojedinac vladavina sopstvenim životom i sve što njega odlikuje, je prirodno pravo. Inkorporacija ovog prava u zajednicu stvara i obligacione odnose što podrazumeva pre svega mogućnost iskorićavanja svojih uloženih prava a i prava zajednice koja pripadaju njemu prilikom učestalosti u zajednicu. Ovo podrazumeva činjenicu da

mogućnost iskorišćavanja prava je samo u onoj meri koliko ih ima pojedinac u zajednici ili koliko se delegirana njemu od zajednice. U ovom slučaju prava dobijena od zajednice biće obaveza vraćanja istih kroz servisiranje prema zajednici. Po ovome dolazimo i do same uloge države koja bi trebala biti servis građanima koji su je i stvorili. Po ovom pitanju proizlaze i činjenice da vlast države može biti primenjena sama za sebe (totalitarni sistem) ili biti u službi onih koji su je i stvarali (demokratski sistem).

Reč demokratija nije novijeg datuma. Demokratija se prvi put pojavila u staroj Grčkoj u 4 veku p.n.e. u Atini.⁵ Prva savremena demokratija je bila Sjedinjenih Američkih Država uspostavljena 1789 godine na osnovi filozofije doba razuma. Platonu bilo mu je dvadeset i osam godina kad je njegov učitelj Sokrat pošto je branio prava i nužnu slobodu mišljenja nakon revolucije i pobeđe demokratije koju je vodila gomila, osuđen na smrt ispijanjem otrova kukute. Ovo iskustvo ispunilo ga je takvim preziranjem demokratije, i takvom mržnjom na gomilu da je u njemu sazrelo rešenje da se demokratija mora uništiti i zameniti vladavinom najmudrijih i najboljih. Metoda pronalaska i otkrića najmudrijih i najboljih, i kojim bi se oni mogli pokrenuti i postaviti da vladaju — bio je glavni zadatak njegova života.

Ne može se dati neka precizna definicija same reči demokratija osim vladavina naroda. Pošto vladavina je pre svega izraz političkog kraktera onda treba potražiti i smisao u ovom kontekstu.

Demokratija⁶ je politička orijentacija koja favorizuje vladu naroda odnosno izabраних predstavnika naroda.

⁵<http://sr.wikipedia.org/sr>

⁶ Izvor :

<http://www.dadalos.org/srbija/Demokratie/Grundkurs1/material/zitate.htm#Demokratie>

U vezi same demokratije smatram das u od važnosti neki citati;

Demokratija je najlošija forma države ako izuzmemo sve ostale.

[Winston Churchill]

Duh demokratije ne može se nametnuti iz vana. On mora izrasti iz unutrašnjosti naroda.

[Mahatma Gandhi]

Demokratija ne znači: "Ja sam jednako dobar kao i ti", nego: "Ti si jednako dobar kao i ja".

[Theodore Parker]

Život u slobodi nije lak, a demokratija nikad nije potpuna.

[John F. Kennedy]

Pitanje "Ko treba vladati?" pogrešno je postavljeno. Dovoljno je ako se loša vlada može opozvati. To je demokratija.

[Karl Popper]

Demokratija je politički sistem baziran na mogućnosti da narod (građani) može da bira svoje predstavnike. Ovo - **pravo na biranje predstavnika** - je osnovni i suštinski koncept demokratije, koji može da se primenjuje različitim metodama i da poprima različite oblike.

Demokratija može da se shvati i kao sistem *vladavine većine*. To znači da najjača organizovana grupa može da diktira (i nameće) svoju volju ostalima.

Suprotnosti demokratije su svi drugi sistemi pa pre svega totalitarni politički sistem koji je vladao u Istočnu Evropu a i u nekim drugim zemljama više od 50 godine. Iskustvo neslobode, individualne ili kolektivne, jedno je od najsloženijih i najradikalnijih iskustava koji ga politički, socijalno - ekonomski, entološko - antropološki, kulturološki ili čak civilizacijski činioци determinišu? Traganje za odgovorom na ovo pitanje i oblicima političke vladavine koji bi iskustvo neslobode i zarobljenosti otklonili ili bar sveli na najmanju moguću meru, evropsku emancipujuću misao je dovelo do afirmacije učenja o demokratiji - klasičnoj, liberalnoj, neoliberalnoj, kosmopolitskoj, konsocijalnoj, participativnoj itd. Institucionalizacija demokratije kao oblika političke vladavine koji se zasniva na vladavini zakona, principu jednakosti i ravnopravnosti građana, stranačkom pluralizmu, podeljenoj i dekoncentrisanoj vlasti, slobodnim izborima, slobodnom tržištu roba, ljudi i ideja, građanskim pravima, u funkciji je ostvarenja suštinskog značenja same reči demokratija-vladavine naroda odnosno većine. U izvornom značenju demokratija je vladavina naroda. Ovo značenje je jezgro identiteta pojma demokratije.⁷

Sloboda kao cilj procesa transformacije i privatizacije imovine u periodu tranzicije realizuje se preko procesa demokratizacije društva i stvaranjem pravne države. Politička demokratija se realizuje izražajem slobodne volje, slobodnim glasanjem i slobodnim udruživanjem članova društva, dok demokratizacija ekonomije se realizuje „svaki stanovnik (građanin) da je vlasnik najmanje jedne deonice“. Na

Onaj ko u svojoj zemlji želi uspostaviti demokratiju, ne treba čekati dozvolu za to.
[Brüent Ecevit]

Demokratija je proces koji nam garantuje da se nama neće vladati bolje nego što to zaslužujemo.

[George Bernard Shaw]

⁷ Loma Štrbac, Prikaz knjige Zorana Vidojević, *Demokratija na zalasku – autoritarno – totalitarna pretnja*, Službeni glasnik I IDN, Beograd, 2010)

ovaj način dolazi se do disperzije strukture imovine koja treba biti više individualnija nego u uslovima njene koncentracije. Konzervativna Partija Velike Britanije i Republikanska Partija SAD preko procesa privatizacije trudile su da promovišu demokratiju. Socijalisti i druge partije levo orjentisane u svim razvijenim zemljama zapada a i u onima koje se nalaze u periodu tranzicije trude se da proces političke i ekonomske demokratije demokratije promovišu preko procesa nacionalizacije ekonomije. Konzervativne partije osnov procesa demokratizacije posmatraju preko širenja i razvoja akcionarskih društva, dok socijalisti i i druge partije levo orjentisane demokratizaciju preduzeća objašnjavaju preko što veće participacije radnika u procesu menadžiranja (Nebojša Savić)⁸

Druga polovina 20 veka, na osnovu razvoja čovečanstva, naročito za postosocijalističke zemlje, bila je teška po svim pitanjima. svaki oblik kolektivizma neizbežno vodi ka totalitarizmu i negaciji lične slobode. Kolektivistički uređeno društvo traži centralizovano upravljanje resursima i njihovom distribucijom. Međutim, oni koji su zaduženi za tu vrstu raspodele nikada ne mogu imati potrebno znanje da izvrše efikasnu alokaciju. Kao alternativu tom modelu je reafirmacija (Hajek) ideju slobode pojedinaca koji su najsposobniji da sopstvenim akcijama izvrše optimalnu alokaciju resursa putem mehanizma cena na slobodnom tržištu.

Ovakav spontani, samoregulišući sistem koji nastaje omogućavanjem svim pojedincima da, kroz dobrovoljnu saradnju, ostvare svoje individualne ciljeve Hajek je nazvao katalaksija (Catallaxy)⁹.

Nemogućnost daljnog opstanka u strukturi i formi postojanja totalitarnog sistema, radi priključenja razvijenom svetu, zahtevalo se pristupu promenama ka tranziciji društvenog sistema u celini. Sam proces političke tranzicije je podrazumevao je u sebi i pristupu ekonomske transformacije. Slobodno tržište, na kome deluju sloboda

⁸ Dr. Selman Selmanaj – Sistem ekonomike bashkëkohore (Savremeni Ekonomski Sistemi), Priština 1996 str 35 Citirano.

⁹ Jelena Manić, Jedan liberalni pogled: Hajekova kritika socijalizma, ZBORNIK BEOGRADSKÉ OTVORENE ŠKOLE, 2007

Pojam katalaksija nalazimo u liberalnoj tradiciji traganja za slobodom. Prvo pominjanje reči katalaksija (catallactics) možemo naći kod čuvenog ekonomiste, filozofa i teologa Ričarda Vejtlija (Richard Whately 1787–1863)¹ koji je tu reč namenilo za ime "nauke o razmeni". Vatlijev stav se možda najbolje ogleda u rečenici da je čovek "životinja koja vrši razmenu". Reč "katalaksija" je izvedena iz grčke reči kattallasien koja znači "razme-niti", "primiti u zajednicu" i "pretvoriti se od neprijatelja u prijatelja". Nakon toga, pojam katalaksija koristi i Mises. Pojam "katalaksija" Hajek uvodi jer za njega reč "ekonomija" ne odražava spontani poredak već vrstu planiranja. On katalaksiju vidi kao spontani poredak koji nastaje na tržištu Interakcijom

ideja roba i kapitala, je nepojmljivo u državama sa političkim totalitarno centralističkim uređenjem. Uređenje političke vladavine na osnovu demokratije i pluralističkog načina vlasništva, stvara mogućnosti i kreiranje slobodnog tržišta koje će funkcionisati na osnovu ponude i potražnje. Sve ovo stvara mogućnosti i transformaciji državne/društvene imovine preko procesa privatizacije pri čemu dolazi se do promene vlasničkih odnosa i smanjenja uloge države.

Bilo bi poželjno za analitičare, kreatore politike i praktičare, usmjeriti pažnju na utvrđivanje učinaka privatizacije, na praćenje privatizacije, na regulaciji nakon privatizacije, redefiniranju precizne uloge države u razvoju. Ove stavke trebaju imati prioritet u radu programa koji se odnose na privatizaciju.

Republika Kosova na makro-ekonomsku politiku i programiranje, veliku važnost pridaje privatizaciji kao ključni element u prelaska na društvo tržišne ekonomije i njeno uključivanje u europskim i svjetskim ekonomskim trendovima. Ipak, postoji potreba za daljnjim mjerama za poboljšanje makroekonomske situacije i uklanjanje ograničenja koja proizlaze tokom procesa privatizacije. Pritom, veću pažnju treba posvetiti politici usklađivanje zahtjevima privatizacije, novog privatnog poduzetništva (stvaranje privatnih preduzeća) i restrukturiranje ukupnog privrenog i političkog sistema u cilju prikjučivanja razvijenom i demokratskom svetu. Republika Kosova to zaslužuje.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Aleksandar Stulhofer, Povratak u budućnost: Proces Privatizacije i Hrvatska javnost 1996. – 1998, Objavljeno 1999. godine u zborniku Privatizacija i javnost /ur. D. Čengić i I. Rogić/. Zagreb: Institut društvenih znanosti I. Pilar.
2. Jovana Žarković- Vrste i karakteristike procesa privatizacije u Srbiji- Ekonomski Fakultet- Beograd, 2009 str.14
3. Lorna Strbac , Prikaz knjige Zorana Vidojević, Demokratija na zalasku – autoritarno – totalitarna pretnja, Službeni glasnik i IDN, Beograd, 2010)
4. Jelena Manić, Jedan liberalni pogled: Hajekova kritika socijalizma, Zbornik Beogradske Otvorene Škole , 2007.
5. Selman Selmanaj – Sistem ekonomike bashkekohore (Savremeni Ekonomski Sistemi), Priština 1996 str 35 Citirano

6. <http://sr.wikipedia.org/sr>
7. <http://www.dados.org/srbija/Demokratie/Grundkurs1/material/zitate.htm>Demokratie

**THE EFFECTS OF UNEMPLOYMENT AND INFLATION ON WAGE
DETERMINATION FROM POST KEYNESIAN PERSPECTIVE: EVIDENCE FROM
TURKEY**

Res. Assist. Başak Gül AKTAKAS, Cukurova University,
bgaktakas@cu.edu.tr

Res. Assist. İpek TEKİN, Cukurova University,
itekin@cu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Real Wages, Post-Keynesian Economics, ARDL

One of the most privileged topics in macroeconomics, the question of how to determine wages maintains its importance from past to present. In this sense, unlike Neo-classical theory, Post-Keynesians take the struggle of employee and capital owner for their self interest into account. In The struggle on distribution, both unemployment and prices are observed as wage determining factors.

In this study, Post-Keynesian wage determination issue and the impact of unemployment and prices on real wages for Turkey is analyzed. Firstly, information will be given about the crucial role that Post Keynesians attribute to prices and unemployment over the wage setting process. Studying the relationship between both domestic producer prices and unemployment rate with manufacturing industry real wages is the next step. The validity of active role of prices and unemployment on wages for Turkish economy is tested in respect of Post Keynesian view in this study.

The major contribution of this empirical study to the literature is that an application is carried on the determinants of real earnings of manufacturing sector in Turkey, from the perspective of Post Keynesian economics.

Ateşoğlu (1981) has shown that unemployment rate affects wage determination in the period of 1954-1969 whereas the wage rigidity has also an effective role in the period of 1954-1980 (Ateşoğlu, 1981:273-274). According to the findings obtained by Arestis (1986) for England wage rate is positively correlated with expected price changes while negatively correlated with real earnings. The results also provide empirical support for unemployment not affected by the wages (Arestis, 1986:351-52). Furthermore Hall (1986) implies that prices and productivity has a positive impact on determination of average wages in England, however unemployment

affects average wages negatively (Hall, 1986:229-239). The results obtained by adopting panel data method indicate negative relationship between unemployment and wages in Turkey (İlkkaracan ve Eratak, 2004:141).

In order to estimate the relationship of Turkey manufacturing sector real earnings with domestic producer prices and unemployment rate autoregressive distributed lag (ARDL) method was applied. Manufacturing sector hourly earnings and domestic producer prices were used as 2005 based prices. While the data of wages and prices were gathered from OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) database, the source of unemployment data was TUIK (Turkish Statistical Institute). The sample period covers quarterly data from 1988 to 2011.

Post-Keynesian economics attach great importance to wage determination which is among the primary issues in macroeconomics. Post-Keynesians state that unemployment and prices have influence on wage determination. While general Neo-classical view claims that wages cause unemployment, Post-Keynesians emphasize the role of unemployment on wages. Similarly, pricing decisions on the basis of profit expectations are determinants of labor wages though they are a negative factor.

In the current paper, all relationships have been estimated by using ARDL method for Turkey's manufacturing sector. The results confirm that there is a negative and significant long term relationship between real wages and unemployment for Turkey. On the other hand, no long term relationship has been found between domestic producer prices and real wages. Negative but meaningful relationship between unemployment and real wages is compatible with Post-Keynesians view on determination of manufacturing real wages in Turkey.

References

- Arestis Philip, (1986), "Wages And Prices in The UK: The Post Keynesian View" *Journal Of Post-Keynesian Economics*, vol:8, sayı:3, ss 339-358.
- Ateşoğlu H.Sönmez, (1997), "A Post-Keynesian explanation of U.S. inflation" *Journal of Post-Keynesian Economics*, vol:19, sayı:4, ss 639-649.
- Pesaran M. Hashem, Shin Yongcheol ve Smith Richard J., (2001), "Bounds testing approaches to the analysis of level relationship" *Journal Of Applied Econometrics*, 16, ss 289-326.
- Pressman Steven, (2007), "Ingrid Rima and Post Keynesian Macroeconomics", In M. Forstater, G. Mongiovi and S.Pressman (Eds), *Post Keynesian Macroeconomics-Essays in Honour of Ingrid Rima* (pp. 1-11), Routledge, London.
- Rowthorn Robert E., (1977), "Conflict, inflation and Money" *Cambridge Journal of Economics*, 1:4, ss 215-239.

POST-KEYNEZYEN BAKIŞ AÇISI İLE İŞSİZLİK VE FİYATLARIN ÜCRET BELİRLENİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Arş.Gör. Başak Gül Aktakas¹

Arş.Gör. İpek Tekin²

ÖZET

Ortodoks emek piyasasına karşıt bir görüş sergilemekte olan Post-Keynezyen iktisat bu anlamda işsizlik ve fiyatları ücretlerden etkilenen değil, ancak ücretleri belirleyen unsurlar olarak görmesi ile farklılığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada 1988Q1-2011Q4 periyodu için çeyrek verilerle Post-Keynezyen bakış açısıyla Türkiye için ücret belirlenimi konusu ele alınmıştır. Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Modeller (ARDL) yönteminin kullanıldığı mevcut çalışmada, işsizlik ve fiyatların reel ücretler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Elde edilen sonuçların işsizlik ve reel ücret ilişkisinde Türkiye için Post-Keynezyen bakış açısını desteklediği bulunmuştur. Bir diğer deyişle, işsizliğin reel ücretin anlamlı bir belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak, fiyatlar ve reel ücret arasında uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Reel Ücret, İşsizlik, Enflasyon, Post-Keynezyen İktisat

GİRİŞ

Makro-ekonominin öncelikli konuları arasında bulunan ücretlerin nasıl belirleneceği problemi geçmişten günümüze olan önemini korumaya devam etmektedir. Post-Keynezyen iktisatın bu anlamda Neo-klasik bakış açısına karşıt bir şekilde, işçilerin ve sermaye sahiplerinin kendi çıkarları için verdikleri mücadeleyi dikkate aldıkları görülmektedir. Dağılım üzerine verilen bu mücadelede ise işsizlik ve fiyatlar, ücretlerin belirleyici unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mevcut çalışmada, Post-Keynezyen ücret belirlenimi konusu ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye için işsizlik ve fiyatların reel ücretler ile olan ilişkisi incelenmektedir. Öncelikle, Post-Keynezyen iktisatın ücret belirleniminde fiyatlar ve işsizliğe atfettiği rol hakkında bilgi verilecektir. Bundan sonraki adımda, Türkiye'de yurt içi üretici fiyatlarının ve işsizlik oranının imalat sanayi reel ücretleri ile ilişkisi

¹ Çukurova Üniversitesi, İİBF, bgaktakas@cu.edu.tr

² Çukurova Üniversitesi, İİBF, itekin@cu.edu.tr

ekonometrik olarak incelenmektedir. Bu anlamda, Post-Keynezyen iktisada göre, fiyat ve işsizliğin ücret belirleniminde oynadıkları aktif rolün Türkiye için geçerliliği test edilmektedir.

Çalışmamızın literatüre katkısı, Post-Keynezyen iktisadın perspektifinden Türkiye’de imalat sanayi reel kazançlarının belirleyicileri üzerine bir uygulama yapılması olmuştur.

POST-KEYNEZYEN ÜCRET BELİRLENİMİNDE İŞSİZLİK VE FİYATLARIN ROLÜ

Post-Keynezyen iktisatta işçi açısından ücretin, işveren açısından da karın belirlenmesi hususunda meydana gelen çatışma sonucu oluşan gelir dağılımı değişiminin her iki taraf açısından da doğurduğu enflasyonist sonuçlar dikkati çekmektedir. Bir diğer deyişle, enflasyon, mevcut gelir dağılımı için yapılan bir kavga emaresidir (Carvalho, 1992:179-180; Davidson, 1994:149). İşçiler dağılımı ücretin yararına, işverenler karın avantajına olacak şekilde değiştirirler. Tüm bu çabalar sonucu oluşan fiyat artışları ise işverenler açısından, ücret artışının bir maliyet unsuru olarak görülmesinin sonucu iken işçi açısından işverenlerin daha yüksek bir kar elde etmek amacı ile aldıkları fiyatlandırma kararları neticesi meydana gelmektedir. Ücret ve karlar arasındaki dağılım büyük ölçüde emeğin reel ücret talebi ve firmaların kar amacı tarafından belirlenmektedir. İkinci durum söz konusu ise ücretlerin işçilerin aleyhine olacak şekilde etkilendiği görülmektedir. Bu anlamda işçilerin istihdam düzeyini ve reel ücret oranını belirlemede bir güce sahip olup-olmadıkları emek piyasasının önemli konuları arasında bulunmaktadır. İstihdam, firmaların kısa dönem beklentilerine bağlı iken elde edilen reel ücret sadece kapitalist fiyatlandırma kararları sonrası bilinebilmektedir. Bu durum açıkça, ücret ve fiyat artışlarının ayrılmaz bir şekilde birbiri ile bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır (Rowthorn, 1977:224-225; Arestis, 1996: 126; Lavoie, 1996-97:275; Levine, 1986:463).

Bu ikili ilişkinin meydana getirdiği asıl sorun ise işsizlik olarak karşımıza çıkmaktadır ve Post-Keynezyenler için esas makroekonomik problemi daima işsizlik oluşturmaktadır. Makro-ekonomik politikalar istihdam yaratmada kullanılmadıkça işsizliği geçmeyecek bir problem olarak görmektedirler (Pressman, 2007:1). Rima (1984), friksiyonel ve gönüllü işsizlik türünü kabul etmemekte ve ücret malları fiyatlarındaki bir artışın işçilerin piyasaya daha fazla emek arz etmelerini uyuracağını belirtmektedir. Böylece toplam emek arzı artacaktır. Bu noktada emek

arzi ile emek talebi arasındaki fark, gönülsüz işsizliği açıkça ortaya koymaktadır. Rima bu şekilde emek piyasalarının makro bağlamda nasıl çalıştığını açıklamaktadır.

Eğer işsizlik önemli bir oranda azalır, işçiler için (bireysel veya toplu) daha fazla ücret artışı elde etmek daha kolay olmaktadır (Pressman, 2007, s.1-2; Rima, 1984, s.540-547; Kostzer, 2007, s.228).

İLGİLİ LİTERATÜR

Post-Keynezyen ücret teorisine ilişkin literatür, ücret belirlenim sürecinde farklı birçok iktisadi faktörün etkisinin incelenmiş olması açısından çeşitlilik arz etmektedir. Çalışmamızın içeriğiyle uyumlu olarak bu bölümde, Post-Keynezyen ücret belirleniminde fiyat ve işsizliği temel alan, hem genel hem de Türkiye bazında yapılan uygulamalı çalışmalar ele alınmaktadır.

Ateşoğlu (1981) en küçük kareler yöntemini kullanarak, ABD’de 1954-1969 periyodu için işsizlik oranının ücret belirlenimini etkilediği, 1954-1980 periyodu içinse ücret katılığının da ücret belirleniminde etkili olduğu sonuçlarına ulaşmıştır (Ateşoğlu, 1981:273-274). Arestis (1986)’in İngiltere için ücret ve fiyat ilişkisini analiz ettiği çalışmasında elde ettiği bulgulara göre, ücret oranının beklenen fiyat değişiklikleri ile pozitif, reel kazançlarla negatif ilişkisi bulunmuş olup, elde edilen bulgular işsizliğin ücretlerden etkilenmediğini destekler niteliktedir (Arestis, 1986:351-52). Hall (1986)’ün İngiltere için yaptığı eş bütünleşme-hata düzeltme modeli analiz sonuçlarına göre ortalama ücretlerin belirleniminde fiyat ve verimlilik pozitif bir etkiye sahip iken, işsizlik negatif bir etkiye sahiptir (Hall, 1986:229-239). Arestis&Skott (1993)’ün ücret belirlenimi ve çatışma konusunu ele aldığı ve İngiltere örneğini verdikleri çalışmalarında ücret isteklerinin oluşumunda ve ücret enflasyonu üzerinde uzun dönem işsizlik oranının etkili olduğu, bu etkide de histeresiz unsurların varlığının söz konusu olduğu bulunmuştur (Arestis&Skott, 1993:372-383). Lavoie (1996-97), reel ücretlerle istihdamın pozitif ilişkili olduğunu savunan Kalecki yanlısı modeli analiz etmiş; baz reel ücret veriyken, istihdamdaki artışın ortalama ücretleri düşürdüğü sonucuna ulaşmıştır. Öte yandan, daha yüksek istihdam daha yüksek baz reel ücretin sonucu olmakta ki bu durum ortalama reel ücretin herhangi bir yöne hareket edebileceğini göstermektedir (Lavoie, 1996-97:286-87).

Türkiye ekonomisine ilişkin Metin ve Üçdoğruk (1998) tarafından yapılan eş bütünleşme analiz sonuçlarına göre, imalat sanayiinde ücret, fiyat ve istihdam

arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusudur. İstihdamdan reel ücretlere doğru bir nedensellik var iken, fiyatlarda ve zayıf dışsal bir değişken olarak istihdamda bir artış da nominal ücretleri artırmaktadır (Metin ve Üçdoğruk, 1998:285-287). Adaş (2003)'ın Türkiye için 1960-2000 dönemini ele alarak yapmış olduğu analiz sonucunda, istihdam, reel ücretler, üretim, reel sermaye stokları ve reel hammadde fiyatları için anlamlı bir eş-bütünleşme vektörü elde edilememiştir. Bununla birlikte, reel ücretler ve istihdam arasında da negatif bir ilişki bulunamamıştır. Dolayısıyla bu sonuçlara göre Neo-klasik emek piyasası koşullarının Türkiye imalat sanayi için geçerli olmadığı belirtilmiştir. İlkaracan ve Eratak (2004) Türkiye'de ücret belirlenimine ilişkin yaptıkları panel veri analizi sonucunda, ücretlerle işsizlik arasında negatif bir ilişki elde etmişlerdir. İşsizlikteki artış ücretleri azaltmakta; sendikalaşma ücretler üzerinde pozitif etki yaratırken, toplu pazarlık sayısındaki artış ücretleri düşürmektedir (İlkaracan ve Eratak, 2004:141). Özata ve Esen (2010) yine Türkiye imalat sanayi üzerine yaptıkları çalışma neticesinde, reel ücretlerden istihdama doğru bir nedensellik bulmuşlar ve reel ücretlerdeki artışın istihdamı azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. İstihdamın reel ücretleri etkilediği konusunda bir kanıt elde edilememiştir.

VERİ ve EKONOMETRİK METODOLOJİ

Makalede uygulanacak model için Ateşoğlu (1997)'nin, enflasyon konusunu ele aldığı çalışma örnek alınmıştır. Çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlar, işsizlik ve enflasyon oranlarının ücret enflasyonunun anlamlı birer belirleyicisi olduklarını göstermektedir. Ancak mevcut çalışmamızda ele alınan serilerin Sıradan En Küçük Kareler yöntemine uygun olmamasından dolayı Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Modeller (ARDL) yönteminin kullanılması tercih edilmiştir. Türkiye İmalat sanayi için yapılan uygulamada, saatlik reel kazançlar ve yurt içi üretici fiyatları 2005=100 endeksine göre hesaplanmış halleri ile alınmıştır. Tüm seriler mevsimsellikten arındırılmıştır. Saatlik kazançlar ve fiyat verileri OECD'den temin edilirken, işsizlik verisi TÜİK veri tabanından elde edilmiştir. 1988:Q1 ve 2011:Q4 periyodu esas alınarak, çeyrek dönemler için gerekli analizler yapılmıştır. Ancak, istihdam verileri, 2000 yılına kadar altı aylık verilerden oluştuğu için, bu durum zaman serisi yönteminin kullanılmasında bir sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle 1988Q1-1999Q4 periyodu için altı aylık verilerin nisan ve ekim aylarında toplandıkları bilindiğinden, çalışmamızda ilk altı aylık veriler birinci üç aylık veri kabul edilerek ve altı aylık büyüme oranları dikkate alınarak yeniden türetilmiştir. Tüm tahminler Microfit 4 programı kullanılarak yapılmıştır.

Çalışmada kullanılacak olan model şu şekildedir:

$$RW = \beta_0 + \beta_1 U + \beta_2 P + u_t$$

RW, imalat sanayi saatlik kazançları göstermektedir. U, genel işsizlik oranını, P ise yurt içi üretici fiyatlarındaki değişim oranını ifade etmektedir. Tüm değişkenler logaritmaları alınmış ve mevsimsellikten arındırılmış olarak modele dahil edilmiştir.

Çalışmada uygulanacak olan Model için gerekli eşitlik şu şekildedir:

$$\ln rw = \beta_0 + \beta_1 \ln u + \beta_2 \ln p + e_t$$

Model için yapılacak olan ampirik uygulamada katsayıların alacağı değerlerin şu şekilde olması beklenmektedir: $\beta_1 < 0$ ve $\beta_2 < 0$.

Ekonometrik Sonuçlar

Bu bölümde sırasıyla ekonometrik test sonuçlarına yer verilmektedir. İlk olarak, birim kök test sonuçları verilmektedir. Ardından, sınır testi sonuçlarına yer verilecek ve son olarak uzun dönem ilişki sonuçları gösterilecektir.

Birim Kök Test Sonuçları

Tablo 1’de Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Tablo 2’de Phillips-Perron (PP) birim kök testi sonuçlarına yer verilmiştir. $\ln rw$, $\ln u$ ve $\ln p$ değişkenleri ADF testi için öncelikle seviyede durağanlık testine tabi tutulurken, bu test sonucu $\ln rw$ ve $\ln u$ değişkenlerinin seviyede durağan çıkması üzerine birinci farkları alınarak durağanlık testleri yapılmıştır. Aynı şekilde Phillips-Perron birim kök test sonuçlarına göre de $\ln rw$ ve $\ln u$ değişkenleri seviyede durağan çıkmamıştır. Bunun sonucunda bu iki değişkenin birinci farkları alındığında durağan oldukları sonucu elde edilmiştir. Yurt içi fiyatları temsil eden “ $\ln p$ ” değişkeni ise hem ADF hem de PP birim kök testlerine göre seviyede durağan çıkmaktadır.

Tablo 1: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Düzey		Birinci Fark	
	ADF Değerleri	Olasılık Değerleri	ADF Değerleri	Olasılık Değerleri
$\ln rw$	-1.092805 [5]	0.9241	-2.084573 [4]*	0.0363
$\ln u$	-2.669891 [1]	0.2515	-6.610290 [0]*	0.0000
$\ln p$	-5.512935 [1]	0.0001		

ADF testi için kritik değerler, Davidson&MacKinnon (1993)’den elde edilmiştir. [] simgesi, gecikme uzunluğunu gösterirken, asterisk (*) 5% düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 2: PP Birim Kök Sonuçları

Değişkenler	Düzy		Birinci Fark	
	PP Değerleri	Olasılık Değerleri	PP Değerleri	Olasılık Değerleri
Inrw	-0.631814 [5]	0.9746	-8.942124 [4]*	0.0000
Inu	-2.569756 [4]	0.2950	-6.591704 [2]*	0.0000
Inp	-5.060621 [7]	0.0004		

PP testi için kritik değerler, Phillips&Perron(1988)'den elde edilmiştir. [] simgesi, gecikme uzunluğunu gösterirken, asterisk (*) 5% düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Birim kök testi sonuçlarından görüleceği üzere yurt içi üretici fiyatları değişkeni seviyede durağan, I(0), çıkmıştır. Buna karşılık, imalat sanayi saatlik kazançlar ve işsizlik oranı değişkenleri birinci farkları alındığında durağan hale gelmektedirler. Yani, seriler I(1)'dir. Serilerden birinin I(0) çıkması, yani düzeyde durağan olması Pesaran vd. (2001), sınır testi yaklaşımı ile aynı dereceden bütünleşik olmayan modeller için uzun dönemli ilişkiyi test etmeye olanak sağlamaktadırlar. Bu durumda ele alınan modelin ARDL metodu kullanılarak test edilmesi uygun olmaktadır. Bunun için öncelikle kısıtlanmamış hata düzeltme modeli oluşturulmalıdır. Uzun dönemli bir ilişkinin olup-olmadığının test edilebilmesi için bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birinci dönem gecikmelerine F testi yapılmaktadır.

ARDL metodu kullanılarak tahmin edilecek dinamik model şu şekildedir:

$$\Delta LNRW = \beta_0 + \beta_1 t + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \Delta LNRW_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_1} \beta_{3i} \Delta LNU_{t-i} + \beta_{4i} \sum_{i=0}^{p_2} \Delta LNP_{t-i} + \beta_5 LNRW_{t-1} + \beta_6 LNU_{t-1} + \beta_7 LNP_{t-1} + \mu_t$$

Mevcut modelde, t trend sayısını, p ise gecikme sayısını göstermektedir.

F-testi için temel hipotez ($H_0: \beta_5 = \beta_6 = \beta_7 = 0$) şeklinde kurulmaktadır. Hesaplanan F istatistik değerinin Pesaran vd. (2001)'de yer alan tablo alt ve üst kritik değerlerinden büyük olması durumunda eş-bütünleşme ilişkisinin var olduğu kabul edilmektedir. Seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olduğu belirlendikten sonra uzun ve kısa dönem ilişkileri belirlemek için ARDL modelleri kurulmaktadır. Model için seçilecek gecikme sayısı için Akaike bilgi kriteri dikkate alınmış ve buna göre maksimum gecikme sayısı 8 olarak belirlenmiştir. Gecikme sayısı 8 olarak alındığında modelde otokorelasyon, değişen varyans ve normallik sorunlarının olmadığı görülmektedir.

Tablo 3, sınır testi sonuçlarını göstermektedir.

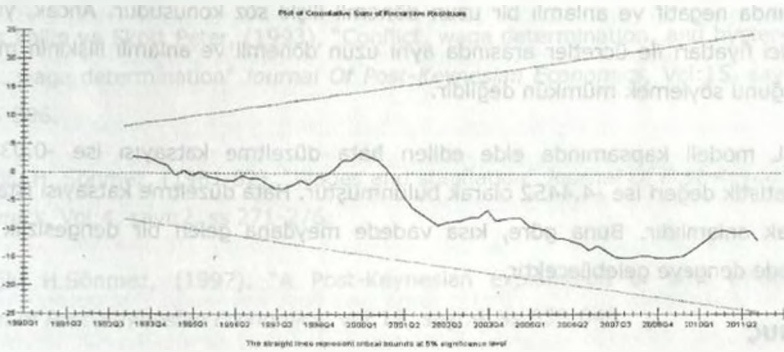
Tablo 3: Sınır Testi Sonuçları

k ^a	F-İstatistiği	Kritik değerler ^b	
		Alt sınır	Üst sınır
1	11.76	4.87	5.85
2			

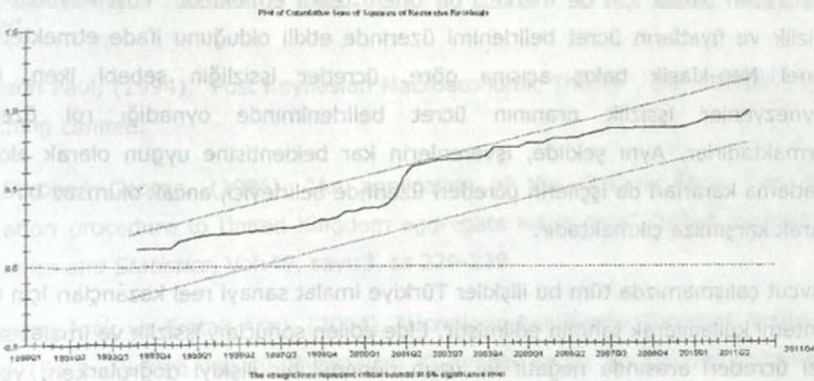
^a k, bağımsız değişken sayısını göstermektedir.
^b Kritik değerler, 0.05 anlamlılık düzeyini göstermek üzere, Pesaran vd. (2001)'e göre alınmıştır.

Sınır testi sonuçlarına göre, F-istatistik değeri (11.76) kritik değerlerden büyüktür. Buna göre, seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin var olduğu kabul edilmektedir.

Şekil-1 ve Şekil-2'de hata terimi toplamı ve hata terimi karelerinin toplamının durağan oldukları görülmektedir. Mevcut şekiller, ele alınan dönem süresince modelde yer alan değişkenlerin katsayılarının durağan olduğunu göstermektedir.



Şekil 1. Cumulative sum of residual



Şekil 2. Cumulative sum of square residual

Değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisini görebilmek için kurulan ARDL modeli şu şekildedir:

$$LNRW_t = \beta_0 + \beta_1 t + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} LNRW_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{3i} LNU_{t-i} + \beta_4 \sum_{i=0}^k LNP_{t-i} + \mu_t$$

Tablo 4: Uzun Dönem İlişki Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t-istatistik Değerleri	Olasılık Değerleri
LNU	-6.6391	-6.0221	0.000
LNP	-0.050981	-0.26886	0.789
C	16.8528	5.0763	0.000
T	0.059035	4.9058	0.000

Tablo 4'ten görüleceği üzere, imalat sanayi saatlik kazançları ile işsizlik oranı arasında negatif ve anlamlı bir uzun dönemli ilişki söz konusudur. Ancak, yurt içi üretici fiyatları ile ücretler arasında aynı uzun dönemli ve anlamlı ilişkinin mevcut olduğunu söylemek mümkün değildir.

ARDL modeli kapsamında elde edilen hata düzeltme katsayısı ise -0.038391, t-istatistik değeri ise -4.4452 olarak bulunmuştur. Hata düzeltme katsayısı istatistik olarak anlamlıdır. Buna göre, kısa vadede meydana gelen bir dengesizlik uzun vadede dengeye gelebilecektir.

SONUÇ

Makroekonominin öncelikli konuları arasında yer alan ücret belirlenimi konusu, Post-Keynezyen iktisat için de merkezi bir önem teşkil etmektedir. Post-Keynezyenler, işsizlik ve fiyatların ücret belirlenimi üzerinde etkili olduğunu ifade etmektedirler. Genel Neo-klasik bakış açısına göre, ücretler işsizliğin sebebi iken, Post-Keynezyenler işsizlik oranının ücret belirleniminde oynadığı rol üzerinde durmaktadırlar. Aynı şekilde, işverenlerin kar beklentisine uygun olarak aldıkları fiyatlandırma kararları da işçilerin ücretleri üzerinde belirleyici, ancak olumsuz bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mevcut çalışmamızda tüm bu ilişkiler Türkiye imalat sanayi reel kazançları için ARDL yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, işsizlik ve imalat sanayi reel ücretleri arasında negatif ve uzun dönemli bir ilişkiyi doğrularken, yurt içi üretici fiyatları ve reel ücretler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucu elde

edilememiştir. İşsizlik ve reel ücretler arasındaki negatif, fakat anlamlı ilişki, Türkiye imalat sanayi reel kazançlarının belirlenimi ile ilgili olarak Post-Keynezyen görüşü desteklemektedir.

KAYNAKÇA

Adaş Cenk Gökçe, (2003), "Türk imalat sanayi işgücü piyasasında ücretler ile istihdam arasındaki ilişki" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol:53, sayı:2, ss 145-187.

Arestis Philip, (1986), "Wages And Prices in The UK: The Post Keynesian View" *Journal Of Post-Keynesian Economics*, Vol:8, sayı:3, ss 339-358.

Arestis Philip, (1996), "Post-Keynesian economics: Towards coherence" *Cambridge Journal of Economics*, 20, ss 111-135.

Arestis Philip ve Skott Peter, (1993), "Conflict, wage determination, and hysteresis in U.K. wage determination" *Journal Of Post-Keynesian Economics*, Vol:15, sayı:3, ss 365-386.

Ateşoğlu H. Sönmez, (1981-82), "Wages and stagflation" *Journal Of Post-Keynesian Economics*, Vol:4, sayı:2, ss 271-276.

Ateşoğlu H.Sönmez, (1997), "A Post-Keynesian explanation of U.S. inflation" *Journal of Post-Keynesian Economics*, vol:19, sayı:4, ss 639-649.

Carvalho Fernando, (1992), "Mr.Keynes and the post keynesians: principles of macroeconomics for a monetary production economy", Edward Elgar Publishing Limited.

Davidson Paul, (1994), "Post Keynesian Macroeconomic Theory", UK: Edward Elgar Publishing Limited.

Hall Stephen George, (1986), "An application of the Granger-Engle two-step estimation procedure to United Kingdom aggregate wage data" *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol:48, sayı:3, ss 229-239.

İlkaracan İpek ve Eratak Arzu, (2004), "Ücretlerin Belirlenme Süreçleri, içinde S. Gürsel (Ed.), Türkiye İşgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı ve İşsizlik", İstanbul: TÜSİAD.

Kostzer Daniel, (2007), "Labor markets, economic development, and job quality: Ingrid Rima's contributions to labor economics", in M. Forstater, G. Mongiovi and S. Pressman (Eds), *Post Keynesian Macroeconomics-Essays in Honour of Ingrid Rima* (pp 1-11), Routledge, London.

Lavoie Marc, (1996-97), "Real Wages, Employment Structure, And Aggregate Demand Curve In A Kaleckian Short-Run Model" *Journal Of Post-Keynesian Economics*, Vol:19, No:2.

Levine David P., (1986), "A Note On Wage Determination And Capital Accumulation", *Journal Of Post-Keynesian Economics*, Vol:8, No:3.

Metin Kivilcim ve Üçdoğruk Şenay, (1998), "Türk imalat sanayinde uzun dönem ücret-fiyat-istihdam ilişkilerinin ekonometrik olarak incelenmesi" *Çukurova Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, vol:8, sayı:1, ss 279-287.

Özata Erkan ve Esen Ethem, (2010), "Reel ücretler ile istihdam arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi" *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol:10, sayı:2, ss 55-70.

Pesaran M. Hashem, Shin Yongcheol ve Smith Richard J., (2001), "Bounds testing approaches to the analysis of level relationship" *Journal Of Applied Econometrics*, 16, ss 289-326.

Pressman Steven, (2007), "Ingrid Rima and Post Keynesian Macroeconomics", In M. Forstater, G. Mongiovi and S. Pressman (Eds), *Post Keynesian Macroeconomics-Essays in Honour of Ingrid Rima* (pp. 1-11), Routledge, London.

Rima Ingrid, (1984), "Involuntary unemployment and the respecified labor supply curve" *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol:VI, No:4, ss 540-550.

Rowthorn Robert E., (1977), "Conflict, inflation and Money" *Cambridge Journal of Economics*, 1:4, ss 215-239.

PASSIVE BRIBERY AS A FORM OF CORRUPTION LAW OF SERBIAN

Mirjana Ristić, police officer Niš,

risticm85@yahoo.com

Milan Milosavljević, police officer,

milan2342002@yahoo.com

EXTENDED ABSTRACT

Criminal acts of active and passive bribery (giving and accepting bribes) occur as the most common practiced forms of corruption. This paper analyzes the essential elements of the criminal act of accepting bribery. Corruption needs to be referred to as the great social evil, the problem that is wasting our precious resources, as the octopus whose unstoppable tentacles destroy the democratic political system, increase state operating expenses, generate organized crime, threaten the market economy discouraging potential investors and are a key contributors to the increasing poverty among people.

Keywords: corruption, criminal act, bribery, official, penalty.

The biggest problem in determining corruption is the fact that there is no single definition of corruption that has been accepted on international level. Corruption is a sociopathological phenomenon that seems "elusive", in the sense that the dark figure is extremely high, i.e. that neither the definition of corruption, nor the causes or methods of fighting against this phenomena can be determined in a unique and permanent way. Corruption is one of those concepts and categories whose content is difficult to determine, as the manifestations of this phenomenon, and the place it occupies in the functioning of societies, depend on the social context in which the corruption occurs - different countries, cultures, periods (Ćirić, 2008 : 32). Therefore corruption is a subject of a legal, political, international, safety and social theory, but also of a legal practice and criminal policy (Đurđić et al, 2007: 47).

It is believed that the most comprehensive definition of corruption has been given by Vito Tanzi (the author of many papers on corruption and economy, who also performed certain functions at the International Monetary Fund and the Government of Italy) who believed that corruption occurs if there is a deliberate violation of the principle of impartiality during the decision process considering gaining benefits (Antonić et al, 2001: 10). This or somewhat differently formulated definition stated by many authors is as follows: "Corruption is a private gain obtained by the abuse of the public power." (Kaufman and Sigelbaum, 1997).

In Serbia, corruption has not been defined by any law, but is rather determined by a legal, criminological, safety, political and sociopathological literature. There was an attempt to define the concept of corruption at The National Anti-corruption Strategy. Under this act, corruption is a relationship based on the abuse of authority in the public or private sector for personal gain or for the benefit of another. The general criminal act that criminalizes corruption in connection to performing or failing to perform official duties is the criminal act of accepting bribery. The criminal act of accepting bribery is very difficult to prove, and the reason for this should be found in the decision of the legislature to sanction both the bribe-giver and the recipient. Of course, with such incrimination, it is not in the interest of either party to report, admit or in any way assist the detection and confirmation of these criminal acts.

Accepting bribes as a form of corruption is omnipresent in society. In order to reduce it, there is a need to strengthen social morality and public awareness of the hazards of accepting bribes and a need to get the public involved in its prevention and control. Therefore, it is necessary to adjust the program for institutional education, and also, the important role is played by the media. The fight against corruption and therefore against bribery is a struggle for the affirmation of honesty, and it needs to be constant, with the participation of all social actors, until the level of corruption is reduced to a socially acceptable level. The fight against corruption requires the investigation of corruption and the usage of the results of such researches, and it is also necessary to rely on the scientific experience and the formation of the system of moral values of a democratic society, which have been significantly impaired in recent years.

PRIMANJE MITA KAO OBLIK KORUPCIJE U PRAVU REPUBLIKE SRBIJE

Mirjana Ristic¹

Milan Milosavljevic²

APSTRAKT

Kao najčešći oblici korupcije u praksi javljaju se krivična dela primanja mita i davanja mita. U radu su analizirani bitni elementi krivičnog dela primanja mita. O korupciji je potrebno govoriti kao velikom društvenom zlu, problemu koji troši naše dragocene resurse, hobotnici koja svojim nezaustavljivim pipcima razara demokratski politički sistem, povećava troškove funkcionisanja države, generise organizovani kriminal, ugrožava tržišnu ekonomiju, obeshrabruje potencijalne investitore i ključno doprinosi porastu siromaštva građana.

Ključne reči: Korupcija, krivično delo, primanje mita, službeno lice, kazna

UVOD

Pri određivanju korupcije najveći problem predstavlja činjenica da ne postoji jedinstvena definicija korupcije koja bi bila prihvaćena na međunarodnom planu. Korupcija je sociopatološki fenomen koji je „teško uhvatljiv“, u smislu da je tamna brojka izuzetno velika, tj. da se ni definicija korupcije, ni uzroci, a ni metodi borbe protiv ovog fenomena ne mogu utvrditi na jedinstven i permanentan način. Korupcija spada u one pojmove, odnosno kategorije, kojima je teško odrediti sadržaj, jer javni oblici ovog fenomena, pa i mesto koje zauzima u funkcionisanju društva, zavise od društvenog konteksta u kome se korupcija javlja – različite države, kulture, periodi (Čirić, 2008: 32). Tako korupcija predstavlja predmet proučavanja pravne, politikološke, međunarodne, bezbednosne i društvene teorije, ali i pravne prakse i kriminalne politike (Đurđić i dr, 2007: 47).

Smatra se da najobuhvatniju definiciju korupcije daje Vito Tanci (autor mnogih radova o korupciji i ekonomiji, obavljao je funkcije u Meğunarodnom monetarnom

¹ Oficir u PU NIŠ, risticm85@yahoo.com

² Oficir u PU NIŠ, milan2342002@yahoo.com

fondu i vladi Italije) koji smatra da korupcija postoji ukoliko dođe do namernog narušavanja principa nepristrasnosti pri odlučivanju u cilju prisvajanja pogodnosti (Antonić i dr, 2001: 10). Definicija koju u ovom ili izmenjenom obliku navode mnogi autori glasi: „Korupcija je sticanje privatne koristi zloupotrebom javnih ovlašćenja.” (Kaufman i Sigelbaum, 1997).

U Srbiji korupcija još uvek nije definisana nijednim zakonom, već je određuje pravna, kriminološka, bezbednosna, politikološka i socijalno patološka literatura. U Nacionalnoj strategiji za borbu protiv korupcije učinjen je pokušaj definisanja pojma korupcije. Prema ovom aktu, korupcija je odnos koji se zasniva zloupotrebom ovlašćenja u javnom ili privatnom sektoru u cilju sticanja lične koristi ili koristi za drugoga. Opšte krivično delo kojim se inkriminiše korupcija u vezi sa vršenjem ili nevršenjem službene dužnosti je krivično delo primanje mita. Krivično delo primanja mita je vrlo teško dokazivo, a razlog tome treba tražiti u opredeljenju zakonodavca da sankcioniše i primaoca i davaoca mita. Naravno, kod takvih inkriminacija, interes ni jedne strane nije da prijavi, prizna ili da na bilo koji način pomogne otkrivanju i dokazivanju ovih krivičnih dela.

POJAM KRIVIČNOG DELA PRIMANJE MITA

Primanje mita iz člana 367. Krivičnog zakonika Repbulike Srbije predstavlja osnovno i najznačajnije krivično delo kojim se inkriminiše korupcija u službi, tj. zahtevanje ili primanje poklona ili kakve druge koristi u vezi sa vršenjem ili nevršenjem službene dužnosti. Iz ovoga proizilazi da je ratio legis ove inkriminacije zaštita pravilnog i zakonitog vršenja dužnosti, odnosno pravilnog funkcionisanja državnog aparata, a samim tim i zaštita interesa građana koji u ovom području delovanja državnih službi mogu na različite načine biti povređeni ili ugroženi.

Krivično delo primanja mita predstavlja jedan od dva osnovna oblika podmičivanja koje može da bude aktivno i pasivno. Aktivno podmičivanje je davanje, a pasivno podmičivanje je primanje mita. Kod ovog krivičnog dela radi se, dakle, o pasivnom podmičivanju (Radovanović i Đorđević, 1973: 324). Ovo delo se sastoji u neposrednom ili posrednom zahtevanju ili primanju poklona ili kakve druge koristi ili u primanju obećanja poklona ili kakve druge koristi, od strane domaćeg ili stranog službenog lica ili odgovornog lica da u okviru svog službenog ovlašćenja izvrši službenu radnju koju ne bi smelo da izvrši ili da ne izvrši službenu radnju koju bi moralo da izvrši, odnosno da izvrši službenu radnju koju bi moralo da izvrši ili da ne izvrši službenu radnju koju ne bi smelo da izvrši, kao i zahtevanje ili primanje

poklona ili kakve druge koristi posle izvršenja ili neizvršenja neke od navedenih službenih radnji, a u vezi sa njom (Jovašević, 2009: 120).

UČINILAC DELA

Subjekti ovog krivičnog dela (u pravnoj teoriji poznatog kao pasivno podmičivanje), mogu biti domaća ili strana službena i odgovorna lica. Pasivno podmičivanje je zahtevanje, primanje ili obećanje poklona ili druge koristi za sebe ili drugoga od strane službenog ili odgovornog lica da izvrši ili ne izvrši službenu radnju. Pojam službenog lica određen je u članu 112. stav 3. KZ RS prema kome se službenim licem smatra lice koje u državnom organu vrši službene dužnosti; izabrano, imenovano ili postavljeno lice u državnom organu, organu lokalne samouprave ili lice koje stalno ili povremeno vrši službene dužnosti ili službene funkcije u tim organima; lice u ustanovi, preduzeću ili drugom subjektu, kojem je povereno vršenje javnih ovlašćenja, koje odlučuje o pravima, obavezama ili interesima fizičkih ili pravnih lica ili o javnom interesu; službenim licem smatra se i lice kojem je faktički povereno vršenje pojedinih službenih dužnosti ili poslova i vojno lice izuzev kad su u pitanju krivična dela protiv službene dužnosti. Stranim službenim licem smatra se lice koje je član zakonodavnog, izvršnog ili sudskog organa strane države, javni funkcioner ili službenik međunarodne organizacije i njenih organa, sudija i drugi funkcioner međunarodnog suda (član 112. stav 4. KZ RS).

Pojam odgovornog lica određen je u članu 112, stavu 5. KZ RS, gde se odgovornim licem smatra vlasnik preduzeća ili drugog subjekta privrednog poslovanja ili lice u preduzeću, ustanovi ili drugom subjektu kojem je, s obzirom na njegovu funkciju, uložena sredstva ili na osnovu ovlašćenja, poveren određen krug poslova u upravljanju imovinom, proizvodnji ili drugoj delatnosti ili u vršenju nadzora nad njima ili mu je faktički povereno obavljanje pojedinih poslova.

Učinioci krivičnog dela primanja mita se ubrajaju u red učinilaca čije su pobude za izvršenje krivičnog dela niske, suptilno perfidne i bezobzirne. Po prirodi postupanja, može se reći da su vrlo agresivni, zloupotrebljavaju službeni položaj motivisani isključivo pribavljanjem materijalne koristi bez ikakvog ulaganja društvenokorisnog rada.

Inače, u praksi se susrećemo sa dve kategorije primalaca mita. Prva, koja postupa bez ikakvih skrupula, ne bira sredstva i metode, ne poštuje, niti uvažava osnovne ljudske vrednosti, moralne ni druge norme, pa čak ni materijalne teškoće svoje

žrtve. Ova kategorija ne preza ni od ucena, veoma perfidno izmišlja i nalazi teškoće u vršenju svoje službene dužnosti, a često vešto ispituje i proverava društveni i materijalni položaj svoje žrtve da bi na osnovu toga mogla da izgradi i prilagodi svoju taktiku postupanja i ponašanja. Druga kategorija primalaca mita je ona u kojoj preovlađuju učinioци koji su po svojim psihofizičkim osobinama nestabilnog karaktera.

OBJEKT RADNJE DELA

Objekt radnje ovog dela je višestruko određen. To je poklon ili kakva druga korist. Da bi definisali „poklon“ poslužićemo se definicijom koju daje Zakon o sprečavanju sukoba interesa pri vršenju javnih funkcija u članu 15.: „Kao poklon, smatra se novac, stvari, prava, usluge izvršene bez odgovarajuće naknade i svaka druga korist koja je data ili obećana funkcioneru ili povezanom licu u vezi s vršenjem javne funkcije, lično ili preko nekog drugog lica.“ Dakle, iz zakonske definicije možemo zaključiti da predmet poklona mogu da budu različite pokretne stvari: najčešće novac, skupoceni predmeti, umetnička dela ili nepokretne stvari: plac, stan itd. Predmet poklona takođe mogu da budu ne samo stvari, već i određena imovinska prava koja se mogu prenositi na drugo lice (Lazarević, 1993: 321). Druga korist je bilo koja imovinska i neimovinska korist ili pogodnost bilo koje vrste ili vrednosti koje se ne može podvesti pod pojam poklona (Stojanović i Perić, 2006: 358), na primer, bolje radno mesto, dobijanje kredita pod povoljnijim uslovima, dobijanje stipendije, plaćeno stručno usavršavanje u inostranstvu, neosnovano napredovanje u službi, plaćeno putovanje, itd. Tu ulaze sve vrste stvarne prednosti ili pogodnosti primaoca mita ili nekoj drugoj osobi u zamenu za obavljeni posao.

Za postojanje ovog krivičnog dela nije, u načelu, od značaja vrednost poklona ili druge koristi koja se zahteva ili prima; službeno lice nema pravo da zahteva ili prima ma kakav poklon ili korist, a pogotovo kada se to čini da bi se vršila nezakonita službena radnja.

Objekt zaštite je zakonito, efikasno i kvalitetno obavljanje službene dužnosti (Đurđić i Jovašević, 2010: 249). Međutim, u delu pravne teorije je i dalje pitanje objekta ovog dela sporno (Tahović, 1962: 474-475).

Prema jednom shvatanju, objekt zaštite kod ovog krivičnog dela je pravilno funkcionisanje službe u tom smislu što vezivanje službene radnje za izvesno primanje mita može da dovede do poremećaja u vršenju službe, a osim toga i do

nepravilnih odnosno nezakonitih akata i odluka nadležnih organa (Jovašević, 2003: 498-499).

Prema drugom shvatanju, kod krivičnog dela primanja mita objekt zaštite nije pravilno funkcionisanje službe, već pre svega nenaplativost službe. Naime, službena lica primaju određenu zaradu za vršenje svoje službe. Stoga njima nije dozvoljeno nikakvo drugo primanje iz bilo kog izvora u vezi sa vršenjem službe. Sve javne službe su besplatne i građani nisu dužni da posebno plate, odnosno nagrade službena lica, osim ukoliko to posebnim propisima nije drugačije predviđeno. Dakle, prema ovom shvatanju objekt zaštite je sama nenaplativost službe (Čejović i Miladinović, 1995: 417).

Danas prevladava shvatanje da se i ovde ipak radi o službenom krivičnom delu koje istina vrši službeno ili odgovorno lice u vršenju službenih ovlašćenja. Ovim se delom ugrožava zakonito vršenje službe jer primljeni mito na neki način obavezuje službeno ili odgovorno lice da se pri preduzimanju svojih službenih radnji ponašaju na nedozvoljeni način. Primanje mita po pobudi i načinu izvršenja predstavlja jedan oblik zloupotrebe službenog položaja ili ovlašćenja. I konačno, ovo delo objektivno znači i povredu autoriteta javne službe, odnosno poverenja građana u zakonito postupanje službenih lica. U vršenju službenih ovlašćenja, službena ili odgovorna lica moraju da se rukovode samo interesima službe, a ne svojim ličnim interesima (Tomanović, 1990: 127).

Posledica krivičnog dela primanja mita (pasivnog podmičivanja) se sastoji u ugrožavanju službene dužnosti (Stojanović i Perić, 2006: 358), odnosno zakonitog, efikasnog, blagovremenog i kvalitetnog funkcionisanja službe.

OBLICI DELA

Iz zakonske formulacije dela proizilazi da primanje mita, koje se u literaturi naziva i pasivno podmičivanje, ima tri oblika: pravo, nepravo i naknadno pasivno podmičivanje.

Pravo pasivno podmičivanje

Pravo pasivno podmičivanje postoji kada domaće ili strano službeno ili odgovorno lice neposredno ili posredno zahteva ili primi poklon ili drugu korist ili koje primi obećanje poklona ili druge koristi za sebe ili drugog da u okviru svog službenog ovlašćenja izvrši službenu radnju koju ne bi smelo izvršiti ili da ne izvrši službenu radnju koju bi moralo izvršiti (član 367. stav 1.KZ RS). Dakle, suština ovog oblika

podmičivanja oglada se u spremnosti učinioca da za nagradu nezakonito postupa. Već ta spremnost, potkupljivost, podmitljivost, dovoljno je društveno opasna da ugrozi zakonito i pravilno obavljanje službene dužnosti, te je za postojanje krivičnog dela irelevantno da li je učinilac uopšte i preduzeo radnju povodom koje je primio mito.

Radnja izvršenja se može preduzeti sa tri alternativno predviđene delatnosti:

- 1) zahtevanje poklona ili druge koristi,
- 2) primanje poklona ili druge koristi i
- 3) primanje obećanja poklona ili druge koristi.

Zahtevanje je traženje, jasno i nedvosmisleno iskazivanje želje za poklonom ili drugom korišću. Zahtevanje poklona ne mora da bude odgovarajućim terminom doslovno izraženo, već je dovoljno da se takva želja posebno može izvoditi iz postupaka optuženog (Presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 2639/54). Ova se radnja može sastojati u usmenoj ili pismenoj izjavi, ali i u svakoj drugoj vrsti ponašanja, npr. na simboličan način iz kojeg nesumnjivo proizilazi zahtev za poklonom ili korišću. To znači da zahtevanje poklona ili kakve druge koristi postoji kada učinilac stavlja do znanja licu od koga se mito traži da će zbog toga izvršiti službenu radnju koju ne bi smeo da izvrši ili da neće izvršiti službenu radnju koju bi pak morao da izvrši (Stojanović i Perić, 2006: 358).

Primanje je uzimanje poklona ili koristi fizički, faktički (Đurđić i Jovašević, 2010: 250) bilo neposredno ili posredno, pri čemu je bez značaja koliko je bilo posrednika, kao i da li se primilac i davalac mita lično poznaju. Ono postoji kada se poklon ili kakva druga korist preuzimaju, prihvataju (neposredno ili posredno, od davaoca mita ili nekog drugog lica) sa ciljem da se potom izvrši službena radnja koja se ne bi smela izvršiti ili da se ne izvrši službena radnja koja se mora izvršiti bez obzira da li je poklon ili korist uopšte zahtevan ili ponuđen od drugog lica (Stojanović i Perić, 2006: 358).

Primanje obećanja poklona ili koristi je saglašavanje, izražavanje želje za ostvarenjem ponude drugog lica o davanju poklona ili koristi. To je, zapravo, prihvatanje obećanja ili ponude poklona ili kakve druge koristi da bi se izvršila službena radnja koja se inače ne sme izvršiti ili da se ne izvrši službena radnja koja bi se, naprotiv, morala izvršiti.

Zahtevanje ili primanje poklona ili kakve druge koristi ili primanje obećanja poklona ili kakve druge koristi, treba da je povezano sa službenom radnjom službenog ili odgovornog lica. Dakle, u pitanju su uvek radnje koje pripadaju krugu službenih ovlašćenja određenog službenog ili odgovornog lica tako da ih on može preduzimati na osnovu svog službenog položaja, odnosno radnje koje pripadaju njegovim službenim zadacima. Pri tome je irelevantno da li je radnju, za koju se prima mito, prema unutrašnjem službenom rasporedu, trebalo obaviti drugo službeno lice, a ne ono koje je primilo mito.

Ukoliko bi službeno ili odgovorno lice primilo mito da bi izvršilo radnju koja ne spada u krug njihovih službenih ovlašćenja ili nadležnosti, onda ne bi postojalo ovo već, drugo krivično delo iz grupe krivičnih dela protiv službene dužnosti. Zahtevanje ili primanje poklona ili kakve druge koristi, odnosno primanje obećanja poklona ili kakve druge koristi se vrši u vezi sa nezakonitim postupanjem u vršenju službene dužnosti. Primalac mita se time obavezuje da u okviru svog službenog ovlašćenja izvrši službenu radnju koju ne bi smelo izvršiti, odnosno da ne izvrši radnju koju bi moralo ili moglo izvršiti.

Da bi delo postojalo neophodno je da se radnja izvršenja u bilo kom obliku preduzme od određenog lica u vezi sa izvršenjem nezakonite službene radnje. Za postojanje dela je potrebno da se radnja izvršenja u bilo kom obliku preduzme od određenog lica u vezi sa izvršenjem nezakonite službene radnje, dakle radnje koja se ne bi smela izvršiti odnosno neizvršenjem službene radnje koja bi se morala izvršiti. Krivično delo je svršeno traženjem ili primanjem poklona ili druge koristi ili primanjem obećanja poklona ili druge koristi (Đurđić i Jovašević, 2010: 250) bez obzira da li je službena radnja u vezi sa kojom je mito dato uopšte i izvršena, odnosno propuštena. S obzirom na to, pokušaj ovog dela nije moguć (Stojanović i Perić, 2006: 358). U pogledu krivice potreban je umišljaj. Ako pak službeno ili odgovorno lice prvo zahteva, a potom i primi poklon ili drugu korist, u ovom slučaju postoji samo jedno krivično delo (prividni idealni sticaj po osnovu supsidijariteta). Ako je izvršenjem ovog oblika primanja mita ostvareno biće nekog drugog krivičnog dela (npr. izdato lažno uverenje o imovinskom stanju) može postojati sticaj ovog dela i falsifikovanja isprave. Budući da se primanje mita javlja kao poseban, specijalan oblik zloupotrebe službenog položaja, to se ova dva krivična dela ne mogu javiti u idealnom sticaju. No, ipak u određenim slučajevima može da postoji realni sticaj između ova dva krivična dela. Naime, primanje mita je kao krivično delo svršeno samim zahtevanjem ili primanjem poklona ili druge koristi ili njihovog obećanja u vezi sa izvršenjem ili neizvršenjem službene radnje. Svaka dalja

delatnost službenog ili odgovornog lica u vezi sa zahtevanim ili primljenim mitom, ne ulazi u biće ovog krivičnog dela (Jovašević, 2010: 78).

Ukoliko je službeno ili odgovorno lice izvršilo samo radnje koje predstavljaju primanje mita, onda te delatnosti po principu specijaliteta predstavljaju samo krivično delo primanja mita. Ako pak službeno ili odgovorno lice posle zahtevanog i primljenog mita (čime je, dakle, izvršilo krivično delo primanja mita) preduzme u vezi sa primljenim mitom i druge delatnosti koje predstavljaju zloupotrebu službenog položaja (iskorišćavanje službenog ovlašćenja, prekoračenje granica službenog položaja ili nevršenje službene dužnosti) čime se drugom licu pribavi protivpravna imovinska korist, u tom slučaju postoji realni sticaj dva krivična dela – primanja mita i zloupotrebe službenog položaja. Takođe je moguća pravna konstrukcija produženog krivičnog dela primanja mita (Presuda vrhovnog suda Srbije KZ.1614/99).

Za pravo pasivno podmičivanje predviđena je kazna zatvora od dve do dvanaest godina (član 367. stav 1. KZ RS). Pored propisane kazne zatvora, učiniocu ovog krivičnog dela se obavezno izriče i mera bezbednosti – oduzimanje predmeta. U tom smislu, zakon izričito propisuje da se primljeni pokloni i imovinska korist stečeni primanjem mita oduzimaju (član 367. stav 7. KZ RS).

Nepravo pasivno podmičivanje

Drugi oblik krivičnog dela primanja mita jeste nepravo pasivno podmičivanje. Ovaj oblik dela postoji kada domaće ili strano službeno ili odgovorno lice neposredno ili posredno zahteva ili primi poklon ili drugu korist ili primi obećanje poklona ili druge koristi za sebe ili drugog da u okviru svog službenog ovlašćenja izvrši službenu radnju koju bi moralo izvršiti ili da ne izvrši službenu radnju koju ne bi smelo izvršiti (član 367. stav 2. KZ RS). Nepravo pasivno podmičivanje se od pravog pasivnog podmičivanja razlikuje samo u službenoj radnji povodom koje je izvršeno primanje mita.

Naime, kod pravog pasivnog podmičivanja, mito se prima kako bi se izvršila nezakonita radnja, odnosno kako bi se nedopušteno, nezakonito delovalo u okvirima službenog ovlašćenja. Kod nepravog pasivnog podmičivanja, mito se prima kako bi se postupilo u granicama službenog ovlašćenja i preduzimala zakonita radnja koja se i inače treba preduzeti ili da se ne bi preduzela službena radnja koja se inače ne bi smela preduzeti.

To znači da kod ovog oblika dela nema povrede službene dužnosti u smislu kršenja zakonitosti, ali je nezakonit postupak samog službenog ili odgovornog lica koje zahteva ili prima određenu nagradu da bi postupalo u skladu sa zakonom i pravilima službe. Ovom delom se narušava ugled državnih organa i čestitost, zakonitost i pravilno vršenje službene dužnosti i ovlašćenja. U tome i jeste visok stepen društvene opasnosti ovog dela, jer se radi o pojedincima koji, i ono što im je dužnost, neće raditi ako im zainteresovana stranka za to ne plati. Dakle, izvršilac dela traži od zainteresovanog lica mito kako bi uradio ono što predstavlja njegovu redovnu dužnost, što je područje njegovih zadataka u službi.

Možemo zaključiti da je suština kažnjavanja ovog oblika krivičnog dela primanja mita onemogućavanje korišćenja službenog položaja za lično bogaćenje službenih i odgovornih lica, odnosno postizanje neosnovane i nezakonite imovinske i druge koristi.

U pogledu ostalih obeležja krivičnog dela, nema razlike između pravog i nepravog pasivnog podmičivanja.

Za nepravo pasivno podmičivanje predviđena je kazna zatvora od dve do osam godina (član 367. stav 2. KZ RS), kao i mera bezbednosti oduzimanje primljenih poklona i imovinske koristi stečene primanjem mita (član 367. stav 7. KZ RS).

Naknadno podmičivanje

Naknadno podmičivanje postoji kada domaće ili strano službeno ili odgovorno lice zahteva ili prima poklon ili kakvu drugu korist posle izvršenja službene radnje koju nije smelo da vrši, odnosno koju je bilo dužno da izvrši ili posle neizvršenja radnje koja se morala izvršiti, odnosno koja se nije smela izvršiti (član 367. stav 4. KZ RS). Ovo je najlakši oblik pasivnog podmičivanja jer se ovde podmičivanje ne javlja kao uzrok izvršenja ili neizvršenja službene radnje.

Zahtevanje ili primanje poklona ili druge koristi, ali tek pošto je izvršena nezakonita ili zakonita službena radnja čini radnju izvršenja kod ovog dela. Dakle, ovde učinilac preduzima ili propušta određene službene radnje, pa tek onda naknadno, posle njih, ali u vezi sa njima preduzima radnju ovog krivičnog dela – zahtevanje ili primanje poklona ili druge koristi (Stojanović i Perić, 2006: 359). To znači da se naknadno podmičivanje odnosi kako na pravo, tako i na nepravo pasivno podmičivanje, kao i da se u pogledu zaprečene kazne za ovo delo ne pravi razlika u odnosu na druge oblike dela (što je diskutabilno).

Prema tome, osnov za primanje ili zahtevanje poklona može biti kako nezakonita, tako i zakonita delatnost službenog lica. Bitno je za postojanje ovog dela da službeno ili odgovorno lice u vezi sa izvršenom ili neizvršenom službenom radnjom zahteva ili prima poklon ili drugu korist. Kada postoji ova veza, utvrđuje se prema faktičkim okolnostima slučaja, a između ostalog i na osnovu vremenskog razmaka između službenih radnji učinioca dela i zahtevanja, odnosno primanja mita (Mrvić-Petrović, 2006: 358).

Kod naknadnog podmičivanja primljeno mito nije imalo uticaja na izvršenje, odnosno na neizvršenje službene radnje, pa je zato inkriminisanje ovog oblika krivičnog dela opravdano obzirom na činjenicu da su službena ili odgovorna lica već plaćena za svoj rad u službi, te da nisu ovlašćena da za isti primaju bilo šta od stranaka i drugih zainteresovanih lica. Primanje nagrade u ovakvim slučajevima stoga predstavlja kršenje pravila službe i narušavanje ugleda službe, kao i svojstva službenog lica što je nedopušteno i zabranjeno. Ovakvo ponašanje učinioca dela može kod njega da stvori naviku da i ubuduće traži i prima mito u ovakvim i sličnim situacijama (Jovašević, 2010: 80).

Ukoliko se radi o pokonima male vrednosti koji su uobičajeni i u skladu sa postojećim društvenim normama i običajima, tj. ako se radi o socijalno adekvatnoj radnji, neće postojati radnja ovog krivičnog dela (Stojanović i Perić, 2006: 358).

Propisana kazna za naknadno podmičivanje je zatvor od tri meseca do tri godine (član 367. stav 4. KZ RS), uz oduzimanje primljenih poklona i imovnske koristi.

Kvalifikovani oblik dela

Teži oblik krivičnog dela primanja mita propisan je u članu 367. stav 3. KZ RS. Dela postoji kada je izvršeno pravo ili nepravo pasivno podmičivanje u vezi sa otkrivanjem krivičnog dela, pokretanjem ili vođenjem krivičnog postupka i izricanjem ili izvršenjem krivične sankcije. Ovde se, dakle, radi o posebnoj vrsti službenih lica koja se mogu pojaviti kao učinioci krivičnog dela i u vezi sa posebnom vrstom službene dužnosti.

Postoje dve kvalifikatorne okolnosti koje čine ovo delo težim:

1) posebno svojstvo službenog ili odgovornog lica. Kao učinioci ovog oblika krivičnog dela mogu se javiti lica koja pokreću, vode ili okončavaju krivični postupak: a) policijski službenici u organima unutrašnjih poslova (koji se bave otkrivanjem izvršenih, pokušanih ili pripremanih krivičnih dela, odnosno njihovih

učinilaca – izvršilaca i saučesnika), b) javni tužioc, odnosno njihovi zamenici (koji vrše ulogu krivičnog gonjenja učinilaca krivičnih dela koja se gone po službenoj dužnosti), v) sudije i sudije porotnici (koji učestvuju u postupku vođenja i okončanja krivičnog postupka i izricanja krivičnih sankcija) i g) radnici penitencijarne administracije, odnosno Uprave za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija (koji se bave postupkom izvršenja izrečenih krivičnih sankcija) i

2) posebna vrsta službene radnje povodom koje se zahteva ili prima mito, a koja se preduzima u vezi sa otkrivanjem krivičnog dela, pokretanjem ili vođenjem krivičnog postupka i izricanjem ili izvršenjem krivične sankcije (Jovasević, 2010: 82).

Za ovaj oblik dela propisana je kazna zatvora od tri do petnaest godina (član 367. stav 3. KZ RS), uz oduzimanje primljenih poklona i imovnske koristi.

ZAKLJUČAK

Primanje mita kao oblik korupcije je u velikoj meri zastupljeno u društvu. Da bi se to smanjilo neophodno je jačanje društvenog morala i svesti građana o štetnosti primanja mita i potrebe da se uključe u njegovo sprečavanje i suzbijanje. Zato je potrebno prilagođavanje programa obrazovanja ustanova, a značajnu ulogu imaju i sredstva javnog informisanja. Borba protiv korupcije, a samim tim i protiv primanja mita je borba za afirmacijom poštenja, a ona mora da bude stalna, uz učešće svih društvenih činilaca, sve dok nivo korupcije ne bude sveden u društveno prihvatljive granice. U borbi protiv korupcije potrebna su istraživanja o korupciji i korišćenje rezultata takvih istraživanja, a nužno je i osloniti se na naučna iskustva i izgradnju sistema moralnih vrednosti demokratskog društva, koja su proteklih godina u znatnoj meri narušena.

LITERATURA

- Antonić D. Babović, B., Begović, B., Vasović, M., Vacić, Z., Vuković, S., Ivošević, Z., Mijatović, B., Stanojević B. i Hiber D. (2001). Korupcija u Srbiji, Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije
- Čejović, B., Miladinović, V. (1995). Krivično pravo, Posebni deo, Niš, Studentski kulturni centar
- Čirić, J. (2008). Neki metodološki problemi u istraživanju fenomena korupcije. Revija za kriminologiju i krivično pravo, 46(2), 31-49

- Đurđić, V., Jovašević, D. (2010). Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, Nomos
- Đurić, Ž. Jovašević, D. i Rakić, M., (2007). Korupcija – izazov demokratiji, Beograd, Institut za političke studije
- Jovašević, D. (2003). Komentar Krivičnog zakona Republike Srbije sa sudskom praksom, Beograd, Nomos
- Jovašević, D. (2009). Krivična dela korupcije, Beograd, Službeni glasnik
- Jovašević, D. (2010). Suzbijanje korupcije u Srbiji - zakonska rešenja i kaznena politika, Sremska Kamenica, Edukons, 1(1), 71-111
- Kaufman, D. i Sigelbaum, P. (1997). Privatization and corruption in transition economies, Journal of international Affairs no 1/1997
- Lazarević, Lj. (1993). Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, Savremena administracija
- Mrvić-Petrović, N. (2006). Krivično pravo, Opšti i posebni deo, Beograd, Službeni glasnik
- Radovanović, M., Đorđević, M. (1973). Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, Savremena administracija
- Stojanović, Z. Perić, O. (2006). Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, Pravna knjiga
- Tahović, J. (1962). Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, Savremena administracija
- Tomanović, M. (1990). Krivična dela korupcije, Beograd, Kultura
- Krivični zakonik Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009 i 121/2012
- Zakon o sprečavanju sukoba interesa pri vršenju javnih funkcija, „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 43/2004

WHOLESALE FOOD MARKET ARBITRATION COMMITTEE

Asist. Prof. Dr. Murat Erdem, Sakarya University,
muraterdem@sakarya.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: Wholesale food market arbitration committee, Regulation on Wholesale food market arbitration committee and Wholesale food market council, HTKY, HMK, Arbitration committee

Wholesale food markets are an essential part of our daily lives with its function of meeting needs through marketing of essential commodities. Article 10 of Law No. 5957 regarding the Trade of Fruit and Vegetables and Other Goods With Adequate Depth of Supply and Demand requires formation of a wholesale food market arbitration committee.

In this study, the structure, functions, chairmen, members and rapporteurs of wholesale food market arbitration committee will be examined. While doing so, its similarities to the arbitration process as regulated in the Civil Procedure Law (HMK) will be emphasized. Although there are other valuable studies on the topic of arbitration, absence of a previous study on wholesale market arbitration committees, demonstrates the importance of this study.

Wholesale food market arbitration committee is formed based, on the arbitration which could be categorized as an exceptional judicial process rather than an alternative dispute resolution. Since, in the arbitration process, the arbitrator or the arbitration committee is also under the obligation to address and solve legal disputes as judges and courts do.

In Turkish law, arbitration is regulated by provisions of Civil Procedural Law. In parallel with these provisions, there are various arbitration proceedings in several fields, such as wholesale food market arbitration committee, which is established for the settlement of potential legal disputes, regarding wholesale trade of goods, quickly and efficiently.

However it should be noted that, there are a number short comings in the regulation concerning the wholesale market hall arbitration committee such as impartiality of arbitrators, qualifications and competence of the members, remedies

against the decisions of the arbitral committee and status of monetary limit for application according to Civil Procedural Law. In this sense, the legislation regarding wholesale food market arbitration committee should to be reshaped in accordance with the provisions of Civil Procedural Law concerning arbitration.

In our study firstly, arbitration methods and functions will be examined. Furthermore, the constitution, configuration, missions, request substances, meetings and conclusion subjects of wholesale market hall arbitration will be reviewed based on the literature regarding arbitration and the wholesale market hall arbitration committee legislations. While doing so, the wholesale market hall arbitration committee will be analyzed and questioned within the concept of arbitration.

By the provisions of the legislation on the wholesale food market arbitration committees, the committees are given the character of agencies carrying out a public service. Although it is apparent that, in the legislation there are deficiencies about wholesale market hall committee's impartiality and its liability as to confidentiality, we believe that absence of academic personnel in the wholesale food market committees should be considered as a deficiency too. Also, accepting decisions of wholesale food market committees as final and binding without the option of appeal, is another issue that should be taken into account. Furthermore, the request upper limit of application to wholesale market hall committee is not in consistency with the appeal boarder regulated in civil procedural law. Finally, in the light of the points raised above, adaptation of the subject legislation and the wholesale food market committee in conformity with the civil procedural law would be necessary for realization of the purpose considered whilst establishing wholesale food market committees.

References

- Karsli, A., (2012), **Civil Procedure Law** , İstanbul, 3.rd Edition.
- Kurt Konca, N., (2010), "**Insurance Disputes Dispute Settlement by Arbitration**", Ankara, Firat Öztan Gift, V.I, p. 1352-1353.
- Pekcanitez, H./Atalay, O./Özekes, M.,(2012), **Civil Procedural Law**, Ankara,13.rd Edition.
- Tannver, S., (2011),**My Articles II (2006-2010)**, Ankara, p.24-25,29
- Yılmaz, Z., (2008), "According to the Law on Insurance Arbitration", Ankara, Libra Law Journal, January, p. 48**

HAL HAKEM HEYETİ

Yrd. Doç. Dr. Murat Erdem¹

ÖZET

Şehir hayatında günlük temel ihtiyaçların karşılanması için önem taşıyan toptancı halleri, yoğun alışveriş faaliyetlerinin gerçekleştiği yerlerdir. Bu faaliyetlerin doğal sonucu olarak hukuki uyuşmazlıkların doğması kaçınılmazdır. Bu bağlamda belirli miktar altındaki uyuşmazlıkların çözümünde, mevzuat gereği hal hakem heyetine başvurma zorunluluğu getirilmiş ve hakem heyetinin verdiği kararlara karşı yargı yolu açık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hal hakem heyeti, Hal hakem heyeti ve toptancı hal konseyi hakkında yönetmelik, HTKY, HMK, hakem heyeti

GİRİŞ

Tahkim hukuki niteliği itibariyle; alternatif bir uyuşmazlık çözüm yöntemi olmayıp, istisnai bir yargısal yoldur². Zira hakemlerin görevi taraflar arasında maddi hukuk ilişkisinden kaynaklanan uyuşmazlığı hakim gibi yargılama yapıp çözüme ulaştırmaktır. Bu anlamda tahkim kurumu Türk Hukukunda esas olarak Hukuk Muhakemeleri Kanununda düzenlenmiştir³. Hukuk Muhakemeleri Kanunu (HMK) 408'inci maddesine göre, tahkime elverişlilik başlığı altında taşınmaz mallar üzerindeki aynı haklardan veya iki tarafın iradelerine tabi olmayan işlerden kaynaklanan uyuşmazlıklar tahkime elverişli değildir. HMK 407'inci maddesinde, yabancılik unsuru içermeyen ve tahkim yerinin Türkiye olarak belirlendiği uyuşmazlıklar hakkında tahkimin uygulanabileceği belirtilmektedir⁴. Tahkim sadece taraf iradesine tabi uyuşmazlıklar hakkında geçerli bir yoldur⁵. Çekişmesiz yargıya tabi uyuşmazlıklar hakkında tahkim yoluna başvurulamaz⁶. Hal hakem heyeti ve

¹ Sakarya Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, muraterdem@sakarya.edu.tr

² Tannver, 2011:25

³ Tannver, 2011:25

⁴ Karslı, 2012: 906

⁵ Pekcanitez vd., 2012:907; Karslı, 2012: 907

⁶ Pekcanitez vd., 2012:907

toptancı hal konseyi hakkında yönetmeliğin (HTKY) 3/1-j maddesinde toptancı halleri, belediyeler ile gerçek veya tüzel kişiler tarafından kurulan, temel ihtiyaç mallarının toptan alımı, satımı ve kaydının yapıldığı yerler olarak tanımlanmış ve bu yerler ile ilgili ve üretici ve meslek mensupları arasında doğacak uyuşmazlıklarda hal hakem heyetinin görevli ve yetkili olduğu belirtilmiştir (5957 sayılı kanun⁷'ün 10/1'inci maddesi, HTKY. m. 5)

I- Hal Hakem Heyetinin Kuruluşu ve Yapısı

5957 sayılı Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun'un 10'uncu maddesinde hal hakem heyeti düzenlenmiş⁸ ve bu kanuna dayanarak Gümrük ve Ticaret Bakanlığınca Hal Hakem Heyeti ve Toptancı Hal Konseyi Hakkında Yönetmelik çıkarılmıştır. Kanun'un 10'uncu maddesi ile yönetmeliğin 4'üncü maddesinde; Hal hakem heyetinin il merkezlerinde ve bakanlıkça (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı) gerekli görülen ilçe merkezlerinde de kurulacağı belirtilmiştir.

Yine yönetmeliğin 4'üncü maddesinin 2 ve 3'üncü fıkralarında; İlçe merkezlerinde hakem heyeti kurulmasında, o yerdeki toptancı hali ve pazar yeri adedi, üretici ve meslek mensubu sayısı, işlem hacmi, uyuşmazlık sayısı ile bütçe imkânları gibi hususlar dikkate alınır. İl hakem heyetinin yetki alanı il, ilçe hakem heyetinin yetki alanı ilçe sınırlıdır. İlçe hakem heyetinin yetki alanı, bulunduğu il sınırları içindeki diğer ilçeleri kapsayacak şekilde il müdürlüğünün görüşü alınarak Bakanlıkça genişletilebilir veya daraltılabilir ifadesine yer verilmiştir.

A- Hal hakem heyeti başkanı, üyeleri ve raportörleri

Hal hakem heyeti, mülki idare amirinin onayı ile başkan ve dokuz üyeden⁹ oluşacağı ilgili 5957 sayılı kanunun 10'uncu maddesinin 3'üncü fıkrasında ve

⁷ Bkz. (RG. 26.03.2010, S. 27533).

⁸ Bkz. Maddenin Genel Gerekçesi için www2.tbmm.gov.tr/d23/1/1-0743.pdf "Üreticiler ile meslek mensupları arasında veya meslek mensuplarının kendi aralarında çıkan uyuşmazlıklara çözüm bulmak amacıyla il merkezleri ile gerekli görülen ilçe merkezlerinde hal hakem heyetlerinin oluşturulması öngörülmüş ve bu heyetlerde uyuşmazlık yaşaması muhtemel tüm kesimlerin temsilciliklerine yer verilmiştir.

Yürürlükteki mevzuatta da yer alan hal hakem heyetleri, yeniden yapılandırılmış ve değeri elli bin Türk Lirasının altındaki uyuşmazlıklarda heyete başvurulması zorunlu hale getirilmiştir. Böylece, anlaşmazlıkların kolay, hızlı ve düşük maliyetle çözümlenebilmesi ve mahkemelerin üzerindeki yüklerin azaltılması amaçlanmıştır..."

⁹ Hakem heyetinin başkan dışındaki üyeleri şunlardır:

- Gıda, tarım ve hayvancılık müdürlüğünün görevlendirdiği konuyla ilgili bir müdürlik personeli,
- Belediyenin görevlendirdiği konuyla ilgili bir belediye personeli,

yönetmeliğin 6'ncı maddesinde belirtilmiştir. Buna göre; heyetin başkanlığı, illerde il müdürü veya en az şube müdürü seviyesinde görevlendirilecek bir müdürlük personeli, ilçelerde ise kaymakam veya görevlendireceği bir kamu görevlisi tarafından yürütülür (HTKY. m.6/1). Hakem heyeti başkanının görevleri yönetmeliğin 9. maddesinde şu şekilde sıralanmıştır:

- a) Hakem heyetini temsil ve idare etmek,
- b) Hakem heyeti toplantılarına başkanlık etmek ve toplantıyı yönetmek,
- c) Toplantı gündemini belirlemek ve gündemin toplantıdan önce üyelere dağıtılmasını sağlamak,
- ç) İhtiyaç duyulduğunda, hakem heyeti üyelerini olağanüstü toplantıya çağırarak,
- d) Toplantı katılım çizelgesinin tutulmasını sağlamak ve bunu muhafaza etmek,
- e) Görevi sona eren hakem heyeti üyesinin yerine ilgili yedek üyeyi çağırarak,
- f) Karar defterini muhafaza etmek,
- g) Heyetin faaliyetlerine ilişkin olarak Bakanlıkça istenecek raporların düzenlenmesini sağlamak,
- ğ) İlgili mevzuatla verilen diğer görevleri yerine getirmek ve yetkileri kullanmak. (HTKY. m. 9/1)

- c) Baronun görevlendirdiği baroya kayıtlı bir avukat,
- ç) Ziraat odasının görevlendirdiği odaya kayıtlı bir sebze veya meyve üreticisi,
- d) İlgili mühendis odasının görevlendirdiği odaya kayıtlı bir mühendis,
- e) Ticaret ve sanayi odasının görevlendirdiği sebze veya meyve ticaretiyle uğraşan odaya kayıtlı bir meslek mensubu,
- f) Esnaf ve sanatkârlar odaları birliğinin görevlendirdiği sebze veya meyve ticaretiyle uğraşan odaya kayıtlı bir meslek mensubu,
- g) En fazla üyeye sahip tüketici örgütünün üyeleri arasından seçtiği bir temsilci,
- ğ) Komisyoncu veya tüccarların ayrı ayrı ya da birlikte oluşturduğu, federasyonlara üye derneklerden en fazla üyeye sahip olan derneğin üyeleri arasından seçtiği bir temsilciden oluşur. Ticaret ve sanayi odalarının ayrı ayrı kurulduğu yerlerde, her iki odadan da birer üye görevlendirilir. Esnaf ve sanatkârlar odaları birliği tarafından heyete yapılacak görevlendirmeler intisap odalarından, ihtisap odası bulunmayan yerlerde ise karma odalardan yapılır. İlgili mühendis odasına heyeete yapılacak görevlendirmeler, en fazla üyeye sahip ziraat mühendisleri ya da gıda mühendisleri odası tarafından yapılır. Tüketici örgütü bulunmayan yerlerde tüketici, tüketim kooperatifleri tarafından temsil edilir. Aynı yerde birden fazla tüketim kooperatifi bulunması durumunda, en fazla ortağa sahip kooperatif tarafından görevlendirme yapılır. Hakem heyetinin, o yerde ilgili kuruluşun bulunmamasından kaynaklanan noksan üyelikleri, ilgili kuruluş kurulana kadar il müdürlüğü veya kaymakamlığın yazılı talebi üzerine belediye encümenince resen doldurulur. En fazla üyeye sahip komisyoncu ve/veya tüccar derneğinin belirlenmesinde toptancı halindeki işyerlerinde faaliyet gösteren sisteme kayıtlı üye sayıları dikkate alınır. Hakem heyetine üye seçecek veya görevlendirecek tüketici örgütü, mühendis odası ile komisyoncu ve/veya tüccar derneğinin belirlenmesinde, bu kuruluşların o yerdeki üye sayıları esas alınır. Hakem heyeti başkanı dışında, bu maddeye göre yapılacak seçim ve görevlendirmelerde, asil üye ile birlikte yedek üye de belirlenir. (HTKY. m.6/2-10)

Yönetmelikte ayrıca başkanın görevinde bulunmadığı zamanlarda yetkilerin kimde olacağı ayrıca düzenlenmiştir. Buna göre; başkanın görevde bulunmadığı izin, hastalık ve diğer hallerde bu Yönetmelik çerçevesinde başkana verilmiş olan görev ve yetkiler, başkan vekili tarafından yerine getirilir ve kullanılır. Başkan vekili, hakem heyetinin yapacağı ilk toplantıda kendi üyeleri arasından toplantıya katılanların çoğunluğuyla seçilir (HTKY. m.9/2)

Yönetmeliğin 7'inci maddesinde , hal hakem heyeti üyelerinin belirlenmesine ilişkin hususları ayrıca ele almış, üyelere aranacak şartları şu şekilde tesbit etmiştir:

- a) T.C. vatandaşı olmak,
- b) Kamu haklarından mahrum bulunmamak,
- c) 26/9/2004 tarihli ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanununun 53 üncü maddesinde belirtilen süreler geçmiş olsa bile; kasten işlenen bir suçtan dolayı bir yıl veya daha fazla süreyle hapis cezasına ya da affa uğramış olsa bile devletin güvenliğine karşı suçlar, anayasal düzene ve bu düzenin işleyişine karşı suçlar, zimmet, irtikâp, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, güveni kötüye kullanma, hileli iflas, ihaleye fesat karıştırma, edimin ifasına fesat karıştırma, suçtan kaynaklanan malvarlığı değerlerini aklama veya kaçakçılık suçlarından mahkûm olmamak,
- ç) Askerlikle ilgisi bulunmamak, askerlik çağına gelmemiş bulunmak, askerlik çağına gelinmiş ise muvazzaf askerlik hizmetini yapmış yahut erteletmiş veya yedek sınıfa geçirilmiş olmak,
- d) Görevini devamlı yapmasına engel olabilecek akıl hastalığı bulunmamak,
- e) On sekiz yaşından küçük, altmış beş yaşından büyük olmamak,
- f) En az ön lisans mezunu olmak.

Ön lisans mezunu bulunmaması halinde, illerde en az lise, ilçelerde ise en az ilköğretim okulu veya denkliği Milli Eğitim Bakanlığınca kabul edilen eğitim kurumlarından birini bitirmiş olanlar da hakem heyeti üyesi olabilir (HTKY. m.7/1-2)

Bu yeterlilik şartlarını haiz olanlar arasından belirlenen üyelerin görev süresi iki yıldır. Üyeler, aynı hakem heyetinde üst üste en fazla iki dönem görev yapabilir. İstifa veya vefat eden, mazeretsiz olarak üst üste üç toplantıya ya da mazereti veya mazeretsiz bir takvim yılında altı toplantıya katılmayanlar ile yukarıda

belirtilen şartları taşımadığı veya sonradan kaybettiği anlaşılınların hakem heyeti üyeliği kendiliğinden sona erer. Belediye encümenince resen görevlendirilenlerin üyeliği, ilgili kuruluşça yerine seçim veya görevlendirme yapıldığında kendiliğinden sona erer. Üyeliği sona erenin yerine, hakem heyeti başkanı tarafından beş iş günü içinde ilgili yedek üye çağınılır. Belediye encümeninin resen görevlendirdiği üyenin yenne yahut üyeliği sona eren üyenin yerine göreve başlayan üye, yerine geçtiği üyenin görev süresini tamamlar (HTKY. m.8/1-5).

Hal hakem heyetlerinde, heyetin çalışma ve kararlarına esas olacak dosyaları hazırlamak ve uyuşmazlığa ilişkin raporu sunmak üzere en az bir raportör görevlendirilir. İşlem yoğunluğu fazla olan hakem heyetlerinde, Bakanlığın izni ile birden fazla raportör görevlendirilebilir (5957 sayılı kanun m. 10/3, HTKY. m.10/1). 5957 sayılı kanun'un 10'uncu maddesinin 12'inci bendinde; hal hakem heyeti üyeleri ile raportörlerinin, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 48'inci maddesinin birinci fıkrasının (A) bendinin 1,4,5,6 ve 7 numaralı alt bentlerindeki şartları taşıması zorunluluğu getirilmiştir.

Özellikle belirli bir zaman dilimi ile pekiştirilmiş mesleki tecrübe ve özel ve teknik bilgiye sahip olma kısaca toptancı halinde görülen işlerde uzmanlaşmış olma üyelik şartlarında olması gereken ve benzer müesseseler¹⁰ ile paralellik göstermesi açısından faydalı olacaktır. Ayrıca sadece hakimler için öngörülen 65 yaş şartının devlet memuru olan başkan ve iki üyenin dışındaki memur olmayan diğer üyeler içinde aranması hakkaniyete ve Anayasamızın 10'uncu maddesindeki eşitlik ilkesi ile bağdaşmamaktadır.

B- Hal hakem heyetinin görev ve yetkileri

5957 sayılı kanun'un 10/7'inci maddesi ile yönetmeliğin 5' inci maddesinde; hakem heyetinin, üreticiler ile meslek mensupları arasında veya meslek mensuplarının kendi aralarında kanunun¹¹ (bu kanunun 14'üncü maddesinde öngörülen idari para cezaları hariç) uygulanması ile ilgili olarak ortaya çıkan uyuşmazlıklara çözüm bulmakla görevli ve yetkili olduğu belirtilmiştir. Yine toptancı hali yönetimi veya personelinin uygulamalarında veya toptancı hallerinin ve pazar yerlerinin yönetim ve işleyişinden kaynaklanan uyuşmazlıklarda bu kapsama dahil edilmiştir. Kanun ve yönetmeliğin bu düzenlemesi ile üreticiler ve meslek mensupları için,

¹⁰ Sigorta hakemlerinin nitelikleri hakkında bkz.Yılmaz, 2008: 48; Kurt Konca, 2010: 1352-1353

¹¹ 11/3/2010 tarihli ve 5957 sayılı Sebze ve Meyveler ile Yeterli Arz ve Talep Derinliği Bulunan Diğer Malların Ticaretinin Düzenlenmesi Hakkında Kanun (RG. 26.03.2010, S. 27533).

uyuşmazlıkların mahkeme önüne getirilmeden daha seri bir işleyişe sahip heyet tarafından çözümüne imkan tanınmıştır.

C- Hal Hakem Heyeti'ne Başvuru ve Kararların Alınma Süresi

Hakem heyetine, uyuşmazlık konusunu içeren bir dilekçe ile başvurulur. Uyuşmazlığa ilişkin delil teşkil eden belgeler de dilekçeye eklenir (HTKY. m.11/1).

Değeri elli bin Türk Lirasının altında bulunan uyuşmazlıklarda, hakem heyetine başvuru zorunludur (5957 sayılı kanun m. 10/5; HTKY. m.11/2). Yine kanun'un 10'uncu maddesinin 6'ncı fıkrasında; Değeri elli bin Türk Lirası ve üstündeki uyuşmazlıklarda hal hakem heyetinin vereceği kararlar, asliye ticaret mahkemesinde delil olarak ileri sürülebilir. Bu maddede yer alan parasal sınırlar her takvim yılı başından geçerli olmak üzere o yıl için 4/1/1961 tarihli ve 213 sayılı Vergi Usul Kanununun mükerrer 298 inci maddesi hükümleri uyarınca tespit ve ilan edilen yeniden değerlendirme oranında arttırılır. Artırılan parasal sınırlar, her yıl aralık ayı içinde Bakanlıkça Resmî Gazete'de ilan edilir şeklinde ifade yer almaktadır. Başvurular, mal alım satım işlemlerinden kaynaklanan uyuşmazlıklarda malı alan ya da satanın faaliyet gösterdiği, diğer uyuşmazlıklarda ise müracaat sahibinin faaliyet gösterdiği veya ikamet ettiği yerdeki hakem heyetine yapılır. Tarafları ve konusu aynı olan uyuşmazlıklarla ilgili olarak farklı hakem heyetlerine ya da aynı hakem heyetine birden fazla başvuru yapılamaz. Aksi takdirde diğer taraf lehine derdestlik itirazında bulunma hakkı doğar. Başvurular, müracaat tarih ve sırasına göre en geç dört ay içinde görüşülüp karara bağlanır. Yetki alanı dışında kaldığı raportörün tespiti ve heyet başkanının onayı ile belirlenen uyuşmazlıklara ilişkin başvurular, ilgili hakem heyetine intikal ettirilir ve başvuru sahibine yazılı olarak bilgi verilir (HTKY. m.11/3-6).

Hal hakem heyetine belirli miktardaki uyuşmazlıkların çözümü için başvurunun zorunlu olması ve bu miktar uyuşmazlıklar hakkında hakem heyetince verilen kararın bağlayıcılığı ve icra edilebilirliği açısından ilam niteliğinde belge sayılması bu heyete başvuruyu alternatif uyuşmazlık çözüm yolu olmaktan çıkarmaktadır¹². Elli bin Türk Lirasının altındaki uyuşmazlıklarda tarafların mahkemeye başvuramaması hal hakem heyetinin mecburî bir tahkim organı olma özelliğini ortaya koymaktadır¹³. Belirtilen bu miktar dışında kalan uyuşmazlıklar için hal hakem heyetine başvuru ihtiyari tahkimdir.

¹² Tüketici sorunları hakem heyeti ile ilgili bkz. Tanrıver, 2011: 28-29.

¹³ Tüketici sorunları hakem heyetinin niteliği ile ilgili olarak bkz. Tanrıver, 2011:29.

E- Hal Hakem Heyeti Toplantılarına İlişkin Düzenlemeler

Toplantılar, her ayın birinci ve on altıncı gününde yapılır. Bu günlerin resmi tatil günlerine rastlaması durumunda toplantı, takip eden ilk iş günü yapılır. Gündemde görüşülecek uyuşmazlık konusu bulunmadığı takdirde toplantı yapılmaz. Hakem heyeti başkanının çağrısı üzerine olağanüstü toplantı yapılabilir. Bu durumda, toplantı tarihi iki gün önceden üyelere yazılı olarak bildirilir (HTKY. m.12/1-3).

Toplantılar, illerde il müdürlüğü, ilçelerde ise kaymakamlık binasında veya hakem heyetine tahsis edilen uygun bir yerde yapılır(HTKY. m.12/4).

Toplantı gündemi, raportör tarafından yapılacak hazırlık üzerine hakem heyeti başkanı tarafından belirlenir. İvedi olarak sonuçlandırılması gereken başvurular, hakem heyeti başkanının veya en az dört üyenin talebi üzerine öncelikle gündeme alınabilir. Toplantı gündemi, toplantı başlamadan önce üyelere dağıtılır.

Hakem heyeti başkan ve üyelerinin bütün toplantılarda bulunmaları esastır. Toplantıya katılamayacak üyeler, hukuken geçerli mazeretlerini toplantıdan önce hakem heyeti başkanına yazılı olarak bildirir. Hakem heyeti üyeleri, münhasıran kendileri, eşleri, ikinci derece dâhil kan veya kayın hısımları ve evlatlıkları ile bunların ortak veya üyesi oldukları tüzel kişiliklerini ilgilendiren işlere ilişkin gündem maddesi görüşülürken toplantılara katılamaz ve oy kullanamaz. Aksi halde, bu gündem maddesine ilişkin alınan karar ve bu karar uyarınca yapılan işlemler hükümsüz kalır. Bu maddenin ikinci fıkrasında belirtilen sebeplerden dolayı toplantı yeter sayısının sağlanamaması halinde yedek üyeler münhasıran bu toplantı için çağırılır. Üyenin bu şekilde toplantının bir bölümüne katılmamış olması toplantının tamamına katılamayacağı veya katılmadığı sonucunu doğurmaz (HTKY. m.15/1-3).

Toplantı yeter sayısını ve üyelerin toplantılara katılımını tespit etmek amacıyla, tüm üyelerin isim ve imza bölümlerini içeren katılım çizelgesi tutulur ve hakem heyeti başkanı tarafından muhafaza edilir. Katılım çizelgesi, toplantıya katılan üyeler tarafından imzalanır. Toplantıya katılmayan üyelerin isimlerinin karşısına toplantıya katılmadığı yazılır (HTKY. m.14/1-2).

Hakem heyeti en az altı üye ile toplanır ve katılanların yarısından bir fazlasının oyu ile karar alır. Oyların eşitliği durumunda heyet başkanının bulunduğu taraf çoğunluk sayılır. Toplantılarda çekimser oy kullanılmaz (HTKY. m.16/1).

Uyuşmazlığa ilişkin inceleme, raportör tarafından hazırlanan rapor ve ilgili belgelerin yer aldığı dosya üzerinden yapılır. Gerekli görülen durumlarda uyuşmazlıklar

birleştirilerek incelenebilir. Hakem heyeti, tarafları dinleyebilir veya uyuşmazlığa ilişkin konularla sınırlı olmak kaydıyla heyet başkanı aracılığıyla ilgili kişi veya kuruluşlardan yazıyla bilgi ve belge isteyebilir. Bu istekler gecikmeksizin yerine getirilir. Bu süre, on beş iş gününü geçemez (HTKY. m.17/1-2).

F- Hal Hakem Heyeti'nin Kararları ve Kararların Etkisi

Değeri elli bin Türk Lirasının altında bulunan uyuşmazlıklara ilişkin hakem heyetinin vereceği kararlar ilam hükmündedir. Bu kararlar, 9/6/1932 tarihli ve 2004 sayılı İcra ve İflas Kanununun ilamların yerine getirilmesi hakkındaki hükümlerine göre yerine getirilir. Hakem heyetinin, 5 inci maddenin ikinci fıkrası kapsamındaki uyuşmazlıklar ile değeri elli bin Türk Lirası ve üstündeki uyuşmazlıklar hakkında vereceği kararlar, ilgili mahkemelerde delil olarak ileri sürülebilir. Hakem heyetinin kararları, yalnızca bu karara esas teşkil eden uyuşmazlıklar için hüküm ifade eder. Bu maddede yer alan parasal sınırlar her takvim yılı başından geçerli olmak üzere o yıl için 4/1/1961 tarihli ve 213 sayılı Vergi Usul Kanununun mükerrer 298 inci maddesi hükümleri uyarınca tespit ve ilan edilen yeniden değerlendirme oranında arttırılır. Arttırılan parasal sınırlar, her yıl Aralık ayı içinde Bakanlıkça Resmî Gazete'de ilan edilir (5957 sayılı kanun m. 10/6; HTKY. m.18/1-4).

a-Kararların bildirim

Kararlar, alındığı tarihten itibaren yedi gün içinde taraflara yazılı olarak bildirilir. Bu bildirimde, kararın tarihi, gerekçesi ve sonucu belirtilir. 18 inci maddenin birinci fıkrası kapsamında verilen kararlara ilişkin bildirimde, itirazın süresi ve itiraz merci de belirtilir. Birinci fıkrada belirtilen kararlardan toptancı halinde faaliyet gösterenlerin teminatlarından kesilmesine ilişkin olanlar, gereği için ayrıca ilgili toptancı hali yönetimine de bildirilir. Bu Yönetmelik hükümlerine göre ilgililere yapılması gereken her türlü bildirim, yazılı olarak ilgilinin bizzat kendisine iniza karşılığı elden teslim veya iadeli taahhütlü mektup ya da Bakanlıkça uygun görülecek diğer yöntemlerle adresine tebligat şeklinde yapılır. Bu maddede hüküm bulunmayan hallerde 11/2/1959 tarihli ve 7201 sayılı Tebligat Kanunu hükümleri uygulanır (HTKY. m.19/1-4).

b-Karara İtiraz

Taraflar, değeri elli bin Türk Lirasının altında bulunan uyuşmazlıklara ilişkin hakem heyeti kararlarına karşı Kanunun 10 uncu maddesinin beşinci fıkrası uyarınca tebellüğ tarihinden itibaren on beş gün içinde hakem heyetinin bulunduğu yerde

ticarî davalara bakmakla görevli asliye ticaret mahkemesine itiraz edebilir. İtiraz, hakem heyeti kararının icrasını durdurmaz. Ancak, talep edilmesi şartıyla hâkim, hakem heyeti kararının icrasını tedbir yoluyla durdurabilir. Hakem heyeti kararlarına yapılan itiraz üzerine asliye ticaret mahkemesinin vereceği karar kesindir (HTKY. m. 20/1-3).

c-Karar defteri ve tutanaklar

Yönetmeliğin 21'inci maddesine göre; hakem heyeti toplantıları için bir karar defteri tutulur. Bu defter, kullanılmaya başlanmadan önce sayfa numaraları verilmek ve kaç sayfadan ibaret olduğu belirtilmek suretiyle illerde il müdürü, ilçelerde kaymakamca onaylanır. Karar defterinin her sayfası mühürlenerek hakem heyeti başkanınca paraflanır ve bu defter başkanca muhafaza edilir. Hakem heyeti toplantılarına ve toplantılarda alınan kararlara her yıl (1) numaradan başlamak üzere yıl sonuna kadar teselsül eden numaralar verilir. Toplantıda alınan kararlar, en az iki nüsha olarak düzenlenen tutanakla tespit edilir. Bu nüshalardan biri dosyasında muhafaza edilir, diğeri ise karar defterinin sayfalarına ayrı ayrı yapıştirılarak il müdürlüğü veya kaymakamlık mührü ile köşelerinden mühürlenir. Tutanaklar, toplantıya katılan üyeler tarafından imzalanır. İmza işlemi, isimlerin bulunduğu sayfanın imzalanması ve diğeri sayfaların paraflanması suretiyle yapılır. Karar tutanaklarının her sayfasına toplantı tarihi ve numarası yazılır. Ayrıca, alınan kararlara ilişkin oy sayısı ve varsa ret oyu veren üyelerin muhalefet şerhi de belirtilir. Bu tutanaklarda, istemin özeti, yapılan inceleme ve alınan kararlar ile dayanan mevzuat hükümleri ve delillere de yer verilir. Kararlara ilişkin bilgiler sisteme aktarılır. Kararlara ilişkin Bakanlıkça uygun görülen bilgiler, uygun vasıtalarla ilan edilebileceği gibi, sistem üzerinden herkes tarafından da incelenebilir. Karar defteri süresiz, karar tutanaklarının bir örneği ile kararlara ilişkin ekler beş yıl süreyle muhafaza edilir ve bunlar idari ve adli mercilerin talepleri dışında hizmet binası dışına çıkarılamaz. Diğeri mevzuatla daha uzun bir süre belirlenmesi halinde bu sürele uyulur (HTKY. m. 21/1-6).

G- Hal Hakem Heyetinin Çalışma Esaslarına İlişkin Diğeri Hükümler

a-Ücret hakkı

5957 sayılı kanun'un 10/11'inci maddesi ile yönetmeliğin 29/1'e göre; hal hakem heyeti üyeleri ile raportörlere, katıldıkları her toplantı için huzur hakkı ödeneceği fakat huzur hakkı ödenecek toplantı sayısının bir ayda ikiden fazla olamayacağı belirtilmiştir.

b-Denetim

Yönetmeliğin 30/1 maddesine göre; bakanlık (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı), hakem heyetinin çalışmaları ile ilgili olarak her türlü araştırma, inceleme ve denetim yapmaya yetkilidir. Uyuşmazlıklara ilişkin hakem heyeti kararları, denetim kapsamı dışındadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hal hakem heyetinin il ve bakanlıkça gerekli görülen ilçelerde bulunan üreticiler ve meslek mensupları için sözkonusu uyuşmazlıkları çözen oluşumu dikkate alındığında üyeleri kamu görevlisi ve serbest meslek mensuplarından oluşmaktadır. Bakanlık denetimine (uyuşmazlık konusunda verdiği kararlar hariç) tabi kamu hizmetini ifa eden üyelerinin nitelikleri dikkate alındığında karma yapıya sahip bir organ olduğu görülmektedir. Hal hakem heyetini düzenleyen 5957 sayılı kanun ve ilgili yönetmelik, bu organın oluşum ve işleyişini düzenlemekle beraber bazı eksiklikleri de bünyesinde barındırmaktadır. Şöyle ki, hakemlerin tarafsızlığı, bağımsızlığı ve sır saklama yükümlülüğüne ilişkin herhangi bir düzenleme veya bunu içeren düzenlemelere atıflar mevcut değildir. Yine yapılacak tebligatla ilgili "bakanlıkça uygun görülecek tebligat" ifadesi tebligat kanununda öngörülen tebligat usulüne muhalif olmamalı ve ispata elverişli şekilde düzenlenmelidir. İllerde bulunan hal hakem heyetinin yapısı içerisindeki üyeler arasına üniversitelerde görev yapan öğretim üyelerinin de dahil edilmesi, heyette temsil ve akademik bakış açısından önemlidir. Ayrıca 5957 sayılı kanun'un 10/5 maddesi ve yönetmeliğin 20'inci maddesinde belirtildiği şekliyle hal hakem heyetinin kararlarına itiraz asliye hukuk mahkemesine yapılacağı ve mahkemenin vereceği kararın kesin olduğunun belirtilmesi özellikle Hukuk Muhakemeleri Kanunumuzun 362'inci maddesindeki temyiz sınırı (25000 TL dahil bu miktarı geçmeyen davalara ilişkin kararlar kesindir) ile bağdaşmamakta ve bu durum hak arama özgürlüğünü sınırlandırmaktadır. Hukuk Muhakemeleri Kanun'undaki temyiz ve istinaf yoluna başvuru için aranan miktar sınırları dikkate alındığında hal hakem heyeti kararlarına karşı kanun yoluna başvuru imkanı verilmesi gerekir. Mecburi tahkim organı olarak gördüğümüz bu heyetin kararlarına karşı kanun yolunun kapalı olması Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 439'uncu maddesinde belirtilen hakem kararlarına karşı iptal davası açma ve bu davaya karşı kanun yolu imkanı verilmesi düzenlemesiyle de uyuşmamaktadır. Hal hakem heyetine başvurunun belli miktar uyuşmazlıklar için mecburi tahkim, elli bin Türk Lirası ve üzeri için ihtiyari tahkim olması dolayısıyla bu heyetin oluşum ve işleyiş Hukuk Muhakemeleri Kanunu 407-443'üncü maddelerde

düzenlenen tahkim esas ve usulleri ile paralel hale getirilmelidir. Yine hal hakem heyeti üyelerinin, yakınlarının işlerinin görüldüğü toplantılara katılmama durumu, Hukuk Muhakemeleri Kanunumuzda (m.34,36) düzenlenen hakimin reddi ve yasaklığı sebepleri esas alınarak yeniden gözden geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

Karslı, A., (2012), Medeni Muhakeme Hukuku,İstanbul, 3. Baskı

Kurt Konca, N., (2010),Sigorta Uyuşmazlıklarının Tahkim Yoluyla Çözümü, Ankara, Fırat Öztan' a Armağan, C.I, s. 1352-1353

Pecanitez, H./Atalay, O./Özekes, M.,(2012), Medeni Usul Hukuku, Ankara,13. Baskı

Tanrıver, S., (2011),Makalelerim II (2006-2010), Ankara, s.24-25,29

Yılmaz, Z., (2008), Sigortacılık Kanununa Göre Sigortacılıkta Tahkim, Ankara, Terazî Hukuk Dergisi, Ocak Sayısı, s. 48

www2.tbmm.gov.tr/d23/1/1-0743.pdf

[The following text is extremely faint and largely illegible. It appears to be a multi-paragraph document, possibly a letter or a report, containing various lines of text. Some words and phrases are barely discernible, but the overall structure suggests a formal communication.]

TÜRK HUKUKUNDA İMAR PLANLARININ HUKUKİ SONUÇLARI

Prof. Dr. Halil KALABALIK¹

Özet

İmar planları, yetkili idarelerce onaylanarak bağlayıcılık kazandıktan sonra idare ve bireyler açısından kimi hukukî sonuçlar doğmaktadır. İdare açısından imar planlarının onaylanmasının en önemli sonucu, bu idarelerin günlük işlem ve eylemlerinde bu planları bir ölçü olarak kullanmak zorunda olmasıdır. Ayrıca, idareler, imar planlarının yürürlüğe girmesinden en geç 3 ay içinde bu planı uygulamak üzere 5 yıllık *imar programı* hazırlamakla yükümlüdürler. Ayrıca idare, gerek kendisinin gerekse sınırları içindeki diğer imar ve yapı faaliyetlerinin imar planındaki ilke ve kurallara göre gerçekleştirilmesine izin verme ve onları denetleme yükümlülüğü altına girer. Özel hukuk gerçek ve tüzel kişileri ise, imar sınırları içinde gireceği her türlü imar ve yapı faaliyetlerinde *imar plan ve imar programlarına uygun davranmak*, her türlü yapı için ilgili idareden *izin almak* ve izin ilkelerine uygun olarak yapıyı tamamlamak zorundadırlar. Bu çerçevede, özel kişilerin imar durumunu isteme, planlara itiraz etme ve idare tarafından itirazları kabul edilmediği takdirde imar planlarına karşı süresi içinde dava açma hakları doğar.

Anahtar Kelimeler: İmar planları, imar programı, imar durumu, imar planlarına itiraz hakkı dava hakkı

Abstract

Zoning plans become binding following their approval by administrative authorities, thus giving rise to legal effects on both the government and on private persons. The most important of which is zoning plans becoming a mandatory measure in administrative acts and activities. In line with the above the government will be under the obligation to prepare a 5-year zoning program within three months after such plans have come to effect, to authorize any and all development and construction activities in its jurisdiction and to supervise their compliance with the

¹ Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, İdare Hukuku Öğretim Üyesi

zoning plans. Legal and real persons of private law are also required to obtain a permit for all development and construction activities to comply with the zoning plans and programs during such activities and to complete them within the frame of the permit given.

Key Words: Zoning plans, zoning program, zoning status, the right to appeal against zoning plans, the right to sue.

GİRİŞ

İmar planı insan, toplum, çevre ilişkilerinde kişi ve aile mutluluğu ile toplum hayatını yakından etkileyen fiziksel çevreyi sağlıklı bir yapıya kavuşturmak, yatırımların yer seçimlerini ve gelişme eğilimlerini yönlendirmek ve toprağın koruma kullanma dengesini en rasyonel biçimde belirlemek amacıyla hazırlanır. 3194 sayılı İmar Kanunu'nun 6. maddesinde planlar kapsadıkları alan ve amaçları açısından bölge planları ve imar planları olarak iki ana kategoriye ayrılmış, imar planları da uygulamaya esas olan uygulama imar planları ve bu planın hazırlanmasındaki temel hedefleri, ilkeleri ve arazi kullanım kararlarını belirleyen nazım imar planları olarak sınıflandırılmıştır. Anılan Kanununun 8. maddesinde ise planların tanımlanmasına yer verilerek planlar bölge planı, çevre düzeni planı, nazım imar planı ve uygulama imar planı olarak kademelendirilmiş ve alt ölçekli planların üst ölçekli planlarda belirlenen planlama ana ilkelerine, stratejilerine ve kararlarına uyumlu olması zorunluluğu getirilmiştir.

İmar planları, yörenin bugünkü durumunun, olanaklarının ve ilerideki gelişmesinin gerçeğe en yakın şekilde saptanabilmesi için coğrafi veriler, beldenin kullanışı, donatım ve mali bilgiler gibi konularda yapılacak araştırma ve anket çalışmaları sonucu elde edilecek bilgiler ışığında, çeşitli kentsel işlevler arasında var olan ya da sağlanabilecek olanaklar ölçüsünde en iyi çözüm yollarını bulmak, belde halkına iyi yaşama düzeni ve koşulları sağlamak amacıyla kentin kendine özgü yaşayış biçimi ve karakteri, nüfus, alan ve yapı ilişkileri, yörenin gerek çevresiyle ve gerekse çeşitli alanları arasında olan bağlantıları, halkın sosyal ve kültürel gereksinimleri, güvenlik ve sağlığı ile ilgili konular göz önüne alınarak hazırlanır.

İmar planları, belediye sınırları içinde belediye meclislerince, belediye sınırları dışında ise il genel meclislerince onaylanarak yürürlüğe girer.

İmar planları, onaylanarak bağlayıcılık kazandıktan sonra idare ve bireyler açısından kimi hukukî sonuçlar doğurmaktadır. Gerçekten, kentlerin özelliklerini ve çevre

şartlarını gözeterek (AY. m. 57), "yerleşme yerleri ile bu yerlerdeki yapılaşmaların; plan, fen, sağlık ve çevre şartlarına uygun teşekkülünü sağlamak amacıyla" (İK. m. 1) yapılan imar planları idare ve halk açısından kimi yükümlülükler meydana getirmekte ve haklarına sınırlamalar koymaktadır. Biz bu çalışmamızda imar planlarının idare ve kişiler açısından doğurduğu sonuçları incelemeye çalışacağız

II. İMAR PLANLARININ HUKUKİ SONUÇLARI

A. İdare Açısından

1. Planları Ölçü Norm Olarak Esas Alma Yükümlülüğü

İdare (belediyeler ve valilikler) açısından imar planlarının onaylanmasının en önemli sonucu, bu idarelerin organlarının (örneğin belediyelerin meclis ve encümenlerinin; il özel idarelerinde ise, il genel meclislerinin *günlük işlem ve eylemlerinde* bu planları bir *ölçü*, dayanak olarak kullanmak zorunda olmasıdır. İdare imar planına aykırı davranışta bulunamaz. Ayrıca, idare, planların uygulanması için gerekli olan *programları* ve *yönetmelikleri* hazırlamak zorundadır (Kalabalık, 2012: 512; Kalabalık, 2012/b: 198).

2. İmar Programı Yapma Yükümlülüğü

3194 sayılı yürürlükteki *İmar Kanunu*, belediyelerin, imar planlarının yürürlüğe girmesinden itibaren en geç *üç ay* içinde, bu planı uygulamak üzere *5 yıllık* imar programı hazırlamalarını zorunlu kılmıştır. İmar programları belediye meclisince kabul edildikten sonra kesinleşecektir (m. 10/1).

Belediyeler, imar programı yapma yükümlülüğünü yerine getirmezlerse, bunun müeyyidesi İmar Kanunu'nda öngörülmemiştir. Ancak, 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 57'nci maddesinde, "belediye hizmetlerinin ciddi bir biçimde aksatıldığı ve bu durumun halkın sağlık, huzur ve esenliğini hayati derecede olumsuz etkilediğinin İçişleri Bakanlığının talebi üzerine yetkili sulh hukuk hâkimi tarafından belirlenmesi durumunda İçişleri Bakanı, hizmetlerde meydana gelecek aksamanın giderilmesini, hizmetin özelliğine göre makul bir süre vererek belediye başkanından ister. Aksama giderilemezse, söz konusu hizmetin yerine getirilmesini o ilin valisinden ister. Bu durumda vali, aksaklığı öncelikle belediyenin araç, gereç, personel ve diğer kaynaklarıyla giderir. Mümkün olmadığı takdirde diğer kamu kurum ve kuruluşlarının imkânlarını da kullanabilir. Ortaya çıkacak maliyet vali tarafından İller Bankasına bildirilir ve İller Bankasınca o belediyenin müteakip ay genel bütçe vergi gelirleri tahsilâtı toplamı üzerinden belediyeye ayrılan paydan valilik emrine gönderilir. İçişleri Bakanlığının talebi üzerine sulh hukuk hâkimi

tarafından alınan karara karşı ilgili belediyece asliye hukuk mahkemesine itiraz edilebilir" denilmektedir.

İmar hizmetleri, 5393 sayılı Kanununun 14. maddesinin 1. fıkrasının (a) bendinde, belediyelerin görevleri arasında sayılmıştır. O halde, belediyeler, imar hizmetlerini yerine getirmek amacıyla, İmar Kanunu'nun 10. maddesinin ilk fıkrasında belirtilen üç aylık süre içinde imar programı yapmazlarsa, 5393 sayılı Kanununun 57. maddesi uygulama alanı bulabilir. Daha açık bir deyimle, bu görevin ifa edilmemesinin, belediyenin imar hizmetlerini ciddi bir biçimde aksattığı ve bu durumun halkın sağlık, huzur ve esenliğini hayati derecede olumsuz etkilediği ve bu durumun İçişleri Bakanlığının talebi üzerine yetkili sulh hukuk hâkimi tarafından belirlendiği hallerde, İçişleri Bakanı, hizmetlerde meydana gelecek aksamanın giderilmesini, programın yapılması için makul bir süre vererek belediye başkanından, aksi halde, o ilin valisinden isteyebilir. Bu durumda vali, aksaklığı öncelikle belediyenin araç, gereç, personel ve diğer kaynaklarıyla giderir. Mümkün olmadığı takdirde diğer kamu kurum ve kuruluşlarının imkanlarını da kullanabilir. Ortaya çıkacak maliyet vali tarafından İller Bankasına bildirilir ve İller Bankasınca o belediyenin müteakip ay genel bütçe vergi gelirleri tahsilâtı toplamı üzerinden belediyeye ayrılan paydan valilik emrine gönderilir.

Belediye ve mücavir alan sınırları dışındaki yerlerde imar planı yapmak ve uygulamak belediyelerin yetki alanı dışındadır. İmar Kanunu'nun 8 inci maddesi ile bu alanlardaki planlama yetkisi valiliklere verilmiş ise de 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu'nun 6 ncı maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi ve 10 uncu maddesi gereğince valiliklerin bu yetkisi il özel idarelerine geçmiştir. İmar Kanunu'nun 10. Maddesinde, il özel idarelerinin program yapıp yapmakla yükümlü olup olmadıkları, eğer yaparlarsa bu programların içeriğinin ne olacağı ve nasıl uygulanacağı yönünde hiç bir hüküm yoktur. Burada bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluk, uygulamada pek çok aksamalara neden olabilir (Özkaya, 1997: 137; Kalabalık, 2012/a: 520; Kalabalık, 2012/b:198). 5302 sayılı Kanunda da bu konuda bir açıklık yoktur. Bu nedenle, 5302 sayılı Kanunda veya İmar Kanununda yapılacak bir Kanun değişikliği ile, belediye sınırları dışında imar planlarının uygulanması amacıyla yapılacak programların süresi ve içeriği ile ilgili hükümlerin konulması gerekir (Kalabalık, 2012/a: 520; Kalabalık, 2012/b:198).

3. İmar ve Yapı Faaliyetlerini İmar Planındaki İlke ve Kurallara Göre Gerçekleştirilmesini Sağlama ve Uygulamaları Denetleme Yükümlülüğü

Diğer taraftan, idare, gerek kendi imar ve yapı faaliyetlerinin, gerekse kendi sınırları içindeki (belde ve mücavir alan sınırları içinde belediyeler, il sınırları içinde ve fakat belde ve mücavir alan sınırları dışındaki ise valilikler) diğer imar ve yapı faaliyetlerinin imar planındaki ilke ve kurallara göre gerçekleştirilmesine izin verir, onlara yer gösterir ve uygulamaları denetler (Kalabalık, 2012: 521; Kalabalık, 2012/b:199).

4. Planların Bir Örneğini İlgili Yerlere Gönderme Yükümlülüğü

3194 sayılı İmar Kanunu'nun 8. Maddesinin 4 ncü fıkrası ve Plan Yapımına Ait Esaslara Dair Yönetmelik'in 22. Maddesine göre, onaylanan imar planı ve eklerinden birer takım onaylamaya esas olan karar ile birlikte Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile İller Bankası Genel Müdürlüğüne muhafaza edilmek üzere gönderilir. Kesinleşmiş planların bir kopyasının da İller Bankası'na gönderilmesi yükümlülüğü 3194 sayılı Kanunda bulunmamaktadır. Bu yükümlülük, Plan Yapımına Ait Esaslara Dair Yönetmelikte (m. 22) öngörülmektedir.

B. Özel Hukuk Gerçek Ve Tüzel Kişileri Açısından

İmar planları bireyler ve birey toplulukları (özel hukuk gerçek ve tüzel kişilikleri vb) yönünden de kimi hukukî sonuçlar doğurur. Özel hukuk gerçek veya tüzel kişileri, imar sınırları içinde gireceği her türlü imar ve yapı faaliyetlerinde *imar plan ve imar programlarına uygun davranmak*, her türlü yapı için ilgili idareden *izin almak* ve izin ilkelerine uygun olarak yapıyı tamamlamak zorundadırlar. İmar planları aynı zamanda, bireylerin mülkiyet hakkını toplum yararına aykırı olarak kullanmasını önleyecek, bunu kentin düzenli gelişmesini sağlamak bakımından güvence altına alacak birer belge niteliği taşırlar (Keleş, 1990: 109; Kalabalık, 2012/a: 521; Kalabalık, 2012/b:199). Halkın refahı, mutluluğu ve sağlığı, imar planlarının çizdiği hedeflere göre sağlanır. İmar planlarının bireyler üzerindeki etkileri, bir taraftan onları belli şekilde hareket etmekten alıkoymaya yönelmiş olduğu için olumsuz; diğer taraftan belli davranış ve eylemlerde bulunmaya yöneltici olduğu için olumlu bir nitelik taşır (Keleş, 1990: 109; Kalabalık, 2012/a: 521; Kalabalık, 2012/b:199).

1. İmar Çapını (imar Durumu) İsteme Hakkı

a. İmar Çapı (İmar Durumu) Kavramı

İmar çapı (imar durumu) terimi 3194 sayılı İmar Kanununda ve imarla ilgili yönetmeliklerde tanımlanmamıştır. İmar durumu, genel olarak parselin imar mevzuatına göre yapılaşma hakkını gösteren resmi bir belge olup, idari davaya konu olabilecek bireysel idari işlem niteliğindedir. İdarece hazırlanacak bu belgede; yapılaşma özellikleri belirtilen parselde yapılabilecek yapıya ilişkin olarak verilen imar planı kapsamında olup olmadığı, varsa imar planı ve yönetmelik hükümlerine uygun olarak tespit edilen kat adedi, bina yüksekliği, bina derinliği, ön bahçe arka bahçe ve yan bahçe mesafeleri, çatı eğimi, bina cephesi gibi hususlar rakam ve kroki ile gösterilmektedir. Ayrıca parselin yapılanma hakkı ile ilgili olarak başka mevzuat yönünden kısıtlılığı olması halinde bu kısıtlılık ve alınması gereken izinler belirtilmekte ve hazırlanacak projeler açısından bu belge esas alınmaktadır. İmar durumu, yapılaşmanın ana hususlarını gösterir nitelikte bir belgedir (Keleş, 1998: 24; Ergen ve Böke, 2005:178; Kalabalık, 2012/a: 523; Kalabalık, 2012/b:200; Dy6.D., 25.10.1994, E. 1994/581, K. 1994/3762).

b. İmar Çapını İstemenin Hukuki Sonuçları

İmar planlarının *ilan* edilmesi (askıya çıkarılması ve indirilmesi), gerçek ve özel hukuk tüzel kişileri için bazı *haklar* doğurur. Kişiler bu sürenin sonunda, taşınmazın bulunduğu yerin imar çapını (imar durumunu) belediyeden isteyebilir.

İmar çapı (imar durumu) idari davaya konu olabilecek bireysel idari işlemleridir. Çünkü imar çapı ya da durumu, imar planının bir parselle ilişkin yapılaşma koşullarını düzenlemekte ve sadece ilgisine verilmektedir. Bu nedenle, imar durumunun öğrenilmesinden itibaren idari dava açma süresi içinde, yetkili idare mahkemesinde iptal davası açılabilir. İmar durumunun iptal edilmesi halinde tazminat (tam yargı) davasının açılabilmesi için ortada imar durumunun alınamaması ya da eksik yapılaşma hakkı nedeniyle gerçekleşmiş bir zararın doğmuş olması gerekir (Ergen ve Böke, 2005: 178; Kalabalık, 2012/a: 523; Kalabalık, 2012/b:203).

İmar çapı (durumu) imar planına uygun olarak verilmesi gerekir. Bu nedenle, imar planına aykırı olarak düzenlenen imar durumu, hukuka aykırıdır. Örneğin Danıştay, (6.D., 09.04.1992, E. 1992/371, K. 1992/1398) imar planında konut alanına ayrılan parselin bu plana aykırı şekilde resmi binaya tahsisli komşu parselle birleştirilmesi

yolunda imar durumu düzenlenmesini mevzuata aykırı bulmuştur (Kalabalık, 2012/a: 523; Kalabalık, 2012/b:200; www.danistay.gov.tr).

Ancak eğer imar hakkının kısıtlanmasının asıl kaynağı imar planı veya yönetmelik olduğunu düşünüyorsa, o zaman imar durumunun dayanağı olan imar planının veya imar yönetmeliğinin iptalinin de istenmesi gerekir. Belediyece verilen imar durumu belgesi üzerine yasal altmış günlük süre içinde sözü edilen belgenin dayanağını oluşturan imar planı değişikliği işlemine karşı açılan davanın esastan incelenmesi gerekir. İmar durumuyla birlikte dayanağı imar planının da iptali için dava açılması halinde, imar planından itibaren yasal dava açma süresinin geçirildiğinden bahisle süre aşımı yönünden reddi, Danıştay 6.D., 21.03.1988, E. 1987/1369, K. 1988/416 sayılı kararına göre, usul ve yasaya aykırıdır (www.danistay.gov.tr).

İmar durumu ile imar planında ve yönetmelikte olandan daha fazla yapılaşma imkânı tanınması halinde imar durumu belgesinin hatalı düzenlenmesi sonucunu doğurur. Örneğin, Danıştay 6.D., 26.9.1997, E. 1996/4098, K. 1997/3981 sayılı kararına göre, imar planında bitişik nizam 5 kat yapılaşma düzeni olan alanda yer alan taşınmaz için 8 kat için inşaat ruhsatı verilmesi halinde, daha sonra belediye meclisi kararlarıyla belli bir harç karşılığında 3 kat daha yapılaşma hakkı verilmiş olsa dahi İK m. 20'ye göre inşaatın imar planına uygun olarak yapıldığından söz edilemez. Böyle bir durumda, usulüne uygun imar planı değişikliği yapılması gerekir. Aksi halde, imar planına aykırı olarak verilen inşaat ruhsatı da imar mevzuatın aykırı olacaktır (www.danistay.gov.tr).

2. İtiraz Hakkı

a. İtirazın Niteliği

Özel hukuk gerçek ve tüzel kişilerinin imar planına ya da onun değişikliğine *itiraz* etmeleri mümkündür. İdare (belediye, il özel idaresi veya diğer imar planı yapmaya yetkili kuruluşlar) itirazı 60 gün içinde reddederler, ya da itiraza bu süre içinde cevap verilmemiş olduğu için zımnî olarak reddedilmiş sayılırsa, bu prosedürde geçen süre idarî işlemin uygulanmasını durdurmayaacağından, kişilerin bu planlardan kişisel çıkarlarının zarar gördüğü gerekçesiyle belediye, il özel idaresi ya da ilgili Bakanlık aleyhine *idarî dava açma hakkını* kullanmaları gerekir (Kalabalık, 2012/a: 529; Kalabalık, 2012/b:201).

b. İtirazın Süresi

Belediye ve mücavir alan sınırları içinde kalan yerler için yapılan imar planları ilgili belediye meclisince onaylandıktan ve usulüne uygun ilan edildikten sonra imar

planlarına ilgililer itiraz edebilirler. İtirazlarının yapılabilmesi amacıyla, Plan Yapımına Ait Esaslara Dair Yönetmelikte, belediye meclisi ve valilikçe uygun görülmeyen imar planı teklifleri gerekçeleri belirtilmek suretiyle 15 gün içinde ilgisine yazı ile bildireceği öngörülmüştür. İtiraz süresi, 3194 sayılı Kanunun 8. Maddesine göre, planların belediye başkanlığınca tespit edilen ilan yerlerinde ve ilgili idarelerin internet sayfalarında ilan edildiği tarihten itibaren bir aydır.

Danıştay 6.D.'sinin 10.12.2001, E. 2000/5692, K. 2001/6248 sayılı kararında da (www.danistay.gov.tr) da vurguladığı gibi, imar planlarına karşı, 2577 sayılı Kanunun 11. maddesi kapsamında başvuru için, özel bir Kanun olan 3194 sayılı Yasanın 8/b maddesi ile özel bir itiraz süresi getirilmiş bulunmaktadır. Buna göre, imar planlarına karşı, bir aylık askı süresi içinde 2577 sayılı Yasanın 11. maddesi kapsamında başvuruda bulunulması ve bu başvuruya idari dava açma süresinin başlangıç tarihi olan son ilan tarihini izleyen günden itibaren 60 gün içinde cevap verilmeyerek isteğin reddedilmiş sayılması halinde, bu tarihi takip eden 60 günlük dava açma süresi içinde veya son ilan tarihini izleyen günden itibaren 60 gün içinde cevap verilmek suretiyle isteğin reddedilmesi halinde bu cevap tarihini izleyen günden itibaren 60 günlük dava açma süresi içinde idari dava açılabilir. Aynı şekilde, planlara karşı askı süresinin son gününü izleyen günden itibaren 60 günlük yasal idari dava açma süresi içinde, 2577 sayılı Yasanın 11. maddesi kapsamında başvuruda bulunulması halinde, işlemeye başlayan idari dava açma süresi duracak ve 60 gün içinde cevap verilmemesi halinde istek reddedilmiş sayılacaktır. Bunun üzerine 60 günlük yasal idari dava açma süresinin kaldığı yerden işlemeye başlayacaktır. Bu sürenin son gününe kadar cevap verilmesi halinde ise bu tarihi izleyen günden itibaren yine kalan sürenin işlemeye başlayacak ve toplam olarak 60 günlük bu süre içinde idari dava açılacaktır (Kalabalık, 2012/a: 529; Kalabalık, 2012/b:199).

c. İtirazın Yapılacağı ve Karara Bağlanacağı Yer

3194 sayılı İmar Kanunu'nun 8. ve Plan Yapımına Ait Esaslara Dair Yönetmelik'in 20. maddesinin 7 ve 8. Fıkralarına göre, Belediye ve mücavir alan sınırları içinde kalan yerlerde süresi içinde belediye başkanlığına yapılan itirazlar, Başkan tarafından *belediye meclisine* götürülür. Belediye ve mücavir alan sınırları dışında kalan yerler için yapılan itirazlar ise *il özel idaresi genel sekreterliğine* yapılır. Planlara itirazlar, *belediye meclisince* ve *il genel meclisince* 15 gün içinde incelenerek karara bağlanır. İtiraz sonucu, karar tarihinden itibaren 15 gün içinde, belediye başkanlığı ve valilik tarafından bir yazı ile ilgisine bildirilir.

d. İtiraz Süresi Geçtikten Sonra İmar Planlarına Karşı Dava Açılıp Açılmayacağı

İmar planlarına karşı, İmar Kanunu'nun 8 inci maddesinin (b) bendi ile özel bir itiraz süresi getirilmiştir. Bu durum karşısında, imar planlarına karşı, bir aylık askı süresi içinde, 2577 sayılı Kanununun 11. maddesi kapsamında başvuruda bulunulması ve bu başvuruya idari dava açma süresinin başlangıç tarihi olan son ilan tarihinden itibaren 60 gün içinde cevap verilmeyerek isteğin reddedilmiş sayılması halinde, bu tarihi takip eden 60 günlük dava açma süresi içinde veya son ilan tarihini izleyen 60 gün içinde cevap verilmek suretiyle isteğin reddedilmesi halinde bu cevap tarihinden itibaren 60 günlük dava açma süresi içinde idari dava açılabilir. İmar Planlarına askı süresi içinde bir itirazda bulunulmamış ise davanın, 2577 sayılı Yasanın 7. maddesi uyarınca imar planının son ilan tarihini izleyen günden itibaren 60 gün içinde açılması gerekir. Ayrıca, uygulama işlemlerinin tebliği veya öğrenilmesi üzerine dayanağı düzenleyici işlem olan imar planına karşı da dava açılması mümkündür (Kalabalık, 2012/a: 529; Kalabalık, 2012/b:203).

3. Dava Hakkı: İmar Planlarına Karşı İptal Davasının Açılması

İmar planları, düzenleyici idari işlem niteliğinde bulunduğundan; imar planları ile menfaatlerinin ihlal edildiğini düşünenler, imar planlarının iptali için idari yargıda iptal davası açabilirler. İmar planlarının iptali amacıyla açılacak davalar, planı onaylayan idareye karşı açılmalıdır. Diğer bir ifadeyle, belediye ve mücavir alan sınırları içinde belediyeler, bu sınırlar dışında ise, il özel idareleri aleyhine idari yargı yoluna başvurulabilir. Şayet planlar Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nca onaylanmış ise davanın bu Bakanlığa yöneltilmesi gerekir. Dava açma süresi, İYUK m. 7'ye göre, imar planının ilanını izleyen günden itibaren 60 gündür. Ayrıca ilgililer planın uygulanması üzerine, plan ya da uygulama işlemi ya da her ikisi aleyhine birden dava açabilirler (Kalabalık, 2012/a: 535; Kalabalık, 2012/b:203).

İmar planına karşı, İmar Kanunu'nun 8 nci maddesi kapsamında belediye meclisine veya il genel meclisine itiraz edilmesi, dava açılabilmesi açısından zorunlu değildir. Bu nedenle, itiraz edilmemişse, imar planlarına karşı, ilan (askı) süresinin son gününü izleyen günden itibaren; itiraz edilmiş ise itirazın açıkça veya zimnen reddediildiği gün izleyen günden itibaren dava açma süresi içinde dava açılabilir. İtiraz açıkça reddedilir ise, ret kararının tebliği tarihinden itibaren altmış günlük dava açma süresi içinde davanın yetkili ve görevli mahkemede açılması gerekir. İtiraza, askı süresinin son gününden itibaren 60 gün içinde cevap verilmemiş ise, bu altmış günlük süreyi takip eden altmış günlük süre içinde dava açılabilir.

Danıştay'a göre (6.D., E. 2003/5583, K. 2005/2994, www.danistay.gov.tr), "İmar planlarına karşı, 2577 sayılı Yasanın 11. maddesi kapsamında başvuru için, 3194 sayılı Yasanın 8/b maddesi ile özel bir itiraz süresi getirildiği anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında, imar planlarına karşı, bir aylık askı süresi içinde 2577 sayılı Yasanın 11. maddesi kapsamında başvuruda bulunulması ve bu başvuruya idari dava açma süresinin başlangıç tarihi olan son ilan tarihinden itibaren 60 gün içinde cevap verilmeyerek isteğin reddedilmiş sayılması halinde, bu tarihi takip eden 60 günlük dava açma süresi içinde veya son ilan tarihini izleyen 60 gün içinde cevap verilmek suretiyle isteğin reddedilmesi halinde bu cevap tarihinden itibaren 60 günlük dava açma süresi içinde idari dava açılabileceği sonucuna varılmaktadır. İmar Planlarına askı süresi içinde bir itirazda bulunulmamış ise davanın, 2577 sayılı Yasanın 7. maddesi uyarınca imar planının son ilan tarihini izleyen günden itibaren 60 gün içinde açılması gerekir." "İmar planı değişikliği istemiyle yapılan başvurunun yetkili organlarca reddi üzerine, dava açma süresi içinde, hem imar planı değişikliği isteminin reddi işlemine, hem de imar planı değişikliği istemine konu imar planına karşı birlikte dava açılması durumunda, her iki işlemin birlikte incelenerek karara bağlanabilir. Diğer taraftan imar planı değişikliği isteminin yetkili organlarca görüşülerek karara bağlanmaması halinde ise ilk planın açılan bu davada incelenemez (6.D., E. 2002/6968, K. 2004/944, www.danistay.gov.tr). Nazım imar planına, davacılar tarafından askı süresi içerisinde itirazda bulunulduğu takdirde, askı süresinin son gününü izleyen günden itibaren 60 gün içinde cevap verilmemek suretiyle itirazların reddedilmiş sayılması sonucunda bu tarihi izleyen günden itibaren 60 gün içerisinde dava açılması gerekirken, bu süre geçtikten sonra itirazların reddedilmesi yolundaki belediye meclisi kararının tebliği üzerine açılan dava süresinde açılmış sayılır (Dy.6.D., E. 1997/5279, K. 1998/4592, www.danistay.gov.tr).

Danıştay kararlarına göre (DyİDDK, E. 2005/2477, K.2005/21822, DD, Sayı 113; Dy6.D., 1.7.1993, E. 1993/601 K. 1993/2824, www.danistay.gov.tr), sübjektif nitelikte uygulama işlemi bulunmaması halinde alt ölçekli imar planları üzerine üst ölçekli planlara da dava açılabilir. Çevre düzeni planının idari, mekânsal ve işlevsel bütünlük arz eden bölgeler içerisinde arazi koruma ve kullanma dengesini, gelişimi belirleyen ve leke biçiminde plan olduğu, bu plan ile belirlenen ana kararların imar planları olmaksızın uygulamaya geçirilemeyeceği, planlama sürecinde de nazım imar planının öncelikle yapılarak varsa çevre düzeni planı ile uyumlu hazırlanmak suretiyle arazinin genel kullanım biçimi, nüfus yoğunluğu, yapı yoğunluğu, ulaşım gibi konuların belirleneceği, bu plandan sonra da üst ölçekli planların ana

kararlarının uygulanması amacıyla ayrıntılı olarak hazırlanan, nazım plana göre daha çok bilgi ve detay içeren ve inşaat ruhsatı, parselasyon gibi subjektif uygulama işlemlerine esas olan uygulama imar planının yapılacağı hususları göz önünde bulundurulduğunda; imar planları arasındaki bu hiyerarşik ilişkinin diğer düzenleyici işlemlerden farklı olduğu ve alt ölçekli planların üst ölçekli planların uygulanması amacıyla tesis edildiği, dolayısıyla üst ölçekli plan varsa alt ölçekli planın (düzenleyici işlem olmakla birlikte) uygulama işlemi niteliğinde olduğu ve bunun sonucunda da nazım imar planı veya uygulama imar planı yapıldıktan sonra henüz subjektif işlem tesis edilmemiş olsa dahi bu planlar ile birlikte üst ölçekli plana dava açılacağı gibi doğrudan veya alt ölçekli planlara karşı açılan davalarda öğrenme üzerine dayanağı olan üst ölçekli planın iptali istemiyle de dava açılacağı sonucuna varılmaktadır. Aksi halde 1/1000 ve 1/5000 ölçekli planların çevre düzeni planına uygun tesis edilmiş olması durumunda uygulama programlarını direk etkilemesine karşın bu planların iptali için açılan davalarda işin esasının incelenmesi suretiyle yargısal denetim yapılamayacaktır.

SONUÇ

İmar planları düzenleyici idari işlem olarak, usulüne göre onaylanarak yürürlüğe girdikten sonra, hem bu planları yapan idare açısından hem de birey ve birey toplulukları açısından birtakım sonuçlar doğar. Bu sonuçlardan en önemlisi, idarenin söz konusu planları ölçü norm kabul ederek, tüm işlem ve eylemlerinde bu planlara uygun hareket etmesidir. Planlar hem idare hem de bireyle açısından bağlayıcıdır ve amacı, sağlıklı ve düzenli bir kent oluşturmaktır. Bu nedenle; hem idare bu planları uygulamak amacıyla program yapmak, hem de birey ve birey topluluklarının işlem ve eylemlerinde bu planlara uygun hareket edip etmediğini denetlemekle yükümlüdür.

Birey ve birey toplulukları da, imar planlarının yürürlüğe girmesiyle, mülkiyetlerinde bulunan taşınmazlarının imar durumlarını planı yapan idareden isteme ve hem de imar mevzuatına aykırı planlama ve uygulama faaliyetleri, işlem ve eylemleri nedeniyle idareye karşı dava açma hakları bulunmaktadır. Bireylerin planlara karşı itiraz haklarını kullanmaları ve itirazlarının kabul edilmemesi halinde, yargısal yollara başvurmaları, planlamaya halkın katılımı niteliğinde olduğundan; imar planlarının meşruiyetinin de bir göstergesidir.

KAYNAKLAR

- ÖZKAYA, Eraslan (1997), İmar Kanunu Şerhi ve Mevzuatı, Seçkin Yayınevi, Ankara
- KELEŞ, Ruşen (1990), Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, Ankara.
- KELEŞ, Ruşen (1998), Kentbilim Terimleri Sözlüğü, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1998.
- ERGEN, Cafer – BÖKE, Veli (2005); Kaçak Yapı, Seçkin Yayınları, Ankara.
- KALABALIK, Halil(2012); İmar Hukuku, Cilt 1, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık A.Ş., Ankara
- KALABALIK, Halil (2012); İmar Hukuku Dersleri, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık A.Ş., Ankara.

**SMUGGLING AS A FORM OF CROSS-BORDER CRIME, WITH SPECIAL
REFERENCE TO THE BALKANS**

Associate Professor, Ph.D Muamer Nicevic, International University of Novi Pazar,
d.prava@uninp.edu.rs

Assistent, MSc Aleksandar R. Ivanović, International University of Novi Pazar,
a.ivanovic@uninp.edu.rs

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: smuggling, repression, prevention, Balkan Route.

This article explores the smuggling as a form of cross-border crime, with a special emphasis on the area of the Balkans. Accordingly, the authors first point to the meaning and the characteristics of this type of crime, and then discuss and analyze the crime of smuggling in accordance with the regulations of the criminal law of the Republic of Serbia, based on the key methods of execution of this type of crime. Special attention is given to the shapes, paths and routes of smuggling in the Balkans. Also at the end of the paper, special attention is given to providing basic guidelines for the improvement of activities in the field of combating and preventing of smuggling.

Authors of academic textbook „Economic crime“ (2013), Muamer Nicevic and Aleksandar R. Ivanovic, smuggling defined as a phenomenon that is reflected in the importation or exportation of goods of domestic or foreign origin, over border lines, avoiding measures of customs control. In work by name „Organized economic crime as a factor of endangering economic security“ (2012), these authors also point out that smuggling is a threat to the socio-economic system of one or more countries, depending on the direction in which smuggling takes place. Given the nature of the goods that are the subject of smuggling, it can be divided into goods whose smuggling threatens to the economic security of state, and the smuggling of goods whose endanger national, societal, individual, health and environmental security. The smuggling of certain types of goods, ie. avoiding payment of duties and taxes, comes to the appearance of unfair competition, and thus to economic instability in one country. The goods whose smuggling have effect on the economic instability generally include gold and precious metals, automobiles, technical products, consumer goods, etc. On the other hand, the smuggling of goods, such as weapons, ammunition and drugs, the cause of carrying out other grave crimes, such as murder, robbery, armed rebellion and the like, which endangers security of

the country and its citizens. Authors such as Sasa Mijalkovic, Zelimir Kesetovic, Srdjan Korac, Danijela Lakic and other point out that the Balkans due to geographical location and international traffic has always been an area suitable for the performance of smuggling. Instability and poor security conditions in the last decade of the twentieth century, expressed primarily in the political, normative, economic, social and moral crisis of society, so that the area becomes a very important factor in the global network of smuggling routes and channels. In the Balkan countries are emerging as countries of destination, transit countries and countries of origin of smuggled goods.

For research in this work we used the following methods. Method of analyzing existing national criminal law relating to the offense of smuggling. In addition, we applied the comparative method, and the method of descriptive analysis in investigating the different forms of smuggling in the area of the Balkan countries. In order to obtain relevant information on the specific forms and intensity of smuggling in the area of the Balkan countries, we used the method of direct observation and content analysis method of national and international police records related to the smuggling as a form of cross-border crime.

Based on the above we can conclude that smuggling as a form of cross-border crime is a serious risk factor for the individual, societal, economic, environmental, national and other level of security. Also, we can conclude that the smuggling daily take new forms and appearances of certain goods in demand in the market. Great social danger, flexibility and a high degree of adaptability to the current socio-economic relations of this type of criminal manifestation, and a significant level of organization and participation of a large number of people in the realization of smuggling are just some of the characteristics that indicate the need for a more serious approach to its eradication and prevention of this crime. Because the smuggling present a kind of cross-border crime, in opposing this form of crime is necessary close cooperation at bilateral and multilateral level between the security services and criminal justice authorities of several countries. In fact, successfully countering smuggling requires disclosure of the entire smuggling chain, and all persons who are involved in it. To achieve this requires effective cooperation at the international level which is primarily reflected in the formation of joint criminal records, nonselfless sharing criminal intelligence information concerning smuggling, organizing and conducting joint police investigation, etc.. These rules are particularly important for the Balkan countries, given that the Balkans is a region that, due to its geographic position and turbulent social change, an area where there are conditions that favor the development of this type of crime occurrence. The Balkan countries, depending on the goods being smuggled occur in countries of origin as well as countries of transit and countries of destination of smuggled goods. Consequently, it is safe to say that the smuggling, particularly smuggling by organized crime groups a form of crime in this area will always be a challenge for security services and criminal justice authorities.

KRIJUMČARENJE KAO OBLIK PREKOGRAIČNOG KRIMINALA, SA POSEBNIM OSVRTOM NA PROSTOR BALKANA

Prof. dr Muamer Nicević¹

Msc. Aleksandar R. Ivanović²

Uvod

Krijumčarenje predstavlja pojavu koja se ogleda u unošenju ili iznošenju robe domaćeg ili stranog porekla, preko carinske linije, izbegavajući mere carinskog nadzora. Unošenje ili iznošenje robe, odnosno uvoz, izvoz i prevoz robe preko carinske linije vrši se preko carinskih prelaza. Pod carinskim prelazima smatraju se mesta određena za uvoz, izvoz i tranzit robe, kao i za prelaz lica i prevoznih sredstava preko carinske linije na graničnom prelazu. Carinski prelaz može biti međunarodni i pogranični. Preko pograničnih carinskih prelaza mogu prelaziti i prenositi carinsku robu lica koja to pravo imaju na osnovu zakona ili međunarodnog ugovora. Carinska roba je roba koja se uvozi, odnosno unosi ili prima u carinsko područje, koja se iz tog područja izvozi, odnosno iznosi ili šalje ili je preko tog područja u tranzitu, tj. prenosi se preko carinskog područja. Zabranjeno je skrivanje ili lažno prikazivanje carinske robe radi izbegavanja carinskog nadzora. Carinski nadzor i kontrola obuhvataju mere za sprečavanje neovlašćenog postupanja sa carinskom robom (praćenje, čuvanje i pregled carinske robe, uzimanje uzoraka, prospekata, fotografija ili drugih podataka kojima se obezbeđuje istovetnost robe, stavljanje carinskih obeležja i overu propisanih dokumenata, kontrola postojanja i autentičnosti dokumentacije, pregled knjigovodstvenih i drugih dokumenata, pregled prevoznih sredstava, pregled prtljaga, vozačkog osoblja, odnosno posade, pregled prtljaga putnika i lični pretres putnika) (Nicević, Ivanović 2013:191).

Ovaj oblik kriminaliteta u literaturi se još označava izrazima „šverc“, „crna berza“, „kontra banda“ itd. Krijumčarenje predstavlja opasnost po društveno ekonomski sistem jedne ili više zemalja u zavisnosti od pravaca u kome se krijumčarenje

¹ International University of Novi Pazar, Department of Law Science, d.prava@uinp.edu.rs

² International University of Novi Pazar, Department of Law Science, a.ivanovic@uinp.edu.rs

odvija. S obzirom na vrstu robe koja je predmet krijumčarenja, ona se može podeliti na robu čijim se krijumčarenjem ugrožava ekonomska bezbednost jedne društvene zajednice, i na robu čijim se krijumčarenjem ugrožava nacionalna, socijalna, pojedinačna, zdravstvena i ekološka bezbednost u jednoj društvenoj zajednici. Naime, krijumčarenjem određenih vrsta robe, tj. izbegavanjem plaćanja carinskih i poreskih obaveza, dolazi do pojave nelojalne konkurencije, a samim tim i do ekonomske nestabilnosti u jednoj zemlji. U robu čijim se krijumčarenjem izaziva ekonomska nestabilnost uglavnom spada: zlato i plemeniti metali, automobili, tehnički proizvodi, roba široke potrošnje i sl. S druge strane, krijumčarenje robe, poput, oružja, municije i opojnih droga, predstavlja uzrok vršenja drugih teških krivičnih dela kao što su ubistavo, razbojništvo, oružana pobuna i sl., čime se ugrožava bezbednost zemlje i njenih građana (Nicević, Ivanović 2012:97).

Krijumčarenje u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije

Krivično delo krijumčarenje inkriminisano je članom 230 Krivičnog zakonika Republike Srbije. Osnovni oblik ovog krivičnog delo čini svako ko se bavi prenošenjem robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora ili ko, izbegavajući mere carinskog nadzora, prenese robu preko carinske linije naoružan, u grupi ili uz upotrebu sile i pretnje (član 230 stav 1 KZ-a). Za osnovni oblik dela predviđena je kazna zatvora od šest meseci do pet godina i novčana kazna.

Objekt zaštite ovog krivičnog dela jeste ekonomski sistem i bezbednost građana jedne zemlje. Objekt napada krivičnog dela obuhvata carinske i druge uvozne dažbine propisane zakonodavstvom Republike Srbije. Carina predstavlja javnu dažbinu, i ogleda se u obavezi vlasnika robe da, kada ona dospe na graničnu liniju, plati propisan iznos novca u korist budžeta države. Ova vrsta dažbine naplaćuje se kada se roba uvozi iz inostranstva ili izvozi u inostranstvo. Objekt radnje ovog krivičnog dela je roba koja se prenosi preko carinske linije. To može biti sva roba, bez obzira da li je njen promet dopušten, zaranjen ili ograničen. Međutim, treba naglasiti da objekt radnje ovog krivičnog dela mogu biti samo pokretne stvari, odnosno stvari koje se mogu fizički prenositi preko carinske linije. Dakle, objekat radnje kod ovog krivičnog dela može biti kako roba čija je proizvodnja i promet dozvoljena, tako i proizvodi čija je proizvodnja, zbog očuvanja javnog poretka, zaštite zdravlja ljudi, sprečavanja stočnih i biljnih bolesti, zaštite javnog morala i drugih opravdanih razloga, zabranjena ili strogo ograničena, kao i predmeti čiji su promet, uvoz, izvoz ili prevoz zabranjeni ili ograničeni (Milošević, 2003:602).

Radnja osnovnog oblika krivičnog dela krijumčarenja je alternativno određena. U tom smislu ovo krivično delo može se učiniti preduzimanjem bilo koje od sledećih radnji:

- a) bavljenjem prenošenja robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora;
- b) prenošenjem robe preko carinske linije od strane naoružanog lica izbegavajući mere carinskog nadzora;
- v) prenošenje robe preko carinske linije u grupi izbegavajući mere carinskog nadzora;
- g) prenošenje robe preko carinske linije uz upotrebu sile ili pretnje izbegavajući mere carinskog nadzora.

Bavljenje prenošenjem robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora čini lice koje u dužem vremenskom periodu ponavlja radnju prenošenja u vidu zanimanja ili profesije i kod koga postoji sklonost da se i dalje bavi ovom delatnošću. S tim u vezi bavljenje se shvata kao pojava koja se ponavlja. Postavlja se onda pitanje, da li ovo delo postoji samo onda kada je radnja dela izvršena više puta, ili onda kada je to učinjeno samo jednom. Oko ovog pitanja postoji dosta neslaganja između autora koji se bave ovom problematikom. Mišljenja smo da ovaj oblik krivičnog dela krijumčarenja, ne može postojati kada je radnja dela izvršena samo jednom, već je za postojanje dela neophodno da je radnja kojom se vrši prenošenje robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora preduzeta najmanje dva puta. Treba napomenuti, da za postojanje ovog dela nije od značaja da li se prenošenje robe preko carinske linije uz izbegavanje mera carinskog nadzora vrši na graničnom (carinskom) prelazu ili van njega (ilegalni granični prelazi), kao ni na koji način se roba prenosi.

Prenošenje robe preko carinske linije od strane naoružanog lica izbegavajući mere carinskog nadzora čini lice koje se ne bavi ovom delatnošću, već naoružan prenosi robu preko carinske linije pri čemu izbegava mere carinskog nadzora. Dakle, za postojanje ovog oblika krivičnog dela krijumčarenja nije potrebno da se lice bavi krijumčarenjem, dovoljno je da je radnja izvršenja preduzeta samo jednom, ali da je prilikom prenošenja robe preko carinske linije, uz izbegavanje mera carinskog nadzora, lice kod sebe imalo neko oružje, koje je bilo podobno da se njime u slučaju potrebe izvrši napad. Prema tome, za postojanje dela nije potrebno da je

oružje upotrebljeno, već samo da je prilikom prenošenja robe preko carinske linije, izbegavanjem mera carinskog nadzora, lice kod sebe posedovalo oružje.

Prenošenje robe preko carinske linije u grupi izbegavajući mere carinskog nadzora je oblik ovog krivičnog dela kod koga takođe nema bavljenja ovom delatnošću, već se radi o kolektivnom prenošenju robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora. Dakle, ovaj oblik dela postojaće kada je kolektivno, tj. od strane najmanje tri ili više organizaciono povezanih lica, prenesena roba preko carinske linije uz izbegavanje mera carinskog nadzora. Lica koja vrše ovo krivično delo mogu biti različito organizovana, sa različitim ulogama pojedinaca u grupi, bitno je samo da postoji njihovo zajedničko delovanje u vršenju ovog krivičnog dela.

Prenošenje robe preko carinske linije uz upotrebu sile ili pretnje izbegavajući mere carinskog nadzora je oblik dela koji čini lice koje prilikom prenošenja robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora upotrebi silu ili pretnju. Za postojanje dela, kao i u predhodnim slučajevima nije potrebno da se lice bavi ovom delatnošću, tj. delo će postojati i kada je samo jednom lice prenelo robu preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora. Za postojanje ovog oblika krivičnog dela potrebno je da je od strane lica prilikom prenošenja robe preko carinske linije izbegavanjem mera carinske kontrole upotrebljena sila ili pretnja. Sila predstavlja upotrebu fizičke, mehaničke ili druge snage, kao i primenu hipnoze i omamljujućih sredstava sa ciljem da se neko protiv svoje volje dovede u podređeno stanje i tako se onesposobi za pružanje otpora. Pretnja u smislu ovog krivičnog dela treba da je neposredna i da se ogleda u pretnji da će se neposredno napasti na život ili telo.

Drugi oblik ovog krivičnog dela je kvalifikovani oblik i ogleda se u bavljenju prodajom, rasturanjem ili prikrivanjem neocarinjene robe ili organizovanju mreže preprodavaca ili posrednika za rasturanje takve robe (član 230 stav 2 KZ-a). Za ovaj oblik krivičnog dela krijumčarenja predviđena je kazna zatvora od jedne do osam godina i novčana kazna. Kao i kod osnovnog oblika radnja krivičnog dela određena je alternativno, pa se delo može učiniti preduzimanjem bilo koje od sledećih radnji:

- a) bavljenjem prodajom, rasturanjem ili prikrivanjem neocarinjene robe;
- v) organizovanju mreže preprodavaca ili posrednika za rasturanje neocarinjene robe.

Bavljenje prodajom, rasturanjem ili prikrivanjem neocarinjene robe podrazumeva vršenje ovih delatnosti više puta i u dužem vremenskom periodu u vidu zanimanja ili profesije, sa tendencijom daljeg bavljenja ovom delatnošću. Dakle, za postojanje ovog krivičnog dela potrebno je da se lice bavi ovom delatnošću, tj. da je neka od navedenih radnji izvršena više puta u vidu zanata ili profesije. Radnja krivičnog dela je alternativno određena, te se ovaj oblik krivičnog dela može izvršiti bavljenjem bilo kojom od navedenih radnji (prodaja, rasturanje ili prikrivanje neocarinjene robe). Pod prodajom neocarinjene robe u smislu ovog krivičnog dela podrazumeva se razmena takve robe za novac. Rasturanje neocarinjene robe obuhvata, prevoženje, prenošenje ili predaju takve robe drugim licima radi dalje prodaje, posredovanja ili neposrednog korišćenja, dok se pod prikrivanjem neocarinjene robe smatra tajno skladištenje, čuvanje ili sakrivanje takve robe. Takođe, treba napomenuti da neće postojati sticaj ako se isto lice bavi prenošenjem robe preko carinske linija izbegavajući mere carinskog nadzora i prodajom, rasturanjem ili prikrivanjem takve robe, kao ni u slučaju kada je lice koje se bavi prodajom, rasturanjem ili prikrivanjem neocarinjene robe predhodno tu robu prenelo preko carinske izbegavajući mere carinskog nadzora naoružano, u grupi ili uz upotrebu sile ili pretnje. U navedenim slučajevima radi se o prividnom sticaju, tj. učinilac će biti kažnjen samo za zadnji stadijum, tj. za bavljenje prodajom, rasturanjem ili prikrivanjem neocarinjene robe.

Organizovanje mreže preprodavaca ili posrednika za rasturanje neocarinjene robe je oblik krivičnog dela krijumčarenja koji se ogleda u nabavljanju neocarinjene robe u cilju njene prodaje ili posredovanju u trgovinskim delatnostima od strane više lica, za račun ucinioca dela. Naime, učinilac ovog dela je lice koje je organizovalo mrežu preprodavaca ili posrednika za rasturanje neocarinjene robe. Mrežom se smatra organizacija većeg broja lica koja su, po pravilu, dislocirana na određenom području i koja imaju određenu ulogu u ostvarivanju zajedničkog cilja. Da bi se radilo o ovom obliku krivičnog dela krijumčarenja, smatra se da je dovoljno da organizovanu mrežu čine najmanje tri preprodavca, odnosno posrednika. Pod preprodavcem u smislu ovog krivičnog dela podrazumeva se lice koje kupuje neocarinjenu robu u cilju njene dalje prodaje po većoj ceni od nabavne. Posrednik u smislu ovog krivičnog dela predstavlja lice koje se svojom delatnošću uključuje u lanac posrednika između lica koja su organizovala unošenje robe izbegavajući mere carinskog nadzora i potrošača sa ciljem da takvom delatnošću za organizatora mreže, a i za sebe, ostvari imovinsku korist (Kulić, 1999:189).

Ako je lice koje je prenelo robu preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora, organizovalo mrežu preprodavaca ili posrednika za rasturanje takve robe, onda će ono biti odgovorno samo za organizovanje mreže preprodavaca ili posrednika za rasturanje neocarinjene robe, pošto u takvom slučaju postoji prividni sticaj, s obzirom da je prenošenje robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora, kao prethodni stadijum supsidijarno organizovanju mreže preprodavaca ili posrednika za rasturanje takve robe.

Stavom tri određeno je oduzimanje robe koja je predmet krivičnog dela krijumčarenja (član 230 stav 3 KZ-a), a stavom četiri zakonodavac predviđa i oduzimanje prevoznog ili drugog sredstva čija su tajna ili skrovića mesta iskorišćena ili namenjena za prenos robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora uz uslov da je vlasnik ili korisnik vozila to znao ili je mogao i bio dužan da zna i ako vrednost robe koja je predmet krivičnog dela prelazi jednu trećinu vrednosti tog sredstva u vreme izvršenja krivičnog dela (član 230 stav 4 KZ-a).

Način izvršenja krivičnog dela krijumčarenja

Krijumčarenje dakle podrazumeva unošenje ili iznošenje robe preko carinske linije, van carinskog nadzora odnosno izbegavanju carinskih dažbina. Vrsi se na graničnom prelazu a u određenim slučajevima i van graničnog prelaza i de fakto roba se u oba slučaja prenosi preko granične linije i ista prenosi van carinskog nadzora. Takva roba se ne prijavljuje ili sakriva u prevoznom sredstvu i ona uglavnom služi za nedozvoljenu trgovinu na domaćem legalnom ili ilegalnom tržištu. Pre donošenja carinskog zakona sadržaj krijumčarenja nije bio obuhvaćen kao konkretno krivično delo već se radilo o carinskom prekršaju ili se moralo prikazivati postojanje nekog oblika nedozvoljene trgovine. Istina je da analizom sadržaja i aktuelne zakonske odredbe krivičnim delom krijumčarenja iz Krivičnog zakonika nisu obuhvaćeni svi oblici krijumčarenja već samo oni koji su sadržani odnosno obuhvaćeni kroz biće ovog krivičnog dela. Znači svi oblici krijumčarenja koji se ne vrše na neki od navedenih načina sadržanih u opisu ranje izvršenja krivičnog dela ne predstavljaju krivična dela krijumčarenja već carinski prekršaj.

Krijumčarenje svakim danom poprima nove oblike ispoljavanja a organizacijski se stalno usavršava uz korišćenje savremenih tehničkih sredstava. Oblici krijumčarenja ne ispoljavaju se samo u nacionalnim okvirima već obuhvataju i teritoriju više zemalja prvenstveno u zavisnosti od vrste robe koja je predmet krijumčarenja i izbora najsigurnijeg puta za njen ilegalni transport što ukazuje na

njen međunarodni organizovani aspekt kada je ovo delo u pitanju. Što se tiče oblika ispoljavanja krijumčarenja u praksi je zabeleženo mnoštvo pojava ovih oblika ovog vida kriminalnog ispoljavanja, međutim svi ti oblici mogu se svrstati u nekoliko osnovnih grupa u zavisnosti od kriterijuma klasifikacije. Kao kriterijumi klasifikacije krijumčarenja uzimaju se subjekti krijumčarenja i vrsta robe koja se krijumčari.

Tako se krijumčarenje prema subjektu krijumčarenja, odnosno prema tome ko ga realizuje može manifestovati u dva osnovna vida:

- a) masovno i pojedinačno bez određenog modusa operandi;
- b) grupno i organizovano sa posebnim modusom operandi u zavisnosti od vrste robe koja se krijumčari.

Masovno i pojedinačno krijumčarenje vrše pojedinci koji koriste pogodne situacije i unose ili iznose iz zemlje veće količine robe izbegavajući mere carinskog nadzora. Ovakvi učinioci krijumčare robu radi njene preprodaje ili radi zadovoljenja ličnih potreba. Ovu vrstu krijumčarenja obično praktikuju radnici na privremenom radu u inostranstvu, zanatlije (juveliri, zlatari, automehaničari, trgovci i sl.) lica koja su zaposlena na poslovima međunarodne špedicije, međunarodnog prevoza robe i putnika u suvozemnom, železničkom i vodenom saobraćaju (Popadić, 1989:56).

Grupno i organizovano krijumčarenje vrše profesionalni krijumčari koji po unapred brižljivo pripremljenom planu prenose preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora velike količine razne robe koju zatim preko mreže preprodavaca dalje prodaju, odnosno rasturaju. Radi se o dobro organizovanim krijumčarskim grupama, sastavljenim od velikog broja lica sa precizno utvrđenim zadacima u krijumčarskoj delatnosti. Pripadnici krijumčarskih grupa odlikuju se nepoverljivošću, zatvorenosću prema nepoznatim licima i veoma dobro razrađenim metodama za ostvarivanje kontakata sa potencijalnim kupcima krijumčarene robe. Prenos robe preko graničnih prelaza vrše uz prethodno dobru pripremu grupe a na osnovu prethodnog praćenja rada carinskih službi, tehničke opremljenosti graničnog prelaza i drugih okolnosti koje će im omogućiti bezbedan prenos krijumčarenih predmeta (Milošević, 2003:608).

Kod profesionalnih učinioca posebno je izražena crskost, lukavost i perfidnost a spremni su na korumpiranje ranika državnih organa pre svega radnika carine, policije i drugih državnih organa. Karakteristično za njih je da kada budu otkriveni ne priznaju svoju delatnost i imaju unapred pripremljenu priču po kojoj su se

sticajem oklonosti u konkretnoj kriminalnoj situaciji našli bez svoje volje, želje, kao i znanja da se u određenom prevoznom sredstvu nalazi roba namenjena krijumčarenju. Ono što je karakteristično za krijumčarenje kada su profesionalci u pitanju je da uopšte ne podnose konkurenciju drugih i nastoje da takvu konkurenciju što pre eliminišu ne birajući sredstva da ostvare cilj. Upravo taj element, kao i činjenica da se krijumčarenjem bavi određen broj naših ljudi u inostranstvu kao i privatni preduzetnici veoma su značajni jer se mogu koristiti kao izvor relevantnih informacija u toku operativne delatnosti policije.

Lica koja se profesionalno i organizovano bave krijumčarenjem imaju izgrađenu šemu rada koje se striktno pridržavaju. Ta šema krijumčarskog rada ima svoju strukturu koja se sastoji od:

- 1) krijumčarskog centra;
- 2) krijumčarskog punkta;
- 3) mreža posrednika i preprodavaca (Sipraga, Aleksić 1986:136).

Krijumčarski centar predstavlja segment u strukturi krijumčarskog rada u kome se organizuje nabavka robe koja će biti krijumčarena, obezbeđuju sredstva za finansiranje krijumčarenja te robe i organizuje ilegalno prenošenje robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora. U zavisnosti od toga da li se roba krijumčari tako što se unosi u zemlju ili iznosi iz nje, krijumčarski centar se može nalaziti u inostranstvu ili u zemlji i njime upravljaju organizatori krijumčarenja.

Krijumčarski punkt predstavlja segment u strukturi krijumčarskog rada u kome se izvodi prihvatanje krijumčarene robe i vrši njena distribucija mreži posrednika, obračun i valutna transakcija sa krijumčarskim centrom. U zavisnosti od toga da li se roba krijumčari tako što se unosi u zemlju ili iznosi iz nje krijumčarski punkt se može nalaziti u inostranstvu ili u zemlji. U zavisnosti od rasprostranjenosti krijumčarskog rada, može biti organizovano više krijumčarskih punktova u različitim delovima jedne zemlje. Krijumčarskim punktom rukovodi poverenik, tzv. trgovac grosista (Sipraga, Aleksić 1986:136).

Mreža posrednika i preprodavaca predstavlja segment u strukturi krijumčarskog rada koji je direktno povezan sa krijumčarskim punktom i vrši preuzimanje robe iz krijumčarskog punkta i realizuje prodaju iste daljim kupcima ili potrošačima, odnosno konzumentima.

Prema vrsti robe koja se krijumčari pojavni oblici krijumčarenja se mogu razvrstati na: krijumčarenje oružja; krijumčarenje opojnih droga; krijumčarenje automobila; krijumčarenje kulturnih dobara; krijumčarenje roba široke potrošnje; krijumčarenje plemenitih metala i dragog kamenja i sl.

Krijumčarenje se vrši tzv. krijumčarskim putevima i kanalima. Krijumčari vešto menjaju način, puteve i kanale krijumčarenja permanentno usavršavajući nove metode za realizaciju ovog vida kriminalnog ispoljavanja. Prilikom izbora robe koja će biti predmet krijumčarenja krijumčari vode računa o stanju i ceni roba na tržištu, odnosno o potražnji određene robe na domaćem ili inostranom tržištu. U zavisnosti od vrste robe koja se krijumčari, kao sredstvo za krijumčarenje se uglavnom koriste drumska motorna vozila, vozovi, plovni objekti i avioni.

Pored prenošenja robe putem navedenih prevoznih sredstava, roba si krijumčari i tako što se sakiva u odevnim predmetima, ili šupljinama na telu (pod pazuhom, između nogu, blizu grudi), prirodnim otvorima telu (usta, nos, analni otvor i vagina), ili u samom telu (tzv. „gutači“). Ovakvom načinu prenošenja robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora pribegavaju lica koja žive u pograničnom pojasu, odnosno koja imaju imovinu na teritoriji obe države ili koja često zbog poslovnih obaveza prelaze granicu jedne ili više zemalja. Robu prenose tako što prave specijalne džepove, pojaseve, veštački trbuh ili grudi, ili robu ušivaju u postavu odeće, kravatu, don od cipela, ili tako što je sakrivaju u hrani koju nose sa sobom. Takođe, koriste šuplje prostore kod raznih predmeta koje nose sa sobom, npr. u dršci kišobrana, ortopedskom pomagalu, lap topu, punjaču za laptop, fotoaparatu, zidovima kofera. Osim navedenog sitne predmete krijumčari sakrivaju u šupljinama na telu, tako što ih lepe flasterom za kožu, ili u prirodnim otvorima na telu tako što ih uvlače u analni ili vaginalni otvor, odnosno u samom telu, tako što ih gutaju.

Oblici, putevi i pravci krijumčarenja na prostoru Balkana

Svojim geografskim položajem Balkansko poluostrvo je oduvek bilo most i glavna saobraćajnica između Azije i Evrope, Istoka i Zapada, što je doprinelo multietničkom sastavu, raznovrsnosti kulturnih i političkih uticaja i nemirima u istoriji. Shodno tome Balkansko poluostrvo predstavlja područje na kome su zastupljeni gotovo svi oblici krijumčarenja koji se odvijaju putem nekoliko putnih pravaca u svim smerovima. Naime, na ovom prostoru se tradicionalno krijumčari opojna droga heroin iz pravca Avganistana, preko Turske, Bugarske i Albanije

doprema do Kosmeta odakle se ilegalnim kanalima distribuira ka EU. Stejt department je u ovogodišnjem izveštaju konstatovao isto, sa naglaskom na problem trgovine narkotika preko administrativnih prelaza između Republike Srbije i Kosmeta. "Balkanskom rutom", kako se procenjuje, godišnje se krijumčari oko 80 odsto od 150 tona heroina. Glavni akteri u ovom ilegalnom biznisu su albanske kriminalističke grupe sa Kosova i Metohije, iz zapadne Makedonije, Preševa, Bujanovca i okoline Rožaja u Crnoj Gori, navodi se u izveštaju glavnog evropskog tela za nadzor prometa narkotika EMCDDA. Na osnovu informacija iz MUP-a Srbije i evropskih policijskih službi, teritoriji Kosova (prema rezoluciji SB UN 1244/99) koristi se za skladištenje velikih količina heroina, koji se zatim transportuje u zemlje zapadne Evrope preko Drača u Albaniji, Crne Gore i Bosne i Hercegovine – tvrdi se u izveštaju. Iz tog razloga Kosmet se sa pravom nazivaju "prodavnicom heroina", o čemu svedoče i podaci policija zemalja Evropske unije prema kojima kosovski Albanci heroinom snabdevaju čak 70 odsto narko-tržišta u Švajcarskoj, Nemačkoj, Austriji i Mađarskoj, a 20 odsto u Velikoj Britaniji. U izveštaju je navedeno i da je šverc heroina kroz Srbiju donekle opao, otkad su Bugarska i Rumunija ušle u Evropsku Uniju, jer šverceri koriste zaoblazniji put preko Bugarske, Rumunije i Mađarske kroz šengensku zonu, čime izbegavaju kontrole na srpskim granicama. Puteve krijumčarenja droge na Balkanu prate i drugi oblici ovog vida kriminalnog ispoljavanja, pre svega krijumčarenje ljudi i oružja i municije, kulturnih dobara, retkih biljnih i životinjskih vrsta.

Kada je u pitanju krijumčarenje ljudi, odnosno tzv. ilegalne migracije, zemlje Balkana su zbog geografskog položaja i međunarodnih saobraćajnica oduvek bile pogodno tle za ovu vrstu kriminalnog ispoljavanja. Nestabilnost i loši bezbednosni uslovi u poslednjoj deceniji dvadesetog veka izraženi, pre svega, u političkoj, normativnoj, ekonomskoj, socijalnoj i moralnoj krizi društva, učinili su da zemlje Balkana, a naročito zemlje Bivše Jugoslavije postanu veoma značajan faktor globalne mreže ilegalnih migracija. Pri tom su balkanske zemlje, koje su uglavnom bile zemlje destinacije i tranzita, u poslednje vreme postale zemlje porekla krijumčarenih migranata, odnosno značajan imigracioni rezervoar (MIJalković, 2008:7). Što se tiče krijumčarenja oružja i municije zemlje Balkana, a naročito zemlje bivše Jugoslavije predstavljaju zemlje porekla i zemlje tranzita ovog oblika krijumčarenja. Naime, posle okončanja oružani sukoba na prosotoru bivše Jugoslavije ostao je ogroman broj oružja i municije koje su fabrike u bivšoj Jugoslaviji su u proizvodile za vojsku zemlje, odnosno koji su uvezene iz drugih zemalja radi naoružanja vojnih i paravojnih formacija. Radi se o velikim količinama

oružja i drugog smrtonosnog materijala, kao što su automatske puške, raketni bacači, pištolji, automatsko oružje, ručne granate, razna municija, detonatori i rezervni delovi za oružje, eksplozivi poput pentrita koji je moćniji od TNT-a. Organizovane kriminalne grupe su našle svoj interes u ovom oružanom potencijalu, tako da na razne načine dolaze do oružanog materijala, koji zatim ilegalno krijumčare u zemlje zapadne Evrope po mnogo većoj ceni od one po kojoj se to oružje prodaje na Balkanu. Oružje i municija koje se preko zemalja Balkana krijumčari na ilegalno tržište oružja zemalja zapadne evrope namenjeno je potencijalnim terorističkim akcijama, odnosno terorističkim i organizovanim kriminalnim grupama.

Krijumčarenje kulturnih dobara je specifičan oblik krijumčarenja kod koga se kao predmet krijumčarenja javljaju dobra koja imaju poseban društveni, materijalni, naučni i kulturni značaj. Zemlje Balkana su prava riznica raritetnih kulturnih dobara, s obzirom da se nalaze na prostoru koji je uvek bio pozornica događaja od svetskog istorijskog značaja i na kojem su se smenjivale različite države, narodi, civilizacije i kulture. Krijumčarenje kulturnih dobara na prostoru zemalja Balkana, kao oblik prekograničnog kriminala počinje da se razvija naročito u periodu Drugog svetskog rata, kada su nebrojana dobra bila opljačkana od jevrejskih porođica, iz muzeja, crkava ili direktno sa arheoloških nalazišta. Ovaj oblik krijumčarenja se naročito intenzivirao sa padom komunizma, eskalacijom oružanih građanskih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije i početkom burnog tranzicionog perioda, kada je politička nestabilnost, praćena ratovima i ekonomskom krizom, omogućila procvat svih vrsta kriminala. Balkan kao raskršnica između Istoka i Zapada i prostor prepun ostataka starih civilizacija sa mnoštvom arheoloških nalazišta i umetničkih predmeta koji potiču iz različitih epoha, ali i nestabilan region u ekonomskom i političkom pogledu, predstavlja povoljan teren za razvoj ove kriminalne delatnosti. Krijumčarenje i preprodaja kulturnih dobara Zemlje Balkana su, sa jedne strane, teritorija za prenos kulturnih dobara, a sa druge, još uvek ne do voljno iskorišćen teren za pronalazak novih predmeta. Putevi i načini krijumčarenja kulturnih dobara jesu, uglavnom, isti ili slični kao i putevi kod drugih vidova krijumčarenja, samo što su načini prilagođeni specifičnostima kulturnih dobara (Lakić, 2009:30).

Kada je reč o krijumčarenju retkih biljnih i životinjskih vrsta, zemlje Balkana se javljaju kao tranzitno područje i kao zemlje porekla, odnosno zemlje eksporterice. Naime, balkanskom rutom se krijumčare ilegalne pošiljke egzotičnih životinja

poreklom iz Južne Amerike, Afrike. Radi se uglavnom o papagajima i kornjačama, a tu su i udavi, iguane i tarantula, pitoni, škorpija ili barske kornjača. Ima šverca i u obrnutom smeru. Kornjače iz Srbije, se ilegalno transportuju u zemlje zapadne Evrope, gde se opet ilegalno prodaju po znatno većim cenama. Zatim, tu se kao predmet krijumčarenja javljaju ptice iz porodice sokolova, orlova, jastrebova, eja i lunja. Zabeleženo je više slučajeva gde su italijanski državljani u srpskim šumama lovili prepelice i ševe, ptice, čiji je lovinače u zemlja ma Evropske unije za branjen. Ove verste životinja uglavnom završe u italijanskim restoranima gde se služe kao specijaliteti — su pa od ševinog jezika, supa od fazana, za pripremanje različitih pasta kao što je od jezika slavuja i slično (Kešetović, 2009:48).

Prostor Balkana nije samo tranzitno područje, odnosno područje odakle potiče krijumčarena roba. Područje Balkana se javlja i kao mesto destinacije krijumčarene robe. Tako se istim putem, samo u smeru od zapadne Evrope ka Balkanskom poluostrvu, krijumčari roba široke potrošnje, ukradeni automobile, toksičan otpad i sl.

Kada je u pitanju roba široke potrošnje u zemlje Balkana se uglavnom krijumčari voće, povrće, meso i mesne prerađevine, hrana, tekstil, lekovi, industrijski šećer, kafa, tehnički proizvodi i sl. Kao što je to već istaknuto u uvodnom delu rada krijumčarenje određenih vrsta robe široke potrošnje, tj. izbegavanjem plaćanja carinskih i poreskih obaveza, ima za posledicu pojave neloyalne konkurencije, a samim tim i ekonomsku nestabilnosti u zemljama Balkana. Pored toga, opasnost koju sa sobom nosi krijumčarenje ovakve robe ogleda se i u činjenici da ona ne prolazi kroz bilo kakvu vrstu provere ispravnosti, što za posledicu može imati ugrožavanje zdravlja ljudi koji žive na ovim prostorima.

Što se tiče krijumčarenja automobile, policijski podaci pokazuju da godinama unazad zemlje Balkana, naročito zemlje bivše Jugoslavije čine deo lanaca krijumčarenja automobila koji su ukradeni ili „skinuti” sa osiguranja u zemljama zapadne Evrope. Zemlje bivše Jugoslavije su uglavnom javljaju kao zemlje tranzita, odnosno zemlje destinacije kod ovog vida krijumčarenja. Naime, ukradeni odnosno „skinuti” automobili koji se iz zemalja zapadne Evrope ilegalno prebacuju na teritoriju zemalja bivše Jugoslavije, najpre se prihvataju u krijumčarskim punktovima, gde se smestaju u, za potrebe krijumčarenja organizovane automehaničarske radionice u kojima im se prepravljaju serijski brojevi, nakon čega se sa falsifikovanim dokumentima vrši njihova dalja prodaja u zemljama Balkana ili se preko Albanije krijumčarskim kanalima odpremaju dalje prema Bliskom i

Srednjem istoku. Oni automobili za koje nisu mogli da pronađu kupce, krijumčari vozila rasturaju u aumehaničarskim radionicama u delove koje potom plasiraju na tržište. Kod ovog oblika krijumčarenja kao predmet krijumčarenja prednjače automobili marke: „audi“, „mercedes“, „folksvagen“, BMW, i „pežo“.

Na kraju kada je u pitanju krijumčarenje toksičnog otpada na prostor Balkana, možemo zaključiti da u poslednje vreme u procesu izvoza prijavih tehnologija iz zemalja zapadne Evrope sve je veće učesće raznih kriminalnih organizacija, koje u ovoj delatnosti vide mogućnost za ostvarenje profita. Naime, pojedine svetske farmaceutske kompanije plaćaju kriminalnim organizacijama za usluge nelegalnog oslobađanja od radioaktivnog i toksičnog otpada (Ivanović, 2010:5). Iz tog razloga, transportovanje, krijumčarenje i odlaganje radioaktivnog i toksičnog otpada postaje sve dominantniji vid organizovanog ekološkog kriminaliteta. Ovak vid krijumčarenje se vrši tako što kriminalne organizacije krijumčare toksični otpad iz zemalja zapadne Evrope na teritoriju zemalja u tranziciji, među kojima je i veliki broj zemalja Balkana, gde ga ilegalno skladište. Bavljene ovim vidom ekološkog kriminaliteta omogućava ostvarivanje veoma velikog profita uz minimalna ulaganja i minimalan rizik od otkrivanja. Naime, otpad se uglavnom odlaže u zabačenim mestima, koja su slabo naseljena ili nenaseljena, tako da se ova kriminalna delatnost može odvijati godinama neopaženo, odnosno nesmetano, sve dok nivo zagađenja ne postane tehnički merljiv ili se pojave fizičke posledice po ekosistem i ljude (Korać, 2009:8). Moramo napomenuti da pored velikog profita koji donosi krijumčarenje toksičnog otpada, blaga kaznena politika prema učiniocima ovog oblika kriminaliteta, kao i nedovoljno obraćanje pažnje na ovaj oblik kriminalnog ispoljavanja ima za posledicu to da će organizovane kriminalne grupe na Balkanu u budućem periodu u dobroj meri preorjentisati svoju kriminalnu delatnost na polje krijumčarenja toksičnog otpada.

Otkrivanje, razjašnjavanje i dokazivanje krivičnog dela krijumčarenja

Za krijumčare je karakteristično da su dobro organizovani, međusobno povezani, dobro informisani, komunikativni i tehnički opremljeni. Realizovanju ovog vida kriminalnog delovanja prilaze profesionalno u sprezi sa više lica i sa puno maštovivosti u iznalaženju novih metoda, puteva i kanala krijumčarenja.

S tim u vezi za efikasno otkrivanje, razjašnjavanje i dokazivanje nepohodno je poznavanje organizacione šeme krijumčarenja, odnosno metoda, puteva i kanala krijumčarenja. Naime, otkrivanje i dokazivanje ovog vida kriminalnog ispoljavanja

zahteva razotkrivanje celokupnog lanca krijumčarenja, svakog organizatora, krijumčarskog centra, krijumčarskog punkta, preprodavca kao i bilo koje druge karike u organizacionoj šemi krijumčarskog lanca. Dakle, za samo otkrivanje, odnosno presecanje mreže preprodavaca kao najistaknutijih eksponenata u krijumčarskom lancu je potrebno poznavati sve.

Operativno-taktička aktivnost treba da bude usmerana na otkrivanje krijumčarskog centra, organizatora krijumčarenja, puteva i kanala krijumčarenja, punktova u kojima se vrši prihvatanje robe, kanala i puteva kojima se vrši distribucija robe i celokupne mreže posrednika i preprodavaca. Potrebno je utvrditi mesto i ulogu svakog subjekta u krijumčarskom lancu, zatim poreklo robe, put kojim se roba prenosi od krijumčarskog centra do krajnjeg potrošača, odnosno konzumenta, po kojoj ceni se krijumčarena roba predaje krijumčarskim punktovima i mreži preprodavaca. Utvrđivanje cene krijumčarene robe je potrebno radi utvrđivanja pozicije svakog od učesnika u krijumčarskom lancu. Naime, cena robe raste od veće ka manjoj kariki u krijumčarskom lancu. Osim navedenog od značaja za otkrivanje i dokazivanje krijumčarenja je i utvrđivanje mesta gde je i u kojoj količini skladištena krijumčarena roba i koji su dalji planovi krijumčara u vezi sa tom robom.

Utvrđivanje navedenih činjenica zahteva plansko i sistematsko delovanje, u kome je prostor za grešku sveden na minimum, jer i najmanja greška može imati za posledicu neuspešnu realizaciju kriminalističke delatnosti i presecanje, odnosno otkrivanje krijumčarskog lanca samo u domenu mreže preprodavaca, što je, nedovoljno sa aspekta efikasnog suzbijanja i sprečavanja ovog vida kriminalnog ispoljavanja. Imperativ metodike kriminalističkog rada kod razjašnjavanja ovog delikta je da se pronađe najslabija karika u krijumčarskom lancu preko koje se može doći do svih učesnika u lancu, a naročito do organizatora krijumčarenja (Šipraga, Aleksić 1986:136).

Preduslov za efikasnu delatnost na polju otkrivanja i dokazivanja krijumčarenja jesto blagovremeno saznanje za postojanje ovog vida kriminalnog ispoljavanja i njegovih učinilaca.

Do saznanja za postojanje krivičnog dela krijumčarenja može se doći na više načina. Tako se do saznanja za ovaj vid kriminalnog ispoljavanja može doći na osnovu neposrednog uvida carinskih radnika prilikom carinskog nadzora. Naime, carinski nadzor podrazumeva niz radnji i mera počev od samog prijavljivanja robe, uvida u deklaraciju i druga dokumenta, utvrđivanja svrhe, namene korišćenja robe,

pregled i pretresanje prevoznog sredstva, što može imati za rezultat pronalaženje sakrivene robe i oduzimanjem iste.

Do saznanja se može doći putem javnog pogovaranja, prijava od građana, putem sredstava javnog informisanja itd. Naime, krijumčarena roba je uglavnom namenjena građanima, tj. ta roba se krijumčari kako bi se prodala građanima. Shodno tome, građani mogu da budu izvor saznanja da se na sivom tržištu nudi na prodaju deficitarna roba. Takođe, građani mogu da zapaze određene činjenice koje predstavlja indiciju da se radi o izvršenju krivičnog dela krijumčarenja, npr. pretovaranje i skladištenje robe koja je deficitarna na tržištu, česta i sumnjiva putovanja u inostranstvo određenih lica, neosnovano bogacenje i nesrazmerno trošenje novca pojedinih lica i sl. Takođe, roba koja je krijumčarena može biti ponuđena na prodaju putem oglasa koji je objavljen na nekom internet portalu, novinama, radiju i sl.

Jedan od izvora saznanja je i operativna delatnost policije. Posebno ukoliko je dobro organizovan sektorski način rada i ukoliko je uspostavljena dobra saradnja sa carinom i inspekcijama kao i sa transportnim preduzećima. Primena operativnog rada je nezamenljiv način za dolazak do početnih saznanja za postojanje ovog vida kriminalnog ispoljavanja. Operativni rad organa unutrašnjih poslova mora biti organizovan tako da pripadnici organa unutrašnjih poslova budu blagovremeno i potpuno obavesteni o stanju u kriminalnom miljeu u okviru koga se organizuju i realizuju poslovi krijumčarenja, nameri krijumčara, putevima i kanalima krijumčarenja, lokaciji krijumčarskih punktova, identitetu lica koja čine mrežu preprodavaca i posrednika. Ovako organizovana operativna delatnost predstavlja preduslov efikasnog otkrivanja, razjašnjavanja i dokazivanja ovog vida kriminalnog ispoljavanja. Takođe, treba napomenuti da je, s obzirom da se radi o obliku prekograničnog privrednog kriminala, kod otkrivanja i dokazivanja krijumčarenja, više nego kod ijednog drugog vida kriminalnog ispoljavanja, nužan visok stepen koordinacije i saradnje pripadnika organa unutrašnjih poslova sa drugim državnim organima (carinom, službom terenske konrole poreske uprave, finansijskom policijom i sl.), kao i sa policijom i državnim organima drugih, a pre svega, susednih zemalja, Interpolom, Europolom i sl. Naime, krijumčarenje kao oblik privrednog kriminaliteta podrazumeva prenošenje robe preko carinske linije izbegavajući mere carinskog nadzora. Dakle, krijumčarenje podrazumeva međunarodne okvire, primenu različitih metoda i sredstava u cilju izbegavanja mera

carinskog nadzora, a radi ubacivanja robe na određeno područje (tržište) i njeno plasiranje, odnosno prodaju.

Operativno taktičke i istražnje radnje koje se primenjuju za prikupljanje informacija o izvršenju krivičnog dela krijumčarenja su: prikupljanje obaveštenja, pojačani nadzor, pregled prevoznih sredstava, putnika i prtljaga, korišćenje operativnih veza, praćenje, zaseda, pretresanje, kontrolisana isporuka, pružanje simulovanih poslovnih usluga i sklapanje simulovanih pravnih poslova, nadzor i snimanje telefonskih i drugih razgovora ili komunikacija.

Zaključak

Na osnovu svega navedenog možemo zaključiti da krijumčarenje kao oblik prekograničnog kriminala, predstavlja ozbiljan faktor ugrožavanja pojedinačne, socijalne, ekonomske, ekološke, nacionalne i drugih nivoa bezbednosti bezbednosti. Takođe, možemo zaključiti da se krijumčarenje svakodnevno poprima nove pojavne oblike u zavisnosti od potražnje određene robe na tržištu. Velika društvena opasnost, fleksibilnost, odnosno visok stepen prilagodljivosti aktuelnim društveno-ekonomskim odnosima ovog oblika kriminalnog ispoljavanja, kao i znatan nivo organizovanosti i učešće većeg broja lica u realizovanju krijumčarenja su samo neke od karakteristika koje ukazuju na potrebu ozbiljnijeg pristupa u njegovom suzbijanju i sprečavanju. S obzirom da se radi o jednoj vrsti prekograničnog kriminala, u suprotstavljanju krijumčarenje neophodna je tesna saradnja na bilateralnom i multilateralnom nivou između službi bezbednosti i organa krivičnog pravosuđa više zemalja. Naime, uspešno suprotstavljanje krijumčarenju zahteva razotkrivanje celokupnog krijumčarskog lanca i svih lica koji su u njega umešani. Da bi se to ostvarilo potrebna je efikasna saradnja na međunarodnom nivou što se pre svega ogleda u formiranju zajedničkih kriminalističkih evidencija, nesebičnoj razmeni kriminalističko-obaveštajnih podataka koji se tiču krijumčarenja, organizovanju i sprovođenju zajedničkih policijskih istraga i sl. Ova pravila su naročito važna za zemlje Balkana, s obzirom da Balkan predstavlja područje koje je zbog svog geografskog položaja i turbulentnih društvenih promena, predstavlja prostor na kome postoje uslovi koji pogoduju razvoju ovog vida kriminalnog ispoljavanja. Naime, Balkanske zemlje se u zavisnosti od robe koja se krijumčari javljaju kako kao zemlje porekla, tako i kao zemlje tranzita i zemlje destinacije krijumčarene robe. Shodno tome, sa sigurnošću se može reći da je krijumčarenje, a naročito krijumčarenje od strane organizovanih

kriminalnih grupa jedan od oblika kriminaliteta koji će na ovim prostorima uvek predstavljati izazov za službe bezbednosti i organe krivičnog pravosuđa.

LITERATURA

Ivanović, R. A (2010), "*Environmental crime as a factor of endangering national security*", Conference proceedings: 11th Slovenian Days of criminal justice and security - a modern criminal justice and security guidelines, Univesity of Maribor, Faculty of Criminal Justice and Security, Ljubljana (SLO), pp 11-14.

Kešetović, Ž. (2009), "Ilegalna trgovina biljnim i životinjskim vrstama kao oblik organizovanog kriminala", Revija za bezbednost, god. III, br. 4, Centar za bezbednosne studije, Beograd, str. 44-52.

Korač, S. (2009), "*Ilegalna trgovina opasnim otpadom: bezbednosna pretnja za građane Srbije?*", Revija za bezbednost god. III, br. 10, Centar za bezbednosne studije, Beograd, str. 5-15.

Kulić, M. (1999), "Poreska utaja i krijumčarenje", Beograd.

Lakić, D. (2009), "Krijumčarenje kulturnih dobara kao oblik prekograničnog kriminala", Revija za bezbednost god. III, br. 12, Centar za bezbednosne studije, Beograd, str. 28-34.

Mijalković, S. (2008), "Krijumčarenje migranata i reforma nacionalnog sistema bezbednosti", Revija za bezbednost, god. II, br. 3, Centar za bezbednosne studije, Beograd, str. 7-21.

Milošević, G. (2003), "Krijumčarenje", Bezbednost, br. 4/'03, MUP Republike Srbije, Beograd, 2003, str. 602-603.

Nicević, M., Ivanović R. A., (2013), "Privredni kriminalitet", Univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar.

Nicević, M., Ivanović R. A.,(2012), "Organizovani privredni kriminaliteta kao faktor ugrožavanja ekonomske bezbednosti", Ekonomski izazovi: časopis Departmana za ekonomske nauke Internacionalnog Univerziteta u Novom Pazaru, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, Vol. 1, No. 1, str. 87-99. Novi Pazar (SRB).

Nicević, M., Stojanović, Č., (2008), "Krivično procesno pravo", FUN, Novi Pazar.

Popadić, V., (1989), "Suzbijanje krijumčarenja", Ekonomika, Beograd.

Šipraga, J., Aleksić, Ž., (1986), "Kriminalistička metodika", VSUP, Beograd.

NATIONAL COUNCIL AS A MODEL FOR THE IMPLEMENTATION OF MINORITY RIGHTS IN SERBIA

mr. Rejhan R. Kurtović, International University of Novi Pazar,
r.kurtovic@uninp.edu.rs

EXTENDED ABSTRACT

Keywords: minority rights, national minority, national councils, international acts

In the XXI century, we are far from adequate and desired protection of minority rights, and in particular of their application in practice. Certainly, what is noticeable trend in the world, is the tendency of a large number of countries that the provisions on the rights of national minorities incorporated into their constitutions and laws, and then to ensure their implementation by establishing special institutions and organizations dealing with the protection of minority rights. In this sense, particularly noteworthy institutions such as national councils of national minorities, the fund for minorities, minority ombudsman, political parties of national minorities, etc. The most important role in the development, implementation and practical application of minority rights and freedoms should have national councils of national minorities, and because those countries have among its residents and members of ethnic minorities to these councils should be paid special attention.

Boris Krivokapic (2004) in the paper "The protection of national minorities in international law" is about the different models of minority protection in international law, but does not provide protection explained by national councils of national minorities. Korhec Tamas (2009) in the Proceedings, collective rights and affirmative action, in the Council of National Minorities as an instrument for achieving collective minority, analyzes law of the national minority councils in 2009, but provides more detailed explanations of these institutions. A survey in 2012 conducted by the provincial ombudsman „Two years from the national government“ shows the current activities of the national councils in Vojvodina, but not including other national councils in the Republic of Serbia. Moreover, the OSCE mission in Serbia, conducted a study (2011) "Jurisdiction of Council" which describes the responsibilities of the national council.

To make better conducted research pertaining to the National Councils in Serbia, we used several methods. The historical method used to determine the time of occurrence are national councils. Normative legal method were determined by positive solutions related to minority rights and national councils of international law and the law of the Republic of Serbia. Comparative legal method performed a comparative analysis of national minority councils in various countries in the region. The work requires the application of statistical methods because it is a systematic and exact way to determine previous experience the effects of the existence of the national councils of national minorities.

Great significance in protecting the rights of national minorities, especially those that are marked as a collective should have national councils of national minorities. These tips are one of the minority self-government in the areas of: the official use of languages and scripts, information, culture and education. The aim of their existence is to ensure the independence of minorities in decision-making in these areas, and a greater level of minority rights. In this sense, the minority may in direct or electoral elections to choose their national advice. In Serbia nineteen minority formed the national council. Eighteen national councils operate in a certain way, while the National Council of Bosniaks has problems in functioning because state power is exercised by the obstruction and allows you to work legally and legitimately national council. Therefore, we can conclude that the national council did not meet the expectations of members of national minorities in full, and to continue to seek a place in the legal and political system of the Republic of Serbia.

References

Alfredson G. – Ferrer E. (2004). *Minority Rights: A Guide through the procedures and institutions of the United Nations Centre for Human Rights*

Capotorti F. (1991). *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, UN, New York

Two years of national councils (2012). The research of the provincial ombudsman, Novi Sad

Group of authors (2011), *Responsibility of the national council*, OSCE Beograd

The Law on National Councils of National Minorities, "Official Gazette of RS", no. 72 / 09th

**NACIONALNI SAVJETI KAO MODEL IMPLEMENTACIJE
MANJINSKIH PRAVA U SRBIJI**

mr. Rejhan R. Kurtovic¹

ABSTRACT

In the XXI century, we are far from adequate and desired protection of minority rights, and in particular of their application in practice. Certainly, what is noticeable trend in the world, is the tendency of a large number of countries that the provisions on the rights of national minorities incorporated into their constitutions and laws, and then to ensure their implementation by establishing special institutions and organizations dealing with the protection of minority rights. In this sense, particularly noteworthy institutions such as national councils of national minorities, the fund for minorities, minority ombudsman, political parties of national minorities, etc. The most important role in the development, implementation and practical application of minority rights and freedoms should have national councils of national minorities, and because those countries have among its residents and members of ethnic minorities to these councils should be paid special attention.

Keywords: minority rights, national minority, national councils, international acts

UVOD

Manjinska prava su dio ljudskih prava i sloboda, jedna njihova podgrupa, priznata u svim demokratskim zemljama svijeta. Ona obuhvataju skup posebnih mjera koje služe zaštiti, očuvanju i unaprjeđenju nacionalnog ili etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta i posebnosti manjinskih grupa, te ostvarivanju njihove pune integracije u društveni, ekonomski i javni život, zasnovan na načelima jednakosti i nediskriminacije.

Danas je nemoguće govoriti o zaštiti prava nacionalnih manjina, ukoliko za to ne postoje posebne institucije koje se bave implementacijom i zaštitom manjinskih prava. Kao institucije putem kojih pripadnici nacionalnih manjina ostvaruju

¹ International University of Novi Pazar, r_kurtovic@uninp.edu.rs

samoupravu u oblastima obrazovanja, kulture, informisanja i službene upotrebe jezika i pisma, posebno treba izdvojiti nacionalne savjete nacionalnih manjina, čija uloga i značaj moraju biti izuzetni. U pravnom sistemu Republike Srbije, u delu koji se odnosi na zaštitu prava nacionalnih manjina, od 2002. godine postoji institucija nacionalnih savjeta nacionalnih manjina. Donošenjem Ustava 2006. godine pravo na osnivanje nacionalnih savjeta je uzdignuto na nivo ustavnog prava.

Nacionalne manjine u Srbiji čine oko 910.000 stanovnika od njenih 7.186.862 građana. Devetnaest nacionalnih manjina izabralo je svoje nacionalne savjete. Šesnaest nacionalnih manjina (Albanci, Aškalije, Bugari, Bunjevci, Bošnjaci, Vlasi, Grci, Egipćani, Mađari, Njemci, Romi, Rumuni, Rusini, Ukrajinci, Česi i Slovaci) su ispunile zakonski uslov za neposredne izbore i izabrale svoje nacionalne savjete neposrednim putem, dok su tri nacionalne manjine (Hrvati, Makedonci i Slovenci) to učinile na elektorskim izborima. Partneri Ministarstva za ljudska i manjinska prava u sprovođenje izbora za nacionalne savjete bili su: OSCE, Delegacija Evropske unije u Srbiji, CESID, Nacionalnih demokratski institut, Ukaid, Fond za otvoreno društvo, USAID i Balkanski fond za demokratiju, što dodatno pokazuje kolika je važnost ovih institucija. Pored devetnaest nacionalnih savjeta koji su izabrani 2010. godine, javila se tendencija formiranja i dvadesetog nacionalnog savjeta, tj. Nacionalnog savjeta Crnogoraca.

1. Pravno ustrojstvo nacionalnih savjeta nacionalnih manjina

Institucija nacionalnih savjeta nacionalnih manjina kao poseban vid manjinske samouprave u oblastima kulture, obrazovanja, informisanja i službene upotrebe jezika i pisma na međunarodnom planu proklamovana je Poveljom o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, (član 47). U ovoj povelji predviđa se da pripadnici nacionalnih manjina imaju individualna i kolektivna prava, a da kolektivna prava podrazumevaju da pripadnici nacionalnih manjina, neposredno ili preko svojih izabраниh predstavnika, učestvuju u procesu odlučivanja ili odlučuju o pojedinim pitanjima koja su vezana za njihovu kulturu, obrazovanje, informisanje i upotrebu jezika i pisma, u skladu sa zakonom. Dalje, Poveljom se daje pravo pripadnicima nacionalnih manjina da radi ostvarivanja prava na samoupravu u navedenim oblastima izaberu svoje nacionalne savjete.

Takođe, Preporukama iz Lunda propisano je da države trebaju osnovati savjetodavna ili konsultativna tijela u prikladnim institucionalnim okvirima, koja bi služila kao kanali za dijalog između vladinih tijela i nacionalnih manjina. Takva tijela bi takođe mogla uključivati i odbore za posebne namjene koji bi se bavili pitanjima

kao što su stambeni problemi, zemljište, obrazovanje, jezik i kultura. Sastav ovih tijela trebao bi održavati njihovu namjenu i doprinositi djelotvornijoj komunikaciji i unaprjeđivanju interesa manjina.

Na našim prostorima, u skladu sa Poveljom o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama, zaštita prava pripadnika nacionalnih manjina dodatno je osnažena uvođenjem institucije nacionalnih savjeta nacionalnih manjina. U pravni okvir Republike Srbije i Crne Gore ove institucije uvedene su (saveznim) Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002). Ustavom Republike Srbije iz 2006. godine, u članu 75. stavu 3. jemči se pravo da: „Radi ostvarivanja prava na samoupravu u oblasti kulture, obrazovanja, obavještavanja i službene upotrebe jezika i pisma, pripadnici nacionalnih manjina mogu izabrati svoje nacionalne savjete, u skladu sa zakonom.“ Kako bi se bolje i detaljnije uredio izbor, status, i nadležnosti nacionalnih savjeta, u Srbiji je 2009. godine donijet poseban Zakon o nacionalnim savjetima nacionalnih manjina, što je upotpunilo zakonodave okvire zaštite manjinskih prava i uređenje institucije nacionalnih savjeta.

2. Pojam, organizacija i nadležnosti nacionalnih savjeta nacionalnih manjina

Savjet je predstavničko tijelo nacionalne manjine na teritoriji Republike Srbije, preko koga pripadnici nacionalne manjine vrše svoja prava na manjinsku samoupravu u oblastima kulture, obrazovanja, obavještavanja i službene upotrebe jezika i pisma. Mandat savjeta započinje danom održavanja konstitutivne sjednice i traje četiri godine. Nacionalni savjet ima najmanje 15, a najviše 35 članova što zavisi od brojčane zastupljenosti konkretne manjine u ukupnom broju stanovnika. Mandat članova nacionalnog savjeta traje četiri godine.

Savjet zastupa i predstavlja predsjednik savjeta. Predsjednik nacionalnog savjeta bira se iz redova članova savjeta. Predsjednik nacionalnog savjeta i predsjednik izvršnog organa nacionalnog savjeta su izabrani ako je za njih glasalo više od polovine od ukupnog broja članova nacionalnog savjeta. Pored predsjednika savjeta, organi savjeta su i dva podpredsjednika, izvršni organ, odbori za obrazovanje, kulturu, obavještavanje i službenu upotrebu jezika i pisma i sekretar savjeta. Ukoliko je potrebno, pored navedenih odbora savjet može osnovati i druge odbore za oblasti iz svoje nadležnosti.

Organizaciona i funkcionalna nadležnost nacionalnih savjeta nacionalnih manjina odnosi se prije svega na nadležnost savjeta da u skladu sa Zakonom i svojim statutom, preko sopstvenih organa samostalno: donosi i mijenja svoj statut; donosi finansijski plan, finansijski izvještaj i završni račun; odlučuje o nazivu, simbolima i pečatu nacionalnog savjeta; samostalno raspolaze svojom imovinom i dr. Iz opšte nadležnosti nacionalnih savjeta mogu se izdvojiti i nadležnosti koje se odnose na pravo savjeta da: utvrđuje prijedloge nacionalnih simbola, znamenja i praznika nacionalne manjine; predlaže predstavnika nacionalne manjine u savjetu za međunacionalne odnose u jedinici lokalne samouprave; inicira donošenje i prati sprovođenje zakona i drugih propisa iz oblasti za koje je nadležan; podnosi prijedlog državnim organima, organima lokalne uprave i javnim službama za unapređenje i razvoj prava manjina i njihovih pripadnika; podnosi inicijativu Predsjedniku Republike da zakon kojim se narušavaju prava manjina i njihovih pripadnika ne proglasi; pokreće postupak pred Ustavnim sudom, Zaštitnikom građana, pokrajinskim i lokalnim ombudsmanom i drugim nadležnim organima, kada procijeni da je došlo do povrede Ustavom i zakonom garantovanih prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina; zauzima stavove, pokreće inicijative i preduzima mjere u vezi sa svim pitanjima koja su neposredno povezana sa položajem, identitetom i pravima nacionalne manjine i dr.

Posebne nadležnosti nacionalnih savjeta u oblasti kulture jesu da: utvrđuje koje su ustanove i manifestacije u oblasti kulture od posebnog značaja za očuvanje, unaprjeđenje i razvoj posebnosti i nacionalnog identiteta određene nacionalne manjine; utvrđuje strategiju razvoja kulture nacionalne manjine; utvrđuje koja su pokretna i nepokretna kulturna dobra od posebnog značaja za nacionalnu manjinu; daje mišljenje u postupku osnivanja ili ukidanja biblioteka ili organizacionih jedinica biblioteka koji imaju fond knjiga na jeziku nacionalne manjine; daje prijedlog za raspodjelu sredstava koja se dodeljuju putem javnog konkursa iz budžeta Republike, autonomne pokrajine ili jedinice lokalne samouprave ustanovama, manifestacijama i udruženjima nacionalne manjine u oblasti kulture; pokreće postupak pred nadležnim organom ili ustanovom za utvrđivanje statusa zakonom zaštićenih pokretnih i nepokretnih kulturnih dobara od značaja za nacionalnu manjinu i dr. Sedam nacionalnih savjeta u Republici Srbiji je osnovalo ustanove kulture, i to: makedonski, slovački, rumunski, češki, rusinski, egipćanski, mađarski.

Jedna od osnovnih nadležnosti nacionalnih savjeta jeste da preduzimaju mjere i aktivnosti za uspostavljanje i unapređenje službene upotrebe jezika i pisma nacionalne manjine, kako na lokalnom, tako i na republičkom nivou. Ukoliko postoji

potreba, i ukoliko je to zakonom dozvoljeno, nacionalni savjet, prije svega, ima pravo da zatraži uvođenje jezika nacionalne manjine u službenu upotrebu u određenim organima i institucijama. Kada jedna institucija uvede jezik nacionalne manjine u službenu upotrebu, nacionalni savjet može, ukoliko je to potrebno, preduzimati određene mjere i aktivnosti u cilju unapređenja upotrebe jezika i njegove što kvalitetnije primjene u tom organu. Savjet će se naročito starati o službenoj upotrebi jezika i pisma: u jedinicama lokalne samouprave, u izdavanju javnih isprava na jeziku nacionalne manjine; o službenoj upotrebi jezika i pisma u postupcima pred organima uprave i sudovima; o upotrebi manjinskog jezika u izbornom procesu; o službenoj upotrebi manjinskog jezika u predstavničkim tijelima, i o objavljivanju akata na jezicima nacionalnih manjina. Naročito to savjet čini u navedenim oblastima zbog toga što je ostvarivanje ovog prava, preduslov ostvarivanja drugih prava pripadnika nacionalnih manjina. Obzirom da se najveći dio životnih aktivnosti pripadnika nacionalnih manjina ostvaruje na lokalnom nivou, nacionalni savjet ima pravo da: utvrđuje tradicionalne nazive jedinica lokalne samouprave, naseljenih mjesta i drugih geografskih naziva na jeziku nacionalne manjine, ako je na području jedinice lokalne samouprave ili naseljenog mjesta jezik nacionalne manjine u službenoj upotrebi; nazivi koje je utvrdio nacionalni savjet postaju nazivi u službenoj upotrebi pored naziva na jeziku većine. Takođe, nacionalni savjet: predlaže utvrđivanje jezika i pisma nacionalne manjine kao službenog jezika i pisma u jedinici lokalne samouprave; predlaže promjenu naziva ulica, trgova, gradskih četvrti, zaselaka, drugih dijelova naseljenih mjesta i ustanova za koje je utvrđeno da su od posebnog značaja za nacionalnu manjinu.

U Republici Srbiji pravo na službenu upotrebu jezika i pisma u različitim oblicima i sa različitim stepenom primene ostvaruju pripadnici mađarske, albanske, rumunske, rusinske, slovačke, bugarske, češke, hrvatske, makedonske i bošnjačke nacionalne manjine. Iz različitih razloga, jezik i pismo pripadnika ostalih nacionalnih manjina nisu u službenoj upotrebi u nekoj od jedinica lokalne samouprave ili naseljenom mestu. Iako je reč o pripadnicima manjina koji su formirali svoja tela manjinske samouprave, ta tela ne mogu koristiti većinu nadležnosti u ovoj oblasti, i to je činjenica koju treba imati u vidu prilikom analize podataka u ovoj oblasti. Pet nacionalnih saveta je iskoristilo zakonsko ovlašćenje i donelo odluku o utvrđivanju tradicionalnih naziva jedinica lokalne samouprave, naseljenih mesta i drugih geografskih naziva, kao i ustanova za koje je utvrđeno da su od posebnog značaja za nacionalnu manjinu na jeziku nacionalne manjine, u jedinicama lokalne samouprave ili naseljenim mestima na čijem području je u službenoj upotrebi jezik

nacionalne manjine. U pitanju su nacionalni saveti makedonske, hrvatske, bugarske, rumunske i rusinske nacionalne manjine. Ovo ovlaštenje nacionalni savet mađarske nacionalne manjine realizovao je pre stupanja na snagu Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina.

Kada je u pitanju nadležnost nacionalnih savjeta na polju informisanja, prije svega, nacionalni savjet može samostalno ili zajedno sa drugim pravnim licem, osnivati ustanove i privredna društva za obavljanje novinsko-izdavačke i radio-televizijske djelatnosti, štampe i drugih medija. Pored toga, nacionalni savjet ima pravo da: usvaja strategiju razvoja informisanja na jeziku nacionalne manjine; daje prijedlog za raspodjelu sredstava koja se dodjeljuju putem javnog konkursa iz budžeta Republike ili jedinice lokalne samouprave pravnim i fizičkim licima koja obavljaju informisanje na jeziku nacionalne manjine; daje mišljenje i predloge nadležnim državnim organima koji su zaduženi za informisanje u vezi sa informisanjem na jeziku nacionalne manjine; daje mišljenje o kandidatima za odgovornog urednika programa na jezicima nacionalnih manjina u određenim ustanovama u kojim se imenuje odgovorni urednik za programe na jezicima nacionalnih manjina; utvrđuje kriterijume za izbor odgovornog urednika programa na jeziku nacionalne manjine u ustanovi javnog servisa i dr. Šest nacionalnih savjeta iskoristilo je zakonom datu mogućnost i samostalno, ili sa drugim pravnim licem, osnovalo ustanove i privredna društva za obavljanje novinsko-izdavačke i radio-televizijske djelatnosti, odnosno djelatnosti štampanja. Riječ je o nacionalnim savjetima makedonske, bugarske, ukrajinske, mađarske, bunjevačke i slovačke nacionalne manjine.

Veoma važnu ulogu i u oblasti obrazovanja imaju nacionalni savjeti. Nacionalnim savjetima dato je pravo da samostalno ili sa Republikom ili lokalnim samoupravama i drugim pravnim licima osnivaju ustanove vaspitanja, obrazovanja, učeničkog i studentskog standarda. U ustanovama predškolskog vaspitanja i obrazovanja, i osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja čiji je osnivač Republika ili jedinica lokalne samouprave, u kojima se obrazovno-vaspitni rad izvodi i na jeziku nacionalne manjine, ili u kojima se izučava govor, jezik ili kultura nacionalne manjine kao poseban nastavni predmet, nacionalni savjet: može predlagati članove upravnog odbora; predlagati članove školskog odbora; davati mišljenja o kandidatima za direktore navedenih ustanova; davati mišljenje u postupku razrješenja direktora i članova organa upravljanja. Posebnu ulogu u obrazovanju nacionalni savjet ima kada su u pitanju nastavni planovi i programi, udžbenici i nastavna sredstva. U tom smislu nacionalni savjet ima pravo predlagati: osnove predškolskog programa, nastavne planove i programe osnovnog i srednjeg

obrazovanja i vaspitanja i osnove vaspitnog programa, za sadržaje koji izražavaju posebnost nacionalne manjine, a naročito iz oblasti istorije, muzičkog vaspitanja i likovne umjetnosti; program osnovnog i srednjeg obrazovanja i vaspitanja za jezik nacionalne manjine i jezik, odnosno govor, nacionalne manjine sa elementima nacionalne kulture. Nacionalni savjeti imaju pravo predlagati udžbenike i druga nastavna sredstva koja su od posebnog značaja za obrazovni sistem pripadnika određene nacionalne manjine.

Nijedan nacionalni savjet nije koristio mogućnost osnivanja ustanova učeničkog i studentskog standarda, samostalno, sa Republikom, autonomnom pokrajinom, jedinicom lokalne samouprave ili drugim pravnim licem. AP Vojvodina je delimično prenijela osnivačka prava na Nacionalni savjet mađarske nacionalne manjine nad osam srednjih škola i to: Gimnazijom sa domom za talentovane učenike „Boljai“ u Senti, Gimnazijom za talentovane učenike „Deže Kostolanji“ u Subotici, Poljoprivredno-tehničkim srednjoškolskim centrom „Besedeš Jožef“ u Kanjži, Srednjom medicinskom školom u Senti, Ekonomskotrgovinskoj školi i Sencanskoj Gimnaziji u Senti, Tehničkoj školi u Adi i Poljoprivrednoj školi u Bačkoj Topoli. Nacionalni savjet mađarske nacionalne manjine od Ministarstva prosvete pribavio je načelnu saglasnost za delimični prenos osnivačkih prava sa Republike Srbije, kao osnivača, nad 20 osnovnih škola.

Pored navedenog, aktivnosti nacionalnih savjeta na području obrazovanja ogledale su se u davanju mišljenja i/ili prijedloge u postupcima izbora i razrešenja direktora i članova organa upravljanja (upravni odbor, školski odbor) u jedinicama lokalne samouprave za ustanove predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja u kojima se obrazovno-vaspitni rad izvodi i na jeziku nacionalne manjine ili se u njima izučava govor, jezik i kultura nacionalne manjine kao poseban nastavni predmet.

3. Izbor nacionalnih savjeta nacionalnih manjina

Za izbor članova nacionalnih savjeta, sprovode se posebni izbori. Izbori nacionalnih savjeta predstavljaju zbir postupaka i radnji kojim se biraju članovi nacionalnih savjeta nacionalnih manjina. Ovim posebnim izborima, pripadnicima nacionalnih manjina daje se mogućnost da sami izaberu predstavnike u savjetima.

Prvi ustanovljeni izbori nacionalnih savjeta u Saveznoj Republici Jugoslaviji bili su izbori elektorskog tipa, i tokom njihovog odvijanja bilo je različitih, uglavnom negativnih komentara. Već prilikom definisanja „privremenog“ elektorskog sistema

izbora savjeta nacionalnih manjina izrečene su brojne kritike na račun „posrednih“ izbora, pa je ustavnost izbornih pravila nacionalnih savjeta bila predmet odlučivanja Ustavnog suda SRJ. Tada su stranke nacionalnih manjina i nevladine organizacije isticale da nacionalni savjeti nacionalnih manjina mogu predstavljati nacionalnu manjinu samo ako njihovi članovi budu izabrani neposredno putem demokratskih izbora. Kako bi se zadovoljili zahtevi nacionalnih manjina i njihovo učešće u savjetima, 2009. godine u Srbiji su novim Zakonom o nacionalnim savjetima nacionalnih manjina u članu 29, pored elektorskih izbora, predviđeni i neposredni izbori. Ipak ta mogućnost nije data bezuslovno, već je za neposredne izbore potrebno da se ispune određeni uslovi, dok su elektorski izbori zagantovani u slučaju da se ne održe neposredni izbori. Ovo rešenje je nastalo kao kompromis posle dužih polemika i rasprava u kojima su učestvovali državni organi, stranke i organizacije nacionalnih manjina. Neposredni izbori za nacionalne savjete održaće se ako se do dana raspisivanja izbora, u poseban birački spisak nacionalne manjine, upiše više od 50% od ukupnog broja pripadnika nacionalne manjine prema posljednjem popisu stanovništva, umanjenog za 20%. Na osnovu toga Ministarstvo za ljudska i manjinska prava utvrdilo je tačan broj pripadnika nacionalnih manjina koji se moraju upisati da bi se mogli održati prvi neposredni izbori nacionalnih savjeta u Srbiji. Za prve neposredne izbore, devetnaest nacionalnih manjina moralo je imati sljedeći broj upisanih birača da bi mogli izaći na neposredne izbore: Mađari 117.321, Bošnjaci 54.436, Romi 43.278, Hrvati 28.242, Albanci 24.660, Slovaci 23.609, Vlasi 16.023, Rumuni 13.831, Makedonci 10.340, Bugari 8.200, Bunjevci 8.006, Rusini 6.363, Slovaci 2.043, Ukrajinci 2.143, Njemci 1.561, Česi 885, Grci 230, Egipćani 327, Askalije 235. Šesnaest nacionalnih manjina je ispunilo ovaj uslov, i svoje nacionalne savjete izabralo neposrednim izborima, dok su se tri nacionalna savjeta birala elektorskim putem.

Izbori nacionalnih savjeta zasnivaju se na principima slobode izbora, jednakosti izbornog prava, periodičnosti izbora i principu tajnog glasanja. Oni se održavaju istovremeno za sve nacionalne savjete na teritoriji Republike Srbije. Odluku o raspisivanju izbora za nacionalnih savjeta donosi ministar pravde, najranije 120, a najkasnije 90 dana prije isteka mandata nacionalnom savjetu. Odluka o raspisivanju izbora sadrži: način izbora, broj članova nacionalnog savjeta koji se bira, odredbe o započinjanju rokova za izborne radnje i dan u kome se odvija glasanje.

Za izbor nacionalnih savjeta formiraju se posebni organi koji sprovode izbore: Centralna izborna komisija (CIK), Izborna komisija za biračko područje (IKP) i

biracki odbori. CIK-a je vrhovni organ koji sprovodi izbore za nacionalne savjete, koja se formira samo za izbore nacionalnih savjeta i odvojena je o Republičke izborne komisije. CIK čine predsjednik, sekretar i članovi stalnog i proširenog savjeta.

Prve neposredne izbore za nacionalne savjete u Republici Srbiji, propratio je niz nepravilnosti, nepoštovanja zakona i samih odluka Centralne izborne komisije. Veliki broj građana, pripadnika nacionalnih manjina nije mogao glasati, zbog toga što nisu bili upisani u poseban biracki spisak, ili što su promjenjena biračka mjesta, na kojima su birači inače glasali na predsjedničkim, parlamentarnim ili lokalnim izborima. Međutim, i pored toga, što su prvi neposredni izbori imali mnoge nedostatke, smatra se da su postigli bolji efekat od elektorskih izbora, i da će u budućnosti ovi izbori biti još bolji i delotvorniji.

4. Otvorena pitanja u radu i funkcionisanju nacionalnih savjeta

Obzirom da su nacionalni savjeti institucije novijeg datuma koje i dalje traže svoje mjesto u pravno-političkom sistemu Srbije, postoji niz otvorenih pitanja koja se odnose na njihov izbor, status, nadležnosti, funkcionisanje, finansiranje i dr. To je i očekivano imajući u vidu relativno kratak period od njihovog osnivanja, kao i odsustvo bogatije prakse u njihovom radu.

Iako, u Srbiji postoji devetnaest nacionalnih savjeta, njihov položaj i status još uvijek nije na zavidnom nivou. Naime, postavlja se pitanje njihovog mjesta i stvarnih funkcija u sistemu državne vlasti. Najveći dio aktivnosti nacionalnih savjeta svode se na davanje određenih preporuka, mišljenja i stavova koji mogu ali i ne moraju biti obavezujuće za organe državne vlasti koji donose konačne odluke koje se odnose na nacionalne manjine. Jednostavno, ukoliko određeni državni organ ili institucija ne postupe po preporuci nacionalnih savjeta, niko neće snositi bilo kakvu sankciju, niti nacionalni savjeti imaju adekvatan mehanizam da taj organ primoraju na određeno ponašanje, odnosno da postupi na osnovu preporuka, mišljenja i stavova koje donese nacionalni savjet.

Sami izbori za nacionalne savjete nacionalnih manjina predstavljaju otvoreno pitanje. Oba tipa izbora, neposredni i elektorski, još uvijek nisu ustanovljeni na adekvatan način, putem kojih bi se demokratski izrazila volja pripadnika nacionalnih manjina. Do danas, mnoga pitanja koja su se nužno postavila prije i poslije neposrednih izbora još uvijek su ostala otvorena i neriješena. Prateći

predizborne aktivnosti učesnika na ovim izborima, stekao se utisak da se u nacionalnim savjetima ne biraju predstavnici koji će doprinijeti očuvanju nacionalnog identiteta i boriti se za bolja prava manjina, već da u njima političke partije žele demonstrirati svoju političku moć i ispitati javno menjenje prije održavanja lokalnih i republičkih izbora. Pored manjinskih partija, koje su na neposredan način učestvovala na izborima, postojao je veliki uticaj i interesovanje partija koje nisu registrovane kao manjinske. Obzirom, da su na izborima učestvovala i opozicione i vladajuće partije, svakodnevno je dolazilo do političkih nadgornjavanja, kao da se političke partije koje su imale svoje liste na izborima za nacionalne savjete, nisu zalagale za isti cilj, odnosno kao da svaka politička partija zastupa neki drugi (poseban) identitet nacionalne manjine. Videlo se i to, da na izborima nije postojao konsenzus političkih partija oko zajedničkih pitanja za odnosne nacionalne manjine. Veliki broj građana nije mogao glastati na ovim izborima, jer nisu bili upisani u poseban birački spisak, što je još više doprinijelo revoltu i neraspoloženju nacionalnih manjina. Poslije izbora poslovници za konstituisanje nacionalnih savjeta nisu bili isti za sve nacionalne manjine (ministar Svetozar Čiplič je uoči formiranja Nacionalnog savjeta Bošnjaka promijenio polovnik za konstituisanje Nacionalnog savjeta Bošnjaka, koji se razlikovao od svih drugih poslovnika), o čemu su se izjasnili i Povjerenica za ravnopravnost i Zastitnik građana. Zbog svih nepravilnosti koje su se dešavale u toku i posle izbora, šest političkih partija nacionalnih manjina u Srbiji tražilo je izmjenu Zakona o nacionalnim savjetima nacionalnih manjina, prevashodno onog dijela koji se odnosi na neposredne izbore savjeta.

Jedno od otvorenih pitanja u odnosu na nacionalne savjete jeste i zakonodavstvo u ovoj oblasti. Zakon o nacionalnim savjetima nacionalnih manjina, iako je donjet prije četiri godine, mora se mijenjati. Mnoge norme u ovom zakonu nisu se pokazale djelotvornim i ne mogu se ostvariti u praksi. Neophodno je detaljnije propisati razloge za raspuštanje nacionalnog saveta, kao i pravila postupka koji nadležni državni organ u tom slučaju sprovodi. Da bi se otklonili problemi uočeni u praksi, neophodno je usaglasiti zakone u oblasti kulture, obrazovanja i javnog informisanja sa Zakonom o nacionalnim savjetima nacionalnih manjina. Pored navedenog potrebno je izvršiti dopunu Zakona o budžetskom sistemu. U cilju transparentnog finansiranja i sprečavanja mogućnosti nenamenskog trošenja budžetskih sredstava nacionalne savjete treba uvrstiti u indirektno budžetske korisnike. Aktuelni zakon nije ispunio očekivanja u pogledu nadležnosti nacionalnih savjeta pa je neophodno da, uz ona malobrojna ovlašćenja koja su podržana

pravom odlučivanja, za nacionalne savjete bude utvrđena i jedna opšta nadležnost. To znači da, na osnovu svoje nacionalne legitimacije, nacionalni savjeti pored navedenih ovlašćenja, pokreću i druga pitanja u vezi sa očuvanjem nacionalnog identiteta kao i da na, osnovu obraćanja nadležnom državnom organu, imaju pravo na odgovor u roku od 60 dana.

Pitanje finansiranja nacionalnih savjeta u Srbiji i dalje je otvoreno. Država je dužna da izdvaja određena novčana sredstva putem koji će se finansirati rad nacionalnih savjeta. Obzirom, da u Srbiji postoji veći broj nacionalnih savjeta, ona treba izdvojiti konkretne sume za svaki savjet ponaosob. Pitanje samostalne institucije koja će se baviti samo finansiranjem nacionalnih savjeta još uvijek nije riješeno, a taj posao pored drugih, uzgredno obavlja Ministarstvo pravde i državne uprave. Do sada je na netransparentan način vršena raspodjela novčanih sredstava za nacionalne savjete nacionalnih manjina, pa nema jasne slike koliko je svaki od nacionalnih savjeta utrošio sredstava za prethodni period. Ono što je vidljivo, jeste to, da pojedini nacionalni savjeti koji su „bliži vlasti“, ili imaju jaču maticu, imaju bolju finansijsku podršku od strane državne vlasti. Takav odnos vlasti prema pojedinim nacionalnim savjetima nije dobar, jer sa jedne strane izaziva revolt kod pripadnika drugih nacionalnih zajednica, a sa druge strane dovodi do diskriminacije. Kao što znamo pravo na zabranu diskriminacije, uz pravo na zabranu asimilacije je jedno od polaznih prava nacionalnih manjina, čega uvijek i vlasti u Srbiji moraju biti svesne.

Jedno od ključnih pitanja, jeste i pitanje koliko su nacionalni savjeti nezavisni i samostalni u svom radu. Često puta imamo izuzetno vidljive povrede manjinskih prava, ali rijetki su primjeri osude kršenja manjinskih prava od strane nacionalnih savjeta i žalbe određenim nadležnim institucijama. To se dešava iz razloga, što nacionalni savjeti nisu nezavisni, što zavise od različitih centara moći i vladajući političkih partija koje se trude da imaju što veći uticaj na nacionalne savjete.

Poseban problem, koji stoji i dalje otvoren kada su u pitanju nacionalni savjeti u Srbiji, jeste funkcionisanje Nacionalnog savjeta Bošnjaka. Iako je ovaj savjet legalno i legitimo izabran 2010. godina, državna vlast vrši opstrukciju njegovog rada, davanjem nepostojećeg i nezakonitog tzv. "tehničkog mandat" nacionalnom savjetu čiji je mandat davno istekao. Na taj način su ugrožena kolektivna prava Bošnjaka, jer ova institucija ne može obavljati poslove iz svoje nadležnosti, i kolektivna prava Bošnjaka podići na veći nivo. Tom u prilog govri i istraživanje Fonda TransConflict Serbia kojim je obuhvaćeno 195 ispitanika sa područja Novog

Pazara. Osnovni cilj ispitivanja mišljenja javnosti je bio da se proceni koliki je nivo razumevanja manjinskih prava i uloge Nacionalnog savjeta Bošnjaka u zaštiti i unapređivanju tih prava. Veliki procenat ispitanika je nezadovoljan stepenom uvažavanja prava bošnjačke zajednice u Srbiji. Od ukupno 195 ispitanika, njih 93 (skoro 50%) je nezadovoljno ovim segmentom, dok samo 3,1% smatra da je uvažavanje prava veoma dobro. Više od polovine ispitanog uzorka smatra da se uvažavanje prava bošnjačke zajednice u Srbiji u poslednjih nekoliko godina nije promijenilo, ni u pozitivnom, ni u negativnom smislu, a 16,9% smatra da je došlo do promena na gore.

Na kraju, može se postaviti i pitanje, ko zastupa pripadnike jedne nacionalne manjine u državi, da li su to nacionalni savjeti ili političke partije nacionalnih manjina, ili i jedni i drugi zajedno. Ovdje se moraju jasno definisati oblasti zastupanja, jer određene manjinske partije zbog velikog uticaja na vlast, veoma se često izdižu iznad svojih ovlašćenja, pa zbog svojih uticaja, određene partijske interese pretaču u kolektivne interese jedne nacionalne manjine. To nije dobra praksa, jer jedna politička partija, bez obzira na svoj uticaj i dejstvo, ne može se poistovjećivati sa cjelokupnim narodom, i imati veću ulogu od nacionalnih savjeta, kada su u pitanju određeni nacionalni interesi. Posebnim mjerama trebaju se ograničiti veliki uticaji političkih partija u oblastima gdje nacionalni savjeti imaju zakonom data ovlašćenja.

ZAKLJUČNE OCJENE

Uopšteno iz predočene građe i njene analize, može se zaključiti da Srbija, svojim ustavom, odgovarajućim zakonima i drugim aktima garantuju pripadnicima nacionalnih manjina posebna manjinska prava, i predviđaja posebnu institucije njihove zaštite, nacionalne savjete nacionalnih manjina. Zakon o nacionalnim savjetima nacionalnih manjina primenjuje se od 11. septembra 2009. godine. Zakonom je propisano više od 80 različitih nadležnosti, odnosno ovlašćenja nacionalnih savjeta u oblasti kulture, obrazovanja, obaveštavanja i službene upotrebe jezika i pisma. Neki nacionalni saveti, međutim, nisu u mogućnosti da vrše značajan broj nadležnosti zbog toga što obrazovanje nije organizovano na jeziku nacionalne manjine, zato što jezik nacionalne manjine nije u službenoj upotrebi ili, pak, zbog toga što ne postoje mediji na jeziku određene nacionalne manjine. Imajući u vidu da neki nacionalni saveti ne mogu, zbog objektivnih okolnosti, vršiti određene nadležnosti, postavlja se pitanje da li je koncept postavljen Zakonom o nacionalnim savjetima zaista potreban, odnosno da li je

primenjiv na sve nacionalne savjete koji u ovom trenutku postoje ili je potrebno promeniti pristup. Ovu ocjenu ne mijenja činjenica da su neki nacionalni savjeti, u povoljnijoj situaciji u odnosu na druge, pa je njihov uticaj i uloga u oblastima za koje su nadležni na većem nivou .

Uloga savjeta, u oblasti kulture, obrazovanja, informisanja i službene upotrebe jezika i pisma treba biti izuzetna u jednoj državi. Mišljenja, preporuke, stavovi i odluke koje donesu nacionalni savjeti u okvirima svoje nadležnosti suštinski moraju biti obavezujući za državu i državne organe, jer su to na neki način i stavovi svih članova određene nacionalne manjine. Ipak, danas imamo mnogo slučajeva nepostupanja državnih organa i institucija po odlukama nacionalnih savjeta, ili samo djelimičnog postupanja. U tom smislu, treba dati naglašenu notu obaveznosti odlukama koje oni donose, kako se njihove odluke ne bi svele na nivo iniciranja i upozoravanja. Nacionalni savjeti u budućnosti moraju povećati svoje aktivnosti, unaprijediti saradnju jednih sa drugima, ali i sa institucijama i organima koji mogu doprinijeti razvoju manjinskih prava. Narocito u budućem periodu ove institucije moraju povećati nivo saradnje sa međunarodnim organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih i manjinskih prava.

REFERENCES

- Alfredson G.- Ferrer E. (2004). *Minority Rights: A Guide to the procedures and institutions of the United Nations Centre for Human Rights*, Nis
- Basic G. - Djordjevic LJ. (2010). *Exercising the right to use their language and script of national minorities in Serbia*, Ombudsman, Belgrade
- Brunner G. (1996). *Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe*, Besterlemann Foundation Publishers, Gutersloh
- Group of authors (2011), *Responsibility of the national council*, OSCE, Beograd
- Capotorti F. (1991). *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, UN, New York
- Krivokapić B. (2004). *Protection of minorities: Historical development, basic issues and the protection of the UN*, Institute for COMPARATIVE Law Center Belgrade

Little D. (2002). *Religious Minorities and Religious Freedom: An Overview*, in: *Protecting the Human Rights Religious Minorities in Eastern Europe*, Columbia University Press, New York

Mededović S. (2008). *Minority rights and freedoms between sleep and democracy*, Forum academics, Novi Pazar

Two years of national councils (2012). The research of the provincial ombudsman

Zolote L. - Dusan R. (2010). *The importance of national councils and activism of ethnic minorities in the autonomous province of Vojvodina*, University of Novi Sad, Novi Sad

Human Rights in Serbia in 2010, (2010). Belgrade Centre for Human Rights, Belgrade, 2010

The Law on the Protection of National Minorities "Official Gazette", br.11/2002 and 57/02

The Law on National Councils of National Minorities, "Official Gazette of RS", no. 72 / 09th



Tk No: 978-605-4735-08-2
Cilt 1 ISBN: 978-605-4735-29-7